

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DANMARK FØR OG NU

NORDJYLLAND

HASSINGS FORLAG

DANMARK
FØR OG NU

DANMARK

FØR OG NU

REDIGERET AF
JOHANNES BRØNDSTED

UNDER MEDVIRKEN AF
SVEND AAKJÆR og JENS SØLVSTEN

NORDJYLLAND

HJØRRING . THISTED . AALBORG
OG VIBORG AMTER

ALFRED G. HASSINGS FORLAG
KØBENHAVN

BILLEDREDAKTION ved MOGENS LEBECH
som også har affattet billedteksterne

KLICHEER:
SKANDINAVISK REPRODUKTIONSANSTALT

TRYK:
H. P. HANSENS BOGTRYKKERI

1952

INDHOLD

FORORD .	7
NATUR OG LANDSKAB ved <i>Viggo Hansen</i>	9
GEJSTLIG OG VERDSLIG INDDDELING ved <i>Svend Aakjær</i>	59
HISTORISKE TILDRAGELSER ved <i>C. Klitgaard</i>	67
STEDNAVNE ved <i>Svend Aakjær</i>	91
OLDTIDSMINDER ved <i>Johannes Brøndsted</i>	101
KIRKER ved <i>Erik Moltke</i>	135
HERREGÅRDE ved <i>Mogens Lebech</i>	169
BYGGESKIK PÅ LANDET ved <i>Peter Michelsen</i>	209
NÆRINGSLEV OG SAMFÆRDELSE ved <i>Peter Riismøller</i>	233
TRÆK AF ÅNDSLIVET ved <i>Anders Bæksted</i> .	273
HJØRRING ved <i>Mogens Lebech</i>	289
SÆBY ved <i>Mogens Lebech</i>	299
SKAGEN ved <i>Mogens Lebech</i>	307
FREDERIKSHAVN ved <i>Mogens Lebech</i>	317
BRØNDERSLEV ved <i>Mogens Lebech</i>	325
THISTED ved <i>Hans Stiesdal</i> .	331
NYKØBING ved <i>Hans Stiesdal</i>	341
AALBORG OG NØRRE-SUNDBY ved <i>Peter Riismøller</i>	349
NIBE ved <i>Peter Riismøller</i>	373
LØGSTØR ved <i>Hans Stiesdal</i>	380
VIBORG ved <i>Mogens Lebech</i>	385
SKIVE ved <i>Hans Stiesdal</i>	405
LANDKOMMUNER ved <i>Mogens Lebech</i>	413

FORORD

Næsten et kvart århundrede er hengået, siden den sidste samlede historisk-topografiske beskrivelse af Danmark så lyset. Meget er sket i dette åremål og meget ændret, nyt er tilkommet og ukendt stof af forskerne fremdraget om mangfoldige egne og steders historie. Tiden er inde, synes det, til at give en ny fremstilling af hovedtræk i vort lands fortid og nutid. Dette skal her forsøges.

DANMARK FØR OG NU, som hermed udsender sit første bind, tilstræber et dobbelt mål: at forene håndbogens orientering i kongerigets topografi med den brede mere personligt farvede karakteristik af de enkelte landsdeles, købstædernes som landbebyggelsens, udvikling og særpræg. Der indledes med hovedlandet Jylland, som med tre bind vil udfylde værkets første del, hvorefter behandlingen af øerne og hovedstaden i tre andre bind efter planen vil danne værkets anden del.

Jylland vil blive beskrevet fra nord til syd efter følgende opdeling. Bind 1: NORDJYLLAND; herunder inddrages foruden Hjørring, Thisted og Aalborg amter af praktiske årsager tillige Viborg amt. Bind 2: ØSTJYLLAND med Randers, Aarhus, Skanderborg og Vejle amter. Bind 3: VEST- OG SYDJYLLAND, der med Ringkøbing og Ribe amter indbefatter de sønderjyske landsdele. Dette tredie Jyllandsbind vil bringe stedregister for hele halvøen.

Hvad finder da læseren i dette ny Danmarksværk? De enkelte landsdeles natur og menneskeliv belyst efter lange linier og ud fra skiftende synspunkter. Lad mig nævne eksempelvis: landskabets tilblivelse og udformning; oldtidsminderne; stednavnene; historiens gang og tildragelser; den administrative inddeling gennem tiderne. Fremdeles: næringsliv og samfærdsel; byggeskik på land og i by; herregårde; kirker; åndslivets ringe. Da nu by og land rettelig bør betænkes hver med sit, vil i værket den enkelte købstads særlige historie og udvikling blive opridset, hoveddrag tegnet af dens liv i fortid og nutid, mens landkommunerne på deres side (med stationsbyer og større bymæssige bebyggelser samt andet specielt) får deres omtale i topografiske oversigter. Et omfangsrigt mangesidigt illustrationsstof - gengivelser af malerier, stik, tegninger og fotografier - skal anskueliggøre og supplere tekstens skildringer. Mange fotografier er nyoptagelser, således luftbillederne af alle købstæder. Billedudvælgelsen tager i nogen grad sigte på, gennem jævnstillede ældre og nyere billeder af samme motiver - gadepartier f. eks. - at fremhæve den indtrådte forandring eller udvikling. Før og nu!

Vigtigt har det været for redaktionen efter evne at iagttage ligevægt i hensynet til og opfyldelsen af to hovedkrav, der med rette kan stilles til et værk som dette, nemlig

den almene orientering og den detaljerede oplysning. Intet væsentligt bør være forbigået, mens på den anden side fuldstændighed ikke må ventes tilstræbt. Det har herunder været magtpåliggende at undvige en uniformeret håndbogsstil. Forfatterne, hvad enten de kommer fra lokale forskeres eller fra fagvidenskabsmænds kreds, skriver med hver sin tone og hver sit præg.

Landskaber, jordfaste fortidsminder, vejlinier, byer og bygningsværker, altsammen danner det stof og emne for dette værk. Men vigtigst er livet bag tingene: gangen gennem tiderne, væksten under medgang eller tryk. Adelsgerning, bondes og købmands næring, håndværks vilkår og industriers frembrud, mands kamp med naturen, åndslivs bølgegang, - af disse store livsbrydninger er i DANMARK FØR OG NU søgt opfanget en genglans og spejling til fordybelse og berigelse for enhver, der vil kende sit lands historie.

Johannes Brøndsted.

NATUR OG LANDSKAB

Af Viggo Hansen

Nordjylland består af de fire amter Hjørring, Thisted, Aalborg og Viborg og dækker et areal på 10 602 km² eller ca. 1/4 af Danmarks areal, og befolkningen er 638 800 i 1950. Med en befolkningstæthed på 60 pr. km² hører Nordjylland til de jævnt befolkede dele af Danmark og står ikke tilbage for resten af Jylland som helhed. I sin nord-sydlig udstrækning når Nordjylland i den her tagne begrænsning fra Silkeborg til Skagens Gren, mod vest og nordvest beskylles landet af Nordsøen og Skagerrak og mod øst af Kattegat, og i sin natur spænder det fra klitter til det fedeste moræneler, fra brede sandkyster til skovkransede fjorde og fra tætbefolkede egne til øde hedestrækninger.

Midt gennem Nordjylland skærer Limfjorden sit sund fra øst til vest og skiller den nørrejske ø fra fastlandet mod syd, og den er medvirkende til, at Nordjylland hører til Danmarks af hav og fjord mest opsplittede dele. Ingen steder er der langt til det salte vand, der strækker sine bugter og fjorde langt ind i landet og deler det op i et utal af halvøer og øer.

Geologisk er Nordjylland et ungt land, der først nær op imod vor tid har fået sin nuværende udformning, delvis hjulpet af mennesket. De tidligere havdækkede flader indtager her større plads end i noget andet større område af Danmark, men da landtilvæksten fortrinsvis er sket i tilknytning til det urolige, åbne hav, er de flade havsletter af ringere værdi end det land, der stod tilbage efter isens bortsmeltning. På det af havet vundne land indtager mose- og engstrækninger store arealer, hvor det da ikke er skabt ved sandflugt, sådan som dette er tilfældet langs kysten fra Agger nord om Skagen til Frederikshavn og igen fra Sæby til Hals.

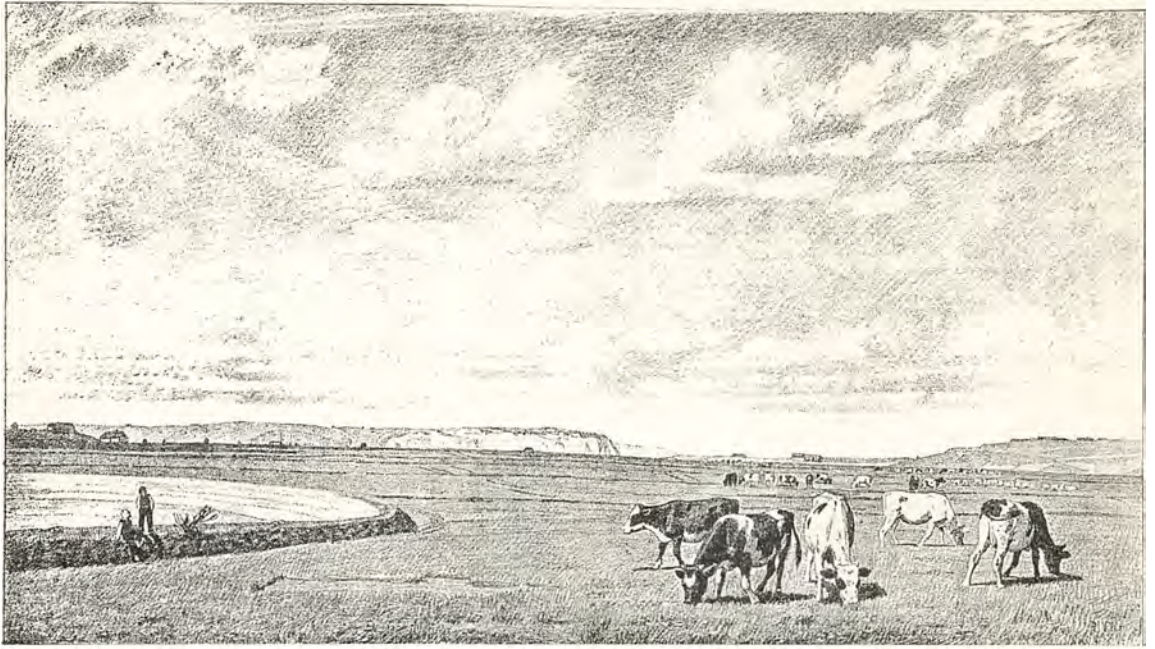
Som en stærk kontrast til den hævdede havbund ligger morænen partier, dels jævnt bakkeland og dels skarpt udformede endemoræner, der her får deres særlige egenart, netop fordi de ses i forhold til sletterne. Store sammenhængende højder findes i det midterste Himmerland og i Vendsyssel, hvor bakkerne begge steder rager mere end 100 meter op over havet og er synlige langt bort.

GEOLOGISK UDVIKLINGSHISTORIE

Et lille land som Danmark, hvor den længste afstand til kysten næppe overstiger 50—60 km, og hvor de højeste punkter ikke når højere end 172 m, synes på forhånd ikke at rumme større muligheder for variationer, men for den der forstår at leve sig ind i det danske land, åbenbarer det en rigdom af nuancer, så at hvert landskab får sit eget præg, og i hurtigt skiftende følge passerer man fra høje, kuplede bakkepartier til flade sletter, fra skovklædte egne snævre horisonter til de vidtstrakte fladers uendelighed, fra frugtbare lerjordssletter til aldrig hvilende fly-

vesandsegne, og sådan kan man blive ved i den evigt skiftende danske natur. Hver plet har sin historie at fortælle, hvis man blot forstår at »høre efter«. Og dog er det vi ser, kun overfladen, sammenlignet med geologiens tidsmål kun en yderst ringe del af den historie, der er gået forud.

Det er istidens landskabsformer, der åbenbarer sig for os, det er dens moræner og smeltvandsaflejringer, og kun i ringe grad er tidligere tiders geologiske historie med til at præge overfladen. Ansvar for herfor har væsentligt istidens

*Udsigt imod Hanstholm. Tegning 1885 af Rasmus Christiansen.
Mest imponerende af de morænedannelser, som præger Thy, er Hansthøls stejle skrænter.*

gletsjere, der har høvlet af, hvad der ragede op, og fyldt ud, hvad der lå dybt, og kun hvor havets bølger har skåret indsnit i landet, er tidligere tiders bjergarter blevet blottet, sådan som det er sket ved Hanstholm, Bulbjerg, Svinkløv, Hanklit og på Fur. Ellers er man henvist til at grave eller bore for at få et indblik i undergrundens beskaffenhed. I tidens løb er disse borer blevet mange i tal, og vi er i dag i stand til at danne os et omtrentligt billede af den landoverflade, der danner underlaget for istidens aflejringer.

Tænker vi os herefter istidens dannelser skrælet bort og den øvre undergrund blotlagt, viser det sig, at de ældste geologiske lag i Nordjylland er skrivekridtet, som danner underlaget for kvartærtidens aflejringer i hele Vendsyssel, i Hanherrederne og i det østlige Himmerland samt på Læsø. Stedvis ligger skrivekridtet så højt, at man blot behøver at fjerne få meter overjord for at komme ned til det. Dette er for eksempel tilfældet i omegnen af Aalborg og Nørre-Sundby, hvor kridtet finder anvendelse i den derværende cementindustri, på de høje skrænter ved vestranden af Lille Vildmose og ved Svinkløv. Går man fra disse egne mod sydvest og vest, er forholdet i

hovedsagen det, at underlaget for kvartæret dannes af stadig yngre lag, først danskekalken fra yngre kridt, dernæst tertiærtidens aflejringer begyndende med paleocæn mergel, efterfulgt af cocænt moler, dette igen af oligocænt mergel og endende omkring Viborg og Agger med miocæntidens sand- og leraflejringer med deres indhold af glimmer, stedvis også brunkul.

Gennem hele den lange periode fra kridttiden til henimod slutningen af tertiærtiden har største delen af Danmark bortset fra kortere tidsrum været havdækket, men dog sådan at grænselinien mellem hav og land langsomt synes at have forskudt sig i vestlig og sydvestlig retning, idet det nordlige Jylland først dukkede op af havet. Men de geologiske forhold i Nordjylland er dog langt mere komplicerede, end denne korte oversigt lader formode, idet Danmark ikke har kunnet undgå at blive berørt af de vældige jordskorpebevægelser, der gennem tertiærtiden ramte Europa, og som bl. a. medførte dannelsen af de mægtige Alpekæder. På dansk grund, især i Nordjylland, er der dog i mindre grad tale om foldninger end om forkastninger, hvor lagene langs brudrande har forskudt sig i forhold til hinanden og er kommet til at ligge anderledes

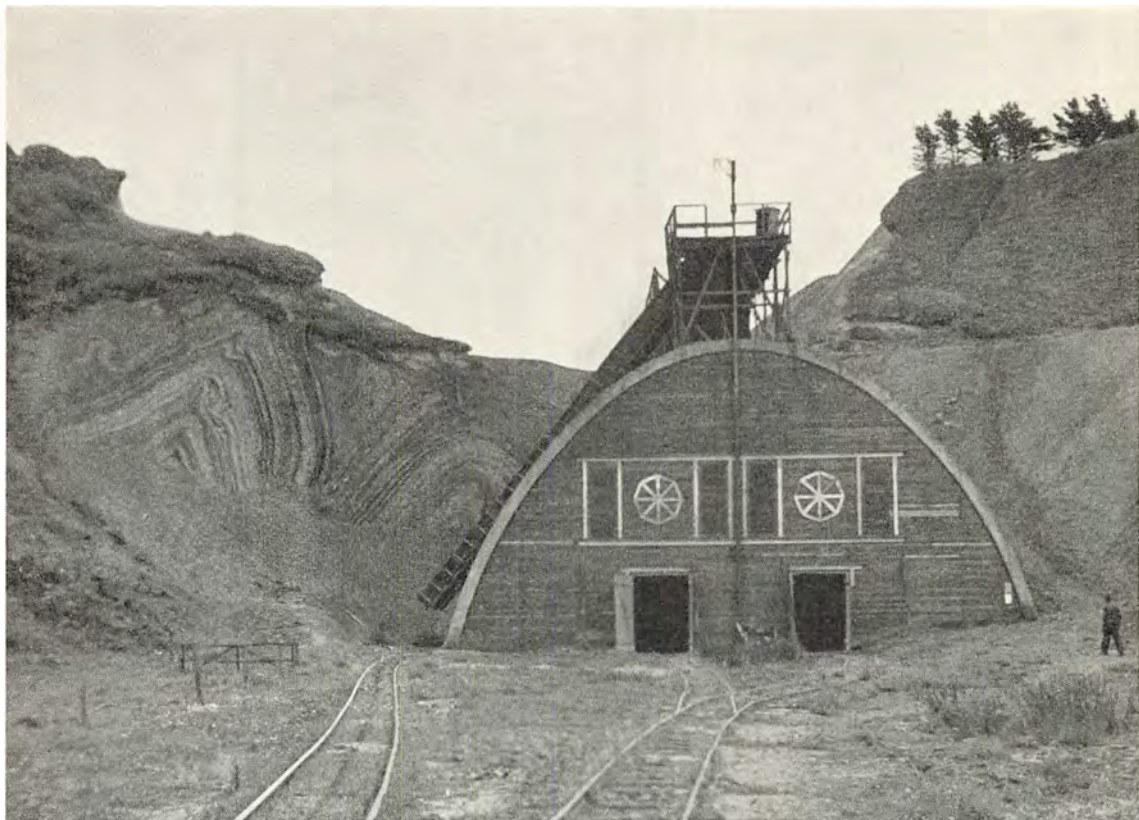

*Udsigt fra Bulbjerg imod Skarreklit. Her og der bliver landets underlag blottet i overfladen, som ved kridtklinten Bulbjerg, hvis forpost Skarreklit i århundreder har modstået havets angreb.
(Fot. Københavns Foto-Service).*

end oprindeligt. Særlig komplicerede er forholdene i Nordvest-Jylland, hvor lag af vidt forskellige alder nu ligger side om side. Et typisk eksempel herpå er den 9 km lange ryg Hanstholm, der rager indtil 50 m op over landet sydfor, skarpt markeret i forhold til omgivelserne. Hanstholm består af nyere kridt, mens det lave klitterræn mod syd har en undergrunds-overflade af skrivelkridt. Forklaringen er den, at Hanstholmpartiet engang under voldsomme jordskorpebevægelser er blevet sænket ned i forhold til omgivelserne (en gravsænkning). Derefter har de eroderende kræfter fjernet dækket af nyere kridt, men beskyttet ved nedsænkingen har disse lag kunnet holde sig i Hanstholm-gravsænkingen, og først på et senere tidspunkt har

Hanstholm hævet sig op til den ryg, der så tydeligt markerer sig i terrænet. Det nyere kridt kommer også til syne i klinten ved Bulbjerg, hvor bjergarten er en hård kalksten, limsten, og hvor strandpillen Skarreklit har kunnet modstå nedbrydningen.

Efter kridttiden fulgte tertiærtidens aflejringer, der indledes med paleocæntiden, men denne periode er kun sparsomt repræsenteret i Nordjylland, hvor den væsentligt er fundet på nordkysten af Mors. Tertiærtidens andet afsnit, eocæntiden, har sin særlige interesse i dette område, fordi moleret, der hører herhen, er vidt udbredt i det vestlige Limfjordsområde, i Thy, på Mors og Fur og ved Ertebølle i Himmerland. Moleret, der er karakteristisk ved sin yderst ringe

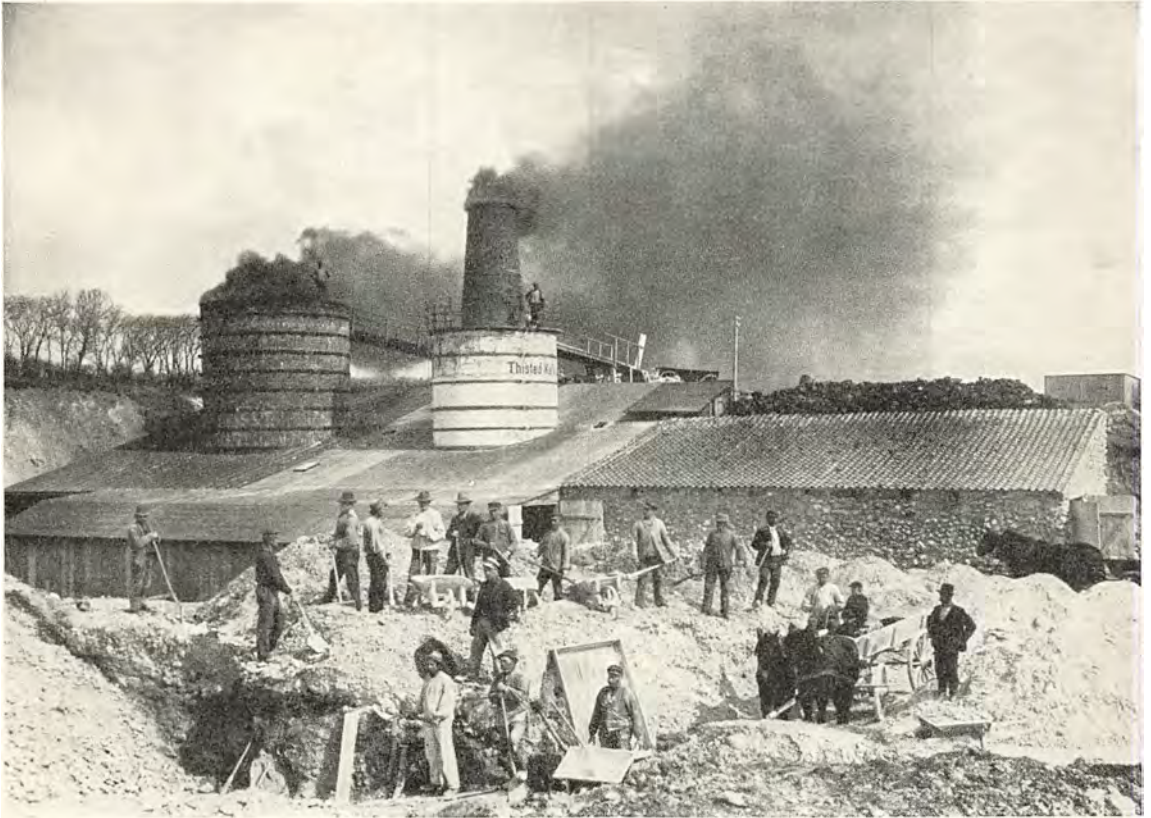
Fra Skarrehage molerværk. Moleret med de mærkelige lyse og mørke foldelag er iblandet vulkansk dannelse og brydes og brændes til bygningssten. (Fot. Jønals Co.).

tyngde, er opbygget af de smukt forsirede kisel-skaller af en gruppe encellede planter, diatoméer. Det brydes og brændes til bygningssten, der foruden ved lethed udmærker sig ved stor lyd- og varmeisolerende evne. Bedst ses det ved Skarrehage molerværk på nordkysten af Mors, hvor lagene fremtræder stærkt foldede, og hvor der ind imellem de lyse lerlag strækker sig sorte bånd af vulkansk aske, der beretter om vulkansk virksomhed i nærheden. Det er ikke lykkedes at lokalisere disse vulkaner, hvorfor man må tænke sig, at de har haft deres plads et sted ude i Skagerrak. Aflejringer fra den følgende periode, oligocæntiden, danner i Nordjylland underlaget for de kvartære dannelser i store dele af Vesthimmerland og i et bredt strøg over Salling og det nordlige Mors til Thy. Det udnyttes flere steder til teglværker som f. eks. mellem Langaa og Bjerringbro sydvest for Randers. Den sidste af tertiærtidens underaflejringer, der er repræsenteret i Nordjylland, er miocæntiden. Dens af-

lejringer består dels af saltvandsler og -sand og dels af tilsvarende ferskvandsaflejringer, der viser os, at der i denne periode afvekslende har været hav og land over Nordjylland. Begge slags lag indeholder meget glimmer, der har givet navn til aflejringerne, glimmerler og glimmersand. Miocæntidens lag ligger som underlag for istidsaflejringerne i det meste af Midt- og Vestjylland helt op til mellemste Mors og Thy. Det interessanteste ved disse lag er forekomsten af brunkul, som dog ikke er konstateret i større mængder inden for det her nævnte område. Kun ved nordenden af Viborg Nørresø har der været en ringe brydning.

Det her nævnte er i store træk, hvad man indtil for relativt få år siden vidste om undergrunden i Nordjylland, idet ingen af borerne hidtil var nået ned gennem skrivekridtet. Men i årene før 2. verdenskrig var man dog begyndt at tage andre metoder i brug, og vigtigst var her målinger af magnetkraftens størrelse på forskel-

Thisted kalkværk. De højtliggende kridtlag er blevet udnyttet såvel i de ældre kalkbrud som i den moderne cementindustri. (Fot. A. Scharling, Thisted).

lige steder. Disse målinger af tyngdekraften havde givet til resultat, at der i dybet fandtes en uregelmæssig fordeling af tunge og lette bestanddele, og på grundlag heraf var det muligt at tegne et struktorkort over dybgrunden. De borer, der skulle afsløre dybets hemmeligheder, påbegyndtes først efter krigens slutning, og udførtes af Danish American Prospecting Company. Dette selskab har siden 1945 udført et ret stort antal dybdeboringer, og selv om disse langt fra kan give et fuldstændigt billede af landets geologiske opbygning, så er der dog hermed føjet mange nye træk til vor hidtidige viden, og samtidige tyngdemålinger og seismiske undersøgelser har beriget vort detailkendskab til dybgrunden i betydelig grad.

Tyngdemålingerne er inden udgangen af 1951 blevet foretaget i et antal af 19 000 fordelt over hele Danmark med undtagelse af Bornholm, og deres indbyrdes afstand har været 1,6 km. Resultatet af disse undersøgelser har vist store ure-

gelmæssigheder i dybgrunden, og først og fremmest er der konstateret et stort antal horste, væsentlig salthorste. Men borer er dog så godt som den eneste metode, der kan give eksakte oplysninger om de ældre aflejringer, d. v. s. dem der er ældre end skrivekridtet. For Nordjyllands vedkommende er de vigtigste borer dem ved Suldrup, Haldager, Svenstrup, Jerslev, Frederikshavn og Skagen. Ved Haldager nordvest for Aalborg er der under skrivekridtet konstateret lerlag fra nedre kridt til en dybde af $\div 825$ m, underlejret af lag fra juratiden, bestående af sandsten, lersten og skifre med et par underordnede serier af tynde kullag indtil en dybde af $\div 1519$ m, da boringen standsede. Ved Frederikshavn underlejres juragalene i en dybde af $\div 892$ m af de endnu ældre triaslag, men allerede ved $\div 1303$ m måtte boringen standse, fordi man da stødte på grundfjeldet. Dette er så meget mere interessant, som det er første gang, at man har konstateret grundfjeld i Dan-

mark uden for Bornholm, og det viste sig, at bjergarten havde stor lighed med det tilsvarende grundfjeld i det sydvestlige Sverige. Ved Skagen gik boringen ned til $\div 458$ m i mellemste jura, men i to forskellige dybder, dels i nedre kridt og dels i jura, stødte man på kullag, der muligvis kan komme til at spille en økonomisk rolle. En særlig karakter har lagene ved Suldrup sydvest for Aalborg, hvor man i en langstrakt og 7 km bred horst allerede i en dybde af godt 200 m stødte på tykke saltlag med underordnede lag af kali, hidrørende fra permtiden, den periode der følger lige efter kultiden. Samme sted kom der petroleumsgas frem i mindre mængder. Disse gamle lag hører dog ikke hjemme på stedet, men er presset op fra de underliggende lag, måske fra dybder på 4000—5000 m; men de fortæller os, at der i permtiden herskede et tørt, ørkenagtigt klima i Danmark, ligesom i vore nabolande.

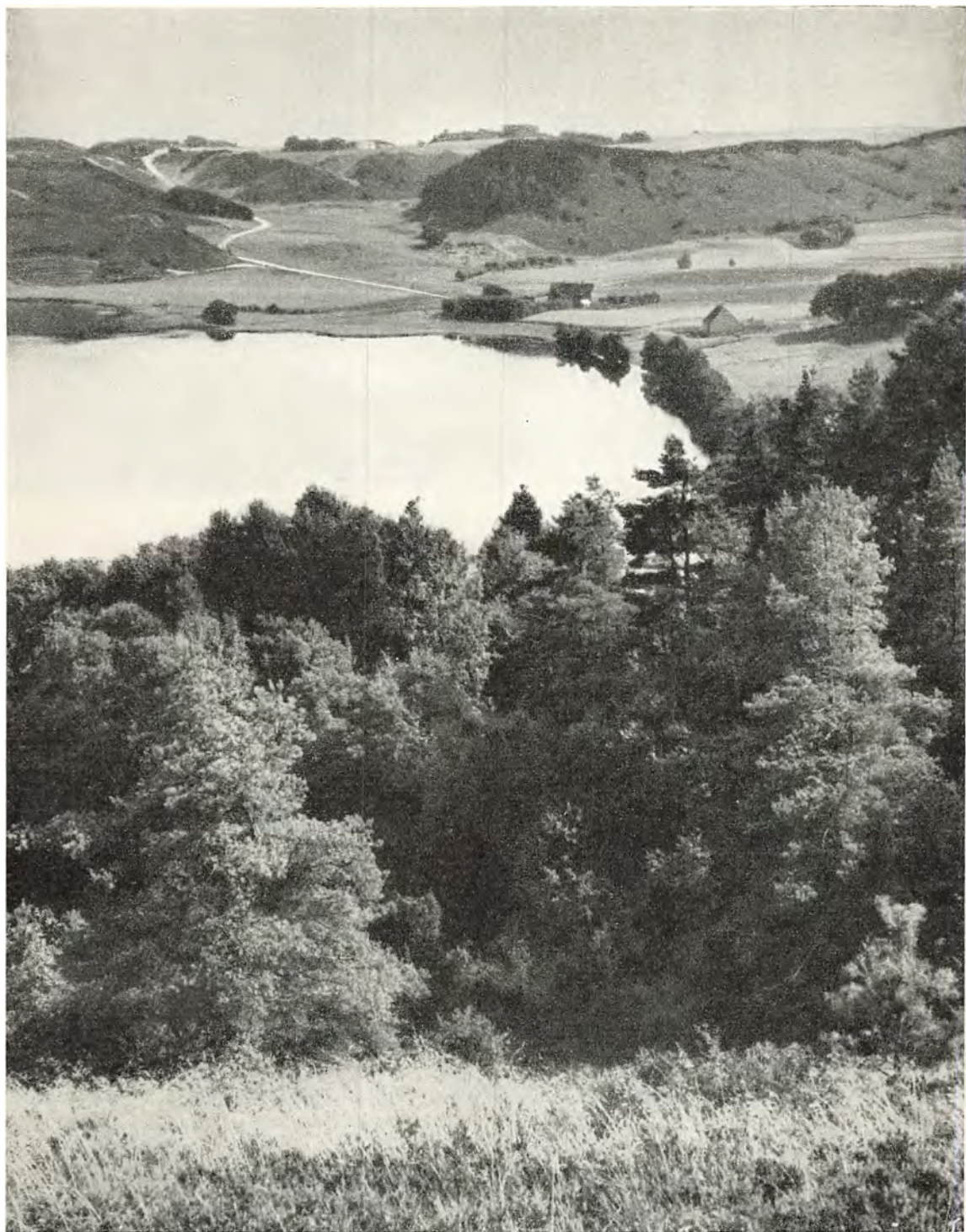
Vender vi nu atter tilbage til de yngre lag, så ved vi, at tertiærtiden efterfulgtes af kvartærtiden, ved hvis begyndelse klimaet af endnu ukendte årsager blev så koldt, at der på den skandinaviske halvø dannede sig et sammenhængende bræområde, en slags indlandsis, der langsomt bredte sig ud til alle sider, bl. a. ned over Danmark, og efterhånden som isen trængte frem, pløjede den op i den oprindelige landoverflade og omformede helt denne, så at det i dag er umuligt at konstatere, hvordan landoverfladen så ud i slutningen af tertiærtiden. Gennem den lange periode, vi benævner istiden, har landet dog ikke uafbrudt været isdækket, men ind imellem er der indtrådt så langvarige og betydelige klimaforbedringer, at isen helt er smeltet bort fra Danmark og har givet plante- og dyreliv lejlighed til at indfinde sig. Vi benævner disse varme mellemistider for interglacialtider. 3 gange bredte indlandsisen sig ned over Danmark, afbrudt af 2 interglacialtider, hvor klimaet blev varmere, lige så varmt som i nutiden.

I de to første istider dækkede isen Danmark i hele dets udstrækning og nåede langt ned i Mellem Europa. Men i sidste istid standsede den i Jylland, hvor dens rand lå omtrent langs en linie fra Bovbjerg på Jyllands vestkyst mod øst

til Dollerup ved Viborg, og derfra strakte den sig mod syd gennem Jylland til grænsen ved Padborg. I de egne, der lå syd og vest for denne linie, herskede der et arktisk klima med en sparsom tundravegetation. Lige uden for isranden, hvor vandet vældede frem fra åbninger i isbarrieren, dannedes de store smeltevandssletter, der i dag fremtræder som hedefladerne. For Nordjyllands vedkommende ved vi kun lidt om de to første istider og de to interglacialtider, fordi deres aflejringer er forstyrrede og dækket af sidste istids aflejringer. Interessantest er resultaterne af en boring ved Skærumhede vest for Frederikshavn. Denne var kommet i stand, fordi man ønskede oplysninger om de mange gasforekomster i det østlige Vendsyssel, der senere blev af så stor værdi under den 2. verdenskrigs afspærring. Ved Skærumhedeboringen fandt man under 57 m dannelser fra sidste istid en 123 m tyk lagserie fra 2. interglacialtid, indeholdende en stor mængde skaller af muslinger og snegle, og ved studiet af disse var det muligt at konstatere en forandring i det daværende klima fra nogenlunde varme gennem kølige til helt arktiske forhold.

Istidsaflejringerne er dels moræneaflejringer og dels smeltevandsaflejringer. Morænen består af en usorteret blanding af ler, sand og grus, og hvor leret udgør mer end 15 % af blandingen, taler man om moræneler, ellers om morænesand eller morænegrus. Morænen materiale hidrører fra de bjergarter, som isen på sin vej skurede hen over og løsrev fra deres underlag. Da isen smeltede bort, efterlod den på stedet dette materiale, og alt eftersom isen stod på et sted i længere eller kortere tid, fik man en stor, henholdsvis lille, ophobning af materiale. I første tilfælde dannedes endemoræner eller randmoræner, der som regel fremtræder som let kendelige uregelmæssige volde eller langstrakte bakker afsat parallelt med isranden. I sidste tilfælde dannedes enten moræneflader eller et småkuperet bakke-land. Udprægede randmoræner, der træder kraftigt frem i terrænet, findes bl. a. i det vestlige Himmerland, på nordkysten af Mors og Fur og i det østlige Vendsyssel, og de vidner om, at isen på disse steder havde en længere stilstandsperiode. En anden af istidslandskabets typiske

*Udsigt fra Dollerup Banker over Hald Sø.
Landskabet er en typisk terrændannelse fra istiden, en såkaldt tunneldal,
et flodleje dannet under det svære isdække.
(Fot. Jonals Co.).*

Fra Alheden. Maleri af Hans Smidth.

De store jævne hedesletter er en anden af istidens dannelser, der hidrører fra smeltevandet uden for isranden.

terrænformer er tunneldalene, der er flodlejer dannet under isen, og hvori smeltende vand fra overflade og bund samlede sig for at strømme ud mod isranden, hvor det til sidst brød frem gennem gletsjerporten. Den mest betydelige gletsjerport i Danmark lå ved Dollerup sydvest for Viborg. Den var samlingsstedet for smeltevandet fra flere tunneldale fra det østlige Jylland.

Smeltevandsaflejringer af større udstrækning findes sydvest for Hald Sø (på Alheden) samt i terrænet syd og sydvest for Skive, hvorhen over smeltevandet i en periode under isafsmeltningen strømmede til Venø Bugt, inden Karup Aa (Skive Aa) fandt sit nuværende udløb i Skive Fjord.

Da isen omsider forsvandt fra det nordlige Jylland, lå denne del af landet betydeligt lavere end nu, og i den følgende tid fortsatte sænkningen, væsentligt forårsaget af en hævnning af vandspejlet, idet de smeltende ismasser fik dette til at stige betydeligt. I denne tid lige efter istiden, som vi kalder sen-glacialtiden, lå landet ved Frederikshavn 56 m lavere end nu, ved Sæby ca. 50 m, ved Vorsaa ca. 40 m, ved Aalborg ca. 20 m og ved Mariager Fjord ca. 6—6,6 m. Går man mod vest, finder man strandlinier fra det sen-glaciale hav liggende i en højde af 13 m ved

Gøl og ca. 10 m ved Nibe. Længere mod syd og vest kan de ikke konstateres, fordi de der er dækket af yngre strandvolde, men det må formodes, at nullinien for hævnning og sænkning dengang har gået fra det østlige Thy i retning af Djursland, d. v. s. at landet nordøst for denne linie lå lavere, sydvest for den højere end i dag. Af Vendsyssel var der dengang kun nogle øer, mens resten var dækket af et iskoldt hav, der har fået navnet yoldiahavet efter en i havet levende musling.

Efterhånden kunne havstigningen ikke holde trit med landhævningen som følge af, at landet var blevet befriet fra isens vældige tryk, og resultatet blev, at landhævningen vandt overhånd, og det i så rigeligt mål, at datidens strandlinie lå et godt stykke ude i Kattegat og Skagerrak, og Læsø var landfast med Jylland.

Vi kalder denne tid for fastlandstiden, og den falder sammen med indvandringen af den første skov til Danmark, hvorfor den også betegnes som fyrreskovstiden. Efter fastlandstidens maksimum skete der en fornyet isafsmeltning på den skandinaviske halvø, og havet bredte sig endnu engang på landets bekostning. Denne nye havstigning kaldes for litorinatiden efter strandsneglen litorina, og den falder sammen med den

Parti fra Rebild Bakker. Da hele den nørrejske ø i den såkaldte litorinatid var opløst i et antal større og mindre øer, var Mors, Salling og Himmerland gennemfuret af dybe fjorde. Der strakte sig således en fjordarm igennem den nuværende Lindenberg ådal så langt som til Rebild Bakker. (Fot. Türck).

så kaldte Ertebølleperiode i stenalderen, d. v. s. den ligger kun ca. 6000 år tilbage i tiden, måske mindre. Landet lå da indtil 13 m lavere end nu i det nordlige Vendsyssel, 8,5 m lavere ved Løkken, 6 m lavere ved Aalborg, 4 m lavere ved munden af Randers Fjord, 3 m lavere ved Mors og 1,5 m lavere ved Odde Sund. Hele den nørrejske ø var opløst i et antal større og min-

dre øer, hvis kystskrænter endnu tydeligt ses alle vegne, og Mors, Salling og Himmerland var furet af dybe fjorde, der splittede disse landsdele op i halvøer. Eksempelvis strakte der sig en fjordarm fra Aalborg mod syd så langt som til Rebild Bakker, ligesom den nuværende Lindenberg Åa var en fjord fra det hav, der dækkede Lille Vildmose; Skagens Odde eksisterede ikke,

og det har været muligt at sejle fra Løkken til Limfjorden hen over Store Vildmose. De mange åbne forbindelser fra Limfjorden til havet uden om skabte en kraftigere vandudveksling end i dag, som sammen med større tidevandsforskel begünstigede et rigt dyreliv i de indre farvande, hvorfor man da også finder, at østersen dengang havde en langt større udbredelse end nu. Dette er begrundelsen for, at stenalderfolket har kunnet efterlade sig deres vigtige kulturvidnesbyrd, køkkenmøddingerne, i disse indre farvande, og

det er betegnende, at hele denne rige kulturform har fået navn efter en lokalitet i Limfjorden, Ertebølle. Litorinatiden efterfulgtes af den postglaciale landhævning, der efterhånden har bragt det nordlige Jylland op på nutidens niveau. Hævningen fortsætter stadig, om end med aftagende intensitet, og kun meget fine målinger har kunnet afsløre, at landet i de sidste 50 år har hævet sig $\frac{1}{2}$ mm om året ved Hirshals, mens det sænker sig i den sydvestlige del af Danmark.

LIMFJORDEN

Limfjorden er Danmarks betydeligste sund. Dens vandareal er på 1534 km², men med sine mange bredninger og mindre sunde har den en samlet kystlængde på 1000 km. I Limfjorden ligger 7 beboede øer med et samlet areal på 412 km², men desuden er der 84 ubeboede øer og holme, der evigt skifter form og størrelse, alt efter strøm- og bølgeforskel. Limfjorden falder naturligt i 3 afdelinger, en østlig fra Hals til Aalborg, en mellemste fra Aalborg til Løgstør Grunde og en større vestlig herfra og til Thyborøn.

I det østlige parti indtil Aalborg har Limfjorden betydelig lighed med et flodløb. I en bredde, der varierer fra 400 m til 1800 m bugter den sig afsted mellem flade enge. Midt i løbet ligger sejlrenden med en bredde fra 200 m til 600 m og med dybder mellem 9,5 m og 18 m, fuldt tilstrækkeligt til at selv store skibe kan nå Aalborg, og det er ikke her, at Limfjordens største trafikproblem ligger. Vanskelighederne ligger uden for selve fjorden, ved det østlige indløb, hvor den naturlige tærskel over Hals Barre kun har en vanddybde på ca. 3 m. Men her er der ved uddybning skabt en rende med 7,3 m vand, men så smal, at skibsfarten ikke må benytte den uden lods.

Midterpartiet fra Aalborg til Løgstør Grunde består af store, grunde bredninger med forbindende smalle, bugtede løb. Dybden i bredningerne er de fleste steder gennemgående ringe, og ved lavvande ligger store områder tørre. Her ligger Nibe Bredning og over for den de fladvandede partier omkring de tidligere øer Gøl og Øland. Ved anlæg af dæmninger mellem disse

øer er farvandet bagved og mellem dem blevet spærret af fra Limfjorden, og her vokser tagrør og anden vegetation langt ud over vandfladerne. De små løb i midterpartiet følger ikke fjordens længderetning, men består af afbrudte render fra nordøst til sydvest, hvilket antageligt skyldes deres oprindelse som flere isolerede små flodløb, der er dannet i slutningen af istiden. For overhovedet at muliggøre sejlads i dette afsnit, har det været nødvendigt at grave render mellem de enkelte løb, og selv da udsættes trafikken for store vanskeligheder. I realiteten kan man betragte Aalborg—Nørre-Sundby som terminus for den sejlads i Limfjorden, der virkelig betyder noget. Ganske vist opretholdes der nu en dybde på ca. 4,5 m, også i dette afsnit, men på grund af de yderst smalle løb, som f. eks. ved Møjlgrunde, er sejlads særdeles vanskelig i dårligt vejr. En endnu større trafikhindring mødte skibene dog tidligere ved Løgstør Grunde, hvor der omkring 1850 var en maksimal vanddybde på 1,5 m. Som følge heraf gravede man i årene 1857—61 den 5 km lange og godt 3 m dybe Frederiks 7.s kanal hen over landgrundene tæt under fjordens sydkyst. Denne kanal viste sig dog snart utilstrækkelig, og omkring århundredskiftet erstattedes den af en 4,1 m dyb gravet rende tværs over Løgstør Grunde, men løbet her opretholdes kun under store bekostninger på grund af tilsanding.

Den vestlige del af Limfjorden mellem Løgstør Grunde og Thyborøn har en helt anden karakter end Limfjordens øvrige dele. Her ligger de store bredninger forbundet med smalle, dybe

Limfjorden mellem Fur og Livø.

*Mellem Løgstør Grunde og Thyborøn har Limfjorden en anden karakter end længere østpå.
Her ligger de store bredninger, bag hvilke de lave kyster kun syner lidet.*

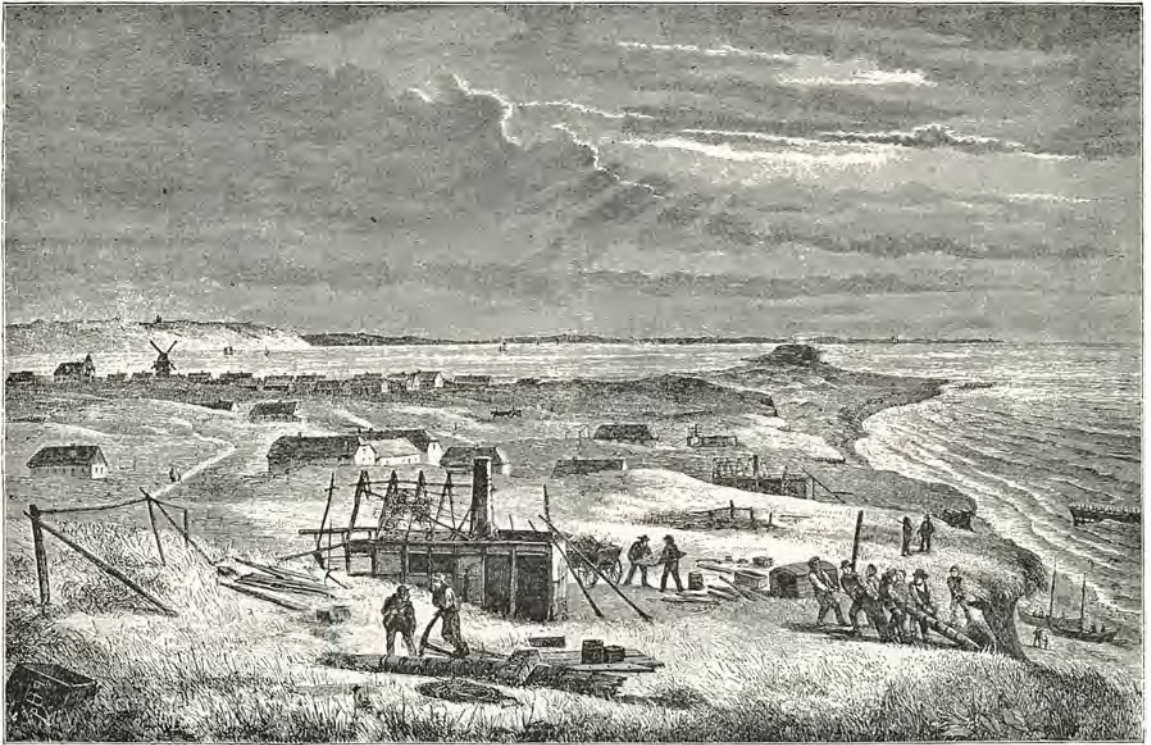
(Fot. Otto Friis, Skive).

løb. Fra Løgstør Grunde kommer man først ud i den store Løgstør Bredning, hvorfra ved dæmninger mod nord er afskåret Bygholm og Vestløse vejlere. Fra Løgstør Bredning er der mod vest adgang gennem det 22 m dybe Feggesund til Thisted Bredning. Mod syd fører en anden forbindelse på begge sider af Livø til Risgaarde Bredning og Hvalpsund, der atter fortsætter i Skive Fjord, mens en østlig afgrening er Lovns Bredning, der igen gennem det smalle Virksund ender i Hjarbæk Fjord. Hovedløbet fra Løgstør Bredning er dog Salling Sund mellem Salling og Mors. I den sydlige del vider det sig ud til Kaas Bredning, og her mødes hovedløbet med det smalle, bugtede farvand, der under navnene Vilsund, Visby Bredning, Næssund m. fl. skiller Mors fra Thy. Syd for Kaas Bredning ligger et farvand, der af Venø deles i Venø Bugt mod øst og Venø Sund mod vest. Gennem begge disse er der forbindelse til Struer Bugt. Den eneste nu-

værende forbindelse ind til Nissum Bredning går gennem det smalle, nu brodækkede 22 m dybe Oddesund, der fungerer som en bremse for de unormale vandstande, der som følge af den åbne forbindelse med Nordsøen ofte opstår i Nissum Bredning, og hindrer at disse forplanter sig til farvandene østfor. Som eneste Limfjordshavn ved Nissum Bredning ligger Lemvig i bunden af den for uroligt vejr velbeskyttede Lem Vig. Den største del af Nissum Bredning har dybder på 5—7 m, og kun helt vestpå skaber fjordgrunden hindringer for sejladsen.

Lige siden det nuværende niveau er nået, d. v. s. siden yngre stenalder, har Limfjorden skiftevis været et saltvandssund og en ferskvandsfjord, og man har beregnet, at der imellem dannelsen af en »Thyborøntange«, dennes nedbrydning, åbning af det vestlige indløb og gendannelse af tangen er gået en periode på rundt regnet 1000 år. Men selv i lukkede perio-

Parti fra Agger i 1875. (Træsnit i Ill. Tidende 1875—76).

Mens der omkring år 1100 var sejlads vesterud af Limfjorden, var løbet siden lukket indtil 1834. Havet havde i 1825 gennembrudt Aggertangen, og fra 1834 kunne Agger kanal besejles. Men den lukkedes igen 1875 og sejladsen går nu gennem kanalen ved Thyborøn.

der har havet under ekstraordinære stormperioder som følge af høj vandstand kunnet overskille tangen, hvorved det salte vand gennem havrendinger trængte ind i Limfjorden. Men disse løb har haft temporær karakter og næppe influeret væsentligt på fiskebestanden eller udnyttelsen af de til Limfjorden grænsende lave engarealer. Anderledes forholdt det sig, når gennembrudene blev permanente. I så fald blev vandstanden i fjordens vestlige bredninger betinget af høj- og lavvande i havet uden for. Under højvande trængte det salte vand langt op i engene og forårsagede ødelæggelser af disse, til stor gene for studeavl.

Historiske efterretninger fortæller om, hvordan de danske konger i slutningen af vikingetid var i stand til at sende deres krigsflåder ud gennem Limfjordens vestlige indløb. Men omkring 1100 lukkedes kanalen, og der fulgte nogle århundreder, hvor »Thyborønkanalen« skiftevis var lukket og åben, og hvor forholdene var af

en sådan karakter, at hverken den landværts passage nord-syd eller den søværts passage øst-vest havde nogen længere holdbarhed. Men hen imod det 17. århundrede var tangen endelig blevet så stærk og bred, at Limfjorden kunne bære sit navn med rette, og der fulgte nu et par hundrede år, hvor bønderne ved Nissum Bredning uden risiko for hus, mennesker og kvæg kunne drage den fulde nytte af de vidtstrakte enges fortræffelige græsning. Det var gennem denne periode, at vældige flokke af stude hvert år førtes fra Thy og Hanherrederne sydpå til kvægmarkederne i Slesvig-Holsten, og hvor også den almindelige trafik mellem Thisted og Ringkøbing benyttede den vestlige tange.

Det kunne dog ikke undgås, at havets angreb af og til gjorde indhug i den svagt funderede tange, men den endelige katastrofe indtraf dog først 1825, da havet under en februarstorm brød ind over tangen på flere punkter. De fleste af de dannede gennemløb lukkedes vel nok ef-

*Betontrapperne ved Agger.
Havet går stadig til angreb, men man søger med store cementværker at hindre
nye ødelæggelser. (Fot. Jønals Co.).*

terhånden i de følgende år, men en af dem — Agger kanal — voksede til gengæld i bredde og dybde, så at den i 1834 kunne besejles. For første gang siden 1100 oprettedes der atter skibsforbindelse mellem Limfjordshavnene og England, selv om denne forbindelse havde en mere fredelig karakter end dengang. Men heller ikke Agger kanal fik nogen længere levetid, idet tilsandning på ny standsede skibsfarten, indtil en ny stormflod 1862 skabte to nye gennembrud, af hvilke det sydlige efterhånden blev til den nuværende Thyborøn kanal. Agger kanal lukkedes endeligt 1875, men endnu kan den spores i Nissum Bredning, hvor et bugtet løb fra sydøst ender blindt ud for midten af den nordlige tange. Østligere og nordligere end dette løb går en anden dyb rende op langs Thys høje klintekyst til den lille havn Krik, hvorfra den fortsætter til tæt syd for Agger by.

Gennem Thyborøn kanal går der til stadighed en kraftig strøm, betinget af vandstandsændrin-

ger i Nordsøen, hvor tidevandsforskellen ud for Thyborøn er ca. 0,5 m, og med indadgående strøm medføres en mængde opslemmet materiale, der aflejrer sig som sandbanker i Nissum Bredning, som derved bliver meget grundet i sin vestlige del, og det er kun ved store anstrengelser, at det lykkes at holde en rende åben for sejladsen mellem Thyborøn kanal og Limfjordshavnene. At det drejer sig om anselige sandmængder viser målinger på de topografiske kort, hvorefter der i tiden fra 1912 til 1930 er tilført Nissum Brednings vestlige del ikke mindre end 12,7 mill. m³ sand eller ca. $\frac{3}{4}$ mill. m³ om året. Der skal derfor helst til stadighed ligge en sandpumper i Sælhundeholmsløb, Thyborøn kanals fortsættelse, for at sejladsen med lidt større skibe ind til Limfjordshavnene ikke helt skal standse af sig selv.

Det sand, der fylder op inden for tangerne, stammer fra nedbrydning af kysten på en strækning fra Lodbjerg fyr i nord til Langerhuse ud

*Vilsund færge. Fotografiet viser en af fortidens primitive færger over Limfjorden.
(Fot. A. Scharling, Thisted).*

for Harboøre i syd. Disse to punkter er nemlig for tiden materialvandringssulpunkter, d. v. s. her deler kyststrømmen sig i en nord- og en sydgående strøm, og herfra går der en vandbevægelse under stadigt tiltagende styrke hen mod åbningen i tangerne og ind gennem kanalen. På vejen rives materiale med fra selve tangerne, som derved slides stadigt tyndere, og samtidig drejes tangerne indad mod øst. Til trods for store økonomiske ofre i henseende til hofdebygning kan denne bortgravning ikke helt standses, men derimod håber man ved den igangværende bygning af et par store havmoler at kunne tvinge strømmen ud fra kystens nærhed.

På grund af den kraftige vandudveksling gennem Thyborøn kanal holder Limfjordens vestlige bredninger en relativ stor saltholdighed. Indtil Oddesund er den 30 ‰, omkring Salling Sund 27 ‰ og ved Aalborg 23—24 ‰. Men saltholdigheden undergår store årlige svingninger med maksimum om sommeren og minimum om vinteren. Under rolige vindforhold udvikler der sig om vinteren et koldt, mindre saltholdigt overfladevandlag, som overraskende hurtigt kan

skabe et isdække, især i de indre vige med stærk tilstrømning af ferskvand, og resultatet er, at Limfjordsvandene er blandt de første danske farvande, der behøver isbryderhjælp. Ligeledes fyldes de snævre sunde som f. eks. Feggesund ofte hurtigt med pakis, der er til stor gene for den lettere skibsfart.

Den store saltholdighed i Limfjorden er forudsætningen for forekomsten af østers og hummer. Østersen bredte sig efter 1825 ind gennem den nydannede kanal og findes nu fra Nissum til Livø Bredning, hvor den er genstand for skrabning. Men den virkelig store østersperiode er forbi, og de tider, da der kunne fanges over 7 mill. stk., kommer næppe igen, da det synes, som om klimaforholdene i Limfjorden ligger lige på grænsen for østersens muligheder. Den nuværende bestand må holdes kunstigt oppe og er underkastet strenge fredningsbestemmelser. Med østersen fulgte også hummeren, og bestanden heraf er i Limfjorden ganske god. Af fiskebestanden må især fremhæves silden, der optræder i Limfjorden i store mængder, selv om fangsterne ikke kan stå mål med de berømte silde-

Oddebroen.

De skrøbelige rofærger er naturligvis nu afløst af motor- eller dampbåde, hvis ikke den moderne teknik har spændt en mere fast bro over fjorden. (Fot. Erik Hansen, Kbhvn.).

fiskerier i den østlige del af fjorden i slutningen af middelalderen, da fjorden førte brakvand. Ålen findes alle vegne, og det har næppe influeret meget på bestanden af denne fisk, om Limfjorden har været salt eller fersk, da ålen går herind for at komme op i ferskvandet og senere atter vandrer ud for at gyde i Atlanterhavet. Af de øvrige fiskearter er skrubben standfisk i Limfjorden, mens undersøgelserne synes at vise, at rødspætterne og torskene vandrer ind ude fra, selv om det kan hændes, at der træffes torskeungel i Limfjorden.

Limfjorden som trafikvej diskuteres vidt og bredt, hver gang spørgsmålet om Thyborøn kanalens lukning eller ikke-lukning tages op til diskussion, men i hvert fald synes det, som om fjorden især i tidligere tider ikke har spillet nogen større rolle som formidler af trafikken fra

øst til vest gennem det nordlige Jylland, dels på grund af de smalle, vanskeligt passable løb, og dels fordi skibsfarten mange steder foranlediget af fremspringende odder og fjordgrunde har måttet sejle store omveje. Selv den østlige del, Langerak, har først fået betydning efter gennemgravning af sejllobet over Hals Barre. I stedet for at fremme samfærdslen i Nordjylland har Limfjorden snarere virket trafikhindrende, og det er da også forståeligt, at den tværgående trafik har været den dominerende. Takket være farvandets mange indsnævring har der i tidens løb været flere betydelige gennemfærdselssteder som Oddebroen, Glyngøre, Vilsund, Feggesund, Aggersund, Aalborg og Hals, og adskillige af disse er de samme, som i dag ved broforbindelse formidler den tværgående trafik.

SALLING OG FUR

Salling er vel nok den halvø i Danmark, der tydeligst markerer sin rod. Normalt er de fleste halvøer simple udvækster på deres »moderland«, når forbindelsen til dette da ikke er ganske snæver, men sådan er det ikke med Salling. Grænsen mod landet sydfor er overordentlig skarpt markeret, såvel i henseende til højdeforhold, som til jordbundsforhold og alle andre forhold, der betinges heraf. Årsagen er den, at der ved grunden af halvøen ligger et bredt strøg med magert flodsand, afsat af den vældige smeltevandsflod, der i geologernes terminologi fører navnet Karup Aa, og som medførte uhyre vandmasser fra den smeltende isrand i Midtjylland. Efter at isen var smeltet bort fra de vestlige Limfjordsegne, fandt smeltevandet, der ellers var strømmet bort gennem Storaæen, den langt kortere vej til sit endemål, havet, i Venø Bugt. Medførende store mængder af sand spulede det sig ind over den randmoræne, som isen tidligere havde afsat mellem Sevel og Vridsted, og fordelte sandet over det tidligere moræneland, indtil den sydvest for Skive blev standset af det høje og måske endnu isdækkede land nord for og blev tvunget til at dreje mod vest for tilsidst at munde ud i Sønderlem Vig. På et noget senere tidspunkt, da isen var smeltet bort fra Skive Fjord, fandt den det endnu kortere løb til denne arm fra Limfjorden. Sallings søndre begrænsning dannes af denne gamle flods løb, og landevejen fra Skive mod vest over Hvidbjerg og Haasum til Sønder Lem danner i store træk grænsen mellem de magre, næsten mennesketomme sletter i syd og det tætbefolkede land med det frugtbare moræneler i nord.

Selv om Salling er en halvø, fjerner den sig dog ikke ret mange steder langt fra sine landomgivelser. Over Hvalpsund er der en let forbindelse til Himmerland, over Fur Sund til Fur og over Salling Sund til Mors. Salling har ingen fremtrædende bakke drag, og terrænmæssigt hører halvøen til det jævne, karakteriseret ved afrundede bakker uden nogen retningsbestemmelse og sjældent nående højere end 50 m. Højdepartierne samler sig i tre grupper, en sydvestlig omkring Lem og Lime, en sydlig mellem

Skive, Odens og Ramsing, der ved en gennemgående lavning fra Harre Vig til Øster Lyby er skilt fra det tredje højdeparti mellem Øster Grønning, Harre by og Sønder Tise. Nord for sidstnævnte ligger et bredt dalstrøg, der gennemstrømmes af Hinnerup Aa, der engang førte vand fra en isrand ved Sallings nordøstkyst. Kun enkelte steder er det, som om den vestjyske natur slår igennem, og kraftigst sker dette på strækningen mellem den lille Harre Aa og Glyngøre, hvor lyngen pludseligt breder sig over de jævne bakker, og fornemmelsen af Vestjylland fastholdes af tilstedeværelsen af smalle striber af nåletræer, der markerer nogle mærkelige erosionsfurer i overfladen. Selv om landskabsformen og bebyggelsen iøvrigt henleder tanken på Sjælland, savner man dog skoven, der her optræder yderst sparsomt. Bortset fra skoven ved herregården Eskær træffes træbevoksninger næsten kun pletvis ved stranden, fyldigst på halvøen Kaas i sydvest, hvor der på den lave fugtige bund trives en slags egeblandingsskov, mens det kun lidt højere land på samme sted er lyngbevokset.

Takket være landhævningen siden stenalderen er de fleste havindskæringer forsvundet fra Salling; den mest fremtrædende, der er tilbage, er den næsten cirkelrunde Harre Vig, der afsnøres fra den indre ende af Lysen Bredning. Omgivet som den er på alle sider af højt land, henleder den tanken på et jordfaldshul. Oprindelsen til den kender man ikke, men formen gentager sig flere andre steder i Limfjordsegnene.

Skilt fra Salling ved det dybe Fur Sund ligger den 22 km² store ø Fur ved nordkysten, og hvad Salling mangler i henseende til kraftigt relief, har denne ø fået til overmål. Hele den nordlige del danner et mægtigt bakke drag på 1,5 kilometers bredde og 5 kilometers længde i retningen øst-vest. Det er et led i en israndslinie, der har sin fortsættelse over det nordlige Mors til Thy, og er dannet ved, at isen under et nyt fremstød med sine vældige kræfter har foldet molerlagene op i en indtil 76 m høj knude. De engang lyngbevoksede bakker er nu for en stor del opdykkede eller beplantet med usle nåletræer, der vanskeligt kan klare sig i den kraftige blæst. På

*Rødstenen på Fur. Mens Sallings overfladeformer er ret jævne og ensformede, er nordlandet af øen Fur stærkt bakket. I bakkerne fremtræder rødstenen, der kan benyttes som bygningsmateriale, hvilket er tilfældet ved kirken på Fur. Til »Rødstenen«, som ses på billedet, knyttes gamle sagn om bjergfolk.
(Fot. Jonals Co.).*

nordkysten har havets erosion blottet de foldede lag af moler, og nedbrydningsprodukterne transporteret østpå, hvor de er med til at opbygge Færkør Odde. Her ude mod øst udnyttes mo-

leret i et brud, hvor der blandt andet fremstilles klinkerbeton.

Den sydlige halvdel af Fur er et jævnt, lavt land, der huser de to byer Fur og Debel.

MORS

Mors, der med sine 363 km² er langt den største af øerne i Limfjorden, er springbrættet mellem Salling og Thy. Skilt fra disse to andre landsdele ved smalle, men dybe sunde har forbindelsen med omverdenen aldrig budt på større hindringer, og Mors har altid haft mange færgeforbindelser, mod vest over Vilsund og Næssund, mod syd fra Hester Odde til Jegindø, mod øst fra Sillerslev Odde til Spøttruppeggen, fra Legind til Pinen og fra Nykøbing til Glyngøre, og mod nord fra Feggeklit til Thy. Kun en af disse forbindelser er senere blevet forsynet med bro, nemlig det kun 400 m brede Vilsund.

Et af de mest karakteristiske landskabstræk ved Mors er de rigt varierede kystformer, der spænder lige fra høje, stejle klinter til lave, eng-

kransede bredder og fra strømodlignede ligeyster til de dybeste indskæringer. De mange varierende former for kystindskæringer er et helt kapitel for sig. Særlig den mod Thy vendende side rummer mange eksempler, men fortiden har kunnet fremvise endnu flere. Mest betydelig har i stenalderen været den dybe fjord, der i fortsættelse af Dragstrup Vig har strakt sig mod øst og halvvejs skåret øen over i to dele, i forening med en tilsvarende fra øst, der fra det nuværende Nykøbing nåede omtrent ind til Lødderup. På samme måde har den nordøstlige halvø engang været helt skilt fra hovedøen ved et sund fra Thisted Bredning til Draaby Vig. Mange og store er også de tilvækster, som øen siden stenalderen har fået på sydvestkysten, og

Hanklit på Mors.

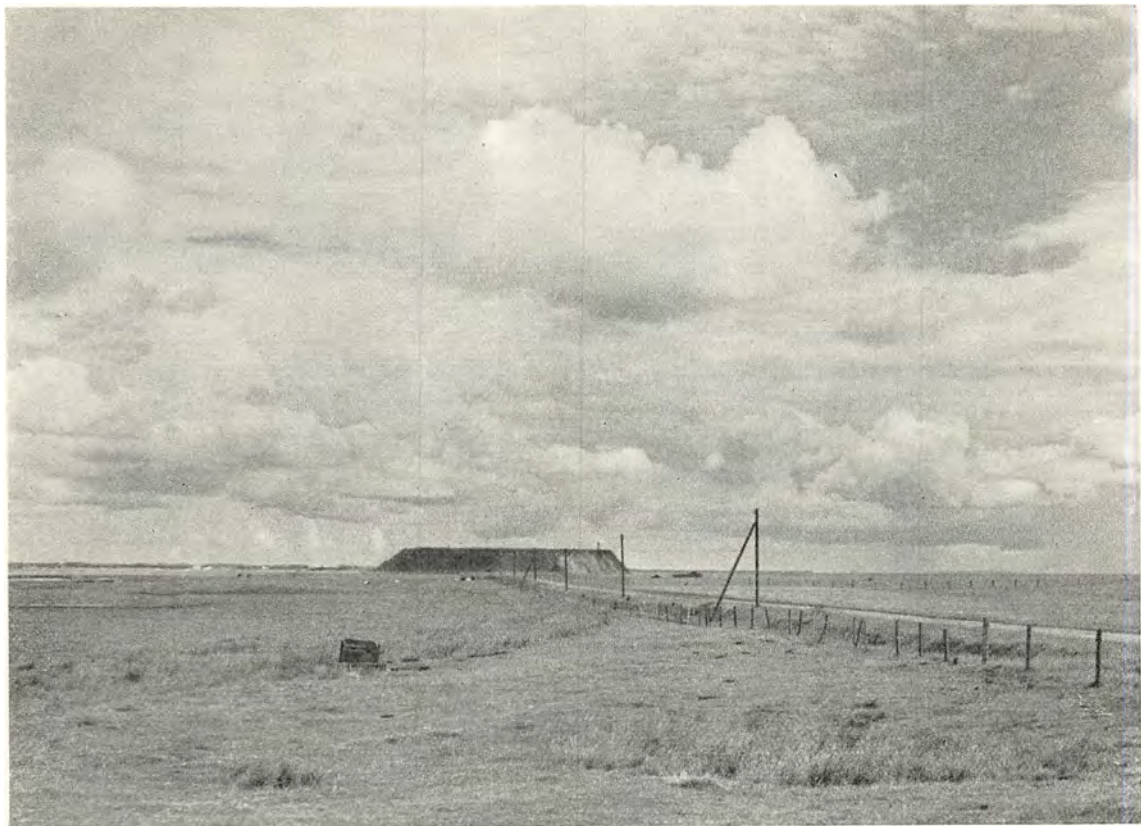
Kystformerne på Mors er stærkt afvekslende med lave strandenge såvel som høje, stejle klinter, af hvilke den mest imponerende er den 61 meter høje Hanklit. (Fot. Türck).

hvad den naturlige landhævning i visse tilfælde kun har udført halvt, har mennesket fuldført og derved øget landets omrids. Inddæmninger og udtørninger er foretaget flere steder, og arbejdet er i mange tilfælde blevet lettet derved, at kyststrømmen har lagt en naturlig barre hen over indløbet til den pågældende vig eller bugt, og derefter har mennesket blot behøvet at tage fat, hvor naturen selv havde lagt det grundlæggende arbejde.

Ser man bort fra disse lave, kystnære områder, der de fleste steder endnu har karakter af enge og derfor er mennesketomme, er det indre af øen Mors et jævnt bølget land med en overflade af frugtbart moræneler, der ikke har sat væsentlige hindringer for hverken opdyrkning eller bebyggelse, ligesom der heller ikke eksisterer større trafikhindrende faktorer i form af sumpe og moser.

Særlige forhold gør sig dog gældende langs

nordkysten af Mors, hvor et 3 km bredt og 10 km langt bakkestrøg strækker sig fra Vilsund mod øst til Flade Bakker, hvor det kulminerer i den 89 m høje Salger Høj. Atter her er det isen, der er den direkte årsag til relieffets urolige karakter, idet de blødt afrundede bakker repræsenterer en fremstødsline for isen, der også kan følges på den anden side Vilsund. Der er her ligesom på Fur tale om opskudte lag af moler, der i klinterne ud mod Thisted Bredning fremviser stærkt foldede striber af afvekslende lyse lerlag og sorte askelag. Mest imponerende er den 61 m høje Hanklit, hvis hele inderparti er fredet. Bakkernes lerede underlag giver sig også udtryk inden for kysten derigennem, at bebyggelsen på ingen måde skyr dem, men snarere synes at have opsøgt disse runde bakker, for her ligger den ene gamle landsby ved siden af den anden, i stærk kontrast til den overvejende spredte bebyggelse på de mere jævne flader syd for.

Udsigt mod Feggeklit.

Den mærkelige jordformation, til hvilken der er adgang ad en smal tange, er rest af en tidligere anselig randmoræne. (Fot. Jonals Co.).

Et andet bakkedrag af samme karakter opfylder den nordøstlige halvø, men bakkernes længderetning er her omtrentlig nordsyd. Hertil hører også Feggeklit, hvortil der er adgang ad en smal, lagunefyldt odde, og som peger over mod Arup i Thy. Hele dette parti er kun rester af en engang langt stærkere udviklet randmoræne, der må være opkastet senere end Flade Bakker. Her på nordøsthalvøen ligger den mest kendte forekomst af moler, der udnyttes af Skarrehage molerværk.

De eneste steder uden for molerbakkerne, hvor højden overstiger 50 m, ligger mellem Vejerslev og Ovtrup sydvest for Nykøbing og danner et ujævnt, toppet parti, der engang var lyngklædt, men i dag er dækket med Sønder-Herreds Plantage. Det højeste punkt er Malhøj

(64 m). Jordbunden er her sandet eller gruset, ligesom det også er tilfældet i de kendte Legind Bjerge syd for Nykøbing, der uden at nå særlig store højder (52 m) er blevet Mors' smukkeste attraktion på grund af sin stærkt furede overflade og sin afvekslende vegetation af lyng, nåletræer, bøg og birk, og hele partiet er begrænset af stejle skrænter, udformet i stenalderen, da havet strakte grene ind i land både nord og syd for bakkerne.

Det gælder for Mors som for Salling, at skovfattigheden præger landskabet. De skovpletter, der skulle læ for den skarpe vestenvind, er få og små og næsten udelukkende nåletræ. Den mest betydelige af disse plantninger foruden Sønder-Herreds Plantage og Legind Bjerge findes langs indersiden af Dragstrup Vig.

THY

Thy er landet mellem Oddesund og Hanherrederne, en folkelig og historisk betegnelse, der ikke helt stemmer overens med den landskabelige afgrænsning. Mod syd er overensstemmelsen god nok, for her ligger Limfjordens bredninger og skiller det fra den nørrejske halvø, men anderledes er det mod øst, hvor Hanherrederne har et umiskendeligt thylandsk præg. I det følgende vil dog de gamle betegnelser blive bibeholdt, og også Hanherrederne vil få deres behandling.

Som Salling og Mors er Thy på en måde et stykke østdansk natur, hvilket giver sig udtryk i mange ting, hvad enten man behandler befolkningsmæssige, bebyggelsesmæssige eller landbrugsmæssige forhold. Men det er ligesom revet ud af sin egentlige sammenhæng og blevet omplantet under mindre gæstmilde, klimatiske kår. Men medens både Salling og Mors er kommet til at ligge noget i læ for den barske vestenvind, skærmet af Thy, så må Thy selv tage imod vindens fulde kraft fra sin udsatte post ved randen af Nordsøen, og dette har ikke kunnet undgå at sætte sig spor i landsdelens natur. Selv om isen engang var yderst gavmild mod Thy og gav landet en frugtbar morænelerskappe, så har senere tider dog også ydet deres væsentlige bidrag, men bidrag der kvalitetsmæssigt ikke har kunnet stå mål med isens. Fra havet har Thy modtaget de lave, flade kystsletter, som er dukket op siden stenalderen og sammensvejset de engang splittede dele til en helhed. Men det har også fået sit brede flyvesandsbælte som en gave fra det aldrig hvilende hav i nordvest. Tilsammen har de tre så vidt forskellige elementer, morænen, den hævede havbund og klitlandet skabt et stykke natur, som ikke har sin lige andre steder i Danmark.

Man kan sige, at Thy vender ryggen mod vest og ansigtet mod øst. Ude vestpå ligger det toppede, urolige land, hvor kun få mennesker færdes og som kun begejstrer dem, der hverken skal tjene deres brød i den magre jord eller hente deres gevinst fra havet. Hvor anderledes er det ikke mod øst. Her ligger landsby ved landsby, og her er velholdte gårde og fine afgrøder, for jorden bliver, hvor den er.

Længst mod syd i Thy ligger halvøen Thyholm, der engang var en virkelig ø, men som takket være landhævningen og de geologiske kræfters opbyggende evner er blevet forbundet med Thy ved et drag, samtidig med at Skibsted Fjord fra et sund blev til en fjord. Mod syd skiller stadig det smalle, men dybe Oddesund Thyholm fra fastlandet. Det indre af Thyholm er ikke særlig bemærkelsesværdigt. Det er et normalt dansk morænebakkeland med bakker i vekslende retning. Derimod er der en udpræget forskel på de to kyster. Mod vest er den grundet de fremherskende vestenvinde udviklet som en udligningskyst med et jævnt, buet forløb, der ikke tager synderligt hensyn til højderne umiddelbart inden for kystlinien. Anderledes udviklet er lækysten mod øst, der har et uregelmæssigt forløb, og i det bugtede farvand over mod Mors ligger der mange øer og holme, af hvilke de største er Jegindø og Agerø. De fleste steder er denne kyst lav eller forsynet med en bræmme af lavt land, som forstrand for stenalderens stejlkyster.

Dels ved Oddesund, men i endnu højere grad ved forbindelsesdraget til Thy har de marine kræfter haft lejlighed til at drive deres spil, og man kan på dette sted stadig se de opbyggende kræfter i arbejde. Det ganske lave drag, hvorover både landevej og jernbane fører til Thy, er opbygget af strandvolde, der under særlige forhold kastes op fra havet. Fundamentet i strandvoldspartiet er ikke helt små rullesten, der optræder i så store mængder, at de udnyttes industrielt. De behøver ingen sortering og er på en måde ganske »gratis«, for så vidt som der snart igen vil kastes en ny strandvold op uden for den gamle. Strandvoldenes golde, stenede jordbund er bevokset med lyng, stride græsser og enkelte små plantager og danner en ejendommelig kontrast til de indenfor liggende laguner med deres saftige, grønne vegetation, der efterhånden fylder vandfladen ud og omdanner den til eng. Den største af lagunerne, Thyholmvejle, der ligger op under de stejle bakker, har ikke undergået denne omdannelse ved egen hjælp, men hen over dens forbindelse med Skibsted Fjord

*Landskab med Lodbjerg kirke.
På grund af sandflugtens ødelæggelser er kirken flyttet flere gange.
(Fot. L. H. Gram, Thisted).*

har man opført en dæmning med pumpeværk for at skaffe overfladevandet bort, idet bunden ligger lavere end havfladen.

Den del af Thy, der støder op til Nordsøen, er overalt ledsaget af et bælte af flyvesand, og netop dette fortæller, at sandet må stamme fra havet og ikke skyldes opblæsning af den naturlige landoverflade. Mellem Flade Sø og Hanstholm har klitbæltet en gennemsnitlig bredde af 5—6 km, idet det dog nogle steder strækker sig længere ind, mens omvendt højlandet nogle få steder når helt ud til kysten som ved Lodbjerg og ved Hanstholm. Som oftest ser det ud til, at sandet er blevet holdt i ave, men stedvis er det dog blæst op over højlandet, hvor det i tidens løb har omdannet megen frugtbar ager til golde flyvesandsstrækninger. Dette er tilfældet syd for Vanned Sø, hvor vinden har ført sandet helt frem til Skinnerup ved Thisted. Ellers er de to terrænformer ikke kommet synderligt i konflikt med hinanden, selv om man ikke med sikkerhed kan sige, hvad der skjuler sig under sandet. Klitbæltet i denne del af Thy hører ikke til de høje klitters land, og de få, der eksisterer af

disse, er forlængst skjult af plantagerne. Langt mere almindelige er de jævne sandflader, hvorover rejser sig et utal af lave, parallelle sandrygge, de såkaldte sandrimmer, der kan blive flere kilometer lange, og som betegner slutstadiet i klit udviklingen. Ind imellem klitrimmerne ses enkelte smukke »parabelklitter«. Set fra oven har de form som åbne buer, der vender spidserne mod vinden. Men længe varer det ikke, inden vinden bryder gennem midterpartiet og blæser de to fløje ud til lange rimmer. Mellem klitrækkerne ligger afblæsningsflader, hvor vinden har fjernet sandet, mange steder helt ned til grundvandet, og her finder man et utal af små, flade klitsøer, der afviger fra andre søer derved, at de ideligt skifter form og plads. Lige som klitten vandrer de i vindens retning, idet de vokser mod øst ved afblæsning og fyldes mod vest ved sandpåejring. Det er kun ude ved kysten, at klitterne er hvide. Her ligger de unge, fra strandbredden opblæste former, men blot en kilometer fra kysten er de fleste bevokset med lyng og græsser. Dels for effektivt at bremse sandflugten og dels for at nyttiggøre klitbæltet,

Parti fra Flade Sø 1878.

*Som andre søer i Thy er denne indespærrede rester af stenalderhavets fjorde og bugter.
(Træsnit i Ill. Tidende 1877—78).*

er der over store strækninger plantet nåletræer, hvorved der i tidens løb er skabt en ikke uvæsentlig træreserve i det ellers træfattige land. De mennesketomme egne er et eldorado for vildt og fugle, ikke mindst efter at plantagerne er opført, for i disse kan dyrene skjule sig for jægerens efterstræbelse, og her kan de uden fare anlægge deres ynglepladser.

Enkelte steder har bebyggelsen dog skudt sig ud i kliterrænet som ved Stenbjerg, Vorupøre, Vangsa og Klitmøller, men de eneste større bysamfund er de to badesteder og fiskerbyer Vorupøre og Klitmøller, der begge ligger ved nogle ejendommelige spidser i den svagt savtakkede kyst.

På grænseområdet mellem klitlandet og morænelandet ligger de store søer Nors Sø, Vanned Sø, Sjerrind Sø (der er udtørret), Ove Sø samt Ørum og Flade Søer. Disse søer har en mærkelig historie, idet de er indespærrede rester af stenalderhavets fjorde og bugter. Man må forestille sig, at havet i stenalderen gik helt ind til grænsen mellem klitten og morænen, og at bølgerne brødes her inde 5—6 kilometer fra den nuvæ-

rende kyst. Sikre vidnesbyrd herom har man i de gamle kystlinier, der stikker frem som stejlskrænter nord for Tved Plantage. Men i modsætning til nutidens udjævnede ligekyst var datidens kyst en fjordkyst med et væld af indskæringer og halvøer. Hvis vi i dag skulle give disse indskæringer navn, så ville de komme til at hedde Ørum Vig, Ove Fjord, Sjerrind Fjord, Vanned Bugt og Nors Vig, alt efter deres form. Ved hævningsens begyndelse dannede der sig revler og tanger ude i det flade vand, og de vandfyldte indskæringer afspærredes fra deres forbindelse med det åbne hav, og da sandrevlerne blæste op til klitter, forhindredes et effektivt afløb. Fjordene og bugterne var i mellemtiden blevet til laguner, og nu blev de til indsøer, hvis vandspejl steg på grund af tilløb inde fra. Derved er nogle af dem kommet til at ligge højere, end de ifølge landhævningen skulle. Den eneste, der stadig ligger i havets niveau, er Ørum-Flade Sø, mens Ove Sø ligger 3 m, Vanned Sø 12 m og Nors Sø 14 m over havfladen. En tilsvarende udvikling fra bugt til lagune har man talrige eksempler på ned langs Jyllands

*Fugleøen i Flade Sø.
Tegning 1885 af
A. Riis Carstensen.
Mens udtørringen af
Sjørrind Sø førte til ind-
vinding af nyt land på
næsten 900 hektar, gav
de tilsvarende arbejder
med Flade-Ørum Søer i
længden ikke noget resul-
tat, og søerne har efter-
hånden indtaget deres
gamle område.*

vestkyst, men her har der blot ikke været nogen landhævning til hjælp, hvorfor udviklingen da også er standset på lagunestadiet.

Vender vi os nu til landet inden for sørækken, det gamle moræneland, så træffer vi selv på det begrænsede område, som Thy udgør, vidt forskellige terrænformer, der hver sætter deres særlige præg på landskabet som helhed. Her optræder storkuperet og småkuperet bakkeland, endemoræner og sletteland ved siden af hinanden, men alle er de formet af den iskappe, der engang dækkede landet.

Længst mod syd ligger et storkuperet bakkeland gennemskåret af dybe render fra nordøst mod sydvest, der fortæller om de vældige vandmasser, som strømmede her igennem fra en isrand, der lå lidt nordligere. I dag er der kun ubetydelige vandløb tilbage i bunden af kløfterne, mange steder endda knap nok rindende vand. En af disse dybe render med de karakteristiske stejlsider, der ofte er lyngbevoksede, skiller næsten Bodum halvø fra det egentlige Thy og var antagelig et smalt sund i stenalderen. Grænsen for denne landskabsform dannes af Visby Aa's lavning fra dens udmunding i Visby Bredning over Hurup til lidt nord for Helligsø. Her uden for afløses det storkuperede landskab af et småbakked land, der kendetegnes ved sine mange små afrundede høje, der uden særlig

orden ligger spredt rundt i terrænet, og mellem bakkerne i alle lavninger findes vandhuller eller småpletter med mose og eng, hvorfra grundvandet har vanskeligt ved at finde bort. De mange små vandløb må da også gennem talrige bugtninger, inden de til slut finder vej til havet. Jævnt terræn findes ved Vestervig kirke, hvis storstående beliggenhed ikke så meget skyldes bakkens størrelse som det forhold, at landet skrånede ned til alle sider fra den.

Det småkuperede land afsluttes mod nord af en dominerende bakkeryg, der strækker sig i en bue fra Sjørrind i vestlig retning til Snedstrup og Janderup, og som yderligere markeres derved, at den er oversået med oldtidshøje. Højden af denne endemoræne er ikke imponerende (Bavnehøj 71 m), men dens storstående fremhæves af den syd for liggende mosefyldte lavning med den udtørrede Sperring Sø og Hundborg Mose, og som gennem Nørhaa Sø kan følges helt til Ove Sø, hvor man må tænke sig istidens smeltevand har fundet udløb til havet. En tilsvarende lavning nordfor er den udtørrede Sjørrind Sø, hvis bund i dag er ypperligt agerland.

Nu skifter terrænet atter karakter, de små krusninger forsvinder og i stedet får man et landskab med jævne fald og stigninger, og som hverken byder trafikken eller bebyggelsen hin-

*Landskab med tørdal i Thy.
Thy har meget afvekslende terrænformer og er tildels et bakkeland af mere eller mindre kuperet karakter. (Fot. K. M. Eriksen).*

dringer. De små biveje behøver ikke som før at slynge sig i bugtninger gennem landskabet for at få alle gårdene med og for at undgå fugtige lavninger og småtoppe, men kan trækkes ad rette linier, og det står til bebyggelsen selv at skaffe forbindelse til dem. Sådan er landet helt til Lønnerup Fjord, kun afbrudt af en enkelt rende, som fra Thisted skyder sig mod nordvest, hvor den efterhånden flader sig ud, men dog kan spores helt til Vanned Sø.

Med Lønnerup Fjord og dens fortsættelse nord om Tved Plantage til havet indledes et nyt kapitel i Thys landskabsbeskrivelse. Af årsager, der antagelig skal søges i dybet, er det gamle moræneland her i det østlige Thy opløst i småbidder, der som løsrevne stumper stikker op af det lave, flade, men nye land. At de engang har været rigtige øer ses i de stejle skrænter, der endnu bærer tydeligt præg af bølgenes virksomhed, selv om de forlængst er dækket af

vegetationen. Mest imponerende er Hanstholm øen, hvis skarpe profil kan ses langvejs fra, da den med sine stejle, vanskeligt bestigelige skrænter hæver sig 40—50 m over omgivelserne. Pletvis lyser den hvide kalk gennem stejlsidernes grønne græsdekke og giver forklaringen på, at klinterne ikke forlængst er skredet ud under indvirkning af vejret. Skrænterne er dog ikke lige intakte overalt, for på nordsiden er det fra havet opskyllede sand blæst sammen i klitter, der stedvis ganske skjuler den oprindelige erosionskrænt, og efter at have overvundet opstigningen, har sandet ikke haft vanskeligt ved også at blæse ind over de dyrkede marker, der ellers fylder Hanstholms øvre flade, hvor et morænedække giver tilfredsstillende landbrugsmuligheder. De lave flader, der begrænser øen mod syd og øst, skiller sig stærkt ud fra den øvre flade, og kun få steder er der opdyrket, for henede, hvor havet bredte sig i stenalderen, er det san-

Vestløs Vejle set imod Vestløs kirke.

Vejlerne er karakteristiske for overgangen mellem Thy og Hanherrederne. Der er her udført anselige udtørningsarbejder, også af Vestløs Vejle. (Fot. Viggo Hansen).

det, der dominerer jordbunden, og det er klittens planter, der giver den farve. Især imod vest er der mulighed for at studere klitten i alle dens former, og vindbrud viser, hvordan vegetationen ikke helt har kunnet binde sandet. Mod øst, hvor fladen er mere jævn, findes opdyrkede pletter, hvis sorte, tørveagtige jord skaber en ejendommelig farvekontrast til klittens blågrå toner. Men i fugtige år står vandet over markerne og vanskeliggør kornets bjergning.

Mod sydøst skiller et lavt »sund« Hanstholm øen fra en tilsvarende ø, Hjardemaal øen, der i de fleste henseender er en gentagelse af den første; men øst for Hjardemaal øen breder sandene sig helt ind til fjordsiden, hvor man har måttet anlægge Østerild Plantage for at hindre sandet i at fylde vejlerne ud. Hele trekanten mellem Hanstholm, Østerild og det næste kystfremspring ved Bulbjerg er, bortset fra enkelte klitsøer, en stor sandflade, der oftest ikke hæver

sig mer end 10 m over havet, og hvor de eneste krusninger i terrænet frembringes af de lave klitter. Her er endnu vældige lyngarealer, men plantagerne vinder mer og mer terræn, for de trives vel, da grundvandet ikke ligger langt nede. Her er foruden Østerild Plantage, Hjardemaal Plantage, Hjardemaal Klitplantage og Lild Plantage. Hele området er yderst tyndt befolket, for landbrugsjord er her ikke meget af, men såvel menneskene som kreaturerne er nøjsomme, og så giver også plantagerne eksistensmuligheder.

Landet i denne del af Thy er skabt nordfra, ude fra havet, og selv om hævnningen siden stenalderen har medvirket til at binde »øerne« sammen, så er landdannelsen dog væsentlig et produkt af havets opbyggende virksomhed. Opkastningen af revler og strandvolde har indledet den naturlige landvinding, og vinden har arbejdet videre med materialet i disse ved at føre den ene

byge af sand efter den anden ind over de lave afspærringslaguner bagved. Ved at bygge revle på revle og strandvold på strandvold har landet langsomt skudt sig ud mellem de to yderste støttepunkter, Hanstholm og Bulbjerg, indtil vi i dag har fået en jævn, buet kystlinie mellem disse to fremspring. Landdannelsen fortsætter stadig, revler vokser frem, nye laguner opstår og fyldes, og atter lægges der nogle meter til den danske jord. Men selv om havet således har været gavmildt, så er det dog en ussel jordbund, der gives os i erstatning for de klinter, der samtidig nedbrydes andre steder.

Da de første strandvolde dannedes, og landet langsomt hævede sig op, må der ret hurtigt være dannet en landtange omtrent fra Hjardemaal øens sydøstlige ende gennem Østerild Plantage og over Langvad og Lild, antagelig helt til Bulbjerg, nogenlunde den samme linie, som følges af landevejen fra Østerild til Lild og videre til Bulbjerg. Denne tange fik afgørende betydning for landets videre udvikling, for dels skabtes her ved Limfjordens afgrænsning fra havet, og dels bestemtes den videre udvikling af de to sider af tangen. Hvordan det gik mod nord, er allerede berørt, men på Limfjordssiden tog udviklingen en ganske anden retning. Selv om dette indre farvand sikkert gennem lang tid må have haft forbindelse til havet uden for gennem Lønnerup Fjord, så var der dog betingelser tilstede for en langt mere rolig udvikling, og det har da også sat sit præg på denne del af Thy. Her på inder-siden er det barske borte, de kraftigt tegnede konturer i landskabet kendes ikke. Formerne er overalt roligere, og grænserne mellem moræneland og stenalderhavbund og mellem stenalderhav og nutidsfjord er udviskede. På de lave, frugtbare moræneøer er bebyggelsen rykket helt ned på fjordsiden, hvor den danner lange, sammenhængende gårdrækker på grænsen mellem ager og eng. Her har studeavlens haft et af sine hjemsteder, men græsningsforholdene har dog

ikke været de allergunstigste, for ved højvande sattes de lave enge under vand, og ikke alle græsser kan tåle en sådan overskylning af saltvand. For at råde bod på disse uheldige forhold var det, at man i sidste halvdel af forrige århundrede begyndte foranstaltninger for at hindre saltvandets indtrængen. I årene 1868—70 opførtes den første 6 km lange dæmning med pumpestation over Bygholm Vejle, og der gravedes en 12,5 km lang landkanal til at opsamle grundvandet fra det omliggende højland. En stormflod brød dog allerede 1874 gennem dæmningen, der måtte erstattes af en ny 2,5 m høj hoveddæmning. Senere anlagdes tværdæmningen Hanvejle dæmning, og Selbjerg Vejle tørlagdes. Inddæmningen af Vestløs Vejle fuldførtes i årene 1881—82, og også her tørlagdes betydelige områder. Med de nuværende anlæg har det dog ikke været muligt at føre tørlægningen til bunds, men man har opnået at holde vandstanden nogenlunde konstant og at hindre indtrængning af saltvand fra Limfjorden.

Det er karakteristisk for vejlerne, i modsætning til de fleste øvrige danske inddæmninger som f. eks. Lammefjordsområdet, at der her ikke sker nogen aktiv udpumpning af vandet, men når vandstanden i Limfjorden er lav, åbnes der for sluserne og vandet strømmer ud, og så snart vandet atter stiger i fjorden uden for, lukkes sluserne. Man ser da, at de tilbageværende vandflader som Østerild Fjord, Arup Vejle, Tømmerby Fjord, Selbjerg Vejle og Lund Fjord alle har stærkt svingende vandareal. Om vinteren breder de sig ud for om sommeren atter at mindskes. Der er ved inddæmningen praktisk talt heller ikke vundet agerland, og det hele ligger hen til græsning for kreaturer, men også store mængder af vade- og svømmefugle har fundet behag i vejlernes saftige græs, hvor der ligeledes er gode muligheder for redeplads, og især i træktiden er der et usædvanligt rigt fugleliv.

Skarreklit og Bulbjerg.

Den mærkelige kalkstenssøjle i halvandet hundrede meters afstand fra kystklinterne står daglig for bølgebroddet. (Fot. Jonals Co.).

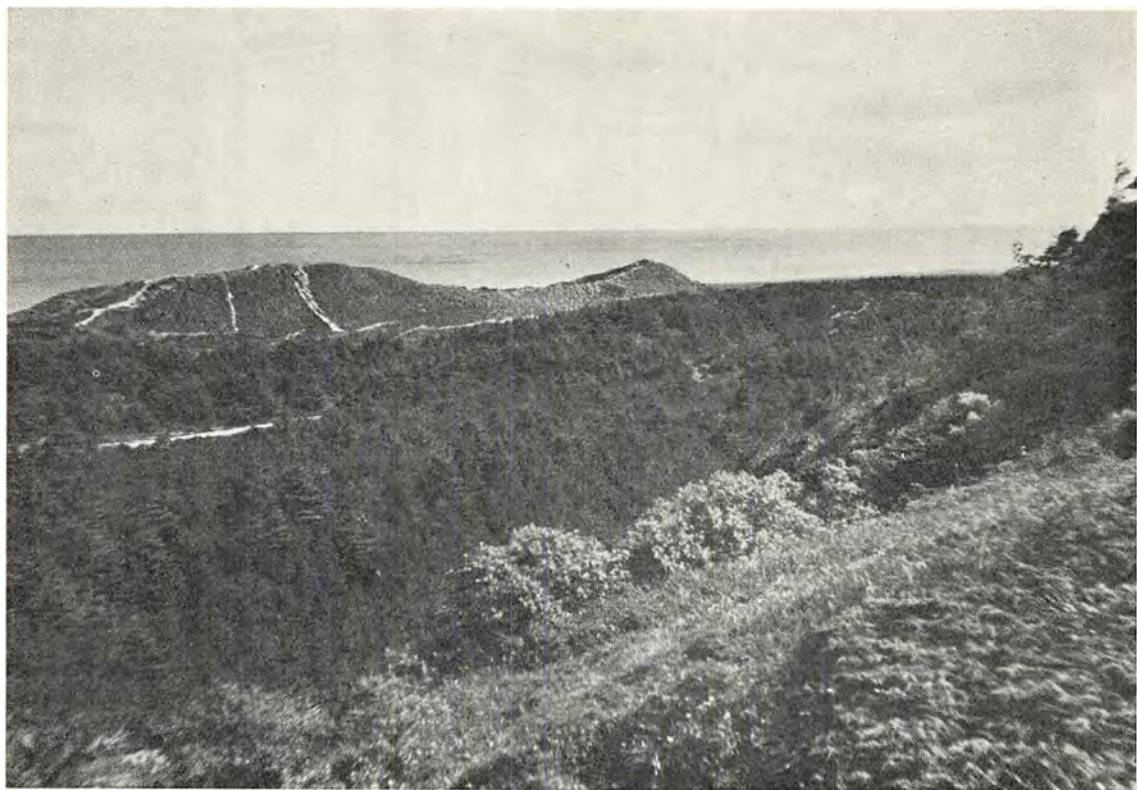
HANHERREDERNE

Hanherrederne begynder i realiteten med Hannæs, den 14 km lange bakkeryg, der fra Kvolshjerge strækker sig helt til Feggesund, men landskabsmæssigt hører den til Thy, for jordbundstypen er det frugtbare moræneler, og også reliefet er som i Thy. Øst for Hannæs skærer Lund Fjord sig dybt ind i landet fra Limfjorden og tvinger landevejen Thisted—Fjerritslev til at slå en stor bue mod nord. I fortsættelse af fjorden ligger det høje parti ved Bulbjerg, hvor Harkens Bakke når 36 m. Her er intet af istedsmorænen at se, for hele partiet er overfløjet med sand, der i høje klitformationer giver den vestlige del en mærkelig vild natur, hvor lyng og andre klitplanter dominerer. Selv op på toppen af Bulbjerg (47 m) er sandet nået.

Det er et øde stykke land her ude, der kun lever op om sommeren, når turisterne kommer derud for at beundre Bulbjerg Klint. Altid nyvasket af bølgerne, der sørger for friske brud, står den lodrette til tider overhængende kalk-

klint med sine buede lag af flint. Kalken er her limsten, en særlig hård kalkart, hvis modstandsevne over for nedbrydningen manifesterer sig i den isolerede strandpille Skarreklit, der i en afstand af ca. 150 m fra kysten daglig må stå for bølgebroddet. Øst for Bulbjerg ligger dels på istidsjord og dels på stenalderhavbund den store Torup Plantage som en sikkerhed mod flyvesandets videre fremtrængen mod syd og øst. Sydøst for plantagen fører landevejen til Fjerritslev gennem de to landsbyer Vester Torup og Klim, hvis grundlag er to små moræneøer; men ganske lave, som de er, fortoner grænsen mellem moræne og marin flade sig i det uvisse. Mod syd er den gamle havbund på dette sted ret tæt bebygget, og landbrugsjorden er slet ikke så ringe, når der blot sørges for effektiv afvanding, for næsten overalt ligger landet kun 2—3 m over havfladen.

Den østlige del af Hanherrederne domineres af istidslandskabet på den store moræneø, der

Landskab ved Svinkløv.

Også her træder kridtet frem til overfladen. Kridtbjerget med plantagen bryder klitrækkerne, som ellers strækker sig langs kysten. (Fot. Türck).

strækker sig fra Jammerbugten i nord til Limfjorden i syd og fra Fjerritslev i vest til Brovst i øst, men både mod øst og vest er den begrænset af store, lave flader af hævet stenalderhavbund. På denne moræne er jordbunden ikke længer af typen fra Thy. Moræneleret hørte op med Hannæs, og her er det erstattet af det langt ringere morænesand. Grunden til isens mindre gavmildhed må antagelig søges deri, at isen ikke forinden var passeret over større kalkpartier, hvormed den har kunnet gøde jorden. Her er dog kalk tilstede nær overfladen, for i Svinkløv træder skrivekridtet frem til kysten og viser sin af dybe regnkløfter furede profil, der i form af svinekløve har givet den navn. Da morænesandet er den dominerende jordbundstype, er jorden ikke så frugtbar. De lyngbevoksede pletter gør sig stærkt gældende, og henliggende græsmarker findes mange steder på bakkerne. Reliefet er også ganske forskelligt fra Thy og kan karakteriseres som jævne flader, hvorover der sted-

vis rager høje, afrundede kuller, der adskillige steder når mer end 80 m, og som har hovedretning nord-syd. Omkring Lerup samler højderne sig i et stærkt uregelmæssigt terræn, hvis mest imponerende element er den lange kystskrænt fra stenalderhavet, der strækker sig fra Tranum vest på til Svinkløv, og som når højder på indtil 60 m. En stærk kontrast til bakkerne danner de nord-syd gående dale som Hjortdal, Lilledal og Fosdal, der er berømte for deres enestående frodighed. Plantagerne dækker store arealer på morænen, et syn som praktisk talt ikke sås i Thy, hvor hver en stump jord var udnyttet af landbruget. Den sydlige del af istidslandskabet er langt lavere og går uden skrænter over i den hævede stenalderbund ved Limfjorden. Stærkt markeret er kun den langstrakte ryg, hvorpå vikingefæstningen Aggersborg lå og gennem lange tider vogtede såvel trafikken på langs gennem Limfjorden som overfarten over det smalle Aggersund. Terrænet udmærker sig her,

ved at det høje land på de to sider af Limfjorden nærmer sig stærkt hinanden. Her var fra ældgammel tid et vigtigt overfartssted for trafikken til Vendsyssel, og vejliniens videre forløb anskueliggøres af de lange højrækker, der peger fra Aggersund mod Sletten Strand.

Landskabet afsluttes mod øst af høje kystskrænter, ved hvis fod lave flader breder sig ud, og på grænsen mellem skrænt og flade ligger her tætte gårdrækker i Attrup, Torslev, Nørre Tranders, Øster Svenstrup og Brovst. Herfra strækker det lave, unge land sig uden grænse ind i Vendsyssel. Højden er kun få meter over havfladen, og her har man mer end noget andet sted indtryk af, at landet endnu ikke er helt færdigdannet.

Minder fra havtiden og brakvandstiden viser sig i den naturlige plantevækst, hvor tagrøret stikker op af alle grøfter og mange steder blander sine strå med havrens inde på markerne. Mod nord ud til Jammerbugten ligger et

af Danmarks største flyvesandsområder, Tranum Klit, der med tiden skal beplantes, og der skal her åbnes et stykke natur for befolkningen. Den sydlige del er derimod helt under kultur, men bebyggelsen er ganske ung og breder sig længer og længer ud mod de fortidige sunde, der skilte Øland og Gøl fra landet bagved. Ved bygning af dæmningen mellem Attrup og Øland og mellem Øland og Gøl har man aktiveret den naturlige landvindingsproces, som ved hjælp af de gamle kort ses at have foregået i hastigt tempo. Endnu er her store sivskove og anden sumpvegetation, men der gøres mer og mer indhug i den til fordel for landbruget. Men i nedbørsrige somre er det herfra, at de første meldinger om oversvømmede områder i Danmark kommer. De mange afvandingskanaler og dybe grøfter gaver kun lidt, når det virkelig regner. Først af alle får da den udtørrede Nørreøksesø sit oprindelige udseende, og herfra stiger vandet over de omliggende marker.

V E N D S Y S S E L

Vendsyssel er den landsdel, der klarest og mest anskueligt demonstrerer de op- og nedstigende bevægelser, som landet har været underkastet siden istiden, og det er ikke for intet, at Vendsyssel benyttes som skoleeksempel, når der skal redegøres for vort lands seneste udviklingshistorie.

Tre forskellige niveauer gør sig stærkt gældende: det glacialt (istidslandskabet), det sen-glacialt (ishavsniveauet) og det postglacialt (stenalderniveauet). Det første repræsenterer landfasen, de to andre havfasen, men alle tre har de deres landskabelige egenart. Hertil slutter sig så endelig den endnu igangværende naturlige landdannelse, der finder sted langs alle fladkyster, samt den modsatte proces, nedbrydningen, der finder sted ved stejlkysterne.

Ragende op over det øvrige, ofte til betydelige højder, ligger istidslandskabet eller morænelandskabet, opsplittet og dybt furet af erosionsrender, der som skår trænger ind fra alle sider, og hvoraf kun et fåtal er vandførende i dag.

Det mest iøjnefaldende landskabselement i Vendsyssel er den vældige bakkeryg, der i en

svag bue strækker sig fra egnen nord for Dronninglund øst om Allerup, Hellum, Jerslev, Taars og Ugilt, hvor den efter en afbrydelse fortsætter på den anden side Uggerby Aa over Bjergby til Horne ved Hirshals. Den betegnes ofte som Jyske Aas og er den eneste realitet bag den tidligere opfattelse, at der gik en bakkeryg op på langs gennem hele Jylland. Men denne her er en realitet, for den er vel nok Danmarks mest imponerende ryg, og selv langvejs fra tegner den sine tydelige konturer. Højderne er efter danske forhold meget betydelige, selv om de ikke kan stå mål med Ejer plateauet. I Dronninglund Storskov ligger Knøsen (136 m) og Sukkertoppen (110 m), i Allerup Bakker Skorstensbakken (109 m) og Skelbakken (102 m), ved Pajhede Søhedens Bakke (112 m), og mange andre punkter i den sydlige del når over 100 m. Længere mod nord aftager højderne til 60—80 m. Denne vældige ophobning af materiale har sin årsag i en isrand, der gennem længere tid smeltede af langs denne linie. Isen har dog ikke nøjedes med at opkaste den lange bakkeryg, men på begge sider af den har den efterladt et virvar af store

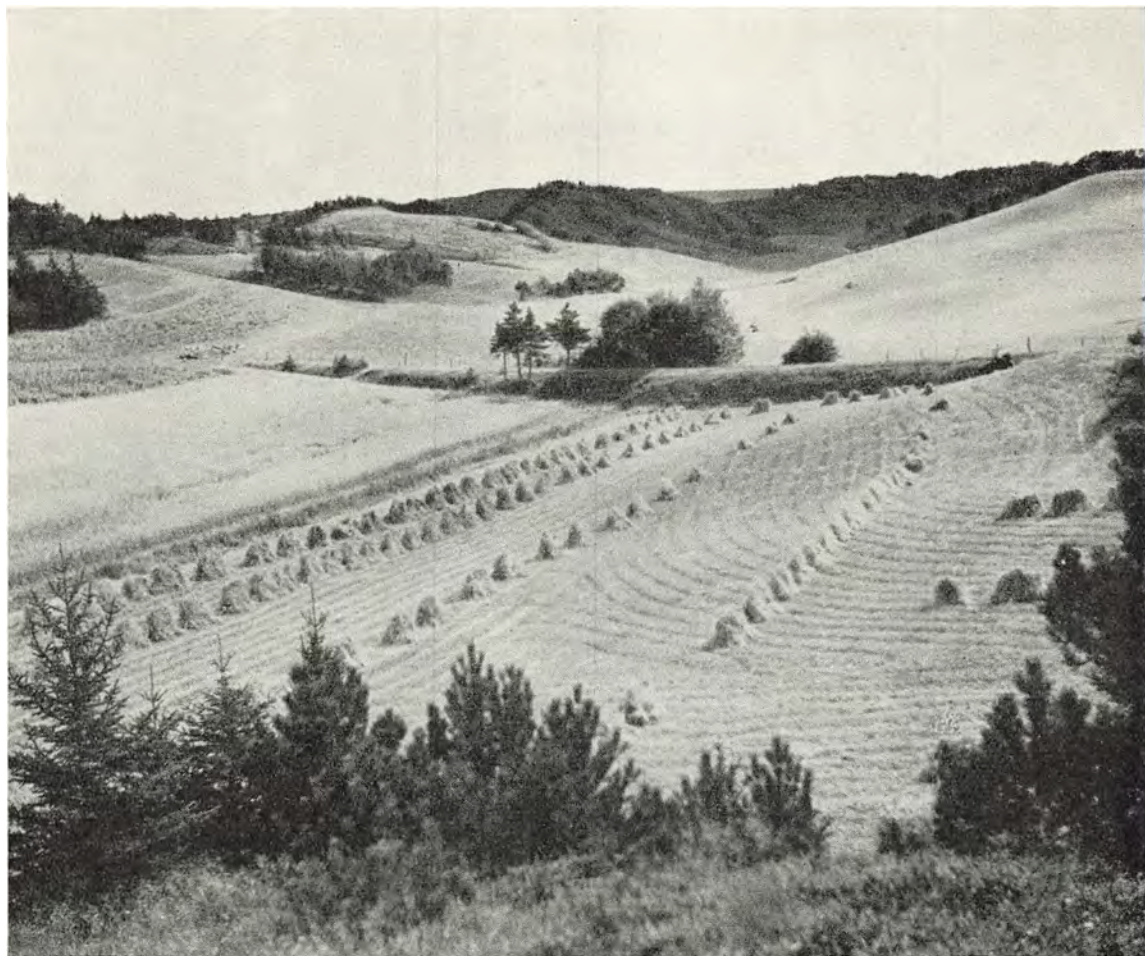
Landskab fra det østlige Vendsyssel.

Skovene i landsdelen er et levn af fortidens store skovstrækninger, der klyngede sig til de kuplede bakker, udløbere af højedraget Jyske Aas. (Træsnit i Ill. Tidende 1860—61).

kuplede bakker, der som et system af store trædesten langsomt sænker sig ned mod begge sider. De kuplede ledsagebakker er bedst udviklede på vestsiden, men de findes også på østsiden, især mod syd ved landsbyen Dorf. Selve højderyggen krones af flere store skove, hvorimellem Dronninglund Storskov, Allerup Skov og Pajhede Skov, og dog er disse kun små rester af tidligere tiders vældige sammenhængende skovstribe, hvori på et senere tidspunkt store flokke af kreaturer fra mange dele af Vendsyssel græssede sommeren igennem, men før da lå øde og mennesketom hen, et tilholdssted for vilde dyr, og hvorigennem man kun nødigt vovede sig. Landsbyerne ligger i ærbødig afstand fra den Jyske Aas, og kun få veje førte tidligere hen over ryggen til egnen omkring Sæby og Fladstrand. I randene af skovene og ind imellem dem ligger pletter med lyng, som dog efterhånden bliver færre og færre og erstattes af nåletræsplantninger, der også vinder mer og mer terræn på bøgeskovens bekostning. Endnu står dog i Dronninglund Storskov partier af den gamle uplejede »urskov« af bøg med sine knudrede, mangedre-

nede stammer, en svær kontrast til de almindelige, velplejede danske bøgeskove.

Øst for Jyske Aas følger andre bakkerygge, om end ikke helt så imponerende og dominerende i landskabet, og mellem dem ligger bredere eller smallere partier med jævnt bølget til fladt moræneland. Længst mod syd ligger øst for Vor Aas brede dalgang Albæk Bakker. Men kraftigere udviklet er en anden ryg, der grener sig ud fra Jyske Aas og over Børglumkloster Skov strækker sig mod nordøst til Tolne Bakker, hvor den afbrydes brat af kanten mod stenalderhavet ved landsbyen Vogn. Højderne når dog ikke over 80 m, og landskabet har en helt anden karakter end i Jyske Aas. Tolne Bakker er i langt højere grad et resultat af de nedbrydende kræfter, idet det er en oprindelig højflade, hvor vandløbene har skåret sig dybe kløfter og dalslugter ind fra alle sider, så at der i dag kun er et lille restplateau tilbage omkring Tolne kirke, og hvad der står tilbage mellem kløfterne, fremtræder nu som bakker. Disse kupler og smalle rygge er beklædt med skov eller med lyng, og det afvekslende terræn med det vide udsyn over de flade

Fra Tolne Bakker.

I modsætning til Jyske Aas, som er en bakkeryg, opkastet af isen, er bakkerne ved Tolne et oprindeligt højdedrag, hvorfra vandløbene har skåret dybe slugter. (Fot. Viggo Hansen).

strandsletter nord for Frederikshavn hidlokker mange mennesker.

Helt mod øst, nående ud til Kattegatskysten og kun skilt fra vandet ved den brede, hævede stenalderbund, ligger bakkepartiet mellem Flade og Understed. Højest er Flade Bakker, hvor Kigud når 122 m, og hvorfra der er vid udsigt over Kattegat til Læsø. Her oppe ligger Flade kirke, der gennem århundreder har tjent som sømærke og findes afbildet på de ældste hollandske søkort over Norden. Langs selve kysten fra Pikkerbakkerne (71 m) syd for Frederikshavn til Gedebjerg (85 m) ved Sæbygaards skov strækker der sig en ryg, der skæres brat af mod øst af gamle kystskrænter, og som må betragtes som en israndslinie. Men bortset herfra er dette øst-

lige bakkeparti ligesom Tolne Bakker et system af »falske bakker«, hvis toppe ikke ligger højere end det jævne land mod vest, men som er blevet sønderskåret af vandløbserosionen. Den oprindelige plateaukarakter erkendes dog let, idet alle toppene er lige høje, men ned i dette højland har Bangsbo Aa skåret sin indtil 40—50 m dybe dalgang, som sammen med sidetilløbene har formet bakkerne.

Mellem de forskellige fremstående rygge eller mere uregelmæssige bakkepartier breder der sig i det østlige Vendsyssel et svagere kuperet istidslandskab, hvor små landsbyer ligger spredt rundt omkring sammen med enlige kirker og mange spredte gårde, hvoraf de største synes at have udsøgt sig de mest plane flader. Afvandingen

*Landskab ved Uggerby. Fra de jævne senglaciale flader sænker landskabet sig ned mod den tidligere stenalderhavbund med sine gårde og marker.
(Fot. Jonals Co.).*

sker i det østlige Vendsyssel mod nord til Uggerby Aa og til den slugtagtige Skærum Aa, mod nordøst til Bangsbo Aa og mod øst og sydøst til Sæby Aa og Vor Aa. De to sidstnævnte indtager en særstilling, idet de ikke selv har udskåret sig deres brede dalfører. Begge dale er gamle havbugter, der efter istidens slutning strakte sig ind mellem bakkerne. I disse bugter bundfældedes der ler og sand i en nogenlunde jævn flade, og da landet hævede sig op, blottedes disse marine lag, hvorpå bl. a. Flavenskjold og Volstrup er bygget. Denne havbugt strakte sig i Vor Aas dal helt op forbi Skæve bro, og også Dybvad og Præstbro ligger på den gamle ishavsbund, hvis lerlag finder anvendelse i teglværker, f. eks. i Dybvad. Udviklingen var dog ikke slut hermed, men i stenalderen strakte havet atter sine fjordlignende arme ind over den tidligere dannede havbund. Sænkningen var ikke så udpræget som

tidligere, men havet nåede dog op til gården Knudseje, mens en anden smal fjord nåede til Dybvad og en tredje gik mod vest til Tranget. Efter at havet atter har trukket sig tilbage, ligger stenalderhavets fjordbund som et lavere niveau, skåret ned i selve ishavsbunden, og grænsen mellem de to horisonter danner overalt lave skrænter, som kan erkendes langs vejen mellem Allerup Bakker og Dybvad. Derimod nåede stenalderhavet ikke ind i Sæby Aaens dal, da denne udad til var spærret ved strandvolde, så her træffes kun det øverste, senglaciale niveau.

Jyske Aas markerer grænsen mellem det østlige og vestlige Vendsyssel. Mod øst er terrænet stærkt afvekslende, uroligt, med store højdeforskelle, jordbunden er af en sandet, stenet beskaffenhed og her findes Vendsyssels skove, og alle disse ting har naturligvis sat deres præg på landskabet, hvorved det er kommet til at fremtræde

Ved Liver Aa. Vandløbet virker som en bremse imod flyvesandet, der igennem tiderne er trængt længere og længere frem fra havet og har ødelagt adskillige frugtbare og dyrkede arealer. (Fot. Jonals Co.).

som en stærk kontrast til det vestlige. Mod vest findes ikke længer fremtrædende højdepartier, men de jævnt bølgede flader dominerer, og de største uregelmæssigheder i terrænet dannes af ådalene. Man kan sige, at landskabet mod vest ikke skyldes ophobning af materiale, men snarere bortfjernelse af dette. Også aldersmæssigt er der en forskel. Mod øst skyldes terrænet isens aflejringer, men mod vest optræder istidslandskabet kun pletvis, som øer, der hviler i en stor flade, der først dukkede op af havet, efter at ishavet havde trukket sig tilbage og samtidig med de første mennesker i Danmark. Under seneglacialtiden skyllede et iskoldt hav ind over det meste af det, der nu er det vestlige Vendsyssel, og foruden Bjergby bakkeø var det kun små pletter, der ragede op af havet som f. eks. ved Hjørring, ved Vennebjerg, Børglum og Vrejlev, navne som er kommet til at spille en stor rolle i Danmarkshistorien. I den sydøstlige del nåede dog en lav udløber af istidslandskabet helt frem til

Vraa, men landskabeligt tegner denne sig ikke nævneværdigt. Da landet efter ishavstiden langsomt hævede sig op, blev disse øer efterhånden større og større, og tilsidst smeltede de sammen. Landhævningen foregik som en vipning, der først tør lagde de nordlige dele, og derfor ligger ishavsbunden højere mod nord end mod syd. Gennemsnitligt ligger disse flader 20—30 m over havet, og selv fra små forhøjninger er der godt udblik over det flade land, og fra bakkeøerne kan man se milevidt ud over det skovløse, vel dyrkede landskab, der præges af de fra landsbyerne udflyttede, hvidkalkede gårde, og ved sommertid, når afgrøderne står højt på markerne, kan man vanskeligt forestille sig den kamp, som hvert forår må udkæmpes med vinden, der rejser den lette jord til støvskyer, som indhyller landet. Det gælder her mer end noget andet sted i Danmark, at landmanden ikke kan være sikker på, om jorden er »hjemme« næste dag, og desværre medfører vinden også ofte de

Rubjerg Knude.

*Et af de mere markante kystpartier indenfor sandflugtsområdet, selv dækket af flyvesandet.
(Fot. Jonals Co.).*

nysåede frø, så markerne må såes påny. Muldlaget kan dog regenereres, og langt alvorligere er den rigtige sandflugt, der skyldes det fra havet opskyllede og af vinden tørrede sand. Store områder, der for århundreder siden er lagt øde af denne fra havet opkommende plage, findes mellem Skallerup og Hirshals, hvor i tidens løb mange mennesker har måttet gå fra hus og hjem, fordi markerne ødelagdes af flyvesandet, og der ikke længer var græsning at finde for kvæget. Nord for Skallerup strækker sandflugtsområdet sig indtil Liver Aa, der her virkede som en bremse for sandets videre fremtrængen mod øst, men længere mod nord, hvor en sådan naturlig sandflugtsdæmpning ikke findes, er sandet flere steder trængt helt frem til Bjergby bak-

keø, og det når ind til landsbyerne Tornby og Horne. Længere mod syd er det sandet, der dækker Rubjerg Knude, ligesom mange partier oven på Lønstrup Klint er klitdækkede.

Syd for en linie fra Løkken til Geraas munding i Kattegat var landet så sent som i stenalderen dækket af et hav, der stod i åben forbindelse med Skagerrak og Kattegat, og heri bundfældedes sand og ler oven på ishavstidens aflejringer, der kun optræder stedvis som bakkeøer, ofte med en kerne af moræne i midten. Sådanne bakkeøer er landet ved Saltum-Ingstrup, Jetsmark, Aaby, Biersted, Hammer Bakker, Hassing og Sundby-Hvorup. Andre steder som ved Vadum og Halne mangler morænekernen, og disse bakkeøer hæver sig da ikke meget op over det

Strand ved Blokhus.

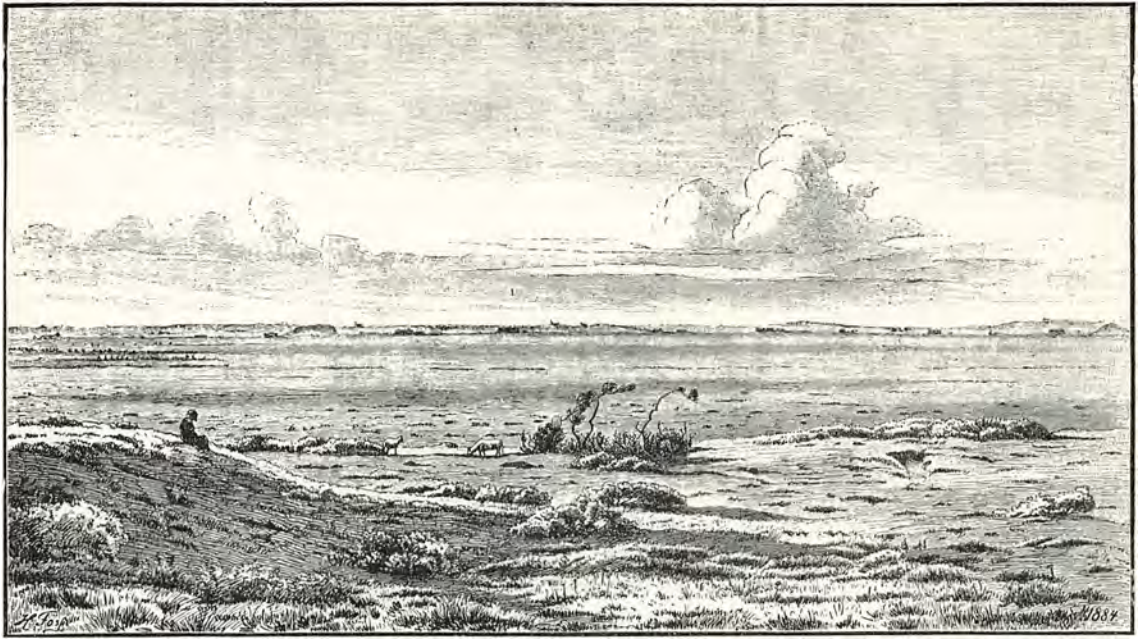
Selve den brede forstrand, jævn og fast efter højvandene, en naturens autostrada, tjente tidligere trafikken fra nord til syd. (Fot. Türck).

almindelige niveau. Bakkeøerne skiller sig oftest stærkt ud fra de lave flader, ikke blot fordi de rager højere op, men fordi de er agglomerationsdannende. Det er her, de gamle landsbyer ligger, delvis som randbebyggelser, mens den spredte bebyggelse dominerer på den hævede havbund og næsten overalt har et ungt præg.

Længst mod vest danner bakkeøerne Saltum-Ingstrup og Hune et led i den tørre landbro mellem Thy og det centrale Vendsyssel. Herigennem gik forbindelsen i tidligere tider mod det sydlige, dels inde i bakkelandet, men også ad selve stranden, hvor en stribe hævet havbund har skabt et fortrinligt forbindelsesled til Thy, en trafiklinie der også benyttes af vore dages trafikmidler, idet den brede forstrand, der regelmæssigt holdes jævn og fast af højvandene, er en naturens autostrada. Kysten mellem Løkken og Blokhus regnes også for en af Danmarks længste og bedste badestrande, hvor titusinder kan opholde sig en sommerdag uden at føle sig

generet af naboer. Sydøst for Hune bakkeø ligger den flade Jetsmark bakkeø med Pandrup og Kaas, mod vest begrænset af de store mosestrækninger Lundergaards Mose og Sandmosen, og hvor tørvestøvet fra Kaas briketfabrik blander sig med kalkgravens hvide kridtstøv. Jetsmark bakkeø danner bro ned mod den brede stærkt vandførende Ry Aa, der af hensyn til afvandingen af Vildmosen er kanaliseret, og øst for åen fører landbroen videre dels i retning af Nørre-Sundby over Aaby, Biersted, Vester Halne og Vadum, dels i retning af Hals over Aaby, Biersted, Nørre Halne, Hammer Bakker og Hassing. Mest fremtrædende og af en særlig egenart er Hammer Bakker, der hæver sin forrevne og forkløftede knude til næsten 90 m. Det meste indtages af bakkekuder og stejle skrånninger, der engang har været opdyrkede, men som senere er sprunget i lyng og nu efterhånden dækkes af granplantager. Erosionen har kun levnet ganske få jævne pletter, der kan tjene som grundlag for

*Udsigt over Store Vildmose. Tegning af Harald Foss 1884.
I århundreder henlå den udstrakte mose, øde og forladt, alene som et tilflugtssted for
dyr og fugle. Først i nyeste tid er den opdyrket.*

landbrug, og enkelte gårde ligger da også herinde endnu, men iøvrigt øver Hammer Bakker ikke nogen større tiltrækning på de mennesker, der af den magre jord skal tjene til brødet. Bebyggelsen ligger derimod som en ring uden om, delvis i randen af fladerne, hvor betingelserne for landbrug er bedre.

På Hammer Bakkers sydside ses flere steder bratte skrænter, der kan tydes som stenalderhavets kystlinie, men langt mere udtalt og skarpt afskåret er sydrenden af istidslandskabet ved Stade og Vester Hassing, hvor den gamle kyst kan følges også øst for istidsøen i form af en strandvold, hvorpå landsbyen Gandrups gårdække er opført.

Imellem bakkeøerne breder den hævede stenalderhavbund sine lave, flade sletter, der kun rager 4—6 m op over havfladen, og som ikke rummer hævnninger mer end 1 m over det almindelige niveau. Hist og her kan enkelte strandvolde erkendes, ikke mindst fordi bebyggelsen ofte er placeret på dem, men som regel er de skjult under vegetationen. Tydelige er de kun i terrænet mellem Hals og Melholt, hvor de kan nå højder på 10 m, og hvor de sammen med de

mellemliggende lave, tørvefyldte partier danner det velkendte system af rimmer og dobber.

På de overordentlig jævne flader kan vandet kun vanskeligt ledes bort, og overladt til sig selv forsumper sådanne strækninger let, og derfor er da også eng- og moscområder almindelige i det sydlige Vendsyssel. En særstilling mellem disse indtager Store Vildmose, engang Danmarks største højmosse. Langt op imod vor tid var Vildmosen en uigennemtrængelig sump, overstrøet med smådamme, de såkaldte luner, hvorfra flere af dem mod vest førte saltvand, men iøvrigt dækket af lave kratbevoksninger og større sammenhængende flader af tørvemosset Sphagnum. Men sådan havde mosen ikke altid set ud. Så sent som i jernalderen var Vildmosen agerland, og her dyrkedes jorden i hvert fald helt op til 500—600 e. kr. Men som følge af en klimaforværring med kølige, fugtige somre fik tørvemosset gode vækstbetingelser på den flade bund, og langsomt voksede der et tæppe af tørvemos ud fra mosens centrum, drivende menneskene foran sig og omsluttende deres grave, indtil til slut mosset var eneheriker i mosen. I århundreder lå Vildmosen hen, øde og forladt af mennesker,

*Indgraaving i rimmen.
Tegning 1885 af Hans
Smidth. Det hændte for-
hen, at nybyggere satte bo
i indgravede huler i de
såkaldte rimmer, lave
sandrevler, der lå mellem
de tørvefyldte dobber.*

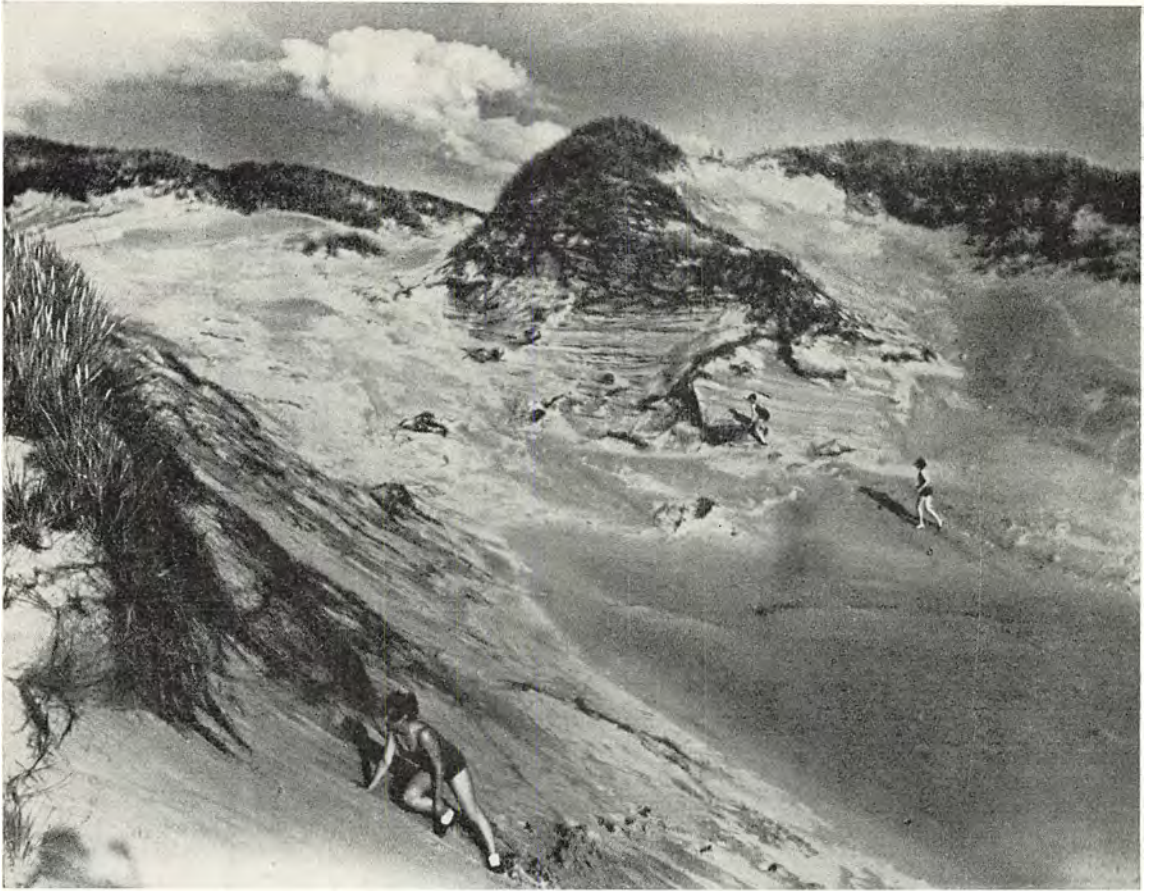
som et tilflugtssted for vilde dyr og fugle. Ingen interesserede sig særlig for mosen, og kun få vovede sig ud på den gyngende flade, hvor kratbevoksninger og halvvejs skjulte vandhuller hindrede enhver fremtrængen.

Efterhånden var der dog fremsynede mennesker, der begyndte at spekulere på en udnyttelse af denne 12—13 000 tdr. land store moseflade. En af dem var Enrico Dalgas, men hans tanker om en afrømning af de øvre tørvelag vandt ikke tilstrækkelig tilslutning, og atter fik mosen lov at hvile i fred nogen tid. Først med første verdenskrigs afspærring som baggrund kom der fart i vildmoseforhandlingerne. En i 1920 nedsat kommission kom først til det resultat, at mosens afrømning skulle forbindes med en tørveteknisk udnyttelse. Disse planer frafaldtes dog hurtigt til fordel for en landbrugsmæssig udnyttelse, og i 1921 gik man i gang med planens udførelse. Der blev anlagt veje, gravet kanaler og afvandringsrender, der forbandtes med et net af drænledninger. Som et resultat af afvandingen sank moseoverfladen i midten 2 m, og her var tørvelaget 5 m tykt. Mosen blev opdelt i fenner, der efter fræsning og mergling besæedes med græs eller korn, og snart var næsten hele det store areal omdannet til kulturland. Af den oprindelige Vildmose er der i dag kun smalle randpartier tilbage, men på hele den øvrige udstrakte flade græsser i tusindvis af kreaturer, får og heste, og rundt omkring vinder kornavlens frem, især om-

kring Centralgaarden og de mange avlsgårde og forpagtergårde. Hvor for blot 25 år siden ingen mennesker frivilligt satte deres fod, fører nu asfalterede veje mellem græsmarker og kornagre, og huse og gårde skyder op på den nyvundne jord.

Dengang stenalderhavet havde sit højeste niveau, lå Vendsyssels nordkyst langs en linie fra Frederikshavn over Kvissel langs nordøstranden af Eskær Skov forbi gården Stenbæk til Terpet syd for Tværsted, hvor den bøjede mod vest forbi Uggerby til Hirshals. I sin nordlige del er den daværende landegrænse temmelig udvisket, men fra Stenbæk til Frederikshavn er den let kendelig i terrænet, fordi havet her har udmødeleret en kystklint, der især træder stærkt frem, hvor den er udsåret i istidslandskabet som ved Eskær og Tolne.

Nord for denne gamle kystlinie ligger Skagens Odde, hvis vældige kompleks af strandvolde strækker sig 35 km mod nord til Skagens Gren. Set fra Tolne Bakker fremtræder dette landskab som en flad slette, hvor lyng og lave buske breder sig i et jævnt tæppe. Kun allernærmest har den vilde plantevækst måttet vige for opdyrknin-gen, og her mellem den gamle kystklint og Nors Aa, der rinder til Gaardbo Sø, og på begge sider Dverretved Bæk, der løber til Elling Aa, ligger en spredt gårdbebyggelse omgivet af dyrkede marker og enge. Men østen herfor i de store hede- og mosestrækninger, der benævnes Raabjerg

Raabjerg Mile.

Danmarks største vandrekliet har nu flyttet sig så langt imod øst, at dens bevægelser snart standses af Bunken Klitplantage. Antagelig vil den med tiden blive bevokset, og landet miste et af sine mest ejendommelige naturfænomener. (Fot. Türck).

Mose, Jerup Hede, Kragsskovhede og Tolshave Mose, forsvinder de dyrkede pletter næsten ganske mellem lyng og birkekrat. På nært hold opløser den jævne slette sig dog i et stort antal lave volde, der som lange bånd strækker sig vifteformet ud fra et punkt sydøst for Gaardbo Sø ned mod Elling, hvor de efterhånden taber sig i terrænet. Det er de såkaldte rimmer og dobber. Rimmerne er de lave, indtil 3 m høje og 10—50 m brede rygge, og de består af sand. De er dannet som indvandrende sandrevler og repræsenterer hver især en lille tilvækst til landet mod øst. Ved tangpålejring og ved vegetationens sandbindende evne er de vokset i højden, men nogen kilde til sandflugt har de ikke været. Mellemmrummene mellem rimmerne er de tørvefyldte dobber. Ved den fremadskridende opdyr-

ning, sådan som den kan iagttages ved Kragsskovhede lejren, bliver dobberne til kulturland, mens rimmerne står tilbage som rygge mellem agerfelterne. Mod øst fortaber rimmerne sig i en 2 km bred kystbræmme, hvor opdyrkningen er vidt fremskredet, og her ligger landsbyen Jerup, mange spredte gårde og den lille fiskerby Strandby.

Et andet system af rimmer og dobber er Tværsted rimmer, der strækker sig nordpå fra egnen øst for Eskær til plantagerne ved Tværsted. De er ældre end systemet på Jerup Hede, idet de er dannet som strandvolde i direkte tilknytning til stenalderhavets kyst og som følge af nedbrydningen af bakkerne ved Frederikshavn og Tolne.

Et endnu vældigere system af strandvolde er det, der som følge af strøm- og bølgevirkning

Bangsbogårde på Læsø.

Fyrretræet er en af de sidste rester af de nåletræsskove, som i fortiden dækkede størsteparten af øen. (Fot. Nationalmuseet).

fra vest mod øst har skabt landet øst for Tværsted. Her dannedes der i begyndelsen af hævnningen en række strandvolde, den ene uden på den anden. Deres frie, nordøstlige spidser krummede sig i sydlig retning og kom derved til som en let knyttet hånd at omslutte et vandområde, der fra lagune med afløb mod syd efterhånden helt lukkedes af og blev til Gaardbo Sø. Søen er forlængst udtørret, og dens bund er omskabt til agerjord og eng.

De fleste steder har det på strandvoldene opblæste sand fordelt sig ud til flade sandsletter, men der hvor Skagens Odde begynder at smalne ind nord for Raabjerg by, antager klitterne efterhånden storformer, og her ligger Danmarks største vandrekliit, Raabjerg Mile, der hæver sine hvide sandkupler højt over det omgivende land. Det østlige affald, der kan have en stejlehed på indtil 30°, stod tidligere som en mur, der over en bred front skød sig østpå med en hastighed af 8 m om året, ubønhørligt dækkende alt hvad

der stod i vejen. Men om nogle år vil Danmark antagelig være et ejendommeligt naturfænomen fattigere, idet Raabjerg Mile nu har flyttet sig så langt mod øst, at dens bevægelse bremses af Bunken Klitplantage. Derved skabes der ro, til at vegetationen kan indfinde sig, og den tid er måske ikke så fjern, da den »rygende« mile vil slukkes.

Nord for Raabjerg smainer Skagens Odde ind, og her når klit og flyvesand fra kyst til kyst. Af de gamle strandvolde, der danner fundamentet i odden, har havet atter fjernet store dele, og på vestsiden har bølgerne frembragt snit i det gamle system og åbenbarer stedvis mellem grusvoldene sorte lag af martørv. Disse lag af martørv kan følges som striber i nordøstlig retning hen over halvøen og repræsenterer tørvedobberne, som i tidens løb er blevet overfløjet af sand, og ved sammenpresningen er tørven blevet til martørv, et fortrinligt brændstof i disse træfattige egne. Mellem Raabjerg og Bunken, mellem

Kandestederne og Hulsig og mellem Højen og Skagen ligger tre områder, hvor dobberne ikke er blevet ødelagt af sandfygning, og disse tre kulturstriber er blevet oaser i et ellers øde, sandpisket land, hvorigennem der for indtil 25 år siden ingen sikker forbindelse var, og hvor vejen stadig måtte flyttes, efterhånden som flyvesandet lejrede sig tværs over det gamle spor.

Nord for Skagen, på Grenen, vokser landet stadigt ved ny revlepålejring, og fra den yderste landspids, hvor de to have mødes, strækker Skagens Rev sin S-formede slynge 3—4 km ud i vandet.

Ude i Kattegat, ca. 20 km fra Vendsyssels østkyst, ligger øen Læsø, adskilt fra Jylland ved den 20—30 m dybe Læsø Rende. Læsø er kun at betragte som de højest liggende dele af et stort grundt område, der i fastlandstiden udgjorde en del af Jylland, men som både i sen-glaciertiden og i stenalderen var helt havdæk-

ket. Øen er omgivet af vidtstrakte ganske flade flak, hvor et antal stenrev bliver synlige ved lavvande. Selve Læsø er en flad sand- eller stenslette, der fra højder omkring 10 m mod nord langsomt sænker sig i sydlig retning, indtil den forsvinder i havet. Langs sydkysten ligger Færøn, Langerøn og Kringelrøn, der nu praktisk talt er sammenvokset med øen, og kun Hornfiskerøn ligger endnu i lidt afstand fra kysten. Hvor højden er fra 2 til 5 m over havet, er jorden opdyrket, og her ligger en tæt bondebebyggelse, men i de områder, der ligger lavere end 2 m og over 5 m, hersker den vilde plantevækst, fortrinsvis lyng og stridt græs. I den dyrkede del ligger endnu små skovpletter, rester af fortidens løvskove. Mod nord hæver Højsande sit indtil 21 m høje klitparti, og herfra mod øst strækker der sig et flyvesandsområde, der engang har begravet adskillige gårde, og hvorigennem resterne af Hals kirke stikker op.

HIMMERLAND

Himmerland er navnet på den store halvø, der mod vest og nord omgives af Limfjorden og mod øst af Kattegat. Den sydlige afgrænsning mod fastlandet dannes af den lange, smalle Mariager Fjord, af oprindelse en tunneldal skabt af det strømmende vand under isen, og dennes naturlige fortsættelse i det brede, bugtede dalstrøg, som i dag rummer Skalsaaen, men som engang var Gudenaas udløb, inden isen endnu var smeltet bort fra Randers Fjord.

Midt ned gennem Himmerland strækker der sig et højdedrag, hvis nord-syd udstrækning er 40 km, og som har en bredde, der stedvis overstiger 20 km. Højderne er her overalt mer end 50 m, og mange punkter når endda over 100 m. Få kilometer nord for Mariager Fjord ligger således Tinghøj på 112 m, ved Rold by ligger Rold Bavnehøj på 114 m, i Rold Skov ligger et punkt på 113 m, og sydøst for Nibe når Nørreknold 107 m og Frendrup Nihøje 103 m. Alt i alt er det et betydeligt højland, men dog ikke så imponerende som Jyske Aas i Vendsyssel, dels fordi det ikke træder så stærkt frem i forhold til omgivelserne som dette, og dels fordi det er så meget bredere og ikke har Jyske Aas' kamform.

Mens Jyske Aas er bebyggelsesfjendtlig, er den jævner overflade i dette højdedrag tæt besat med landsbyer, sammenspundet af et net af veje, hvis mellemrum fyldes ud af spredte gårde og huse.

På skrå ned gennem højlandet med retning nordnordøst til sydsydvest er der skåret en dyb, smal dal med bratte skrænter. Vandskellet i denne dal ligger ved Ravnkilde syd for Rold Skov, og herfra strømmer Simested Aa mod sydvest og Lindenberg Aa mod nordøst gennem Gravlev Dalen ved foden af Rebild Bakker. Dalens oprindelse er noget tvivlsom, men den synes at have fået sin udformning under istiden, da den fungerede som afstrømningsrende for det smeltevand, der banede sig vej under isen mod syd, altså en tunneldal. Men visse forhold ved den lange, smalle dal som den særdeles jævne bund og det faktum, at kridtet danner dalside mod vest, men ikke mod øst, lader formode, at den er af tektonisk oprindelse, antagelig en tertiær spaltetdal. Også dens dybde er usædvanlig. Ved Rold Skov skærer den sig således 80 m ned i forhold til bakkekammen, og på det sted, hvor den vider sig ud i Gravlev Dalen, har dalbunden

Kronvildt i Rold Skov.

I Danmarks største skov »står« stadig kronvildt af den gamle danske stamme, som udviklingen ellers andre steder har tilintetgjort.

oprindeligt, før stenalderen, ligget under havets niveau, idet stenalderhavet strakte en lang, smal fjordarm helt herind. Der har da været en højdedifference på 105 m mellem dalbund og bakketop.

Op til Gravlev Dalen mod øst ligger de fredede Rebild Bakker. Egentlig er Rebild slet ikke noget bakkeparti, for så vidt som man herved forstår en ophobning af materiale, der hæver sig over omgivelserne, for det er ikke tilfældet her, hvor Rebildpartiets overflade går i eet med landet bagved, og fra Gravlev Dalen, eller endnu bedre fra bakkerne over for ved Oplev, ser man da også overkanten tegne sig som en jævn flade. Men det, der er karakteristisk for Rebild, er den stærkt sønderkårne rand ned mod Gravlev Dalen, hvorfra vandløbsfurer har skåret sig langt ind i højlandet og udformet de stejle slugter, hvis lyngbevoksede sider er samlingsstedet for

hjemvendte Dansk-Amerikanere, og som for alle danske er en stor attraktion.

Af årsager, som må søges i undergrundens beskaffenhed, sprudler grundvandet frem som kilder mange steder langs dalsiderne, og de mest kendte af disse er Lille Blaakilde, Blaahøl, Ravnkilde, Kovadsbæk og Roldkilde. Langs disse aldrig tilfrosne småbække breder der sig en frodig vegetation, og selve vandet er tilholdssted for en fauna, hvis nærmeste slægtninge må søges på så fjerne lokaliteter som i Alperne og i de islandske vandløb, hvor temperaturen sommeren igennem er lige så lav som i disse kilder. Vandet holder en nogenlunde ensartet temperatur hele året igennem på 7,5°, altså også om vinteren, og dette er årsagen til, at kilderne også rummer vanddyr, som under normale forhold ikke kan trives i de danske vande, men har deres nordgrænse længere mod syd i Europa.

*Blaakilde ved Rold Skov.
Kilden er bekendt for sit
krystalklare vand og fødes
formodentlig af vandet
fra Madum Sø, der ellers
mangler afløb.
(Fot. Georg Pe, Viborg).*

Lyngvegetationen i Rebild Bakker er som mange andre steder et resultat af menneskets mishandling af skovene i tidligere tider, og ikke nogen naturlig udvikling, men i dag ville de fredede bakker i løbet af få år være skovklædte, hvis ikke opvæksten af birk og bøg med magt blev holdt nede. Tæt op til Rebild ligger Rold Skov, Danmarks største skov på naturlig bund, egentlig et kompleks af skove, der alle har deres lokalnavne. Men for den danske befolkning som helhed er navnet Rold Skov slået fast som betegnelse for hele dette kompleks, der rummer så mange særartede bevoksninger. Selv om størstedelen er beplantet med nåleskov, så er det dog løvskoven, der tiltrækker opmærksomheden, for her finder man endnu århundredgamle bestande af bøg, der i den karrige jordbund og det blæsende klima kun har evnet at udvikle lave, krogede stammer, der i deres mest outrerede form som i Troldskov ikke har ringeste lighed med den højt besungne danske bøgeskov. I skovbun-

den savnes også om foråret det hvide anemone-dække, der her erstattes af blå anemone, skovsyre og liljekonval. Egnens sure, kalkfattige morbund giver sig også til kende i skovens højmoser såvel som i dens søer, hvor Madum Sø er berømt for sit klare vand og mangelen på den for en dansk sø normale tagrørsvegetation. Et særkende ved Madum Sø er også mangelen på et synligt afløb, men man formoder, at det er vandet fra søen, der kommer frem fra bunden af den dybe Store Blaakilde, der ligger midt ude i et kær syd for søen, og som er berømt for sit krystalklare vand, der lyser blå som havvand.

Fra det centrale højland sænker terrænet sig langsomt mod øst for tilsidst at ende i bratte skrænter. Derimod sænker vandløbene sig hurtigt ned mod havniveauet, hvorved de store højdeforskelle fremkommer, som er så typiske for det østlige Himmerland. Landskabet er gennemkrydset af stærkt slyngede vandløb, der snart løber i dybt, nedskårne dale med stejle sider,

Landskab fra Testrup i Himmerland. (Fot. Københavns Foto-Service).

snart vider sig ud og omgives af lave engstrækninger, men alle når de før eller siden ud i det flade land, der som en bred bræmme ledsager det høje istidslandskab, og hvor havet i stenalderen skyllede ind over og brødes mod stejle kyster. I mange af disse stejlskrænter lyser det hvide kridt frem og beretter om, at fundamentet i plateauerne er kalk, mens moræneophobninger ikke spiller så stor en rolle i opbygningen, og kalkgravene ved Aalborg og Mariager Fjord bekræfter da også forekomsten af højtliggende kridtflager i denne del af Himmerland. Kridtet giver også forklaringen på, at de på udsatte ste-

der indtil 40 m høje skrænter så længe efter stenalderens havtid har kunnet bevare deres næsten lodrette kant intakte, selv om flere forekomster af helt vegetationsløse og blottede kalkklinter må tilskrives tilstedeværelsen af sene eller endog endnu fungerende kalkbrud.

I stenalderen skyllede havet mod disse klinter, der i dag ligger ca. 7 km fra havet, og fra hvis toppe man kun vanskeligt kan skimte kysten. Den datidige kysts ulige modstandsevne mod nedbrydningen har skabt plateauernes uregelmæssige yderprofil, der endnu fremtræder tydeligt med sine mange halvøer og bugter, og på

*Græssende kvæg i Birkesø i Lille Vildmose.
Birkesø var en af de fire søer, som var grundlaget for mosens første kultivering allerede midt i det 18. århundrede. (Fot. Viggo Hansen).*

steder, hvor istidens smeltevandsstrømme skar sig særlig dybt ned i underlaget, har der været banet vej for stenalderhavet, der flere steder som smalle fjorde er trængt langt ind i højlandet. En af disse fjorde, hvis oprindelse må søges i en tunneldal, skaffer i dag Lindensborg Aa udløb mod øst nord om Gerding og Lindensborg gods, og en anden er den lange dal, som fra Volsted fortsætter retningen af Lindensborg Aas øvre løb langs østsiden af jernbanen til Aalborg. Herigenom og ved andre tilsvarende smeltevandsfloders eroderende virkning er hele det nordøstlige Himmerland blevet opdelt i øer, der i nutiden kun forbindes indbyrdes af den siden stenalderen hævede havbund. Eksempler på sådanne bakkeøer, der på alle sider omgives af det marine forland, er Gudumlund, højlandet mellem Romdrup og Gudumholm, partiet med Nørre Tranders og Vejgaard, partiet med Hasseris og adskillige flere. Særlig karakteristisk er Romdrup—Gudumholm bakkeøen, hvis indtil 72 m høje

plateau hæver sig brat fra alle sider over de lave, flade omgivelser, og som yderligere understreger sit omrids ved en næsten uafbrudt ringbebyggelse ved foden af fortidens klinte. Her nede i læ af skrænten ligger Lillevorde, Romdrup, Klarup, Storevorde, Sejlflo og Gudumholm foruden talrige ikke særligt navngivne bebyggelser, forbundet med en ringvej, der kun på sydspidsen skærer op over et hjørne af bakkeøen, men i øvrigt følger den gamle kystlinie.

Plateauoverfladen på disse bakkeøer er hverken her eller andre steder nogen absolut jævn overflade, men er overstrøet med toppe, der ofte er gennemskåret af et stort antal radiære furer som minder om afsmeltningen i istiden, for ingen af dem er længer vandførende eller kan tænkes at have været vandførende uden forbindelse med en iskappe. På denne måde skal sikkert overfladen i Lundby Bakker sydøst for Aalborg forklares.

Hårdest har kampen mellem hav og land

stået omkring den lille bakkø Mulbjerg, der ligger helt isoleret ude ved Kattegatskysten, og hvis trekantede form viser, at havet har angrebet den fra alle sider. Mulbjerg må engang have været meget større, men i tidens løb er den næsten blevet slidt op af bølgerne. Denne nedbrydning er dog kommet landet til gode på anden måde, for af strømmen er materialet ført ud til begge sider og aflejret igen i form af strandvolde, der i bred vifteform kan følges mod nord til Mov og Egens og mod syd i retning af Hurup. Bag denne af naturen selv opkastede barriere har landhævningen og den naturlige til-landing hånd i hånd arbejdet på skabelsen af det flade land, hvor blandt andet Lille Vildmose ligger.

Efter at Store Vildmose er blevet omdannet til kulturland, er Lille Vildmose med sine 55 km² blevet Danmarks største højmose, men også den har i de senere år gennemgået store ændringer. Dens udvikling til højmose løber parallelt med Store Vildmoses, idet dog skoven, der i Store Vildmose fuldstændigt bukkede under for forsumpningen, i Lille Vildmose er blevet bevaret i den sydlige del, hvor Tofteskov er blevet bekendt for sine bestande af kronvildt og vildsvin. På tre steder i Vildmosen kunne tørvemosset dog ikke trives, måske på grund af opstigende, kalkholdigt grundvand i forbindelse med højderne i vest, og her opstod de fire søer Toftesø, Birkesø, Lillesø og Mølløsø. Det blev disse søer, der dannede grundlaget for det første tilløb til mosens kultivering, idet de tørlagdes i midten af 1700-tallet, og i Mølløsø byggedes 1767—68 Vildmosegaard. I dag fremtræder disse forhenværende søer som flade, græsklædte fordybninger i den lyng- og tørvemosdækkede mose, og i dem græsser hundredvis af køer og heste. Lillesø sattes dog atter under vand af hensyn til mosens fuglebestand. Den øvrige del af Lille Vildmose lå derimod indtil fornylig hen med sin naturlige vegetation af tørvemos, lyng og birkekrat, men med 2. verdenskrigs begyndelse begyndte en storstilet tørvproduktion, der efterhånden greb ind over størstedelen af arealet med det synlige resultat, at den naturlige plantedækkede overflade forsvandt over store områder og erstattedes af en uendelig, sort flade af de

blottede højmosetørv, hvorover »høsten« af stablede tørv trak sine snorlige rækker.

Højmosen strækker sig kun så langt, som den sure, kalkfattige bund kan følges. Hvor vandløbene fra højlandet strømmer ud over fladen, dominerede lavmosen, indtil kultiveringen for ca. 100 år siden ved kanalisering af Lindenberg Aa omdannede mosestrækningerne til frugtbar jord blot ved sænkning af grundvandsstanden, og herude ligger nu husmandssted ved husmandssted omgivet af deres dyrkede lodder.

Syd for Lille Vildmose mellem Hurup og Mariager Fjords munding har et par småøer ved Als og Helberskov ligesom Mulbjerg skabt grundlaget for landdannelsen ud af det tidligere stenalderhav, men her er dog bebyggelsen langt ældre, sikkert af samme alder som i Mov og Egens, selv om en tilsvarende spredt bebyggelse som ved Nr. Kongerslev er resultatet af en række afvandingskanaler.

Vestranden af det centrale højland danner skellet mellem Østhimmerland og Vesthimmerland. Grænselinien går fra Binderup Aas udløb i Limfjorden øst for Nibe omtrent i lige linie mod syd over Vokslev, Byrsted, Veggerby, Sønderup, Nørager, Snæbum til Klejtrup Sø. Forskellen mellem øst og vest bunder først og fremmest i terræn- og jordbundsforhold, og den giver sig udslag i den naturlige vegetation, i landbrugets valg af kulturplanter og på mange andre måder.

Fra grænselinien i det mellemste Himmerland sænker terrænet sig langsomt ned mod Limfjordskysterne, hvor der de fleste steder kun er en smal bræmme af hævet havbund fra stenalderhavet, mens andre steder denne bræmme helt mangler, så havet eroderer i de gamle klinte. Det sidste er for eksempel tilfældet ved Ertebølle, hvor erosionen sker i skrænter af moler. Man ser her det ejendommelige, at kystklinerne skrider ud i flager, der trappeformet sænker sig mod kysten, den ene under den anden.

Det vestlige Himmerland mangler de store niveauforskelle, som karakteriserer Østhimmerland. Hverken under eller efter istiden har vandløbene haft lejlighed til at grave sig dybe render ned i underlaget, og først i ringe afstand

fra den nuværende kystlinie når de ned i havnivcauet. Følgelig har de et ringere fald, og det er grunden til, at de ikke danner stejldale, men rinder i brede, flade dalstrøg, hvor vandet har tilbøjelighed til stagnering. Sådanne kær- og mosedyldte strækninger er udviklet langs Trend Aa, ved Lerkenfeld Aas øvre løb, langs Simested Aas mellemste løb og langs med Bjørnsholm Aa. Om de østhimmerlandske vandløb minder kun Hal-kær Aa, der løber i bunden af den havarm fra stenalderen, der fortsætter Sebbersund mod syd.

Mellem de brede ådale løfter istidslandskabet sig i jævne, rolige storformer, uden bratte stigninger og uden synderlig forkløftning. Flere steder viser bakkerne tilløb til en længdeorientering eller til at ligge i rækker fra vest til øst eller fra nordvest til sydøst, afspejlende israndenes retning. Det er således tilfældet med Hverrestrup Bakker nord for Simsted og med Gjøttrup Bjerger nord for Farsø. Enkelte steder findes mere uregelmæssige bakkepartier uden nogen orientering som f. eks. i Hyllebjerg Bakker øst for Trend. Ganske jævne flader forekommer omkring de østlige tilløb til Lerkenfeld Aa, hvor terrænet må opfattes som en hedeslette, hvorhen over smeltevandet fra en isrand mod øst er løbet bort.

Istidslandskabet i Vesthimmerland bærer mere end i Østhimmerland præg af udvaskning af de øvre jordlag, med det resultat, at sandede jorder dominerer. Som følge af denne udvaskning af det oprindelige lerindhold har jordbunden mistet en del af sin sammenhængskraft, og den bliver i lettere grad udsat for vinderosionen, som under forårets storme sætter den lette muld i bevægelse og kan føre den langvejs bort. Sand- eller muldflugten i indlandet er dog ikke altid et kulturfænomen. Således ligger der mellem Ovttrup og Gunderslev et 8 km langt og indtil 5 km bredt område, beklædt med lyng eller plantage, hvor istidslandskabets engang rolige overflade er blevet rodet op af vinden, der har lagt de øvre, løse jordlag i driver og derved føjet en ekstra krusning til landskabet. Dannelsen af dette store indsande er utvivlsomt allerede begyndt straks efter istiden, da vegetationsdækket endnu var for svagt til at kunne binde overfladen fast.

Sandflugten er dog forlængst standset, og lyn-gen har taget området i besiddelse. Men ingen har endnu povet at bringe jorden under plov, og en fjernelse af den naturlige plantevækst vil da sikkert også have til følge, at sandflugten finder ny næring, og følgerne kan blive katastrofale. I dag er lyngen dog ikke eneherkende i det næsten mennesketomme område, men må dele ensomheden med granerne i Rønhøj Plantage.

Overalt i Vesthimmerland har lyngen større udbredelse end i Østhimmerland, atter et bevis på jordens sandede karakter, og i samme retning viser også nåletræsplantagerne, der vinder mer og mer frem på lynchens bekostning, og hvoraf Trend Skov er den største. Derimod træder løvskoven overalt i Vesthimmerland stærkt tilbage, hvor kun små og svage rester endnu findes på beskyttede steder ved Sebbersund, og skovpartier af samme væld og ærværdige alder som bøgeskovene i Rold kendes ikke.

En særstilling inden for Vesthimmerland indtager partiet inden for Løgstør indtil de lave engstrækninger, der både fra nord og fra vest trænger dybt ind i land, fra nord gennem Dybvad Aa og fra vest gennem Bjørnsholm Aa. I næsten alle henseender skiller det sig ud fra Himmerland og viser tilknytning til Salling og det øvrige nordvestjyske område. Jordbunden er af bedre kvalitet, lyncheder er sjældnere og bebyggelsen tættere end i det øvrige Himmerland, og en større frodighed nærmer området til Salling.

Et forsøg på at inddele Danmark i landskabsprovinser, der tager hensyn til alle forhold, møder i Vesthimmerland store vanskeligheder, fordi den overensstemmelse, man normalt venter og også finder mellem terræn, jordbund, bebyggelse og landbrugsforhold, altså det samspil, der giver landskabsindtrykket, ikke kommer frem her. Hverken terrænmæssigt eller bebyggelsesmæssigt skiller Vesthimmerland sig væsentligt ud fra Østjylland; jordbundsmæssigt er der store ligheder med Midtjylland, og hvad angår landbruget kommer det nær de vestjyske bakkeøer, både med hensyn til valget af kulturplanter, havre, rug og kartofler, som med hensyn til høst-udbyttet.

Davbjerg Daas.

Den sagnomspundne bakkeknode indeholder blegekridt, der fra gammel tid har været brudt i underjordiske gange. (Fot. Jonals Co.).

VIBORG-EGNEN

Ligesom Viborg fra gammel tid har indtaget en central plads i Danmarks historie og endnu i dag i sit trafiknet viser en midtpunktsøgende placering, så er også landskabet omkring Viborg et samlingssted for vidt forskellige morfologiske træk fra Danmarks opbygning. Her mødes øst og vest, og det er, som om det bedste, frodigste og mest afvekslende i den østdanske natur koncentrerer sig på dette sted, inden det endeligt viger pladsen for ensformigheden, goldheden og de store vidder. Søerne er særlig dybe her lige før de søtomme sletter, skovene er særlig afvekslende lige før de skovløse heder, og menneskene rykker tættere sammen lige før de menneskefattede egne. Men kulturen er nået vidt i sine bestræbelser for at fjerne alle uligheder, hedernes ufrugtbarhed er blevet afhjulpet ved mergling, der er bødet på skovfattigdommen ved plantning, og menneskene er flyttet ud og har besejret ensomheden. Endnu er dog omdannelsesproces-

sen ikke slut, og en væsentlig faktor har ikke kunnet ændres; terrænet er som tidligere, og de oprindelige skillelinier står stadig fast.

Det er sidste istids hovedopholdslinie, der markerer grænsen mellem øst og vest. Fra øst trængte indlandsisen frem til en linie gennem Engesvang, Torning, Skræ og Sjørup til Skelhøje og Dolle-rup, hvor den mødtes med en indlandsis, der var kommet nordfra, og som nåede til en linie, der forløber øst-vest ca. 3 km syd for Finderup og Davbjerg. Nord og øst for disse linier er det morænen fra sidste istid, der giver landskabet karakter, men syd og vest for dem er de store smeltevandsletter karaktergivende.

Det vil være forkert at forestille sig isens hovedopholdslinie som en morænevold, der knivskarpt adskiller øst og vest. De fleste steder eksisterer en sådan vold slet ikke og viser sig næppe engang i nogen synlig højdeforskel. Derimod giver den sig udtryk i mange andre forhold.

Fra Bruddal Bakker i Fjends herred. Typisk landskab fra egnen mellem Viborg og Skive, hvor plantager og lyngheder forekommer ret almindeligt. (Fot. Jønals Co.).

Lad os som eksempel tage Blichers gamle sogn Torning, der netop gennemskæres af israndslinien. Mod øst ligger et fra gammel tid tætbebygget land med landsbyer og spredte gårde, der bærer præg af velstand, og som er omgivet af haver og træbevoksninger. Jordbunden er sortmuldet moræneler med en jævnt bølget overflade, og høstudbyttet er stort. Mod vest findes ingen gamle landsbyer, og den spredte bebyggelse er af nyere dato. Jorden er delt ud i rektangulære felter, og den lyse, sandede jordbund bærer magre afgrøder. Hen over den jævne overflade er plantet læbælter af gran til værn mod vinden, hist og her ses pletter med lyng, og ind imellem ligger større og mindre plantager. En mere tydelig demonstration af jordbundens indflydelse på landskabet kan næppe gives på et så lille område.

Øst for israndslinien er landskabet præget af de mange tunneldale, der som dybe furer gennemskærer landet og deler det op i et antal langstrakte rygge. Fra nordøst kommer den dal, der fortsætter Mariager Fjord gennem Klejtrup Sø,

Skalsaadalen, Rødsø og Viborg Søerne, syd for den dalen gennem Glenstrup Sø og Tjele Langsø til Nørresø, derefter Nørreaadalen, så den smalle dal forbi Mammen og Rind og endelig tilsidst Gudenaadalen og dens fortsættelse forbi Rødkjærbro til Vedsø. Næsten overalt står disse gamle tunneldale med bratte skrænter, der er gennemkløftet af tørre dale, for stejle til at lade sig opdyrke, men bevokset med lyng eller skov. Dalbundens dybde er stærkt varierende. Stedvis er den under kultur, andre steder ligger den hen som mose eller kær, resultatet af søers tilvækning, og kun de allerdybeste huller er vandfyldte, og optages af langsøer. Sådanne tunneldalsøer er Tjele Langsø, Klejtrup Sø, Rødsø, Viborg Nørre- og Søndersø, Hald Sø m. fl. Kanten af tunneldalenes bund følges ofte af jernbanerne, hvorimod landevejene løber midt på de mellemliggende moræneplateauer. Her ligger nemlig landsbyerne, oftest midt inde på fladerne, men enkelte steder rykker de dog ud på plateaukanter eller endog neden for den. Ikke alt land på morænelandet er opdyrket, men betydelige are-

*Landskab ved Elsborg syd for Viborg.
Landskabet i Viborgeggen byder som byens nærmeste naboskab på store kontraster.
(Fot. Zacho, Viborg).*

aler indtages af skove, der er karakteristiske ved deres mange træarter og deres åbne vækst, der tillader fremkomsten af en kraftig bundvegetation af buske og urter. Til denne skovtype hører bl. a. Lindum Skov nord for Tjele Langsø.

Nordvest for Viborg over imod Skive er jordbunden mere sandet, og lyngheder og plantager indtager større plads end ellers. Bebyggelsen er ligesom skubbet ud til begge sider for et bredt midterparti, dels ud mod Limfjordens brednin-

ger og fjorde og dels mod sydvest i en trekant, der begrænses mod syd af landevejen fra Viborg mod Holstebro, mod vest af Skive Aa og mod nordøst af jernbanen mellem Viborg og Skive. Det svagt bebyggede midterparti har en overflade, der varierer mellem jævnt bølgede og ganske flade sletter, og det er i dette felt, at lyngheder og plantager er yderst almindelige. Årsagen til denne fordeling er den, at det oprindeligt moræneklædte land på et senere tids-

punkt af isafsmeltningen er blevet overflydt af en smeltevandsstrøm, der fra Gudenaadalen løb mod nordvest gennem Vedsø, sydvest om Viborg, forbi Ravnstrup og Sparkær, hvorefter den bredte sig ud over Gammelstrup Hede og til slut fandt vej ud i Limfjorden enten mellem Borup og Ørum eller ud i Skive Fjord ved Højslev stationsby. Sandmasserne dækkede ganske den tidligere moræne og omdannede den til hede. I denne dal, Falborgdalen, ligger Viborg Hedeplantage og Dalgas Plantage, men store områder er endnu lyngklædte og skaber en stærk kontrast til de frugtbare landbrugsegne både mod nord og syd. Falborgdalen gennemskæres af Jordbro Aa og Fiskebæk Aa, der begge løber til Hjarbæk Fjord, og som i deres anlæg er tunneldale, der førte vand til isranden mod syd.

Hvor tunneldalene østfra mødtes og i fællesskab sendte en flom af smeltevand gennem gletsjerporten ved Dollerup og Skelhøje, har vandets voldsomme kraft udgravet den dybe Hald Sø, hvis bund ligger langt under havets overflade. I dag ligger vandfladen kun 9 m over ha-

vet, men i istiden var hele søbassinet dækket af vand til randen, og fra sydvestenden brød vandet ud gennem Dollerup Bakker, der ikke er andet end tunneldalens uregelmæssige sider, og fordelte sig i en bred strøm over det isfri land mod vest, hvor nu de nye byer Frederiks og Grønhøj ligger. Det medførte sand aflejredes her ude som en mod sydvest jævnt skrånende flade, hvori lange, stejlt nedskårne dale, som f.eks. Hjortedal, viser, hvor vandet under den sidste del af afsmeltningen samlede sig i bestemte løb. Vandet fandt til at begynde med vej ud gennem Storaa eller Holstebro Aa, men på et senere tidspunkt, da isranden var smeltet bort fra de vestlige Limfjordsegne, fandt det en kortere vej ud til Venø Bugt og senere igen til Skive Fjord gennem Karup eller Skive Aa. Disse forskellige stadier af afsmeltningen giver sig til kende i Alheden som terrasser i forskellig højde, idet åerne for hvert nyt udløb har gravet sig ned i det gamle flodleje. Den nederste terrasse er den, der omgiver Skive Aas nedre løb, og hvor den dybeste del udgøres af den nu udtørrede Tastum Sø.

GEJSTLIG OG VERDSLIG INDDDELING

Af Svend Aakjær

Hvorledes de ældste danske bispesæder er oprettet og hvorledes deres gods er tilvejebragt, vides der kun meget lidt om; men det ses, at det ofte er kongemagten, som har skænket grundstammen i stiftsgodsset til bisperne, der jo overtog en gren af kongens embedsfunktion som ypperstepræst i hedensk tid. De nye bispestole, som oprettedes ca. 1060 ved deling af Ribe og Roskilde stifter, skyldes ifølge Adam af Bremen Sven Estridsøn deres oprindelse. Det er sandsynligt, at han har skænket gods til kirken i Viborg. Siden 1104 udgjorde Danmark en særlig katolsk provins, omfattende 8 bispedømmer.

Nordjylland var delt imellem 3 af disse stifter.

I begyndelsen af 1100-tallet havde den ene af de 3 biskopper kåret Vestervig i Thy til bispesæde, men allerede 1139 nævnes biskop Kjeld af Børglum, og det menes, at bispesædet her oprindeligt lå tæt ved Børglum kloster, ved Bisgaard (egtl. Bispegaard). Begge de to godser, Vestervig og Børglum, var i den ældste middelalder, ligesom Aggersborg, gamle kongsgårde.

I 1554 flyttedes bispesædet til Aalborg, og *Aalborg stift* omfattede alle herreder i Vendsyssel og Thysyssel: Horns, Vennebjerg, Jerslev, Børglum, Hvetbo, Kær herreder i Vendsyssel, Han, Hundborg, Hillerslev, Hassing, Revs herreder i Thy, desuden Morsø Nørre og Sønder herreder, samt Aalborg købstad med dens annekser Nørre og Sønder Tranders, altså de nuværende Hjørring og Thisted amter, samt af Aalborg amt: Kær herred og Aalborg by med annekserne Nørre og Sønder Tranders af Fleskum herred og Budolfi landsogn af Hornum herred. Allerede ca. 1400 er Mors, som ellers hørte til Sallingsyssel, nævnt sammen med Han herred, der hørte til Thysyssel.

Under biskoppen sorterede sysselprovster, der

var medlemmer af domkapitlet, og især forestod regnskabsvæsenet i syslet. Allerede 1253 nævnes Han herred som et særligt provsti og, som ovenfor omtalt, i 1400-tallet sammen med Mors. Hvert herred i syslet udgjorde ellers som regel et provsti.

Viborg stift bestod af Sallings 4 herreder, Harre, Nørre, Rødding og Hindborg, Fjends herred, Nørlyng, Middelsom og Sønderlyng herreder af Viborg amt, samt Rinds herred, der hørte til Himmersyssel, men Viborg amt, og hele det øvrige Himmerland, det vil sige Aalborg amt, med undtagelse af Aalborg købstad og dens ovennævnte annekser, altså Gislum, Aars, Slet, Hornum (undtagen Budolfi landsogn), Fleskum (undtagen Nørre og Sønder Tranders), Hellum og Hindsted herreder.

Til *Aarhus stift* hørte følgende 3 herreder af Viborg amt: Lysgaard og Hids (oprindelig Loversyssel) og Hovlbjerg herred (oprindelig Aabo syssel).

Således var forholdet indtil anordning af 15. november 1922, da stiftsgrænserne blev ganske omlagt fra 1. december 1922, idet Fleskum, Hornum, Hellum og Hindsted herreder blev taget fra Viborg stift og lagt til Aalborg stift, og Hammerum, Hjerm, Ginding, Skodborg og Vandfuld herreder blev taget fra Ribe stift (Ringkøbing amt) og lagt til Viborg stift.

Nu består *Aalborg stift* af følgende provstier: Børglum-Hvetbo, Horns, Vennebjerg, Dronninglund, Hanherrederne, Hundborg-Hillerslev, Hassing-Revs, Morsø Nørre og Sønder, Aalborg købstad, Kær, Fleskum-Hornum, Hellum-Hindsted herreders provsti.

Til *Viborg stift* hører i Viborg amt følgende provstier: Middelsom-Sønderlyng, Rinds, Nørlyng, Salling herreder, Fjends herreds provsti.

Stiftsprovstegården i Viborg. Det falder meget godt i tråd med middelalderlige traditioner, når den høje prælat i dag har sin bolig i en tidligere adelsgård, fru Lisbeth Parsbergs. Bygningen har været stiftsprovstegård siden 1873. (Fot. Zacho, Viborg).

Til *Aarhus stift* hører i Viborg amt eet provsti for Lysgaard, Hids og Hovlbjerg herreder.

Der er ved flere af provstierne små undtagelser, således f. eks. at Nørre Lyngby, Rakkeby og Taars sogne i Vennebjerg herred hører til Børglum-Hvetbo herreders provsti; til samme provsti hører Brønderslev købstad, Hellum og Hallund sogne i Dronninglund herred. Til Horns herreds provsti hører Læsø, Skagen, Frederikshavn og Uggerby sogn af Vennebjerg herred; ovenfor omtaltes Aalborgs anneksogne i Fleskum og Hornum herreder. Endelig hører det unge Overlade i Aars herred til Slet herreds provsti, men Gundersted sogn i Slet herred til Aars-Gislum herreds provsti.

Ofte skyldes disse uregelmæssigheder bl. a., at to sogne i forskellige herreder undertiden er kommet til at høre under samme pastorat.

Allerede i hedensk tid var Jylland (med Sønderjylland) delt i 14 sysler. Heraf omfattede Nordjylland 4, samt dele af endnu 3.

Det vides endnu ikke med sikkerhed, hvor

gammel sysseldelingen i Jylland er, ikke engang, om den er ældre eller yngre end herredet. At sysselgrænserne ikke skærer herredskellene behøver ikke nødvendigvis at betyde, at de er yngre end herrederne. Af interesse er det, at en del af sysselnavnene synes at indeholde navne på gamle folkestammer (kimbrer, vandaler og teutoner i Himbærsysæl, Wændlæsysæl og Thiuthæsysæl). Selv om man ikke, som det tidligere er sket, af denne grund vil opfatte syslerne som en direkte fortsættelse af en ældre tids småriger, er det dog muligt, at sysselinddelingen til en vis grad har kunnet bygge på et ældre grundlag. Problemet er dog stadig, om syslet er et gammelt stammeområde, der senere er blevet opdelt i herreder, eller om det er et yngre embedsområde, opstået ved sammenlægning af flere herreder under eet centrum for styrelse og retspleje, et tingsted eller en kongsgård.

Ligesom det latinske ord *provincia*, provins, har ordet syssel den dobbelte betydning af »virksomhed, gerning, embede« og »embedsområde«;

Valgdag på torvet i Thisted. Mange af de ældre tiders mere prunkløse rådhus er i nyere tid afløst af mere anselige, ofte opført i en efterlignende stilart. Rådhuset i Thisted er bygget 1917. (Fot. A. Scharling, Thisted).

men om man derfor tør regne med, at *sysse* er en oversættelse og overførelse af det romerske provincia, er vel tvivlsomt. I så fald skulle det være et lån fra romerne, men iklædt nordisk sprogdragt, ligesom f. eks. ugedagenes navne.

Syslet bestod i hvert fald af flere *herreder*. Herredet, som vi kender det fra middelalderen, synes oprindelig, og det vil sikkert sige allerede i hedensk tid, at være skabt som en militær inddeling. Derom vidner f. eks. selve navnet, idet hær-red, ældre hari-raithio, nævnes i gammelgermanske love fra 500-tallet, i formen herirait og i en betydning »krigerskare på 42 mand«. I ledingsorganisationen var landet delt i *skipæn*, distrikter, som skulle stille een mand af hver *hafnæ*, og her var det fulde hafnetal for 1 skipen netop 42, ligesom der endnu i 1500-tallet i flere herreder fandtes 42 ledingsbønder. De fleste herreder har kyst ved hav eller fjord, eller støder op til åer, som i oldtid og middelalder var sejlbare.

Herredskellene gennemskærer ofte sognene, således mange steder i Vendsyssel; men i flere tilfælde ses det dog, at grænsen følger en å, som gennemskærer sognene. Medens sysler og sogne har gamle naturgroede skel, synes herrederne ikke altid at have det. Endnu for godt hundrede år siden, før hedeopdyrkningen tog rigtig fart, sås sogneskellene tydeligt i landskabet, bræmmet

af et bælte af skov eller hede, som skilte sogn fra sogn. Hist og her skød en torp eller hedegård sig ind, men før den opstod, havde heden eller skoven lukket sig som en ring omkring sognets gamle tidligt opdyrkede byer og enkeltgårde.

Foruden det militære formål som udskrivningskredse, som herrederne endnu havde til ind i 1600-tallet, havde de også retslige, de var vore ældste retskredse, hver med sit ting, der i tiden indtil ca. 1700 oftest holdtes under åben himmel. Endelig var de også, som ovenfor nævnt, gejstlige kredse, provstier. Ofte var der i hedensk tid knyttet helligdomme til herredstinget.

Vendsyssel omfattede følgende herreder: *Horns herred*, hvis tingsted var ved Tingmarken og Bindslev kirkegård; også ved Elling findes en tinghøj. *Vennebjerg herred* havde sit tingsted på Bagterp Hede i Hjørring Sankt Hans sogn. *Børglum herred*, hvis tingsted sandsynligvis var ved Tinghøje og Tingsig på Rønnebjerg Hede i Vrejlev sogn, lidt sydvest for Rønnebjerg bro. En større del af Børglum herred og en mindre del af Jerslev herred søgte dog til Skovbo Mageting og udgjorde i middelalderen en særlig retskreds, *Skovbo herred*, hvis tingsted formodentlig var på Tingbakken i Torslev sogn, og galgen på Galgehøjen ved Lille Fjem, Hørby sogn. *Jerslev herred* havde sit tingsted ved tinghøjene nordøst for Øster Brønderslev.

Disse 4 herreder delte oprindeligt syslet i vandrette linjer fra vest til øst, men ved to kgl. reskripter af 15/11 1815 og 21/9 1825 blev herredsgrensene totalt omlagt, således at de nu delte området i 4 dele ved et kors, og 10/11 1841 fik Jerslev herred navnet *Dronninglund herred*.

Hvetbo herred hed i gammel tid blot Hvet, og opfattedes som en ø. Tingstedet var vist oprindeligt lidt nordvest for Hune kirke. Senere, da Hune sogn var blevet ødelagt af sandflugt, holdtes tinget ved Saltum kirke.

Kær herred havde sit tingsted ved Kikkenborg Høj i Hammer Bakker.

Sysseltinget for Vendsyssel, også kaldet Vendelbo Bygdeding, holdtes i Hjørring. Som de øvrige sysseleting kendes det fra middelalderen kun i sin gejstlige funktion, det ophørte helt med reformationen 1536, og det sidste kendte sysselevingsvidne fra Vendelbo Bygdeding er fra 1511.

Ved kgl. åbent brev 26/11 1687 skete der, som en art spareforanstaltning, en sammenlægning af flere herreder, to og to, således at Horns—Vennebjerg herreder fik fælles tingsted ved Astrup kirke, Børglum—Jerslev herreder på Vester Aarup Hede i Vrejlev sogn, og Kær—Hvetbo herreder på Biersted Hede.

Indenfor herrederne lå der ikke få særlige retskredse for kongens, bispens, klostrenes eller private godsejeres godsområder, de såkaldte *birkker*. Også købstæderne havde deres særskilte jurisdiktioner.

Thysyssels ting eller Thybo Bygdeding holdtes i Thisted. Syslet rummede 5 herreder:

Han herred omfattede i middelalderen både Øster og Vester Han herred med fælles tingsted på Skræm Hede. I 1602 blev Øster Han herred lagt under Aalborg len, men ved det ovenfor nævnte kgl. åbne brev af 26/11 1687 blev det bestemt, at de to herreder skulle sammenlægges med fælles tingsted ved Brøndum i Kollerup sogn. Det område, som i matriklerne 1662 og 1688 kaldes Vester Han herred synes dog snarest at være Hannæs birk. Den vestlige del af det store Han herred havde allerede i middelalderen sit eget ting, Næsbo Fjerdingsting. Næsbo Thing eller Hannæs Thing nævnes flere gange i tiden 1363—1505, og 4/9 1588 udgik der kgl. brev, at Hannæs må beholde sit eget ting. Ved den nye

amtsinddeling 4/9 1793 med gyldighed fra 1/1 1794 kom Øster Han herred til at høre under Hjørring amt, Vester Han herred under Thisted amt.

Hundborg herred havde sikkert sit tingsted syd for Sjørrind ved Tinggaard og Galgehøj, i tilknytning til den gamle kongsgård, hvis anseelige voldsted endnu er bevaret. 1687 fik Hillerslev og Hundborg herreder fælles tingsted syd for Skinnerup ved Møgelhøj.

Hillerslev herred havde formodentlig sit tingsted ved Tinghøj i Lille Hillerslev indtil 1687. Også i Hillerslev fandtes der på Dronning Margretes tid en kongsgård ved voldstedet Store Vold eller Margretevold.

Hassing herred har sit navn af sognebyen Hassing, og syd for denne ligger Galgehøje på Galgebakken. 1687 fik herredet sammen med Revs herred tingsted på en lille hede imellem Visby og Grurup.

Revs herred har navn af Revs, oprindeligt *Refshøgh* (Rævhøj), i Hurup og Ydby sogne, med Revsgaard, Revsbøl, Revs Bisgaard, Revstorp og Revs Hedegaard. Ved byen Sinderup i Ydby sogn nævnes Tinghøj og Galgehøj, og her holdtes uden tvivl Revs herreds ting før sammenlægningen med Hassing herred 1687.

Sallingsyssel bestod af Mors, Salling og Fjends herred.

I *Morsø Nørre herred* lå sydøstligst på Tøving mark ved sogneskellet 2 gravhøje ved navn Tinghøjene og ved landmålingen 1683 nævnes på Tøving mark Thing Wang, der ifølge et matrikelskort netop lå sydøst for byen ved dens markskel mod Erslev og Tødse. Herredsfogeden boede 1652 i Tødse. Der er dog også tinghøje i andre byer i herredet, på Sejerslev mark mod syd ved sogneskellet 2 tinghøje og på Bjergby mark 1 tinghøj.

Morsø Sønder herreds ting har sandsynligvis været holdt på de heder, der ligger nord for Redsted og Sindbjerg, hvor f. eks. Mallhøje på Redsted mark minder om en tinghøj, en »målhøj«. 1638 var tingstedet i heden og udmarken syd for Mollerup, ved »den store Tinghøj, som dom og ret holdes. Sonden og vesten om forskrevne høj ligger en dal, kaldes Tingdall«. Vesten for Mollerup by findes også en tinghøj, og

Birketinghuset i Dronninglund. Efter fra arilds tid at være sat under åben himmel, blev herredstingene 1687 påbudt afholdt i nye tinghuse. Af sådanne er næppe noget tilbage, men det her viste tinghus fra Dronninglund var i sin tid knyttet til den private retskreds, som hørte til storgodset. (Fot. Nationalmuseet).

her nævnes endnu 2 nedpløjede høje, kaldet Tinghøje. På udskiftningskortet over Vils opføres en tinghøj på Mollerup Hede lige ved vejen til Hvidbjerg.

1687 blev Morslands ting henlagt til Harrehøje imellem Vostrup og Elså, og de to herreder sammenlagt.

Ved Rødding kirke i *Rødding herred* i Salling holdtes 1680 Spøttrup birketing, medens herredstinget holdtes øst for Vejby.

Harre herreds ting holdtes ved Tinghøje midt imellem Roslev og Tovstrup i Durup sogn.

Nørre herreds ting holdtes lige syd for Breum by og i nærheden lå vist det Norghe, Norre, oprindelig vel Norehøje, som gav navn til herredet og til hovedgården Nørgaard, der af de gamle kaldes Norregor.

Hindborg herreds ting lå midt imellem Hindborg og Hem.

Ved reduktionen i 1687 kom et fælles ting for hele Salling til at ligge mellem Bostrup og Vium ved Tinghøj, og her holdtes også i ældre tid

Sallingsyssels ting; et sysselstingsvidne udstedtes 2/2 1375 i Lyby kirke.

Fjends herreds ting holdtes i 1400-tallet nær ved Kopperup kirke, men 1680 ved Tinghøj imellem Smollerup og Stoholm. 1687 blev Fjends—Nørlyng herreder sammenlagt og tinget holdtes omtrent på herredsskellet ved Bøgehøje syd for Kvaldersted nær ved Krogsgaarde.

Ommersyssel havde sit tingsted i Randers. Til dette syssel hørte Nørlyng, Sønderlyng og Middelsom herreder af Viborg amt.

Nørlyng herred rummede både Jyllands lands-ting ved Viborg, der 1675 holdtes på en toft syd for landsarkivet, vest for Gravene, og herredstinget, der var ved Nørgaard på Viborg Nørre-mark, indtil det 1687 flyttedes sammen med Fjends herreds ting.

Sønderlyng herreds ting blev 1583 henlagt til Aarup mark. Det siges 1680 at ligge »straks sønden Kvorning by« og må vel have været ved Tinghøje imellem Kvorning og Aarup.

Middelsom herreds ting blev flyttet 1606, og

lå 1680 på Kneberhede ved det sydøstre hjørne af Mammen bymark.

Til Lover syssel hørte Lysgaard og Hids herreder. Sysseltinget lå muligvis ved Loversbjerg og Odinsbjerg (Onsbierre) ved Elbæk og Gangsted i Voer herred.

Lysgaard herred har navn af sognebyen Lysgaard, hvor Stejlehøje måske minder om retterstedet. Ved Marsvinslund i Vium sogn nævnes en tinghøj. I senere tid holdtes tinget ved Tinghus i Hinge sogn. 1687 blev Lysgaard og Hids herreder sammenlagt med fælles tingsted »noget fra Holms Mølle«.

Hids herreds ting holdtes 1617 i en landsby, men skulle flyttes, og holdtes senere ved Tinghøj i den østlige side af Sinding mark indtil 1687.

Til Aabo syssel hørte *Hovlbjerg herred*, hvor tinget vel fandtes i Hovlbjerg, på hvis mark nævnes Galgehøj og Galgedal. 1687 blev de få sogne i herredet, som ikke lå under Frijsenborg birk, lagt sammen med Galten herred, Clausholm, Frisenvold og Vester Lisbjerg birker, og fik fremtidig sit ting ved det gamle tingsted for Galten herred i Hadsbjerg.

Endnu 1625 nævnes *Rinds herred* i Himmersyssel, skønt det hørte til Halds len siden 1542, og senere til Viborg amt. Sysseltinget nævnes 18/11 1268, men det vides ikke, hvor det lå. Rinds herreds ting holdtes 1680 »et halvt musketskud østen for Skinderbro på Tostrup mark«. 1687 blev Rinds herred sammenlagt med Gislum herred med tingsted på heden imellem Østerbølle og Knudstrup.

Gislum herreds ting holdtes ved Vonsild kirkegård, hvor der på et stort enemærke, knyttet til præstegården, og muligvis oprindeligt til Odins-helligdommen Odins-Hille (Vonsild), fandtes en tinghøj, og imellem denne og byen Morum lå Galgehøj.

Aars herred nævnes allerede 1345, og det i Kong Valdemars Jordebog nævnte Hornøghe- ret 1231 er sandsynligvis en skrivefejl for Arsøgheret (1394 Arsogh H.). Aarsøj (Arshøgh) har formodentlig været navn på en gravhøj på Aars kirkegård. Her holdtes tinget 1680 »udi Aars Bye ved Kirchegaarden«. 1687 blev Aars og Slet herreder lagt sammen med tingsted »udi Oudrup Sogn, som er sønderst i Slet Herred«.

Slet herred har sandsynligvis navn af Bjørnum Slet i Vindblæs sogn, i hvilket sogn der nævnes Herredsbæk og Tinghøj på Engelstrup mark. 1680 holdtes tinget sønden for Ovtrup og vesten for Brorup i Ovtrup sogn.

Hornum herred har navn af sognebyen Øster Hornum, hvor tinget 1680 holdtes ved en stor høj kaldet Tinghøj, på landevejen Viborg—Aalborg. Ved Øster Hornum lå på Estrup mark Tinghøj, på Øster Hornum mark Galgehøj. 1687 blev Hornum og Fleskum herreder sammenlagt, med fælles tingsted ved Bonderup i El-lishøj sogn.

Fleskum herred havde navn af en senere forsvunden gård Fleskum, der nævnes 1203 og 1252, og vel lå ved Fleskum Flo sydøst for Nøvling by, lidt nord for vejen til Sæderup. Længere mod nord, nord for Svindal, nær ved en 181 fod høj bakke, ligger Tinghøj, og 1680 siges tingstedet at være på en bakke, kaldet Tingbakken, nordøst for Nøvling kirke.

Hellum herred fik navn af landsbyen Hellum i Torup sogn, men herredstinget holdtes 1680 »strax sønden for Blenstrup Bye«. 1687 blev Hellum og Hindsted herreder sammenlagt og tinget lagt ved Store Arden.

Hindsted herred har navn af en nu forsvunden by Hindsted, ældre Hethænsthath, samme navn som Hedensted i Hatting herred. På den vestlige del af Kjeldstrup mark i Ove sogn ligger Hindsted Høje. På Redsø mark, Valsgaard sogn, findes en tinghøj, men i 1680 holdtes herredstinget ved Rostrup kirkegård. I Rostrup sogn nævnes Tinghøj på Monstrup mark og Galgebakke på Stenstrup mark.

*

Medens systerne som verdslig inddeling snart tabte deres betydning, vedblev de hist og her at bestå som gejstlige inddelinger. Efterhånden blev det allerede i 1400-tallet lenene, som blev de verdslige administrative områder, og her deltes Vendsyssel mellem *Aastrup len*, der omfattede Vennebjerg og Jerslev herreder, *Sejlstrup len*, der navnlig omfattede gods i Børglum herred og *Aalborghus len* med Horns, Hvetbo og Kær herreder. 1602 blev også Øster Han herred lagt til Aalborghus len. Fra 1660 fik lenene nav-

Aalborghus slotsgård. Efter enevældens indførelse i 1660 overtog amtmændene de tidligere lensmænds funktioner og ofte tillige deres bolig.

Det gamle slot i Aalborg afgiver bolig og kontorer for stiftamtmanden. (Fot. Holt og Madsen).

net *amt*, og lensmanden afløstes af amtmanden. Lensmændene i stiftshovedstæderne Aalborg og Viborg (Hald) kaldtes stiftsbefalingsmænd, senere stiftamtmand, og udgjorde, sammen med biskopperne i stiftet dets stiftsøvrighed. 1660 omfattede *Aastrup* og *Sejlstrup amt* størstedelen af Vennebjerg herred, samt dele af Børglum og Jerslev herred. *Børglum amt*, der var opstået af det gamle *Børglumklosters len*, der ved reformationen var gået over til kronen, omfattede størstedelen af Børglum herred og mindre dele af Jerslev og Vennebjerg herreder, og *Aalborghus amt* havde nord for fjorden Læsø, Horns, Hvetbo, Kær og Øster Han herreder, Horns herred dog kun til 1707. 1671—1714 var Aastrup, Børglum og Sejlstrup amter forenet under een amtmand, og 1714—93 var også Aalborghus amt forenet med de øvrige 3.

De nugældende amtsgrænser skabtes ved rekskript af 4/9 1793 og gjaldt fra 1/1 1794. Amtet fik nu navnet *Hjørring amt*, og til de vendsysselske herreder hørte nu også Øster Han herred, medens Kær herred kom til Aalborg amt.

I Thy opstod i middelalderen *Ørum len* og efter reformationen tillige *Vestervig Klosters len* og på Mors *Dueholm Klosters len*. 1660 omfattede *Ørum amt* det meste af Hillerslev og Hundborg herreder og dele af Hassing og Revs herreder. *Vestervig Klosters amt* resten af Thy, og *Dueholm amt* Mors.

Skivehus len omfattede Sallings 4 herreder, og fik 1660 navnet *Skivehus amt*.

I middelalderen var der kongelig lensgaard i Viborg, men efter reformationen 1536 blev det bispegården *Hald*, som blev det kongelige lensslot, hvorunder hørte Fjends og Nørlyng, fra

1575 Middelsom, Sønderlyng og fra 1542 tillige Rinds herred. Hald og Skivehus amter blev forenet under een amtmand 1789. Sønderlyng herred blev 1575 lagt under Dronningborg len, og allerede 1548 blev også Hovlbjerg herred flyttet hertil. 10/3 1794 oprettedes *Viborg amt* af Hald og Skivehus amter, samt Sønderlyng, Hovlbjerg og Lysgaard herreder. Endelig blev også Hids herred lagt til Viborg amt 1821. Lysgaard og Hids herreder var ellers lagt under Silkeborg len 1595. 1716 blev *Silkeborg, Dronningborg* og *Mariager amter* forenet under een amtmand.

Aalborghus len bestod oprindeligt af Himmerland (med Rinds herred) samt de under Vendsyssel nævnte herreder nord for Limfjorden, men 1542 henlagdes Rinds herred under Halds len, 1602 kom Øster Han herred til lenet, og 1603 kom Gislum herred til *Mariager len*. 1793 oprettedes det nuværende *Aalborg amt*, der også omfatter Gislum herred.

Ved retsplejeloven af 11/4 1916, der trådte i

kraft fra 1/10 1919, blev landet delt i nye *retskredse* og *politikredse*. Samtidig fik *landsoverretten* i Viborg, der 1805 havde afløst det gamle *Viborg landsting*, navnet *Vestre Landsret*.

De gamle herreder er herved blevet ophævet; længst har de holdt sig i de gejstlige provstier, men også her er der sket en del forandringer ved anordningen af 15/11 1922. Den administrative inddeling af landet er nu temmelig broget og indviklet. Retskredse og politikredse dækker ingenlunde hinanden, hist og her er sogne skåret fra og lagt til af hensyn til befolkningens bekvemmelighed og for at gøre retskredsene nogenlunde lige store. *Udskrivningskredse, skattekredse, skyldkredse, vurderingskredse, lægekredse og valgkredse* har hver deres forskellige grænser, og *amtstuedistrikterne* falder heller ikke sammen med amtsgrænserne. I slutningen af 1700-tallet omfattede Viborg amtstuedistrikt f. eks. netop de herreder, som 1793 kom til at udgøre Viborg amt, men ikke Hald og Skivehus amter alene.

HISTORISKE TILDRAGELSER

Af C. Klitgaard

Fra Danevirke i syd kringlede den ældgamle hærvej sig mod nord over heder og marker, åer og bække, idet den sigtende mod Jyllands ældgamle hovedstad Viborg så vidt muligt holdt sig på højdedraget, der danner vandskel mellem øst og vest.

Viborg var jo fra hedenold Jyllands kulturcentrum; her hyldedes kongerne lige til 1655, her var det jyske landsting, der efter sysseltingenes oprettelse ca. år 1000 var overinstans for herreds- og sysselting; her affattede biskop Gunner 1241 »Jyske Lov«; her var en mægtig gejstlighed med talrige kirker og klostre, til hvis relikvier der valfartedes fra ind- og udland, og her holdtes det berømte Viborg Snapsting, et pengemarked i lighed med »Kieler Omslag«, og Viborg var samlingsstedet for den jyske adel såvel i forretningsanliggender som ved bryllupper og begravelser.

I Viborg deltes hærvejen i to grene, en mod Aalborg, hvorfra der i middelalderen var livlig forbindelse med det øvrige Norden, og hvor der fra 1400erne var stor handel med sild fra Limfjordsegnene, ligesom byen fra ca. år 1500 havde det store Pinsemarked, der søgtes af handlende fra hele Nordeuropa.

Den anden gren af hærvejen fortsatte fra Viborg mod nord til Limfjorden ved overfartsstedet Aggersund, og her var i vikingetiden og den tidlige middelalder et særdeles vigtigt led i datidens vejforbindelser. Derom vidner levningerne af den mægtige vikingeborg, der i de senere år har været under udgravning ved sundets nordside, og på sundets sydside var der i Ørbæk på Knud den Stores og Hardeknuds tid (o. 1030—40) møntsted. I en udtørret søbund på Fyn fandtes 1943 blandt ca. 800 nedlagte mønter syv eksemplarer præget i Ørbæk i disse kongers tid,

og der er forhen gjort tilsvarende fund, som vidner om stedets tidligere betydning.

Det synes derfor nærliggende at antage, at såvel borgen som møntfundene peger hen på, at der har været en ledingshavn i Løgstør Bredning i en tid, da Limfjorden ikke var åben mod vest. Vust sogn i Vester Han herred anføres endnu i Valdemars Jordebog 1231 som en ø med et kongeligt hus på, og det tør formodes, at der her har været et for datidens vikinge- og handelsskibe farbart sund langs østsiden af Hanæs og over Vust Tange til Vesterhavet. Terrænet Vust-Torup ligger endnu kun 2—6 m over havet.

I videre perspektiv kan det vist også antages, at der fra disse egne i oldtiden har været forbindelse med Norge via Vustløbet, ligesom der i 1500erne og indtil ca. 1890 var sejladts på det norske Sørland med småskuder fra de mange handelspladser på vestkysten af Thy og Vendsyssel. En sådan ældgammel forbindelse spores i, at der i begge de norske Agderfylker er fundet danske flintredskaber, og af de ni økser af norsk skifer, der er fundet i Danmark, er de otte fundet i Vendsyssel. Og yderligere kan anføres, at den på en smal kyststribe fra Flekkefjord i vest til Risør i øst forekommende sprogtone »den bløde kyststribe«, der meget minder om dansk, utvivlsomt skyldes et tidligt begyndt og længe fortsat samkvem mellem Vendsyssel—Thy og det nærmeste norske kystland, hvor der tidligere kun var småbygder, som i væsentlig grad var befolket med nordjyder. Denne forbindelse var handelsmæssigt set af meget stor betydning såvel for det nordlige Jylland som for Norge, og den ophørte først helt ved år 1900.

Ser vi hen til de politiske tildragelser i de her omhandlede landskaber, synes det, at den nord-

ligste del, Vendle, senere Vendsyssel, efter rigets samling er blevet forestået af en jarl ligesom Sønderjylland. Om ham vidner antagelig det tidligere herreedsnavn og nuværende sognenavn Jerslev (Jarlslef), der kan betegnes som landsdelens centrum. I sagaerne nævnes flere jarler her og deres forhold til de norske konger og høvdinge såvel som til den nye kristne kirke; men sagaberetningerne er som helhed set ikke pålidelig historie. Derimod når vi til en sådan med jydernes opstand 1086 mod Knud den Hellige.

I sommeren 1085 samlede kong Knud en stor flåde i Limfjordens vestlige del, hvor der da ligesom i Knud den Stores tid var sejled — vist ved Agger — til Vesterhavet. I Danmark var udbudt søleding af ca. 1000 skibe, og fra Knuds svoger, den norske konge Olaf Kyrre kom en hjælpeflåde på godt 60 udrustede skibe.

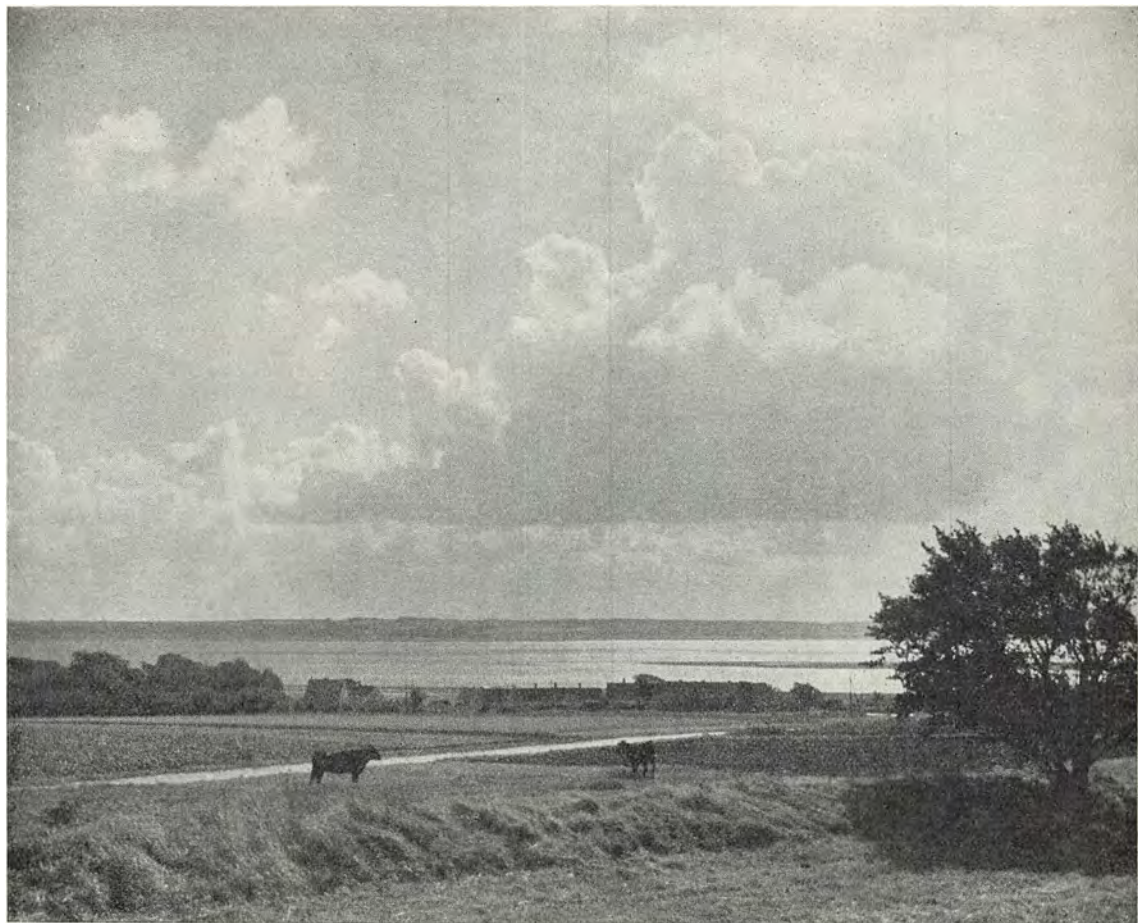
Fartøjerne ankrede op i Nissum Bredning, og mandskabet oprejste telte på kysten ved Vestervig, Humlum og Lemvig. Medens flåden lå her, blev kong Knud opholdt i Slesvig som følge af politiske vanskeligheder med den tyske kejser Henrik 4., og da tiden trak for længe ud for ledingsfolkene, der jo lå på egen kost og tæring, blev de utålmodige, og en stor del af flåden fra Nordjylland sejlede antagelig hjem for at bringe høsten i hus, hvorefter kongen var nødsaget til også at lade de andre skibe fare og opgive englandstogtet for denne gang.

I sommeren 1086 finder vi kong Knud på rejse i Jylland for at holde retspleje, hvorunder også hørte at idømme betydelige bøder for det begåede ledingsbrud og indføre en del reformer for at hæve den gejstlige stand både socialt og økonomisk. I sidstnævnte øjemed tilbød han at give afkald på ledingsbøderne mod, at jyderne ligesom allerede øboerne påtog sig for fremtiden at give tiende til gejstligheden, men det ville de ikke gå ind på, og da kongen så lod bøderne inddrive med strenghed og gjorde sine gæsterettigheder gældende i fuldt omfang, og hans ombudsmænd på kongsgårdene tilmed var i høj grad uredlige over for befolkningen, opstod der stor misfornøjelse og uro i den.

Den ældste kilde til Knud den Helliges historie er den engelske munk Ælnods skrift fra ca. 1120; forfatteren var blevet munk i Odense o.

1100. Foruden af Ælnod omtales disse tildragelser i et skrift »Kong Knuds Lidelseshistorie« af en vistnok udenlandsk klerk i Odense ca. 1096, i Svend Aggesens Danmarkshistorie (ca. 1190), i Saxes Danmarks Krønike (ca. 1200) og navnlig i Knytlinga Saga (ca. 1280), hvilken sidste er mere udmalende, men måske også mindre pålidelig i enkelthederne end Ælnods skildring, hvorfor vi fortrinsvis vil holde os til den.

Efter at kong Knud havde holdt retterting i den sydøstlige del af Vendsyssel, tog han og hans hird ophold på kongsgården Børglum, og han fortsatte så retsplejen i de vestlige herreder, men imidlertid var ophidselsen mod ham og hans fogeder blevet så voldsom, at folket samlede sig for at gøre opstand. Ælnod kalder stedet, hvor de samledes, »pontus cornicus«, og der hersker afvigende meninger om stedfæstelsen, idet betegnelsen kan betyde både »Horne Hav« (ved Hirschals) og »Krage Hav«, da der ved »hav« vel må underforstås et »ved«. Lidt syd for Hirschals Fyrbakke ligger i Tornby sogn Krage Strand og Kragegaard; men det forekommer mig, at den af flere fremsatte formodning, at samlingsstedet var ved »Krage Dam«, nu »Krage Sig« i Børglum sogn, har mest sandsynlighed for sig, thi her var i middelalderen en ca. 2½ km lang, smal sø, i hvilken fiskeriet lå til Børglum kloster og sikkert forhen til kongsgården. Søen er senere blevet afvandt og forvandlet til en »sig«. Hertil kommer, at bønderne fra Horns herred vel ikke ville blive kaldt til rettergang i Børglum herred, og det var utvivlsomt her, opstanden kom til udbrud, efter at kongen havde været nærværende ved retsforhandlingerne, men var vendt tilbage til kongsgården, da han mærkede stemningen. Overfor den ophidsede folkeskare fandt han det rådeligst at forlade egnen i hemmelighed, og utvivlsomt skete det ad oldtidsvejen, stranden fra Fureby (Løkken) til Slettestrand. Medens kongen lod sit store følge ride til Aggersborg, tog han selv og en del af hans mænd til biskop Henriks gård i nabosognet Bejstrup (Biskopstorp), hvor biskoppen just opholdt sig. Da kongens flugt blev bekendt, styrtede bondeskaren sig over de kongelige gårde, forjog fogederne og plyndrede gårdene for alt, hvad den ville have, bl. a. af de forråd, der var samlet til det kongelige

Ved Aggersborg. I dette fredelige landskab ned imod Limfjorden har blodige hændelser ofte været udspillet. I forgrunden skimtes et stykke af den ringvold, som omgav den mægtige, nyligt udgravede vikingekaserne. (Fot. Sv. Mikkelsen, Fjerritslev).

gæsteri, og ødelagde resten, og først gik det naturligvis ud over Børglum kongsgård. Herfra drog skaren så efter den flygtede konge, og i raseri piskede mændene strandens sand i vejret med deres spyd, siger Ælnod.

Fra Bejstrup udsendte kongen et par rytterafdelinger på 60 mand under ansete folks ledelse for at tale bønderne til besindelse, men uden held, og biskop Henrik drog dem da selv i møde for at forhandle, men med samme resultat.

Da opstanden, til hvilken flere stormænd havde sluttet sig, ikke var til at dæmpe, lod kongen sig sætte over Limfjorden, og ad hærvejen nåede han først Viborg og derefter Slesvig by, hvorfra han drog til Odense for der at ende sit liv 10. juli 1086 for den rasende folkeskare, der nu havde fået tilslutning fra hele Jylland og

Fyn. En undersøgelse har vist, at både kong Knuds og hans broder Benedikts lig blev mishandlet af hoben.

Efter Ælnods skildring synes det, som om besætningen på Aggersborg er blevet overrumplet om natten af bondeskaren, thi han fortæller, at nogle af folkene blev slæbt nøgne ud af sengene, og nogle blev hængt på dørene, andre kastet i fjorden. Der opstod en voldsom kamp om borgen, som blev indtaget, udplyndret og brændt, og samme skæbne led kongsgården Sjørind, idet Thyboerne også havde rejst sig. Opstanden mod den magtbegærlige kong Knud og hans tragiske endeligt kom dog ikke til at medføre større politiske omvæltninger i riget.

I 1100erne blev Limfjordens åbning mod vest tilstoppet; Saxe omtaler ved år 1200, at fjordens

Fra Grathe Hede. Her stod det afgørende slag under tronstridighederne, som indledte Valdemarstiden. Man ser det såkaldte Kong Knuds dige, vistnok en gammel spærrevold fra oldtiden. (Fot. Georg Pe, Viborg).

udløb til Vesterhavet nu var spærret af sandbanker, og som følge heraf mistede Nissum Bredning sin betydning for søværts forbindelse med England og Vesteuropas stæder, og bispesædet for Vendelbo stift blev så i tiden ca. 1135 flyttet fra Vestervig til Børglum, hvor den tidligere kongsgård var kommet i kirkens besiddelse.

Ved Munksjølup ved Bjørnsholm, det tidligere Vitskøl kloster, fandtes 1829 en nedgravet skat med ialt 312 mønter, deriblandt 56 danske fra Knud den Stores, Hardeknuds, Magnus den Godes og Svend Estridsøns tid, 60 engelske og 19 tyske mønter, også et minde om den tid, da det vestlige Limfjordsbækken var af stor samfundsmæssig betydning. Skatten er muligt nedgravet 1061, da Harald Haarderaade var på plyndringstogt i Limfjorden og heldigt undslap forfølgelsen ved at slæbe sine fartøjer gennem det vist da noget tilsandede udløb over Vust Tange.

Første halvdel af det 12. århundrede synes

ikke at have frembudt større begivenheder for vor egn, men med Erik Lams død 1146 begynder den strid mellem kongsemnerne Svend Eriksøn (Grathe), Knud Magnussøn og Valdemar Knudssøn, der med vekslende resultater varede en halv snes år, og under hvilken Viborg kom til at spille en stor rolle. 1150 overvandt Svend Knud Magnussøn i nærheden af Viborg, som han derefter befæstede, og et fornyet angreb af Knud afslog han 1151 ved Gedbæk syd for Viborg; men 1154 blev både Knud og Valdemar hyldet i Viborg som konger, og 1157 faldt Svend i Slaget på Graahede (Grathe Hede) i Lysgaard herred, og da Knud var blevet dræbt ved Svends overfald på ham og Valdemar i Roskilde 1157, var Valdemar (den Store) altså nu enekonge.

Under ham og hans sønner oprandt jo for Danmark den stortid, som vi betegner ved »Valdemarstiden«, og som lyser i vort lands historie. Den gav sig udslag i vore købstæders stærke vækst, i et omfattende kirkebyggeri og oprettel-

Mindekorset ved FINDERUP. Til minde om blod-dåden i FINDERUP Lade, Sankte Cæcilie nat i 1286, da kong Erik Klipping blev myrdet, har digteren Thor Lange ladet dette mindekors opstille. Et lignende står også på Grathe Hede. (Fot. Georg Pe, Viborg).

sen af storgodser og klostre m. v.; men på samme tid skabte den et stærkt præstevælde og en herremandsstand, som på een gang blev en fare for kongemagten og for den hidtil frie bondestand, hvad noksom gav sig til kende i den efterfølgende tid. Således aftvang stormændene 1282 Erik Klipping den første håndfæstning her i landet, ved hvilken kongemagten indskrænkedes, og 1286 myrdede en flok adelsmænd kong Erik i Finderup lade med 56 stik, da han under en jagttur havde søgt natkvarter der. Drabsmændene blev ikke kendt, men ved en dom af 1287 blev ni af de for drabet mistænkte stormænd landsforvist, deriblandt Marsk Stig Andersen Hvide til Bjørnholm, som ansås for en af hovedmændene for kongemordet, og endvidere væbneren Aage Kakke, som antagelig var fra Aalborg-egnen. De fredløse fandt støtte i Norge og fejdede herfra såvel som fra den af Marsk Stig befæstede ø Hjelm mod Danmark, indtil Erik Mændved 1295 sluttede fred med dem.

Som Erik Klipping havde mødt megen modstand fra rigets stormænds side, måtte også Erik

Mændved kæmpe såvel mod dem, som mod den på grund af store skattepålæg misfornøjede almue. 1294 rejste vendelboerne sig og skal have sluttet sig til de fredløses parti og nordmændene; men striden blev jævnet ved forlig i Aalborg. 1313 rejste de jyske bønder et alvorligt oprør mod kongen, vedtaget på Viborg landsting, men det endte med kong Eriks sejr, hvorefter anførerne blev henrettet og bønderne pålagt en straffeskat. Tillige blev en del købstæder, deriblandt Viborg, stærkt befæstet.

Lykkedes det end således kong Erik at hævde kronens stilling overfor gejstlige og verdslige stormænd og den jyske bondestand, mislykkedes det som bekendt ganske for hans efterfølger Christoffer 2., der satte riget overstyr. Her skal kun mindes om landets pantsættelse til de holstenske grever Gert og Johan og adelsmanden Claus Limbek, der antagelig opførte den stærkt befæstede borg Rugtved ved Vor Aa, hvis ruiner af et mægtigt tårn med 2,6 m tykke mure og vist på 3—4 stokværk blev udgravet 1931. Blandt kong Christoffers farligste modstandere

De fredløse ride fra Finderup. Maleri af Otto Bache.

Bag den stridsklædte rytterskare, tildels fornummet »udi de gråmunkes lige«, ser man kirkeladen, hvor mordet fandt sted, stå i flammer. Til højre stirrer »den liden grå bonde« skrækslagen efter stormændene. »Fordi stander landet i våde«. (Frederiksborgmuseet).

var biskop Tyge i Børglum, hvem kongen efter et forlig med grev Gert 1330 og med hans hjælp personlig arresterede, men 22 måneder derefter så biskoppen lejlighed til at undvige og rejste til paven i Avignon for at klage over kongen. Denne havde straks meddelt paven om fængslingen og sendt pavestolen afskrift af en klage over bispen, som han lod læse på Viborg landsting.

Desværre kender man ikke biskop Tyges svar på de fremsatte beskyldninger; men da biskopperne af Aarhus og Viborg, kapitlerne i Viborg, Børglum og Vestervig, drost Peder Vendelbo til Hammelse og mange flere herrer havde medforseglet klageskriftet, tør man dog ikke antage, at beskyldningerne har været grundløse.

Foruden over biskoppens politiske intriger klages der over, at han havde ladet sine tjenere hæve de kongelige afgifter fra bønderne, havde udplyndret kongens mænd og klerke i sit stift og bebyrdet nonneklostrene med indtil 160 hestes

gæsteri og havde frataget nonnerne deres ejendele, så de måtte forlade klostrene og søge ophold ved tiggeri. Han havde frataget kongen Børglum herred med alle dets indkomster og bortgivet gejstlige kald uden hensyn til kongens indstillingsret.

De hanseatiske købmænd i Rostock og Greifswald havde klaget over, at han havde bemægtiget sig deres indstrandede gods og egenhændigt opbrudt de skibbrudnes kister samt afskåret pengepungene ved deres bæltter. Endvidere havde han med sine mænd uddrevet munkene på Børglum kloster og dernæst befæstet klostret og kirken mod kongen. Fra præsten i Saltum, der med hans formands tilladelse var rejst til Rom, havde han taget et års indtægt, munkene i Børglum og Vestervig fratog han en årlig indkomst af 15 læster korn, som konger og andre havde givet til deres underhold. Han tog alle stiftets kirketiender og lod kirkerne forfalde, og

han ansatte ikke nye præster, når nogen af dem afgik, så mange folk var døde uden sakrament.

Kannikerne i Børglum besværede sig over, at han altid gik bevæbnet, endog ved visitatser. På Læsø havde han tilladt mange ægteskaber, der på grund af slægtskab var forbudt, og han havde i et år oppebåret 14 læster salt ialt for sådanne bevillinger. Præsten Johan i Raabjerg havde han afskediget, fordi han ikke ville overlade kaldet til biskoppens broder, og præsten havde måttet give 200 mark for at få embedet igen. Præsten i Jetsmark klagede over, at biskoppen havde sendt ham mundtlig befaling om, at han ikke måtte forrette tjeneste, før han havde betalt biskoppen 200 mark, fordi han ikke boede på kirkens grund, og da præsten ikke kunne betale, fratog biskop Tyge ham embedet og lod præstens korn på marken bortføre. Halden, der var bryde (en art forpagter) på en af Børglum kirkes gårde, besværede sig over, at medens han blev holdt fanget af rigets fjender, havde biskoppen ved sine bevæbnede tjenere frataget ham en kostbar hingst, to heste og to hopper, 24 stykker hornkvæg, to læster korn og mel med meget mere.

Det var også almindeligt kendt af alle, at der ikke i mands minde havde været nogen biskop i Danmark, der i sit embede havde opført sig så uværdigt som biskop Tyge, der ej frygtede Gud, men søgte at ødelægge kongen og undertrykke den enfoldige almue.

Følgen af, at kongen havde fængslet biskoppen, blev dog, at paven lyste interdikt over riget, idet erkebisp Carl i Lund også var en af kongens fjender, og selv om kong Christoffer døde 1332, blev interdiktet ved at hvile over landet i syv år, idet paven dog 1332 bevilgede en ansøgning fra biskop Tyge om at måtte dispensere de præster, som holdt gudstjeneste under interdiktet.

År 1340 er et vendepunkt i Danmarks historie, thi dette år blev Jyllands egentlige hersker, »den kullede« grev Gert dræbt i Randers af Niels Ebbesen og hans medsammensvorne, og selv om Niels Ebbesen senere faldt i slaget ved Skanderborg, var en jysk rejsning af adel og almue dog så godt i gang mod holstenervælden, at grev Gerts sønner aftalte med junker Valdemar, at han skulle bestige den danske trone,

ægte deres søster og have en medgift af 24000 mark sølv, for hvilken sum han skulle indløse de pantsatte landsdele Vendsyssel, Thy og Aalborg slot med Himmerland, medens greverne skulle beholde det øvrige Jylland til successiv indløsning. Senere blev overenskomsten ændret derhen, at junker Valdemar skulle ægte den 1326 udvalgte konge, hertug Valdemars søster Helvig, og med hende fik han den forannævnte medgift og Jyllands nordligste dele. Efter at ægteskabet var kommet i stand, kåredes han Skt. Hansdag 1340 på Viborg landsting til Danmarks konge.

Om rigets opløsningstid i 1330erne har vi et ganske interessant minde i et tingsvidne fra kongens retterting i Aalborg 19. april 1355. Her vidnede 11 af de ældste mænd i Vendsyssel bl. a., at fra Hjertbæk øst for Hovsø og til Skagens rev kaldtes kysten fra gammel tid kongens forstrand, og den havde aldrig været bebygget, før Jylland for få år siden blev ødelagt og undertrykt ved herrernes krig. Det var altså begyndelsen til den nuværende by Skagen, medens den ældre bebyggelse Gammel Skagen jo ligger ved Vesterhavet. Bebyggelsen af den øde »kongens forstrand« vidner om, at fordrevne og forarmede folk da som under senere krige søgte ud til kysterne, hvor fiskeri og sejlads muligt kunne give et nødtørftigt erhverv.

Valdemar Atterdag, der 1340 vel næppe var over en snes år gammel, var som bekendt en energisk og myndig herre, som trods modgang aldrig slap sit mål, rigets samling, af sigte. Han var ærgerrig og hensynsløst beregnende, og hans første bestræbelse gik ud på at komme i besiddelse af østifterne, som var pantsat til forskellige, og det lykkedes ham i årene 1343—48, og samtidigt gik indløsningen og tilbageførelsen til kronen af Jylland for sig stykke for stykke. Men kongens kraftfulde fremfærd mod adelen, som i opløsningstiden havde tilvendt sig meget af krongodset, huede den ikke, og gang på gang rejste den sig imod ham. 1350 måtte fire vendsysselske adelsmænd afstå gods i Thy og Hvetbo herred »for brøde kongen havde imod dem«, og efter at den jyske og holstenske adel havde rejst sig fra Skagen til Elben 1352 under anførsel af mænd som Niels Bugge til Hald, Erik Nielsen Gyldenstjerne til Aagaard og holsteneren Claus

Limbek m. fl., var stillingen truende nok for kongen, men 1353 sluttedes der forlig, og nu faldt kongens hammer atter over den jyske adel. Det følgende år måtte Henrik Nielsen Gyldenstjernes arvinger afstå bl. a. hovedgården Aastrup ved Hjørring for »deres forseelses skyld«, og 1355 var kongen i Aalborg, hvor han fik 13 store gårde i Kær herred, som i sin tid var blevet købt af Erik Mændved. Kronen havde ikke sørget for at få lovformelig adkomst til dem, og så havde Erik Nielsen Gyldenstjerne og Niels Palk taget dem i besiddelse. 1357 forsøgte de jyske og holstenske stormænd atter at true kongens fremgang, men 1360 kom det til en udsoning efter at Niels Bugge til Hald og to andre af oprørspartiets ledere 1359 var blevet myrdet af borgerne i Middelfart. Så gik tiden til 1368, da alle Danmarks nabostater og de holstenske grever samt en række jyske adelsmænd m. fl. sluttede forbund mod kongen, som anså sin stilling for så håbløs, at han forlod landet, men da de udenlandske forbundsfæller efterhånden faldt fra, var der kun de jyske stormænd at bekæmpe, og af dem var flere døde, og kong Valdemar, der havde opholdt sig i Tyskland, kom 1371 tilbage til sit rige, og straffen ramte atter de frafaldne adelsmænd. Niels Eriksen Gyldenstjerne til Aagaard, der under fejden havde afbrændt Aggersborg, måtte 1378 forpligte sig til at opbygge »det slot og fæste Aggersborg, samt den udenfor liggende forborg — ladegård — og dets barfred med planker, broer, grave og volde, alt ligeså godt og fuldkommen, som det havde været, før det blev afbrændt i sidste oprør og fejdetid«, og denne opbygning skete antagelig med teglsten, idet der på tomten i nyere tid er opløjet mange mursten, og man har også her fundet en gammel kælder. Hærgningen strakte sig vist også syd for sundet, thi ved denne tid omtales meget øde gods i Næsborg, Øster Ørbæk og Tolstrup i Slet herred. Mogens Maltessen forpligtede sig samme år til at opbygge Ørum i Thy og forsyne borgen med proviant og skyts, som man havde taget. Kongen havde 1367 købt gården af Bo Høg.

Det er i nogen grad muligt at følge kongens erhvervelser af jordegods ved køb, rettergang eller mere eller mindre frivillig tilbagegivelse til

kronen, og disse erhvervelser fortsattes så længe kongen levede, og efter hans død 1375 af datteren, dronning Margrete, men det ville føre for vidt at komme nærmere ind på dem, og her skal endnu kun nævnes, at 1375 samledes adelen i Lyby kirke i Salling med de fornemste Sallingboer og forpligtede sig til at holde Guds kirke og dens personer ved deres ret og friheder, hvor de mente sig forurettet. Man mente derved at kunne afvende de landeplager, som i den senere tid havde hjemsøgt landet.

I 1349 fik Danmark en stor hjemsøgelse, en bubonpest, byldepest, kaldet »den sorte død«, der fra Asien bredte sig over hele Europa. I Italien skal over halvdelen af befolkningen være død, i Tyskland fjerdedelen. Til Danmark antages sygdommen at være kommet med et skib fra England, der strandede i Vendsyssel eller Thy, hvorfra smitten hurtigt bredte sig over hele landet og nåede sit højdepunkt 1350. Det antages, at en trediedel af den danske befolkning blev offer for pesten, og da Jylland blev hårdest ramt, døde måske nok her over halvdelen af befolkningen. Viborg, Aalborg og Aarhus blev næsten affolket, og vi ser, at der i Ribe døde 18 gange så mange storfolk i 1350 som i et normalår, og blandt den fattige befolkning var dødeligheden sikkert langt større. Mellem Kolding og Skive var endnu o. 1750 en strækning på syv mile aldeles ubeboet og øde efter sagnet som følge af den sorte død, fortæller Erik Pontoppidan, men »den sorte jyde«, som det indre Jyllands hedeflade er kaldt, skyldes næppe alene pesten, thi den var delvis af langt ældre oprindelse og fremkommet ved udvaskning af jordens kalkindhold med deraf følgende mor- og aldanelse.

Historikeren Hvidtfeldt fortæller, at der endnu ved år 1600 stod mange gårde øde efter den sorte død, og 1473 vidnedes på Hannæs ting, at noget jord ved Klim by, som præsten der havde ladet opdyrke, ikke havde været brugt efter »den store mandedøds« tid, altså i o. 120 år. Samtidig med pesten herskede også kvægpest og så stor tørke, at mennesker og dyr døde af vandmangel, og markernes afgrøde visnede naturligtvis.

Ved år 1800 var der ca. 43,570 ha hede i Hjørring amt, og en femtedel af Aalborg amt

Sankt Jørgensbjerg i Thy. Tegning af Magnus Petersen.

*Det var på dette bakkekrag, at de oprørske bønder led deres nederlag i året 1441.
Sammenlign det moderne billede side 77. (Ill. Tidende, 1880—81).*

var hede, men oldtidsagre i disse amter vidner om dyrkning af adskillige af arealerne i jernalderen, medens talrige gravhøje opkastet af lyngtørv også viser, at heder allerede da var udbredt. Af kirkelisten i »Ribe Oldemor« ses, at mange kirker i Ribe stift blev nedbrudt efter pesten, fordi beboerne var døde og markerne sprunget i lyng, og såvel i Himmerland som i Viborg og Aarhus amter findes adskillige kirketomter, som må henføres til samme elendige tid. Valdemar Atterdag lod 1357 mindst 11 landsbykirker nedbryde for af stenene at opføre Randers slot, og antagelig var også disse sogne forud affolket af pesten, efter hvilken endnu ved år 1475 hundrede sogne i Jylland skal have været øde.

Dronning Margrete arvede jo sin faders handlekraft, men var dertil mere snild og forhandlingsdygtig. Hun fortsatte rigets opbygning og søgte at skabe en stærk, venligsindet gejstlighed, som kunne danne modvægt mod den selvfølende jyske adelsstand. Ad forskellige veje erhvervede hun sig store besiddelser i Jylland, og mange af dem gav hun til kirker og klostre, ligesom hun søgte at ophjælpe købstæderne og gav al-

muen »fagre ord«, hvoraf den vel ikke blev fed, men venligsindet. På Viborg landsting fik hun vedtaget, at der ikke måtte bygges befæstede adelsgårde, og da hun 1393 skænkede Rugtved slot til Børglum bispestol, var det med den klausul, at borgen snarest skulle nedbrydes og materialet anvendes til Børglum domkirkes bygning. Samme år gav hun Egholm slot i Himmerland til Frue kloster i Aalborg på tilsvarende betingelser, og borgen Hald ved Viborg, hvorfra Niels Bugge så kraftigt havde trodset kong Valdemar, skænkede hun til Viborg bispebord, mod, at den nedbrødes og materialet anvendtes til Viborg domkirke.

Endvidere fik hun på landstinget 1396 vedtaget forbedret retspleje og styre; skibbrudne skulle hjælpes, ulovligt gæsteri afskaffes, og der skulle ved hovedvejene, hvor der var langt mellem købstæderne, oprettes kroer med fire miles mellemrum til rejsendes betjening.

Under Margretes efterfølger Erik af Pomern, havde den jyske almue 1434 rejst sig mod konge, adel og gejstlighed af hvem de anså sig for forurettet, men opstanden blev slået ned. Så

begyndte 1438 en større rejsning af bønderne mod stormændene, hvem de beskyldte for tyranni og nægtede at svare afgifter til. Oprøret startede på Sjælland og bredte sig efterhånden over hele landet, og rejsningen må vist ses som en udløber af bondeurolighederne i Mellem-europa, hvor den brændte »kætter« Johan Huss' tilhængere havde gjort opstand under Johan Ziska, og et korstog imod dem var blevet støttet af kong Erik.

Kun få af de nordjyske herremænd dristede sig til at blive på deres slotte, men flygtede andet steds hen, medens bønderne plyndrede og afbrændte deres gårde.

Blandt de modige var lensmanden på Skivehus Niels Eriksen Banner til Asdal med til i 1439 at afsætte kong Erik. Hans kække hustru, fru Johanne Sappi (Panter), forsvarede med held Asdal mod bønderne, medens Niels Ovesen (Rotfeld?) til Frejstrup i Han herred blev dræbt under forsvaret af sin gård, som derefter blev afbrændt. Ligeledes blev Niels Godskesen Stenbrikkes gård Kokkedal plyndret og brændt, og Niels Pedersen Gyldenstjerne til Aagaard, der synes at have villet forsvare sin gård, slap først derfra i sidste øjeblik og uden andet end en stok i hånden, hvorefter alt på Aagaard blev bøndernes bytte. Også den kongelige borg, Aggersborg, der i tidligere fejder havde været ødelagt to gange, blev nu for tredje gang ødelagt og blev ikke senere genopført. I Thy, Himmerland og i Viborgeggen gik det antagelig i samme grad ud over adelsgårdene, selv om vi ikke har mange efterretninger herom; Hillerslevhus i Thy blev brændt og ligeledes de mindre gårde Pisselhøj, Slemstrup og Runsløkke i Himmerland, der tilhørte Niels Gyldenstjerne til Aagaard. Bondeopstanden nåede langs vestkysten ned til Varde, hvis slot blev indtaget og brændt 1439, og ligeledes afbrændtes Lundenæs' ladegård (ved Skern). Denne opstand blev dog måske nok undertvunget, før den store rejsning fandt sted 1441. 1439 havde rigsrådet jo valgt kong Eriks søstersøn, hertug Christoffer af Bayern til konge, og da han 1440 var blevet hyldet, rejste bønderne i Vendsyssel sig atter i foråret 1441, antagelig påvirket af kong Eriks tilhængere og med ham som bagmand, men også som følge af nye

skattepålæg. En ret anset adelsmand, Henrik Tagesen (Reventlov) til Bjørnholm og flere af lavadelen sluttede sig til opstanden og bl. a. storbønderne Herluf, Helli og Anders Holst fra Thy, der antagelig hørte til samme selvejerbondeslæggt Holst, som i 1550erne boede i Søndergaard i Øsløs sogn. Hvorledes rejsningens begyndelse forløb, er noget uklart, fordi kilderne er indbyrdes afvigende, og nogle historikere antager, at en adelshær under anførsel af lensmanden på Aalborghus, rigsråd Esge Brok til Essendrup (Gl. Estrup) først angreb bondehæren ved Nørre-Sundby, men led et stort nederlag. Esge Brok blev fanget og hugget i syv stykker, som derefter sendtes som trofæer til lenets syv herreder for at opmuntre bønderne. Det er næppe sandsynligt, at Thyboerne og Morsingboerne har været med her så langt fra deres hjemstavn, og andre historikere er da også af den mening, at både den første og den sidste kamp med bondehæren fandt sted i Han herred.

I den ældste folkevisen, der omhandler tragedien, Sofie Sandbergs opskrift, hedder det om bondehæren, at den »red frem for Olborg Sund, frem ad de hule veje«; men Aalborgsund var datidens betegnelse for Limfjorden fra Hals til Aggersund. Efter sin sædvane har Anders Vedel omformet visen og nævner lokaliteter som Husby Hole og Husby Vejle (nu Husby Kær), og han synes derfor at have kendt en lokal tradition vel gennem en stedlig præst.

Kong Christoffer havde imidlertid fået samlet en betydelig styrke på Sjælland, med hvilken han vist ad søvejen kom til Limfjorden. Imdens havde bondehæren trukket sig sammen på Skt. Jørgensbjerg i Kettrup sogn, hvor den efter hussitisk forbillede indrettede en stærk vognborg til forsvar. Dette »bjerg« er en langstrakt banke o. 40 ha stor og kronet af en del gravhøje. Syd for banken ligger landsbyen Husby og syd for denne atter en mindre banke. Den nordre hæver sig til en højde af ca. 60 m og har fra gammel tid været kaldt Skt. Jørgensbjerg, medens Geodætisk Institut har fundet på at henhøre navnet til den søndre banke, der er 43 m høj.

Det er nærmest at antage, at den kongelige hærs fodfolk er sejlet til Han herred og rytteriet redet, og Hans Svaning, der skrev o. 1550,

Udsigt mod Sankt Jørgensbjerg i Thy. (Fot. Sv. Mikkelsen, Fjerritslev).

siger, at kongen slog lejr på et jævnt terræn i Horup Made (made = kær) ikke langt fra Aggersund. Dette stednavn kunne vel tyde på Torup Kær i Aggersborg sogn, men er dog snarere Aarup (Orup) Kær nord for Skt. Jørgensbjerg, hvor nogle høje kaldes »Lejrhøjene«. I følge Svaning opstillede bønderne vognborge på begge banker, og han siger, at den kongelige hær første angreb var forgæves, men hvor det foregik omtales ikke. Den store banke falder ret stejlt af mod nord, og mod syd ender den med et temmelig brat affald i en kløft med retning øst-vest, i hvilken der vist tidligere har løbet Skt. Jørgens kilde, som har givet banken navn. Langs bakkens østside går i retning nord-syd en ca. 120 m lang og ca. 8 m dyb samt foroven kun ca. 8 m bred kløft, der kaldes »Husby Hole«, nu en hulveje, der måske er gjort dybere af bondehæren. Kongshærens første angreb er troligt blevet sat ind ved nordre ende af denne kløft, hvor den er mindst dyb, men det mislykkedes altså. Så foretog den 8. juni et angreb på

banken fra vest, hvor den skråner ned mod Aagaard, og ved at lade rytteriet storme vognborgen blev den indtaget efter et stort mandefald, der angives fra 600—2000 bønder, og den sårede Henrik Tagesen, de tre brødre Holst og seks andre af bondeførerne blev taget til fange og 12. juni radbrækket i Aalborg, fortælles der, og man kan ikke tvivle om, at de øvrige deltagere i rejsningen måtte betale betydelige bøder til kongen.

Allerede i de ældste kilder fortælles, at bøndernes nederlag for en stor del skyldtes, at Thyboerne og Morsingboerne havde ladet sig overtale af kongen og hans medfølgere blandt herremændene til at forlade vognborgen på Skt. Jørgensbjerg og drage hjem med løfte om tilgivelse; kun Vendelboerne blev tilbage. Mange af de faldne skal være blevet begravet på Skt. Jørgensbjergs sydvestlige skråning og ved banken syd for Husby, og man har o. 1850 fundet en mængde menneskeknogler her. En hel del af de bønder, der flygtede mod øst til deres hjemegn

blev nedhugget af de forfølgende ryttere ved Husby Vejle (nu Kær), og en del af dem, der flygtede mod nord for at nå Strandvejen, siges at være blevet nedhugget og begravet i to høje vest for Kollerup kirke.

Aalborg var ved år 1500 Jyllands største by og havde stor handelsomsætning med ind- og udland, og vi skal derfor se lidt på forholdene i denne by.

Her var det ansete købmandsgilde »Guds Legems Lav«, stiftet 1431, af hvis medlemsbog, der begynder 1441, ses, at talrige adelsmænd, provster, abbeder og præster samt en mængde købmænd fra hele landet og nogle selvejerbønder fra Nordjylland var medlemmer, og byens styrelse lå i lavets hånd og i Aalborg holdtes fra 1500 det i hele Nordeuropa bekendte »Pinsemarked«.

Viborg havde vel intet købmandslav, der kunne sidestilles med Aalborgs; men til gengæld havde denne by på det handelsmæssige område to store årsmarkeder, der søgtes fra vide kredse, og endvidere husede Viborg en meget talrig gejstlig stand, som gav byen anseelse, og endelig var her Jyllands overinstans landstinget og kongernes hyldningssted.

De øvrige byer i de her omhandlede landsdele var kun af liden betydning.

Den første tredjedel af det 16. århundrede var en urolig gæringstid både socialt og religiøst. Såvel borgere som bønder blev udsuget af kongen, adelen og biskopperne — f. eks. af Stygge Krumpen i Børglum — og tiggermunkene. I Aalborg myrdede oprørske folk 1522 den forhadte lensmand Hans Bartolomæussen, som var en for hårdhændet skatteopkræver, der ingen skånede, og i Viborg havde Rasmus Clemmensen til Blæsbjerg 1523 nær lidt samme skæbne. Selv om Christiern 2. havde haft købstæderne og den menige mands vel for øje gennem sine forordninger, var det sikkert uden sorg, at de 1523 så ham styrtet af den jyske adel og gejstlighed, og lidet anede de vel, at de herved kom fra asken i ilden.

Som man vil vide, var den lutherske lære i 1520erne trængt stærkt frem i Danmark; Christiern 2. var selv lutheraner, og Frederik 1. tog 1526 Hans Tausen i sin beskyttelse og udnævnte

ham til sin kapellan, hvorved han jo også godkendte den kirkelige reformation, som tillige mange af adelen havde sluttet sig til for ikke at tale om borgerskabet i Viborg, for hvilket Hans Tausen og præsten Jørgen Sadolin tolkede den nye lære, medens præsten ved Budolfi kirke i Aalborg, Morten Hegelund med lignende held virkede der og magister Peder Thomsen i Salting. Muligt var det for at vinde indbyggerne i Sæby og Thisted for den katolske kirke, at biskop Stygge Krumpen i Børglum, der havde højheden over disse byer, fik udvirket købstadret for dem 1524.

Da kong Frederik var død 1533, og det efter langvarig politisk strid det følgende år lykkedes den jyske adel at få hans søn hertug *Christian* (3.) valgt til konge, opstod som bekendt den såkaldte »Grevens Feide«, i Nordjylland også kaldet »*Klementsfejden*«, idet grev Christoffer af Oldenburg blev fører for et stort parti af borgere og i Jylland navnlig af bønder, der ønskede den fangne kong Christiern til konge igen, og da grev Christoffer i sommeren 1534 var blevet herre over hele Østdanmark, sendte han »skipper« *Klement Andersen* til Aalborg for at rejse befolkningen her for Christiern 2.s sag.

»Skipper Klement,« der stammede fra Vedsted i Aaby sogn, hvor faderen var fæster på en af Vitskøl klostres gårde, var antagelig født o. 1485, og moderen var af den ansete bondeslægt Kjørulf. Selv skal han have været velhavende skibsreder i Aalborg og have sejlet både på Østersøen og Vesteuropa for at konvojere handelskibe, og muligt er han den »Clement Munck«, der 1511 blev medlem af Guds Legems Lav. I historien forekommer han første gang 1525, da han var underadmiral i kong Frederiks tjeneste, men utvivlsomt tilhørte den landflygtige kong Christierns parti; thi i efteråret 1525 forlod han Københavns red med skibet »Peter van Hull« og krydsede derefter om i Nordsøen for at fejde mod kong Christierns fjender, hanseaterne og de norske kystbyer. Det følgende år forliste han på Skotlands kyst, men efter at have været i Amsterdam, lå han i august 1526 i Kattegat med 7—8 skibe, og i de følgende år fortsatte han sin kapervirksomhed i danske og norske farvande med tilholdssted dels i Ostfrisland

Ådalen ved Svenstrup. Det var ved denne landsby syd for Aalborg, at skipper Klement og hans bondeskarer slog de harniskklædte ryttere, der ikke kunne klare sig på det sumpede terræn. (Fot. Chr. Bang).

og dels i Gøtaelven, indtil han og flere andre »skippere« af hans type, som grev Christoffer traf i Malmø i 1534, blev sendt til Jylland for at rejse Christiern 2.s tilhængere her.

Den 14. september kom Klement til Aalborg, hvor byen og slottet straks faldt i hans hænder, og i løbet af en månedstid blev Klement herre over Vendsyssel, Thy og Mors og Østjylland fra Aalborg til Gudenaå samt Viborg stift og Vestjylland lige ned til Varde, idet han og hans førere Oluf Dus rejste Thyboerne, og »skipper« Herman bønderne i Ribe stift. Ialt blev 49 herreders bønder kaldt under våben dels ved overtalelse og dels ved tvang, og også adskillige adelsmænd som Klavs Dyre til Boller, Jens Rodsten til Lengsholm, Niels Griis til Slettegaard, Jens Hvas til Kaas og flere sluttede sig mere eller mindre frivilligt til Klements parti. Overalt, hvor bondehæren rykkede frem, gik herregår-

dene op i luer, medens beboerne flygtede syd på, og biskop Stygge Krumpen, der opholdt sig på Vorgaard sammen med sin elskerinde Elsebeth Gyldenstjerne, skal have søgt skjul i en bagerovn. Klement gav de store klostre i Vendsyssel: Børglum, Vrejlev og Hundslund som len til sine medkæmpere blandt stormændene, og tolderen i Aalborg, Christen Skriver, fik Vennebjerg og Jerslev herreder i forlening. Blandt de afbrændte gårde var Viborg bispestols Klarupgaard i Himmerland, som Bagge Griis fra Slettegaard havde i forlening, og endvidere hans gård Hjermelevgaard. Af forbitrelse herover tog Bagge til Aalborg under foregivende af at ville tale med Klement, men under samtalen greb han sin daggert for at støde den i Klement. Den gamle søulk bar dog et panser under sin vams, og det afbødede stødet, hvorefter Bagge til hest flygtede vest på, men skomager Peder Beske var så heldig at

*Børglum kloster plyndres.
Maleri af Niels Larsen Stevns, der i en billedrække på Hjørring bibliotek har skildret
forskellige historiske optrin udspillet i Vendsyssel.*

ramme ham i hovedet med en tagsten, hvorefter han blev fundet død i Hasseri Kær.

Imidlertid havde den jyske adel og biskopperne samlet sig og en del af deres folk i Aarhus, og da den nyvalgte konge støttede dem med 150 brunsvigske ryttere under Jost v. Gladebecks kommando, så de blev til en lille hær på 5—600 ryttere og ca. 1000 mand fodfolk, mente anførerne Holger Rosenkrantz til Boller, Erik Banner til Asdal og den fordrevne lensmand på Aalborg slot, Peder Lykke, at de var stærke nok til at tage kampen op mod bønderne, og 15. oktober slog de lejr ved Svenstrup uden at besætte højdedraget mod nord. Tidligt den følgende morgen rykkede Klement ud fra Aalborg med en styrke på ca. 6000 mand og besatte højdedraget. Historikeren Niels Krag, der skrev ca. 60 år senere, fortæller, at bøndernes flertal kun var bevæbnet med stager af træ med jernspidser på, »som fordem var brugelige i Jylland, og

som folk i disse riger endnu skrækkes for,« og andre havde kun prygle og køller. De her nævnte jernspidser var utvivlsomt de såkaldte »vendelbopigge«, der endnu var folkevåben under krigen 1807—14 og under »slavekrigen« 1848.

Adelshæren indledede slaget, og det var planen, at Gladebecks rytteri skulle falde fra vest imod bondehærens flanke, medens adelsrytteriet skulle angribe forfra, men kampen kom til udbrud forinden flankeomgåelsen fandt sted, og det lykkedes bondehæren at trænge det tunge rytteri ud i sumpene langs Østeraa ved Leregaardene, og da hestene her sank i bløde, slog bønderne rytterne ned for fode, idet de særligt kastede sig over adelsmændene, der var i rustning. Hvem, der kunne, søgte at redde sig syd på over Svenstrup mølledæmning, således Gladebecks rytteri; men adelens nederlag var stort, og 14 adelsmænd fandt døden her, deriblandt

Slaget ved Svenstrup.

Niels Larsen Stevns har her afbildet adelens nederlag imod bønderne.

(Vægmaleri i Hjørring bibliotek).

Holger Rosenkrantz og prioren i Hundslund kloster Anders Hack (Gyldenstjerne) hvis signetring 1904 blev fundet på valpladsen, hvor der også er fundet flere våben fra den tid. Tre adelsmænd blev ført til Aalborg som fanger. Den del af adelshæren, der undkom, søgte til Randers, hvor Mogens Gøye til Clavsholm, Erik Banner til Asdal, Ove Lunge til Odden og Peder Ebbesen Galt til Tyrrestrup lod byens befæstning forstærke og fik samlet en del folk.

Efter sejren drog Klements bondehær mod syd, idet den afbrændte alle adelsgårde og bispegårde undervejs, og imedens ramte samme skæbne storgårdene på Mors, hvor Han herredsboerne huserede, og i Salling gik det ligeledes. Da bondehæren nåede Randers, slog den lejr på Flintebjerg nord for byen, men da Klement ikke rådede over svært skyts, kunne han intet udrette, og disciplinen i hans styrke forfaldt, særlig efter hans snilde underanfører Jens Finkes død; bønderne drak sig fulde og foretog planløse stormløb mod byen, og der opstod uenighed i hæren, hvorfor Klement ophævede belejringen og lod en del af sin styrke gå tilbage til Aalborg — der forøvrigt var blevet stærkt

hæret af en brand 1530 — for at den kunne udbedre befæstningen der, medens han selv og resten af styrken drog til Viborg, hvor han op slog sit hovedkvarter.

Imidlertid havde hertug Christian (3.) sluttet fred med Lübeck og vendte sig nu med større kraft mod de »oprørske« bønder, og hans felt herre Johan Rantzau drog o. 16. nov. fra Lübeck med en betydelig troppstyrke, og en måned senere havde han tilbagelagt den 470 km lange vej til Aalborg trods kampe undervejs og efterårets oplødte veje, en forbavsende bedrift. Fra Kolding gik Rantzau mod Varde, hvor en »bondehob« flygtede, 4. december var han i Skern, hvor han fordrev bønderne fra den afbrudte bro, og så kom han til Ringkøbing, der var fuldstændig forladt af bønderne; de havde i et antal af 4—5000 samlet sig i Holstebro, men flygtede uden kamp. Her opholdt han sig et par dage og lod bønderne sværge troskabsed til hertug Christian og drog så videre til Skive, hvor han fik at vide, at Klement og »skipper« Herman holdt Viborg besat med mange tusinde bønder. Rantzau besluttede dog at gå mod Viborg, idet han undervejs havde forstærket sit

mandskab med den adelsstyrke, der havde stået ved Randers, så det nu bestod af o. 1000 ryttere og 4500 landsknægte; men Klement var fra Viborg rykket tilbage til Aalborg, og 17. december slog Rantzau lejr syd for denne by. Endnu samme nat foretog han og hans officerer en besigtelse af lokaliteterne om Aalborg, og ved dag gry stormede han byen og deltog personlig i angrebet, under hvilket han nær havde sat livet til, idet hans hest styrtede ned af volden. Forsvarerne værgede sig tappert, men byen blev indtaget, og der skal være blevet nedhugget et par tusinde mennesker, så »blodet flød i rendestenen«, og Aalborg blev givet til pris for soldaternes plyndringer. Ved denne lejlighed kom Rantzau også i besiddelse af de to armerede skibe, som Klement og hans medfølgere var kommet til Aalborg på.

Klement selv undkom fra blodbadet og kom til hest ud til Storvorde Kær, hvor han i såret tilstand søgte skjul under en stor sten, som endnu vistest 1830, men et par mænd fra Storvorde og Klarup tog ham få dage efter til fange og bragte ham til Rantzau, der lod Claus Sehested drage af sted med ham til Gottorp slot, hvor den udvalgte konge da opholdt sig; herfra førtes Klement til Flensborg slots underjordiske kælder, hvor en gesandt fra Danzig så ham og sagde, at han så meget modfalden ud, som en ulv i en ulvegrov. Senere blev han ført til Koldinghus, indtil han i efteråret 1536 bragtes til Viborg, hvor han 9. september blev henrettet på landstingspladsen vest for byen efter at være blevet påsat en blykrone, der indtil byens brand 1726 sås ophængt på et af domkirkens kapeller. Vendelboernes mod var dog ikke blevet helt knust ved Rantzaus sejr; thi 1535 forhandlede fire ansatte vendelboer med grev Christoffer i København om en ny rejsning, der dog ikke blev til noget, da greven ikke kunne støtte dem.

Efter indtagelsen af Aalborg sendte Johan Rantzau sin styrke op til Vendsyssel i tre afdelinger og hver sin vej, og rejsningen blev undertrykket. Ved Viborg landsting blev der afsagt dom over bønderne som oprørere, der havde forbrudt liv og gods, og såvel bønderne som borgerne i de byer, der havde deltaget i rejsningen, måtte løskøbe deres liv af yderste formue, den

såkaldte halsløsning, medens tillige selvejernes gårde blev forbrudt til kronen. I Nordjylland med de mange store klostre og bispebønder samt adelsgårde var der dog før Klementsfejden næppe over ca. 160 selvejerbøndergårde eller ca. 5 % af det samlede antal; af disse blev ca. 50 genkøbt af bønderne, og antallet af de gårde, der inddroges under kronen var altså ca. 110 og for denne landsdels vedkommende langt fra det antal, man vist almindeligt forestiller sig.

Større udbytte havde kronen ved reformationen, da den inddrog bispegodset og verdsliggjorde klostrene, der havde meget omfattende besiddelser.

For småbyer som Hjørring og Sæby betød det selvfølgelig et hårdt slag, at deres store kunder, de mægtige Børglumbisper, forsvandt ved reformationen tillige med den øvrige katolske gejstlighed, thi den fattige lutherske præstestand kunne i så henseende kun yde liden gengæld. Og tilmed blev bispesædet 1554 flyttet fra Hjørring til Aalborg, der indtil da hørte til Viborg stift.

I tidligere tid betegnede man mange forskellige sygdomme som »pest«, og i sidste halvdel af 1500erne var der i Norden talrige epidemier, der anføres med dette navn. Historikeren Anders Sørensen Vedel skriver, at en sådan sot 1565 hærgede Ribe, hvor der døde over 3000 mennesker, og denne epidemi nåede også Aalborg ligesom en senere i årene 1576—1581, som også grasserede i Himmerland. 1592 døde 430 personer i Aalborg Budolfi sogn af »pest«, og mange lig begravdes på byens bekostning, men den værste pest siden 1350erne såvel i byerne som på landet rasede i årene 1602—1603. I Viborg døde tre præster af sygdommen og i Vendsyssel adskillige landsbypræster samt i Hjørring sognepræsten; sygdommen kaldtes flere steder »den hvide pest«. Under denne epidemi blev over 1000 lig begravet på Aalborg bys bekostning; mange af dem fandtes liggende omkring i gaderne, og de blev jordet i store fællesgrave. Der må være død over $\frac{1}{4}$ af indbyggerne, men som efter »Klementsfejden« fyldtes hullerne hurtigt igen af tilflyttere. I 1619—20 ramtes Jylland (Aarhus, Viborg m. fl. steder) også af en ondartet epidemi, hvorfor landstinget blev forlagt til Holstebro. Sandsynligvis har sygdommen været tyfus.

En epidemi af en anden art beherskede over hele landet sindene i de nærmeste tiår før og efter år 1600, nemlig heksefrygten. Medens djævelen på reformationstiden nærmest var blevet reduceret til en figur med et let komisk anstrøg, blev han ved romerkirkens hidsige kætterforfølgelse og den protestantiske kirkes stærke fremhæven af den paulinsk-augustinske teori om det ondes og den ondes magt en frygtelig realitet; »Fanden«, som jyderne kaldte ham, og myriader af tjenende smådjævle antoges at sværme om overalt for at forføre det stakkels menneske. Det antages, at fra år o. 1500 til lidt ind i 1700erne blev 9—10 millioner brændt i Europa for hekseri, og til disse båls næring ydede vort land også sit rigelige bidrag. Når vi her skal nævne hekseforfølgelsen i Aalborg 1580—1627, er det fordi dens ofre for en stor del var af byens højere borgerskab, ja, endog talte den adelige jomfru Christence Kruckov i sine rækker, medens det ellers sædvanligt var fattige, omstrejfende almuekvinder, det gik ud over.

Men 1627 rykkede Wallensteins tropper ind i Jylland og besatte landet helt op til Skagen, og befolkningen her fik nu andet at tænke på end heksejagt.

Christian 4.s indblanding i trediveårskrigen i Tyskland medførte som bekendt en katastrofe for Danmark. Efter den danske hærs nederlag ved Lutter am Barenberg i 1626 flygtede de danske tropper — mest hvervede udlændinge — under prins Christian og oberst Baudissin skændende og plyndrende op gennem Jylland, så flugten er betegnet som et sandt »hunnertog«, og flere steder — Salling og Thy — rejste jyderne sig da også til modstand mod dem, ligesom de kejserlige tropper under feltmarskal grev Schlick indledte forfølgelse af dem.

Prinsen drog over Harboøretangen til Thy for at rejse nordjyderne, men var så uheldig at falde af en vogn og brække sit ene ben, og efter et ophold i Thisted flygtede han i oktober 1627 for Schlicks tropper til Torup Strand og kom her ombord på en skude, der sejlede ham til Baahus slot.

Baudissin, der ikke kunne styre sine tropper, blev afsat og erstattet med oberst Conrad Nelle, som fik samlet ca. 3000 mand, med hvilke han

kom til Aalborg 5. oktober, og det var hans agt at drage over til Vendsyssel; men der var ikke gjort anstalter til overførslen, alle både var samlet ved fjordens nordside, og vendelboerne havde samlet sig under anførsel af herredsfoged Anders Kjærulf og delefoged Lars Dyrskjøt for at forhindre overgangen, og da nogle officerer og 100 ryttere om natten forsøgte at lade hestene svømme over, blev de alle nedhugget af bønderne. Nelle ville så føre sin styrke over Harboøretangen; men det Calenbergske rytteri gjorde mytteri og plyndrede Aalborg, og ophidset heraf sendte borgerne, egnens beboere og vendelboerne bud til grev Schlick om snarest at komme til hjælp, og allerede 6. oktober nåede han op til Ellidshøj, hvor Nelles styrker nu stod. Denne trak sig så tilbage til højedraget i Nørre Tranders, for der at modtage fjendens angreb, men atter gjorde det Calenbergske rytteri mytteri og red tilbage for at udplyndre Aalborg endnu en gang. Byen var da forladt af det højere borgerskab, som ligesom den nordjyske adel var flygtet til Læsø, Norge, Halland o. s. v. Da Schlicks tropper nåede Nørre Tranders, blev Nelles styrke trængt ud på den halvø, hvor cementfabrikken Rørdal ligger, og her måtte den overgive sig 8. oktober. Schlick rykkede så ind i Aalborg og sendte straks en afdeling på både ned til Hals, hvor skansens lille besætning blev nedhugget og fæstningen derefter forstærket.

Hele Jylland blev nu besat af fjenden; det nordenfjordske område fik indkvartering af tre regimenter under oberst Frantz Albrecht af Sachsen-Lauenburg således, at fodfolket under oberstløjtnant Montoya og det franske rytterregiment under oberstløjtnant Boumard skulle drage via Harboøre og besætte Thy, medens oberstløjtnant Melchior v. Hatzfeldts rytterregiment skulle drage over fjorden ved Aalborg og besætte Vendsyssel. Denne overgang skete måske ad en flydebro, i hvert fald var her kort efter lavet en sådan.

Grev Schlick pålagde Hatzfeldt at fare med lempe overfor vendelboerne, der var et både kraftigt og pirreligt folkefærd, og han skulle holde streng mandstugt både hos officerer og menige, en ordre, der svarede til Hatzfeldts anskuelser. Aalborg og omegn blev underlagt ryt-

*Kampen ved Nørre-Sundby 18. januar 1644. Maleri af Niels Larsen Stevns.
Det vendsysselske landeværn søgte forgæves at standse de svenske tropper i deres fremmarch nordpå. (Vægmaleri i Hjørring bibliotek).*

teroberst Pietro Ferrari, som lod byens fæstningsværker forstærke, og i Viborg, som var blevet besat 6. oktober, fik rytteroberst grev v. Strozzi overbefalingen. Både hans og Ferraris regimenter samt Boumards rytteri i Thy udøvede stor brutalitet på landsknægtemaner.

Om forholdene i Vendsyssel og Thy haves indgående oplysninger, idet der i Hatzfeldts efterladte arkiver i Calcum i Schlesien findes ca. 650 aktstykker af forskellig art vedrørende hans ophold her 1627—29, og materialet er udnyttet af professor, dr. J. Krebs i hans biografi af Hatzfeldt. Da hertug Frantz Albrecht ikke yndede opholdet heroppe, blev det Hatzfeldt, som førte overkommandoen nordenfjords, og gennem optegnelserne lærer vi den 34-årige mand at kende som alvorlig, arbejdsom, belæst og sprogkyndig, og det eneste ufordelagtige træk var hans pengebegærlighed. Han oplyser om de forskellige afdelingers fordeling og de hovedgårde, som udlagdes til deres underhold. Selv boede han på Odden, og hans regiment bestod af 1100 ryttere, godt 500 »jungen« (oppassere), 75 soldaterkvinder, 71 børn og 39 kompagniskøger under kommando. Hatzfeldt fritog alle adelspersoner, der var blevet på deres gårde for indkvartering, men

de var alle flygtet på nær tre enkefruer og den gamle Chr. Høg til Todbøl. Også præster og herredsfogeder skulle have været fritaget, men det lod sig ikke praktisere, da de ophidsede bønderne, som vedblivende skulle passe deres befrifter for at skaffe proviant til tropperne. Retsvæsenet opretholdtes også tildels på sædvanlig måde.

Som øverstbefalende for hele Jylland udnævnte Wallenstein felttøjmester Torqvato Conti med bopæl i Haderslev, hvor han oprettede et proviantmagasin, som for en del forsynedes fra det nordlige Jylland; men som tiden skred og samfundsforholdene opløstes — 1628 var der kun en fjerdedel af bønderne tilbage i Thy — blev der også udspist her, og det hjalp ikke at anvende »træhesten«, der vist indtil da var et ukendt straffemiddel her i landet; både føde og penge var sluppet op, og bønderne sluttede sig sammen i bander, der plyndrede og dræbte både venner og fjender. Endvidere skal nævnes, at Wallenstein gav ordre til, at alle mænd over 16 år skulle sværge troskabsed til kejser Ferdinand 2., og i januar 1629 sendte Conti formularerne herop, hvorefter eden også flere steder synes at være blevet gennemtvunget,

men 17. maj 1629 sluttedes freden i Lübeck, og 2. juni afmarcherede Hatzfeldts rytteri fra Vendsyssel og Thy over Harboøretangen med 120 bagagevogne foran og 120 bagefter rytterne, medens fodfolket vist drog ud over Aalborg.

Kun 15 år forløb, inden Jylland atter kom i fjendevold, og endnu stod mange gårde øde, og skovene var i høj grad forhugget. Idet vi forbi-går de stridigheder, der 1643 gav anledning til krigen med Sverige, minder vi om, at den svenske regering om efteråret gav feltmarskal Len-nart Torstensson, der stod i Mähren, ordre til at gå mod Danmark, og 9. januar 1644 rykkede hans hær ind i Jylland, og et rytteriregiment un-der oberst Helmuth Wrangel red over Skander-borg til Viborg, ankomst der o. 15. januar, og videre til Aalborg, hvor det ankom den 17. I Viborg blev en stor del af borgerne jaget fra hus og hjem og delvis udplyndret, men der blev vist straks indlagt salvegarder til beskyttelse mod videre plyndring. Wrangel mødte ingen mod-stand på sit hurtige ridt, og da styrken nærmede sig Aalborg, gik biskoppen og præsterne den i møde og bad om skånsel for byen. Wrangel var muntert stemt og satte biskoppens hat på sit hoved og sin egen kasket på biskoppens, men denne tog den dog af og bar den i hånden, da de fulgtes ad til oberstens kvarter hos borgmester Chr. v. Ginchel. Også i Aalborg blev der ud-stedt beskyttelsestegn, så nogen plyndring blev byen ikke genstand for, men der skete selvfølge-lig en del vold og tyveri i de 26 uger, besættel-sen varede, bl. a. fordi mange fornemme borgere og lensmanden Gunde Lange var flygtet fra byen, så både svenskerne og pøbelen havde let adgang til rov. Storkøbmanden Jens Bang døde kort efter indmarchen, og bl. a. led hans be-kendte stenhus overlast.

Ved rygtet om svenskernes komme samledes det vendsysselske landeværn i Nørre-Sundby for at afværge et indfald. Kær herreds bønder an-førtes af ritmester Jens Høg til Vang og Jerslev herreds af den 84årige Lars Dyrskjøt fra Ørum; de øvrige herreders mandskab nåede ikke frem i tide undtagen 30 ryttere fra Hjørring. Uheldig-vis var det faldet i med stærk frost og østen-storm, så de fra Aalborg flygtede borgere ikke kunne komme ud af fjorden, men toges til

fange, og allerede om morgenen 18. januar kunne svenskerne ride over fjorden på isen og angribe bondehæren, af hvilken 400—500 faldt, deriblandt Lars Dyrskjøt, som ikke ville tage pardon, og 26 af Hjørringrytterne. Resten af bønderne flygtede pånær ca. 100, der som fan-ger førtes til Aalborghus, i hvis fængsel de fleste omkom af luftmangel og tørst. Også Jens Høg blev senere taget til fange. Vendsyssel blev der-efter besat af svenskerne med stabskvarter i Hjørring, og tingbøgerne oplyser meget om de-res voldsomheder og plyndringer. Fra Hjørring og vist også fra Thisted flygtede mange af bor-gerne til den norske sydkyst, og en del af adelen og andre flygtede til Læsø. Som under »kejsler-krigen« var der mange jyder, der gik i fjendens sold og deltog i plyndringerne, og 1646 foreslog landkommissærerne at sådanne, når de pågrebes, skulle være fæstningsslaver i et par år og have hår og skæg afraget, for at de kunne kendes; de ansås også for at have været mere brutale end svenskerne.

I juni 1644 blev den svenske hær trukket mod syd og kom ikke senere længere nord på end til Randers, når undtages, at en afdeling i decem-ber sendtes herop for at skaffe proviant; men ved afmarchen i juni efterlod de afdelinger på Vorgaard og Aalborg slot, som begge blev sat i god forsvarsstand. Oberst Vogn Vognsen til Stenshede fik imidlertid samlet et vendsysselsk bondeopbud, med hvilket han 31. juli erobrede Vorgaard og tog besætningen til fange, og 3.—4. august lykkedes det ham støttet af to danske orlogsskibe, som 21. juli var løbet ind for Aal-borg, også at indtage Aalborghus. 13. august 1645 sluttedes freden i Brømsebro, men til trods for den blev Skagen dog plyndret af en svensk kaper i oktober måned. Tilstanden i Jylland var efter krigen elendig, der herskede misvækst og kvægsyge med sult og sygdom som følge, og Hjørring by, der havde været stabskvarter i et halvt år fra 20. januar 1644, var så ødelagt, at det 1646 foresloges at flytte borgerne derfra og fra Sæby til den da planlagte nye købstad Hals.

Det varede kun 12 år inden det ulykkelige Jylland atter så svenskerne som fjender. Kong Karl X Gustav var i krig med Polen og havde ikke rigtig lykken med sig, og Frederik 3. fandt

derfor tidspunktet gunstigt til som hævn for Brømsbrofreden at erklære Sverige krig 1. juni 1657, skønt Danmark var dårligt forberedt på en sådan, men Karl Gustav marcherede så nord på med sådan fart, at han 23. juli stod med 8000 mand ved Holstens grænse og 24. oktober indtog Fredericia, hvor han forefandt rigelig forsyning af krigsfornødenheder. Forinden var ryttergeneral Hans Bötticher draget nord på for at undertvinge Jylland og bistå overkrigskommissær Alb. Siltmann med inddrivelse af kontributioner, og 9. september kom han til Aalborg. Her var alle fartøjer bragt til fjordens nordside, og hans opfordring til vendelboerne om underkastelse blev afvist med hån, hvorfor han nogle dage senere drog til Viborg, og her fik han general Karl Gustav Wrangels ordre til at gå over Harboøretangen, ødelægge skanserne ved Nørre-Sundby og besætte Hals Skanse, som 1653—54 var blevet anlagt lidt vest for den gamle skanse, og hvor anlæg af en købstad også var planlagt.

Næsten alle bønderne i Salling, Mors og nordenfjords var under våben ved færgestederne, og i seks miles omkreds fra Viborg var ingen hjemme. I Aalborg havde Bötticher fundet en dansk mand, som holdt ham underrettet om, hvad der foregik i Vendsyssel, hvorfra oberstløjtnant Friedrich Ziegler var afmarcheret til Harbøre med 600 mand fodfolk og nogle ryttere, medens oberstløjtnant Niels Lykke med de vendsysselske sogneryttere m. fl. stod ved Nørre-Sundby. Da Zieglers styrke nåede Harbøre, hvor der da var et lavvandet udløb fra fjorden til havet, opkastede den en lille forskansning med en grøft foran tværs over tangen. 1. oktober drog Bötticher fra Viborg og over Holstebro til Lemvig, hvor han købte to borgere til at vise vej til Nabe på Harboøretangen. Her stod Ziegler med o. 150 ryttere og o. 1500 bønder for at forhindre overgangen. Svenskerne kom hertil natten til den 3. oktober og efter et par forgæves angreb stormede og indtog de forskansningen, hvis forsvarere flygtede eller blev nedhugget »i furie«, så der faldt ca. 300 bønder og ca. 80 ryttere, medens Bötticher intet tab led. De fleste danske officerer toges til fange, dog ikke Niels Lykke, der vist under træningen opholdt sig på

sin fødegård Nørtorp i Rær sogn, og heller ikke oberstløjtnant Ziegler; de skal først være blevet fanget 28. oktober.

Svenskerne drog så til Thisted, idet de undervejs skød eller nedhuggede alle mænd på deres vej. Fra Thisted sendte Bötticher straks en rytterstyrke til Nørre-Sundby og Hals for at indtage skanserne, som imidlertid var forladt, og Hals skanse fik så svensk besætning til maj 1658. Som i de tidligere krige var en stor del af den nordjyske adel flygtet til Læsø eller Norge, men om vendelboerne skrev Alb. Siltmann efter besættelsen, at han endnu ingen vegne kunne komme med disse hårdnakkede folk, og deres ydmygelse var »i sandhed nødvendig, thi ellers ville vi ikke kunne have været her i landet«. Krigskommissær Heinrich Gau i Aalborg fik til opgave at ordne indkvartering og udskrivning af ydelser i Himmerland og Vendsyssel, og han lod bygge en bro på tønder over fjorden for at lette forbindelsen. Fraregnet de udskjelser, som fandt sted ved indmarchen, synes fjenden almindeligvis at være optrådt disciplineret — så nær som i Thy — og i overensstemmelse med kong Karls og general Wrangels befaling, og da oberst Putkammer tog ophold på Hundslund kloster, blev denne egn noget skånet for indkvartering, fordi obersten og sognepræsten Mikkell Zimmermann tidligere havde sluttet venskab i udlandet. Det kan også nævnes, at svenskerne 1657 gav 4 daler til Hjørring kirkes fattigblok, og flere steder ofrede de i kirkerne, ligesom de godt ville hjælpe bønderne med arbejde; men naturligvis blev den lange besættelse en umådelig byrde for det udpinte Jylland.

26. februar 1658 sluttedes den sørgelige fred i Roskilde, og i maj drog svenskerne bort, men forinden udrykningen var endt, genoptog Karl Gustav i juli måned krigen, og Hals Skanse blev atter besat af fjenden og senere demoleret, da den tyske kejser Leopold, Polen og Brandenburg i oktober kom Danmark til hjælp, hvorfor svenskerne drog over til øerne. Til det nordlige Jylland kom hjælpetropperne i december og forefandt her et udpint område ligesom i det øvrige Jylland, og i følge svensk opgørelse var 14—15.000 unge mænd bortført herfra til Pommern, Lifland og Ingermanland. De polske trop-

per besatte mest Østjylland og Vendsyssel, og gjorde sig overalt berygtet ved deres myrderi, røveri og voldtægt, så beboerne kom fra asken i ilden. Hjælpetropperne medførte også ondartet sygdom, vist plettyfus. De blev her til i november 1659, da de med deres talrige kvinder og børn blev trukket over til øerne, hvorefter civile marodører fuldendte elendigheden i Jylland.

Efter Karl X Gustavs død 12. februar 1660 sluttedes den tunge fred i København 26. maj s. å.

I 1635 og 1646 herskede kvægsyge i Vendsyssel, men det vides ikke, hvor langt omkring den bredte sig. Værre var vist de epizootier, der rasede i hele landet 1745—48 og 1771—73. I førstnævnte periode døde henimod 460.000 stk. kvæg, og i sidstnævnte periode bortreves ca. 75 % af kvæget i Vendsyssel, hvor f. eks. Vraa gods mistede over 3500 stk., Birkelse gods godt 2800 stk. og Børglum kloster gods ca. 2500 stk. o. s. v., så denne landsdels kvægbestand, der menes at have udgjort ca. 52.000 stk., svandt ind til ca. 13.000 stk.

Man brugte som forhen mange kure mod sygdommen, såsom pulveriseret brændt rævekød, stænkning med signet vand, læse besværgelser over dyrene, skære benet af et levende kreatur og hænge det tørret i stalden, lade kvæget springe gennem et bål, der var tændt med gnideild, nedgrave et levende dyr, måske også et levende barn som offer til de onde magter, som det skete i Lundenæs len under pesten 1603; men intet af midlerne var »probat«, hvad heller ikke et middel, som 1635 anvendtes, var, nemlig at gennemstikke kvægets tunge med et stik fra hver side.

*

Efter at Limfjorden ved år 1100 var blevet lukket mod vest af sandbanker, synes den at have været uden forbindelse med havet gennem flere hundrede år, og først ved 1560 hører vi om et nyt gennembrud af Aggertangen — vist ved Thyborøn — hvor der dannedes et 14—16 alen dybt løb, som dog snart efter lukkedes, idet der omtales gennembrud ved Agger 1586, 1615 og ofte senere på forskellige steder af tungen, således et mindre i 1650erne; men disse løb lukkedes atter af sand. Så fulgte 1825, som følge af

to orkaner et større gennembrud ved Agger, hvor der dannedes en sejlbar kanal, som 1839 udvidedes ved en ny stormflod, og den medførte en gennemgribende ændring af samfærdslen her, idet der oprettedes dampskibsfart på England, og de danske og norske skuder, som hidtil havde befaret Klitmøller og Vigsø som ladepladser for Thisted, søgte herefter den vestlige Limfjords købstæder ad denne vej. Ca. 1860 begyndte også dette udløb at tilsande, og 1877 var det helt forsvundet; men ved en stormflod 1862 dannede der sig to andre gennembrud, af hvilket det sydligste — ved Thyborøn — er blevet sikret ad kunstig vej som port til Limfjorden.

Krigen mod England 1807—14 bragte vel ikke for Nordjyllands vedkommende besættelse af fjenden, men talrige sammenstød mellem vor kystmilit og batterier og de engelske orlogsskibe, hvis barkasser søgte at bortføre danske og norske kornskuder, således ved Løkken to gange 1808 og atter 1811, ved Kjul 1808 og 1810, ved Torup Strand 1809, ved Tornby Strand 1810, ved Klitmøller 1809 og 1810, ved Stenbjerg i Thy 1809. Dernæst medførte krigen udrustning af talrige kaperskuder fra Aalborg, Nibe, Fladstrand, Vigsø og Løkken m. fl., som ofte gjorde gode priser af fjendtlige handelsskibe, og endelig medførte den, at talrige småbåde kom til vore kyster fra det sultende Norge for at tiltuske sig fødevarer. Den første var Ole Albertsen fra Tromø ved Arendal, der kom til Løkken i april 1808, og disse dristige fiskere er jo personificeret i Henrik Ibsens »Terje Vigen«. Endelig må nævnes, at der i krigsårene forefaldt mange engelske strandinger her. Mest bekendt er jo orlogsfregatterne »Sct. George«s og »Defence«s stranding syd for Bovbjerg 1811, ved hvilken lejlighed 1323 mennesker omkom; men for Vendsyssels vedkommende kan bl. a. nævnes fregatten »The Crescent«s (Nymånens) stranding syd for Lønstrup 1808, der kostede næsten 250 mennesker livet.

I dette afsnit skal ikke omtales landboreformerne, der o. 1780—o. 1830 ganske forandrede landbrugets struktur gennem ophævelse af stavnsbåndet, hoveriafløsning, udskiftning og bøndernes overgang fra fæstere til selvejere o. s. v., men kun påpeges, at herved forberedtes den

*Scene af den jyske slavekrig. Maleri af Hans Smidth.
Det var under »oprøret« i 1848, rytget bredte sig op gennem halvøen, at de rendsborgske slaver
var sluppet løs og drog plyndrende igennem Jylland.*

emancipation, der gjorde sig gældende i bondestanden fra ca. år 1850, og som også 1849 blev basis for grundloven og 1857 for næringsloven med dens ophævelse af købstædernes eneret til bondehandel og håndværk, men blandt de mere bemærkelsesværdige tildragelser i Nordjylland må nævnes »Slavekrigen« 1848, da det fra arilds tid nedarvede alarmsystem med bavner og hjemmевærnets bevæbning med økser, høleer, forke og »pigge« m. v. sidste gang kom i brug. I de politisk bevægede dage i marts 1848 opkom i Sydjylland det rygte, at fæstningsslaverne i Rendsborg var sluppet løs og sammen med en hob tyske friskarefolk skændende og brændende drog op gennem Jylland, og 30.—31. marts nåede rytget helt op til Skagen. Overalt samlede befolkningen sig for at værge hus og hjem og bevæbnede sig på bedste måde; folk nedgravede deres værdigenstande, og på vestkysten bragtes kvinder og børn ombord på skuderne, af hvilke et par skal være sejlet til Norge. Den 30. maj fortaltes i Aalborg, at »slaverne« havde afbrændt to landsbyer syd for Viborg og myrdet 25 mennesker, og alt var forfærdelse. Gennem

øvrigheden organiseredes overalt en folkevæbning, der udsendtes stafetter og oprettedes vagthold ved broerne over åerne. Den følgende dag lød det, at Silkeborg var brændt og indbyggerne myrdet, samt at Nibe var blevet angrebet, kvinderne skændet, børnene spiddet og kastet i fjorden o. s. v., ja, fra højderne ved Aalborg kunne man se røgen fra den brændende by. Fantasien fik overalt fri flugt, og så viste det hele sig at være foster af en skrækslagen indbildning; men i de her omhandlede fire amter antages over 50.000 mand at være blevet »rejst«, i løbet af 24 timer. Rendsborgfangernes antal var ca. 90. Således endte denne »krig«; den krævede kun livet af én mand, han hængte sig af rædsel; men man kan vel sige, at den blev optakten til »ånden fra 1848«.

Den koleraepidemi, der 1853 herskede flere steder i landet, ramte også Nordjylland. I Aalborg, hvor endnu brugtes husholdningsvand fra åerne, til hvilke der var afløb fra garverier, retirader m. fl., døde 409 personer eller 5 % af indbyggerne, og i Frederikshavn, hvortil sygdommen også nåede, døde en tilsvarende procent.

*Okkuperet. Motiv fra 1864. Maleri af Hans Smidth.
Østrigske soldater har beslaglagt et studekøretøj formodentlig til ægtkørsel.*

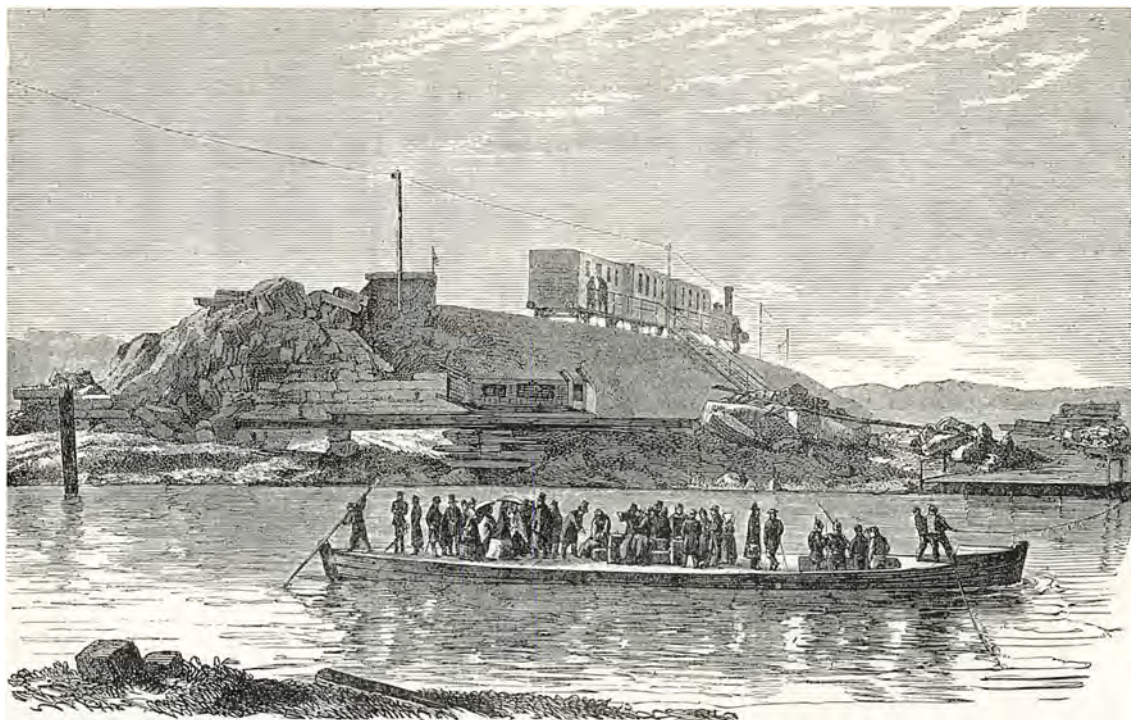
Den næste større begivenhed i disse egne var krigen med Preussen og Østrig 1864, da Nordjylland atter blev besat af fjender efter over 200 års forløb. Medens general Hedemann trak sig tilbage til Mors med 1. division, besatte tyskerne efter Dybbøls fald 18. april Jylland og kom til Aalborg 5. maj, men da der fra 12. maj til 26. juni var våbenhvile under fredsforhandlingerne i London, trak de sig atter tilbage til Hobro, medens Hedemanns tropper fordeltes over Mors, Thy og Vendsyssel.

Da våbenstilstanden var udløbet, besluttede oberstløjtnant H. C. J. Beck, der da havde kvarter i Nørre-Sundby, at overrumple en preussisk styrke, som var rykket op over Lindene herred, og tidligt om morgenen den 3. juli udviklede der sig en træfning i Lundby Bakker. Men oberstløjtnant Beck forsømte at lade sin styrke søge dækning i bakkerne, og dertil kom, at preusserne havde bagladegeværer, medens Becks kompagni havde forladere, så resultatet blev, at det blev oprevet og havde 21

faldne og 76 sårede, af hvilke flere senere døde. Imidlertid blev det danske fodfolk i dagene 4.—10. juli ført til Frederikshavn, og 1600 dragoner med heste samt artilleriet overført til Hirsholmene, hvorfra de udskibedes til Fyn, så de var borte, da fjenden kom til Aalborg 10. juli, og 14. juli kunne feltmarskal Vogel v. Falckenstein egenhændigt plante det tyske ørnebanner på Skagens fyrtårn. 20. juli sluttedes atter våbenhvile, som endte med freden 16. november og tabet af Sønderjylland.

Så var der fred indtil hin morgen den 9. april 1940, da den tyske værnemagts skibe, flyvemaskiner og motorkøretøjer udspyede sværme af besættelsestropper over Danmark, som i de følgende fem år var udsat for et knugende tryk.

Forinden dette afsnit sluttes skal endnu peges på den rige udvikling, der på alle områder er foregået i de her omhandlede amter i de sidste hundrede år, og som vel ikke er enestående for dem, men som navnlig for egnene nord for Limfjorden er bemærkelsesværdige, fordi disse am-

Færgen ved Langaa.

Under krigen 1864 sprængte Preusserne den nyligt opførte jernbanebro ved Langaa, en af de første, som trådte i stedet for tidligere tiders færger. (Træsnit i Ill. Tidende 1864—65).

ter utvivlsomt stod noget tilbage for det øvrige land, hvorfor Vendsyssel — vist af justitsminister P. Chr. Stemann — 1841 blev kaldt »norden for lands lov og ret«. Den direkte anledning hertil var de skandaler med udbytning af strandinger ved Skagen, som blev afsløret og pådømt 1840 af en kgl. kommission, og sagen mod en række beboere i Skæve sogn, som 1841 ihjelslog 4 medlemmer af en tyve- og røverbande, da øvrigheden i Sæby havde vist sig for ligegyldig overfor dens huseren. Ved samme tid terroriseredes også Himmerland og det sydlige Vendsyssel af en stor banditbande under anførelse af Lorenz Mejer, som 1845 dømtes ved højesteret, og disse affærer hendrog hele landets opmærksomhed på det nordlige Jylland.

På udviklingens mere positive side kan nævnes de store vej anlæg i Thy og Vendsyssel o. 1825—50, vejene i Vendsyssel var indtil da sær-

lig berygtet; endvidere jernbaneanlæg: 1862 Aarhus—Langaa—Randers; 1863—65 Langaa—Struer, 1865 Randers—Aalborg; Aalborg—Frederikshavn 1871, Struer—Thisted 1882, Hobro—Løgstør 1893, og senere de mange privatbaner, hvortil kommer de utallige automobilruter foruden enkelte flyveruter. Af hensyn til samfærdsel og fiskeri er der endvidere 1882—94 anlagt den store statshavn ved Frederikshavn og mindre havne ved Skagen (1905), Hirshals (1919—25) samt ved Thyborøn 1915—18, medens et stort havneanlæg ved Hanstholm endnu er ufuldendt. Med hensyn til samfærdsel må endelig nævnes uddybning af Hals Barre, hvorved gives store skibe adgang til Aalborg, samt anlæg af Løgstør Kanal (1861), og af andre store arbejder kan nævnes hedeopdyrkningen, udtørring af Vestløs og Bygholms Vejlerne og Gaardbo Sø samt kultivering af Vildmoserne.

STEDNAVNE

Af Svend Aakjær

Stednavneforskningen har på den ene side berøring med geografien, på den anden side med arkæologien. I vore forfædres ofte dunkle sprog fortæller stednavnene os om landets udseende i ældre tid, men især om landets gradvise opdyrkning og bebyggelse. De er tillige en særlig art af oldfund, der melder om landbrug, om kornavl og kvægavl, og om vore hedenske forfædres gudsdyrkelse og retspleje, om borge og fæstningsværker, broer og vadesteder.

Stednavneforskningens svage punkt er kronologien. Stednavnene er jo ikke som oldsagerne aflejret i lag, der kan afdækkes eet for eet, og derved give de første vink om en relativ kronologi. Vi har heller ingen sikre midler til en datering, som arkæologen i samarbejde med geologen har i pollenanalyse eller lignende kronologiske hjælpemidler.

I første række er stednavnetolkning en sproghistorisk videnskab, der må benytte den almindelige metode til udforskning af ordenes oprindelse, etymologien. Og her kan det til tider være mere vanskeligt at tolke de danske stednavne end stednavnene i Norge og Sverige, fordi sproget i disse lande har holdt sig i sin gamle form længere op imod nutiden. De svenske og især de norske stednavne er derfor langt mere gennemsigtige og tydelige, fordi de har beholdt deres oprindelige udseende. Skal et dansk stednavn være fuldt gennemsigtigt og tydeligt at tolke, skal det derfor helst være overleveret i former fra 12—1300-tallet, og det gælder desværre kun en mindre del af stednavnene i de fire amter i Nordjylland.

Alligevel er det lykkedes at opstille en omtrentlig kronologi for visse typer af stednavne. Ligesom der ved typer af visse oldsager, smykker, våben, redskaber, har været skiftende mo-

der, således at man kan opstille en vis relativ kronologi for dem, således har man også kunnet afgrænse bestemte typer af stednavne, navne med visse faste endelser, der var på mode ved navngivningen i bestemte kortere eller længere perioder, og betragter man udbredelsen og mængden af disse typer indenfor de gamle områder for styrelse, retspleje og gudsdyrkelse, sylet og herredet, kan man aflæse en del oplysninger om herredets opdyrkning og bebyggelse, som ellers ikke lader sig fremskaffe, fordi selv de yngre stednavnetyper, f. eks. torperne, som regel er ældre end vore ældste skriftkilder.

I det store og hele skete der næppe mange nye grundlæggelser af landsbyer efter 1200-tallet, og har man derfor nogenlunde rede på bostederne, byer og enkeltgårde, fra tiden før de store landboreformer i slutningen af 1700-tallet, så kan man få et overblik over landets bosteder og deres navne. Det er naturligt at vælge de gamle herreder som synsfelt og de bosteder, der nævnes i matrikelen 1688, som udgangspunkt, idet man dog tilføjer de bosteder, som nævnes i middelalder og senere tid, men som var forsvundet 1688.

Blandt de ældste navne af de faste typer er sikkert navne med endelsen *ing* og *um*. Ofte har de fælles forled, Kornum, Korning, og dersom der er forskel på deres alder, er *ing* velsagtens snarere noget ældre end *um*. *Ing* er en afledningsendelse, som vi kender den fra ordene arving, gerning, stranding o. lign., og forledet synes som oftest at være en terræn-betegnelse; men på grund af *ing*-navnenes høje ælde — enkelte er vel ældre end vor tidsregning — kan de ofte være vanskelige at tolke med sikkerhed. De fleste af *um*-navnene er vist, som Smørum eller Kornum, ældre navne med endelsen *hem*

eller *heimr*, ligesom i Norge: Smørhem, Kornhæm. Hem er vort ord *hjem*, men vel i en betydning »by« eller »gård«. Um-navnene er vist fra romersk jernalder eller ældre; men enkelte forskere sætter dem dog til folkevandringstid. Samtidig med um er sikkert *løse*, som især er talrige på øerne, men ret fåtallige i Jylland. Her i Nordjylland er måske Mjels og Haals oprindelig løser (1610 Miels, 1450 Hadells). De ligger begge i Fleskum herred, men de kendes ikke fra tilstrækkelig gammel tid til, at man kan være sikker på deres oprindelse. Løsen var formodentlig fra først af en indhegnet græsgang eller løkke til kvægdrift, som senere blev indtaget til agerbrug.

De hidtil nævnte typer, ing, um og løse, har aldrig personnavne til forled. Det gælder derimod de to typer fra ældre og yngre folkevandringstid, *sted* og *lev*, af hvilke sted dog også kan have natur- eller terrænnord i forleddet. De anses for at være en art høvdingesæder eller herregårde, med ejerens navn som forled: Hindsted, der nu kun mindes i Hindsted Høje på Ove mark, men som har været tingcentrum i Hindsted herred (1231 Hethænsthath), indeholder f. eks. mandsnavnet Heden, *Hethinn*; Simmested i Rinds herred rummer mandsnavnet Sigmund; *Højslev* i Fjends og Gislum herreder har et mandsnavn *Høger* til forled. Lev kendes i dansk fra ordet kongelev (*konunglef*), som betyder »kongens embedsgods«, i modsætning til hans arvegods. Det må vel være i samme betydning, vi finder det i Kongerslev (Kongisløff), i Jerslev (Jarlslef), »gods som er overladt til konge og jarl«. Det er vel derfor mere sandsynligt, at det betyder »overladt gods« end »arvegods«.

Hvis stednavne som Nøtten og Gatten, ligesom Ramten, Galtten, Søften o. fl., indeholder ordet *tun*, oprindelig »indhegning« (beslægtet med engelsk *town* »by« og tysk *Zaun* »gærde«), så er de sikkert også ret gamle, næppe yngre end folkevandringstid. Det samme gælder gamle navne med endelsen *borg* (*burgh*), som Visborg, Næsborg, Hindborg, Elsborg. Ligesom der blandt navnene på sted kan være unge navne som Gaardsted, Foldsted, Kandestederne, sådan er der også i nyere tid dannet spottende navne

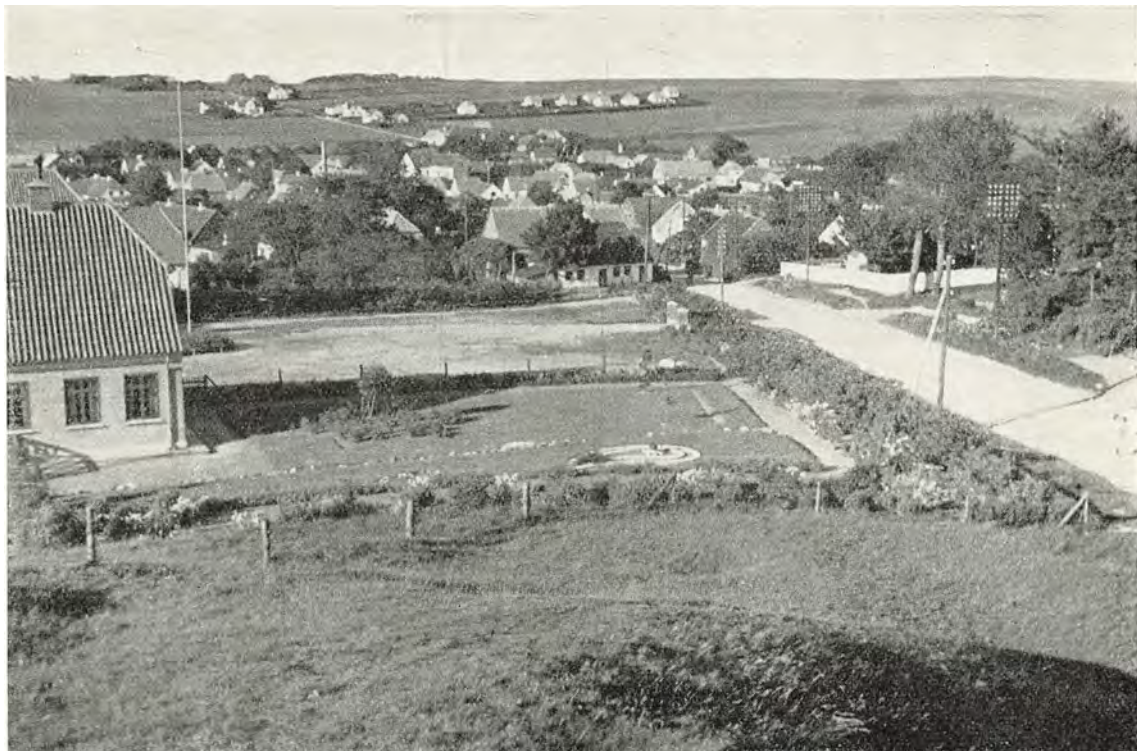
på usle knaldhytter med endelsen *borg*, som Kludborg, Pjalttenborg, Sulttenborg, Kikkenborg, Blæsborg, Kokkenborg. Borg hører altså ikke til de sikre oldnavne. Derimod må vel navnet Withskyflæ, Vedskøvle, som vi har i *Vitskøl* i Slet herred og ellers i et par navne fra Sjælland (Vedskølle), høre hjemme i temmelig gammel tid. Dels er ordet *with*, *ved* (beslægtet med engelsk *wood*) for »storskov« altid ret gammelt, og ordet *skøflæ* »rydning« hører også til det ældre sprogstof. Navnet skulle altså betyde »skovrydning«.

Men det er især ing, um, sted og lev, der er sikre ledetyper, når det gælder at afgøre, om et herred har været bebygget og opdyrket i stednavnenes urtid. Er der et stort antal eller en høj procent blandt de samlede bostedsnavne af disse fire typer, har herredet gammel bebyggelse, og er tallet på ing og um stort, er den særlig gammel, da man anser disse typer for de ældste.

Det er nok muligt, at andre navne udenfor disse 4 typer er jævngamle med dem, eller mulig endda ældre, men vi har ikke sikre midler til at fastslå det. Det gælder muligvis enkelte af de stednavne, som ikke er toleddede eller sammensatte, men består af eet ord. Man kunne kalde dem *grundnavne* eller *kortenavne*. De kan både have natur- og kulturbetydning. Rind, Hals, Kaas, Skern er sikkert naturnavne, Voer, Hauge, Borre, Sale, Skive er sikkert kulturnavne eller bygdenavne. Mange af disse kortnavne er dunkle, rimeligvis netop fordi de er ret gamle. De fleste er vist naturnavne, men de er forholdsvis umulige at tidsfæste. Til de dunkle hører ønavne som Mors, Fur, Ligh (Livø), Gjøl, Hvet (senere Hvetbo herred), men andre er ligeså svære at tolke. Mange er dog sikkert naturnavne, som senere er blevet brugt om nygrundede bosteder, og er derfor som bostedsnavne ret unge.

At de hidtil nævnte typer hører til i perioden før og i folkevandringstid slutter vi også deraf, at de ikke hører til de navne, som vikingerne bragte med sig til Danelagen i England i tiden 800—1050.

Fra tiden efter »urtiden«, vel 600-tallet til 800-tallet, stammer vist navne med endelsen *by*,

Sønder Kongerslev stationsby i Himmerland.

Det forekommer i vore dage ret mærkeligt, at kongers, jarlers og andre høje herrers navn sættes i forbindelse med almindelige landsbyer. Men fortidens fyrster ejede gods spredt over hele landet. (Fot. Fonals Co.).

toft, mark, tved. Sådanne navne var endnu ikke afblomstret i hjemlandet, da danerne startede deres tog til England, det ser vi af de talrige navne af denne danske type i Danelagen, hvor de optræder sammen med *thorp, bæk, dal* o. fl. *By* blev i denne mellemalder mellem folkevandringstid og vikingetid en af de vigtigste typer, og de ældre navne på *by, toft, mark* har gerne et natur- eller terrænnord i forleddet, medens de yngre navne af denne type, der har personnavne, måske rækker ind i vikingetid. Her fra Nordjylland kender vi f. eks. Søby, Sæby, Aaby, Navntoft, Skulsmark, Trunsmark, Myrtved, Grøntved. *Toft* og *mark* betyder vist »enkeltmands særeje, botoft, enemærke«. *Tved* betyder formodentlig rydning i skov, hvor træer er fældet (af *thveita* »kløve, spalte træ med økse«).

Endnu yngre er byer med endelsen *torp, bøl* og *rød*. *Torp*, som stammer fra vikingetid til ind i ældre middelalder, var en afbyggerby, grundlagt i andre byers udmark, hede eller skov. Or-

det *torp* er nu som regel udviklet til *trup, drup, rup, terp, tarp* o. lign. *Bøl, bølge*, af *bøli* »bolig«, er ret sparsomt repræsenteret i Nordjylland, dog findes der 1 i Vendsyssel og 20 i Thy: Todbøl, Faddersbøl, Vilsbøl, Oddersbøl, Marsbøl, Rotbøl, Gersbøl, Tølbøl o. fl. Den største del af *bøl-* og *torpnavnene* har et personnavn til forled, Svends Torp, Knuds Torp blev Svendstrup, Knudstrup; men en mindre del har også andre forled: Sørup, Tingstrup, Nyrup, Kærup, Nybøl, Kærbøl. Tvivlsomt er det, om endelsen *rød*, der især er kendt i Nordsjælland (Hillerød, Birkerød, Usseø), overhovedet findes i Nordjylland. Det skulle f. eks. være navne som Hellerød og Kobberød i Thy eller Rannerød i Vendsyssel. Ordet betød som bekendt »rydning«, vel især i skov.

Unge er vel som regel navne med endelsen *gård, hus, bol*, f. eks. Revsgaard, Damgaard, Søhus, Kærhuse, Blokhus, Degnebol.

Noget ældre kan de navne være, der har en-

delsen *bo*, oprindelig *bod*: Bangsbo (Bangsboodh), Gaardbo (Garthbuth), Saltbo, Skovbo, Saltboderne. De har ofte tilknytning til kvægavl (Nødebo »fæbod«), ligesom navnet *Kaldækot*, »kold hytte«, en uopvarmet hytte til sommerbrug i forbindelse med kvægløkker og fæboder. På Sjælland hedder disse byer nu Kollekolle, i Kasted sogn, Hasle herred, Aarhus amt: Koldkær (Kaldecot). Vi har i det mindste to af disse navne i Nordjylland: Koldkur i Fjends herred (Koldquod) og Koldby i Hassing herred (Koelkode).

For den ældste tid er *ing* og *um*, *sted*, *lev*, *løse*, *tun* ledeformer, for den yngre tid *torp*. Alle de hidtil omtalte typer betegner selve bostedet, byen eller gården, og sammen med andre navne, der minder om menneskers bolig eller virke, kunne man kalde dem *bygdenavne*, det vil sige navne, som direkte minder om bebyggelse og dyrkning, eller *kulturnavne*, i modsætning til *naturnavne*. Det er stednavne med endelser som *vang*, *ager*, *fald*, *have*, *løkke*, *fold*, *bro*, *sti* o. lign.: Møgelvang, Engesvang, Mejlager, Nørager, Halager, Skovfald, Lamhave, Brunshave, Grimeløkke, Horsfold, Bulbro, Præstbro, Hebelsti. Hvor bygdenavne er i overvægt i en egn, og det gælder de fleste herreder i Nordjylland, er det tegn på, at den er nogenlunde tæt bebygget. Hvor der er mange af disse bygdenavne, der tilhører de fire ældste typer, og især *ing* og *um*, har herredet været særlig tidligt opdyrket og bebygget. Hvor der er mange *torper* i herredet, har der altså i den store nyrydningstid været indtaget megen ny jord i udmark og hede, i skov og krat.

Den anden store gruppe af stednavne udenfor de egentlige bostedsnavne, bygdenavne eller kulturnavne, er *naturnavnene*, de navne, hvis endelse rummer ord for natur- eller terrænforhold, f. eks. *bjerg*, *høj*, *bakke*, *ås*, *dal*, *å*, *bæk*, *sø*, *dam*, *holm*, *ø*, *kjær*, *mose*, *sig*, *hals*, *næs*, *odde*, *krog*, *hede*, *grav*, *hage*, *kilde*, *hale*, *klit*, *eng*, *made* og mange flere. Vi har dem særdeles talrigt repræsenteret i Nordjylland, ikke mindst i Vendsyssel: Hvidbjerg, Davbjerg, Elleshøj, Hammershøj, Rævbakke, Hedeaa, Sindal, Bregdendal, Vorsaa,

Fiskebæk, Grønbæk, Farsø, Volddam, Sønderholm, Havnø, Aakjær, Graamose, Gildsig, Grønsig, Hirshals, Hjortnæs, Skals (Skalnæs), Rattisodde, Faarekrog, Hjorthede, Bjerregrav, Baandhagen, Ravnkilde, Revshale, Nørreklit, Ruseng, Bækmaden. Hertil må også regnes navne for vadedsteder, *vad* og *vejle*: Dybvad, Trevad, Stenvad, Stenild (Stenvedele). Selv om de vidner om menneskers færden på stedet, så må de dog henregnes til naturnavnene, ikke til bygdenavnene.

Af særlig interesse blandt naturnavnene er den gruppe stednavne, der rummer minder om *skov* eller *krat*. Ældst er *ved* (*with*), »storskov«, der omtaltes ovenfor under Withskøflæ, Vitskøl. Iøvrigt er det navneendelser som *skov*, *ris*, *holt*, *lund* o. fl. Hvor vi træffer sådanne navne, kan vi skønne, at her har en skov, et krat, en lund måttet vige for at skaffe plads for et nyt bosted, og medregner vi de navne fra andre grupper, som indeholder lignende ord i forleddet, f. eks. Risgaard, Lundgaard, Skovbakken, Skovmølle, Lunddal, Rise, Holte, Lund o. lign., så har vi tal på alle skovnavne blandt bostedsnavnene, og kan udregne skovnavneprocenten i et herred, og deraf slutte, om der er ryddet lidet eller meget skov for at grunde nye bosteder. Også må der gøres et forsøg på at bestemme, om grundnavnene eller kortnavnene i et herred har natur- eller kulturbetydning, således at vi kan udregne naturnavne- og bygdenavneprocenten i herredet, hvad der straks giver et fingerpeg om bebyggelsens tæthed.

Dette er altså, hvad vi kan gøre for at danne os et overblik over, hvad bostedsnavnene beretter om Nordjyllands bebyggelse og opdyrkning. Vi kan spørge, om bygdenavnene har overtaget over naturnavnene, om hvor stor en procent af samtlige bostedsnavne hver af disse to hovedgrupper udgør, og hvor stor en procent af naturnavnene, der er skovnavne. Hvor mange af bygdenavnene hører til de ældste, især *ing*, *um*, *sted* og *lev*, og hvor stor en del af disse igen hører til de allerældste, *ing* og *um*? Hvor mange hører hjemme i *torptid*?

Klitmøller i Thy.

Umiddelbart forståelige er de stednavne, som har allusion til naturforholdene.

Klitmøller hed således, fordi de gamle vandmøller lå i klitterne.

(Fot. A. Scharling, Thisted).

VENDSYSSSEL

Til Vendsyssel hørte også Kær herred, men ikke Øster Han herred, der hørte til Thy; endvidere øen Læsø.

Indtil 1815 og 1825 delte herredskellene området i vandrette linjer fra vest til øst, Horns, Vennebjerg, Jerslev og Børglum i rækkefølge fra nord til syd; men ved forordninger af disse to år blev området delt i et kors, og Jerslev herred fik 1841 navnet Dronninglund herred. Syd for disse 4 herreder lå Hvetbo og Kær herred mod vest og øst.

Vi ser på stednavnene i forhold til de gamle herredsskel. I de 4 nordlige herreder er naturnavnene i overvægt over bygdenavnene, mest i Horns herred, der har 65 % naturnavne, Børglum 56 %, Vennebjerg 55 %, Jerslev 52. I Kær herred er der lige mange af hver slags, 50 %. I Hvetbo herred er bygdenavnene i overtal, 69 %. Hvetbo herred indtager altså på dette punkt en tydelig særstilling. Ellers er det store tal på naturnavne meget karakteristisk for Vendsyssel, og udenfor dette syssel genfindes forholdet kun i Aars herred i Himmerland, der har 51 % natur-

navne mod 49 % bygdenavne. Et andet karakteristisk forhold er de mange enkeltgårde i Vendsyssel, fra 29 til 38 % af bostederne er gamle enkeltgårde; men også her indtager Hvetbo herred en særstilling med kun 8 % enkeltgårde. Begge dele tyder på, at naturen dominerer, og at der mange steder ikke har været samlet dyrkelig jord nok til, at der kunne opstå landsbyer. Højere ligger kun Hardsyssel, det nuværende Ringkøbing amt, hvor Skodborg, Vandfuld, Ulborg, Hammerum herreder har fra 75 til 46 % enkeltgårde, Hjerme, Ginding, Bølling herreder har fra 28 til 38 %.

Disse enkeltgårde har ofte naturord til navn, og disse ord står meget ofte i bestemt form: Bakken, Aasen, Mosen, Højen, Klitten, Odden, Stubben, Sanden, Stænget, Holtet, Skoven, Rimmen, Tranget, Kæret. Denne navneskik, knyttet til enkeltgårde, minder om Norge, og der er også fra gammel tid en stærk kulturel og handelsmæssig forbindelse mellem Vendsyssel og Sydnorge.

Et andet karakteristisk træk ved Vendsyssels bostedsnavne er, at der blandt naturnavnene er

en særlig stor skovnavneprocent, fra 16 % i Jerslev herred, 18 % i Vennebjerg og Børglum herred, helt op til 20 % i Horns, ja endog 22 % i Kær herred. Her indtager også Hvetbo herred en særstilling, med kun 6 % skovnavne. I Viborg amt når kun Lysgaard og Hids herreder, med 16 %, op til det laveste herred i Vendsyssel, Jerslev, og i Himmerland har kun Hindsted herred, hvor Rold Skov ligger, højere skovnavneprocent, nemlig 23 %. I Thy ligger skovnavneprocenten kun på 1—5 %.

En meget stor del af disse skovnavne har endelsen *holt*. Tallet er i Horns 24, Vennebjerg og Jerslev hver 27, Børglum ikke mindre end 46, Kær 20. Disse holter er som regel enkeltgårde eller småbyer, og de er ret sjældne i de andre 3 amter. Hvetbo herred har slet ingen af de egentlige skovnavne; her minder kun navne som Lundbæk, Lundergaard, Skovgaard, Skovhuse, Skovbogaard og Risager om, at der dog har været sparsomme skovområder også i dette herred.

Disse holter, og vel ligeledes de ikke sjældne navne på *tved*, skal sikkert betragtes som sidestillet med *torperne*. De vidner om, at der må være ryddet en del skov for at skaffe plads til nye bosteder i vikingetid og ældre middelalder. I Horns herred er der 8 *tved*, Vennebjerg 4, Jerslev 5, Børglum 7, Hvetbo 1 og Kær 4. Men der er i flere vendsysselske herreder flere holter end der er *torper*, og dette er afgjort noget særegent for dette syssel.

Der er dog også mange gamle og store byer i Vendsyssel. Af de 4 gamle endelser *ing*, *um*, *sted* og *lev* savnes ingen helt i noget herred. Selv om Hvetbo herred ikke har nogen *ing-by*, og Kær

herred ingen *um* eller *lev*, så er der alligevel fra 9—30 af de gamle navne i hvert herred, eller fra 4 % i Horns og Kær, 5 % i Børglum, 6 % i Vennebjerg, 8 % i Jerslev og helt op til 11 % i Hvetbo herred. Der er en karakteristisk gruppe af *lev-byer* i Vendsyssel, 2 i Horns, 3 i Hvetbo, 4 i hvert af herrederne Vennebjerg, Jerslev og Børglum. Jerslev og Børglum herreder er de, der har flest i tal, men Hvetbo har flest i procent af herredets samlede bostedsnavne. Både Øster Han og Hassing herreder i Thy har dog større oldnavneprocent end Hvetbo herred, og de to herreder på Mors en endnu større. I Viborg amt ligger Sallings 4 herreder meget højt, men højest i Nordjylland ligger dog Sønderlyng herred med 27 %, alle af de ældste typer, *ing* og *um*.

Vil vi specielt vide, hvor rigt de to ældste typer, *ing* og *um* er repræsenteret i Vendsyssel, da ligger Vennebjerg, Jerslev og Hvetbo på 3 %, Horns og Børglum på 2 %, mens Kær kun har 1½ %, nemlig 3 *ing*-navne. Det er forholdsvis lave procenttal i forhold til de andre områder af Nordjylland, og Vendsyssel har derfor næppe været særlig tæt bebygget i den ældste tid.

Heller ikke er procenten af *torp*-navne særlig høj i Vendsyssel. Vennebjerg, Børglum og Kær har 11 % *torper*, Hvetbo 17 %, Jerslev kun 9 %, og Horns herred, der tillige har 1 *bøl* og 1 *rød*, har kun 8 % bostedsnavne fra *torp*-tid.

Flere ting tyder på, at helligdomme for guden *Ti* har været hovedhelligdomme i ældre tid, svarende til senere tiders helligdomme for *Odin*. Her har Vendsyssel Tislund i Vennebjerg herred og Tise (*Thisæ*) i Jerslev herred, rimeligvis et oprindeligt *Tis-Vi*.

THY

Hertil regnes altså Øster Han herred i Hjørring amt, mens Mors i middelalderen hørte sammen med Salling og Fjends herred til Salling syssel.

Thy har sit særpræg ved den overvældende mængde bygdenavne og de yderst få skovnavne. Bygdenavneprocenten er helt oppe på 81 i Hundborg herred, 76 i Hassing, 73 i Øster Han, 71 i Revs, men kun 64 i Hillerslev og 60 i Vester Han. Skovnavneprocenten er knap 1 i Hundborg, 2 i Hassing, 3 i Revs og Hillerslev, men 5

i de to Hanherreder. Thy synes da alle dage at have været temmelig skovfattigt, ikke mindst Hundborg herred; men på dets gode jorder har der været rig mulighed for opståen af store og gamle landsbyer. Færrest af de gamle navne med endelsen *ing*, *um*, *sted*, *lev* er der i Revs herred, kun 4 %, eller som i Horns og Kær herred i Vendsyssel, i Hillerslev og Hundborg herreder er der 6 %, i Vester Han 9, i Hassing 12, og i Øster Han herred helt op til 13 %, men

Salling ligger dog betydeligt højere. Kun Hundborg herred og Vester Han herred savner ganske lev-byer. Til gengæld er der hele 5 i Øster Han herred, vel udløbere fra gruppen i Vendsyssel, og de to Hanherreder udgjorde i middelalderen det store Hanæ herred. I Hillerslev herred og Hassing herred er der 1 lev, i Revs herred 3.

Også når vi ser på de to ældste navnetyper, ing og um, men især um-byerne, ligger Thy højere end Vendsyssel, og har tidligt været vel bebygget. Hundborg har 3 %, Hillerslev og Revs 4 %, og Hassing og de to Hanherreder 6 %. Sjørrind i Hundborg herred er ikke noget ing-navn, det kommer af Syørændæ = Søens Ende.

Fra torptiden stammer en ret udbredt gruppe på 20 bøl-navne, der vel må tidsfæstes til denne

periode, ligesom det tidligere omtalte Kaldekot, »kold hytte«, nu Koldby i Hassing herred. Torpnavneprocenten går fra 12 % i Hillerslev herred, 16 % i Hassing og Vester Han, 22 % i Hundborg til 23 % i Øster Han herred.

Der var kun 1 bøl-navn i Vendsyssel, så de mange bøller her i Thy fra 2 og helt op til 8 i hvert herred, er noget særegent for Thy her i Nordjylland. Af holter findes kun 1, Blegholte i Hillerslev herred.

Det er sandsynligt, at også Thy har sin Tirs-helligdom i Thisted, hvis *h* savner historisk berettigelse, da navnet ikke har noget med Thy at skaffe. Heller ikke navnet Thyholm (Tyrholm, Tjørholm) har forbindelse med navnet Thy, *Thiud*, oprindeligt vel *Teuto* »folk, hærstyrke«.

MORS

Den fede ø midt i Limfjorden har altid været tæt og godt bebygget. Ikke mindre end 78 % af Sønder herreds, og 74 % af Nørre herreds bostedsnavne er bygdenavne. Øen udgjorde den nordlige del af Salling syssel, endnu i 1400-tallet var der forbindelse mellem syslets 3 dele, men Mors gled ofte sammen med Thy, og syslets sydligste område gled over imod Viborg og siden Hald. Der var kun meget få skovnavne på øen, kun 1 navn, (2 %), nemlig Flade (Flathwith) i Nørre herred, og 6 % i Sønder herred. Derimod en meget høj procent af oldnavne: 14—15 %, deriblandt 2 sted, Redsted og Alsted, et i hvert

herred, og hver mærkeligt nok med et um til nabo, Em og Skarum. Ing-um-procenten er 5 % i Nørre og 6 % i Sønder herred. Især har Mors dog en statelig række af ikke mindre end 8 lev, de fornemme høvdingesæder fra folkevandrings-tid, som måske er lagt her, fordi øen lå bekvemt for en virksom flådevagt i Limfjorden.

Det er muligt, at navnet Sindbjerg (Synbirki) har forbindelse med en Tirs-helligdom ved *Tüssund*, nu Tissing Vig, og et tingsted ved *Malhøj*, der betyder målhøj, »tinghøj«.

Også i torptiden blev en del nye bosteder dannet; 19—21 % af bostedsnavnene er torper.

SALLING

Også Salling er et tidligt velbebygget område. I Hindborg herred er 67 % bygdenavne, Harre herred 68 %, Nørre herred 70 og Rødding herred 78 %. I Rødding herred er der overhovedet ingen skovnavne, i Hindborg herred 8 %, Harre 9 og Nørre 14 %. Rødding (Rything) må vel ellers have navn af en rydning (rud) i ødemark, men måske ikke nødvendigvis i skov. Procenten af gamle navne ligger højere end på Mors: 14 i Hindborg, 16 i Nørre og Harre, og helt op til 20 i Rødding herred. For de ældste typer, ing og um er procenten dobbelt så stor som på Mors: 11 i Harre, 12 i Hindborg og

Nørre, men 18 i Rødding herred. Der er kun eet herred i Nordjylland, der når op på siden af Rødding herred, nemlig Hids herred (18 %), og kun eet, der overgår det, Sønderlyng (27 %).

Også torpnavneprocenten er langt højere end i Thy, fra 19 i Harre og 20 i Hindborg herred, til 26 og 28 i Nørre og Rødding herreder.

Af lev-byer er der 1 i hver af de 3 af Sallings herreder, Hindborg, Nørre og Harre: Frammerslev, Grinderslev og Roslev, og Salling har helligdomme både for Ti i Tise (mulig Tis-Vi) og for Odin i Odens eller Oddense (Wojens), Odins-Vi, samme navn som købstaden Odense.

FJENDS HERRED

Fjends herred udgjorde den sydligste del af Salling syssel. Viborg amt bestod af dele af flere middelalderlige sysler: Salling og Fjends herred hørte til Sallingsyssel, Nørlyng, Sønderlyng, Middelsom herred til Ommersyssel, Rinds herred til Himmersyssel, Lysgaard og Hids herred til Loversyssel, og Hovlbjerg herred til Aabosyssel.

Det var det magreste og tyndest bebyggede herred i Sallingsyssel, kun 54 % af bostedsnavnene var bygdenavne, altså lidt over halvdelen. Til gengæld var der flere af naturnavnene end i

Salling, som var skovnavne, nemlig 13 %. Det var især i et bælte i herredets østligste del, fra Kvols til Ørslev kloster, at der fandtes talrige minder om skov.

Kun 8 % af navnetyperne var af den ældste aldersklasse, 1 ing (Børsting) midt i herredet, 4 sted i den sydlige del, og 2 lev oppe ved Limfjorden, Højslev og Ørslev, 2 um, Ørum og Toftum. Ing og um udgjorde kun 3 %, ligesom i Hovlbjerg herred. Der var 22 torper eller 20 % i Fjends herred.

RESTEN AF VIBORG AMT

Rinds herred, som først 1542 blev lagt til Halds len, behandles bedst i forbindelse med det øvrige Himmerland. I Middelsom og Hids herred er der næsten lige mange bygdenavne (49 og 51 %) og naturnavne, i Nørlyng og Lysgaard herred 60 %, i Sønderlyng 67 %; men i Hovlbjerg herred hele 71 %; altså som i Revs herred i Thy eller Nørre herred i Salling. Nørlyng herred har lidt flere skovnavne end Fjends herred, nemlig 14 %, endnu flere har dog Lysgaard og Hids, nemlig 16 %. De andre herreder ligger lavere, Sønderlyng og Hovlbjerg har kun 11 %, og Middelsom er helt nede på 8 %, altså som Hindborg eller Harre herred i Salling, men dog højere end Hvetbo herred i Vendsyssel og Morsø Sønder herred (6 %). Det nævnte skovbælte i Fjends herred går over skellet ind i Nørlyng herred i Ravnstrup, Finderup og Dollerup sogne, og også i Lindum og Bigum sogne er der en del skov.

Der er stor forskel på taligheden af oldnavnene i de forskellige herreder, ing, um, sted og lev. Der er kun 1 sted-by i Nørlyng herred, men det er muligvis også Ommersyssels Tirs-helligdom, Tisted. De andre herreder har ingen sted,

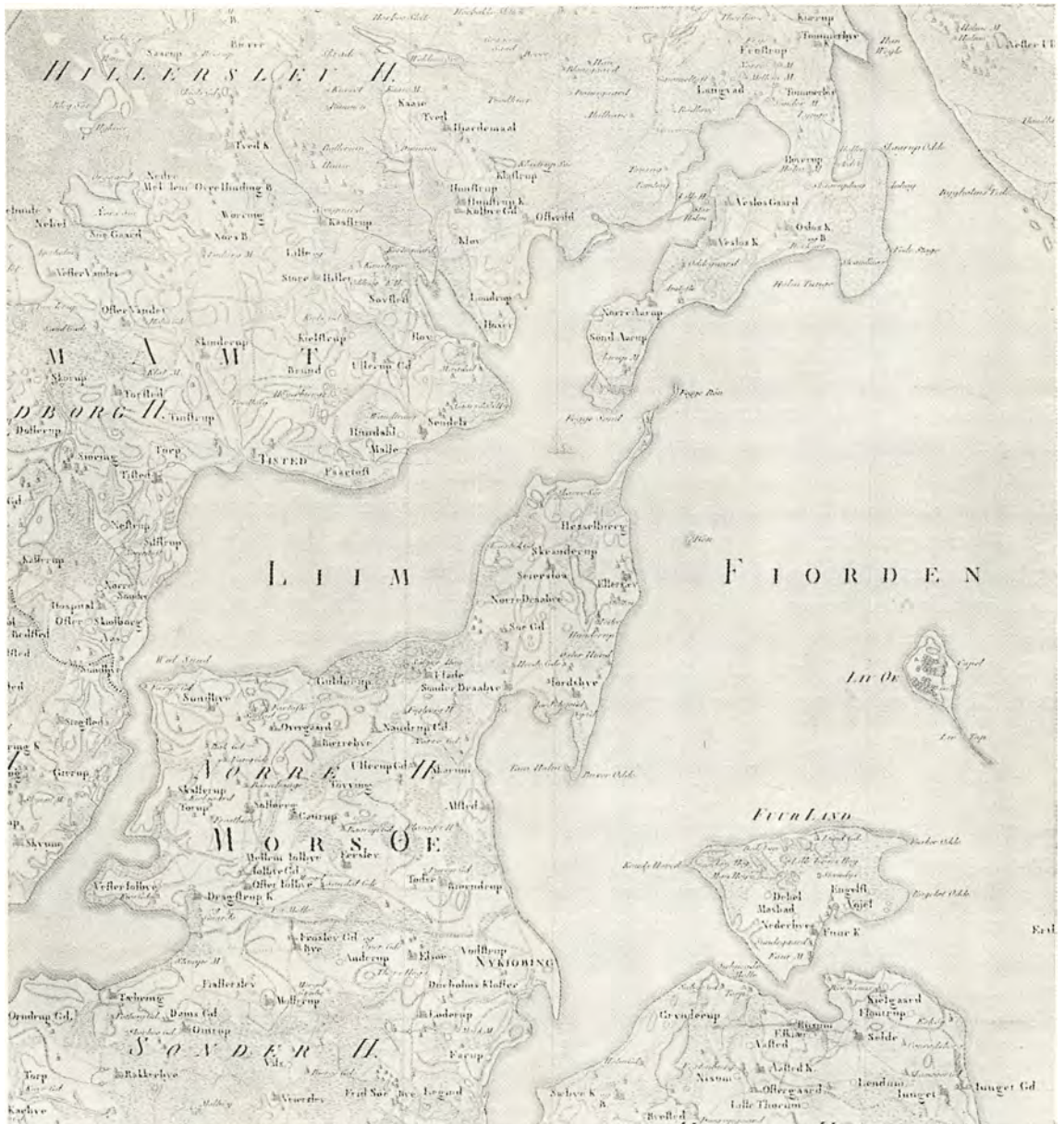
og kun Lysgaard har 2 lev, Vinderslev og Sjørslev. Derimod har Hovlbjerg herred en anseelig række på 6 lev, der sikkert er udløbere fra Aarhusbygdens lev-gruppe i det lev-rige Aabosyssel. Oldnavnene udgør i Nørlyng herred 6 %, i Middelsom herred kun 4 % (2 ing og 1 um), i Hovlbjerg herred 10 %, Lysgaard herred 12 %, Hids herred 18 %. Men intet herred i Nordjylland kan dog stå mål med Sønderlyng herred og dets gruppe af ældgamle ing-byer: Vorning, Hvidding, Kvorning, Fussing, Venning, Svinding, ialt 27 %. Her har vi vel det ældst opdyrkede herred i Nordjylland. Ser vi alene på procenten af de ældste typer, ing og um, da er den 27 % i Sønderlyng, 18 i Hids, 10 i Lysgaard, 5 i Nørlyng, men kun 3 % i Middelsom og Hovlbjerg, hver med 2 ing og 1 um.

Torp-procenten er 33 % i Hovlbjerg herred, 26—27 % i Middelsom og Nørlyng, 23—24 % i Lysgaard og Sønderlyng, og kun 13 % i Hids herred. Den største torp-procent har vi dog i Rinds herred, hvor over halvdelen af bostedsnavnene, 52 %, er fra torptid. Men vi tager, som nævnt, Rinds herred sammen med Himmerland eller Aalborg amt.

HIMMERLAND

I Himmerlands herreder, både i øst og vest, er der langt flere bygdenavne end naturnavne. Der er dog een undtagelse, nemlig Aars herred, med 49 % bygdenavne mod 51 % naturnavne. Også i Hindsted herred er bygdenavneprocenten

ret lav, kun 54 %, altså kun lidt over halvdelen af bostedsnavnene. Rinds og Fleskum har 66 % bygdenavne, Slet 75, Hornum 78 og Helsum 79 %. De sidste to herreder når altså op på siden af de bedst bebyggede herreder i Thy,

Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort 1795 over Nordjylland.

Man kan iagttage, hvorledes de udyrkede områder, moser og kær mange steder ligger som en bræmme omkring de større eller mindre bebyggelser.

Mors og Salling, f. eks. Morsø Sønder herred eller Rødding herred i Salling.

Fraset det herred, hvori Rold Skov ligger, Hindsted herred, der har 23 % skovnavne, er skovnavneprocenten ikke særlig høj i Himmerland. Rinds herred har dog 14 %, især en del navne på ris (g), Hvolris, Skamris, Nørreris, Ørris m. fl., og Hellum herred har 11 %, men i Slet, Hornum, Aars og Gislum er skovnavne-

procenten kun 4, 5, 6 og 7 %, altså kun halvt så stor som i Viborg amt.

En del af de byer, som har givet de himmerlandske herreder navn, er forsvundet siden middelalderen. Hindsted (Hethænsth) mindes nu kun i Hindsted Høje i Ove sogn, Fleskum var en forsvunden gård i Nøvling sogn, og Slet har navn af Bjørnum Slet ved Vindblæs. Der er ofte 1 lev i hvert af herrederne, dog ikke i Rinds og

Slet herreder: Højslev Mølle i Gislum herred, Haverslev (1429 Hadhersløff) i Aars herred, Ferslev i Fleskum herred, Kongerslev (Kwngesløf) i Hellum herred, Bramslev i Hindsted herred. I Hornum herred er der hele 3 lev: Bislev, Vokslev og Frejlev. Derimod er det tvivlsomt, at Oplev og Gravlev er lev-byer. De 4 gamle typer, ing, um, sted og lev udgør 23 % i Fleskum herred, 14 i Hornum, 11 i Hellum, 10 i Slet, 5, 6, 7, 8 % i Aars, Hindsted, Gislum og Rinds herreder, og heraf udgør ing og um 3 % i Hindsted og Aars, 4 % i Hornum, 5 % i Gislum, 6 % i Rinds, og 7 % i Fleskum herred. Ing-byer mangler i Gislum og Hindsted herreder.

Fra torptid er der et usædvanlig højt tal i Rinds herred, idet over halvdelen af bostederne (52 %) er torper. Der er 39 og 36 % i Gislum og Hornum, 27, 26, 24 og 22 % i Fleskum, Slet, Aars og Hindsted herreder, men kun 15 % i Hellum herred.

Der er 2 Tisteder i Himmerland, Kongens Tisted i Gislum herred, som tilhørte kongen i 1231,

og Tisted i Hindsted herred. Vonsild i Gislum herred er et Odins-Hille, et tempel for Odin, og Malle i Slet herred (Malugh) er et ældre Malhøj, en »målhøj« eller tinghøj, som Malhøj på Mors. Det er også sandsynligt, at Ulbjerg i Rinds herred er en gammel helligdom for guden Ull. Også Aars (Arsogh) af Aars-høj er et gammelt navn, som muligvis vidner om en høj kongelig embedsmand i syslet, kongens *år* eller *årmand*; ordet er beslægtet med *ærinde*, og betyder vel egentlig »sendemand« el. lign. Vi har også denne tjenestemand's navn som forled for flere lev-byer udenfor Nordjylland med navnet Aarslev, og den sø, som gav navn til Sjør-ende, Sjerrind i Thy, med dets storslåede voldsted, hed Aar Sø, muligvis fordi den ejedes af en kongelig »årmand«, der ifølge Knytlinga saga sad på Sjerrind borg.

Også Himmerlands bostedsnavne bærer altså vidnesbyrd om gamle bygder fra stednavnens urtid; men også om livlig opdyrkning i den yngre periode i bebyggelsens historie, torptiden.

FRA 1688 TIL NUTIDEN

Allerede i 1200-tallet, da de yngste torper blev grundlagt, var de fleste af Nordjyllands landsbyer skabt. Det var kun meget få nye byer, der blev grundlagt siden. Hist og her kunne et kær, en enghave, eller et krat, en lund blive bebygget, men ellers var landets bebyggelse i store træk afsluttet med 1200-tallet. Der er endda tegn på, at bebyggelsen sine steder, især måske i Jylland, er gået noget tilbage i tiden fra 1200 til 1700. Naturligvis er de enkelte byers og gårdes markområder blevet øget ved nyopdyrkning, og gårdtallet er blevet større i byerne; men først med udskiftningen og udflytningen på landboreformernes tid sidst i 1700-tallet blev landet påny, siden torptiden, væsentlig ændret.

De mange udflyttergårde tog ofte navn efter de agre, de flyttede ud på, og marknavne blev derved til bostedsnavne. Først i 1800-tallet tog hedeopdyrkingen fat, der igen skabte en mængde nye hjem. Med jernbanernes anlæg i anden

halvdel af 1800-tallet indvarsledes igen en ny bebyggelsesperiode, stationsbyerne opstod og tog sine steder ganske luven fra de gamle kirkebyer. Helt nye købstæder, som Brønderslev, kunne opstå af den gamle landsby Vester Brønderslev.

I vort århundrede har dels udstykningen i husmandsbrug og opdyrkingen af nye hedearealer, dels udviklingen af vejnettet og opblomstringen af biltrafikken, helt ændret bebyggelsen. Nye bosteder gror frem langs med de nye veje, og i vejkrydsene opstår små bysamfund med karakter af stationsby, selv om det ikke er jernbanen, men rutebiltrafikken, der får dem til at blomstre frem. Nye bostedsnavne af typen Anesminder, Alderslyst, Fredly, Granly, Fjordglimt, Udsigten og Breidablik skyder frem i tusindtal. Dem må vi se bort fra, og her har vi holdt os til de gamle bosteder, som var til på den tid, da den store landmåling og matrikelen af 1688 optegnede alle landbrug og bosteder.

OLDTIDSMINDER

Af Johannes Brøndsted

De fire nordligste jyske amter, der her sammenfattes under betegnelsen Nordjylland, udgør en så betydelig del af Danmark, at det ikke vil undre at høre, at samtlige større perioder af vor lange oldtid, fra tundratider op til vikingernes århundreder, har sat sig spor eller efterladt levn rundt om i landsdelen. Det skal i det følgende forsøges, ved tænkte strejftog og vandringer på kryds og tværs over Nordjyllands bakkeland, hedesletter, klitstrøg og moser, at føre læseren til udvalgte punkter og pladser, til steder hvor fortiden — ved tilfældets lune eller gennem for-

skernes søgen — afslører sig i glimt og lader til syne stumper og brudstykker af længst forsvundet menneskeliv og menneskevirke. Det skal vise sig, at Nordjylland hvad oldtidsminder angår ikke står tilbage for det øvrige land, ja at det nu og da er i stand til at fremholde klenodier og værker, overordentlige i sjældenhed og indholdsværdi.

For ordens og anskueligheds skyld er det foretrukket under det følgende korte oldtidsridt at respektere tidsfølgen, altså begynde med det ældste.

ÆLDRE STENALDER

12000—2500 f. Kr.

Omtrent midt på Vendsyssels næsten snorlige nord-sydlobende vestkyst ligger, ikke langt nord for Løkken, *Nørre Lyngbys* række af bratte havklinter. Her fandtes for en menneskealder siden, indlejret i et sandlag fra meget gammel stenalder, en kraftig flintpilespid af ejendommelig form; og noget kunne tyde på, at et allerede i 1889 på forstranden tæt i nærheden fundet slagvåbenskaft af rensdyrhorn oprindeligt havde hørt til i samme ferskvandslag oppe i klinten, lag hvis alder geologerne har sat til slutningen af Danmarks tundratid, vel omkring 9000 f. Kr. Længe var disse to genstande, flintpilen og rentakskafte, at anse som de ældste danske oldsager. Nu kendes endnu tidligere fund — først og fremmest den mærkelige, mindst et tusind år ældre boplads ved Bromme i Midtsjælland — men stadig benævnes vor tundraperiodes slutning »Lyngbytiden« og dens redskabsformer »Lyngbykultur« efter findestedet i klinten. I Lyngbytid lå Jyllands nordkyster adskillig længere mod nord end nu om dage; Skagerrak var kun et

bælt, »den norske rende«, hvorover sandsynligvis Syd Norge just i de tider modtog sin første befolkning netop fra de nordjyske sletter, jægerstammer hvis vandringstrang ikke lod sig standse af så smal en havarm. Nå, herom ved vi strengt taget ikke meget, bedre derfor at nævne noget mere sikkert om Lyngbytid, det nemlig, at i denne periode begyndte skoven at bide sig fast for alvor på den danske tundra. Den havde før gjort forsøget, men frøs dengang ynkeligt bort; nu fik den fat og lod sig ikke mere fortrænge. Kulturhistorisk kom dette til at betyde, at træets blotte tilstedeværelse i landet, træet med sit ved, hos jægeren fremkaldte behov for et huggeredskab; og ud af lang tids prøven og søgen ad primitive forstadier fremstod da omsider de første små kejtede økseblade af flint. Dette sker i Lyngbytid, og rentakskafte fra Nørre Lyngby med sit indhulede leje for et åbenbart såre ringe flintskærpe kan meget vel betragtes som et af tidens ufuldkomne forsøg på at skabe *økseen*, dette i al senere oldtidskultur så uundværlige værktøj og

Udsnit af forstrand og klint ved Nørre Lyngby, Vendsyssel. Hvor det hvide kryds + (af mands-højde) ses i klintvæggen, er flintpilespiden fundet.

våben. — Så meget om fundet fra klinten ved Nørre Lyngby.

I den modsatte ende af vort område, sydligst i Viborg amt, ligger i sognet Engesvang vest for Silkeborg gården *Klosterlund*. Her i Jyllands hjerte, hvor bakkeland og hedesletter mødes, hvor skovklædte banker skifter med udstrakte mosedrag, har Nationalmuseet for knap en snes år siden undersøgt, ved gammel søbred, en lav sandterrasse med rester efter stenalderbeboelse fra en periode noget yngre end Nørre Lyngby, fra birkeskovens stortid i Danmark. Denne Klosterlundplads giver god besked om sin tids flintværktøj. Og hvad fremskridt har de da gjort i flinthåndværket, de gamle jyske jægere og fiskermænd i de halvandet tusind år siden Nørre Lyngby? Ja bortset fra øksebladet, som nu laves primitivt men brugeligt ved behugning af egnede flintkærner, er der sandt at sige ikke stort at melde; lidt bedre skrabere måske, lidt bedre småpile til fuglejagt og fiskefangst, det er vist alt. Hvilken stilstand og ro i de af naturen givne livsbetingelser, hvilken forbløffende — man fristes at sige velgørende — langsomhed i vor ældste stenalderes udviklingsgang!

I disse Klosterlundfolk er det rimeligt at se repræsentanter for direkte forfædre til de jægere og fiskere, der i de følgende fem-seks årtusinder

befolkede det jyske indland, efterladende sig spor helt op til vore dage i talløse bosteder og værktøjspladser ved søer og langs åløb. *Gudenaakultur* er arkæologernes samlingsnavn for denne langvarige jyske »ferskvandsstenalder« havde man lyst at sige, hvis bestandig strejfende småstammer slog sig ned snart her snart der på flade sandterrasser og skrånninger, altid nær indvande. Gennem hele yngre fastlandstid (ca. 7000—5000 f. Kr.) og størstedelen af den atlantiske periode (ca. 5000—2500) er, såvidt det ses, disse Gudenaafolk eneste beboere af det indre Jylland, indtil deres rolige eksistens forstyrres ved indvandring af fremmede overlegne folk: først de tidligste bønder, dernæst (fra ca. 2000) stridsøksefolkenes erobrerstammer. Trods den førnævnte langsomhed i udviklingen af ældre stenalderes flinthåndværk er det dog tydeligt at se, hvordan efterhånden Gudenaakulturen når frem til respektabel dygtighed i fremstilling af alt det småværktøj, hvortil flintflækken er den givne grundform (pile, knive, skrabere, bor etc.).

Som eksempler på nordjyske mere anelige pladser, beboet af Gudenaakulturens jæger- og fiskerstammer, kan nævnes fra en ældre del af denne befolknings lange liv (sen fastlandstid, fyrreperiode): Resenopladsen ved Karup Aa;

Sådan har vel tundraen og den begyndende skov set ud i Danmarks ældste stenalder for 10—12 000 år siden. Scenen er Hverrestrup Bakker i Sydhimmerland. Det eneste, der ikke passer i stenalderlandskabet, er bronzealdergravhøjen på bakken!

fra en yngre del (atlantisk periode, egetid): bopladser ved den udtørrede Bølling Sø ikke langt fra Klosterlundpladsen. At man iøvrigt for øjeblikket ikke kender nær så mange »Gudenaabopladser« fra Himmerland og Vendsyssel som fra den jyske halvøes midterste og sydlige dele, skyldes næppe andet end den tilfældige omstændighed, at nutidens systematiske efterforskning har været mere intensiv her end nordpå.

Når det før blev sagt, at Gudenaakulturens

stammer synes at have været eneste beboere af Jyllands indre gennem ældre stenalder, så udelukker dette jo ikke, at andre kan have befolket de nordjyske havkyster i atlantisk tid. Og det er netop tilfældet. Om Nordjyllands kyster i fastlandstiden er vi afskåret fra at udtale os, al den stund de ligger druknet langt ude i havet. Men i den atlantiske periode gik som bekendt Nordsø, Skagerrak og Kattegat hårdt frem mod Nordjylland. Vendsyssel såvel som Thy forvandlede

da til øer, Skagen var borte, Thyborøn et bredt åbent gab, og fra nord stod havet stormende ind tværs over Vester Han herred direkte til Hjarbæk. Store Vildmose-egnen op til Vraa var en bred fjord, og Vendsyssels sydøstre hjørne såvel som en bred stribe af Østhimmerland (Lille Vildmose) var hav. Langs disse gamle stenalderykter boede et andet folk, tydeligt forskelligt fra indlandsstammerne i levevis og redskabskultur. Det er dem, der har efterladt de skalfyldte køkkenmøddinger, det er dem, der benævnes efter det i dansk og international arkæologi vidtberømte *Ertebølle* i Vesthimmerland.

I Strandby sogn omtrent ved midten af Himmerlands vestkyst ud mod Limfjorden rejser sig klintknuden Ertebøllehoved, stejlt som den i sin tid knejsede mod stenaldershavet. Bag den løber, sydefter, oldtidens strandskrænt, ved hvis fod den navnkundige køkkenmødding endnu ligger, delvis bevaret, fredet og skjult under sit græs-dække. Et over 300 m bredt engbælte — hav i atlantisk tid — skiller pladsen fra nuværende kyst. Ertebølle er virkelig et mindeværdigt sted. Denne over 100 m lange og en snes m brede skaldyngede udvalgte halvfemsernes danske videnskabsmænd som objektet par excellence gennem fem år, for dog engang ved samlede anstrengelser indenfor arkæologi, zoologi, botanik og geologi at belyse tilbunds og alsidigt køkkenmøddingernes mange problemer. Der kom et standardværk ud deraf til hæder for dansk forskning.

Er således Ertebøllefyngen blandt Danmarks køkkenmøddinger vel nok den berømteste, så er den, skønt anselig, dog ingenlunde den største. Går man fra Ertebøllehoved langs kysten nord-efter til Trend og derfra en lige så lang strækning videre, vil man ved Bjørnsholm et stykke indenfor fjordbredden støde på endnu synlige dele af en køkkenmødding, der nok er den betydeligste af alle hidtil kendte i landet, omtrent dobbelt så lang og bred som Ertebølle. Og fortsættes på kortet vandringen hele Himmerlandskysten rundt, som denne kan antages at have gået til forskellig tid indenfor den atlantiske periode, træffes bl. a. følgende køkkenmøddinger. I nord Sebbesund-dyngen, få km sydvest for Nibe, nu liggende nogle få hundrede meter fra fjorden, men i sin tid, da den aflejedes som af-

faldsdyngede ved menneskers ophold på stedet, utvivlsomt, som de andre dynger, placeret umiddelbart ved kysten. I øst fire skaldynger (eller rester deraf) tilsammen tydelig nok angivende datidens havkyst, som den forløb vest for nuværende Lille Vildmose; en af dem ligger ved Gudum Skovhuse i Gudum sogn, en anden ved Brogaard i Bælum sogn. Endelig må nævnes den temmelig anselige køkkenmødding ved herregården Havnø et par km øst for Hadsund; længere end hertil gik i atlantisk tid Mariager Fjord ikke, Havnødyngen lå dengang på en ø ret ud for fjordmundingen. Vest for Hadsund langs fjorden er konstateret adskillige mindre skaldynger.

Også Hjarbæk og Skive Fjorde har deres køkkenmøddinger. Kendt er den (nu omtrent bortgravede) dyngede sydvest for Krabbesholm, hvis opdagelse i 1837 gav stødet til, at man begyndte at interessere sig for skaldynger af denne art. Sallings nordvestkyst ejer køkkenmøddinger, Fur og Mors har deres, såvel som Thy (et strøg i det østlige Hillerslev herred, nordøst for Thisted). Nord for Limfjorden er køkkenmøddingfundene kun få (nogle smådynger langs sydøstkysten af datidens Vendsyssel-ø).

Hvordan var mon levevilkårene for disse skaldyngernes folk? Ja, havde Gudenaakulturen vist sig som en til åløb og søer intimt knyttet »ferskvandsstenalder«, så holdt jo ganske åbenbart Ertebølle-mændene til ved de salte strande. Havfisk, havpattedyr (sæl og hval), havfugle og havbløddyr (østers, muslinger) bevidner ved knogler og skaller i massevis med al tydelighed, hvor man først og fremmest hentede føden: hav og strand var jagtfeltet, — og så naturligvis skoven med dens store køddyr bjørn, vildsvin, kronhjort og rådyr, hvis knogler også forekommer mængdevis i køkkenmøddingerne. Skoven har været fælles spiseleverandør for de to folk, Gudena og Ertebølle, men samme skov, tæt og stærk som den har været, har sikkert også holdt dem adskilt. Selv om indbyrdes berøring og samkvem utvivlsomt har fundet sted — det anes undertiden i de arkæologiske fund — så bevarer dog øjensynlig hver kultur sit eget præg. Ensidig opsugning fra en af siderne, så lidt som nogen egentlig jævnbyrdig blanding (fusion), er ikke at konstatere.

Et snit gennem køkkenmøddingen ved Ertebølle i Vesthimmerland. Det metertykke skallag er helt jordfrit. Bagved rejser sig oldtidens mørke fjordskrænt. Det var denne store skaldynge, som halvfemsernes danske forskere undersøgte med forbilledlig nøjagtighed og omhu. Ertebølle, der gav navn til oldtidsperioden, blev Danmarks klassiske køkkenmødding.

Mens Gudenaafolkernes afstamning — fra Klosterlund — tegner sig ret åbenbar, er Ertebøllekulturens oprindelse dunkel. Man ved intet bestemt, men til gengæld giver de store righoldige køkkenmøddingfund for den materielle kulturs vedkommende et billede af betydelig klarhed. Flintredskaberne er kraftige, tekniken støt og

sikker, hjortetak og ben behandles virkningsfuldt og med praktisk sans, pottemageri udøves groft men dygtigt. Mon ikke disse Ertebølle mennesker har været et ganske sundt folkefærd med godt greb på tingene, uden artistisk evne ser det ud til, men med håndelag og vel skåren balance. Det skudsmål havde man lyst at give dem.

YNGRE STENALDER

2500—1500 f. Kr.

Engang i 3. årtusind f. Kr. dukkede de første agerdyrkere op i Nordjylland, — hvorfra de så ellers kom. At så dybtrækkende et nyskifte i hele livsførelsen, som det kvægavlens og agerbrugets betyder, skulle være kommet så at sige på egen hånd, gennem det man i forskningen har kaldt

»kulturmeddelelse«, er for Danmarks vedkommende ikke troligt. Nej, bonden er såmænd arriveret i højstegen person, og hans ankomst må have medført megen ravage. Han har, hvor det passede ham, ryddet skoven med ild og økse — hans skarpslebne svære økseblad bed anderledes

dybt i træets stamme end jægerfolkens mere primitive huggeredskab — han såede byg og hvede i den askegødede jordbund, han satte sine okser og får på græs og sine svin på olden i egeskoven. Hele dette agrarernes tidligste landnam i Danmark har jo ikke sat sig synlige mærker; sporene ligger godt skjult i forlængst overgroede bopladslag og ikke mindst i mosernes aflejringer af træers og planters mikroskopiske støvkorn (pollen), lejringer der oversat til nutidsforskerens fintmærkende diagramsprog viser sig i stand til ikke blot at afspejle skovens naturlige liv og udvikling men også registrere menneskets, i dette tilfælde de første bønders, voldelige indgreb i naturens rolige gang og husholdning.

Om disse tidlige agerdyrkeres boliger er så godt som intet kendt — og da slet ingenting fra Nordjylland — og eftersom forholdet er det, at de havde for skik at henlægge deres døde i simple stenfri jordgrave, der ikke nu ved noget tegn røber sig over markniveau, så ville man faktisk være ilde stedd, hvor det gjaldt at udpege disse folks efterladenskaber eller spor i terrænet, om ikke en særlig omstændighed kom til hjælp, den nemlig, at dette bondefolk ret snart efter ankomsten til de danske lande har følt sig grebet af heftig, man kunne sige religiøs, trang og tilskyndelse til ved hjælp af svær stenomhegning at skærme og udmærke de dødes grave, ikke alene selve gravrummet, men også det omgivende jordstykke. Således opstår såvel her som andetsteds i Nord- og Vesteuropas kystlande *de store stengrave*, dysserne og derefter jættestuerne, vistnok som resultat af en ny religions forskrifter med hensyn til de dødes dyrkelse og kultus. Jordgraven blev et stenkammer, oftest anbragt på eller under en forhøjning, om hvis fod stenkranen rejstes som hellig indramning af stedet. Runddyssen har cirkelformet stenkreds om et enkelt dyssekammer, langdyssen en aflang, ofte rektangulær indfatning omkring et eller flere kamre; jættestuen endelig, et noget senere fænomen, gemmer som regel sit store for flere døde bestemte kammer med samt stenkredsen helt under en bred jordhøj.

Af disse store stengrave ejer Nordjylland ikke så få. En runde gennem vort nordjyske område vi dokumentere dette. Hvad herunder nævnes,

er nok et fyldigt udvalg, men på ingen måde nogen fuldstændig liste.

I *Vendsyssel* koncentrerer stengravene sig i det nordøstlige bakkeland fra Skæve-egnen i syd til Tolne i nord. Ikke langt nordvest for Skæve kirke, ved Hejselt, ligger langdyssen »Rampen«, en af Danmarks allerlængste (125 m) med et kammer i østenden. Længere i sydvest finder man, øst for Pajhede Skov, en anden langdysse (ca. 40 m lang) med bevaret kammer. Nord for Dybvad ligger et isoleret, nu noget forstyrret dyssekammer. Avancerer man nordefter, træffes ved Gl. Hørby en langdysse med kammer, hvis dæksten nu er borte, og derpå noget nordligere en virkelig seværdighed, jættestuen »Blakshøj«, en af Jyllands største og bedst bevarede stenstuer; en lyngklædt høj dækker helt det velbyggede mandshøje kammer, der holder $8 \times 2\frac{1}{2}$ m indvendigt mål. I samme Gerum sogn, hvor Blakshøj ligger, vil man tæt nord for kirken finde en næsten 70 m lang og med ca. 60 randstene omsat langdysse, »Stenstuen« kaldet; uden tvivl har den i ældre tid haft et større stenkammer end det lille delvis ødelagte, der nu ses i østenden — og heraf kommer vel da navnet. Nordligere, i egnen om Flade, findes et godt stykke vest for kirken en høj med fuldt bevaret dyssekammer, der åbner sig mod syd; i nordlig retning fra kirken, ved Stenhave, ligger en mindre langdysse med rest af kammer. Det bør måske bemærkes, at når nu om dage så mange langdysser kun har eet, undertiden slet intet kammer, skyldes dette næsten altid senere tiders ødelæggelse; på lignende måde har jagten på store byggesten, stenhungeren, ansvaret for, at dyssernes randsten er så få eller helt mangler, hvorved det tit bliver vanskeligt at skelne sådanne nu stenløse dysseanlæg fra bronzealderens rund- og langhøje. Her kan da navne som »Stenhøj«, »Stenstue« etc. give et fingerpeg.

Følger man den søgnevej, der fra landevejen Sindal-Frederikshavn løber nordefter til Tolne, ligger her nord for kirken på venstre hånd en ikke helt ringe langdysse, »Stenhøj« (35 m lang), med en snes randsten og rest af kammer bevaret. Et par beskadigede stengrave findes ved Vogn nord for Tolne (dyssekammer og lille langdysse). Går man herfra vestpå, træffes no-

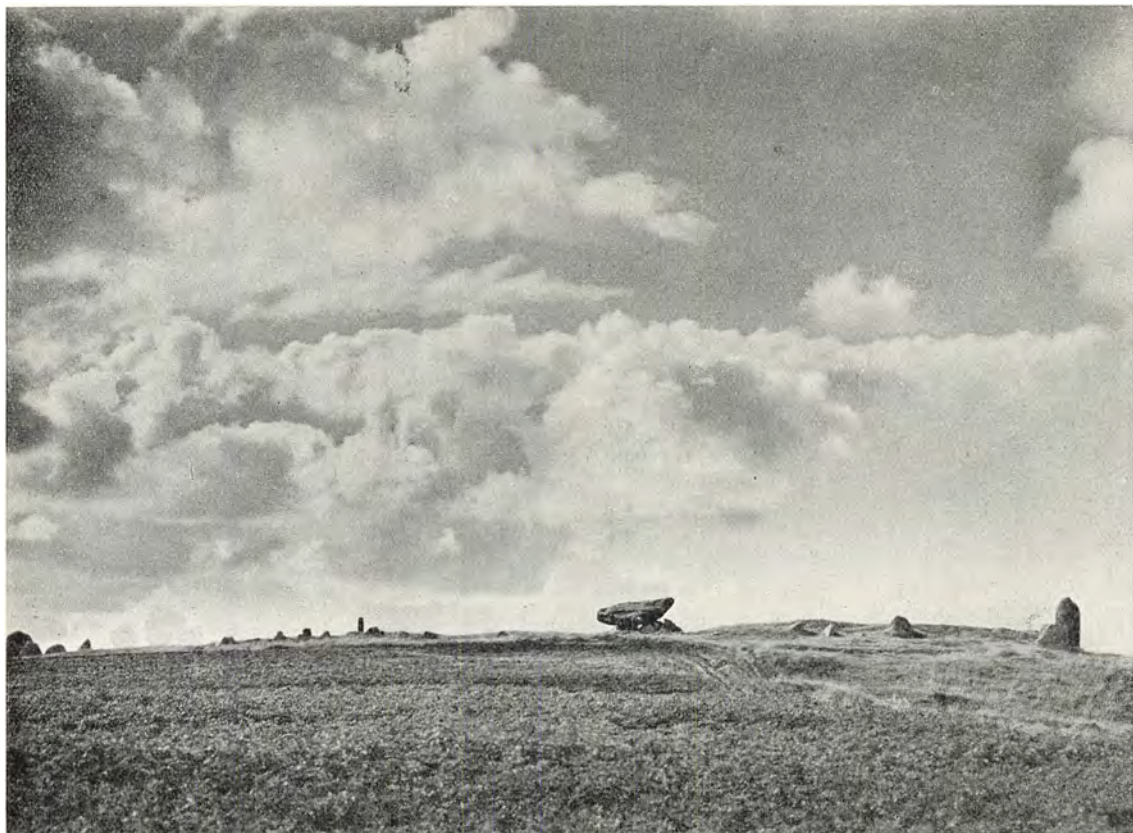
*Runddysse ved gården Alhøj nær Simested i Himmerland.
Kammeret har i oldtiden været jorddækket. Af fodkransens svære sten er nu kun to tilbage.*

ger øst for Mygdal en mindre langdysse med et par og tyve randsten, men nu uden kammer, og fortsættes videre vestefter til Sønder Tornby, kan man mærke sig to punkter: syd for byen ruinen af en halvthundrede meter lang tokammer langdysse, og i byens nordende, vest for Hirschalsvejen, Danmarks nordligst beliggende dyssekammer, smukt bevaret med stor dæksten.

Dette er alt, hvad Vendsyssel besidder af nogenlunde bevarede storstensgrave. Inden den videre fart vil det dog være fair mod landsdelen at pege på et smukt eksemplar af den type store gravkister, der tilhører en senere del af stenalderen og synes bygget af fremmede til Nordjylland indvandrede nybyggere. Denne stenkiste ligger nordvest for Tise kirke i Børglum herred nær Filholm; den undersøgtes i sin tid af Nationalmuseets folk, som deri fandt et par flintdolke fra stenalderens slutningstid. Den slags svære lange stenkister i lav høj er velkendte ellers i Nordjylland, eksempelvis i egnen om Rebild i

Himmerland. Foran Vesthimmerlands museum i Aars er opstillet en fra omegnen hentet storkiste af denne type; dér (og i Nationalmuseets have) kan man studere byggemåde og konstruktion af disse stenalderens yngste fællesgrave.

Vandrer man nu fra Store Vildmose-egnen ned langs Jyllands nordvestryg, er der i Øster Han herred al grund til at nærme sig Limfjordskysten og stoppe op ved Alsbjerg i Torslev sogn. Her ligger nemlig Danmarks mest udspekuleret konstruerede jættestue, i »Hvisselhøj« som den omsluttende jordhøj kaldes; en kort gang fører ind til et temmelig stort kammer, hvis bagvæg åbner sig ind mod et noget mindre, der atter ved døråbning er forbundet med et inderste mindste. En respektabel præstation af vor jyske kyklopiske stenalderarkitekt, der muligvis har hentet inspiration fra lignende komplicerede anlæg på de britiske øer. Ikke langt fra Alsbjerg, vestover, ved Gundestrup syd for Skræm, findes to andre mærkelige jættestuer liggende på sam-

Langdyssen »Troldkirken«, set fra syd. For begge ender står de høje slutsten. Den svære sten til højre for billedets midte er gravkamrets mægtige overligger. Fra den ser man vidt ud over Limfjordskysterne mod Aalborg.

me mark, under hver sin høj. Den ene er en stor over 12 m lang stue, hvortil fører to gange, og til hvis bagvæg to små bikamre støder op; den anden jættestue er kun lille, men opviser ikke desto mindre, også den, sit bikammer. Øst for disse to (vist også engelskpåvirkede) jættestuer ligger på Skræm mark en anselig langdysse, omsat med halvthundrede randsten og med alle sine tre kamre bevaret. Endnu en jættestue bør nævnes fra Fjerritsleveggen, nemlig den der dækkes af »Klovenhøj« syd for Kettrup; dens kammer er ikke stort, men gangen, der fører ind udefra, til gengæld temmelig lang.

I *Thy* kan vi nøjes med at standse op to steder. Først i Torsted sogn vest for Thisted; her ligger tre langdysser, en ved navn »Dødningeovnen« (temmelig ødelagt), en navnløs, og endelig den over 100 m lange »Langkov«. Dernæst ved Ullerup, nordligst i Heltborg sogn, ikke så langt fra Sydhys hovedstad Hurup. Det er

»Lundehøj« det her gælder, prægtigt beliggende og indesluttende en jættestue med bikammer. Kong Frederik 6. bekostede af sin private chatolkasse udgravningen i 1837 og lod i den anledning anlægge en bred kredsround rampe udenom højen til standsmæssig betjening af den kongelige ekvipage. Det ser yderst anseligt ud.

Mens man på rundturen til nordjyske storsensgrave uden skade kan forbigå såvel Mors som Sallingland, så undgår man ikke at blive fastholdt på adskillige punkter i *Himmerland*. Således ved Aarupgaard syd for Vindblæs i Løgstøregnen; her ligger vest for gården en ca. 100 m lang, oprindeligt trekamret langdysse, og i dens nærhed endnu to andre (mindre) langdysser samt en rund dysse. I Midthimmerland kendes ved Astrup i Giver sogn en runddysse med stort sekskantet kammer og to dæksten. Under Suldrup ikke langt øst herfor ligger tæt syd for byen i en jordhøj en velvoksen jættestue

med bikammer. Ellidshøj by ved hovedbanelinien kan opvise et dyssekammer; det samme kan Mjels sydøst herfor, og længere mod syd Skørping (ved Teglgård). Mjels-dysen viser ældgamle helligtegn (skålfornede fordybninger) på sin dækstens overside. Nordhimmerland kan kun lokke med få storstensmindesmærker, men heriblandt til gengæld et såre imponerende, nemlig den ved sin beliggenhed og ved sine stens dimensioner måske mest storslagne langdysse i hele landet: »Troldkirken«, anlagt på bakkedraget nord for Sønderholm, midtvejs mellem Aalborg og Nibe, med prægtigt udblik over Limfjorden. Kamrets mægtige overligger og de over to m høje randsten, der afslutter dyssen for enderne, gør deres virkning alene ved placeringen så højt i terrænet. Storstensgravene ligger ellers gennemgående ret lavt (i modsætning til bronzealderens høje), utvivlsomt en direkte følge af stenenes enorme vægt. Syd for »Troldkirken« ved Tostrup ligger en høj med jættestue, hvis kammer er lille, mens til gengæld gangen måler næsten 7 m. I Østhimmerland må der peges på den store jordhøj »Kobbelhøj« ved Lundby i Gunderup sogn; den indeholder en jættestue med ligeså lang gang. En anden jættestue dækkes af »Vejrmøllehøj« nord for Svanfolk i Skibsted sogn, og på et bakkedrag vest for Sønder Kongerslev ligger »Store Monshøj«, en 60 m lang tokamret langdysse. Sydligst i Himmerland endelig, ikke så langt fra Hobro, findes ved Hedegaard i Ove sogn tvillinglangdysserne »Jynovnene« liggende jævnsides med en vej imellem. Tæt ved Valsgaard i sognet af samme navn ses en stærkt medtaget langdysse med kammer bygget af mægtige sten. Også her findes en langdysse kaldet »Jynovn«, en benævnelse der endnu lever rundt om i Jylland (»jyn« menes at hænge sammen med »jotun«, jætte).

Nordligst i *Viborg amt*, i Rinds herred, kan noteres (foruden en del mere eller mindre forstyrrede langdysser i egnen omkring Hvam) to dobbeltjættestuer, begge undersøgt i sin tid fra Nationalmuseet. Den ene ligger i en stor jordhøj sydvest for Fjelsø, den anden finder man ved den lille by Ettrup i samme sogn; højen er her mindre og mere flad, og gangene ind til de to stuer løber mod sædvane ikke parallelt, men

danner med hinanden en ca. 45° vinkel. En ejendommelig iagttagelse blev iøvrigt gjort under Ettrup-udgravningen, (som jeg selv i sin tid forestod, hvorfor jeg udtaler mig med så meget større sikkerhed): jættestuen var, skønt på ingen måde fuldt udnyttet, dog på et givet tidspunkt gjort ubrugelig ved tilstopning af gangene og derefter åbenbart forladt. Hvorfor? Ja det er interessant, og hertil kommer vi om lidt tilbage.

Ved Bigum nær Tjele Langsø ligger en høj med udgravet og undersøgt jættestue. Vest for Viborg ved Le nær Mammen findes to jævnsides lagte langdysser, »Jynovnen«, den ene med bevaret kammer. Et andet dyssekammer kan ses ved Fiskebæk nær bunden af Hjarbæk Fjord (»Bollerhøj« kaldes jordhøjen, som nu kun er en rest). Ved Kærby i Kobberup sogn møder man levninger af en langdysse, der har haft den imponerende længde af 180 m, og ikke langt syd herfor ved Iglø i Fly sogn ligger i en stor høj en velbevaret dobbeltjættestue. I hele den sydlige del af Viborg amt er Ulvehøj-langdysen i Frederiks sogn, »Jens Langknivs hule«, den eneste kendte storstensgrav.

Hermed er nævnt og omtalt de vigtigste nordjyske storstensgrave bygget af vor yngre stenalderes bondebefolkning. Hist og her i Nordjylland dukker også denne befolknings bopladser op, som eksempelvis det højtliggende bosted på Signalbakken ved Aalborg. I samme bys udkant (Skovbakken i Hasseris) har C. J. Becker nylig kunnet undersøge visse gruber i flintførende kridtlag, øjensynlig gravet i stenalderens slutningstid for at udvinde god frisk flint. Selv om vi med dette fund føres til en tid, der ligger nogle århundreder senere end den, de nordjyske storstensgrave almindeligvis tilhører, så skal det dog nævnes her. Derimod bringer en anden art nordjyske stenalderfund os tilbage til »storstensbøndernes« tid; det er de mærkelige, i sø eller mose henlagte depoter (eller måske ofre) bestående af ravperler og ravstykker, ofte anbragt i kar af ler eller træ. Hundred- ja tusindvis af perler kan det dreje sig om. Betydelige fund af denne art er gjort i Sejerslev Kær på Mors, i Nørrekær ved Fly syd for Skive og i Læsten Engmose vest for Randers (her ca. 4000 ravperler, vistnok anbragt i et trækar). Sluttelig bør

Dobbeltjættestuen i Eltrup i Viborg amt.

*Billedet er taget under udgravningen, da den dækkende jordhøj var midlertidig fjernet.
Man ser de to gange hver ledende til sit gravkammer. I forgrunden højens randsten.*

ikke forbigås et lige så beskedent som værdigt minde om disse gamle stenalderbønder, nemlig det keramiske klenodie, der for mange år siden fandtes stående aldeles uskadt i en stengrav ved Skarpsalling sydøst for Løgstør. En skål af fint-slemmet og poleret ler, så afbalanceret i formen, så harmonisk i ornamentiken, at ordet ædel tør anvendes om dette vort skønneste oldtidslerkar.

Havde nu vore første bønder, hvis sværtbyggede stengrave hermed er eftergået i det nordjyske terræn, i sin tid ved deres ankomst til landet været hårde ved dettes gamle beboere, jægerne og fiskerne ved havkysterne og i indlandet, så traf sandelig nemesis dem hårdt, og det sandsynligvis da de mindst ventede det. Omkring 2000 f. Kr. ramtes Jylland af et skæbnesvangert stød fra syd, en invasion der med stor styrke i første omgang nåede kompakt frem til Silkeborg-egnen, mere spredt yderligere til store dele af Viborg og Ringkøbing amter. Det var

enkeltgravsfolket (som det er bleven kaldt efter sine enmandsgrave under lave høje) eller stridsøkseslammene, et europæisk erobrersfolk med godt kendskab til kvægavl, liden derimod eller ingen viden om agerbrug, muligvis de første indoeuropæere på dansk grund, og sandsynligvis de første, der førte så mærkelige dyr som ged og tamhest frem på vore kanter af kloden. Uden tvivl kom disse indvandrere i flere bølger, der nu lader sig påvise gennem registrering og kortlægning af såre talrige fund: grave, våben og værktøj fra ældre, yngre og yngste udviklingstrin. I anden omgang gik de tættere frem over Midtjylland til Sydhimmerland, Salling og landet syd for Lemvig, og efter tredje sad de fremmede godt fast i hele Viborg amt, på Mors og i Sydthy samt i det sydvestre Himmerland. Men så kom de heller ikke synderlig videre; hele resten af Himmerland, hele Vendsyssel, Hanherederne samt det meste af Thy stod imod.

Det kom i de første tider efter denne invasion uden tvivl til langvarig styrkeprøve mellem de indtrængende fremmede og den hjemlige bondebefolkning, der langsomt gav efter. Det er de mange forskellige funds fordeling (og så den tydelige forskel mellem de to folks efterladenskaber) der muliggør, at vi nu, næsten 4000 år efter de stormende begivenheder, kan følge udviklingens store træk. På denne baggrund er det, den førnævnte påfaldende lukning og opgivelse af dobbeltjættestuen i Ettrup må ses; det er enkeltgravsfolket, der trænger frem, og det er bønderne, jættestuernes byggere og ejere, der viger. Og denne strømretning vedvarer. Det endelige stød mod bønderneovre på øerne, ja i hele Østdanmark, blev ført ved nye indvandring af beslægtede stridsøkseslægtninger sydfra over Østersøen. Enden på legen blev sejr for de fremmede, vel nok fulgt af en vis sammensmeltning mellem de to parter, dog med umiskendelig favør for enkeltgravsfolkene. Dem blev det, der i overvejende grad som herskerklasse kom til at lede udviklingen fremover og således blive bestem-

mende for den kommende bronzealderbefolkningens sociale struktur og hele fremtoningspræg.

Men tilbage til terrænet! Har det nordjyske land gemt spor efter enkeltgravsfolkets fremtrængen? Jo, vi har i vort områdes sydlige dele enkeltgravshøjene påviseligt liggende i grupper og striber, men billedet sløres unægteligt af det faktum, at det ofte er vanskeligt at skelne disse høje fra bronzealderens. Ganske vist er disse sidste som regel større, men sløringen fremkommer navnlig derved, at bronzealderens folk ofte har anvendt de små stenalderhøje til eget brug, lagt deres egen grav oven i den forhåndenværende høj og så forstørret denne op. Såre mange høje er dobbelte i den forstand, at de rummer stenalder i bunden, bronzealder højere oppe (ja til tider jernalder i toppen!).

Med dette forbehold lod det sig vel gøre at udpege klynger og rækker af enkeltgravshøje i det sydlige Nordjylland, navnlig visse strøg sydøst og vest for Viborg (Middelsom, Lysgaard og Fjends herreder). En mere detailleret påvisning ville dog her føre for vidt.

BRONZEALDER

1500—400 f. Kr.

Som vel bekendt manifesteres i Danmark den ældre bronzealder (ca. 1500—800 f. Kr.) ude i terrænet først og fremmest ved de store og mange høje. Tidens bopladser kendes så godt som ikke; det er *de monumentale gravhøje* — rejst af et driftigt ærelystent aristokrati, der har ønsket at blive husket til fjerne tider (hvad da også er lykkedes!) — som viser hvor man levede og boede. Højgrupper kan antyde bygder, højstriber vejlinier, og dog må sådanne tolkninger ikke anlægges for massivt. Danmarks højmængder er jo ikke rejst på eengang eller blot under et kortere tidsrum. De repræsenterer hundreder af år, mere end et halvt årtusind; der har aldrig på et tidspunkt i bronzealderen levet så mange storfolk i Danmark som det samlede antal storhøje angiver. Et er altså at tyde og tolke højene ret — det kræver forsigtighed og forbehold og kan dog ikke gøres udtømmende — et andet er at glæde sig over dem, værne dem, gøre sig fortrolig med dem under granskning af deres for-

hold til landskab, terræn og jordbund. Om dette sidste forhold skal her for Nordjyllands vedkommende gøres nogle bemærkninger.

Det er en ofte gjort iagttagelse, at bronzealderens gravhøje med forkærlighed er anlagt på banker og bakkedrag, højt og frit. Højrejserne har villet publicity. Gravmindet skulle ses viden om, og dets beboer derved huskes og omtales. Dette er nu en faktor, der har været direkte bestemmende for højens placering og beliggenhed. En anden, der har virket mere indirekte, er forholdet til datidens bebyggelse; højen har ikke været rejst langt fra bostedet, og hvor boede da folk dengang? Naturligvis på den jordbund, der bedst egnede sig for bronzealderens primitive jordbrug. Her kommer vi til spørgsmålet om højenes forhold til jordens beskaffenhed. De sandede magre hedesletter har været for golde; her boede ingen, og her er da også næsten højtomt. Den tunge lerjord var på den anden side heller ikke gunstig. Let sandblandet muld der-

*Så højt og frit ligger bronzealderens store gravhøje.
Så vidt et udsyn til andre storfolks høje i horisonten! Vi står ved Aasted i Østvendssyssel.*

imod har været, hvad man almindeligvis foretrak. Endelig må man regne med skovens magt; når højene så ofte ligger i bræmmer langs randmorænerne, er grunden nok den, at bebyggelsen har måttet følge udkanten af svært gennemtrængeligt skovland.

Studerer man et jordbundskort over vort nordjyske område og sammenholder hermed højenes fordeling og beliggenhed, vil man da også overensstemmende med det ovenfor sagte finde, at højene fortrinsvis ligger på, hvad geologerne kalder »bakkesandet« (diluvial- og mo-

rænesand), netop lette sandblandede muldjorder. Sådant jordbund er fremherskende i Vendssyssel midtland — fra Hirshals til Dronninglund på den ene led, fra Frederikshavn til Børglum på den anden — og netop der findes hovedmængden af landsdelens gravhøje. Samme bund har gennemgående Himmerland (dog minus østdelen) og Viborg amts nordlige part (minus det meste af Sallingland) samt visse strøg i Thy og på Mors. Foruden bakkesandet kan der dog peges på en anden jordbundsart, der tiltrækker højene, det er istidsleret (kalkholdigt moræne-

*Bronzealders storhøje ved Haverslev i Øster Han herred.
Sådanne høje er urørte, fra de rejstes for 3000 år siden. Vor fredningslov
beskytter dem ud i fremtiden.*

ler); det optræder over størsteparten af Salling, Mors og Thy, på strækninger der kan opvise høje i mængder. Også den jordbund, der består af havaflejringer fra istidens slutning, som den findes i Vendsyssel navnlig mellem Hjørring og Løkken, eller sydvest for Sæby, eller i nord omkring Bindslev, viser højene gæstfrihed, omend en moderat. Hedesletter derimod, foruden naturligvis flyvesand, marsk, eng og mose, er yderlig højfattige eller højtomme.

Hvormange gravhøje har Nordjylland? Svar: ca. 26,400 (efter en for ca. 15 år siden foretagen optælling), d. v. s. ikke så lidt over en trediedel af landets samlede højbestand. Fordelt på de fire nordjyske amter ligger tallene omtrentlig således: Hjørring 4500, Thisted 6000, Aalborg 5600, Viborg (landets højrigeste amt) 10,300. En hastig gennemgang, snarere gennemflyvning, af hele området giver følgende summariske oversigt over tæthedsgrad, fordeling og beliggenhed.

Hovedmængden af *Vendsyssels* høje findes i landsdelens centralområde, mest i dettes østlige del. Fra en trekant nordvest for Brønderslev (Tise—Tolstrup—Emb) kan de følges østefter nær nord om Brønderslev by til Hellumegnen og herfra i tre hovedretninger: mod sydøst til Dronninglund Storskov, mod nordvest og nord over Serritslev og Taars til Ugilt, og endelig mod nordøst, i et bredt bælte og i størst mængde, over Torslev, Gerum og Flade til bakkedragene nær sydvest for Frederikshavn. Iøvrigt er gravhøje at se mere spredt bl. a. over følgende tre områder: et nordligt tværbælte fra Tolnes »falske« bakker i øst til Tornby i vest; et strøg mellem Sæby og Vorsaa; endelig to kolonier sydpå, en i Hammer Bakker og en sydøst herfor, før man når Øster Hassing.

Mange af disse vendsysselske bronzealderhøje er prægtige mindesmærker, der byder sin besøger ikke mindre prægtige udsyn over egnen. Her

*Højkæde fra bronzealderen ved Vestervig i det vestlige Thy.
Den art striber af anselige høje må angive færdselsruter. Ligesom senere i det gamle Rom
lå de store gravmindesmærker ved alfarvej, for at ses og erindres.*

må i første række nævnes gravhøjen »Knøsen«, en af de fire »Knaghøje« på Vendsyssels højeste bakkeryg i Dronninglund Storskov (136 m over havet) med dejlig udsigt vidt ud over landsdelen. Og med »Knøsen« kappes »Hjorthøj« sydvest derfor, nær skovens søndre rand. Tæt vest for storskoven, nordøst for Torup, ligger spredt tre langhøje, den største (»Lange Dejs«) 80 m lang. I sydvestlig retning fra Torup, ikke langt nord for landevejen Hjallerup-Dronninglund, ligger ved Gammelkirke, delvis i plantage, en gruppe på seks høje, heraf 3 langhøje (en måler næsten 100 m); i nærheden knejser, syd for plantagen, de to store »Galgehøje«. Samme dystre navn bærer en højklynge ca. 4 km nord for Dybvad, mens de mere fredelige benævnelser »Degnehøje« og »Smedehøje« er knyttet til henholdsvis det anselige højpar øst for Albæk (ved Faldet) og de tre høje i gruppe (den ene en langhøj) et par km vest for Hellum kirke. I

lignende afstand vest for Pajhede Skov træffes den smukke »Storhøj«, den nordligste i en gruppe på seks. Ejendommelige er »Dejshøjene«, omtrent 3 km øst for Øster Brønderslev: en rund og en ca. 50 m lang høj, den sidste med en lille rundhøj midt på ryggen. Ved Høgsted nordøst for Vrejlev ligger »Jakobshøj«, og et par km sydvest for Torslev kirke »Hokkerhøj«, begge anselige velbevarede repræsentanter for bronzealderstorhøje. »Kigud« hedder en gravhøj omtrent midtvejs mellem Gerum og Flade kirker på egnens højeste punkt, og den gæst bliver ikke snydt, der følger opfordringen! Udsigten herfra står mål med den, der bydes fra højgruppen ved Flade kirke, hvorfra man beskuer Frederikshavn stad og Skagenshalvøens langt henrækkende krumning.

Næppe er Vendsyssel forladt med kurs mod Thy, før det viser sig nødvendigt for den ikke altfor flygtige høj-opsøger at standse op en kort

Store og små gravkister under udgravning i bronzealders høj på Fur. Den på side 117 afbildede sten med skåltegn lå som dæksten over den store kiste i forgrunden. Denne type stenkiste er samtidig med de navnkundige egekister fra vor ældre bronzealder. De små stenhobe i billedets baggrund er brændtbensgrave, indsat i højens fod i en yngre del af bronzealderen, da ligbrænding var blevet almindelig gravskik.

stund ved det ikke uanselige bakkesandsområde i Øster Han herreds vestlige del og Vester Han herreds østligste, landet mellem Brovst og Fjerritslev. Her kan gravhøjene følges i et omtrentlig kreds rundt bælte (Alsbjerg — Øster Svenstrup — Tranum — Lerup — Hjortdal — Kollerup — Ullerup — Haverslev) ladende centrum, de hedesandede strækninger nord for Skræm, så godt som højtomt, mens de i bæltet selv optræder talrigt, stedvis tæt.

Men bronzealderhøjenes yndlingsland er sandelig Thy, herom er ingen tvivl. Så godt som overalt i denne provins, udenfor flyvesandsområderne i vest og nord, møder man gravhøjene i

jævn spredning. Visse strøg kan være tyndere besat — i nord landet mellem Thisted og Hillerslev, i syd egnen omkring Heltborg og dele af Thyholm — men til gengæld er de partier talrige, hvor højene ligger tæt, ja trænges i grupper og stimer. Uden tvivl må Thy have haft en forholdsvis talrig befolkning i bronzealderen, og forlængst har jo forskerne til forklaring peget på tidens betydningsfulde ravhandel, som bragte metallerne herop sydfra. Vesterhavet var den store ravleverandør, og naturligt nok har de ved produktionsstedet umiddelbart beliggende landdele fortrinsvis høstet den af handelen flydende velstand. Det er udenfor tvivl, at flyvesandet i

Sten med fordybede fodsålsfigurer. Fra Godensgaard ved Nibe. Fodsåler ses almindeligt på sydsandinaviske helleristninger; de tolkes som helligtegn.

Vest- og Nordthy dækker mangfoldige gravhøje. Og velstand har der været. Det thylandske landskab må forhen, før ploven fik sløret billedet, ligefrem have brovttet med storhøje. Her om nogetsteds har en overklasse holdt til. Gå til Ydby Hede. Se dens mørkladne højklynger, så selvbevidst fra deres lyngbanke overskuende den driftige blinkende Skibsted Fjord — hvilket fortidspanorama! Taler ikke disse monumentale gravmæler deres sprog om reusserende handelsmagtaters resultatrige virke gennem vor oldtids floissante periode?

Ud af Thylands overvældende højrigdom må vi nøjes med at plukke enkelte eksempler på prominente grupper eller enere. Syd for Hillerslev ligger de tre »Galgehøje« og syd for Østerild »Firehøjene« i tæt klynge. En halv snes anselige høje finder man samlet nord for Vester Vanned nær søen. I selve Thisted ligger ved vandtårnet en oprindelig ikke mindre end ca. 150 m lang høj, kaldet »Langdos« (altså måske en dysse afklædt sine sten). Frit og højtliggende syner viden om, ved Hundskær nord for Bedsted, den smukke gruppe »Skelbjerghøje«, og på galgebakken syd for Hassing omtrent midt i Thy rejser sig de fire »Galgehøje«. Om højenes forbindelse med rettergang og dom i middelalder og senere, om deres tjeneste ved alarm i ufredstid såvel

som om tilknytningen til overtro og myte fortæller her i Thy, som andetsteds i landet, højnavne som Tinghøj, Galgehøj, Stejlehøj, Bavnehøj, Lyshøj, Troldhøj.

Den højbackede ø *Mors* har ret mange gravhøje, mest i midtlandet og i nord. *Sallingland* er særdeles højrig med jævn spredning over hele sit område. Også *Fur* har gravhøje, dog næsten udelukkende på bakkestrøgene mod nord.

Hvad *Himmerland* angår, ligger gravhøjene ret tæt over følgende områder: et sydligt bælte fra Lovns halvø mod nordøst og øst, op til Gislum og Binderup; herfra dels i sydøstlig retning ned mod Hobro og Øls, dels i nordøstlig fra landet øst for Aars til Rebild-Skørping-egnen nord for Rold Skov; herfra atter videre mod nord op mod Nibe. Ikke få høje ligger fremdeles i den østlige del af Himmerland mellem Rold Skov og Lille Vildmose, endvidere langs nordsiden af Mariager Fjord mellem Hobro og Hadsund. Endelig er højene ret talrige i landsdelens nordvestlige hjørne mellem Aars og Løgstør.

Af himmerlandske højgrupper fortjener særlig opmærksomhed: »Skjoldhøje« nordligst i Brostrup sogn (øst for Aars); de tre »Stejlehøje« under Nørager en milsvej længere mod syd (allernordligst i Durup sogn); den højtliggende gruppe »Frendrup Nihøje« i Øster Hornum sogn sydøst for Nibe; og den knejsende *Kyø* højgruppe nord for gården af samme navn i Store Astrup sogn ved Sebber. Lad mig også nævne de to anselige lyngklædte »Bjørnehøje« ikke langt vest for ovennævnte »Skjoldhøje«; fra dem ser man direkte ned på jernalderlandsbyen Borremose (hvorom nærmere senere).

Sluttelig gælder turen *Viborg amt* (fraset den allerede nævnte Sallinghalvø). Allernærmest *Viborg* by er højene sparsomme, men ellers må det siges, at netop ud fra denne plet som et centrum stråler (eller strålede forud) gravhøjene i lange tætte rader skiftende med bredere gruppedannelser: sydover langs Alhedens østrand mod Funder vest for Silkeborg; vestpå fra Hald Søs nordende over Ravnstrup-egnen op mod Tatum Sø og herfra dels syd om ad Skive til, dels nordefter til Ørlev kloster; i nordøst og øst ad lange bæltter henimod Hobro og Randers. Ret tæt højbesat er iøvrigt landet syd for Hjarbæk

Fjord samt hele Rinds herred med koncentration omkring Aalestrup. Tyndt forsynet derimod er, foruden Alheden, hele Kjellerup-egnen og det allermeste af Middelsom herred (provinsen syd-øst om Viborg).

Allernordvestligst i Viborg amt (stadig frasat Salling og Fur) ligger højgrupperne på Svingelbjerg og Lerkenfeld bakkedrag med »Klovenhøj« som højdepunkt. Omtrent midt i Rinds herred strækker sig fra Troelstrup mere end to km østpå en storartet smuk højstribе langs en smal bakkeås. Mellem Klejtrup og Hærup Søer i herredets sydøsthjørne findes en klynge store lyngklædte høje. Nævnes bør også den noget spredte gruppe af storhøje nordøst for Rødding (»Gemmehøje«) og højrækken med den store »Vorning Bavnehøj« nær Sjerrind Kær (sydøst for Tjele Langsøs nordende). »Kirkeager«-gruppen i Almind sogn syd for Vedsø tæller 13 høje, og »Givhøje« længere mod nordøst tæt ved Viborg-Aarhus landevej omfatter fem statelige høje på rad. Ikke langt syd for Viborg-Randers landevej kort før Tapdrup ligger nær Nørreaadalen de to »Rishøje«. Dette navn betegner ligesom benævnelsen »Loddenhøj« — en »Loddenhøj« ligger tæt øst for Hjermind — bevoksning på højen, en ting der som regel opfattes som pryd (og kan være det), men ikke desto mindre næsten altid er beklagelig; beplantning forvandler højen til et stykke ligegyldigt busket, slører eller skjuler helt den karakterfulde profil. En milsvej fra Viborg ad landevejen mod nordøst findes nær nord for vejen den monumentale »Algjerhøj« og nordvest herfor de fem store »Lushøje« (Lyshøje); længere i samme retning ligger fem andre høje, »Vanhøje«, i smuk gruppe. De to store »Maanehøje« er at se syd for vejen et par km før Ørum, og tæt øst for Skern ikke langt fra Løvskaal fanges øjet af syv anselige høje på rad i omtrent nord-syd.

Et fænomen, værd at nævne og fælles for hele Danmark, er *den store høj på kirkegården*. Ofte er toppen gjort påfaldende plan, sikkert for at tjene som basis for klokkestapelen (der undertiden står endnu). Eksempler på sådanne kirkegårdshøje: i Vendsyssel de to »Klanghøje« (ved Vennebjerg og ved Serritslev kirker); i Thy ved kirkerne i Hansted, Vigsø og Ydby

Helligsten med skåltegn, fundet liggende over gravkiste på Fur (afbildet side 115).

sogne; i Himmerland ved sognekirkerne Nørre Tranders og Solbjerg. Således står hedendom og kristenhed fredeligt side om side.

En anden slags høje endnu fladere og ganske lave — »fladhøje« eller »danehøje« kaldes de — træffes ikke så sjældent i Nordjylland. Et typisk eksemplar ligger ved Navtrup i det nordlige Salling. Uvilkårlig ledes tanken hen på, om disse ejendommelige anlæg kan have tjent ceremonier i forbindelse med gravkult i bronzealderen. Man kan have danset på dem (som skikkelser danser på samtidens helleristningsbilleder!). Og da vi nu nævner helleristninger, bør omtales to prominente nordjyske, begge nu i Nationalmuseet: den runde sten fra Godensgaard ved Nibe med to fordybede fodsålsfigurer (måske gudesymboler), og den aflange sten, helt oversået med helligtegn, fundet som dæksten over en bronzealders gravkiste på Fur. Begge disse sten har utvivlsomt været genstand for religiøs dyrkelse; man ser for sig Fur-stenen opstillet ved bondens gård til sikring af frugtbarhed og grøde.

Bondens gård! Ja dette er letsindigt sagt, så længe bronzealderens bolig faktisk er os ubekendt. Fundene giver kun antydninger. Men en enkelt nordjysk boplads fra en yngre del af vor bronzealder kendes dog: Bulbjerg-pladsen i Vester Han herred, nu dækket af flyvesandslag.

Forlade Nordjyllands bronzealder bør læseren ikke uden at bemærke sig det ejendommelige an-

læg »Ridebanen«, højtliggende på bakkedrag i Øster Lyby sogn, Østsalling. En 18 m bred ringvold uden grav omslutter her en 25 m vid plads. Tæt ved ligger en stor højgruppe. Fra voldens ryg går blikket mod øst langt og højt over fjorden. Hvad kan dette være? Kultanlæg? Ingen ved det. Men hvilken plads for dyrkelse af bronzealderens store solguddom!

ÆLDRE JERNALDER

400 f. Kr.—400 e. Kr.

Hvad vi i nutiden ved om en oldtidsepoke, det lys der kastes over den, stammer for næsten hele vor førkristelige fortids vedkommende fra jordfundene. Det er dem, der er ansvarlige for det kulturbillede, vi er i stand til at danne os, såvel hovedtræk som detailler, og hvis derfor fundene er ensidige, bliver billedet det også. Der er grund til at minde herom, når nu bronzealderen forlades, idet nemlig denne tidsalders fund kun i meget ringe grad stammer fra boplads eller hustomter, hvilket bevirker, at et så væsentligt samfundselement som jordbruget, hans dyrkningsmetoder og livsvilkår i det hele taget, træder beklagelig stærkt i baggrunden. Hvor er bronzealderens bonde blevet af? Ham kan der ikke fortælles meget om, og vi vidste dog en del om stenalderens.

Til gengæld er det som den danske bonde, efter bronzealderens ettusindårige tavshed, nu atter dukker op. Tre hovedtræk i kulturbilledet træder afgørende frem i jernalderens første århundreder (fra ca. 400 f. Kr.), nemlig en klimasvingning til det mere kølige og våde, en langsom fremtrængen af jernet som nyttemetal (dels import dels hjemmeproduktion) og endelig bondens tilsynekomst gennem de lige så talrige som umiskendelige levn af hans boliger og hans agre, levn der har ladet sig eftervise ikke mindst netop i Nordjylland.

Jernaldermandens bolig — det aflange »jernalderhus«, fælles for mennesker og husdyr, med to rækker tagbærende stolper og med vægge af svær græstørv eller af lerbeklasket vidiefletværk mellem stolper — er nærmere omtalt andetsteds i dette bind (side 209 ff.). Hystypen kan studeres i 1/10 model i Nationalmuseet og i

fuldstørrelse-rekonstruktion i det Hjerl-Hansenske frilandsmuseum ved Flynder Sø. Vigtige nordjyske findesteder for jernalderhuse er Kraghede i Vendsyssel syd for Brønderslev; Ginderup nær Hurup i Sydthy; Skørbæk nord for Aars i Himmerland; Borremose sydøst for Aars i Himmerland; Østerbølle vest for Aalestrup. På de tre førstnævnte af disse fire lokaliteter er der nutildags ingenting at se; i Borremose (hvorom nærmere nedenfor) har arkæologerne markeret husene ved moderne vægvolde, så der vindes et billede af oldtidslandsbyens anlæg; kun ved Østerbølle har man endnu lejlighed til ude i heden at se selve de originale, dybt sammen sunkne oldtidsbondeboliger ligge halvt begravet i den høje lyng.

Takket være Gudmund Hatts energiske terrænundersøgelser fra slutningen af tyverne indtil krigsudbruddet ved vi ret god besked med den jyske bondes agre fra ældre jernalder. Alene i vort nordjyske område er påvist mere end et halvhundrede tildels ret udstrakte agerkomplekser, væsentligt bestående af temmelig brede agerfelter indrammet af lave volde. Om disse »digevoldingsagre« har de arkæologiske fund kunnet godtgøre to ting: dels har de været pløjet med den gamle primitive ridseplov, den såkaldte »ard«, som har været trukket på kryds og tværs over agerfladen; dels synes de overvejende at kunne dateres til vor jernalders ældste og ældre afsnit, keltisk og romersk tid. Afgrænsningsvoldenes forløb viser, at disse brede agre undertiden har været opdelt i to eller flere lige store stykker, hvad der kan lede tanken hen på et individualistisk agrarsystem på grundlag af privatejendomsret (arveskifte). Sjældnere

*Jernalders gravhøj i Store Vildmose,
kommet tilsyne ved mosens uddræning, endnu med sin hat af tørv over sig.
Fotograferet 1936 kort før højens udgravning.*

er en anden agertype, et langt og smalt markfelt, der naturligt opstår, hvor en sværere plov med muldfjæl og hjulstel er i anvendelse.

Et andet forhold, som er klargjort ved de arkæologiske undersøgelser, er det interessante, at disse agerfelter er blevet forladt af deres dyrkere, opgivet på et forholdsvis tidligt tidspunkt endnu i ældre jernalder; vel ikke alle samtidigt, men dog således, at kun få synes at have været i brug i vor yngre jernalder, perioden op imod og inklusive vikingetid. Hvad grunden hertil kan have været, ved vi ikke. Måske en større (eventuelt klimatisk betinget) agrarisk omlægning, hvorved bebyggelsen fæstedes til de centre, hvor nutidens landsbyer ligger. Måske, som P. V. Glob har foreslået, som følge af den ondartede kvægsygd, der fremkaldes af koboltmangel, en sygdom vel kendt i Jylland under sidste verdenskrig (i Himmerland kaldet »vosk«), da importen af olieker og hørfrø

stoppedes; en sådan utrivelighedssygd hos kvæget kan, mener Glob, være opstået og katastrofalt udviklet i løbet af ældre jernalder, efterhånden som jorden udpintes og koboltstoffet hos planterne derved svandt. Ja, det er en mulighed blandt flere.

Af nordjyske lokaliteter med særlig udprægede eller udstrakte oldtidsagre kan følgende nævnes. I det nordvestlige Vendsyssel (nær Hirshals): Asdal-Uggerby. I det østlige Vendsyssel (ikke langt fra Sæby): Albæk. I Vester Han herred (nær Fjerritslev): Rødland Hede. I Vesthimmerland en hel række: Vindblæs, Skørbæk, Byrsted, Skivum-Giver, Tandrup, Glerup og Østerbølle. Og endelig i Fjends herred syd for Skive: Fly.

Det kan ikke nægtes, at disse jernalderbondens agerfelter, såvel i Nord- som i Vestjylland, hører til de mere usynlige oldtidsminder. Skønt der alene i Himmerlands vestlige halvdel er på-

vist op imod 30 agersystemer, er der her sålidt som ellers i Nordjylland noget synderligt at øjne nu. Dels har den moderne dyrkning udsløttet sporene, dels er de lave grænsevolde mellem oldtidsagrene, selv hvor de faktisk endnu henligger i lyngen (som eksempelvis ved det ovennævnte Østerbølle eller ved Giver i Vesthimmerland), meget vanskelige at skelne for et utrænnet øje; bedst ses de, hvor lyngen ikke er for høj, og når sollyset står skråt ind, så »dige-voldingerne«, som man har kaldt dem, formår at kaste skygge. Da er det muligt endnu den dag i dag at beskue den jyske oldtidsbondes agrarbejdssteder, hans marker, hegnede og dyrkede for 2000 år siden.

Heller ikke om jernalderbondens plov, det primitive jordbrugsredskab, hvormed disse marker behandlede, er vi helt uvidende. To moser i vort nordjyske områdes sydøstlige del, i Vebbestrup og Døstrup, har givet oplysende fund, hvoraf det fremgår, at træplove i vor tidlige jernalder har været af samme type som bronzealderens, der jo kendes fra de sydsandinaviske helleristningsbilleder. Mest primitiv er ploven fra Vebbestrup, en såkaldt »krog-ard«, gjort simpelthen af en tvedelt gren, en tveje, hvis ene del udgør redskabets ås, mens den anden danner løb og skær; enklere kan det ikke være. Døstrup-ploven er noget mere udviklet, en »bue-ard«, samlet af flere forskellige træstykker, herunder et skær, der under pløjningen virker som muldfjæl. Der kendes flere andre jyske plovfund fra moser, men det ejendommelige er, at flere af dem (herunder Døstrup) består af ufuldstændige eller ubrugelige redskaber; det drejer sig om offerfund, siger Aarhusarkæologen P. V. Glob, symbolske gaver til det hellige agerbrugs usynlige men stærke magter; og denne tydning er efter al sandsynlighed aldeles rigtig.

Blandt de mange uforudselige farer, der true jernalderens nordjyske agerdyrker, var navnlig een skæbnsvanger — selv om den ganske vist kun satte ind lokalt — og den var dikteret af naturen selv. Der tænkes på Store Vildmose. Denne mægtige, nu for størstedelen opdyrkede højmose var i bronzealderen af forholdsvis ringe udstrækning, men med jernalderens fugtige klima kom der fart i tørvevæksten. Som tiden gik

voksende Store Vildmose fra sin ældste vugge i syd uimodståeligt frem over de flade strækninger mod vest og nord, indtil den omsider nåede den vældige udstrækning, den havde, da nutidens kultivering satte ind. Og da nu under denne moderne proces mosehavet langsomt sank, fremkom det ene bevis efter det andet på, at de arealer, som Vildmosen erobrede under sin fremgang i jernalderen, har været beboet og opdyrket, da mosen angreb; hustomter og gravhøje dukker frem og kan, for så vidt de lader sig tidsbestemme, registrere tørvedannelsens vækst og spredning. Med andre ord: den vilde, mægtige højmose i disse egne af Vendsyssel har langsomt men ubarmhertigt drevet jernalderbonden fra hus og hjem.

Vi kan imidlertid komme den nordjyske jernaldermand endnu nærmere ind på livet, vi kan få ham selv at se, lyslevende som han gik og stod! Dette kan opleves af den, der nærmer sig den særlige gruppe af arkæologiske fund fra vor jernalder, der med en lige så tydelig som makaber betegnelse kaldes »moselig«. Ikke så helt sjældent er der frem gennem årene, så her så der, ved tørveskær påtruffet lig af mænd, kvinder eller børn, der enten ved dertil hørende genstande eller ved dragten eller gennem pollenanalysens hjælp lader sig tidsbestemme (som oftest til den ældre jernalder). Sådanne fund er her i Danmark mest gjort i det nordlige og østlige Jylland, men også længere sydpå kendes de, fra Holsten, Nordvesttyskland og Holland. Hos os er nok Himmerland det fundrigeste område. Lad mig nævne blandt de vigtigste nordjyske findesteder for jernalderens moselig: Krogens Mølle i Østvendsyssel; Borremose, Fræer Mose og Arden Bredmose i Himmerland; Søgaard ved Davbjerg i Fjends herred; Roum i Rinds herred; samt sydligst i vort område (ned mod Silkeborgkanten): Elling, Kragelund, Tollund og Gravballe (sidstnævnte fund dog usikkert dateret).

Mange vigtige arkæologiske og kulturhistoriske oplysninger giver denne særlige klasse af mosefund. Ikke mindst for dragthistorien. Ganske vist er moseligene ofte nedlagt nøgne, men som regel har man alligevel medgivet dem forskellige dragtdele af skind eller uldtøj. Vi lærer

Mosemanden fra Tollund nær Silkeborg. Han led døden for vel 2000 år siden. Hvorfor, ved ingen. Han ligner en romer mere end en nordbo. Om hans hals var stramsnøret en strikke (fjernet på billedet); han blev altså hængt, før han sænkedes i sumpen. Den mørkladne sydlandske lød skyldes mosevandet. Dyb ro præger denne døde, hvad han så end har udstået.

fra disse mærkelige fund datidens klædedragt stykvis at kende: hætter, hættelag, huer, skulderslag, kjortler, kapper, kofter, bensvøb og fodtøj er på denne vis bevaret til vor tid. Den romerske forfatter, der mest indgående beskæftiger sig med de germanske folkeslag og fortæller om deres ejendommeligheder og levevis, er jo historikeren Tacitus, der skrev i tiden omkring 100 e. Kr. Hans mange detailoplysninger viser sig gang på gang at kunne bekræftes af de arkæologiske fund. Det lyder jo lidt underligt for os, når f. eks. Tacitus om de germanske mænd skriver, at de ofte gik rundt med et kort skindslag over skulderen og ellers ingenting;

men romerske relieffer fra Rhinegnene og nu vore fund af moselig viser, at det er rigtigt nok. Eller når Tacitus beretter om en enkelt germansk stamme, sveberne, at mændene havde for skik at trække hovedhåret hen til siden og knytte det over den ene tinding, så virker det dog som fin pålidelighedsattest for den gamle romerske patricierskribent, når ikke alene bronzestatuetter viser samme karakteristiske hårsætning, men også et mandshoved fra Eckernfördeegnen, fundet fornylig ved tørveskæring og nu at se i museet på Gottorp Slot; det har netop håret samlet ved tindingen i »den svebiske knude«. Det er da ikke at undres over, at man, hvor

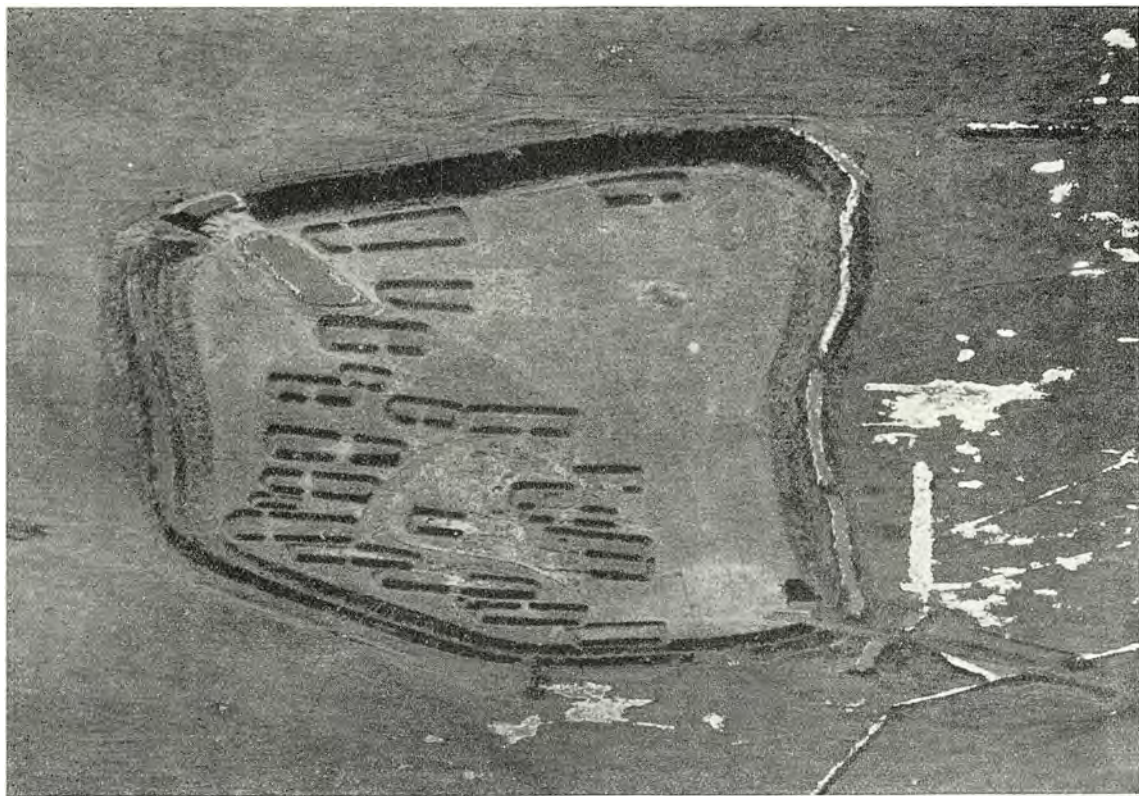
*Borremose fæstning og landsby i Himmerland.
Holmen skimtes midt i billedet, indrammet af voldgravens sorte linie. Til højre anes
den stenlagte vej til fastlandet.*

det gælder at »forklare« moseligene, at gøre rede for hvilke forhold og skikke der egentlig ligger bag disse uhyggelige fund af ofte svært lemlæstede lig, dybt sænket i moser, har peget på det sted i Tacitus' skrift om germanerne, der fortæller, at disse havde for sædvane at ned-sænke visse særlige slags forbrydere i sumpe og dække ligene med greneværk. Men dette er ikke forklaring nok. Der er også børn mellem moseligene, hvad der kunne lede tanken hen på ofringer af ritual karakter. Bortset fra tilfældigheder — et menneske kan jo fare vild i mosen og drukne, eller en morder kan nedgrave og skjule sit offer — samler tydningsforsøgene sig om to synspunkter: straffedom eller ofring. Undertiden er moseligestes bagehoved knust, undertiden struben skåret over, undertiden findes den afskårne hængningsstrikke endnu knyttet om halsen, eller det afhugne hoved er begravet alene uden kroppen. En kæp kan være lagt hen over liget, måske som et straffens symbol; kroge

eller pæle kan være rammet ned, mulig til hindring af gengangeri.

Det mest frapperende ved jernalderens moselig er bevaringstilstanden. Mosesyren har i visse tilfælde virket i den grad konserverende, at det — kun fraset den sortagtige lød — er som stod personen lyslevende for os. Den her afbildede mand fra Tollund (nu opbevaret i Silkeborg museum efter behandling i Nationalmuseet) er et talende eksempel. Ro hviler over det udtryksfulde ansigt med pandens skarpe tværfurer, med den krummede næse og brede faste mund; og et smertefyldt skær som efter udstået lidelse. Strikken om halsen (fjernet på billedet) viser døds måden. Hvad har denne mand, der mere ligner en romer end nordbo, vel forbrudt? — Vi får det aldrig at vide.

Derimod gav en omhyggelig undersøgelse af ligets maveindhold besked om karakteren af mandens sidste måltid. Det har været rent vegetarisk, en grød, hvis hovedbestanddel var byg-

Borremose - landsbyen set fra luften.

De aflangt firkantede hustomter markeres ved de tykke, af arkæologerne genopførte græstørvægge. I baggrunden tilvenstre gadekæret.

kærner, tilsat olieholdige frugter og frø af følgende tre urtearter: hør, blegbladet pileurt og sæd-dodder. Herved får vi et vink om, hvad jernalderbonden har kunnet høste og plukke på sine ovenomtalte agerfelter, dels de plovbehandlede, dels brakmarkerne.

Omtrent jævngammel med Tollund-manden, dvs. fra tiden omkring Kr. f., er levningerne af en jernalderlandsby (anlagt ovenpå en endnu noget ældre befæstning), der for en snes år siden opdagedes i den sydlige ende af et langstrakt mosedrag, »Borremose«, en milsvej sydøst for Aars i Vesthimmerland. Dette ejendommelige anlæg henligger nu, udgravet og fredlyst, på sit sted i mosen, et kort stykke øst for den nord-sydgående landevej; en virkelig himmerlandsk seværdighed. Fra det faste land fører en 3 m bred, smukt anlagt og stenkantet oldtidsvej over mosen i 70 meters længde ud til en lille holm, hvor den fortsætter i en noget smallere bygade, der snor sig mellem landsbyhuse

med svære græstørvægge. I landsbyens fjerne-
ste ende, når man ad den stenlagte dæmnings-
vej træder ind på holmen, har gadekæret ligget.
Husene, ialt en snes stykker, har den fra ældre
jernalder velkendte langhusform; et af dem er
særlig stort (6 × 23 m), måske bolig for høv-
dingen eller om man vil sognerådsformanden.
Den således bebyggede moseholm viste sig at
være befæstet helt rundt med vold og grav, og
det lod sig nu ved undersøgelsen konstatere, at
denne befæstning var ældre end landsbyen, hvis
affald efterhånden havde delvis opfyldt vold-
graven. Forholdet må forstås således, at man
engang i keltisk tid, vel i 2. årh. f. Kr., har
indrettet herude på holmen en befæstet til-
flugtsborg, at benytte i ufredstid; den omgiven-
de mose var da sump eller åben sø. Som et di-
rekte minde om det ved fæstningsanlægget præ-
sterede opmålingsarbejde dukkede under ud-
gravningen frem fra voldgravens dyb en ege-
træsstav med præcist indskårne mærker, der an-

*Lille kedelmose i Vesthimmerland, ikke langt fra Gundestrup.
Mosen ses tilhøjre i billedet, og den hvide oprejste sten angiver den navnkundige sølukedels
findested. »Her fandtes Gundestrupkedlen«.*

gav en måleenhed på $16\frac{1}{2}$ cm — svarende til den græske fod og vel stemmende med, at vi med dette borganlæg befinder os i tiden før den romerske periode, der fik sin egen enhed, den noget kortere romerfod. I fæstningens tid har den brede stenvej ikke eksisteret, den var for nem en adgang for en belejrende fjende; først med fredeligere tider, da den permanente landsbybebyggelse lejrede sig over de hensmuldrende fæstningsværker, og voldgraven efterhånden fungerede som kæmpemæssig rendesten eller affaldskanal, byggedes den brede smukke stenvej over mosens smalleste sted over til det faste land.

Fæstningstiden i Borremose falder vistnok delvis sammen med Himmerlands gloriøse periode, da mod slutningen af 2. årh. f. Kr. kimbrenne, udgående her fra hjemlandet, satte Eu-

ropa på den anden ende med deres vidtløftige kamp- og vandringsstog, der spændte fra Østrig til Spanien og som først efter en årrækkes forløb kunne standses af romerne i Sydfrankrig og Norditalien. Dette er kimbrenes heroiske tid. »Et lille folk,« siger Tacitus, »men vældigt i sit ry«. Ja, selve kejser Augustus optegner — over hundrede år efter kimbrettoget — blandt sine bedrifter, at han ved et flådetogt i de nordlige farvande fremtvang, at kimbrenne ved sendemænd bad om hans venskab. Det kan være fristende at tænke sig tilflugtsborgen anlagt på kimbrettogets tid af fåtallige hjemmeblevne beboere som værn mod ufredelige naboer eller mod fremmedindfald. Men hvad ved vi!

Borremoses langstrakte mosedrag udmærker sig arkæologisk ikke alene gennem fæstningsan-

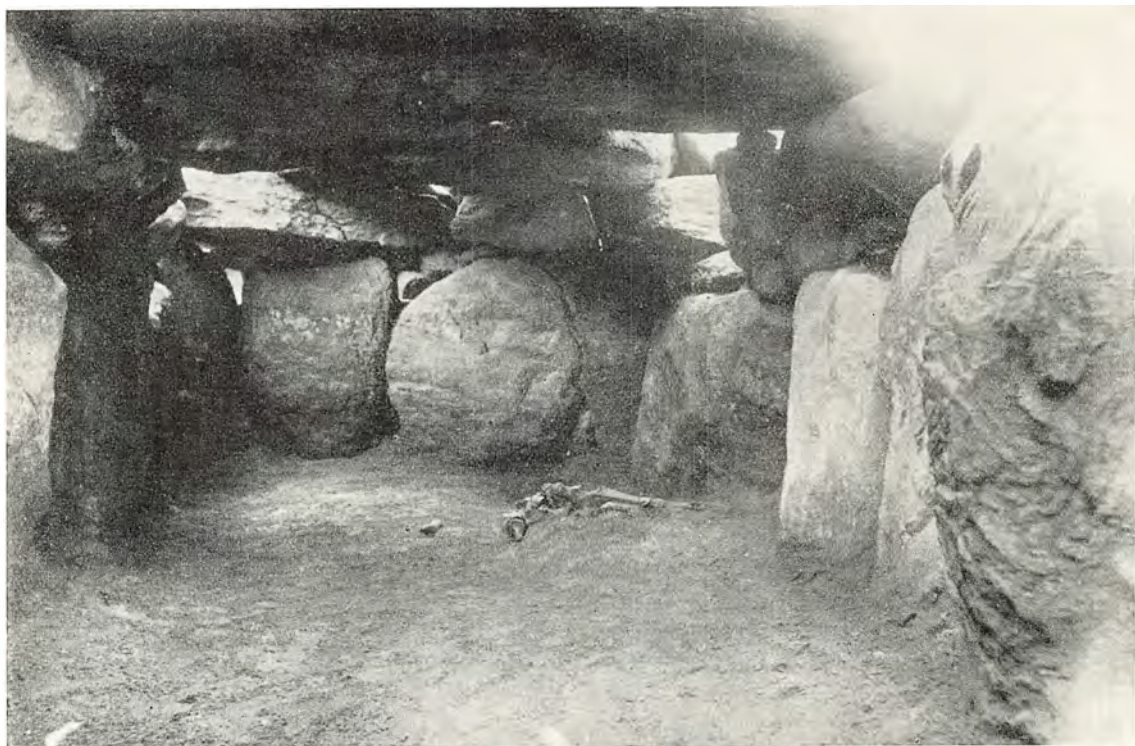

*Den svære tyr på Gunde-
strupkedlens bundplade.
Over den springer jæge-
ren med sin hund; en an-
den hund ligger dræbt
forneden. Tyrens horn er
afbrudt, måske allerede i
oldtiden. Tyren var hellig
hos kimbrerne. Hvad har
de tænkt sig ved denne?*

læget og landsbyen, men også derved, at der spredt omkring fra dets sorte dyb gennem årene er fremdraget ikke mindre end fire »moselig«. Det kunne tyde på, at særlig retlig hellighed har været knyttet til dette strøg. Og tæt nord for Borremose, ved den lille isolerede af bakker omgivne ligesom hengemte »Rævemose«, vil der for den vejfarende være al grund til at standse op og nærmere betragte mindstenen, der er rejst mod vest et stykke ude på mosefladen; dens indskrift lyder: »Her fandtes Gundestrupkedlen«, og dens øvre parti er af billedhuggeren Bundgaard udsmykket med motiv fra samme navnkundige sølvkedel, der fremkom her ved

tørveskær 1891. Gundestrupkarret udgør tillige med solvognen og de forsvundne guldhorn vort Nationalmuseums berømteste oldtidsfund. Vidtløftigt diskuteret er det og kommenteret af forskerne, talløse gange afbildet. Udvendig prydes det med billeder af fremmede guder og gudinder, indvendig med brogede scener og situationer, hvor allehånde klassiske og orientalske elementer mødes. Hverken stil eller tid er sikkert fastlagt. Troligt nok er kedlen af fremmed, vel keltisk herkomst. Kan den være hjembragt som krigsbytte af hjemvendte kimbrere? Ikke umuligt. Det store tyrebillede på karrets runde bundplade kan have fængslet deres fantasi på

*Lerkarrene fra jernaldergraven ved Løvel Vandmølle.
som det præsenterede sig ved åbningen under udgravningen 1931. Man ser skelettet
af den sidst gravlagte og tilvenstre herfor den glemte kødkniv.*

særlig måde; det må erindres, at visse tegn tyder på tyredyrkelse hos de gamle kimbrere.

Inden vi forlader Nordjyllands ældre jernalder, lad os da se lidt på tidens begravelseskik og gravformer, nærmere bestemt romertidens, dvs. århundrederne nærmest efter Kr. f. Her befinder vi os nemlig i den eneste periode efter stenalderens slutning, der har efterladt solide sværtbyggede undertiden temmelig store stengravkamre. Sådanne stengrave kendes fra så godt som alle egne af Vendsyssel og Himmerland, mens de er sjældnere vest- og sydpå i vort nordjyske område, hvis tilsvarende grave almindeligvis mangler de svære sten. Loftet i de vendsysselske og himmerlandske stengrave fra romertid er bygget primitivt men dog efter et bestemt princip, nemlig »den falske pyramides«, ifølge hvilket der sørges for, at kamrets øvre sidesten »overkrager«, d. v. s. rækker med en spids eller en kant så langt ind over gravrummet, at en eller to dæksten kan nå tværs over og således danne loft. Når de fleste af disse grave

ved deres fremkomst i vor tid ude i markerne mangler deres tagdæksten, er grunden den, at disse har raget for højt op i pløjelaget; bonden har fjernet dem tid efter anden uden at lægge mærke til det underliggende jordfyldte kammer, der så senere røber sig ved tilfældige dybgravninger på stedet. Undertiden kan disse ældre jernalders nordjyske stengrave danne hele små gravpladser; et for eftertiden gennem fredlysning bevaret eksempel herpå kan ses i Hjørring by, nær kirkegården.

I disse stengrave, der ofte har været dækket af en lav jordhøj, stedtes nu den eller de døde til hvile ubrændt, uden våben, men til gengæld med rigelig forsyning af mad og drikke, levnedsmidler der under udgravningen i vor tid røber sig ved dyreknogler (stegens rester), ved kødkniven og ved de mange lerkar, der har indeholdt grød og drikkevarer, mælk, vand, øl. Allerede Tacitus omtaler i sin førnævnte bog om germanerne deres yndlingsdrik: »en vædske af byg eller hvede forfusket til en vis lighed med

*Lerkarrene fra jernaldergraven ved Løvel Vandmølle.
I virkeligheden et dobbeltsæt af mad- og drikkekar, passende for mand og kone. De var
henlagt i en stor bunke udenfor gravkammerets lukkede stendør.*

vin« — altså øl eller mjød, der øjensynlig ikke er faldet i den aristokratiske romers smag. De kære afdøde måtte hos denne tids nordjyder ikke hvad fødemidler angik savne noget, der kunne lette dem den sidste rejse eller opholdet i graven. Jeg griber her anledning til kort at berette om mine fund for flere år siden ved udgravningen af en sådan svær romertids-stengrav ved Løvel Vandmølle.

Nærmer man sig fra nord dette dejlige, afsides sted, må først Skals-Aaens brede dal passeres med sit græssende kvæg, sin lune frodighed og hvide aftenlige sommerdamp. Langs dalens sydbred løber så vejen først forbi vandmøllegården — dengang tæt befolket af en lige så gæstmild som børnerig familie — derefter op i lyngbakkerne, hvor den store grav endnu henligger fredlyst. Da det svære stenkammer, et af de største i sin art, åbnedes, viste det sig så godt som tomt; kun et enligt, ufuldstændig bevaret skelet lå på den store gulvflade, uden noget gravgods; en madkniv af jern lå for sig selv, et godt stykke

bag denne ensomme dødes ryg, ligesom uænsset. Men ude foran gravkammerets lukkede stendør lå et par ret anselige skårdynger, hvis indhold efter behandling i Nationalmuseet viste sig at kunne sammensættes til en imponerende samling krukker, skåle, kander, bægre og kopper, alt af glat, sort, velbrændt ler, en samling der ved nærmere eftersyn viste sig at falde i to omtrent ens halvdele, passende for to personer. Dette må uden tvivl forklares således, at disse to lerkarsæts indehavere, måske et ægtepar, har været den store stengravs oprindelige, egentlige beboere; for dem er i sin tid kamret bygget, og her har de været gravlagt med en guds velsignelse af farkost. Så er nogle hundredår forløbet, og engang i yngre jernalder — i den tid da det ikke længere var skik at medgive den døde synderligt, om overhovedet noget, i graven — har stedets ejer, vel jernaldergårdens daværende beboer, besluttet at anvende det anselige gravkammer til eget brug. Hans efterlevende har da uden videre pietet ryddet kamret og flyttet det gamle

ægtepars sager ud, hvorved mandens kødkniv er blevet tabt og glemt på gulvet. Den nye indehaver fik da graven for sig selv, uden forstyrrelse før i vor tid.

Men alle lerkarrene! hvor ser de hyggelige, rummelige, gæstfri ud, akkurat som 1800 år senere vandmøllegårdens rigelige, brogede køkkeninventar gjorde det, når det flere gange daglig sattes frem til mættelse af talløse barnemunde. Sådant sluttedes dødens og livets ring i Løvel Vandmølle.

Et par mærkelige nordjyske rå træfigurer, der synes at stamme fra ældre jernalder, kan vist betragtes som billeder af agerbrugerens frugt-

barhedsguddomme. De er begge dannet af flygtigt forarbejdede grene eller pæle og er begge fundet i moser. Den ene — en armløs skægget mandsfigur med stærkt fremhævet seksuel potent — fremkom 1880 ved Broddenbjerg nær Viborg og står nu i Nationalmuseet; den anden — en ligeledes armløs, yderst primitiv, næsten stolpeformet kvindefigur — (nu i Aalborg museum) stammer fra Brohøjgaard ved Rebild i Himmerland, hvor den opgravedes 1945 sammen med et stykke uldtøj, muligvis gudindens kjole eller skørt. Sære strejflys kastes gennem disse fund ind over den nordjyske jernalderbondes gudekreds.

YNGRE JERNALDER

400—1100 e. Kr.

Talrige jordfundne guldskatte rundt om i Danmark stammer fra denne periodes tidlige del (5.—6. årh. e. Kr.), kostbare ting som halsringe, hængesmykker, spænder og mønter, øjensynlig hengemte værdisager som ejeren aldrig fik lejlighed til at hente. Det er nok rigtigt, som man almindeligt gør det, at tolke den art fund som vidnesbyrd om ufredelighed, om onde tider; det gjaldt at redde sit gods, og jorden var det bedste skjul. Forrest blandt disse klenodier fra Nordjylland bør nævnes den store dejlige guldhalsring fra Øland i Limfjorden, et af oldtidens skønneste smykker, fremkommet for næsten 100 år siden. De gamle fundberetninger er modstridende — om under vand ved et vadested eller i pløjjord på en af Oksholms marker. Ølandguldringen har intet tungt barbarisk over sig som adskillige andre af tidens svære gyldne prydelser, den er ædel, ren i sin linie, uden lyde.

En anden stor guldhalsring fra omtrent samme tid stammer fra Mov i Østhimmerland, nord for Lille Vildmose; og ikke mindre end fem ganske ens guldringe kom for dagen i 1869 ved tørveskær i en lille mose på Fræer Nordmark nord for Rold Skov. Ellers er der blandt guldsagerne fra Nordjylland grund til at minde om de forholdsvis mange »brakteater«: tynde runde guldblikplader med indstemplede ornamenter (og undertiden runetegn) og med på-

loddet ophængningsøsken. To betydelige brakteatfund er gjort i egnen ved Aars i Vesthimmerland; og ikke så få i Viborg amt, eksempelvis: ved Over-Hornbæk vest for Randers; på Torning Vesterhede vest for Kellerup; og ved Stenholt i Kragelund sogn ikke langt fra den store Kompedal Plantage.

Gravpladser fra yngre jernalder før vikingetid er sjældne i Danmark, men der kendes dog et par fra Nordjylland. Den ene findes i Vendsyssel, sydvest for Frederikshavn, nær syd for Donbæk. Her ligger bakkedraget »Borgbjerg«, og på dets mod øst skrånende bølgende flanke, klædt med lyng, krat og spredt trævækst, ligger oldtidshøjene, runde eller ovale, for det meste ganske lave med stenkrede om, enkelte dog ret store. De indeholder ligbrændingsgrave fra 7. og 8. årh. e. Kr. — Den anden, noget mindre gravplads, også med småhøje, ligger i Vester Han herred ved Hingelbjerg i Kollerup sogn, nordøst for Fjerritslev.

Vi er nu under dette vort korte ridt gennem forhistorien nået frem til oldtidens sidste store periode, vikingernes tid (ca. 800—1100). Også her har Nordjylland et og andet at opvise, som ikke ganske har sin lige andetsteds. For at blive ved gravpladserne, så lad mig straks pege på den, der ligger nær Højstrup syd for Tømmerby i Vester Han herred, — et øde stemningsmættet sted hvor det hænder, at trækkende sangsva-

Vilddyr i vikingestil. I gabet holder det sin uregerlige unge. Prydelse af forgyldt bronze til en mankestol for kørehest. Fra Mammen sogn i Viborg amt.

ners sære toner ledsager vandreren betragtninger over vikingernes gravhøje, skibssætninger og bautastene. En lignende, dog noget mindre vikingegravplads, nu bortryddet, har ligget et stykke længere mod syd, henimod Østlås. Visse særdrag ved disse pladser, i første række de ejendommelige trekantede gravhøje (»treodde«), der findes spredt ind mellem de øvrige, men også de skibsformede gravanlæg — begge dele i virkeligheden fremmed for dansk vikingegravskik — kunne tyde på, at vi her står overfor minder efter svenske (mulig norske) vikinger på hærgnings- eller erobringstogt i Limfjordslandene. I denne forbindelse ligger det nær at minde om de på samme måde noget fremmedartede skibssætninger og kredsformede anlæg, der engang har været at se på banken »Lindholm Høje« nord for Nørre-Sundby; stedet var i ældre tid helt dækket af flyvesand, men ligger nu frit. Og endnu en nordjysk gravplads hører til i denne sammenhæng, nemlig den syd for Torslev kirke i Østvendssyssel; her lå i gamle dage, og ligger da for den sags skyld delvis endnu, på den tidligere Riis fattiggårds mark en samling, oprindeligt over 100, lave ofte stenomsatte gravhøje fra vikingetid, både runde, ovale og trekantede. Også her kan man tænke på svenske vikinger, der fra Kattegat kan have fundet deres vej op til Torslev ad Sæby Aa.

Denne forbindelsesvej markeres yderligere af to mindre, nu forsvundne vikingetidsgavpladser: ved Kirkelund sydligere i samme Torslev sogn, og på Hørby kirkebakke lidt længere i nordøst. Har monstro svenske eller nordmænd ligefrem siddet inde med dele af Nordjylland i 9. eller 10. århundrede? Gravpladser anlægges vel ikke af folk, der kun er på kortere visit. — Men hvad ved vi til syvende og sidst om politiske konkrete hændelser fra tider uden skriftlige kilder!

Forlader vi nu Vendssyssel og drager videre sydpå spejdende efter vikingetidsspor, finder vi ikke så ganske få sådanne, i form nemlig af vikingegrave, der ofte viser sig anlagt under en til det samme bygget høj eller oven i en ældre, forud stående; sjældnere under flad mark. Og disse grave er utvivlsomt rent danske. Her møder vi ikke ligbrænding, derimod den mere hjemlige jordfæstelse, og her optræder vikingekrigerens karakteristiske gravudstyr: sværd, økse, spyd, skjold, sporer og stiggøjler; hertil endda ikke sjældent hest og hund. Der skal nævnes følgende fund af den slags nordjyske krigergrave fra vikingetid: et ved Farsø i Vesthimmerland; to ved Hald syd for Viborg; et ved Velds og (syd herfor) to ved Mammen øst for Viborg; et ved Fly syd for Skive. Velds-graven viste sig at indeholde et par fornemt or-

Runestenen på Skern kirkegård, Viborg amt. »Troldegjort den mand som bryder dette minde«, siger stenen, og fremviser samtidig troldeu selu!

namenterede sydengelske stignbøjler fra ca. år 1000; men ganske særlig prægtigt udstyret var den ene Mammengrav, den fra »Bjerringhøj«. Her lå graven meget dybt, helt nede under den markflade hvorpå højen var rejst (dette gav i parentes bemærket anledning til teorien om, at også den sydlige Jellinghøj kunne dække over en dybtliggende grav — hvilket den dog som bekendt efter de sidste udgravninger derovre har vist sig ikke at gøre; kedeligt nok!). Undersøgelsen af »Bjerringhøj«, som foregik 1868 og er beskrevet af selve Worsaae, afdækkede en stor trækiste, hvori den døde havde hvilet på en med dun og fjer polstret pude; han var forsynet med bronzekedel, to træspande og et par stridsøkser, den ene udsøgt ornamentet i sølvindlægningsteknik, og til hans dragt havde hørt en kappe med uldbroderier, to silkevævede manchetter og et pandediadem af guldindvirket silke; ovenpå kisten var henlagt et svært vokslys. Det andet Mammenfund, som kom for dagen 1871 i en grusgrav tæt syd for Mammen by, har vistnok hørt til en grav, anlagt under flad

mark; det indeholdt pragtfulde forgyldte bronzebeslag, dels til et skrin dels til et par »mankestole« for køreheste. Jovist har Viborg-vikingerne forstået at udstyre sig!

Ikke blot fra gravene taler de døde vikinger til efterslægten, også fra runeindskrifterne og det nok så direkte; men kort og knapt. Her skal nævnes nogle af de nordjyske runestene og deres udsagn.

Ældst blandt disse stene er nok den ene af de to, der nu står i Gunderup kirkes våbenhus (vest for Lille Vildmose). »Østen satte denne sten efter Asulv, sin fader«, siger den, mens dens noget yngre fælle er mere ordrig: »Toke rejste denne sten og gjorde disse minder efter sin måg Ebbe, en velbyrdig thegn, og sin moder Tove. De ligger begge i denne høj. Ebbe undte Toke sit eje efter sig«. Altså en taknemlig søn, der mindes sin mor og sin stedfar (måg), efter hvem han har arvet. Ikke mindre end 3 sønner taler fra den runesten, der nu står opstillet i tårnrummet i Hune kirke (i det sydvestlige Vendsyssel): »Hove, Thorkild, Thorbjørn satte Runulf den rådsnildes, deres faders, sten«. Lignende udsagn læses på andre stene, nu stående følgende steder: i våbenhuset i Jetsmark kirke (vest for Store Vildmose); i våbenhuset i Sjærrind kirke (vest for Thisted); i våbenhuset i Giver kirke (Vesthimmerland); på en høj ved Ravnkilde kirke (Vesthimmerland); i præstegårdshavediget lige overfor kirken i Kongens Tisted (Vesthimmerland); i våbenhuset i Skivum kirke (Vesthimmerland); i præstegårdshaven i Hjerminde sogn (omtrent midtvejs mellem Viborg og Randers); i våbenhuset i Bjerregrav kirke (nordvest for Randers), to stene; ved herregården Ulstrup, i haven; i Langaa kirketårn, indmuret udvendig i sydsiden. Af disse opregnede runestene lægger man særlig mærke til Ravnkilde og Skivum. Førstnævnte fordi her en »landhyrde«, dvs. godsbestyrer, mindes sin »dronning«, dvs. herskabsfrue; den sidste fordi stenrejserne priser »den bedste og første af landmænd i Danmark«, hvilket sikkert ikke betyder »agrarer«, men snarest »landsmænd«. Det er videre værd at bemærke, at et par af disse runestene (Ravnkilde og Giver) har bagsiden helt bedækket med skålformede fordyb-

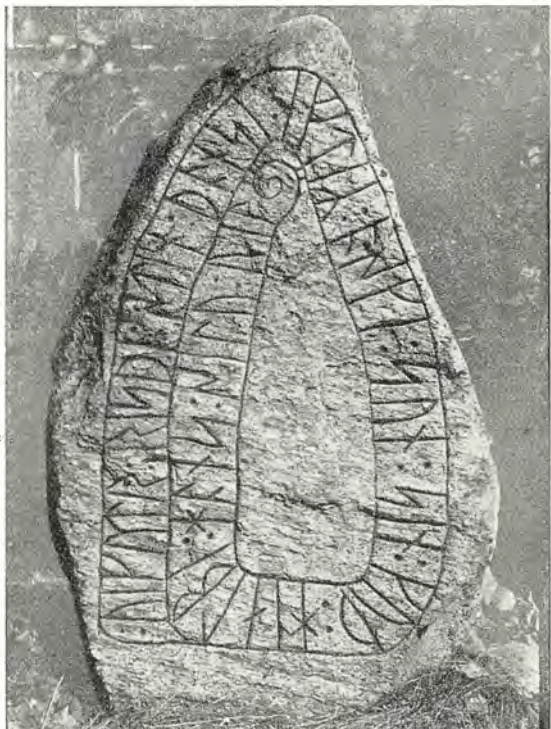

ninger, de velkendte urgamle helligtegn. Viser dette, at runeristeren til sin indskrift har valgt en iforvejen helliggjort sten, eller var måske enhver erindring om disse tegns betydning svundet bort i vikingetid?

Kraftige forbandelser mod fredsforstyrrelser kan lyde fra runeindskrifterne. Således slutter stenen fra Sønder Vinge sydvest for Randers (nu opstillet i kirken) sin indskrift med ordene: »En ræte den mand, som øder dette minde!« Ræte må betyde noget som nidding. Og den monumentale runesten på Skern kirkegård (midt mellem Viborg og Randers) har følgende magtfulde indskrift: »Sasgerd rejste stenen — Finulvs datter — efter Odinkar, Osbjørns søn, den dyre og den drotfaste. Troldgjort den mand som bryder dette minde!« Og til yderligere advarsel har så stenhuggeren midt på runestenfladen anbragt selve troldhovedet, med runde gløjerne og stort fletskæg.

I den senere vikingetid trænger kristendommen frem også på runestenene. På Grensten kirkegård (sydvest for Randers) slutter stenens indskrift med ordene: »Gud hjælpe deres sjæl«. Og samme anrørelse — »Gud hjælpe hans sjæl vel!« — lyder fra den ene af de to runestene på kirkegården i Aalum (vest for Randers); også den anden Aalum-sten synes præget af mildhed, når den siger: »Thyre, Vigots kone, lod rejse denne sten efter Thorbjørn, Sibbes søn, hendes sysling, som hun elskede højere end egen søn.« (Sysling eller søstling er vistnok fætter). Og lad os sluttelig læse indskriften på runestenene i Aars i Vesthimmerland, den som nu er opstillet på en lav højning på kirkegården: »Asser satte denne sten efter Valtoke, sin herre. Stenen siger, at her vil den stå længe. Den skal nævne Valtoke varde«. Her udtrykkes runestenenes inderste mening og formål: at forlænge erindringen, at udstrække mindet.

Fra runestenene vender vi tilbage til selve terrænet. Skulle man ikke herude, til slut, kunne udpege et og andet spor fra vikingetidens svundne sekler? Hulvejene måske? I bogstavelig forstand er disse jo spor efter fortidens samfærdsel. Når de gamle veje, fra højderne hvor de frit kunne brede sig over slettens plan, blev tvunget ned til smalle vadesteder eller ind mel-

En af de to runestene på Aalum kirkegård, Viborg amt. Den er fra kristen tid (»Gud hjælpe hans sjæl vel«). Ingen trold i midtfeltet!

lem stejle skråninger, da neddybedes vognhjulenes spor, da opstod de velkendte hulveje med mange og tætte meterdybe hjulrender, de som står den dag i dag. Eksempler: Løvelbro over Skals-Aaen; Bundgaardsminde ved Rold Skov nær Rebild. De er udtrykfulde minder, hulvejene, om ivrig færdsel mellem landsdelene, men hvor gamle er de? det vides ikke med sikkerhed. Nogle kunne vel tænkes at gå helt tilbage til oldtidens sidste århundreder.

Et enkelt sted må endnu besøges i Nordjylland, inden vikingernes periode forlades, et sted der gemmer levningerne af et af landets vældigste militærmonumenter, et værk fra alleryngste vikingetid: Aggersborg ved Limfjorden. Vendsyssels yderste sydvestlige udløber dannes af den brede banke på Aggersunds nordkyst ret overfor Løgstør by i Himmerlands nordvesthjørne. Ensomt knejser Aggersborg kirke, midt i sin kirkegård, højt på den træløse bare bakkeryg, i sandhed et vindenes mødested; Limfjordens smalle flodløb gyder sig ud i bredningen, og Hanherrederens fremskudte knude nærmer sig

Fra udgravningen af Aggersborg-pladsen ved Limfjorden. Billedet ser fra nord mod syd ned mod gården Aggersborgs aulsbygninger. Blottet er undergrunden med dens mange huller efter de stolper, der har båret vægge og tag i et af de aflange, krumvæggede kasernehuse. Hulsystemet er set fra husets ene gavlende. I forgrunden ligger det firkantede indre rum før hovedsalen; yderst tilvenstre løber de to hulrækker, der stammer fra gadens træbrolægning.

Himmerlandshjørnet. Her måtte vel betingelser være til stede for et knudepunkt af merkantil og strategisk værdi. Ja, det viser sig virkelig, at der i ældre vikingetid på dette sted har ligget en nu aldeles forsvundet by — en Aalborgs forløber — som i yngste vikingetid, i 11. århundrede, blev sløjft for at afløses af et monumentalt militært støttepunkt, land- og søbase for en kongemagt, der stræbte højt mod absolutisme hjemme og mod fornyet Englandsherredømme ude, men som kom ud af ligevægt og faldt dybt. Historien om Knud den Hellige — kongen der først blev hellig efter døden — knytter sig nært til Aggersborg, hvis storslåede militæranlæg ødelagdes af forbitrede oprørske bønder i kongens dødsår 1086.

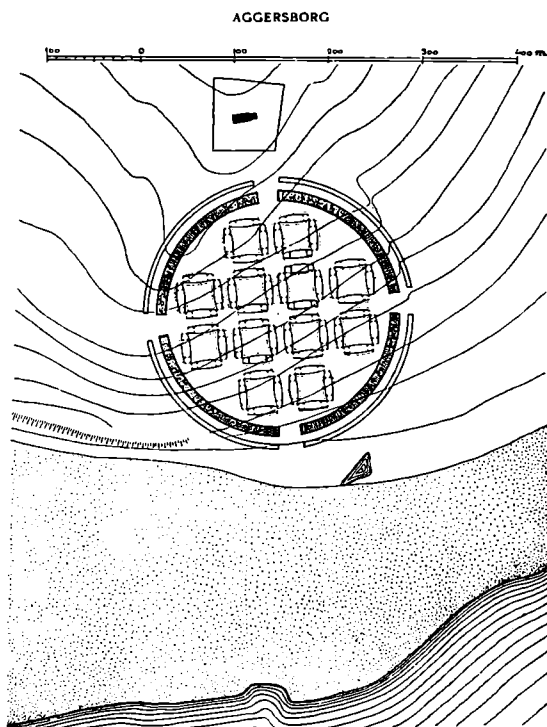
Det er arkitekt C. G. Schultz fra Nationalmuseet, Poul Nørlunds nære medarbejder ved

Trelleborg på Sjælland, som siden 1945 har ledet udgravningerne på Aggersborg. Det er lykkedes ham at eftervise resterne af den fredelige by eller landsby, som i ældre vikingetid har ligget ved kysten nedenfor den banke, der nu bærer kirken. Foruden et stort antal (over 100) affaldsgruber, fyldt med al slags levn og kasseret bortkast — og altid i hver ende forsynet med et sulehul, hvilket nok tyder på tagformet overdækning — fremkom der tomter efter beboelsehuse, som interessant nok viste sig at have haft samme grundform som de berømte huse i Trelleborg (altså buede længdevægge og ret afskårne gavle), omend de naturligvis ikke har været så fint udført som disse. Alligevel, selv om Aggersborghusene har haft et forholdsvis beskedent format og dertil sandsynligvis lerklining mellem stolperne, så viser dog disse almindelige, så at

sige »civile« boliger, at den ejendommelige længdebuede husform — sikkert oprindelig opstået ved, at husets eller hyttens tag simpelthen bestod af selve båden, lagt op med kølen i vejret — har været vikingetidens privatbolig herhjemme, eller i hvert fald en af privatboligformerne. Dette er i sig selv et interessant resultat.

På et tidspunkt da, som genstandsfundene viser det, denne lille handelsby havde eksisteret i et par århundreder, blev den brat sløjft, ja tilintetgjort af en stærkere magt, utvivlsomt kongen selv, der besluttede her at lægge en militærlejr af lignende form og mønster som den i Trelleborg. Altså en fireportet svær ringvold af træ og jord, omsluttende kasernehuse, fordelt i karreer, der atter adskiltes ved indbyrdes vinkelret forløbende træbrolagte gader. Men hvor langt større blev ikke Aggersborg end den sjællandske lejr. Hvor Trelleborg-ringvoldens indre diameter er knap 137 m, er Aggersborgvoldens 240 m. Hvor Trelleborg indenfor sin vold har haft 16 huse anbragt i 4 karreer langs 2 gader, har Aggersborg indenfor sin rummet 48 huse i 12 karreer langs 6 gader. Tilmed har disse Aggersborghuse været 10 % længere end de trelleborgske, og i et par af Aggersborgs brede portgange synes visse spor at angive, at to træårne har flankeret gennemkørslen. Til gengæld ser det ikke ud til, at Aggersborg har haft nogen ydre forborg sådan som Trelleborg kan opvise den. En anden forskel mellem de to anlæg mener arkitekt Schultz at kunne slutte sig til ud fra undergrundens hulsystemer, den nemlig, at mens Trelleborgs huse helt igennem var bygget af lodrette spanter, har Aggersborgs i gavlene haft vandret bulkonstruktion, i langvæggene derimod snarest fletværk og lerklining.

Hvad får nu den at se, der i vore dage besøger Aggersborg? Sandt at sige ikke meget! Militærlejren har ligget på den brede skrånede flade mellem Aggersborg kirke i nord og Aggersborg hovedgård i syd; og her er dyrket mark. Den gamle ringvold er af ploven gennem århundreder blevet næsten fuldstændig udpløjet; kun for den, der iforvejen ved besked, tegner den sig som en svag højning i terrænet. Men endnu er udgravningen af den vældige plads langt fra

Rekonstrueret plan af Aggersborg militærlejr. Tegnet af E. Norn på grundlag af C. G. Schultz' udgravninger. Øverst ses Aggersborg kirke og kirkegård, nederst Limfjordskysten. (Efter »Fra Nationalmuseets Arbejdsmark« 1949).

tilendebragt, og er man så heldig at komme, mens afdækning af større eller mindre terrænflader foregår, vil man få et indtryk af det virvar af huller, gruber og render i undergrunden, der danner grundlaget for arkæologens slutninger. I een henseende står Aggersborg tilbage for Trelleborg: den ydre håndgribelige fremtræden. Hvor man i Trelleborg ser selve vikingefæstningen lyslevende for sig med volde, grave og husgrunde (for ikke at tale om den i fuld størrelse rejste husmodel), har man i Aggersborg vel selve det prægtige Limfjordslandskab, men ellers kun svage antydninger af, at her lå engang landets, næst Danevirke, største vikingeanlæg.

Endnu et tredje »Trelleborg« er i de seneste år dukket frem, ved »Fyrkat« inderst i Hobro Fjord, bag byen, men herom nærmere i dette værks følgende bind.

Hvad siger så de historiske kilder, Saxo og endnu ældre skribenter. De er ikke enige i enkeltheder, men i store træk kan begivenhederne

opridses som følger. I 1085 udskriver kong Knud ledingsflåden til togt mod England. Den møder kun ufuldstændigt op. Skibene må antages at have samlet sig etsteds i Vestlimfjorden (mulig ved Humlum). De måtte imidlertid vente forgæves, togtet blev sluttelig opgivet, til stor misfornøjelse for det til ingen nytte fremmødte og nu hjemsendte mandskab. Men var folket utilfreds, var den strenge monark det ikke mindre, navnlig da med det forhold, at mange ledingspligtige slet og ret var udeblevet. Hårde bøder blev da idømt og af kongens mænd skånselsløst inddrevet, sikkert med overdreven nidkærhed. I hvert fald blev dette bønderne, navnlig Ven-

delboerne, for meget. I voldsomt oprør rejste man sig i 1086 mod kongens fogeder og folk, der blev dræbt eller forjaget, mens de faste kongelige borge og baser stormedes — og da naturligvis i første række Aggersborgs store lejr, sådan som dette beskrives i retoriske vendinger af Odensemunken Ælnoth. Her fandt altså Aggersborg sit endeligt. Den rejstes aldrig mere. Og senere samme år var det, kong Knud med sin broder og 17 hirdmænd dræbtes i Odense Skt. Alban.

Med Aggersborglejren står vi på middelalderens tærskel. Rækken af Nordjyllands oldtidsminder sluttet med den.

*Mankestol til kørehest.
Fra Mammen, Viborg amt.*

KIRKER

Af Erik Moltke

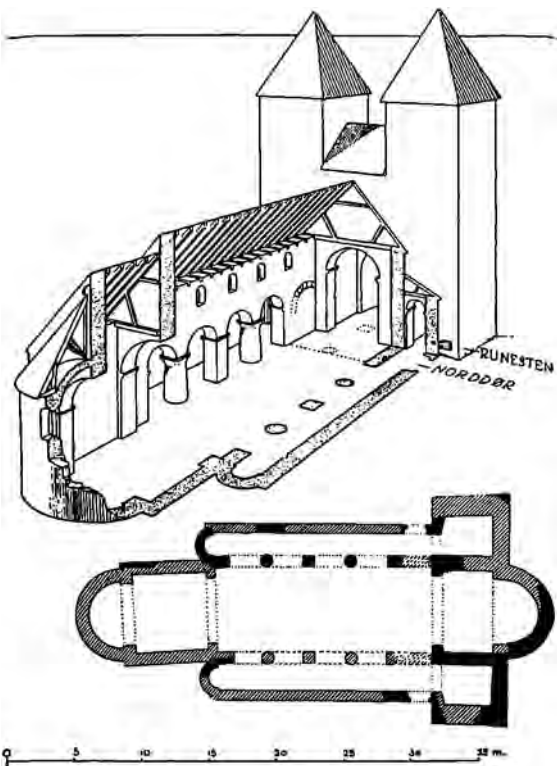
Øst for Viborg Sø, nær brinken, med udsigt til stiftsbyen og dens hellige »bjerg« ligger Skt. Margrethes kirke i Asmild, tilsyneladende en af Jyllands rigeste kirker, et langhus med et dværgagtigt tårn, lappet og forkludret gennem tiderne, men oprindelig en af de ærværdigste og interessanteste helligdomme, enestående i vort land. Et højloftet rum åbner sig for den indtrædende; han ser store ar i murene, som ved nærmere eftersyn viser sig at være tilmurede arkader, brede og rundbuede. Kirken må have været treskibet, han går ud igen, ser på det usle tårn; det passer ikke, her bør have været noget andet. Og den runesten, der står opstillet i det moderne våbenhus, har den noget med kirken at gøre? Hvad er det for gåder, der skjuler sig her i denne kirke, i hvilken den anden Viborg-bisp, Eskil, blev dræbt to år før slaget ved Fodevig 1134, hvor så mangan dansk biskop så himmelens lys?

Nationalmuseets udgravninger 1950—51 gav takket være arkitektens fine sporsans problemernes løsning: en hel domkirkeplan afsløredes, som Bremens, treskibet, med østkor og -apsis og små apsider for østenden af sideskibene, men hertil, og det er det mærkelige og enestående i Danmark, et imponerende tredelt vestparti med endnu et kor. Sideskibene har her været afsluttet med hvert sit tårn, som har raget over en meter uden for deres flankemure, og mellem tårnene var det andet kor, hvorfra endnu en halv-rund apside sprang frem (se ill. side 136). Kirken er opført af små, råt tilhuggede kamplesten med enkeltheder af frådsten, og hovedskibets højmur — thi kirken har været basilikabygget med opragende midtskib — har været båret af de nu indkapslede piller, afvekslende runde og firkantede; måske har der været en muret tribune i vestkoret og måske en krypt. Runeste-

nen har intet med kirken at gøre, uden for så vidt som den er fundet i nordtårnets nedre murparti. Den fortæller, at Thorgund, Thorgot Thjodulvsøns datter, satte denne sten efter sin mand Bose, en »tidendemand«; men ethvert forsøg på at bringe indskriften i forbindelse med den berømte Thorgunneslæggt, hvis ætlinge bl. a. var ærkebisp Asser i Lund og hans yngre broder Svend, der blev bisp i Viborg, er frugtesløst. —

En rig og kompliceret plan har afsløret sig, en ren tysk plan, fuldbåren på dansk grund i begyndelsen af 1100årene — før Viborg domkirke blev bygget! Et levende stykke kulturhistorie rulles op for os fra kristendommens ældste tid. Bispesædet i Viborg blev først oprettet ca. 1060, da Svend Estridsøn reorganiserede Danmarks stiftsinddeling; indtil da havde Jylland ligget hen som eet stort stift under den Ribe bisp, selv om Vale, der 1043 indviedes til biskop i Ribe, 1049 ved kirkemødet i Mainz underskrev sig som biskop af Viborg. Var det på forventet efterbejling? Og betyder bygningen af Asmilds statelige »domkirke« uden for Viborg mon, at kristendommen endnu ikke turde vove sig op på Vi-bjerget i den gamle tingby (*vi*, d. e. hedningenes indviede plads)? Vi ved det ikke. Men vi ved, at Danmark først 1104 fik sit eget ærkebispedømme i Lund, og at landet indtil da stod under Hamborg—Bremens overhøjhed, og Asmild, der først senere blev klosterkirke, står da som et murfast bevis på de stærke tråde, der stadig forbandt Danmark med moderkirken, et vidnesbyrd om den endnu energiske mission, der udgik fra det land, der i Harald Blaatands tid havde kristnet danerne.

Vi springer over Limfjorden og står foran Vestervig klosterkirke (se ill. side 145), en herlig granitkvaderbygning, den største næst Viborg.

*Asmild klosterkirke ved Viborg.
Rekonstruktion af C. G. Schultz.
(Efter »Fra Nationalmuseets Arbejdsmark«).*

Efter en heldig restaurering i årene 1917—21 står den som en treskibet basilika med kor og apsis og mod vest et svært, gotisk tårn af almindelig landsbykirketype. Men før denne restaurering, da alle kirkens tre skibe var samlet under eet stort saddeltag, ville den interesserede turist, der intetanende trådte ind i kirken, blive slået af endnu større forundring end den, der idag med øjnene på stilke vover sig ind i Asmild. Thi her finder han jo alle tre skibe bevaret, skilt af de samme rundbuede arkader, der bæres af svære granitkvadersøjler, også her afvekslende runde og firkantede, med ganske lave, højst ejendommelige kapitæler (s. 137). Hvorfor, måtte han spørge sig, hvorfor lå dette vældige gudshus her, langt fra folk og fæ, i en øde, ugæstfri egn, hvor den barske, saltvandsmættede vesterhavsvind havde stivnet de sparsomme træer i hældende stilling?

Vi må langt tilbage i tiden for at udrede det, og der er endnu mere end denne kirke at forklare; går vi tilbage til tiden før 1150, da den

blev til, ser vi ikke blot, at kirken selv danner nordfløjen af et anseligt kloster, men at der o. 200 m nordvest for klostret rejser sig en anden, ligeså stor kvaderkirke med et knejsende centraltårn.

Legenden fortæller, at Thys lokalhelgen, Skt. Thøger, opførte landsdelens første kirke af ris og kviste — det har været engang i 1000årene — og blev begravet her; denne kirke, der rimeligvis har bestået af klineværk som de gamle thylandske bondegårde, har utvivlsomt haft plads, hvor en af de to store granitkvaderkirker, som begge var viet Skt. Thøger, senere blev bygget, og snarest hvor den sidstnævnte med centraltårnet, den oprindelige sognekirke, har stået. Annalisterne beretter, at Skt. Thøgers ben blev overført og skrinlagt i den nye kirke 1117, og på det tidspunkt har sognekirken, der er lidt ældre end klosterkirken, da sikkert stået under opførelse. Denne kirke, af hvilken nu kun fundamentene er tilbage, havde en ligeså enestående plan i Danmark som Asmild; en kirke, formet som et latinsk kors (d. v. s. længdeaksen var større end tværaksen), og til det rektangulære kor, der mod øst afsluttedes af en apsis, knyttede sig to langstrakte sidekapeller eller korsideskibe, og mod vest var der en forhal. Midt over kors-skæringen hævede det svære, firkantede tårn sig. Ak, den danske gejstlighed skønnede sjældent på sjældne kirkeplaner. Allerede få år efter reformationen var nedrivningen af denne kirke i fuld gang. Prægtige sokkel- og billedsten er senere anvendt i klosterkirken. Også denne havde oprindeligt form som et latinsk kors, idet det nuværende skibs østende har været tværskib med fremspringende korsarme, hvortil der i øst har sluttet sig to par udbygninger, som flankerede højkoret; de yderste, formet som småkor med apsider, var kapeller, de inderste, firkantede, gjorde tjeneste som sakristier. Det nuværende højkor med tilhørende apsis er en rekonstruktion på grundlag af fundamentspor. Skibet har været et fag længere mod vest, men dette blev revet ned, da det sengotiske tårn tilføjedes; man ved derfor ikke, hvor spændende den oprindelige vestafslutning har været. Det indre, høje, lyse rum er præget af de ovenfor omtalte vekslende runde og firkantede piller, og disse består ikke,

Interiør fra Vestervig klosterkirke. Maleri af Heinrich Hansen 1862.

Det høje, lyse kirkerum, der er udført under engelsk påvirkning, præges af de vekslende søjler og piller, muret op af granitkvadre.

som ved saksiske kirker med lignende »støtteveksel«, af een stentromle, men er muret op af mange omhyggeligt rundede granitkvadre. Begge disse storkirker lyser af engelsk påvirkning, sognekirkens plan og klosterkirkens lavkapitælede søjler, og hertil kommer, at man rundt i de thylandske kirker sporer engelsk påvirkning i en særlig dørtype med et forsænket, rundbuet felt over en svær dørøverligger, som det ses i ikke mindre end 10 kirker (f. eks. Nors, Hurup, Skjoldborg, Snested), mens en sådan dør uden for Thy kun kan påvises eet eneste sted i landet, nemlig i Veng klosterkirke, hvis engelsk-normanniske præg forlængst er fastslået.

Da Sven Estridsøns stiftsdeling gennemførtes, blev Vestervig bispesæde for det nordligste stift, og at det med sine to store kirker har været

udgangspunktet for en kraftig gejstlig virksomhed, fremgår bl. a. af, at Thy og de to vestligste herreder af Hjørring amt allerede o. 1200 var mættet med kirkebygninger, mange rigere og skønnere end de fleste andre steder i landet. Først o. 1139 blev bisperesidensen forlagt til Børglum, muligvis fordi der da var mere brug for den dør. Men grunden til, at Vestervig, nu et afsides sted i Danmark, dengang blev valgt til Norddanmarks kristelige centrum, er klar. Med Limfjorden åben til begge sider var den udfaldsporten mod vest til England og fastlandet og mod nord til Norge, en livlig og trafikeret plads. Først med vestudløbets tilsanding o. 1200 begyndte det at gå tilbage for stedet, og allerede på reformationstiden er nedrivningen af den store sognekirke som nævnt i fuld gang.

Aalborg Vor Frue kirke er en moderne murstensbygning fra 1877; men tidligere lå her en kirke, der nok kunne måle sig med Vestervig-erne i interesse, og som dannede fløjen i et ældgammelt nonnekloster. Snorre Sturlusøn beretter, at Sigurd Slembedegn, den norske kongesøn, blev begravet her i 1140. Af hele dette storlåede anlæg er kun en granitkvaderportal bevaret; men den er også tilstrækkelig til at vise en indgribende normannisk-engelsk indflydelse på arkitekturen, og det er ikke en landsbystenhugger, der har været i arbejde; der står en voldsom kraft af den svære arkivolt, der med sin normanniske siksakstav spænder fra søjle til søjle; buen herover med »roll-billets«, de fint udformede, »illustrerede« kapitæler, de syv nu rundt om i muren strøede billedkvadre og hele rejsningen vidner om kunst og erfaring, men en kunst som virker fremmedartet blandt jyske granitkvaderkirker. Over portalens issepunkt er nu indsat en kvader med den tronende Kristus flankeret af to andre billedkvadre, den ene med en gådefuld fremstilling, den anden med flugten til Ægypten; men den mærkeligste kvader er en fremstilling af Herodes, der siddende på sin tronstol med sværdet på skødet giver ordre til barnemordet, en barsk og magtfuld kongeskikkelse af stor virkning. Den spænstige løve på en anden kvader er blandt de bedste i Jylland, selv om den ikke i raffinement kan måle sig med dyrene på Viborg domkirke; dem skal vi senere komme tilbage til.

Anglo-normannisk er også en anden nordjysk kirke, vel den ældst virkende af alle Danmarks kirker, Lime i Salling, en langstrakt kirke med meget høje mure; dens apsis og kor, der er muret af rå tilhugne granitkvadre af forskellig størrelse og lagt i uregelmæssige skifter, er noget yngre end skibet, som er opført af rå granit, og her træffes det velkendte sildebensmønster, »opus spicatum«, der altid i vore kirker er tegn på højeste ælde (det findes bl. a. i Roskilde Vor Frue, der er opført i 1080erne af biskop Sven Nordmand). Her i denne primitive mur sidder norddøren endnu bevaret i tilmuret stand, som Aalborg-portalen har den de vestfra kommende rullestave eller roll-billets, og kordøren har siksakstaven og andre engelske enkeltheder;

denne dør er da sikkert overflyttet fra det oprindelige til det nuværende kor. Det er også et engelsk træk, at begge skibets døre er anbragt så langt mod vest, at de næsten sidder op ad endemuren, hvor der er en lidt yngre forbygning, som har været beregnet til at bære et tårn.

Nu er de anglo-normanniske træk ikke begrænset til Nordjylland alene, men de er hyppigst her, og det er derfor næppe for dristigt at antage, at Vestervig har været stedet, hvor den engelske missionsvirksomhed havde sit tilholdssted.

Mens Asmild kirke havde en så absolut tysk plan, at den kun kan tænkes bygget af en med tysk arkitektur fuldt fortrolig mand — det samme gælder iøvrigt Ribe — viser den engelske påvirkning sig som regel kun i enkeltheder; men vi kender ikke den oprindelige Vor Frue i Aalborg, hvis fine stenhuggerarbejde kunne tyde på, at det var normanner eller englændere, der havde været i arbejde; derimod tør vi sikkert regne Vestervigs nedrevne sognekirke for ren engelsk, hvad planen angår. Vi kan da konstatere, at de her beskrevne bygninger, der hører til Danmarks ældste stenkirker, afspejler kristendoms-historien, som vi kender den fra kilderne: de stadige brydninger mellem tysk og engelsk fra Knud den Stores tid. At den tyske indflydelse især har gjort sig gældende i det sydlige og på øerne (hvor der iøvrigt sporadisk kan konstateres engelsk indslag), er kun, hvad vi kan vente. Omend det er kommet som en overraskelse, at forløberen for teglstenskatedralen i Roskilde, biskop Sven Nordmands frådstenskatedral, er tysk- og ikke engelskpræget, må det dog siges at være en naturlig og logisk følge af missionens gang i Danmark; ligeså rimeligt er det, at England kommer først til markedet i egnene omkring Limfjorden, og at vi ikke kan vente at træffe »tyske« kirker alt for meget nord for Viborg. Alligevel er der i Vendsyssel et kraftigt tysk indslag, omend vistnok kun indirekte; men det er en yngre foreteelse, som vi om lidt skal komme tilbage til.

Viborg domkirke er Danmarks, ja, vistnok verdens største granitkvaderkirke. Englands og Fastlandseuropas store katedraler blev som regel bygget af blødere materiale, først og fremmest

*Viborg domkirke set fra syd over byens tage.
Den efter vor tids smag altfor regelrette rekonstruktion dominerer bybilledet ligesom
dens ældre forgænger. (Fot. Jonals Co.).*

kalkstensarter, mens den rhinske tuf, der har fundet vej herop (Ribe), gør sig stærkt gældende i Rhinegnene. Kun i den franske provins Languedoc findes et større antal granitkirker.

Der er ingen grund til at være særlig stolt af Viborgdomen, som den står nu. I årene 1864—76 nedrev man praktisk talt hele det gamle, stolte monument, der ganske vist var hærget af brande og, som så mange andre af landets kirker, »ødelagt« af talrige lapninger, tilbygninger og hvad der ellers kan gøres for at pakke en gammel kirke ind. Inspiratoren af denne ødelæggelses vederstyggelighed var mærkeligt nok vor første store kunsthistoriker, N. L. Høyen, den der fik øjnene op for fædrelandets særprægede kunst, og som virkelig havde forstand på at skille de forskellige perioder ud i de gamle kirkebygninger. Skønt decideret modstander af pasticher ivrede han for at føre kirken tilbage til dens

oprindelige skikkelse. Nu tordner middelalderarkæologerne og arkitekturhistorikerne mod dette det forrige århundredes »rene« stilraseri, men utvivlsomt skulle der netop et passende antal af sådanne restaureringer til, for at man kunne få øjnene op for, at opgaver af denne art var umulige: Viborg, Bjernede rundkirke og Ledøje etagekirke er talende vidnesbyrd; der skal mange år til, før arkitekterne Nebelongs og Storcks Viborg domkirke får patina, mange, alene af den grund, at de vragede de gamle kvadre af erratiske blokke, til fordel for maskinhuggede kvadre fra stenbrud uden markstenskvadrenes brogede farvespil, men ensartede, grå, triste og — regelmæssige. Mens man således ikke kan sige mange smukke ord om den nuværende kirke *i forhold til den gamle*, kan man aldeles ikke frakende den værd som nyromansk bygning betragtet, selv om den i sin strenge stilrenhed f. eks. ikke når

Viborgløverne. De to billedkvadre er en domkirke værdig.

Under den gamle stensmesters hammer og mejsel er den hårde granit omformet til spændstige dyrekroppe. (Fot. Nationalmuseet).

den store Saint-Etienne i Caen i Normandiet, som efter de store protestantiske »ravages« i 1562 og 1566 byggedes om fra grunden.

Af den oprindelige Viborg katedral står nu kun den gamle krypt, hvis 12 hvælvinger bæres af 6 svære, lave granitsøjler, samt enkelte skulpterede kvadre fra den gamle bygning, der med held er genanvendt i de nye mure. Blandt disse må man især glæde sig over de to løvefigurer i apsiden; de betegner højdepunktet af romansk skulpturkunst i Danmark, forener tvangfrit en raffineret elegance med grum vildskab, og de lader ane lidt om kvaliteten af den kirke, hvis virkelige udseende vi er så temmelig uvidende om, så uvidende at vi må rundt til omegnens landsbykirker for at lure dem træk af, der kan være lånt fra domkirken. Når således et antal landsbykirker i Viborgs omegn har seksøjleportaler, må dette f. eks. tages som et uomstødeligt bevis på, at domkirkens oprindelige vestportal også var seksøjlet; thi det turde være utænkeligt, at en landsbykirke var rigere udstyret end moderkirken. Men iøvrigt har domkirken sendt sine påvirkninger langt af led, Sjørrind i Thy er således et ægte barn af Viborg, og Bejstrup i Hjørring amt kan måske ikke forklares uden om Viborg; på den anden side har Viborg domkirke lånt fra Ribe.

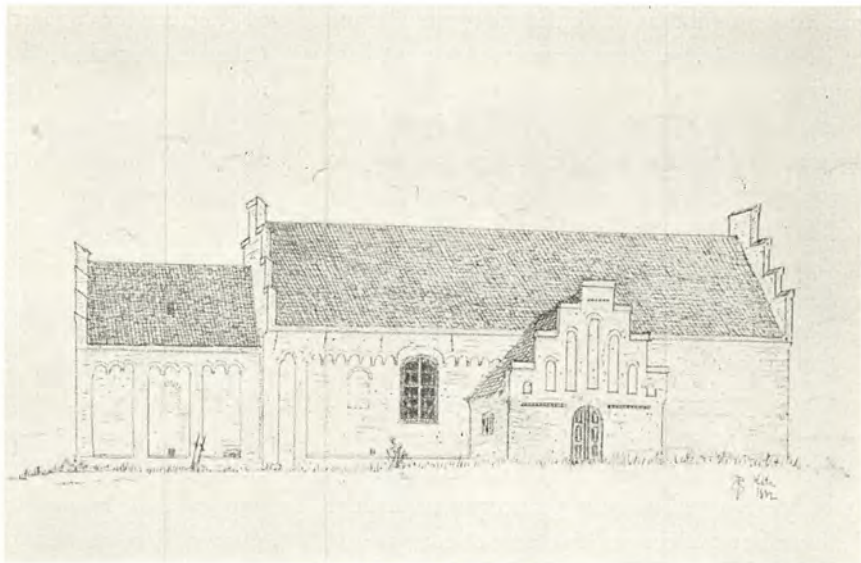
Viborg domkirke er den yngste af det middelalderlige Danmarks tre store kvaderstenskatedraler, alle fra første halvdel af 1100erne; såvel i plan som i opstalt er Viborg påvirket fra Lund,

men den har mange enkeltheder fra Ribe; således var den oprindelige kirkes sydportal, af hvilken man har bevaret en opmåling, helt ripensisk, med fire slanke, elegante søjler, der havde smukke palmetkapitæler og klo-baser. Alle tre kirker er treskibede korsarmsbasilikaer, men til forskel fra Ribe har (havde) både Lund og Viborg kortårne og kor med krypt, samt småkapeller indskudt i hjørnerne mellem kor og korsarme, og Viborgs apsis er i alt fald nu en enklere kopi efter Lund. Vestpartierne er derimod tilsyneladende forskelligt udformede for alle tre bygninger, dog er der noget, der kunne tyde på, at Ribe og Viborg oprindelig var planlagt forholdsvis ens, ligesom deres langhussystem svarer til hinanden.

I tidens løb fik kirken en hel del tilbygninger, bl. a. de for middelalderen helt uundværlige kapeller. Ilden var den ikke god. 1501, 1567 og 1726 er den røde hanes år, det sidste så ødelæggende, at der næppe bevaredes en stump træ undtagen mirakuløst nok et aneligt, gotisk krusifiks. Også »lyskloven«, den store, syvarmede malmkandelaber, hvis indskrift meddeler, at den er gjort i Lübeck 1494 og skænket af kanniken Peder Poulsen, overlevede branden sammen med en del sarkofager og ligsten.

Inden vi går over til at se på nogle af de gode kvaderkirker, hvis bygmestre mer eller mindre har gået i skole i Viborgdomkirkens »hytte«, må vi endnu engang over Limfjorden, denne gang til Vendsyssel.

Flade kirke i Hjørring amt efter tegning i Nationalmuseet. Billedet viser en typisk vendsyselsk murstenskirke med de karakteristiske blændinger afsluttet opad med rundbuer delvis i behold.

Da Harald Blaatand engang mellem 965 og 985 rejste den store Jellingsten og forkyndte, at han havde vundet sig hele Danmark og kristnet Danerne, har han utvivlsomt, hvad det sidste punkt angår, taget munden lovlig fuld; kristendommens fortropper har næppe nået at indtage Danmarks nordligste landsdel, Wændlæsysel, i hans tid. Der må være en grund til, at bispesædet først blev lagt i Vestervig og ikke i Børglum, hvortil det senere (o. 1140) flyttedes, og der må have været en grund til, at Thy og Mors var kirkemættede før 1200, mens Vendelboerne blev ved med at bygge kirker til o. 1250 og senere. Det *kan* skyldes, at deres trækirker har holdt længere end andres, men grunden kan også være, at de har været sindigere til at forlade fædrenes tro, således at det endnu o. 1200 var småt med kirker og kirkegang. I alt fald møder os et mærkeligt fænomen heroppe; et bredt bælte af romanske teglstenskirker strækker sig tværs over landet fra Frederikshavn til Lønstrup, de eneste kirker af teglsten fra denne periode, der findes nord for Limfjorden, og i Jylland træffer man ellers kun isolerede teglkirker; først helt nede i Vestslesvig optræder de i mængde. Alle disse vendsyselske murstenskirker præges af en smuk, men enkel inddeling af murfladerne, blændinger, der forneden begrænses af sokkelen, foroven af en rundbuefrise og til siderne af glatte murbånd (lisener), mens dørene sidder i

flade murfremspring; de er dog som regel ikke helt af tegl, granit forekommer både i sokkel og i mure; i Maarum er store dele sat af små havsten, og i Hjørring Skt. Hans er koret helt af granitkvadre. Alle har de (eller har haft) den almindelige romanske plan med kor og skib, og kun Ørum har absis. Denne kirkegruppe, en ø i granitkvadrenes udstrakte område, er efter alt at dømme opført i løbet af 1200ernes første halvdel, og der er al grund til at tro, at forbillederne ligger så langt af led som Rhineggenes tufstenskirker, hvis murdekoration netop er den ovenfor beskrevne; den direkte kilde er dog næppe her, men derimod Ribeegens tilsvarende tufkirker, og forklaringen ligger sikkert i, at de Ribekanniker sad som provster heroppe, og det må være dem, der har ført deres hjemegns kirkeformer med sig. Gruppens to første hovedkirker er Hjørring Skt. Cathrine (nu ganske ombygget) og Skt. Hans, hvorfra moden har bredt sig til det tyndt befolkede land. At det er hjemlige håndværkere, der har været i arbejde, kan for en enkelt kirkes vedkommende, Astrup, sluttes af, at der »o. 2 Alen over Gulvet i Skibets Nordvæg, o. 1 Alen Øst for den tilmurede Norddør« sidder en mursten med runeskrift, der indeholder de første seks runer af futhorken, tydeligt ridset med en spids pind i den våde tegl — før brændingen. Man skal ikke begynde at vaske på stenen, for så bliver den hvid; det er nemlig en

gipsafstøbning indsat på findestedet; selve stenen er i Nationalmuseet, og den viser, at i alt fald teglstrygeren har været dansk — eller måske norsk (der er for få runer til at afgøre det) ligesom hin Torsten, der i pinsedagene ristede en norsk runeindskrift i murpudsen i Tornby kirkes kor for at forkynde for dem, der kunne læse det, at »han hafði mikít gaman af tonom (dvs. tonerne, sangen) um morhenen þer« (tidligere læste man *tonom* som *ioanom* og tolkede det som Johanne!). — De Vendsyssel teglkirker er, som nævnt, undtagelsen fra kvaderstensregelen, og de bidrager deres til at gøre Vendsyssel, hvis kirker er ligeså skulpturfattige som Aalborg amts, mere afvekslende, og kulturhistorisk viser de, hvor langt Ribes arm rakte og er et memento om, at man altid skal have et vågent øje rettet mod Ribe, når der tales om påvirkning fra Viborg; måske er der i virkeligheden mere Ribe end Viborg i Vestervigkirkerne?

Når vi nu alligevel taler om Viborg domkirkes kreds, skønt vi i virkeligheden slet ikke kender den gamle domkirke, og skønt vi ikke ved, om den eventuelle påvirkning, når alt kommer til alt, ikke skyldes Ribe, så må dette udtryk derfor ikke tages for bogstaveligt; det siger blot, at der hos disse kirker er visse træk, i plan eller enkeltheder, som peger samme sted hen, og dette sted kan være stiftskirken. Vestervig har vi omtalt, og vi vender os derfor til Skarpsalling, som er noget for sig selv. Den er en mærkelig kort og bred, treskibet basilika — Francis Beckett har med nogen ret kaldt den en kæmpedværg — hvis midtskibsmure bæres af arkader med firkantede piller; både de smalle sideskibe og det ikke helt regelmæssigt udstukne kor har apsider; mod vest er der en smal forhal, der åbner sig mod sideskibene med een, mod hovedskibet med to arkader, der bæres af en rundsøjle. Det, der peger mod Viborg, er to af højkirkens fire oprindelige vinduer, der har profiler som nogle af domkirkens. Derimod har Skarpsalling kun haft eet vesttårn over forhallen, og vestfronten har således ikke været meget forskellig fra Hee (Ringkøbing amt), som man iøvrigt regner for en fra Ribe påvirket bygning. Slige vestforhaller, der iøvrigt ikke er særlig almindelige, træffes fortrinsvis ved kirker, som har haft tilknytning

til herresæder og er bygget af herremænd (Skarpsalling skal da også ifølge sagnet være rejst af tre adelige damer fra den nærliggende Brøndumgaard), og det kan derfor ikke undre, at man i forhalskirkerne træffer mere kultiverede enkeltheder end i andre kirker. I de fire nordlige amter tilsammen har der nok været en snes forhaller, men de fleste er forsvundet eller omdannet til ukendelighed. I Bejstrup i Hjørring amt står hele forhallen og vesttårnet med smukke blindarkader som Hee, men typisk nok har hele herligheden været nede 1874, hvorefter det genopførtes i oprindelig skikkelse; det er dog et spørgsmål, om »den oprindelige skikkelses« tosøjleportal havde de mærkelige firkantede klodser, der nu tjener søjlerne som kapitæler. Også Nørre-Tranders (Aalborg amt), hvis søjleportaler viser mod Viborg (eller Ribe?), har endnu sin forhal.

Mens Vestervigkirkerne naturligvis har øvet indflydelse på flere af Thylands kirker, er der en kirke i denne landsdel, der står helt uden for den Vestervigske påvirkning, og hvis enkeltheder viser sydpå, mod Viborg. Det er Sjærrind. Men det har sin forklaring i, at denne kirke lå på krongods, og at det derfor var kongen, som var dens bygherre. Han har hentet sin arkitekt og bygmester blandt Viborgfolkene, hvad der meget tydeligt fremgår af portalerne. Thi ligesom Thisted amts kirker udmærker sig ved deres mange billedkvadre, således glimrer Viborg amt ved sine mange søjleportaler, som er sparsomme i de øvrige tre amter, vi her beskæftiger os med; men Sjærrind har ikke mindre end to søjledøre, en firsøjlet mod syd og en nordre med to til kvinderne. Syddøren har Viborgegnens karakteristiske klo-baser og fint udførte kapitæler med små tovstave på kanterne og dyr på fladerne, så beslægtede med de ligeledes fortræffelige kapitæler i Serup og Hørup, at det netop må være mesteren for disse kirker, som majestæten har henvendt sig til. Norddørens søjler er absolut mærkelige; de genfindes i en noget slappere form i Kobberup, og det besynderlige er, at de er balusterformede, som om de egentlig var beregnede til at drejes i træ. Naturligt nok har det givet anledning til megen snak om levn fra det ældre kirkesæt, trækirkerne, som man regner

Børglum klosterkirke set fra gården. Som ved så mange klostre, der efter reformationen blev omdannet til herregårde, udgør også Vendsyssels gamle domkirke den fjerde fløj af et herregårdskompleks. Kirken, der blev opført i romansk stil, har nu nærmest gotisk præg.
(Fot. Holt og Madsen).

med i de allerfleste tilfælde er gået forud for stenkirkerne. For det første behøver det nu ikke at være rigtigt — i mange tilfælde er stenkirken sikkert den første på sit sted — og har der endelig været en kirke før, kan den have været af »ris og kviste« som Skt. Thøgers første Vestervigkirke. Imidlertid kan man nok være sikker på, at hvis der er gået en kirke forud for kongskirken i Sjærrind, så har det været en stavkirke, og næppe en ussel og ringe. Men hvorfor skal en sådan søjle absolut være et »levn«? Den fremragende Sjærrind- eller Serup-mester, hvad man nu vil kalde ham, har spændt over en rig formskala, og han kan derfor have givet efter for sin lyst til at efterligne samtidig træarkitektur. Det gør hverken kirken ældre eller yngre. Iøvrigt vil man have svært ved at påvise Sjærrinds søjleform i stavkirkearkitekturen.

Balusterformede søjler, eller søjlerester, er også fundet i de to kæmpekirker, Vitskøl og Børglum, begge klosterkirker og begge kun skygger af sig selv, men stadig seværdige og betagende, hver på sin måde. Vitskøl, der nu ligger hen som ruin, blev grundlagt som cistercienserkloster 1158 af Valdemar den Store til tak for hans frelse fra mordnatten i Roskilde og for hans endelige sejr. I modsætning til sine jyske

frænder er den hovedsagelig bygget af tegl og skal ses i nærmeste sammenhæng med de store sjællandske teglstensbygninger, Ringsted, Sorø, Roskilde; men der var anvendt mængder af granit — formodentlig fra en ældre kirke — i den, både til sokler og søjler. Planen var overordentlig rig, en korskirke med sideskibe både i langskibet og i korsarmene, og langs den noget yngre koromgang var der ikke mindre end ni apsider, to mod nord, to mod syd og fem mod øst, hver med sit lille alter. Men kirken blev aldrig færdig, skibet nåede ikke engang at blive så langt som koret, og efter reformationen forfaldt bygningen hurtigt.

Slet så krank en skæbne fik Børglum ikke. På Knud den Helliges tid var der her en kongsgård, men o. 1135 blev den omdannet til kloster for munke af præmonstratenserordenen, og kort tid efter valgte bispem den til sit sæde og forlod Vestervig. Også den var, som Vitskøl, bygget af tegl og med rigelig anvendelse af granitkvadre, der stammer fra en ældre, muligvis aldrig fuldført kirke på stedet. På en søjlebase har en stensmester i en morsom blanding af dansk og latin ristet sin signatur med runer: *mester tufi me fecit*, mester Tue gjorde mig. Den var ligeledes en korskirke med treskibet

langskib, men enkelt tværskib; på hver side af højkoret, der havde apsis, var der lige afsluttede småkapeller med *indre* apsis. Men heller ikke den blev nogensinde færdig; munkene og bispen havde slået for stort et brød op, thi havde skibet nået sin fuldendelse, var det blevet betydelig længere end Viborg domkirke. Nu står kirken i ganske ændret og stærkt ombygget skikkelse, nærmest for et gotisk bygningsværk at regne, men af stor skønhed, især i det indre, et vældigt, hvidt og lyst rum, hvor øjnene ikke bremses af lysekroner eller andet ophæng.

Det er i sig selv betagende blot at betragte en gammel kvaderstenskirke. Sikken et arbejde at hugge alle de sten, siger folk, og så med det værktøj, de havde dengang — i en tone, så man ser stenhuggeren for sig med stenalderværktøj! Men de havde godt jernværktøj dengang, og de havde forstand på at behandle sten; der ligger stor sandhed i det ord, at når den rigtige stenhugger bare ser på en sten, så springer den, hvor han vil have det. De tunge granitsten opsamlet på markerne, hvor bræer og elve har efterladt dem, firkantet tilhuggede, har hver sin farve, som kan spille fra hvidt over gråt og rødt til sort. De ser så tilforladelige og solide ud de kvaderstensmure, som om de havde stået fra evig tid og aldrig kunne falde sammen. Og så er sandheden dog den, at der måske ikke findes een eneste granitkvadermur i Danmark, som ikke har været omsat mindst een gang. Det kommer af, at kvadrene sjældent stikker ret langt ind i muren, og at de som regel er runde og glatte bagtil, så den gode, middelalderlige mørtel ikke rigtig kunne bide sig fast; når århundreders regn og frost, frost og regn havde vasket fugemørtelen ud, og fugtighed kunne trænge ind, så skred først den ene sten en millimeter, den anden to og den tredje tre, og før man så sig for, havde muren fået mave — og var moden til omsætning. Et af de sikreste tegn på omsatte kvadermure er de brede fuger; rigtige romanske fuger er så tynde, at man næsten ikke kan få en kniv ind mellem to sten, knasfuger kalder man dem med et meget betegnende udtryk; et andet ligeså tydeligt indicium er de hist og her indsatte mursten, som senere tiders murere har anbragt for at udligne skiftegangshøj-

den; i omsatte mure ser man ofte i hjørnet af flere kvadre et retvinklet hak, som er udfyldt med en teglsten. Et sådant hak fortæller, at vi står over for en kirke af særlig høj alder eller i alt fald med en meget gammeldags mureteknik; thi mens senere kvaderkirker, da man havde lært at beherske byggeteknikken, nok kan have forskellige skiftehøjder, så har stenene dog altid samme højde inden for det samme skifte. Det var ikke tilfældet i ældre tid; da tog man tilsyneladende stenene i den rækkefølge, man fik dem i hånden, og derved kunne et enkelt skifte komme til at bestå af sten med forskellig højde (som f. eks. i Lime kirkes kor); når man derefter skulle lægge den næste række ovenpå, kunne det af og til være nødvendigt at hugge et hak ind i hjørnet på en kvader (se ill. side 146, de to øverste karmsten) for at passe dem ind i rækken, og selv om det var en besværlig fremgangsmåde, havde det dog den fordel, at en sådan »fals« virkede som en slags lås. Den samme teknik er forøvrigt brugt i fråd- og kridtstenskirker af ældre karakter; men her var hjørnefalsen ulige lettere at lave — med en sav.

Men netop denne omsætning af murene stiller os over for mange problemer, og eet af de vigtigste, som aldrig kan løses, er: hvor har de forskellige *billedkvadre* siddet, som nu kan være spredt rundt omkring i murene? Har de altid været spredt og splittede, eller har de samlet sig om åbningerne, om døre og vinduer? Thi selv den dag i dag fremgår det, at bygmestrene ikke sjældent har kælet i særlig grad for muråbningerne; således finder vi i Thisted amt en vinduessålbænk med et par modstillede løver (Skinnerup), et andet sted en overligger med et hoved (nu på Dueholm); Jetsmark i Hjørring amt har Johannesørnen og Lukasoksen i relief på apsisvinducts overligger o. s. fr., for slet ikke at tale om de ornamenter som perlesnor, tovstave, bølgeranker, hvormed man — især på Viborgkirkerne — har fremhævet vinduerne. Og endnu mere end vinduerne har dørene ligget de gamle bygmestre og arkitekter på sinde. Ligesom de babylonske kejserpaladser vogtedes af grimme stenløver, og ligesom portalsøjlerne i Italien kan hvile på byttegnaskende løver (også Lund og Ribe), således er talrige kvaderkirkers karmsten

Vestervig klosterkirke. Danmarks største landsbykirke af granitkvadre står nu kun med en afglans af tidligere herlighed, afkortet mod vest, hvor det gotiske tårn rejser sig og mod øst moderne rekonstrueret. (Fot. Nationalmuseet).

smykket med løver eller andre dyr, eller ligefrem scener fra den hellige skrift, ofte anbragt således, at man får en fornemmelse af, at onde symboler er stillet over for gode, men ligeså ofte placeret efter et for os uforståeligt princip; thi det er langt fra givet vor tid at kunne tolke det romanske billedsprog.

Langt bedre end mange ord illustrerer billedet af syddøren i Volsted kirke (syd for Aalborg, s. 146) hvordan en primitiv, dansk granitkvaderkirkedør kan se ud — med en god og en ond side — og en gådefuld top! Døren sidder ikke på oprindelig plads, men er nu anbragt i et 1873 opført våbenhus; men stenenes indbyrdes plads synes uforandret. På den østre karmsten ses en biskop med krumstav i venstre og velsignende højre hånd; da han ingen glorie har, er det ikke til at afgøre, om det er en bestemt helgenbiskop — og da ville man snarest gætte på Nicolaus af Myra — eller blot en biskop, en kirkens repræsentant. Over ham er der en sten med korslammet; det har korsglorie og står foran et lille træ.

At dette er den »gode« side, kan ingen være i tvivl om, når man herfra kaster et blik på den vestre karm. Her skildres nederst vore syndende, æblespisende forfædre, Adam og Eva, mens slangen snor sig på — ikke om — kundskabens træ; på stenen herover står vildsvinct, der i alt fald ikke er noget godt dyr i den kirkelige symbolik, og i virkeligheden vistnok også en ondskabsfuld skabning. Dækstenen fremstiller et dyr, der åbenbart bevæger sig fremad i ilsom fart, og en smule kendskab til romansk ikonografi afslører let, at her er tale om en løve. Men hvad symboliserer den? Er det Jesus som løven af Juda stamme, eller er det Satan, der i en løves skikkelse er på jagt for at opsluge sjæle? Det nytter ikke, man benægter, at et så glubsk og ondt udseende dyr kan symbolisere den gode Gud, thi enhver løve i kamp eller parat til at kaste sig over sit bytte vil have et grumt udseende, omend den er nok så god til daglig. Over for løverne må vi i almindelighed melde pas. De har utvivlsomt været brugt som symboler både på godt

Syddøren på Volsted kirke i Aalborg amt. Den enkleste dørtype i de jyske kvaderstenskirkker har karme af tilhugne karmpesten og enten een lang overligger eller et halv-rundt såkaldet tympanon. Sml. s. 149. Ofte udsøgte man dog også lange sten til karmene, og de fik nu og da en dekoration af ranker eller lignende. Portalerne i Volsted og på Gøl er ved deres rige figurudsmykning enestående i Nordjylland. Ved Volsted-døren ser man til højre den »gode« side med bispen (Nicolaus af Myra?) og gudslammet og til venstre den »onde« side med syndefaldet og vildsvinet. (Fot. Nationalmuseet).

og ondt — og de kan være blot og bart ornamentale uden sindbilledlig betydning. Kun når løven skildres som menneskeædende tør man med nogenlunde sikkerhed identificere den med den sjæleslugende djævel. Den stenhugger, der har hugget Volsted portalen, er i høj grad påvirket af stenhugger Horder, som har forfærdiget en del døre i Randers amt, og hvis navn vi kender fra en runegravsten fra Gessingholm (ligeledes med en biskop og et gudslam); muligvis kommer han fra Horders værksted; i alt fald er han sikkert en tilvandrede stenhugger; thi hans Volstedportal og den på den statelige Gøl kirke, der også må henføres til ham, er isolerede fænomener oppe i disse egne.

Gøl-døren sidder vel på sit oprindelige sted, men der er lavet om på den, og stenene er

næppe anbragt rigtigt. Her synes begge sider at være »gode«, idet østre karmsten atter viser gudslammet over en bisp, mens vestre nederst har en fremstilling af Maria med barnet og herover en tilbedende engel. En kvader med to løver på hver side af et kors er nu anbragt ud for bispestenen. Det mest interessante ved denne portal er imidlertid dørøverliggeren; her ser man nemlig, foruden en primitiv fremstilling af syndefaldet, selve stenhuggeren i arbejde. Han sidder på en stol iført en knæfri kjortel med bælte, og på hovedet har han den spidse håndværkerhue, der er karakteristisk for tiden. Med begge hænder fatter han om sin spidshammer og bearbejder en sten — bag ham ses den alt opbyggede kvadermur. Men det interessante er ikke forbi endnu, for på en sten, der er falset over dørens

»Vestervigs vartegn«. Et vartegn var i fortiden et steds eller en bys kendemærke. Når håndværkerne i gamle dage gik på valsen, skulle de kunne gøre rede for de forskellige steders vartegn som bevis på sandfærdigheden af deres opgivelser. Hvad angår »Vestervigs vartegn«, er det ikke lykkedes at give en antagelig forklaring på de fire hoveder og de mærkelige dyr. (Fot. Nationalmuseet).

dæksten læses i en blanding af majuskel- og minuskel-bogstaver ordene: MESTER GØTE ERIN BONDE OSMUND KETEL OG... Heraf turde med sikkerhed fremgå, at den, der har ledet arbejdet, er Gøte, der betegnes som mester (de andre er da formodentlig bygherrerne), og dette får sin bekræftelse, når vi vender tilbage til Volsted, som iøvrigt i sammenligning med Gøl er en uanselig bygning; her kan man nemlig fra forskellige tilfældigt indsatte kvadre samle følgende indskrift: GOTI EDEFECIT TOVA — GOTI HELENA OSUN — da det latinske ord *edefecit* betyder byggede, fortæller indskriften, at Gøte (som han her kalder sig) er bygmester, mens kvinden Tove måske er den (eller en af dem), der har bekostet opførelsen; hvorledes Goti Helena Osun skal tolkes, er ikke godt at vide; der mangler noget, og at der er forsvundet flere indskriftstegn fremgår af en tredje sten, som indeholder slutningen af tre skriftlinier.

Det er allerede før sagt, at Aalborg og Hjørring amters kirker var ret skulpturfattige, og med billedkvadrene fra den forsvundne Aalborg Vor Frue og de to her nævnte kirker er det vigtigste nævnt; de to amter har sikkert ikke haft større stenmesterværksteder med kunstbegavede ledere

som dem, der har været både i Viborg og i Vestervig. Og disse værksteder har hver sat ind på sit felt. Ganske vist har begge leveret fine enkeltheder som sokkel- og andre profiler, men Viborgmændene har i særlig grad interesseret sig for flotte søjleportaler, både med seks, fire og to søjler; Vestervigskolen har i stedet koncentreret sig om skulptur, og den rigdom af skønne og mærkelige billedkvadre, der er spredt over Thisted amt, er vidnesbyrd om stenhuggernes kunst og evner. Det er ikke blot dyr og mennesker, vi finder heroppe, men noget af den fineste planteornamentik skal søges i dette amt. Et fornemt sortiment er netop samlet i Thistedes nuværende kirke, en sengotisk murstenskirke med mange dele fra den romanske forgænger. Kaster man blikket tilbage på Volstedportalen og lader det derpå falde på Thistedkvadrene (se ill. side 150), fornemmer man det som et spring fra rå primitivitet til rutineret virtuositet. Det er både rigtigt og galt. Vore forfædre har altid været mestre i planteornamentikken, og det karakteristiske for den senere vikingetids kunst var, at den stiliserede dyreskikkelserne, trak dem ud, gjorde deres ekstremiteter båndagtige og lod dem løbe ud i bladværk. Allerede på den store Jellingsten ser vi

»løven« med akantusnakketop og -haleduk, og Volstedplanterne er da også knap så primitive som menneskene. Men alligevel kan det ikke nægtes, at vi med Thistedkvadrene er kommet op i en noget finere standard. De har desuden den særlige interesse, at man ved deres hjælp kan henføre en tre-fire af amtets allerbedste døbefonte til et og samme værksted, de to, Dragstrup og Sennels, med fremragende skulptur. Men herom nærmere nedenfor under inventaret. Ligeså skønt stenhuggerarbejde træffes på Ræer apsis, hvor halvsøjlernes fine baser og kapitæler vidner om en førsteklasses kunstner, og på apsidens i Tømmerby, hvor der spredt i den halvrunde mur findes seks store billedkvadre. Vinduet flankeres af to meget karakteristiske mandshoveder i højt relief, »adelsmanden« og »plebejeren«; fornedet sidder to adskilte kvadre, som sikkert oprindelig har hørt sammen; en hjort forfulgt af en hund, der springer op og bider den i bagkroppen, og en jægersmand med hund og spyd. De to følgende kvadre er mystiske, den ene viser fabeldyret basilisken i skikkelse af en hane med snoet dragehale. Folketroen fortæller således: når en hane bliver ældgammel, kan den lægge et æg, hvoraf basilisken udbruges; denne har så skarpe øjne, at den sprænges, hvis den ser sit eget spejlbillede, men den sprænges også, hvis et menneske får øje på den, før den på det; er basilisken derimod så heldig at få øje på manden først, virker dens øjne prompte på ham som en bombe. — Den sidste kvadre ligner en løve med menneskehoved, og væsenet holder en stok eller en bogrulle(?) mellem forpoterne; dette sfinksagtige dyr forekommer også på en base i Ræer, men her er bogrullen smeltet sammen med hagen, så det ser ud, som om forpoterne griber om et langt, ægyptisk hageskæg. Det gådefulde er ligeledes fremtrædende i den Vestervigske kvadre, der indeholder det såkaldte »Vestervigs vartegn«: fire fremspringende hoveder, de to øverste af mennesker, de to nederste af »trolde«, omslynget af ranker og ubestemmelige dyr. Indholdet af den legende, der her fortælles, er ukendt. Traditionen kan naturligvis forklare det; stenen angav stedet, hvor to munke og to nonner, der havde forbrudt sig, var blevet levende indemuret! Den lugter lidt efterreformatorisk den tradition.

Rigest på billedkvadre er dog den i mange henseender mærkelige kirke, Lem i Salling, hvor de i modsætning til Tømmerby er spredt over hele kirken, og så ligger der yderligere et par stykker på kirkegården, ialt bliver der op imod en snes. Her er det, som om selve vikingetiden kom os i møde med de ejendommelige ormeslyngede væsener, af hvilke et par stykker endda har dobbeltkonturer, så man straks begynder at se efter, om der ikke også skulle være lårspiraler (begge dele karakteristiske for vikingetidens kunst). Men vi må ikke glemme, at på det tidspunkt, da nogle af disse kirker byggedes, og Lem er en af de tidlige, stod der endnu mange trækirker, og en rig træskulptur har sikkert floreret på stormændenes private træboliger — langt ned i tiden. En drage på en af Lem-kvadrene har en fætter på Dragstrupfonten (Mors), en lille hest har en akantushale, som næsten kan sammenlignes med Jellingløvens, der er en rytter og en havfrue, der er et ottetalslyng med et firfødde dyr i den ene og en hovedløs mand i den anden løkke, endvidere en mand og en kvinde, som omfavner hinanden, mens en drage åbner gabet ligesom for at sluge kvinden. Er det en happy-ending eller en fremstilling af »luxuria«, frådseri og vellyst? Bag en kreneleret mur mødes to ryttere, den ene blæsende på en trompet. Er det et Bayeux-tapet i sten, der rulles op for os, eller er det spredte scener fra sagn og eventyr blandet med onde og gode symboler? Mange af de samme motiver genfinder vi enkeltvis i Norditaliens kirker, og kendte man Spaniens og Portugals, som man kender de danske, skulle det sikkert vise sig, at de også gik igen her. Den store, romanske billedbog rummer utalte gåder, og selv om hele materialet lå samlet for os, ville vi dog kun være i stand til at tolke en brøkdel af illustrationerne.

Der kunne nævnes talrige andre billedkvadre, hvis billedhuggere har været af internationalt format — bl. a. sfinksen og løven, der flankerer priorens dør i Grinderslev klosterkirke, ligeledes Salling — men de her anførte eksempler må være tilstrækkelige. Vi kan dog ikke forlade skulpturen uden at omtale dørøverliggerne, oftest et halvrundt tympanon, der næsten altid har en eller anden reliefdekoration; ja, så

Portal på Vorning kirke i Viborg amt. Det skyldes naturligvis domkirkens nærhed, at Viborg amt rummer flere søjledøre end de øvrige nordjyske amter, og at man kun i dette amt finder døre, indrammet af seks søjler. I de øvrige amter er de kvaderindrammede døre normalen, selv om der findes ikke få portaler med to enkelte søjler. Udformningen af søjlehoveder — kapitæler og søjlefødder — baser — kan varieres meget, men grundformen er altid en terning. De halvrunde »skjolde« er ofte smykket med udhuggede ornamenter, dyr eller menneskehoveder. (Fot. Nationalmuseet).

sjældne er de glatte tympanonsten — kun almindelige i den ovenfor omtalte »engelske« dørtype — at man har al grund til at tro, at den glatte flade har haft en broget malet dekoration, som det muligvis også har været tilfældet med de billedprydede tympana. Billederne her er af tre slags, enten religiøse motiver, scener fra bibelen, symboler o. lign. eller dyr (som på Volsted) eller dekorative slyng. I Vestervig ser vi den tronende Kristus i mandorla (en oval eller spidsoval ramme) med livets bog i venstre hånd og med velsignende højre, mens to knælende engle holder mandorlaen; det samme motiv genfindes, dog i en langt mere primitiv udførelse, på den senere så bekendte valfartskirke i Karup (nær Viborg), her omgivet af fire meget naive evangelistegn, og det må være den samme fremstilling, dog uden mandorla, der var hugget på et nu kun halvt tympanon fra Viborgs gamle domkirke; blot lidt af glorien og hele højre arm med vel-

signende hånd er bevaret, tilstrækkeligt til at se, at et mesterstykke er tilintetgjort; et stort A over hånden viser, at hovedet har været flankeret af Alfa og Omega, og en rund skive med stråler under armen tyder på, at sol og måne heller ikke har manglet.

Mærkelig primitivt, ja, oldnordisk er tympanet fra Rybjerg i Salling, med en fremstilling af bisp Nicolaus af Myra, en i Danmark overordentlig populær helgen, der lever videre i vor egen julemand (sml. englændernes Skt. Claus). Figuren, der er hugget i ganske lavt relief, sidder på sin »dragestol«, en klapstol med skællede dragehoveder, således som bisp Niels sædvanlig fremstilledes på seglbilleder, og det lave relief og hele udførelsen viser, at forbilledet for figurfremstillingen har været et sigil.

Et fænomen, der sædvanlig vækker iagttageres opmærksomhed og nysgerrighed og har givet anledning til utallige gisninger, er de ejendomme-

Romanske billedkvadre fra Thisted's nedrevne granitkvaderkirke. Samme stenmester har hugget nogle af Thylands eleganteste døbefonte, og den s. 153 omtalte Dragstrupfont på Mors er også udgået fra hans værksted. (Fot.Nationalmuseet).

lige små fordybede figurer, der kan træffes overalt, hvor der er kvaderstenskirker, men næppe hyppigere end i Thisted og Viborg amter. Hist ser man en lille trekant (er det en murske?), her et rektangel (et pudsebrædt?), her en halvcirkel (månen?), her en kamtakket fordybning (kirkegavl?) etc. Jo flere man ser, des mere mystificeret bliver man, indtil man får øjnene op for, at disse ofte smukt udarbejdede figurer (der er også fugle, rosetter, dyredetailler), som kan antage fantastiske former, ikke sjældent træffes på steder, hvor kvaderen har haft en eller anden uregelmæssig fordybning. Det er de såkaldte *stenhuggerfelter*, og i almindelighed må man ikke tillægge dem anden betydning, end at stenhuggeren med dette lille, enkle kunstværk har villet skjule en skæmmende afskalning i stenens overflade. Dermed være naturligvis ikke sagt, at flere af disse figurer ikke kan forklares på anden måde. Dengang som nu var der noget, der hed frokostpauser, og endelig kunne indehaveren af en spidshammer vel få lyst til at bruge den til andet end dagens pligtarbejde; mangan lille fugl eller blomst er sikkert udslag af en sådan syssel i ledige stunder.

Vi har nu strejft om mellem de romanske kirker i Nordjylland, vi er standset ved enkelte bygninger, har beundret detaillier eller helhed og hørt lidt om forudsætningerne for kirkebygge-

riet; lad os nu betragte en normal landsbykirke for at få et helhedsbillede af en sådan gammel bygning. Skønt murene er omsat, skønt senere tider har ændret udseendet, vil der næsten altid være nok tilbage til, at en vågen iagttagelse i tanken kan føre kirken tilbage til dens oprindelige form. Den enkleste plan er: kor og skib; koret er som regel to murtykkelser smallere end skibet. Alle kvaderkirker uden undtagelser har en sokkel, der kan have en simpel skråningsprofil, karnis- eller attisk profil; dobbeltsokkel er sjældnere, og tredobbelt har kun Viborg haft. Højt oppe i murene sidder de små, rundbuede vinduer, timeglasformede i plan (kun sjældent tragtformede efter engelsk mønster), lysningen undertiden kun 15 cm bred. De fleste vinduer har overliggere og sålbænke udhugget i een stor sten (monolit). Nogle få kirker (f. eks. Hassing i Thy, Dragstrup på Mors) har i korets sydside, noget mod vest og nærmest i brysthøjde nogle mærkelige små vinduer, cirkelrunde eller af almindelig form; man kalder dem *spedalskvinduer* — de er også kendt fra England, hvor de blot hedder *low-sitting windows* — efter en morgesingsk tradition, der fortæller, at de spedalske herigennem modtog hostien.

I skibets vestlige trediedel sidder dørene, mandsdøren i syd (som regel smukkeste udformet), kvindedøren i nord. Ikke få kirker har øst

Tved kirke i Thy.

Kirkerne kan have en afvekslende beliggenhed, snart i landsbyer, snart ved herregårde og endelig fjernt fra anden bebyggelse som denne i det øde klitlandskab. (Træsnit i Ill. Tidende 1875—76).

for koret en halvrund udbygning (apsis) til alteret, men kun enkelte har den fuldstændige romanske plan, der kræver tårn eller tårne i vest; og det er heller ikke alle tårnkirker, der har apsis. Taget, hvis hældning har været omkring 45 grader (de gotiske tage som regel stejlere), var dækket med træspån eller brædder, senere med bly eller tegl, ikke flade som de moderne vingetagsten, men enten helt plane »tagpander«, eller stærkt hulede, i to lag (af folkeviddet kaldt munke og nonner).

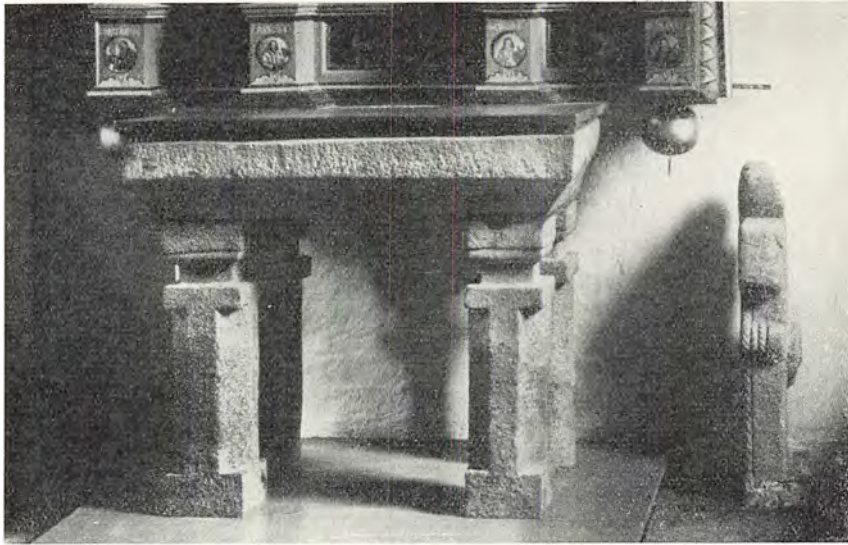
Indvendig har kirkerne haft fladt bræddeloft, men nogle kor og tårnbygninger blev sikkert straks forsynet med hvælv ligesom apsiderne. Men lofterne har ikke som de nuværende jyske kirkelofter været bjælkelofter med synlige bjælker, nej, brædderne var slået på undersiden, så der blev een stor loftsflade, en udmærket plads for malerier. De indvendige vægge har som regel

stået i rå kamp, dækket med et pudslag, der kunne tjene som underlag for kalkmalerier, kun sjældent var murenes indersider kvadersatte. Det gælder derimod som regel triumfmuren, skibets østre med triumfbuen, en rundbuet arkade, ind til koret, gejstlighedens domæne. En sådan triumfbue har aldrig manglet kragsten, d. e. de fremspringende sten, som markerer stedet, hvor bueslaget begynder; kragstenene, der som regel er forskelligt profilerede, har ofte været genstand for billedhuggerens opmærksomhed.

Men hvem har bygget disse kirker? Er det kongen, »herremanden«, borgere og bønder eller kirken som sådan gennem sin bisp? Spørgsmålet lader sig kun undtagelsesvis besvare, og har vi endelig et navn, mangler der oplysning om stilting eller stand.

Når en dør-karmsten i en af Vendsyssels bedste kirker, Øster-Brønderslev har følgende rune-

Alterbordet i Tommerby kirke i Thisted amt. Alterbordet er i de fleste romanske kirker blot en firkantet klods, muret af rå kamp eller kvadre og med en granitplade som dæksel. Men i Thyland finder man ofte mere rigt udformede altre, hvis dæklade er lagt på en enkelt eller som her på fire udhugne piller. Stenen til højre er den mærkelige gravsten med Guds hånd, som omtales s. 167. (Fot. Nationalmuseet).

indskrift: kirken er viet til Kristus, menneskene til miskundhed. Sven Germundson — synes den underforståede fortsættelse kun at kunne være: byggede eller lod kirken bygge.

På undersiden af syddørens tympanon i Kragelund (Viborg amt) læses ligeledes med runer: Æse bød, Vagn ristede. Hvad end Vagn har gjort udover at riste denne korte indskrift, er det i alt fald sikkert, at han har handlet på befaling af en mand, der hed Æsc. Det ligger derfor snublende nær at antage, at Æsc er kirkens *bygherre*, den mand, der har sat arbejdet i gang, hvad enten udgifterne er gået af hans egen lomme, eller de er fremkommet gennem opsparing af tienden.

En sokkelsten i Søndbjerg (Thisted amt) har en ligeså kort og endnu tydeligere bygherresætning: *iakop uulæ skialm gurpæ*, Jakob voldte, Skjalm gjorde; her er det 100 % sikkert, at der er tale om bygherre og bygmester, altså atter kun en mand; men på de foran behandlede kirker, Volsted og Gøl, blev der remset en mængde navne op. Har det været en samling af bønder, der har slået sig sammen om at forny det gamle træhus i sten? Sandsynligvis. På samme måde tør man antage, at kongen har været bygherre for de kirker, som har stået på det ham tilhørende gods, mens munke- og nonnesamfund i forbindelse med kirken har sørget for klosterkirkerne, der altid blev til ved store indsamlinger, sjælegaver etc.

Derimod er det sikkert ikke bygherrenavne, der er overleveret i de ret talrige navneindskrifter, der forekommer rundt om i kirkerne, og som kun indeholder et enkelt personnavn. Når der således på en søjlbase i Funder står: *Niklas*, må man regne med, at det er navnet på den stenmester, der har hugget basen; når basen, som i dette tilfælde, findes på et af kirkens mest fremtrædende steder, nemlig på en af dørens søjler, har man lov til at gætte, at bemeldte Niels måske har haft lidt mere med kirken at gøre end blot at hugge søjler; måske — men kun måske — er han kirkens bygmester; i alt fald er han stenmester. Det samme gælder de runcristede navne i Vitskøl (Asser), i Børglum (Tue).

Inden vi går over til at se på, hvad gotikken har bidraget til Nordjyllands kirkelige fysiognomi, skal nævnes to inventarstykker, som uløseligt er knyttet til de romanske kirker og ofte jævngamle med dem, *stenalterbordene* og *døbefontene*.

Det er ikke i Nordjylland, vi finder de bedste og fineste granitdøbefonte, men på den anden side er der ikke andre landsdele, der kan hamle op med Thisted og Viborg amter, når det gælder særprægede alterborde. Almindeligvis var alterbordet blot en firkantet, kvaderklædt blok med en vældig sten-bordplade (se s. 165), hvori der altid er hugget et lille hul til relikvierne («helgenraven»); nu er de fleste tomme, men

Døbefont i Lime kirke i Salling. Dåben var indgangen til kristendommen, og fontens ældre plads derfor i kirkens vestende, lige for indgangsdøren. På døbefontenes svære stenbæger udfoldede fortidens stenhuggere ofte deres kunst, og fonten i Lime kirke viser en hel billedlegende i relief. (Fot. Nationalmuseet).

man har ofte fundet blykapsler med benstumper indsvøbt i silketøj, kostbare helgenlevninger hjembragt fra pilgrimsrejser eller købt af omvandrende kræmmere. Skade kun, at nogle af de omhyggeligt indviede og tilbedte ben ved moderne anatomiske undersøgelser har vist sig at stamme fra dyr! Nå ja, svinet var jo Antonius's hellige dyr. Der er også »rigtige« borde. I Tømmerby (Thy) hviler pladen således på fire stenpiller, og i en anden, Hillerslev (ligeledes Thy), på en stor balustersøjle med en smuk tostav om maven.

Blandt døbefontene indtager den Thy'ske bægerbladsfont i al sin enkelhed en meget smuk plads. Den mand, der har hugget Thistedkvadrene (side 150), har været mester for fire af de bedste af disse fonte, og to af dem har han signeret med et A. Thybofontenes eneste pryd plejer at være bægerbladene og deres smukke pro-

portioner, men mester A har smykket sine fonte, af hvilke den i Sennels har firpasformet kumme, med rig ornamentik, således en drage på Dragstrupfonten (Mors), i type nærbeslægtet med dragerne på Lem billedkvadre. Fonten i Skyum, ligeledes af Thybotype, er med runer signeret af Ger. Morsomt nok er Thybofontens sydligste udløber at finde i — Ribe; men der kan ikke være tvivl om, at udgangspunktet er Thy.

Fra Vendsyssel er der kun grund til at nævne fonten fra Ørum med mesternavnet Niels, runeristet, på latin, og Lyngby med dens symboler, hvoriblandt et hagekors, i Himmerland Farstrup med vellykkede mands- og kvindehoveder i højt relief samt Astrup og Stenild med voldsomme relieffigurer.

Fonten over alle fonte i Nordjylland er dog den i Lime i Salling. Den og så de vældige klumper i Nørre-Snede (Ringkøbing amt) og

Thisted kirke er typen på en mindre købstadkirke fra gotisk tid, et langhus med støttepiller for hvælvene og brede, spidsbuede, falsede vinduer. I østgavlen er indsat billedkvadre fra den romanske forgænger (se s. 150). (Fot. A. Scharling, Thisted).

Munkbrarup i Angel er Danmarks tre bedste fonte. Lad Østjyllands fine løvefonte være så virtuose og akademiske, de vil, af disse tre kæmper sprudler nordisk kunstnerkraft, og de synes mere egnede til offerblod i lunden end til viet vand. Den mægtige kumme på Limefonten indeholder en hel billedlegende i relief udført med stor dramatisk kraft; se blot de gestikulerende mennesker i det drageprydede hus eller den kronede jæger, som driver sin enorme trefork i udyret. — En font af en hel anden type, elegant og sirlig er Seldefonten (ikke så langt fra Lime) med bladværk, der er velkendt fra Viborgdomkirkens kapitæler og med en let læselig, men helt uforståelig runeindskrift.

Der er ikke så få kirker i Nordjylland, der endnu, trods krige og klokkeskatter, har bevaret ældgamle klokker, helt tilbage fra romansk tid. Vi skal indskrænke os til at nævne den fra Hæstrup i Vendsyssel, som på grund af sit værd og

sin enestående karakter er indlemmet i Nationalmuseets samlinger. Dens lange runeindskrift giver engelens hilsen til jomfru Maria på latin: Ave Maria etc., men glemmer ikke at meddele, at støberens navn er: Eskil.

Det gælder næsten alle Danmarks landsdele, at *gotikken* ikke præger deres kirkeansigt ved nye bygninger, men så meget desto mere ved tilbygninger og ændringer: tårnene rejser sig næsten overalt fra slutningen af 1300erne, sakristier, våbenhuse og kapeller tilføjes, kirkerummene overhælvles. Det sidste gælder dog ikke så meget for Thisted amt, hvor der kun findes en eneste helt overhælvvet kirke (Kollerup) — bortset fra Thisted kirke, der med sine to ulige brede skibe er rent gotisk, den eneste gotiske bygning i Thisted amt, efter at Nykøbings ejendommelige kirke er blevet helt ombygget.

Men i det hele må man sige, at gotikken ikke har sat nær så kraftigt præg på de nordjyske

Torning kirke i Viborg amt set fra syd. Blichers gamle kirke er prydet med et af de slanke tårne, der åbner sig mod vest med en slank, høj rundbue (styttetårn). De kamtakke gotiske tårne er sjældne i Thisted amt, men findes hyppigere i Vendsyssel. (Fot. Jonals Co.).

kirker som f. eks. på øerne, og det er bemærkelsesværdigt, at man, især i Thisted amt, stædigt holdt fast på rundbuen i vinduer og glamhuller, så den næsten er ligeså almindelig her som spidsbuen og fladbuen; Thisted amt har ydermere det for sig selv, at man skal lede langt omkring for at finde kamtakker på gavlene, denne gotikkens hyggelige nyvinding, hvad enten det nu skyldes, at kamtakkerne ikke har kunnet modstå det barske klima — eller de aldrig har været der; i Hjørring amt er kamtakker derimod meget almindelige.

En af de hyppigste gotiske ændringer af de gamle romanske kirker var (bortset fra overhvelvningen) nedrivning af de som regel små kor og opførelse af en østforlængelse i skibets bredde (langhuskor), med plads til de store gotiske fløjaltertavler; i stedet for den romanske apside træffes polygonale korafslutninger.

Den synligste tilføjelse var naturligvis tårnene, en god vejleder i verdenshjørnerne for den ikke-jyske vandringsmand — jyderne behøver den som bekendt ikke — men også gode pejle-

mærker for de søfarende. De er i almindelighed kraftige og velafvejede mod de bastante skibe; men på Mors og i Viborg amt findes dog af og til nogle spinkle tårne, og kommer man helt hen til dem, opdager man, at de ligesom står på stylder, idet de åbner sig mod vest med en høj, smal rundbue. Ellers er der grund til at fremhæve de afvekslende ottekantede tårne i Sønder-Kongerslev og Astrup (Aalborg amt), der dog nærmest er at betragte som renaissancebygninger.

Det er naturligvis købstadkirkerne og de store klosterkirker (Børglum, Vrejlev, Ø kloster etc.), der i særlig grad har været udsat for gotiske ændringer eller total ombygning; det sidste gælder f. eks. både Skagen, Sæby, Hjørring, Aalborg, Nibe, Skive. I Viborg Sønder sogn er kirken i overgangsstil, med smukke, trekoblede vinduer. Den største gotiske bygning er vel Aalborgs treskibede Budolfi kirke, der er stærkt restaureret; dens markante spir stammer først fra 1780. På Læsø er Byrum og Vesterø rent gotiske, det samme gælder den engang så besøgte valfartskirke i Karup (Viborg amt), hvis helligkilde og

*Storkene samles på Karup kirke. Maleri af Hans Smidth.
 Kirken er et levn af en i katolsk tid anselig bygning opført i den gotiske periode og knyttet til
 det berømte valfartssted med dets helligkilde, besøgt af pilgrimme og syge i stort antal.*

grædende Madonna utvivlsomt har skaffet kirken så mange midler, at den fik råd til at bygge sig om.

Materialet var i gotisk tid mursten; en undtagelse danner en række kirker med gode jyske navne: Ajstrup, Storvorde, Mov, Hyllebjerg og Lovns (Aalborg amt), alle af kalkstenskvadre.

*

Hvilken umådelig forskel er der ikke mellem de højtidsfulde, ubevægelige romanske *kalkmalerier* og de sprælske, lethenkastede gotiske. Både i form og indhold. Hist Gud i sin væld, Maria som himmeldronning, utilnærmelige helgener, her et demokratiseret himmelfolk, menneskesønnen, Maria som den ømme moder, scener fra det nye og det gamle testamente med broget folkeliv, drastiske helvedes-billeder undertiden isprængt højt verdslige, ja, uhøviske optrin, en stor realistisk fattigmandsbibel, hvis billeder enhver kunne »læse« og forstå. — Også teknisk adskiller de to perioders kalkmalerier sig fra hinanden; de romanske maales direkte på et fint glittet pudslag, og enkeltheder (som glorier) udførtes i alt fald efter 1200 ofte i stukrelief;

de gotiske malerier havde derimod hvidtekalk som underlag.

Nordjylland, ja, det gælder hele granitkvaderområdet, er ingenlunde rig på kalkmalerier i sammenligning med øerne. Når der er tale om romanske malerier, vender Thisted amt skamfuld ryggen til, thi her er slet ingen; Aalborg amt har kun sørgelige rester i een kirke (Stenild), Hjørring møder med to (Bindslev, Taars) og Viborg med tre kirker (Grønbæk, Hvorslev og Vellev). Til gengæld hører Madonna (o. 1225—50) på Bindslev triumfmur blandt vore bedste senromanske Mariabilleder. Hvor er hun skøn, den Bindslev Madonna. Hvilken majestætisk mildhed, hvilken Guds moder at knæle for, hvilken forbeder på den yderste dag. En bedre eksponent for den senromanske kunst, efter at den strenge byzantinisme var strøget af, gives ikke i Danmarks land. Grønbæk-malerierne er ligelædes i topklassen og omtrent samtidige med Bindslevs; de har plads i apsiden og forestiller Kristus som verdensdommer, flankeret af menneskenes fire forbedere, Maria, Peter, Johannes og Paulus, alle med forgyldte reliefglo-

Maria med barnet. Kalkmaleri i Bindslev kirke i Vendsyssel. Katolicismens kæreste motiv er og har altid været den jomfruelige Gudsmoder med Jesusbarnet. Det er moderen, ikke barnet, der er hovedpersonen, fordi det er hende, der på dommens dag skal gå i forbøn hos sønnen for hele menneskeheden. Madonna i Bindslev kirke er skildret som himmeldronningen, men der er kommet et skær af mildhed over hende, som savnes i de ældre romanske billeder. I gotisk tid blev hun mere den ømme moder end himmeldronningen. (Fot. Nationalmuseet).

rier; farverne er muligvis påført pudslaget, mens det endnu var vådt. I Hvorslevs kor ses bl. a. månedsbilleder, og i triumfmurens sidealternicher findes Maria med barnet og ærkeengelen Mikael. Selv om gotikkens jyske kalkmalerier i almindelighed er temmelig provinsielle i sammenligning med øernes, træffer man mærkeligt nok nogle af de bedste, lødige repræsentanter for senmiddelalderens malerkunst, i tre af de nordjyske amter: i Vendsyssel Jetsmark (1474), Vraa, Sæby, Dronninglund, i Aalborg amt Aalborg kloster og Sønderholm (efterreformatorisk), i Viborg amt Skive, Grinderslev og Vinderslev.

Ung- og højgotikken var fin og ædel; netop de træk, der præger den senromanske Bindslevmadonna, tog den i arv og forlenede med en sart graciositet, som var den romanske malerkunst fremmed. I Hjørring Skt. Hans er der endnu rester af den fine gotik.

Vil man derimod have et levende indtryk af sengotikkens maleriske rigdom og dens mærkelige blanding af finhed og grovhed, eller kraft, om man vil, kan man gå til Dronninglund, det gamle Hundslund klostres kirke, hvor især de i Danmark enestående »heltekompe« er bemærkelsesværdige; foruden en overdådighed af billeder, så at sige det samlede gamle og nye testa-

Kalkmaleri i Aalborg kloster. Helgenlegender var middelalderens populære religionsundervisning, og fremstillingen af dem indgik i de billedbibler, som de katolske kirker ofte var. Billedet viser fristelsen af den hellige Antonius, en from eneboer, hvis forsagelseslære fik den største betydning for munkelivet. (Fot. Nationalmuseet).

mente afskildret på væg og hvælv, ser man otte ryttere fare mod hinanden i kamp: kong David mod Hektor af Troja, Karl den Store mod Josva, Alexander den Store (på elefant) mod kong Arthur (på kamel) og Gotfred af Bouillon mod Judas makkabæren. — Næsten ligeså rigt dekoreret er Jetsmark med sine fortrinsvis nytestamentlige scener samt billeder af helgenpinsler, dommedag og de fire kirkefædre.

Bedst studerer man dog sengotikkens kalkmalerier i Skive gamle kirke, fordi den mere end nogen anden kirke ånder middelalder, netop i kraft af sine kalkmalerier, der hidrører fra 1522. Interessantest er de mange martyrbilleder og den formildende måde, hvorpå de er skildret — alle figurerne vokser op af vældige blomsterkalke — en manér, de sengotiske kunstnere ofte anvender.

I Saltum får man et levende indtryk af, hvorledes den senmiddelalderlige kalkmalerikunst kunne udarte. Denne kirke byder på en af landets største samlinger af de såkaldte drølerier, højst ukristelige væsener og handlinger skildres med bred pensel. Lad os citere Magnus-Petersens gamle, men endnu brugelige kalkmaleribog fra 1895: »... sees en Mængde Billeder... f. Eks. en Mand, der forretter sin Nødtørft — i virkeligheden vender han sin bare bagdel mod beskueren og peger med en sigende mine på dens centrum —, en anden, der vomerer... en Fugl

med Menneskekrop, en Rytter uden Hoved, men med Ansigtet paa Brystet...«

Kirkernes »papistiske« kalkmalerier blev overhvidtede — der fulgte en bar og hvid periode, som varede næsten til vore dage, hvor man flittigt fremkalder de gamle billeder. Den farveglade renaissance brugte mest sin pensel og ofrede sit guld og sine dyre lazurfarver på inventaret; men i de nordjyske amter blev der dog farver tilovers til hvælv og vægge, ligesom man typisk nok her kan finde kalkmalerier, som aldrig har været overhvidtede. Blandt disse er nogle billeder i Vinderslev (Lysgaard herred), hvor der i koret foruden en rig ornamentdekoration er brystbilleder af en ung mand og kvinde i modedragter fra Frederik 2.s tid; damen sidder med et spil kort bredt ud på en bordplade. Traditionen vil, at hun med disse kort vandt netop den sum, for hvilken kirken blev bygget.

*

Det ikke mindst interessante kapitel er kirkernes *inventar og gravminder*; de taler til os på en ganske anden måde end bygningerne, ofte mere inderligt og forståeligt. Den, der er krøbet op over hvælvningerne i en kirke og har måttet give op over for en »stående fortanding« eller ikke kan klare en opstikkende fundamentsten, som for den indviede røber en forsvunden korsarm, behøver ingen forudsætninger for at henfalde i drømmerier foran et sjælfuldt kruci-

Kalkmaleri i Dronninglund klosterkirke. På elefanten Alexander den Store, som slynger sit spyd imod kong Arthur, der rider på en kamel, en scene af den i Danmark enestående billedserie. Malerens fremstilling af elefant og kamel viser tydeligt, at han kun har kendt disse eksotiske dyr fra billeder. (Fot. Nationalmuseet).

fiks, der viser frelseren som »det gudslam, der bærer alverdens synder«; eller hvem får ikke en klump i halsen, når han står over for et lillebitte gravtræ med sirligt udskårne, men simple ornamenten, og en indskrift, som fortæller, at her begrov skipper Anders og hans kone deres halvandet år gamle Anne? De gamle, solide, men umagelige renaissancestole påkalder endnu medlidenhed med den menighed, der i timevis måtte høre på præsternes prædikener, hvis længde medførte anskaffelsen af timeglas på prædikestolen, og de gotiske altertavler vækker den dag i dag vor mest uskrømtede beundring, især når der er tale om et mesterværk som tavlen i Viborg Søndersogns kirke, en tavle, der i finhed måler sig med Claus Bergs i Odense Skt. Knud og renaissancestavlen i Roskilde domkirke. Men det er også en kongelig tavle, hentet fra residensslottet i København.

Der er ikke bevaret »gyldne altertavler« i Nordjylland, som det berømte Lisbjergalter fra

1100-årene, et af Nationalmuseets værdifuldeste stykker, eller som Sal's, der endnu smykker alteret i sin kirke (Ringkøbing amt); men at der har været fornemme prydstykker længere nordpå, behøver vi ikke at tvivle på. I Bjergby (Hjørring amt) er der endnu en træskåret alterbordsforside, som ved revler er delt i en mængde kvadrater, der samler sig om en stor spidsoval mandorla og kantes af hulede cirkelskiver; den har vel oprindelig været forgyldt og malet som en efterligning af et kobberdrevet alterbord.

Ellers er det kun de store triumfkruccifikser og nogle få enkeltfigurer fra romansk tid, der har fået husly i kirkerne lige til vore dage, hvad enten de nu har stået i kirkerummet eller i nyere tid er blevet reddet mellem skrammel på loftet; der er et par figurer af ærkeengelen Mikael, dels som dragedræber (Vester-Assels og Jørsby på Mors) dels som lurblæser (Hvidbjerg i Viborg amt), men de er alle i Nationalmuseet, hvor de også på grund af deres mangelfulde til-

Jetsmark kirke, interiør af koret med den vistnok 1474 opførte spærremur foran apsiden. Heri er indbygget et jerngitret monstransskab (til hostien) omgivet af fire helgener; uden om dem ses en dommedagsfremstilling. (Fot. Nationalmuseet).

stand hører hjemme snarere end i kirkerne. Det samme gælder et par siddende madonnafigurer. Nogle af Danmarks allerbedste romanske krucifikser skal man til Hjørring og Thisted amter for at se. Der er det mærkelige i Vrensted, hvor glorieskiven har udviklet sig til en stor cirkel, så der næsten er tale om et hjulkors, der er et senromansk i Jerslev, men prisen bærer det følelsesfulde krucifiks i Ugilt, selv om figuren har mistet sin kongekrone, og armene vistnok er fornyede; det er fra 1100erne og jævngammelt med Vrensted; Ejerslev-krucifikset på Mors kan kappes med Ugilt i skønhed, men knap nok i alder; disse tre krucifikser tilhører den type, hvor Kristus fremstilles, ikke som den lidende menneskesøn, men som den kronede hersker, og de har begge det gamle træk, at lændeklædet holdes oppe af en snor eller et bælte. Ved yngre romanske krucifikser, f. eks. Vester-Torup i Vester

Han herred er lændeklædet snoet om bæltet, selv om dette endnu tydeligt fornemmes, men senere hen får de romanske krucifikser kun en tyk vulst her, hvis oprindelige betydning formodentlig er blevet glemt; vulsten forsvinder først hos de gotiske figurer omtrent samtidig med, at de adskilte fødder samles og fæstes med en nagle, således at Kristus herefter sømmedes til korsset med tre nagler, en ændring som gav anledning til de heftigste stridigheder blandt den katolske kirkes fædre, på grund af den symbolik, der var knyttet til naglernes antal.

Allerede på ret tidlige romanske krucifikser ser man Kristus kikkelsen skyde højre hofte svagt ud til siden; dette tilsyneladende ubetydelige træk betegner i kunsthistorien næsten ligeså stor en ændring som overgangen til de tre nagler i symbolikken; thi hermed var den strenge symmetriske frontalitet forladt og vejen stod åben for en

friere kunstnerisk behandling af Kristi legeme, således som det viser sig i de gotiske figurer; et meget sjælfuldt, tidliggotisk krucifiks hænger endnu i Børglum. Med Frantz af Assisis understregning af Kristi lidelse ændrede krucifikserne karakter, det menneskelige, det smertebetonede blev fremhævet på bekostning af det guddommelige. En mærkelig udløber af dette lidelseskrucifiks findes i Thisted amt, en gruppe, der kan følges ned i Viborg og Ringkøbing amter. Hovedeksemplaret er Hillerslev, et kunstnerisk lødigt og stærkt gribende arbejde, der hæver sig over andre af samme type (Sjærrind, Odby, Søndbjerg). Denne gruppe udmærker sig ved, at der til alle vunderne er fæstet vældige, udskårne blod-»klaser«, som skal understrege figurens lidende udseende. Mærkeligt nok dukker den samme »bloddråbetype« op i 1600årene, og netop i Thisted og Viborg amter (Karby, Mors, Vindum); det sidste sted er den lille figur op-hængt på et blad- og frugtrigt æbletræ, hvorunder et stort kranie, gennem hvis øjenhuler der snor sig en fed, ålelignende slange, i sandhed en makaber svælgen i lidelse og død.

De senere gotiske krucifikser er overordentlig talrige, og der findes mange gode og værdifulde eksemplarer. En armløs Kristus fra Rakkeby (nu i Hjørring museum) er en fuldgyltig repræsentant for den blide stil; Sæbyfiguren hæver sig over den almindelige mængde ligesom Mygdal, Saltum og Vrejlev. I Vejlbj (Børglum herred) er det et velskåret eksemplar med en ganske ejendommelig hårbehandling, som går igen på det i Jøbjerg, Salling. Alle de store krucifikser har haft plads foran eller over korbuen (korbue- eller lægmandskrucifikser), og flankeredes som regel af Maria og Johannes; disse sidefigurer er undertiden bevaret (Frejlev, Lillevorde o. a.). Almindeligvis var gruppen anbragt på en bjælke, men i Hjermslev står Maria og Johannes på to svære, svungne grene, der skyder ud fra korstræet. Vil man se, hvorledes en Thybo-bondekunstner opfattede frelseren på korset, må man begive sig til Hvidbjerg på Thyholm; det er enkel almuekunst; Maria er en trivelig, dansk bondekone, der står grædende med lommetørklædet for øjnene. Så er Ydby-gruppen, ligeledes Revs herred, fra 1743, elegantere, her er hele

Hillerslev korbuekrucifiks, fra sidste halvdel af 1300-årene, hører blandt Nordjyllands bedste Kristusfremstillinger. Fregatten stammer fra o. 1775.

(Fot. Nationalmuseet).

det middelalderlige skema bevaret, men Maria Magdalene, der i festdragt knæler ved korsets fod, er med sine yppige, blottede bryster meget tidsbestemt.

I gotisk tid, vel o. 1300, hos os i Norden noget senere, sker der en ejendommelig ændring i alterets udstyr og udsmykning. Oprindelig var alteret kun et bord, der gav plads for de hellige kar, og, når det kom højt, et smukt udstyret relikvieskrin — det må være i et sådant, den hellige Thøgers levninger blev overført til den nye kirke i Vestervig (sml. side 136) — bordet kunne være indesluttet i et åbent »hus«, og på visse tider af året skjultes det af et forhæng; fra Flade på Mors har vi netop bevaret rester af en sådan ciboriebygning (nu i Nationalmuseet), svære egestolper med smukt skårne tovstave på hjørnerne. Men ellers kunne der, som på de gylndne

altre, bag bordet rejse sig et lavt retabel med et kors, og herover kunne hvælve sig en »himmelmue«; hellige figurer opstilledes blot på sidealtre-
ne. Men så kom pludselig altertavlerne, der reducerede bordet til et appendiks, og de blev større og større, pragtfuldere og pragtfuldere, indtil de nåede størrelser som i Viborg Sønder-
sogns kirke eller i Aarhus domkirke. Man antager i almindelighed, at det var helgenskrinene, der gav inspirationen til disse tavlcopybygninger, af hvilke de ældste netop kan have en under-
bygning (predella), som minder om forsiden på et skrin.

Fra Nordjylland skal kun omtales tre gotiske altertavler.

Først og fremmest altertavlen i Viborg Sønder-
sogns kirke, den gamle Sortebrødre klosterkirke, mesterværket blandt de nederlandske tavler fra denne periode; den skænkedes 1728 til kirken af kong Frederik 4., undgik derved at dele skæbne med alle de andre værdifulde kunstgenstande, der gik til grunde ved Københavnerslottets brand. Den bærer Antwerpens mærke, en afhugget hånd med udspilede fingre, indbrændt i træet, og er iøvrigt beslægtet med andre nederlandske tavler i Rhinegnene og Westphalen fra begyndelsen af 1500årene. Opbygningen er den for de nederlandske tavler karakteristiske med et højt, slankt midtparti flankeret af to lavere sidefløje, alle med indsvajede topammer. Foruden elegant snittet, gennembrudt rankeværk indeholder den en myldrende rigdom af figurer, små og store, næsten alle skåret med en fabelagtig virtuositet. Den står som udtryk for det mesterskab, de nederlandske billedskærere nåede i gotikkens sidste år, en klar, velafbalanceret opbygning, en scenerigdom uden trykkende trængsel, en gennemført detailbearbejdning med god personkarakteristik. I storfeltet er Golgatha skildret; højt over folkemængden, hvoriblandt man ser den segnende Maria, hæver de tre kors sig. Longinus fører lansens mod Kristi bryst, mens han med venstre hånd peger på sine blinde øjne; i de øvre sidefelter ses korsbæringen mod nord og sorgen over den døde Kristus mod syd, og i de nedre skildres bebudelsen, hyrdernes tilbedelse, omskærelsen og fremstillingen i templet. Under Golgathascenen er der en fremstil-

ling af »Jesse rod«; Jesu legendariske stamfader, Isai, sidder sovende, mens »stamtræet« vokser ud af hans bryst, og på hver side af ham står to herligt karakteriserede profeter; blandt de enkelte figurer lægger man især mærke til den bebrillede ypperstepræst som foretager omskærelsen af det lille Jesusbarn, og damerne i pragtfulde modedragter. Studerer man Viborg-tavlen på nærmeste hold, og det er et lønnende studium, vil man finde meget få dårligt skårne enkelt-heder, skønt der har været et stort antal svende om det mægtige arbejde. Man må forestille sig et værksted med mange rum og mange arbejdere: her er tegnstuen, her står snedkerne og tildanner rammeværket, her specialisterne i rankeværk og småtingene, her endelig billedskærerne, hver med sin tegning foran sig; endelig samles de enkelte stykker, og tavlen er færdig til malernes og forgyldernes behandling. Men inden farverne påføres, skal kridtgrunden lægges og enkelte figurer måske beklædes med lærred til at modtage grundingen, og endelig er tavlen parat til afsending, hvad enten det nu er til Danmark, Norge, Sverige, Tyskland, Frankrig, Spanien, Portugal. Det var store forhold, ligesom i hantestæderne, og overalt finder man spor efter de driftige og flittige nordtyske og nederlandske træskærerværksteders virke. Den fine Mariatavle i Sæby er også nederlandsk arbejde ligesom Børglum klosterkirkes oprindelige altertavle; men den sidste har nu plads i Nationalmuseet, og kirken har fået en anden (jfr. nedenfor).

I Hvidbjerg på Thyholm står en altertavle, der ikke kan undgå at påkalde beskuerens opmærksomhed og — undren; den er dels et vidnesbyrd om yngre tiders pietet over for ældre kunst, dels et eksempel på, hvordan endnu yngre tider satte tidskolorit på det fra fædrene ned-
arvede. Selve tavlen er et jævnt renaissance-snedkerarbejde fra o. 1625, men bortset fra rammeværket er kun topvingerne og nogle englehoveder fra dette tidspunkt bevaret; 1751 er der kommet storvinger i landlig rokoko, og 1787 fik den tilføjelser i Louis-XVI stil (medailloner og sløjfer m. m.); men samtidig skete det, der især er tavlens udmærkelse: i stor- og sidefelter indsattes relieffer fra en nederlandsk altertavle, en korsbæringsscene og en Golgathagrube. Lad

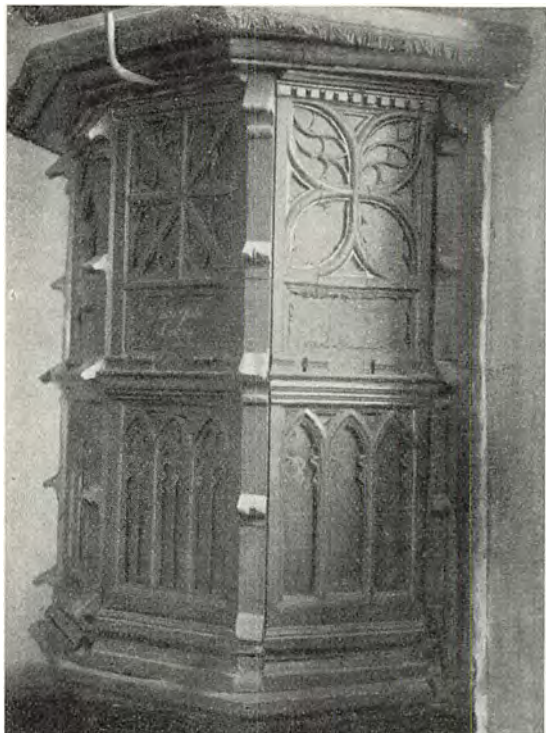

Korsfæstelsesgruppe af brændt ler i Hvidbjerg kirke på Thyholm. Terrakottafigurerne, der er indsat i den nuværende altertavle, er levn fra kirkens gamle gotiske, udført med stor dygtighed af en nederlandsk mester. (Fot. Nationalmuseet).

være, at reliefferne er anbragt forkert — netop på baggrund af de provinsielle omgivelser bliver disse fint udførte stykker særlig stærkt fremhævede: den »gode« gruppes fint modellerede skikkelser omkring den dånende Maria over for den »onde« gruppes karikerede ansigter, en kras og overdreven realisme, som også kommer frem i

korsbæringsgruppens bøddelfjæs. Og det forhøjer disse relieffers værdi og mærkelighed, at de ikke, som man skulle tro, er skåret i træ, men formet og brændt i ler. Det er et helt enestående kunstværk, der er havnet i denne fjerne, omend statelige landsbykirke, thi mens nederlandske alabastrelieffer i altertavler vel er sjæld-

*Prædikestol i Volsted kirke i Aalborg amt.
Det er endnu gotikken, som præger denne prædikestol
fra den første tid efter reformationen.
(Fot. Nationalmuseet).*

ne heroppe i Danmark, men dog kan findes i Nordjylland, f. eks. i Torning, er terrakottareliefer indtil nu ukendte med denne undtagelse.

Typen på en god *lybsk* altertavle fra begyndelsen af 1500tallet kan man finde i Nørholm mellem Aalborg og Nibe. Ved første øjekast synes der ikke at være noget ualmindeligt ved den, udover at den er særdeles velskåret. Den indeholder i midtskabet Golgathamotivet i dets sædvanlige fra nederlandsk kunst inspirerede folkelige form og i sideskabene to store helgenfigurer, Hellig Knud konge og Skt. Dominicus. Men betragter man Golgathascenen, vil man se, at der er sket et par små forskydninger i persongalleriet. Den gode side med Mariafiguren samt Johannes og Longinus med lanser er i orden; men den skønne Maria Magdalene ved korsets fod klynger sig ikke knælende til korsets fod med ryggen til tilskuerne, helt opslugt af sin sorg — nej, hun er tvunget over på den »onde« side og står i sin bedste søndagsdragt med hænderne skødesløst om korsstammen og

ser ud til at tænke på alt andet end sorg. Og den lille skriver, der ligeså ofte i disse fremstillinger er placeret midt foran korsets fod, er skubbet helt ud i billedets hjørne. Pladsen midt for korsets fod optages derimod af en knælende biskop med sammenlagte hænder i bedestilling, og ved siden af ham knæler en bevæbnet, skægget person, som holder et våbenskjold i højre hånd. Dette betyder, at denne biskop ikke hører til tavlens hellige skare, men at han er dens donator og derfor har krævet sig anbragt på hæderspladsen, midt i det helligste hellige selskab, som en forsmag på det, han håbede skulle ske, når han efter et hårdt og anstrengende virke i kirkens tjeneste lagde sine mødige ben til hvile. En from mand. Tværtimod. Næst de to Børglum bisper, Niels Stygge og Stygge Krumpen, var Odensebispen, skomagersonnen, kancellisekretæren, politikeren, godshandleren og studeprangeren, Jens Andersen Beldenak, den drevne juridiske forhandler for både kong Hans, Christiern 2. og Frederik 2., den mest verdslige af de sidste katolske bisper, en af dem der bidrog til at give reformationen vind i sejlene; denne stenrige mand, der har stiftet denne tavle til Nørholm kirke, var een blandt de dommere, hvis kendelse afstedkom det stockholmske blodbad, og sikkert en af Danmarks mest forhadte bisper.

Selve tavlen er ellers ikke ualmindelig i form og udstyr; men den har interesse, fordi den med temmelig stor sikkerhed kan henføres til et bestemt lybsk værksted, nemlig til Henning von der Heides, en storleverandør af altertavler og hellige figurer til hele Skandinavien, Finland indbefattet. Han var elev af lybækkeren Bernt Notke, ved siden af Claus Berg det betydeligste kunstnernavn i datidens Norden, mester for den kolossale altertavle i Aarhus domkirke, der 1479 blev skænket af Aarhusbispen Jens Iversen Lange. Med Notke kom det afgørende brud med gotikkens yndefulde idealisering af menneskeskikkelsen; dybt gennemtrængt af den realisme, der især var fremtrædende i de nederlandske skulpturarbejder, fulgte han den sydeuropæiske renaissances krav om studiet af naturen, og i hans og hans elevs arbejder finder vi ikke blot en omhyggelig redegørelse for den ydre staffage, dragter m. m., men et gennemført karakterstu-

Altartaule i Sejerslev kirke på Mors. Ligesom de gotiske tavler fra katolicismens sidste tid havde de fløjddøre, der kunne åbnes og lukkes — efter visse fastsatte regler — blev også de ældre lutheranske tavler udført som fløjttavler. Men i stedet for de katolske tavlernes rigdom af udskårne figurer viste de første lutherske katekismustavler, som betegnelsen siger, kun bogstaver, det rene evangeliums klare ord. Sejerslev-tavlen er typisk for Limfjords-egnene.
(Fot. Nationalmuseet).

dium og et levende sammenspil mellem de enkelte personer og grupper. Denne vej, som nu alle betraadte, førte imidlertid let til typificering uden ånd, hvor de gode f. eks. fremstilledes med høje, ædle pander og fine, yndige træk, mens de onde blev bred- og fladhovedede med plumpe træk helt ud i karikaturen. En anden lybsk altertavle, ligeledes af en af de større Notkeelever, står nu i Børglum klosterkirke; men den stammer oprindeligt fra Jerne i Ribe amt. Den er gjort af »Imperialissima«-mesteren, såkaldet efter det ord, hvormed indskriften her (og på hans altertavle i Hald ved Randers) begynder: Imperialissima virgo Maria, d. e. over alt og alle her-

skende jomfru Maria. Hans stil svarer så temmelig til Henning von der Heides, men han er mere slikket og i høj grad maniereret.

Fra Claus Bergs værksted findes intet sikkert bevaret i Nordjylland; men der er nogle krucifikser og enkeltfigurer fra ødelagte altertavler (f. eks. en Skt. Cathrine i Hjørring Skt. Cathrine kirke, et par andre fortræffelige på Vorgaard), der viser stærk påvirkning af hans manér og muligvis er udført af svende fra værkstedet, således måske også altertavlen i Torslev kirke i Vendsyssel.

Af andet gotisk inventar fæster man sig især ved de smukke stolegavle i Sæby med småspir

(fialer), helgenfigurer og »foldeværk«; lignende ses i Viborg, vistnok stammende fra Mariager klosterkirke, og i Grinderslev, med rige skæringer.

I Aalborg amt er der bevaret ikke så få ældgamle prædikestole. En prædikestol er »ældgammel«, når den stammer fra tiden kort efter reformationen; thi før fandtes sjældent faste stole, man læste evangelierne fra en pult og epistlerne fra en anden, akkurat som man endnu kan se det i England og i de katolske lande. Men Luther og de danske reformatorer lagde vægt på prædikenens store betydning. Det er vist Luther, der mere selvfølgelig end egentlig åndrigt skal have sagt: der er tre ting, en præst skal huske, når han står ved sin prædikestol, gå op på den, sige noget (fornuftigt) og gå ned igen (d. v. s. ikke være for langtrukken). Det sidste var ikke det mindst vigtige at understrege, især i 16—1700erne, da præsterne ikke blot skulle prædike Guds ord, men også være lærere i landbrug — fra prædikestolen. I Volsted (se s. 164) og Frejlev og flere andre steder er der rent gotiske stole med spidsbucarkader i felterne og lister med vandnæseprofiler på hjørnerne; stolen i Rostrup er dateret 1544.

Mens Nordjylland, som vi har set, i hele middelalderen hævder sig udmærket ved siden af det øvrige land og i høj grad yder sit bidrag til at sætte præg på Danmarks kirkelige fysiognomi, både hvad bygninger og inventar angår, kan det samme ikke siges at gælde den nyere tid, *renaissancen* og *barokken*. Nu mærker man, at det ligger fjernt fra kongens København, ja, Viborg var så langt fra at være et kunstnerisk centrum, at den selv importerede kunstnere fra det mere frodige Østjylland. Endnu sløjere stod det til i Thisted og Hjørring; man søgte til Aalborg, når noget kirkeinventar skulle fornyes, og fra denne by er der udgået mangt et stykke i solid, provinsiel renaissance og barok. Skulle man imidlertid have noget rigtig dyrt, gik man også Aalborg forbi. Således er den enkle, men fine renaissanceprædikestol i Thisted et Aarhusarbejde, mens den barokke altertavle i Janderup er helt fra Horsens, og i selve Aalborg Budolfi er altertavlen 1689 og prædikestolen 1692 udført af en Randersmand.

Hvad renaissancealtertavlerne angår, skal vi nøjes med at nævne de ejendommelige lutheranske fløjtavler, der vel oprindelig først blev snedkret i Aalborg, men senere efterlignedes i de andre amter, især i egnene omkring Limfjorden, hvor typen blev overordentlig populær. I virkeligheden er den et udslag af den jyske konservatisme og en efterligning af de katolske altertavler med oplukkelige fløje, der har holdt stand et halvt århundrede eller mere, eftersom de nye fløjtavler tilhører tiden o. 1580—1600. Deres malede udstyr var ligeså enkelt som det snedkrede, måske et korsfæstelsesbillede i midtskabet og ellers katekismusord og skriftsprog. Det var forbeholdt barokkens livfulde, reliefskårne tavler at afløse disse prunkløse skabe; selv blev de senere afløst af malerier i nyromanske eller nygotiske rammer, og først i vore dage er snedkerne og billedskærererne igen ved at komme i højsædet, når en ny altertavle behøves. Måtte det da altid blive i tidens stil og ikke falske efterligninger af fortidens!

Hvad der virker mest slående i de nordjyske egne, er den næsten totale mangel på herregårde i Thisted amt i modsætning til den mængde, der ligger i Hjørring amt. Et udslag heraf er det, at hovedparten af inventaret i de Hjørringske kirker er spækket med adelsnavne og -våben. —

Døden er os vis, graven ikke. Det kan være, den brændte aske bliver opstillet i en urnehal som i de gamle katakomber. I middelalderen var graven ligeså sikker som *gravmindet*. Helst lod man sig begrave i kirkegulvet eller i kirkens tagdryp, i alt fald i indviet jord. Danmarks berømteste middelalderlige grav findes i Vestervig, Liden Kirstens og prins Buris', folkevisernes højtbesungne elskerpar. Råt kløvede granitsten stillet sammen på højkant til en ramme og dækket med flade sten, sådan var den ældste middelalderlige grav, hvis den da ikke var af træ. Senere muredes den af munkesten med særligt hoveddrum og saddeltag.

Næppe andetsteds i Danmark kan tidernes skiftende gravstensmode studeres så godt som i Nordjylland, hvor den rige repræsentation af de ældste typer sikkert i høj grad skyldes de stensemesterværksteder, der florerede i Viborg og Vestervig. Der er sten uden indskrift blot med et

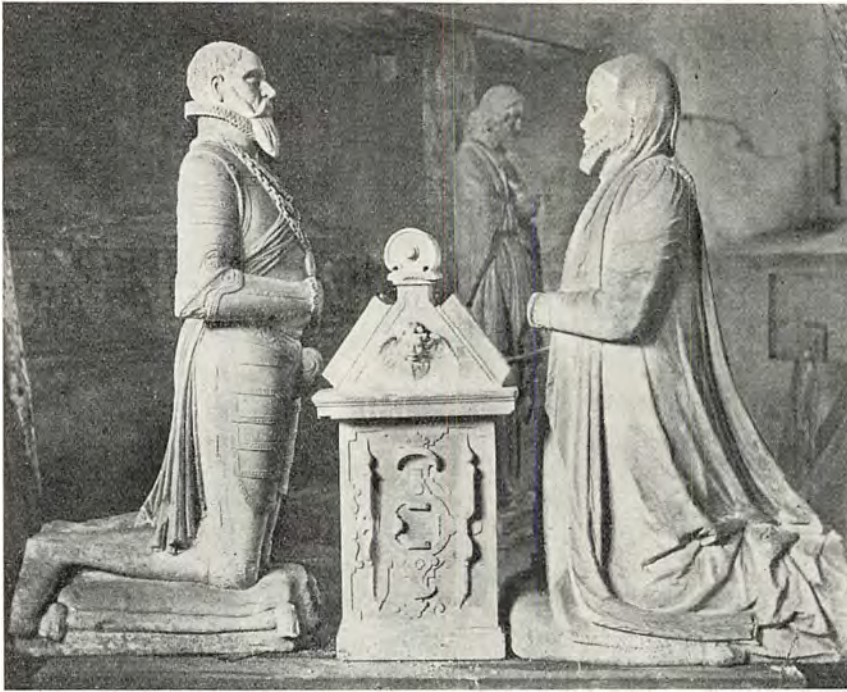
Bispegraven på Sjærrind kirkegård i Thy. Graven består i virkeligheden af to sammenstillede gravmæler; bispefiguren er snarere en fremstilling af den hellige Nicolaus af Myra end et virkeligt portræt af en middelalderlig kirkefyrste. (Fot. Nationalmuseet).

kors, med rige relieffer, med indskrifter på dansk eller latin, med runer eller majuskler. Ældst er gavlstentypen og gravtrætypen. Til den første hører Liden Kirstens i Vestervig: en lang, flad korsmærket sten — af dobbelt længde, fordi den dækker over en mands- og kvindegrav i forlængelse af hinanden — og for enderne to rejste sten. Omtrent lige så kendt er Sjærrind bispegrav, der imidlertid er stykket sammen af flere gravsten med flere relieffer, bl. a. en bisp (heraf navnet). Det lille »smede«-gravmæle i Vinderslev er dog også et besøg værd; den liggende sten er nu borte, men bevaret er de to små endekors, der viser smeden i værkstedet samt en økse, en klokke og noget murværk (sml. Gøl side 146). Smed betød i ældre tid håndværker, og en rigtig smed kunne alt. I Tømmerby (Thisted amt) findes en mærkelig sten (se ill. s. 152), nærmest korsformet med et billede af en hånd og ordene: *dextera dei, d. e. Guds højre hånd.* — Gravtrætypen har været brugt fra de ældste tider. Både i træ og sten anvendtes den langt ind i 1700erne,

af træ med smukt udskårne karvesnitrosetter o. a. endog op i 1800erne, så det er derfor ikke altid let at se, om man står over for et middelalderligt eller nyere »gravtræ«, hvis der ikke er indskrift bevaret. Et smukt middelalderligt eksemplar med udslidt majuskelskrift findes i Thisted.

Blandt de flade, liggende gravsten må foruden runestenene i Thisted, Vejerslev o. a. nævnes den gruppe med meget lange indskrifter, som findes omkring Vestervig, hvor også Danmarks ældste daterede gravsten er at se, lagt over præsten Tue engang mellem 1201 og 1209 (årstallet læderet). Som prøve på en lang, romansk gravskrift kan anføres jomfru Christines i Vestervig, affattet på pynteligt latin i tre hexametre: »Skånselsløs mod skønhedens stråleglans og grum mod ungdommens blomst har den dag, som ikke ynkes over noget her, ak, ladet dig, byens sol, ugifte Christine, formæles med jorden«.

Mens Thisted amt næsten er blottet for adelsgravsten, gælder dette ikke det øvrige Nordjyl-

Figurer fra epitafium i Vore kirke i Vendsyssel. Det var den af folkesagnet ilde medhandlede fru Ingeborg Skeel, der lod sin ægtefælle og sig selv afbilde på et kostbart gravmæle i sandsten og marmor. (Fot. Nationalmuseet).

land, hvor især renaissance-figurstenene er talrige; de fleste af dem er udført efter samme skema, den rustningsklædte ridder stående ved siden af sin hustru, og de er alle udført i eller påvirket af et stort værksted i Aarhus.

I renaissance- og baroktiden var gravstenen ikke mere tilstrækkelig til at bevare de dødes ihukommelse. Den reduceredes undertiden til et mærke for graven, mens det egentlige mindesmærke blev vægepitafiet eller den pragtfulde sarkofag af sandsten eller marmor, og rundt omkring i by- og landsbykirkerne findes disse »velhavende« gravminder over adelige og borgere. Især Aalborg Budolfi er rigt på epitafier.

Højdepunktet af den afdødes forherligelse nås

i de store gravmonumenter af ædle stenarter med helfigurer af stifterne. Allerede på Frederik 2.s tid tog disse »enkegravmæler« — de er oftest rejst af enker — en sådan overhånd, at kongen måtte udstede en reces mod sliq overdådighed, som end ikke henfarne konger havde tilladt sig. I Vore satte Ingeborg Skeel sig dog udover majestættens forbud. Hun lod rejse et monument for sin mand, Otto Banner (død 1585), og sig selv, i marmor og sandsten, så stort at hun måtte føje en ny bygning til kirken. Der sidder de endnu, to knælende marmorfigurer foran det vældige monument, et vidnesbyrd om adelens magt og rigdom — men også om den kunstglæde, der har haft så stor en betydning, ikke mindst for Nordjyllands kirker.

HERREGÅRDE

Af Mogens Lebech

Adelsmænd og rotter trives ikke i Vendsyssel! Således hedder det i et gammelt mundheld. Ved at tænke på de mange herregårde, som landskabet er oversået med, kommer man uvilkårligt til at spekulere over, hvornår det kan have haft gyldighed. For ganske vist har langt det overvejende antal af disse herregårde nu i århundreder været i mere eller mindre borgerlig besiddelse, men lignende forhold har jo gjort sig gældende over hele landet, og der er ikke vidnesbyrd om, at den gamle danske adel måtte rømme sine sædegårde i Vendsyssel, før end det skete i de andre danske landsdele. Tværtimod, fristes man til at sige, i betragtning af, at Vendsyssel står som det af de her omtalte nordjyske landskaber, hvis herregårde senest kom i borgerligt eje. Det skete for ca. 25 af de henved 65 herregårde i Vendsyssel, herunder medregnet Kær herred, ikke før i tiden efter 1730. Hvad gælder det nuværende Viborg amt, så var det samme tilfældet med henved en trediedel af de 60 herregårde i dette område. Men af de ca. 40 herregårde i Aalborg amt syd for Limfjorden og af de omtrent ligeså mange i Thisted amt forblev kun henholdsvis 9 og 4 så længe i den gamle adels besiddelse. Lidt for sig selv står de to Hanherreder, nu under Thisted og Hjørring amter, af hvis 8 herregårde de 5 forblev i adelseje indtil efter 1730. Alt i alt synes der således ikke at have været tale om, at adelen havde mere vanskeligt ved at holde stillingen blandt Vendelbøbønderne end i de andre nordjyske egne på begge sider af Limfjorden.

Og hvis man vil hævde, at mundheldet må have endnu ældre tider til baggrund, nemlig tiderne før reformationen og Klementsfejden, efter hvilken de Vendelbo selvejerbønder i stort antal skal have mistet deres ejendomsret, så la-

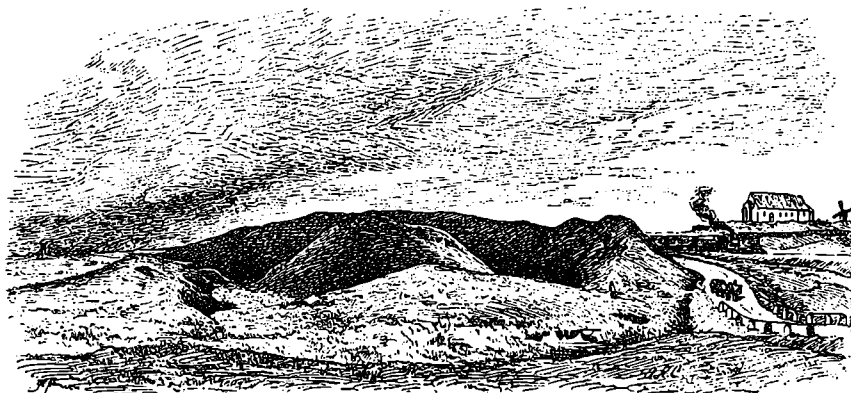
der en sådan påstand sig ikke opretholde. Der var i den senere middelalder absolut ikke særlig mange bønder i Vendsyssel, hvis ikke snarest forholdsvis færre end i andre dele af landet.

Før reformationen var de adelige herremænd og kronen imidlertid ikke ene om besiddelsen af de talrige nordjyske storgodser. Dengang rådede tillige kirken over vidtstrakte godsområder på begge sider af Limfjorden. Her som andre steder i landet blev kronen — eller staten — jo efter trosskiftet herre over den katolske kirkes domæner, men på disse kanter overgik de fleste af dem ret snart i adelseje, idet kronen benyttede dem som bytteobjekter ved de store mageskifter, der blev fuldbyrdet igennem det 16.-17. århundrede, og ved hvilke kronen især lagde vægt på at frembringe store sammenhængende godsområder sydligt i Jylland, fremfor alt omkring Skanderborg og Koldinghus slotte.

De ovennævnte herre- eller hovedgårdstal for de enkelte nordjyske landskaber er hentet fra matriklen 1688 og omfatter således kun de hovedgårde, som denne registrerer. Af dem blev vel ikke alle af lige stor betydning, men langt størsteparten af dem nåede dog at blive »komplette«, det vil sige at opfylde kravet om et tiliggende bøndergods på mindst 200 tønder hartkorn, et krav, som blev fremsat i en forordning af 1682, og som måtte efterleves, hvis sædegårdene skulle beholde deres privilegerede stilling.

Tallene for det 18. århundredes komplette herregårde i Nordjylland er for selve Vendsyssel med Kær herred 38, i Hanherrederne 7, i Aalborg amt syd for fjorden 31, i Viborg amt 43 og i Thisted amt 21, ialt for de fire nordjyske amter henved 140, eller omtrent to trediedele af det samlede antal hovedgårde i 1688.

Sjørrind volde. Tegning 1885 af A. Riis Carstensen. Et af de ældste og tillige et af de mest imponerende voldsteder i Thy med høje volde omkring den firkantede, stejle borgbanke.

Sidstnævnte antal omfatter imidlertid ikke alle de herregårde, der har eksisteret i Nordjylland. Hvormange der har været, kan næppe siges, men i adskillige sogne, hvor siden kun fandtes en enkelt større sædegård, lå der i middelalderen flere. I det store Taars sogn var der dog ved det 18. århundredes midte ikke mindre end tre komplette hovedgårde, Boller, Hvidstedgaard og Aas, og desuden Tidemandsholm med

et ikke helt ubetydeligt godstilliggende, og endda siges forskellige andre gårde i sognet at have været beboet af adl. Man kan nok få det indtryk, at der oprindeligt har været en hovedgård i næsten hver landsby. Sommetider kender man navnet på en eller flere adelige beboere, i andre tilfælde kan man kun finde vidnesbyrd om de forsvundne hovedgårde i de gamle jordebøger. Hvis man da ikke sporer dem i selve terrænet.

VOLDSTEDER UDEN BYGNINGER

Spredt over hele Nordjylland findes en række voldsteder af forskellig alder og forskellig karakter og størrelse. Nogle af dem er, om man så må sige, helt anonyme, da man ikke véd nogen gård eller noget gods knyttet til dem, andres forbindelse med tilliggende af den ene eller den anden slags er derimod kendt fra de skriftlige kilder.

Adskillige af disse voldsteder ligger endnu uberørt af arkæologernes spade, men ved gravninger i de seneste år har man undersøgt det mærkelige, cirkelrunde, nu dog næsten helt nedpløjede voldsted mellem Aggersborggaard og kirke, der må sættes i en særklasse. Udover det rent umiddelbare naboskab har det egentlig ingen forbindelse med de bygninger, som i de senere århundreder har stået på Aggersborggaard, heller ikke med det Aggersborg faste slot, som ridderen Niels Eriksen Gyldenstjerne i 1373 forpligtede sig til at genopbygge med bygninger, barfred, tårne, grave og broer, forborg og ladegård. Aggersborg var ødelagt i de dengang så urolige tider, som det blev det igen under bondeoprøret 1441: »De satte ild på kongens gård,

den stod så højt i sky.« Og som det var sket endnu før, da kongsgården ligeledes blev ødelagt af oprørske bondeskarer, dengang Vendelboerne i deres jagt på kong Knud den Hellige ødelagde borgen i bund og grund, om det så var selve kongshallen. Har hine tiders Aggersborg været værnet af ringvolden? Nationalmuseets udgravninger har vist, at denne har omkredset et anlæg af lignende art som Trelleborg ved Slagelse, en vikingekaserne, blot af et endnu mere imponerende format, som man næppe kan sammenstille med herregårdsanlæg af almindelig type.

Det har kun vakt liden tiltro, når det meldes, at bønderne på deres kongejagt i 1086 også skal have ødelagt Sjørrind i Thy, nævnt som kronogods under Valdemar Sejv og igen under Valdemar Atterdag, ja vistnok i kronens værgе indtil 1661. Iøvrigt er Sjørrind uden historie, og intet herresæde vides knyttet til den anselige af volde og grave omgivne borgbanke, der muligt skriver sig fra oldtidens slutning. Anderledes med Hillerslevhus, noget mere imod nord, der var et

Voldstedet ved Asdal. Sjørrind var en kongsgård, det gamle Sæva- rende, Asdal et privat adeligt herresæde, der dog i middelalderen var af meget stor betydning og hvis længst forladte voldsted er mere end 11 meter højt, regnet fra gravens bund. (Fot. Holt og Madsen).

fast slot og sæde for en lensmand under dronning Margrete, og hvis dobbeltvoldsted endnu vises i engene nord for Hillerslev by.

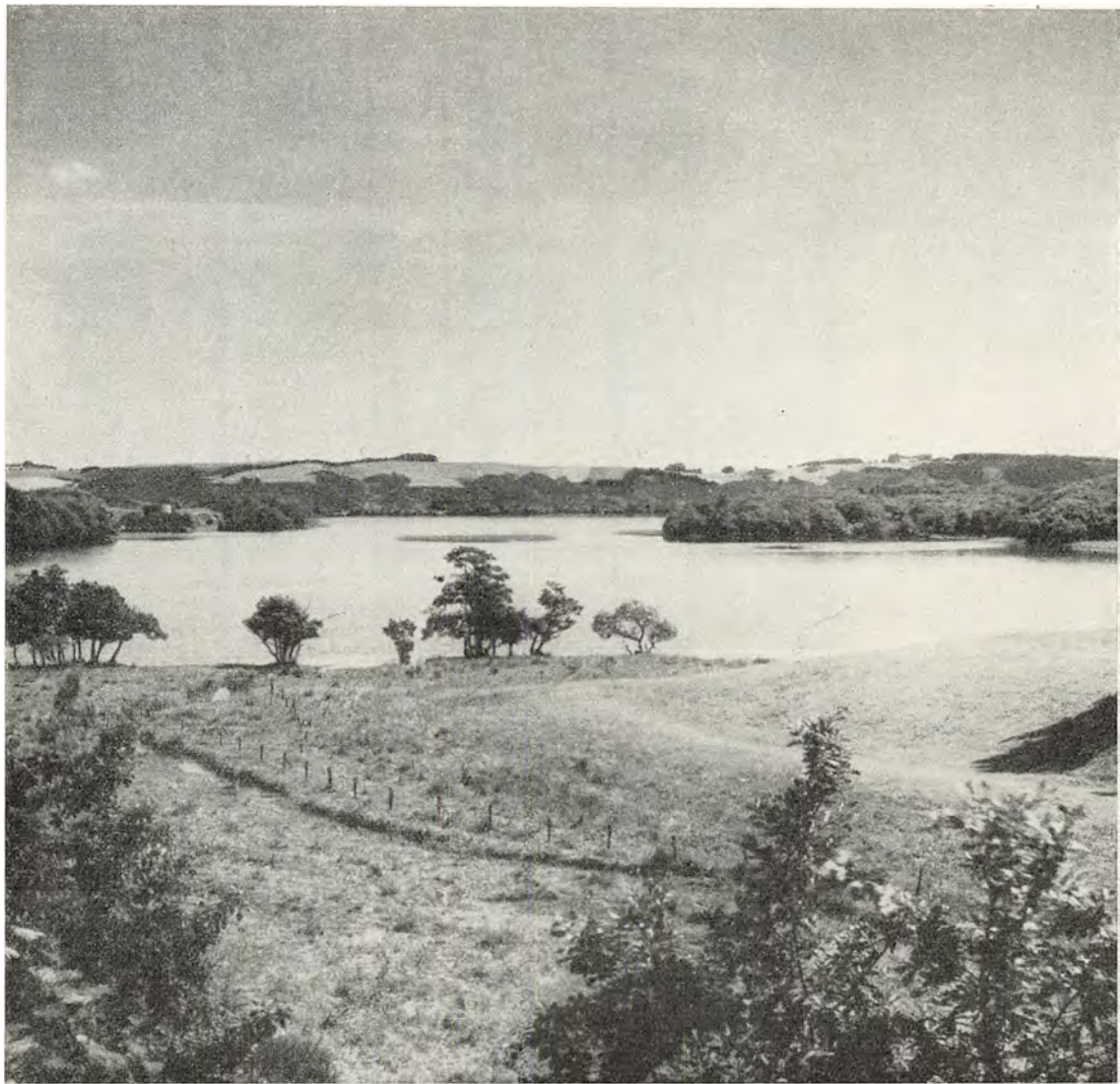
Af lignende type — med to firsidede borgban- ker — var Egholm Slot i Skørping sogn, som dronning Margrete i 1391 skænkede til Vor Frue Kloster i Aalborg under forudsætning af, at det blev nedbrudt og materialerne anvendt til klosterbygningerne. Rugtved Slot i Vendsyssel, som samme dame på lignende vilkår overlod til Børglumbispen, stod derimod på en midterbanke omgivet af et tredobbelt gravanlæg. Et dobbeltvoldsted minder om den tidligere kongsgård Vilsted i Slet herred, som dronning Margrete ligeledes skal have ladet ødelægge, og af samme art er det anseelige, sagnomspundne Klejtrup voldsted i Rinds herred, som man har villet gøre til Niels Ebbesens »Brattingsborg«. Det er nævnt så langt tilbage som i kong Nielses tid.

I en række for sig regnede man forhen de så- kaldte folke- eller bondeborge, betragtet som almindelige tilflugtssteder i urolige tider. Der kan her for eksempel nævnes »Ridebanen« i Lyby sogn i Salling, en hedebakke med en kredsfor- met lav jordvold, samt det lignende, men ovalt formede anlæg Madstedborg i Thy.

Sidstnævnte er sikkert ikke voldstedet af den Madstedgaard, der omtales som Vestervig Klo-

sters gård i det 14. århundrede, men der findes en række voldsteder og borgpladser, som har nærmere tilknytning til nu eksisterende herre- gårde, forladte byggesteder, opgivet til fordel for en mere bekvem beliggenhed eller muligvis for en mere moderne på et yngre voldsted. Vold- stedet kan også være forladt ved gårdens ned- læggelse i nyere tid, som det er tilfældet med Torp eller Nørtorp i Rær sogn, nu opløst i byen Nytorp. Det eneste levn af herresædet er to firkantede banker, den ene med spor af rand- volde. To borgbanke, det såkaldte Sallingholm Slot, i nogen afstand fra Østergaard i Salling, viser, hvor denne gård tidligere har ligget, på samme måde som man i engene syd for den nu- værende Skern Hovedgaard ser dobbeltvoldste- det af det gamle Skern Slot, en stadig anseelig banke, som forblæste træer i mange år har givet dens særlige silhuet.

Det mest klassiske eksempel på herregårdens skiften plads danner de forskellige flytninger af Hald ved Viborg. Det ældste Hald, som man også har kaldt Brattingsborg, lå på bakkeskrå- ningerne ved søen, noget øst for den nuværende gård, og var omgivet af tørre grave, en højborg, som man i de ældste tider foretrak det. Ander- ledes med Niels Bugges Hald, »Gammelhald« som det kaldes, det Hald, som Valdemar Atter-

Udsigt fra voldstedet af det andet Hald — i forgrunden — imod ruinerne af det tredje Hald, der lå på en voldkranset borgø ude i søen.

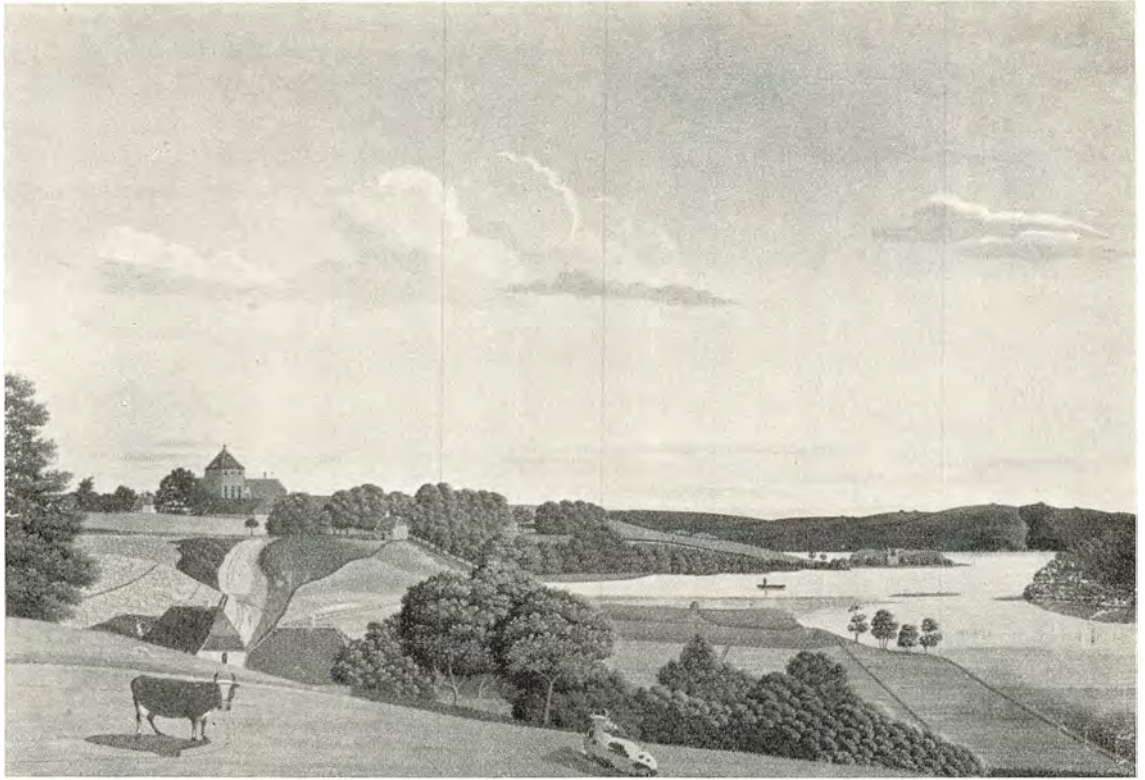
Man ser det svære røde tårn længst tilvenstre i billedet. (Fot. Zacho, Viborg).

dag forgæves belejrede i 1355. Det var bygget på en holm i søen ved Bækkelund, og formodentlig nedbrudt, da senere dronning Margrete på sine sædvanlige betingelser skænkede gården til Viborg bispestol. Som befæstet gård genopstod Hald i den katolske kirkes sidste dage, atter som en vandborg, vis-à-vis det andet Hald på en firkantet ø, på alle sider forsynet med høje jordvolde. De er stadig bevaret, såvel som det svære runde kærnetårn, til hvilket der forhen har sluttet sig forskellige andre bygninger i mere eller mindre murfast udførelse. Denne bispeborg, der

indtil 1660 var sæde for en kongelig lensmand og derefter blev solgt til »jøderne på Hald«, som St. St. Blicher har givet sin novelle navn efter, blev omkring år 1700 afløst af en bygning, hvis kældere endnu påvises i haven, der hører til det nuværende, det femte Hald, bygget 1789.

Det var tidernes skiftende krav til forsvarsforanstaltninger og boligkomfort, der afstedkom disse og andre mange herregårdsflytninger. Der var imidlertid også tilfælde, hvor et voldsted indgik i det samlede gårdanlæg på en måde, så man kunne nøjes med at fjerne dets efterhån-

*Parti ved Hald hovedgård. Maleri af R. H. Kruuse ca. 1850.
Omtrent samme udsigt som på billedet overfor, men man ser her til venstre også
det femte, det nuværende Hald. (Det kgl. Bibliotek).*

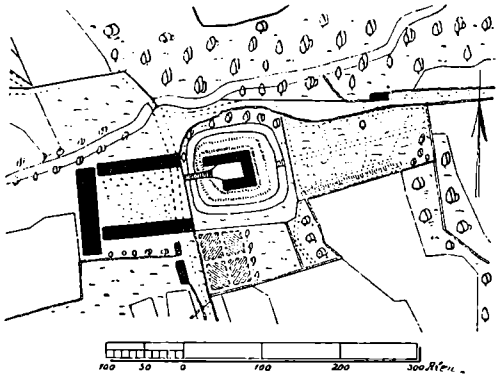
den uhensigtsmæssige bygninger. Dette er sikkert sket både ved Gudumlund, hvor der umiddelbart ved den yngre borggård findes et cirkelrunt omgravet voldsted, og på Gyldenstjernerne gamle stamsæde, Aagaard i Han herred, hvor der i ringe afstand fra den nuværende gård

ligger et firkantet voldsted. Begge er af ringe omfang, og på dem begge har sagtens stået et muret tårn, middelalderens stenstue, et tilflugtssted under eventuelle overfald på den måske ellers ubefæstede herregård, som den kendes fra beskrivelserne i de gamle folkeviser.

VOLDSTEDER MED BEBYGGELSE

Så god virkning de gamle voldsteder kan øve i landskabet, og så interessante de kan være i arkæologisk henseende, virker det dog i almindelighed stærkere, når man bliver stillet overfor et bebygget voldsted, altså et af dem, der er knyttet til de stadig bevarede herregårde. Det er jo ingenlunde altid forholdet, at bygningerne på en herregård i alder svarer til byggestedet eller borgvolden, ligesom de forskellige led i selve borggården kan være af højst forskellig ælde, et broget kompleks, præget af forskellige stilarter, jo flere i reglen desto mere malerisk.

Mens det i det 16. århundrede næsten blev reglen, at ethvert herresæde skulle være »indgravet«, altså anlagt på et voldsted omgivet af grave — og det efterhånden ikke blot af forsvarshensyn, men snarere fordi graven blev det øjensynlige tegn på forskellen mellem den frie herre og de ufrie tjenerne — så var mangan middelalderlig hovedgård aldrig omgivet af hverken vold eller grav. Mange af dem var jo, som allerede antydnet, landsbyhovedgårde, der lå i rad og række med de almindelige gårde i bondebyen. Således Tjele, hvis ældste gotiske stenhus, i

Grundplan af Bangsbo fra begyndelsen af det 19. århundrede. Hovedbygningen ses på en af volde omgivet borgplads. (Efter kort i matrikelsarkivet).

slægt med den middelalderlige stenstue og opført i begyndelsen af det 16. århundrede, ikke blev omgivet af nogen voldgrav.

Til de større herresæder af mere borgagtig karakter, hvis voldsteder i flere tilfælde er ældre end de kendte bygninger derpå, hører Asdal i det nordlige Vendsyssel, i fortiden en herregård af stor anseelse. Den længst forsvundne trefløjede bygning lå på en borgbanke af betydelig højde, toppen mere end 11 meter over voldgravens bund. Et lignende anlæg er Kokkedal, hvis sengotiske huse er rejst på et bakkeagtigt voldsted omgivet af brede grave. Den høje beliggenhed er taget i arv fra ældre tid, idet man i det 16. århundrede i overvejende grad valgte at give voldstederne en flad profil. Bortset fra selve bygningernes soliditet og anvendte forsvarsfinesser, var vandgraven det vigtigste element i forsvaret.

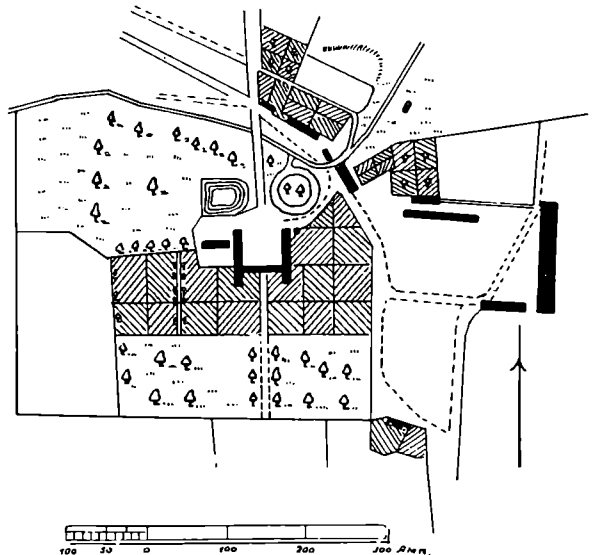
Forsvarsdueligheden kunne dog yderligere øges ved anlæg af jordvolde. Et for vort land ret enestående eksempel på et sådant, i nutiden rekonstrueret anlæg, er Spøttrup med sine volde og den dobbelte grav. Af lignende art siges voldstedet på det nære, allerede omtalte Østergaard at have været, mens også hovedbygningerne på Bangsbo i Vendsyssel på en voldkranset borgøer skærmet af en enkelt grav.

Noget sådant forbød sig naturligvis i de tilfælde, hvor herregårdens bygninger beslaglagde næsten hele borgøen. Selvom det synes at have været ret enestående, når murene som på Spøttrup rejste sig ret op af graven. Men når Store

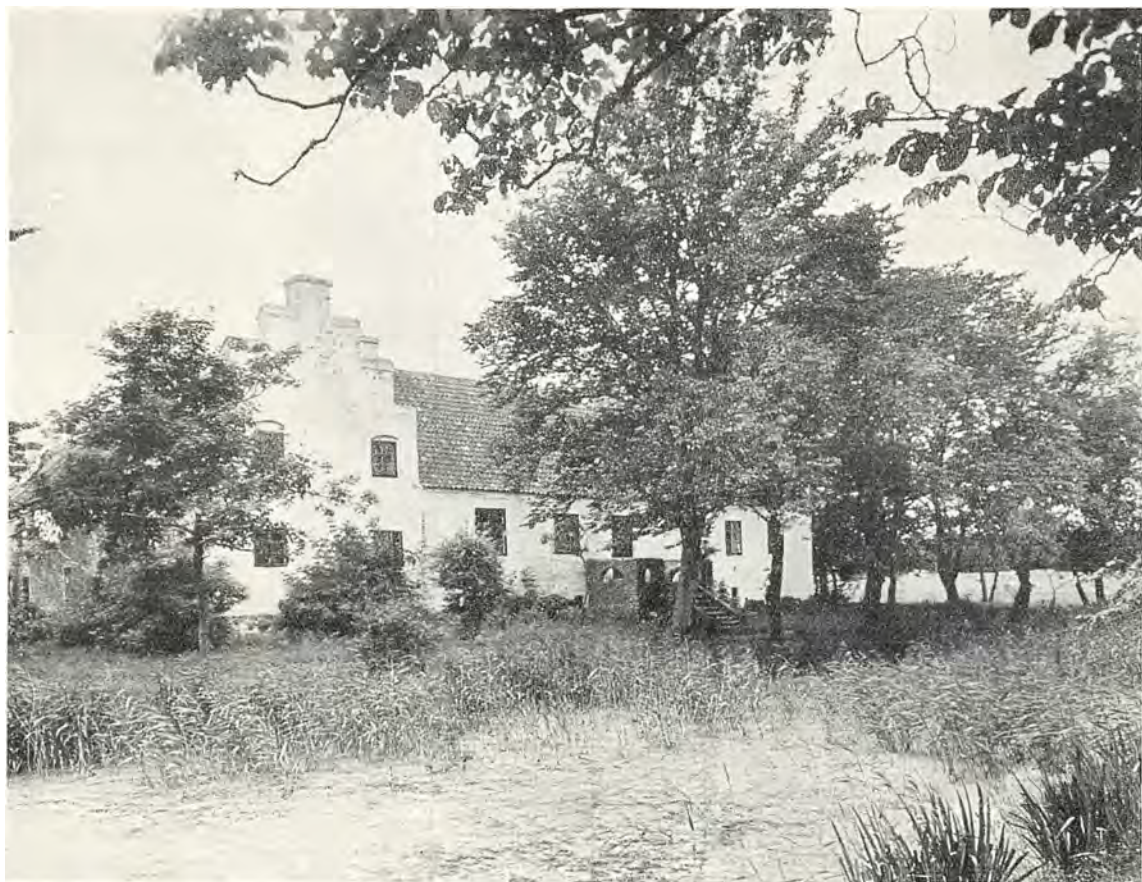
Restrup fyldte så lidt indenfor denne, at der også blev plads til et haveanlæg — skyldes det, at også ladegården oprindeligt lå på voldstedet, indtil Gabriel Gyldenstjerne lod bondebyen Restrup nedlægge. En hel række voldsteder var på samme måde så rummelige, at der var plads til haveanlæg på dem, således Eskær i Vendsyssel, Tidemandsholm, Hjermslevgaard, Sønder Elkær, Ullerup på Mors, Eskær i Salling og Staarup.

Sidstnævnte sted stod der kun en enkelt længe på volden, Bjørn Kaas's renæssancebygning fra o. 1550, som altså havde mere end rigelig plads. Staarupgaard var i det hele taget et ret storslået anlæg. Også ladegården var omgivet af grave, det hele et såkaldt centralvoldsted, hvor borggårdsøen med grav skar sig ind i ladegårdsanlægget. Gravene omkring ladegården er for størstedelens vedkommende for længe siden sløjfet, men et lignende og endnu mere imponerende anlæg er bevaret på Palstrup i Lysgaard herred, hvis bygninger imidlertid stammer fra en langt senere periode, 1730erne.

På Rødslet ved Nørre-Sundby var forholdet som på Store Restrup, nemlig således, at både ladegård og borggård samt en ret stor have kunne finde plads på et og samme, firsidet og indgravet voldsted, mens der nogle 100 alen øst for dette

Grundplan af Gudumlund 1813. Umiddelbart ved hovedgårdsbygningerne ser man det forladte cirkelrunde middelaldevoldsted. (Efter kort i matrikelsarkivet).

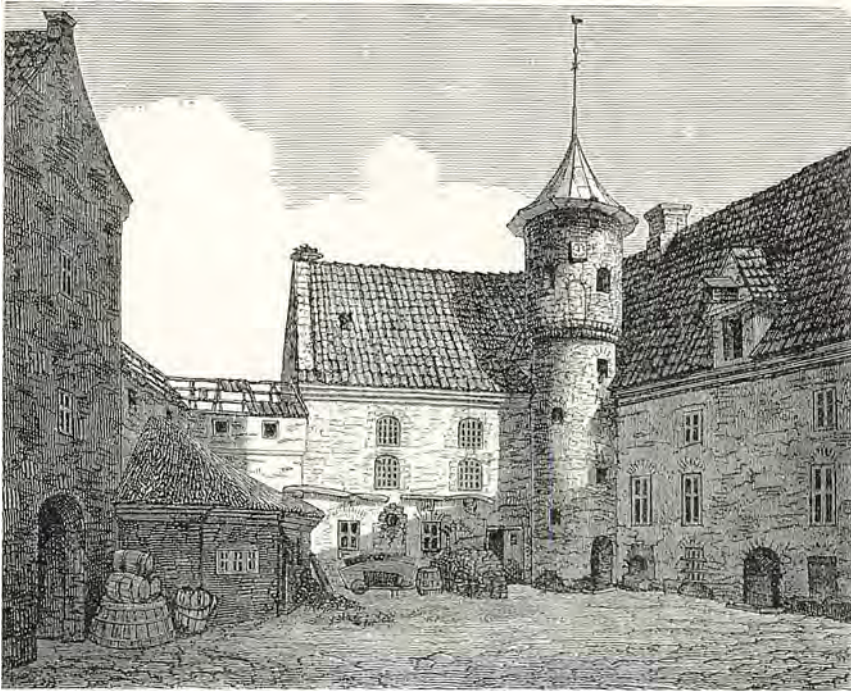
*Jungetgaard i Salling set fra nordøst.
Gården er som endnu adskillige nordjyske herregårde omgivet af brede voldgrave.
(Fot. Holt og Madsen).*

lå et mindre, »slottet«, som formodentlig har givet plads for det stenhus, der har hørt til det ældre under grevens fejde ødelagte Rødslet. Men begge voldsteder, såvel som gården selv, blev tromlet skånselsløst ned, da tyskerne under besættelsen lod flyvepladsen ved Aalborg udvide.

Selvom mangan voldgrav er tilgroet eller rent ud fyldt op, jævnet i niveau med det omgivende terræn, så fordobler det blanke vandspejl i voldgravene endnu en længere række herregårdes bygningspragt, og det ikke de ringeste. Det gælder de mere barske middelaldergårde som Spøtrup og Kokkedal, det gælder Lynderupgaard med dens brogede bindingsværk og de kendte renaissancegårde med deres pyntelige udseende som Vorgaard, Sæbygaard, Visborggaard og Nørlund. Sidstnævnte ligger på sin borgholm midt i et engdrag, volden dannet ved opfyld-

ning med et slyngværk af bøgestammer, mens det forhen firlængede Villestrup er anlagt på en naturlig om end tildannet holm i en lille sø. Brede grave omgiver Jungetgaard og Eskær i Salling, mens ved Damsgaard paa Mors alene den dam er tilbage, der har givet gården navn. Gravene er udtørret. Også Krastrups nu så beskedne hvidkalkede hovedbygning er omgivet af regelmæssige grave fra det 16. århundrede, og på gamle indgravede voldsteder ligger såvel Torstedlunds ikke særlig anelige enetages hovedbygning som det prunkende similislot Højris på Mors. Foruden de allerede nævnte stadig komplette gravanlæg er der endnu i Vendsyssel Lindcrumgaard og Lerbæk, i Himmerland Albæk samt en del andre gårde, hvis grave tildels er bevaret. Det gælder som alt sagt Østergaard i Salling, Ulstrup ved Langaa og Dronninglund,

Interiør fra borggården på Spøttrup. Billedet stammer fra den periode, da gårdens ejer, som ikke havde sans for bygværkets historiske betydning, sløjsede en del af voldene, ja, havde planer om helt at nedrive den historiske bispegård. (Træsnit i Ill. Tidende 1871-72).

det tidligere Hundslund Kloster. Klostrene var i almindelighed ikke værnet af voldgrave, og for Dronninglunds vedkommende, var det da også

Hans Johansen Lindenov, der lod gravene anlægge ved sin ombygning af gården sidst i det 16. århundrede.

HERREGÅRDSBYGNINGER

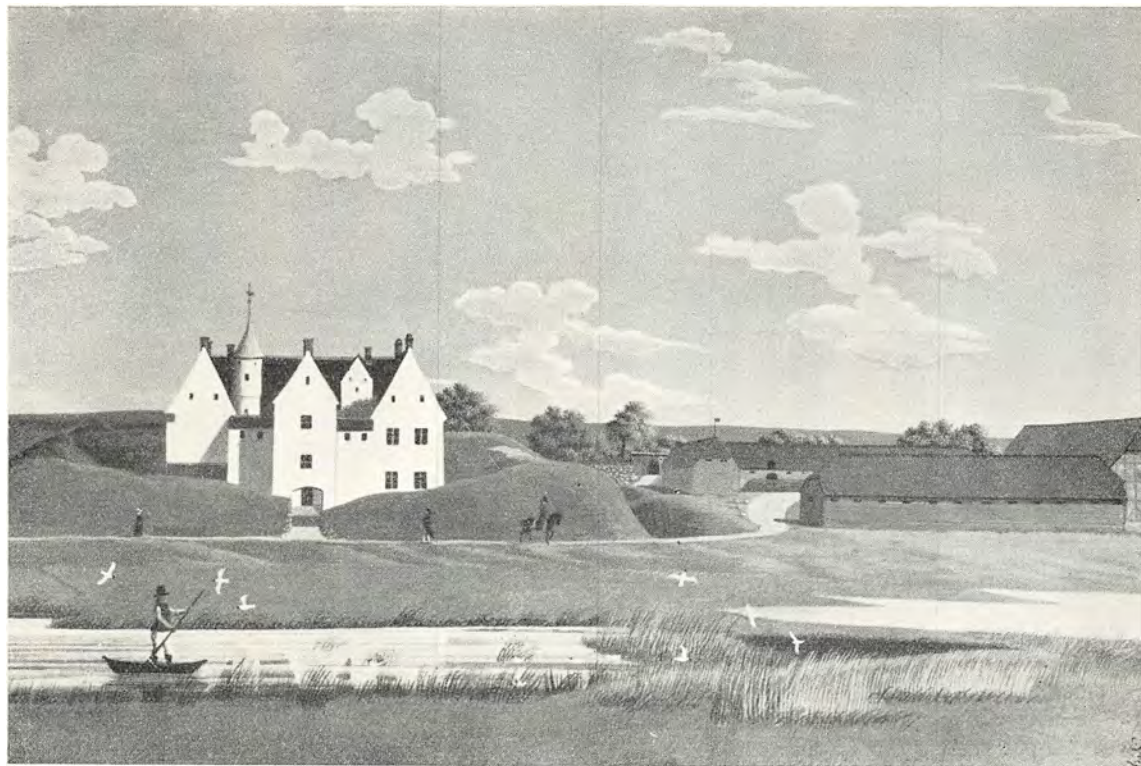
Som selve borgvoldene i Nordjylland ytrer sig forskelligt, således også bygningerne på dem.

Skønt det Nordjylland, hvis herresæder her gøres til genstand for omtale, ikke hører til de udprægede herregårdsegne, så rummer det alligevel en lang række af landets mest bekendte og mest betegnende herregårdsmonumenter, og selvom blandt disse ikke kan tælles de allervigtigste arkitekturmindesmærker fra herregårdsbyggeriets guldalder, slutningen af det 16. århundrede, så findes her til gengæld en særdeles talrig repræsentation af bygningsværker fra første halvdel af samme århundrede, derimellem så bemærkelsesværdige borggårde som de omtrent jævn gamle resultater af henholdsvis gejstlig og adelig byggelyst og byggeevne; Viborgbispernes Spøttrup og Krabbeslægtens Østergaard, begge i Salling.

Det er muligt, at adskillige nordjyske herregårdsbygninger under en mere moderne iklædning skjuler rester af endnu ældre byggevirk-

somhed. Vestlængen på Vinderslevholm skal således gå tilbage til omkring år 1500, i virkeligheden måske den ældste bevarede herregårdsarkitektur indenfor det her omhandlede område. Der indgår ligeledes middelalderligt murværk i bygningerne på Vorgaard i Hellum herred, som der findes sengotiske kælderrum under Eskær. Men det er på den anden side ikke helt let at datere selv et så velbevaret og gennemstuderet anlæg som det restaurerede Spøttrup.

Bispeborgen fremtræder nu i den skikkelse, som den må antages oprindelig at have haft, og som den kendes fra ældre billeder. Værnet af dobbelte grave med en mellemliggende vold rejser Spøttrup sig bag vandet i den indre voldgrav, et trefløjet anlæg, hvis åbne side er spærret af mure med vægtergange og et fremspringende porttårn. Vægtergangen med skydehuller løb oprindelig også rundt under tagskægget af de tre fløje, og var man i det hele vel hyttet indenfor murene, så frembød Spøttrup tillige herskabelige

*Spøttrup set fra vest. Maleri af R. H. Kruuse 1836.
Bispegården er omgivet af sine volde, som man i nutiden har genfremstillet. Til højre ligger
ladegården. (Fot. Nationalmuseet).*

rum af både anselig størrelse og højde, ligesom de mange »hemmeligheder« viser, at bygnin-
gerne har været beregnet på at skulle yde op-
hold til mange mennesker — bispem med hele
hans »hof«. Borgen fik lejlighed til at vise sin
forsvarsduelighed under Klemmentsfejden. I 1534
blev den udsat for angreb af bønderne, som
imidlertid ikke kunne indtage den stærke fæst-
ning, selvom det skal være lykkedes dem at skyde
den i brand.

Barsk og utilgængelig som nu har bispeborgen
altid været, men vel ikke altid uden gotikkens
mest fremtrædende smykke, gavlenes kamtakker,
som man ser dem på Østergaard, hvis grundsten
blev lagt i 1516 af Lukas Krabbe af den strid-
bare slægt, der da i mere end 100 år havde været
knyttet til Nissum i Aasted sogn. Af samme type
som Spøttrup, også hvad voldstedet angår, fore-
kommer Østergaard med sine sammenbyggede
fire fløje omkring en meget snæver gårdsplads,
kun 14-15 alen i kvadrat, næsten nok så util-
nærmelig som bispegården, og den nævnes da

heller ikke mellem de gårde, der blev stormet og
brændt af skipper Klemments bondeskarer.
Brændt blev derimod Bustrup, hvor et andet
mere fremtrædende medlem af Krabbe-slægten,
rigsmarsken Tyge Krabbe, en af landets førende
skikkelser, i 1521 havde rejst et gotisk stenhus,
hvis svære mure ilden næppe har kunnet øde-
lægge, men som siden er forsvundet. Men bevaret
er en anden gotisk stenbygning fra omtrent sam-
me tid, den ældste fløj af Børglumbispernes
Vorgaard i Vendsyssel. Med sine to-tre alen
tykke mure var den i sin første skikkelse et eks-
empel på det såkaldte »beboelige tårnhus«, en
hustype nær beslægtet med den før omtalte mid-
delalderlige stenstue, herregårdens faste kærne-
tårn, men nu indbygget i renæssancegården. Den
gamle blændingsprydede gavl ses endnu inde på
loftet og er genfremstillet på den nuværende
senere opførte nordgavl.

Vorgaards nordfløj virker på denne måde lidt
mere pyntelig end Spøttrup. Blændinger, et af
gotikkens fornemste prydelementer, smykker og-

Gårdinteriør fra Østergaard i Salling. Krabbernes gamle herresæde, der er et lignende firlænget anlæg som Spøttrup, har i modsætning til dette bevaret levn af den sengotiske udsmykning såsom kamtakkede gavle og blændinger. (Fot. Holt og Madsen).

så bygningerne på Odden, sikkert bygget af den store og griske godssamler Ove Lunge i tiden omkring reformationen. Også på anden måde er Odden et typisk sengotisk bygningsværk. Gårdens oprindelige meget uregelmæssige vinduesplacering er bygget mere op indefra end udefra, som man ellers siden gjorde det med overvejende hensyn til facadeinddelingen. Af samme type er endnu Kokkedal i Han herred med tindede gotiske gavle og vægtergange under tag-skægget, trappetårnet med spiret er dog en tilføjelse fra tiden omkring år 1600. Bygherren var sikkert rigsmarsken Erik Banner, og endnu to af reformationstidens mest fremtrædende adelsfolk har sat bygninger på deres nordjyske herresæder. Peder Galt har æren for det før sin forsvinden stærkt ændrede Rødslet ved Aalborg, og selve Mogens Gøje byggede »det store Korshus« på Avnsbjerg, der dog vistnok var af bindingsværk, og hvoraf muligt den nuværende venstre fløj er en rest.

Her må endnu nævnes det mest anelige af alle den tids nordjyske herresæder, ja, et af de mest pompøse i hele landet, det firefløjede Villestrup, hvis ene fløj tilligemed kamgavle, karnapper og tårne er fjernet ved en senere ombygning. Bygherren var Axel Juul af Lilje-Juulerne. »Anno domini 1538 udi det hellige Trefoldig-

heds navn lod han lægge grundvold om alle fire sider,« skriver hans husfrue, hvis ord måske snarest tager sigte på stensætningen af voldstedet. Over den solide kampestens grundvold rejste sig de svære røde mure, kasse-mure med en skal af mursten omkring marksten i kalkmørtel. Men skiftet, dels middelalderens munkeskifte dels renæssancens krydsskifte er et af vidnesbyrdene om, hvornår man ændrede mureteknikken her i landet.

Et lukket borggårdsanlæg var for så vidt også Albert Skeels Jungetgaard fra omtrent 1548, et vinkelanlæg, hvor voldstedets to åbne sider var værnet af porttårn og mure med vægtergange, altså et lignende arrangement som på Spøttrup. Men her var forholdet iøvrigt det, at kun de to bygningers ydermure imod graven var af grundmur, murene imod gården derimod af bindingsværk. Spærremure og portbygning er forlængst fjernet, men bygningerne har stadig de kamtakkede gavle.

Det samme gælder Krabbesholm ved Skive, bygget af Iver Krabbe, en søn af Østergaards bygherre. Med gavlenes rige blændingsudsmykning er Krabbesholm mere pyntelig end den lidt skumle Østergaard og i modsætning til denne oprindelig kun et enkelt fritliggende hus i to stokværk. Gammeldags er bygværket, således at

*Kokkedal i Thy set fra nordøst.
De sengotiske bygninger ligger på et bakkeagtigt voldsted.
(Fot. Holt og Madsen).*

Høgholt i Vendsyssel set fra vest 1858. Til bindingsværks hovedfløjen med fremspringende stokværk slutter sig det murede, runde trappetårn, det hele anlæg i nyere tid uheldigt restaureret. (Efter Richardt og Secher: Danske Herregaarde).

forstå, at store kvadersten er benyttet ikke blot i kampestensokkelen, men også spredt i de næsten tre alen tykke mure. Det liver også op, at huset tidligt fik tre tårnagtige tilbygninger, det ene et regulært hjørnetårn, som man sjældent finder dem ved sengotiske bygningsværker.

Med sine spirprydede tårne repræsenterer Krabbesholm imidlertid også den herregårds-type, der nød så stor yndest sidst i det 16. århundrede: det to-halvtredie stokværk høje enkelthus almindeligt forsynet med slige udbygninger. Fussingø med tre fulde og et tredie øverste halvstokværk var et ret enestående eksemplar af typen, der med de sædvanlige halvtredie etage i vore dages Nordjylland genfindes på det ombyggede Bratskov, på Staarupgaard og på Kongstedlund. Også de to sidstnævnte har mistet det oprindelige mere farvestrålende og udsmykkede eksteriør, og virker nu mest ved deres rent kubiske kraft, ikke mindst Kongstedlund fra 1592, som det med sit høje stejle tegtag hæver sig på

borgbanken over den stadig bevarede voldgrav. Det trods den sene opførelse stadig gotiske præg forstærkes ved den uregelmæssige vinduesplacering, der efter gammel skik svarer til ruminddelingen.

Mere beskedent ytrer sig Niels Kaas' Taarupgaard med kun ét stokværk over kælderens, men til det røde enkelthus med de takkede gavle slutter sig to samtidige lange bindingsværksfløje, helheden af stor malerisk virkning. Det var jo iøvrigt oftere tilfældet, at bindingsværksbygninger føjede sig til de mere faste stenhuse, men der var også langt ned i tiden mange herregaarde, hvor bindingsværket var mest fremtrædende, ja, adskillige, som udelukkende var opført i dette materiale.

Lynderupgaard er et meget velkonserveret eksempel på en anelig bindingsværksgård fra det 16. århundrede. Kristoffer Rosenkrantz begyndte dens opførelse i 1556, men det er muligt, at der forud på voldstedet lå et ældre, middel-

*Gårdinteriør fra Lynderupgaard, Nørrejyllands ældste og smukkeste bindingsværksgård med den gamle »vandkunst« i borggården.
(Fot. Jonals Co.).*

alderligt stenhus, der nu indgår som led i en af fløjene. To stokværk høje er de alle tre med mønstermurede munkestenstavle mellem tømmerværket. Så anelige var langtfra alle bindingsværksherregårde, af hvilke nu de fleste er borte eller bygget om. Det sidste gælder det herlige Høgholt — med det runde murede trappetårn og dettes lave hætte af god virkning, indtil træværket forsvandt, og tårnet fik forkerte dimensioner ved en restaurering i 1889. Også en anden bindingsværksgård, Jørgen Lykkes Lerkfeld, er hvidkalket og skalmuret, man ved blot ikke om samtidig med opførelsen eller senere — og her er trappetårnet i behold i sin oprindelige skikkelse. Randrup i Himmerland er det gået på en noget anden måde. Trappetårnet på den grundmurede gårdfacade flankeres nu af to morsomme karnapper fra det 18. århundrede, medens gavlen og havefacaden fremdeles præsenterer det gamle bindingsværk, i konstruktion

beslægtet med de samtidige borgerhuse i Aalborg.

Den lange række nordjyske herregårde fra den første del af det 16. århundrede suppleres af interessante herresæder fra navnlig århundredets sidste fjerdedel. Ældst er Sæbygaard, hvis hovedfløj i to stokværk over hvælvede kældere Pernille Oxe lod bygge i 1570erne. Den ejendommelige kvademuring med dybt forsænkede fuger er et vidnesbyrd om, at den italienske bygmester, Dominicus Badias, kendt fra sin virksomhed blandt andet på det fynske Holkenhavn, her har været i arbejde. Også på Lindenberg, det daværende Næs, hvor der forud på voldstedet stod en ældre sengotisk bygning, blev der bygget i disse åringer. 1583 opførtes en ny hovedbygning, en enkeltfløj i halvtredie etage med gennemkørsel, udadtil flankeret af to sekskantede karnapper samt med to runde tårne på de ydre hushjørner og et trappetårn mod gården.

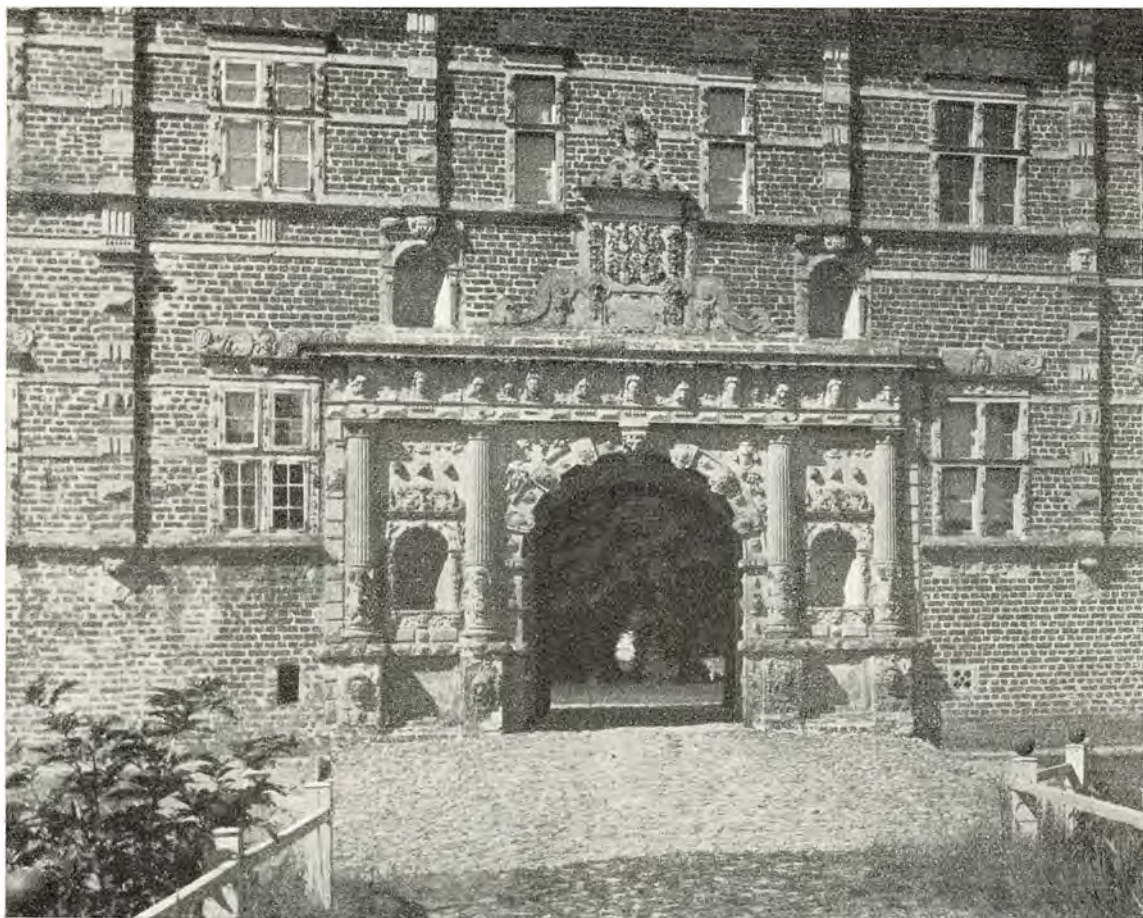
*Ulstrup set fra sydøst.
Man ser østfløjen af den
røde renæssancegård,
som efter fransk mønster
og i lighed med hvad der
var tilfældet på Frede-
riksborg Slot er lavere
end de andre længer.
(Fot. Bernild).*

De er alle bevaret, men ikke desto mindre har den hvidpudsede bygning ikke samme karakter som i det 16. århundrede, da de røde murflader var prydet med lyse sandstensbånd, renæssancens store mode. Lignende udsmykning fandtes på Ludvig Munks Nørlund, et trefløjet anlæg med et trappetårn på midterfløjens gårdfacade. Oprindelig løb på begge sider af dette tårn et fleretages galleri fra sidefløj til sidefløj, et i dansk herregårdsbyggeri helt cnestående arrangement, som kan bringe Frederiksborg Slot i erindring.

Nørlunds midterfløj havde også et par tårnagtige udbygninger imod graven. Hjørnetårnene var en anden af renæssancens udbredte moder, der her som andet steds blev anvendt længe efter, at der var tale om, de skulle tjene deres egentlige formål, nemlig som fremspringende bastioner at udgøre et led i borgens befæstning. De findes også på to af Nordjyllands allerbetydeligste herregårdsanlæg fra århundredets slutning, Visborggaard og Vorgaard i Vendsyssel. I vore dage må man vist give den sidste prisen. Om også nutidens Visborggaard er et imponerende anlæg, så har fortidens været et næsten fantastisk skue, da ikke mindre end syv tårne med kobbertækte spir rejste sig over de tre fløje med deres tre eller måske snarere halvtredie stokværk. Så vidtløftigt et kompleks var Vor-

gaard aldrig, men til gengæld kan det give en forestilling om, hvordan Visborggaard har taget sig ud i sin velmagt, fordi bygningerne har hele den oprindelige ødsle skulpturelle sandstensudsmykning i behold. Opført som Vorgaard er, af en af datidens mest udmærkede bygmestre, Filip Brandin fra Utrecht, står herresædet fremdeles »som et fuldgyldigt udtryk for renæssancens pragtlyst og formglæde og for dens ordenssans, der var dens arv fra antikken.« Sandstensdekorationer, bånd, pilastre og vinduesrammer slutter sig til den pragtfulde portal, som er komponeret over det antikke triumfbuemotiv. Der har næppe været mage til herregård i Danmark, hvad dekorationen angår. Selvom ingen har kunnet kappes med den, så var sandstensudsmykning i almindelighed et væsentligt led i den ganske renæssance-herregårdsarkitektur, og med den de såkaldte vælske gavle. Man kan nu kun i fantasien forestille sig, hvordan sådanne har smykket også nordjyske herregårde fra slutningen af det 16. århundrede, men står der så mangan gotisk kamgavl tilbage, så har tiden ikke levnet en eneste af renæssancens udsejffede gavle, ikke engang såmeget som en lille bitte kvist.

Nordjylland som det øvrige Danmark så i det 16. århundrede et overraskende antal herregårde rejse sig. Mod dem fylder gårdene fra det 17.

Vorgaard i Vendsyssel. Del af østfacaden med den pragtfuldt udhuggede sandstensportal komponeret over det antikke triumfbuemotiv. (Fot. Hude).

århundrede kun lidet. Og dog var det dette århundrede forbeholdt at skænke disse egne endnu et adeligt bygningsværk, der på sin vis ville være blevet det mest fuldkomne af dem alle. Hvis det nogensinde var blevet færdigbygget. Allerede i 1590erne havde Christen Skeel bygget et grundmuret hus på Ulstrup ved Gudenaen, et hus, som indgår i det mere anselige og arkitektonisk velgennemtænkte borggårdsanlæg, som sønnen Jørgen Skeel begyndte på en snes år senere. Det skulle være et firfløjet anlæg, de tre længer højere end portfløjen, altså samme plan som Frederiksborg Slots. Men kun portfløjen imod øst samt et stykke af det nordre hus tilligemed to hjørnetårne kom til udførelse. Ulstrup var og er en torso, om så også en nok så attraktiv.

Niels Krag havde derimod ikke taget sig mere på, end han kunne overkomme, da han gav sig

i lag med byggeriet på Kaas, hvis nye hovedbygning stod færdig 1635. Men det var jo også kun et ganske vist tiltalende og helstøbt enkelthus, et af de i det hele taget få nordjyske herresæder, der blev rejst gennem det 17. århundrede.

Det var jo ikke, fordi samtlige Nordjyllands herregårde allerede dengang var udstyret med standsmæssige bygninger. Nej, langt fra! De, der allerede er nævnt, tæller kun lidt blandt de henved 200 nordjyske sædegårde. Ser man matriklen fra 1662 igennem og gør sig bekendt med dens oplysninger om bygningerne på de enkelte gårde, så viser det sig, at disse i vid udstrækning endnu på den tid var endda ofte meget beskedne bindingsværksanlæg. Det var på langt nær alle, som kunne måle sig med Bangsbo, der som den allerede omtalte Lynderupgaard havde fire fløje på hver to stokværk. Fire længer havde ganske vist

Gårdinteriør fra Gammel Vraa i Vendsyssel. Den grundmurede længe ligger imod nord på det indgravede voldsted og er vistnok en ombygning af et ældre hus i to stokværk. (Fot. Nationalmuseet).

også Tidemandsholm, men de var alle i een etage, og tre længer i samme højde stod på f. eks. Linderumgaard, Kølskegaard, Nibstrup og Hæstrupgaard. De sidste anlæg var endda strå-tækket, og af de tre længer på Linderumgaard havde den ene klinede væggetavl. Helt uanselige var gårde som Stensbæk med eet strå-tækt hus i een etage for slet ikke at tale om Haven, der havde bygninger som en ringe præstegård.

Det var imidlertid forhold, der efterhånden de fleste steder blev ændret, om ikke før så i løbet af det 18. århundrede, der navnlig, hvad den sidste halvdel angik, betød ny opblomstring af herregårdsbyggeriet på begge sider Limfjorden. Men nu var det ikke mere herreborge, man lod opføre, men herskabelige boliger, og den yndede type blev nu det trefløjede anlæg, som barokken først knæsatte, og som nåede sin højeste udfoldelse i de tilfælde, hvor længerne kunne åbne sig mod et tilsvarende ladegårdsanlæg. Disse anlæg yndedes ikke blot af æstetiske årsager, men også af praktiske, idet det følte bekvemt, om man fra hovedbygningen kunne holde et vågent øje med, hvad der foregik i avlsgården.

De to trefløjede anlæg, som fremstod omkr. 1720erne, opfyldte dog ikke disse ideelle krav, men begge var sikkert også kun ombygninger af ældre komplekser. Placeringen af Store Restrups tre længer med tværfløjen imod ladegården

tyder i hvert fald på, at de nu barokprægede bygninger med de pilasterprydede midterfrontoner og kviste, så omtrent typens eneste prydeselementer, er opført på de gamle grundmure, og det samme gælder givet nok Vaar, blot at bygherren justitsråd Jokum Poulsen her lod fjerne den ene af de fire fløje, såvel som i det hele taget bygningens øverste stokværk, samt gav det hele sin tids stilpræg. »Borgen er meget simpel og har ingen anden arkitektonisk mærkelighed end en række mægtige kælderhvelvinger,« skrev St. St. Blicher i en senere mere romantisk periode. Det 18. århundredes herremænd, det være sig adelige eller borgerlige, havde ingen sans for middelalderpræget borgromantik. Andreas v. Arenstorf lod i 1740erne Jakob Sefeldts Visborggaard gennemgå en radikal ombygning, så den næsten helt mistede sit oprindelige præg. De fleste tårne forsvandt ved den lejlighed, og de to sydlige hjørnetårne mistede deres himmelstræbende spir til fordel for et par kegleformede, butte tårnhatte.

Opført fra ny blev noget senere så prunkløse trefløjede anlæg som Baggessvogn i Vendsyssel, bygget 1744 af Braëm, og Hindsels i Thy fra 1760, bygget af Peder Isager.

Den trefløjede type bevarede sin popularitet gennem hele århundredet, selvom man ikke altid lod alle længer opføre i grundmur. De knægtbyggede sidefløje på Bangsbo går dog længere

*Aggersborggaard ved Limfjorden set fra sydvest.
Det trefløjede bindingsværksanlæg stammer fra det 18. århundrede, men er opført på ældre
fundamenter. (Fot. Holt og Madsen).*

tilbage i tiden, men til det sengotiske Krabbesholm, hvis indre i 1760erne undergik en gennemgribende forandring, føjedes to bindingsværksfløje. Det samme skete på Bratskov, hvis hovedbygning fra det 16. århundrede allerede havde mistet meget af sin oprindelige karakter. Af samme type er Gammel Vraa, der i 1779 fik sit nuværende udseende, og som i al sin enkelhed med den mægtige lind på gårdspladsen danner et meget smukt og stemningsvækkende gårdinteriør. Også Keldgaard fra 1787 var af denne type, men er siden ombygget.

Trefløjede grundmurede anlæg er Vang, opført efter en brand i 1788, og det omtrent samtidige Viskum.

Man var imidlertid ikke helt hørt op med at bygge herregårde udelukkende af bindingsværk, som f. eks. Aggersborggaard ved Limfjorden, et trefløjet anlæg fra 1750erne, hvis solide kampe-

stenskældre dog måske går tilbage til en langt ældre bygning. Også Sebber Klosters bindingsværksbygninger stammer fra det 18. århundrede, såvel som Mølgaards i Aars og Sejlgaards i Hids herred, men i begge de sidstnævnte tilfælde er sidefløjene nu borte. Til gengæld er Sejlgaard en af de få herregårdsbygninger, som stadig har stråtag. En anden er Marsvinslund, hvis ældre bygninger fra det 17. århundrede i det attende blev udvidet med en smuk barokkvist.

Over hoveddøren på Aggersborg står der bogstaver indhugget i træværket, Christian Speitzers og hans hustrus initialer, en primitiv angivelse af navnet på bygherren, der svarer til den enkle bindingsværksgård, som de ældre tiders udhugne sandstenstavler med deres lange til tider brovte inskriptioner havde svaret til de prangende renæssancehuse. Det er i almindelighed således, at man kender bygherrerne, derimod

*Børglum Kloster set fra »Boel høj« nordvest for gården.
Børglum har et fra andre klosterherregårde afvigende udseende på grund af den anselige kirke,
indtil reformationen Vendelbo stifts domkirke. Det nuværende barokprægede eksteriør skyldes
arkitekten Thurah, som ejede godset i det 18. århundrede. (Fot. Holt og Madsen).*

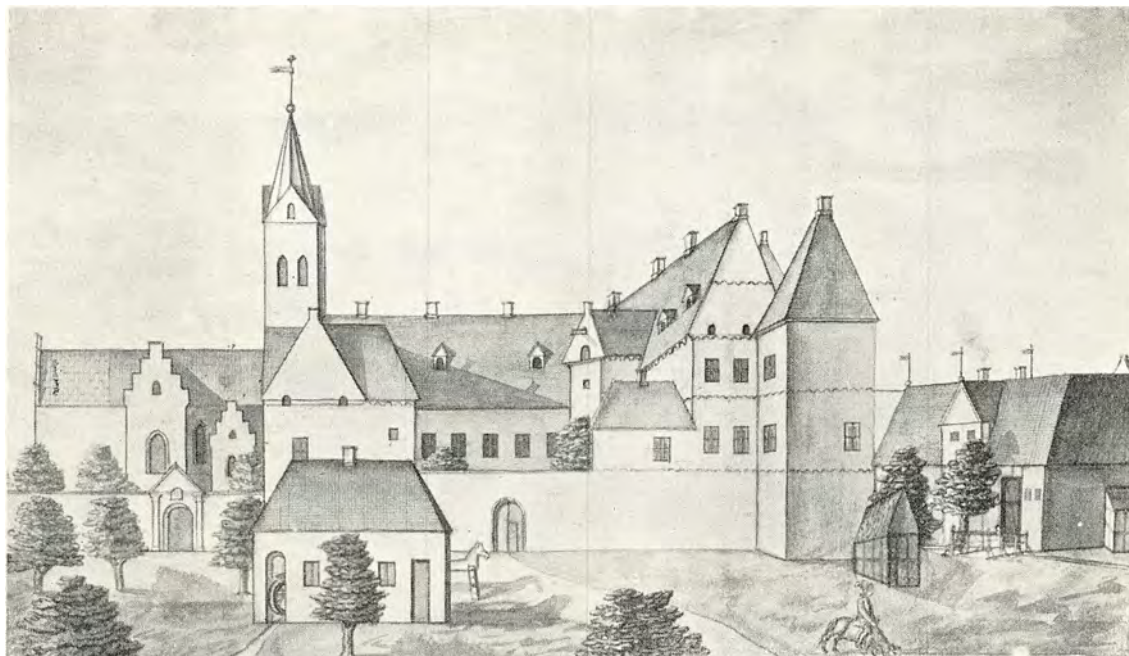
kun i enkelttilfælde bygmestrene, eller for at bruge et moderne udtryk arkitekterne. Og det gælder i det store og hele det 16. såvel som det 17. og det 18. århundrede.

Til undtagelserne hører det navn, som blev knyttet til to af Vendsyssels mest dominante herresæder, begge tidligere kirkegodser, Børglum Kloster og Dronninglund, det omdøbte Hundslund Kloster. Børglum Klosters ejer blev i 1748 en af datidens mest kendte danske arkitekter Laurids de Thurah, der utilfreds og skuffet over sin personlige skæbne — man havde foretrukket andre for ham i hovedstaden — i nogle år trak sig tilbage til det i datiden ikke mindre afsides liggende herresæde. I den korte tid, han boede på Børglum, blev det gamle klosterkompleks ændret på afgørende måde, såvidt muligt i overensstemmelse med barokkens krav. Klosterbyg-

ningerne udgør fra da af et beboeligt trefløjet palæ med barokke gavlkviste, men slutter sig fremdeles til den gården og landskabet dominerende klosterkirke, det hele storladent og enkelt.

Thurah ledede imidlertid også ombygningen af Dronninglund, som dengang ejedes af grev A. G. Moltke, senere Bregentved. Dette gamle klosteranlæg havde allerede en gang før i tiden skiftet karakter, nemlig da Hans Johansen Lindenov, den første private ejer efter reformationen, lod det omforme til et renaissancepræget herresæde. Det er forøvrigt noget mærkeligt, at klosterbygningerne på Hundslund aldrig synes at have ligget syd — som ellers reglen var — for kirken, men altid vest for denne, der således dannede en forlængelse af sydfløjen på samme måde, som det er tilfældet i dag. En nyskabelse fra Hans Johansens tid, slutningen af det 16.

Dronninglund 1758. Efter tegning i Frederik 5.s atlas.

Billedet er tegnet, inden gården blev bygget om, ligeledes af Thurah, og bygningerne har endnu deres stejle renæssancegavle. Bemærk træhesten, det eneste herregårdsbillede, hvor en sådan er afbildet. (Det kgl. Bibliotek).

århundrede, er imidlertid østfløjen, et grundmuret aneligt hus med halvtredie stokværk, altså af samme type som Hesselagergaard og andre fynske renæssanceborge, og som disse forsynet med to hjørnetårne, her meget svære og med pyramidetage. Det er sidste gang, man finder denne forsvarsbetonede hustype med de små skydeskårlignende vinduer oppe under tagskægget anvendt herhjemme, og den står ikke mere i sin oprindelige skikkelse. Halvetagen måtte forsvinde, da Thurah skred til ombygningen, og alle gårdens tre fløje er fra dengang lige høje. Nu er sydfløjen hovedfløjen, med et svært pilasterprydet trappetårn mod gården. Tagene blev afvalmet, og de to hjørnetårne har fået karakter af hjørnepavilloner. Men stadig hæver det slanke kirketårn sig over de gulkalkede bygninger, et øjensynligt levn af det middelalderlige klosterkompleks. Også Ørslev Kloster blev i det 18. århundrede omdannet til et barokpræget palæ, men som en fjerde fløj ligger her den gamle klosterkirke.

Kender man i de nævnte tilfælde både bygherre og bygmester, så er det mere vanskeligt

at udrede forholdet med hensyn til et andet af de i det 18. århundrede omdannede herresæder, Bidstrup ved Langaa. Man ved, at Johan Rantzau har opført en hovedbygning her sidst i det 17. århundrede, tildels på de gamle fundamenter, men inskriptionerne fra 1760 taler om, at Gerhard Lichtenberg har ladet borggården »reparere«, samt forsynet den med enkelte tilføjelser. Østfløjens gårdside er prydet med rokokodetailer, der ikke kan være ældre end Lichtenbergs tid, men det er svært at skelne mellem de to bygherrens andele i det hele foretagende, og arkitekten kender man slet ikke. Med sin af Lichtenberg nybyggede ladegård står Bidstrup imidlertid som et idealt herregårdsanlæg fra midten af det 18. århundrede.

Det firfløjede Krastrup fra 1790erne var for sin tid en sjælden foreteelse. Da det formodentlig drejer sig om en ombygning af en ældre borgegård, kan man ikke lægge hovedansvaret på bygmesteren, endda man i dette tilfælde for en gangs skyld atter ved, hvem han er, og det en mand, som nok vidste at arbejde i sin tids maner, nemlig Anton Kruise fra Horsens, elev

Højris på Mors 1861. Det gennem tiderne opståede gamle borggårdsanlæg, der i hvert fald gik tilbage til det 16. århundrede, blev i 1876 erstattet af den ny bygning, som billedet på næste side viser. (Efter Richardt og Secher: Danske Herregårde).

af Jardin og Harsdorff. Han har her, ligesom flere steder i sin hjemby, arbejdet sammen med billedhuggeren Jens Hiernøe. Krastrup blev ved deres forenede anstrengelser præget af den nyklassiske stil.

Denne har i årene omkring 1800 sat sit præg på forskellige nordjyske herregårde. Nybygninger er det femte Hald — fra 1789 — en enkel rød murstensbygning med en tårnagtig midterpavillon, og Lundbæk ved Nibe, et hus med højere rejstning, to etager over kælderens, og en dekorativ gårdfacade. Lundbæk ligger på det ældre omflydte voldsted, Hald derimod på den jævne mark, i den store have, der skrånede ned imod Hald Sø. Også Chr. L. v. Plessen lod sit nye Fusingø flytte fra det gamle byggested, en halv kilometer længere imod vest, og den nye bygning stod med sin enkle stil i stærk kontrast til det tre stokværk høje renæssancchus, »den gamle ærværdige ridderborg med sine trende spidse gavle eller tårne, og hvo, der har set denne, ønsker vist, at den stod der endnu og ikke var blevet ombyttet med en bygning, som ukendte rejsende snarest ville antage for en pæn kro.« Det er atter Steen Blicher, som taler. Hans smag var, efter hvad han selv siger, »nok så gotisk som græsk.«

Smagen var ændret hurtigt. Omkring århundredskiftet havde alle svoret til den nyklassiske stil, også generalkrigskommissionær J. Schuchardt, der i 1812 havde købt Villestrup og sandelig ikke ville bo på en herregård, der lignede

Viborg tugthus! Den firlængede borggård mistede sin ene fløj, sine stejle kamtaktede gavle, alle tårne og karnapper, og blev det mere fredsmelige Villestrup, nutiden kender, dog at man ved restaurering i den nyere tid har fjernet pudslaget, som bygningerne efter god nyklassisk stil var blevet dækket med.

Det 19. århundredes herregårdsbyggeri er iøvrigt for Nordjyllands vedkommende i det hele og store uden større interesse. I den første del af århundredet rejstes enkelte anlæg uden egentlig arkitektonisk præg, som Tandrup fra 1825, Havnø 1856-57 og Torstedlund fra 1848. Århundredets anden halvdel så enkelte af den type herregårdsbygninger fremstå, der nu nærmest betragtes med afsky, bygninger opført i naturtro efterligning af en eller anden ældre stilart: det slotslignende, gotiskprægede Højris på Mors, bygget i 1876 med Vilhelm Klein som arkitekt, Sohngaardsholm ved Aalborg i altfor korrekt Christian 4.-stil, overlæst med sandstensforsiringer, ved arkitekterne Momme og Olesen, samt endelig den genopstandne Gaardbogaard, landets nordligste herregård, ligeledes i renæssancestil, opført ved Martin Borch.

Endnu i indeværende århundrede er der bygget nordjyske herregårde, navnlig i de gyldne tider under og efter forrige verdenskrig, bygninger af mere stilfærdig karakter end dem fra det 19. århundredes anden halvdel.

Fra 1915-16 stammer Damsgaard på Mors,

Højris. Opført 1876 af V. Klein. (Fot. Holt og Madsen).

Ovegaard og Gammel Viffertsholm, den sidste i egebindingsværk. Den nye fløj på Avnsbjerg fra 1917-18 har sit forbillede i den gotiske renessances herregårde og er bygget af de to arkitekter C. M. Smidt og Harald Lønborg Jensen.

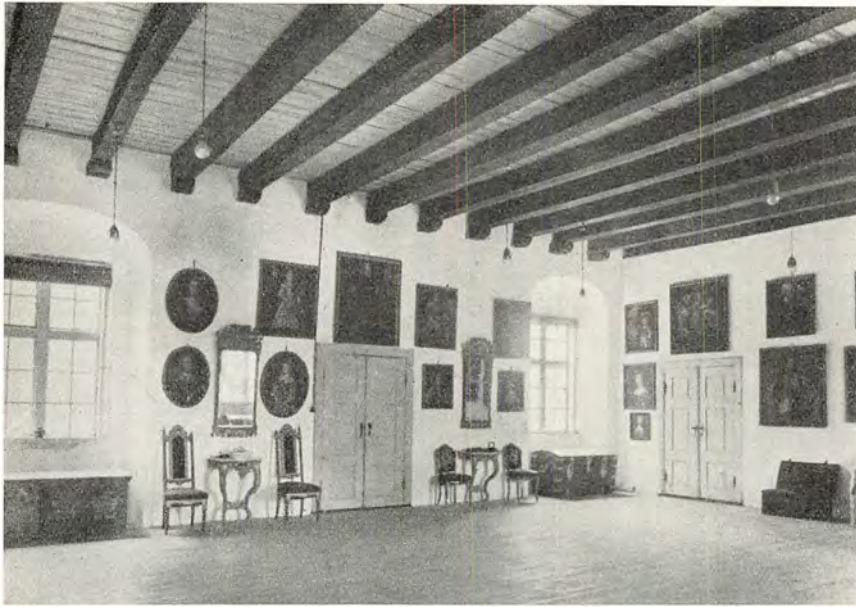
De samtidige hovedbygninger fra 1919-20 på henholdsvis Langholt og Allinggaard er begge opført i såkaldt »palæstil«, Langholt ved arkitekt Hother Paludan med et sekskantet, spirprydet trappetårn på gårdsiden.

INTERIØRER OG HAVER

Giver et relativt stort antal nordjyske herregårde viden om byggeskikken igennem århundreder, hvad den ydre arkitektur angår, så er tiden i det store og hele, og som naturligt er, faret mere hårdt frem imod bygningernes indre. Men til trods for de store ændringer, der er sket med hensyn til den almindelige boligkomfort, er der dog på adskillige herregårde bevaret et eller flere interessante interiører af historisk værdi. Om ikke andet så i hvert fald hvælvede kælder-

rum, hvis alder i flere tilfælde er ubestemmelig, og som kan have flere år bag sig, end de bygninger, der nu rejser sig over de solide fundamenter. Det gælder således både Aggersborggaard og Vorgaard i Hellum herred. Men over kældrene på Vorgaard i Vendsyssel — den ene kaldes Hundehullet — findes stadig de to beboelsesstokværk, af hvilke det nederste ligesom kælderen er hvælvet, og af hvis to rum det ene er en smuk gotisk sal, hvor loftets krydshvælv

Riddersalen på Sæbygaard. Riddersalen gik oftest helt igennem hovedbygningernes andet stokværk, og det endda både på langs og på tværs. Men det er i vore dage sjældent at se den udstyret med aneportrætter af en slægt, der har siddet på gården i århundreder, således som det er tilfældet på Sæbygaard. (Fot. Holt og Madsen).

støttes af en slank pille, et rum, der er en ret enestående foreteelse indenfor dansk herregårdsarkitektur.

Mere anselig end det korte tårnhus på Børglumbispensernes Vorgaard er jo Viborgbispensernes trefløjede Spøttrup. Her var dog kun nederste etage hvælvet, kælderetagen, hvis gulv oprindeligt lå i niveau med borggården, men i det andet, højere stokværk var der plads til både kapel og festsal.

Festsalen, riddersalen, som den gerne blev kaldt, var jo et fællestræk for herregårdsbygningerne fra det 16.-17. århundrede, almindelig placeret i anden etage, som den gerne fuldstændigt optog. Således på Sæbygaard, hvor rummet med sit mørke bjælkeloft og de lyse vægge prydet med talrige portrætter kalder mindet frem om de fremfarne herregårdsslægter og tiden, da gården blev bygget sidst i det 16. århundrede. Også riddersalen på Nørlund har det gamle præg, og på denne i det hele rigt udstyrede renæssancegård findes der tillige hvælvede rum med dekorerede midtersøjler, samt udhugne sandstenskaminer og en udskåren egetræsdør i forhallen. På flere gårde er vel den gamle ruminddeling bevaret, men interiørerne har ved ombygning og nydekorerings fået senere tiders stilpræg. Det gælder blandt andre Børglum Kloster, hvor kongesalen med portrætter af oldenborgerne blev indrettet i Thurahs tid, og Vitskøl Klo-

ster, det tidligere Bjørnsholm, hvor adskillige værelser er bevaret i den skikkelse med paneler og malede tapeter, de fik ved ombygningen o. 1750, samt Krabbesholm, hvor især skal nævnes riddersalen med dens allegoriske malerier af O. C. Wassman, »et hovedværk i jysk rokoko«, som den er kaldt. På det af tyskerne ødelagte Rødslet fandtes også en række karakteristiske interiører i barok og rokoko, og på Bidstrup er bevaret flere rokokosmykkede rum. Af nyklassiske interiører kan eksempelvis nævnes den smukke empiresal på Bangsbo, hvilken gård blev gennemrestaureret i Johan Hansens ejertid, da Bangsbo var et yndet tilholdssted for Herman Bang og andre danske skønånder.

Det vil her føre for vidt at nævne alle de gårde, der rummer seværdige interiører eller interessante detaljer. Blot skal lige omtales det udskårne vindue på Lynderupgaard, der med sine halvt gotiske, halvt renæssanceprægede stilformer er den ældste udskårne vindueskarm på nogen dansk herregård.

Som det gælder bygningernes eksteriører, er deres interiører ofte i nyere tid gennemgået en restaurering og er blevet ført tilbage til deres oprindelige skikkelse, som det er sket på Lindenberg. Og på en del gårde har nyere kunstnere udført dekorationsarbejder af større eller mindre kunstnerisk værd.

Riddersal på Krabbesholm ved Skive. Herregårdsinteriørene undergik jævnligt mere radikale ændringer end bygningernes ydre. Salen på Krabbesholm, der betegnes som et hovedværk i jysk rokoko er udført 1759 af O. C. Wassmann. (Fot. Holt og Madsen).

Ligesom herregårdenes interiører er undergået ændringer, således også herregårdshaverne. De var som allerede nævnt i visse tilfælde så nær knyttet til borggårdsbygningerne, at de med dem fandt plads indenfor voldgraven. Iøvrigt har de ældre tiders herregårdshaver været af liden anseelse, hvad enkelte oplysninger fra det 17. århundrede røber. Men biskop Bircherod skrev 1697 i sin dagbog om haven ved Irup med »dens rariteter og fremmede vækster«, og haven ved Knivholt blev omtrent samtidig, ganske vist i en auktionskundgørelse, kaldt »berøm-

melig, important, særdeles smuk og kostbar«, ligesom Danske Atlas ville vide, at dens lige næppe fandtes i Vendsyssel.

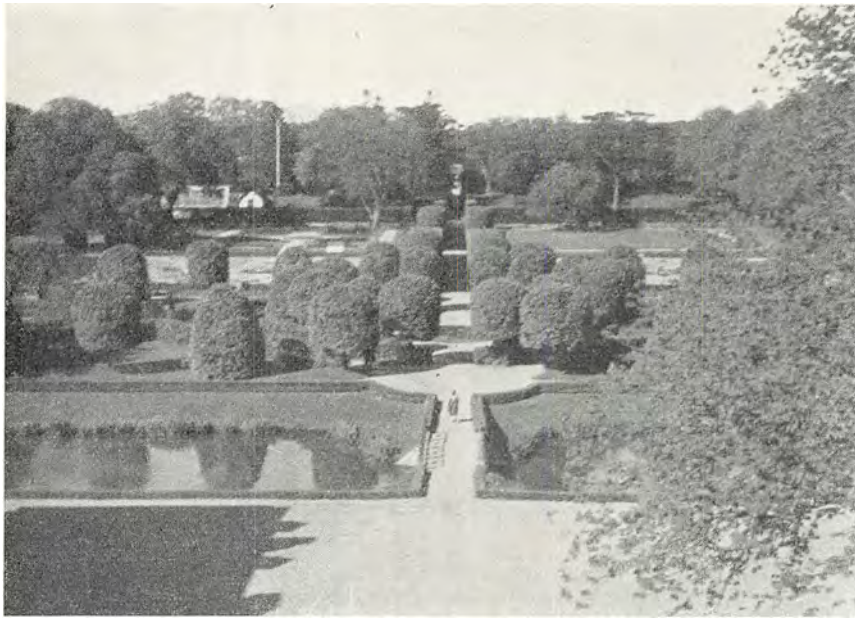
Mere anselige haveanlæg af den dengang yndede franske type med de stive hække og klippede træer blev anlagt i det 18. århundrede for eksempel både ved Visborggaard og Vilstrup. Navnlig det sidstnævnte hører til de mest velbevarede af den slags herregårdshaver. Også haven ved Hald fra begyndelsen af det samme århundrede har tildels endnu sit franske præg.

LADEGÅRDSBYGNINGER

Selvom de forskellige perioder er mere eller mindre talstærkt repræsenteret, må forholdet siges at være det, at de nordjyske herregårde tilsammen tegner et anskueligt billede af, hvordan herregårdsbyggeriet her i landet har udviklet sig gennem de sidste 4-500 år. I hvert tilfælde hvad hovedbygningerne angår. Anderledes stiller sagen sig med hensyn til avlsbygningerne. Det ligger jo i sagens natur, at de i mindre grad end beboelseshusene har ladet sig omforme efter de nyere tiders krav, ligesom de også i større udstrækning har været udsat for ødelæggelse ved ildebrande. På den måde er mange ældre anlæg gået til grunde. I det hele taget var de jo i nyere

tid ofte opført af mere brandfarligt materiale end hovedbygningerne.

Men også på anden måde kunne de gamle anlæg gå til grunde. I en storm væltede i året 1942 den store stråtekte bindingsværkslade på Bangsbo. Den skulle efter traditionen være over 300 år gammel, altså i så fald den samme, som stod på ladegården i 1662, sammen med to fæhuse, alle »muret mellem stænger« og tækket med strå. Det var jo reglen dengang, skønt man nok kunne finde steder, hvor tavlene ikke var sat med mursten, men klinet med ler, som f. eks. på Knivholt, i hvert fald en del af laden. Det var ret sjældent, at der i datiden var en grundmuret

*Haven på Visborggaard.
Ved enkelte herregårde
ser man endnu i vore da-
ge ældre haveanlæg ud-
ført efter datidens smag i
den stive franske have-
mode med klippede træer
og hække. (Fot. Bernild).*

lade som på Sæbygaard, hvor dog resten af avlsbygningerne var af bindingsværk. Det var de ligeledes alle på Høgholt, men her udmærkede hestestalden sig ved en særlig udsmykning, idet den var prydet med en række søjler og buer med udkæringer, der mindede om norsk træskærerarbejde. Det sagdes, at denne dekoration stammede fra slutningen af det 17. århundrede, men noget nærmere om dens tilblivelse er ikke oplyst. Ladegårdsbygningerne har i det hele taget ikke interesseret hverken ældre eller nyere herregårdshistorikere ret meget.

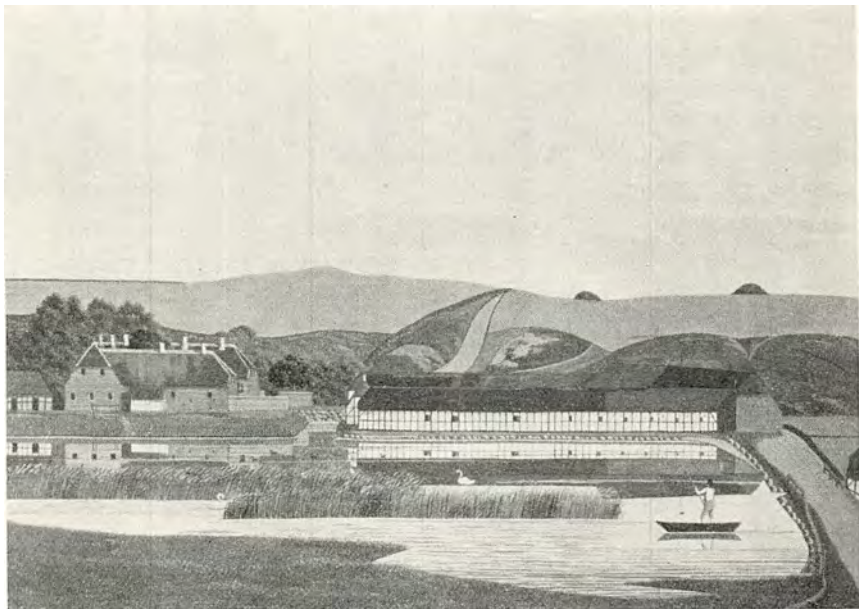
Der er allerede i det foregående talt om avlsbygningernes eller ladegårdenes placering, og om hvorledes de i nogle tilfælde kunne finde plads indenfor samme voldgrav som hovedbygningen, i andre lå på et særligt voldsted. Men i langt det overvejende antal tilfælde var de bygget udenfor gravene og uden særlige forsvarsanlæg, oftest umiddelbart ved selve hovedgården. Det er et gammeldags middelalderligt træk, når ladegården til det gamle Skern Slot lå sammesteds som nu Skern Hovedgaard, på det faste land og i nogen afstand fra slottet på dobbeltvoldstedet ude i søen. Den mindste af de to borgvolde har sikkert rummet en forborg. Noget lignende var forholdet dog og er det fremdeles med hensyn til det langt yngre Næs, nuværende Lindenberg, hvor hovedbygningen ligeledes ligger i et eng-

drag, nogle få hundrede alen fra ladegården. Det samme gjaldt i ældre tid også Nørlund, men der var forholdet det, at staldgården lå umiddelbart ved borggården, begge på en og samme borgholm, mens alene hovedbygningen var omgivet af grave. Staldgården er den nuværende avlsgård. Iøvrigt drager denne Nørlunds tredeling i borggård, staldgård og ladegård atter ligesom selve hovedbygningen tankerne imod Frederiksborg Slot.

Men er avlsbygningerne på de forskellige herregårde i almindelighed af nyere dato, så har de oftest een ting fælles med fortidens ladegårdsbygninger, nemlig placeringen. Det er forbløffende at se, hvorledes den nutidige svarer til den for halvandet hundrede år tilbage, da der blev optaget udskiftnings- og matrikelskort, og med de tiders i hvert fald ikke mindre konservatisme in mente er det troligt, at beliggenheden dengang afspejler endnu ældre forhold, ja, måske i visse tilfælde middelalderlige.

Det er i denne forbindelse betegnende, at selv om avlsgårdene på måske det overvejende antal herregårde udgør et regelmæssigt trelænget kompleks, vendt imod borggården, der ligger i det samlede anlægs midterakse, så spores en anden mere skæv eller på anden måde uregelmæssig beliggenhed for de herregårdes vedkommende, der tidligst blev forsynet med mere anselige

Bustrup i Salling set fra vest o. 1850. Gouachemaleri af R. H. Kruuse. Bustrup var et typisk herresæde af mere beskednen karakter med trefløjet borggård og ladegård, begge komplekser vendt imod hinanden. (Det kgl. Bibliotek).

grundmurede bygninger og derfor kan regnes blandt de ældste. Der kan her nævnes en hel række såsom Aagaard, Asdal, Aastrup, Aggersborggaard, Birkelse, Bratskov, Hjermslevgaard, Lerkenfeld, Tjele, Villerup, Odden, Østergaard, altså flere af dem, hvis borggårdsbygninger går tilbage til sengotikken, ialfald til første halvdel af det 16. århundrede. Og det er ligeledes betegnende, at også de gamle klostre på lignende måde var irregulære anlæg.

En undtagelse blandt de sidstnævnte er dog Dronninglund, men her er forholdene som allerede omtalt af yngre dato, idet Hans Johansen Lindenov ikke blot byggede den nye hovedfløj, men også lod anlægge en ny ladegård, tilsammen et fast komponeret anlæg, hvis midterakse er betonet ved portene gennem de vestre fløje af henholdsvis ladegård og borggård. Denne regularitet er også et renæssancepræget indslag i herregårdsarkitekturen, et element, som havde været fremmed for gotikken og dens bygmestre. Som et renæssanceanlæg af noget yngre oprindelse kan i Nordjylland nævnes Ulstrups grundmurede ladegårdslænger med de takkede gavle fra 1668, der smukt afrunder hele herregårdskomplekset.

Typen blev altså såre almindelig i de følgende tider, hvad enten avlsbygningerne blev opført i grundmur eller bindingsværk. Et eksempel, end-

da i den mest ideelle form, har man fremdeles i behold på det allerede nævnte Bidstrup fra 1760erne. Dette anlæg bliver endda særlig monumentalt ved, at der er indskudt et mellemlid, nemlig to — forøvrigt ældre — staldgårdslænger imellem den trefløjede borggård imod øst og den ditto, i omfang langt mere imponerende ladegård med den store kørelade som afbalancerende vestfløj. Således var placeringen i almindelighed, og endnu kan man på en og anden herregård blive stillet overfor en kolossal bindingsværkslade, ligesom jo laden den dag i dag er den største bygning på avlsgårdene.

Er disses placering i almindelighed bestemt af deres forgængere, er der naturligvis her og der sket ændringer, ligesom bygningernes antal naturligvis ikke altid indskrænker sig til tre, hvad forøvrigt heller ikke altid var tilfældet i fortiden. Ved Østergaard er der i ny tid bygget en kæmpemæssig lade udenfor den gamle firkantede avlsgård. Tværfløje og vinkelfløje er tilføjet mange steder, og ganske ejendommeligt virker det at se den gamle trefløjede type udvidet, som dette er sket på Ullerup på Mors. Her er der henholdsvis øst og vest for ladegårdslængerne tilføjet to særlige trelængede anlæg. Større anlæg, hele småbyer, udgør Visborggaard og Villerup, mens Tjeles nye avlsgård er noget helt for sig selv, opført som den står efter den sidste

brand i 1951 med de nye moderne bygninger. De tre sidstnævnte gårde er da også meget betydelige ejendomme, Visborggaard med et tilliggende på henvend 1500 tønder land, Villestrup med 2300 og Tjele med ikke mindre end 4000 tønder land.

HERREGÅRDSLÆGTER

Det er jo ellers ikke netop som landbrugere, man tænker sig fortidens herremænd. De var da heller ikke altid blot jordrotter, selv om det nu ligger århundreder tilbage, at det kun var fra deres kreds, man udtog de mænd, der skulle styre land og rige, eller at de i egen person måtte stille til krigstjeneste. Det kan være svært nok i korthed at give et indtryk af de hundreder mere eller mindre markante skikkelser, der har besiddet de nordjyske herregårde, fra disse først dukker frem i historiens lys og indtil vore dage, ja blot af de slægter, der var knyttet til dem, sommetider i flere generationer.

Det er måske for meget sagt, at samtlige gamle danske adelsslægter har været knyttet til Nordjylland; for selv om hele adelen i det 16.-17. århundrede var som een stor familie, der giftede sig ind i hinanden og derved blev arveberettiget overalt i landet, så var der alligevel visse slægter, der fik særlig tilknytning til de enkelte landsdele, og eet sted havde enhver slægt jo da fra først af hjemme. Slægter, man kan kalde vendsysselske, var således Panter, Banner, Vognsen og Orning. Også slægten Skovgaard, hvis hjemsted var Sjælland, fik tidligt tilhold i Vendsyssel. Hr. Stig Pedersen, der var høvedsmand for Vendelbo Skibreder, nævnes omkring år 1300 både til Linderumgaard, Eskær, Boller og Villerup, og ialfald den sidstnævnte gård gik i arv til hans søn og efterkommere. Panterslægten forekommer nævnt så tidligt som i 1335 i forbindelse med Gaardbogaard, men dens hovedsæde var utvivlsomt den stærke borg Asdal. Her residerede i det 15. århundrede ridderen Niels Ovesen, der fik to børn gift ind i den sjællandske adelsslægt Lunge, som hermed fik fast fodfæste i Vendsyssel. Hr. Nielses sønndatter, fru Johanne, der døde 1479 som den sidste af slægten, siges at have været kongelig

Ejeren af Tjele er jo en af vore mest kendte landmænd og en foregangsmand på landbrugets område som adskillige andre herremænd før ham igennem de svundne århundreder fra middelalderen indtil vore dage, enten deres indsats er kendt eller ukendt.

høvedsmand i Vendsyssel, ja at have siddet i rigsrådet. Hendes første ægtefælle, hr. Bonde Due, skal have taget hende med vold, da hendes slægtninge afviste hans bejlen. Men efter hans død ægtede hun en anden ridder, hr. Niels Eriksen Banner, og Asdal blev i de følgende århundreder et af denne slægts fornemste hovedsæder, så det med en vis sandhed på Frederik 2.s tid kunne hævdes, at gården »i mere end menneskelig hukommelse havde været hos de Banner.« Søn efter fader sad på gården i seks generationer. Et skifte fra 1419 giver en forestilling om Panterslægten rigdomme. I svigersønnen Anders Lunges lod faldt foruden en andel i Asdal både Bøgsted og Knivholt, der her for første gang dukker op i aktstykkerne. Muligvis har han også arvet Odden, som i hvert fald siden tilhørte Lungeslægten indtil ind i det 17. århundrede, da slægtens sidste mand døde ung, inden han overhovedet nåede at arve gård og gods.

Svogerens Bonde Due arvede hovedgårdene Skovgaard, Kærsgaard og Skørtholt foruden den del i Asdal, som siden overtoges af Niels Eriksens søn Anders Nielsen Banner, der ikke blot besad slægtgården Vinstrup i Sjælland, men tillige Kokkedal i Han herred og Højris på Mors samt Vogn i Vendsyssel, siden kaldt Baggessvogn efter en af hans fogeder eller forpagtere på gården, Hans Bagge. Også Sønder Elkær hørte i middelalderen til Lungeslægten gårde.

Slægten Vognsen med de tre blåmandshovuder i våbenet er første gang nævnt år 1400 på Hjermelevgaard, der blev i slægtens eje igennem det følgende århundrede. I dette sad slægten også på Hørbylund, men i det 16.-17. århundrede ejede Vognsen'erne tillige Fuglsig, Stensbæk, Hørbylund, Hæstrupgaard og Boller, idet man dog må regne med, at der var to slægter Vognsen, både den allerede nævnte med

Gårdinteriør fra Tjele ved Viborg. Herregården, hvis bygninger er opstået til forskellige tider, har som flere »landsbyhovedgårde« aldrig været omgivet af grave. (Fot. Bernild).

negerhovederne og en anden med en væbnet arm som skjoldmærke. Men forøvrigt var de til forskellige tider indgiftet i hinanden.

Af kongsgårde fandtes der i det middelalderlige Vendsyssel til sidst alene Aastrup ved Hjørring, som endda Panterslægten en overgang havde bemægtiget sig, men glemmes må ikke landsdelens mægtigste jorddrot i denne periode, Børglumbispen, der foruden Børglum Kloster rådede over de senere adelige herresæder Bangsbo, Sejlstrup, Kølskegaard, Kartoft (Tide-mandsholm), Sæbygaard med Haven og Vorgaard med Dybvad. Vorgaard var dog først erhvervet til bispestolen i tiden hen imod reformationen, men dens historie før det tidspunkt er lidet kendt, og den har næppe haft større betydning. Adskillige Børglumbisper huskes ikke for det gode. Tyge Klerk gjorde sig meget ufordelagtigt bekendt i sin embedstid 1328-44 og veg ikke tilbage fra at fortrædige både gejstlige og

verdslige personer. Med egen hånd skar han ved strandinger pungene fra de arme skibbrudnes bæltter, og munkene i Børglum Kloster plagede han på mange måder, ja jog dem tilsidst fra både kloster og kirke, så de måtte påkalde kongens hjælp, og klosteret formelig blev belejret. Bedre ry har ikke de to allersidste Vendelbøbisper i den katolske tid og da navnlig ikke den fremfor alle berygtede Stygge Krumpen, der for så hårdt frem mod nonnerne i Hundslund Kloster, blandt hvilke nogle blev pisket med ris, så statsmagten også her måtte lægge sig imellem. Både Hundslund Kloster og Vrejlev, det andet nonnekloster i Vendsyssel, gik i alder tilbage til i hvert fald det 13. århundrede og opnåede i tidernes løb at besidde betydelige godsområder.

Det er allerede nævnt, hvorledes Kokkedal i Han herred, i det 14.-15. århundrede besiddet af ret ukendte mænd af slægten Stenbrikke,

1450 overgik til Anders Nielsen Banner og derefter gennem et århundrede nedarvedes til hans efterkommere. For Bratskov gård og gods rådede medlemmer af slægten Rotfeld gennem henvend 300 år, idet slægtbøgerne fører stammen tilbage til Brod Ingesen, der levede på Valdemar Sejrs tid. Men det vejer lidet mod den omstændighed, at Gyldenstjernerne stamfader Erik Langben, som den hedning han var, ligger gravsat i en høj på marken nær Aagaard. Det er ganske vist et sagn, endda et vandresagn, men den første Gyldenstjerne, Niels Eriksen, nævnes til gården i 1310, hvorefter slægten siden ejede den til 1627. Det var kendte mænd, de fleste af dem, rigsråder og riddere. Erik Nielsen, Valdemar Atterdags marsk, havde tre sønner, der hver for sig blev stamfader til henholdsvis Aagaard-, Tiim- og Store Restrup-linjerne. En af hans sønnesønner drog udenlands og bar sin fædrengårds navn over slagmarkerne i Frankrig i hundredårskrigen dage. Sir Andrew Ogarde blev han kaldt af englænderne, og hans efterkommere lever endnu, slægten Haggard af Bradenham, der stadig fører en seksoddede sølvstjerne i skjoldet.

Aagaard blev belejret og taget under bondeoprøret 1441. Hr. Niels Pedersen Gyldenstjerne »kom af sin gård med ikke uden en stav i sin hånd.« Ikke desto mindre var hans søn Mourids Nielsen en af landets største jordrotter. Hovedparten af hans godser, henvend 400 bøndergårde, lå i egnene på begge sider af Limfjorden, og han var kronens lensmand i Han herred i en menneskealder, herredets ukronede konge. Folkeholdet på Aagaard var i 1499 op imod 70. Den gamle kongsgård Aggersborg havde da mistet al sin anseelse og var nærmest for en bondegård at regne.

I Han herred lå Økloster, stiftet af Børglum-bispen Tyge så langt tilbage som i det 12. århundredes slutning, og i Thy Vestervig Kloster, samt bispegårdene Irup, Hindsels, Bodum Bisgaard og Todbøl. Den sidste gård ejedes i det 13.-15. århundrede af slægten Glob, der ligeledes overdrog Øland til kronen. Navnet Glob knyttedes også til den kendte bloddåd i Hvidbjerg Kirke, da Jens Glob dræbte sin frænde, biskoppen Elav Glob, foran alteret, fordi den

Guds mand havde berøvet Jens Glob's moder hendes godser og fået hende banlyst. H. C. Andersen har levendegjort de dramatiske optrin i »Bispen på Børglum og hans frænde.« Også en anden thylandsk drabshistorie har fået sin nok så berømte litterære behandling. »Skammel, han bor sig Nør i Thy...«, folkevisen om Ebbe Skammelsøn stedfæstes til Sjørrind sogn, til Nordentoft, hvor der endnu findes et voldsted. Og en anden folkevisen fortæller, hvorledes Gøde Lovmandsen indebrændte sin svoger Ingvor Ingesen af slægten Rotfeld i Mari Kirke i Sindbjerg sogn, men sønnen Ingvor Ingvorsen hævnedes sin fader ved til gengæld at indebrænde drabsmanden på moderens gård, Østergaard, i samme sogn.

Både Høg og Due holdt til i Thy. Høg'erne i det 15.-16. århundrede på Tandrup og Lyngholm, Duerne på Nørtorp.

En tredje folkevisen er knyttet til en morsingsk herregård, men, som emnet kræver, holdt i en mere munter tone, visen om Erik Styggesen af Rosenkrantzerne fra Hevringholm, der efter tilskyndelse af selve kong Hans bortførte sin elskede fra Matrup til Frøslevgaard, hvor ellers i det 14. århundrede slægten Strangesen havde siddet, nemlig Niels Ebbesens sønner og deres afkom. På Ullerup sad i det 14.-16. århundrede medlemmer af slægten Mus, »Mus udi Mors« kaldte man slet og ret en af dem, og på Damsgaard træffer man atter den fra Thy kendte Glob- eller Due-familie, men den af denne gårds herremænd, som gjorde sig mest bekendt eller berygtet, var Mogens Jensen, hvis lig Christiern 2. lod optage af graven i Aarhus Graabrødre og hænge i en galge på Aarhus gade. Han var nemlig afsløret som dokumentfalskner. Højris var på Dronning Margretes tid ejet af den højt ansatte hr. Johan Skarpenberg, men kom som allerede sagt i Bannerslægtens besiddelse.

På den anden side Sallingsund træffes atter navnet Johan Skarpenberg, denne gang i forbindelse med Spøttrup, idet han overdrog Rødding sogn, som siden hørte under bispeborgen, til Viborg bispestol. Hans fader var forøvrigt gift med en datter af Niels Bugge til Hald, den stormægtige herremænd, der bød selve kongen trods

*Nordentoft voldsted i Sjærrind sogn i Thy.
Billedets dystre stemning svarer til den folkevises, som knyttes til voldstedet,
visen om Ebbe Skammelsøn. (Fot. Thisted Turistforening).*

på sin befæstede borg. En af de kendte gamle adelsætter, Kaas, har jo navn efter herresædet Kaas, hvor stamfaderen Jens Nielsen havde til huse på Erik Menveds tid og hans slægt efter ham i næsten 4 århundreder, ligesom navnet også knyttes til Taarupgaard. På Østergaard og dens forgænger i Nissum holdt de stridbare Krabber til fra dronning Margretes dage, da hr. Jens Mikkelsen måtte afstå jordegods som sonebod, fordi han havde brudt både tingfred og kirkefred.

Urgamle slægter som Saltensee og Løvenbalk — sidstnævnte vistnok af kongelig afstamning — sad i det 15.-16. århundrede på henholdsvis Staarupgaard og Tjele samt Vinderslevholm. Mogens Løvenbalk var død, da hans søster og hendes mand Erik Skram i 1536 overtog Tjele, men siden rejste hans søn krav på gården og hævdede, at han var født i lovligt ægteskab mellem hans fader og »den skotske kvinde på Tjele«, som andre kun ville holde for Mogenses slegfredviv. Løvenbalkerne havde også Avnsbjerg fra det 14. til det 16. århundrede, og i forbindelse med Skern Slot nævnes så kendte navne som Vendelbo og Podebusk, men fra 1466 var besidderen rigens hofmester, hr. Erik Ottesen Rosenkrantz, den første af slægten på gården,

en mand hvis færd en gammel krønike berømmer: »Han var ligesom en fader for Danmark, hans mage og lige så vi endnu ikke i denne dag, i ære, dyd og fromhed og alle gode vilkår.«

I middelalderens Himmerland træffes atter navnet Gyldenstjerne. Store Restrup var et af slægtens stamsæder igennem det 15.-16. århundrede. På Albæk og Torstedlund sad folk af slægten Viffert, efter hvilken siden Viffertsholm fik navn. Den slægt, som førte en vinranke i sit skjold og som blev kaldt både Marsk og Munk, hørte i middelalderen hjemme på såvel Visborggaard som Nørlund. Den første gård kom siden ved giftermål til Sefeldterne på Dalsgaard.

Og så lå der endelig også syd for Limfjorden en række biskoppelige sædegårde, her under Viborgbispens herredømme, Nørager, Klarupgaard, Ovegaard, Lynderupgaard, Viskum, Keldgaard, Ormstrup og fremfor alle Spøttrup og Hald, begge befæstet imod slutningen af den katolske tid som nogle af de sidste krampagtige forsøg på at hævde pavekirken herredømme. Halds bygherre var biskop Jørgen Friis, der trak sig tilbage på sin nye borg, fordi han ikke følte sig tryk i selve bispestaden. Men han endte forøvrigt som verdslig herremand på Krastrup, tidligere ejet af Vitskøl Kloster, der også har besid-

Ørslev Kloster set fra syd-vest. Man ser kirken, den nordlige af kompleksets fire fløje, samt vestfløjen og en del af sydfløjen. (Fot. Nationalmuseet).

det Vaar og Lundbæk. Af klostre var der forøvrigt de to, Ørslev i Fjends herred og Grinderslev i Salling, samt Sebber Kloster i Slet herred. Aalborg Helligaandskloster ejede Hvanstrup, Viborg domkapitel Gudumlund, og Tvilum Kloster Palstrup.

Det måtte medføre en kolossal omvæltning i jordfordelingen, da alt kirkens jordegods ved reformationen overgik i kronens eje, en forandring der ikke altid mærkedes til det bedre for »undersåtterne«.

Forøvrigt forblev kronen ikke gennem længere tid i besiddelse af alt det nyerhvervede gejstlige gods. Det blev i stort omfang mageskiftet bort til adelige, hvis jordegods overgik til de store samlede krongodser, som nu blev oprettet. I tiden mellem reformationen og Christian 3.s død var det dog endnu kun tilløb, der blev gjort, mest enkelte bøndergårde, der blev bortbyttet. Dog fik Erik Høg allerede i 1450 Klarupgaard, ligesom Jørgen Friis samme år opnåede kongelig stadfæstelse på sit omtalte køb af Krastrup, og endelig Peder Galt på slutningen af året fik Birkelse med tilliggende gods. Året efter overtog Albert Skeel Hammelse, men uden gods. 1551 fik Hans Stygge Nørager, 1552 Christoffer Rosenkrantz Lynderupgaard, og 1556 Knud Gyl-

denstjerne Irupgaard med gods. Under Frederik 2. kom der endnu mere skred i sagen, og nu var det ikke enkelte hovedgårde eller spredt bøndergods, der kom fra kronen, nej store godser, og det enten det drejede sig om bispegårde eller klostre. Inden Frederik 2.s død var en række betydelige kirkegodser overgået i adelseje, i rækkefølge: Sæbygaard, Næs (Lindenberg), Ovegaard, Spøttrup, Økloster, Bistrup ved Hjørring, Gudumlund, Vitskøl Kloster, Vrejlev Kloster, Vorgaard, Viskumgaard, Sebber Kloster, Hundslund, Grinderslev og Ørslev Kloster.

I flere tilfælde blev der ved disse mageskifter tilført Nordjyllands adel nyt blod, og helt nye slægter blev repræsenteret heroppe. Det gods, kronen fik i mageskifterne, lå jo i helt andre egne af landet. Jens Bille, der i 1575 tilbyttede sig Vrejlev Kloster, afstod sin slægts stamgård Allindemaglegaard på Sjælland. Det var også sjællandsk gods, som Otto Rud gav i bytte for Sæbygaard i 1560, men det var nok hans frue, Pernille Oxes arvegods. Selv hørte han hjemme på Møgelkær ved Horsens. Karen Krabbe, Niels Skeels enke, der med sin datter Ingeborg Skeel i 1575 fik Vorgaard, afstod gods på Koldingeggen, og Hans Johansen Lindenov på Hundslund kom fra Sønderjylland.

Mens man ved lidt nok om middelalderens herregårdsfolk, træder skikkelserne fra det 16. århundrede tydeligt frem, også fordi vi ved, hvordan mange af dem har set ud. Det var jo disse slægtled af adelen, der lod sig afbilde på ligstenene i deres sognekirker, manden i panser og plade og konen i side frueklæder, eller vi kender dem fra aneportrætterne rundt om på gårdene. Den fælles mode bidrager til, at de kan synes så ens, enten de nu blot var jorddrotter eller indtog mere fremtrædende stillinger som civile og militære statseembedsmænd. Det var adskillige af de nordjyske herremænd i det 16.-17. århundrede, lensmænd på fjerne eller nære slotte, rigsråder eller høvedsmænd til lands og til vands under tidens forskellige krige.

Der er først og fremmest en række mænd, der gjorde sig bekendt for deres indsats til fordel for Christian 3. og for reformationen, blandt andet under Klementsfejden, da så mange af de nordjyske herresæder blev plyndret og ødelagt af de oprørske bønder. Blandt disse adelige herrer er selveste »Kongen af Nørrejylland«, som Sigbrit spottende kaldte ham, Mogens Gøje, der processede sig til besiddelsen af Avnsbjerg. Der er Erik Banner til Asdal og Kokkedal, først og fremmest kendt som lensmand på Kalø, da Gustav Vasa brød sit givne ord og rømte, men også som anfører i kampen mod bønderne. Der var også Peder Galt, der siden fik Birkelse, og Tyge Krabbe til Bustrup, som havde været hovedmanden for den jyske sammensværgelse imod Christian 2., Tyge Basspyd blev han kaldt i Skaane, hvor han for hårdt frem mod bønderne. Hans søn Erik Krabbe var en helt anden type, den berømte retslærde, som forsøgte at skabe en helt ny dansk lovbog.

Niels Kaas, Taarupgaards bygherre, gjorde sig ligeledes mest fortjent ved fredelig virksomhed, kansler og regeringsråd under Christian 4.s mindreårighed og rost for klogskab og retsindighed. Også Visborggaards bygherre Jakob Sefeldt og Peder Munk til Sæbygaard var medlemmer af formynderregeringen.

Peder Munk var tillige rigsadmiral, den ene af de tre af denne rang, der i tidernes løb ejede Sæbygaard. Den første, Otte Rud, var tillige gårdens første adelige besidder, flådechef under

den nordiske syvårskrig, men efter et forsmædeligt fangenskab død af pest på det fjerne Svartsjö. Nummer tre er vel nok den mest kendte af trekløveret, selve kongesangens Niels Juul, hvis himmelseng endnu vises på gården, det være sig med rette eller urette. I parentes bemærket har også Tordenskjold haft tilknytning til herregårdslivet i Vendsyssel. Ikke som jorddrott. Men når hans flådeafdeling under den store nordiske krig lå opankret ud for Fladstrand, var han en flittig gæst på flere af Vendsyssels herresæder, således hos Jørgen Bille på Ellinggaard og på Høgholt, hvor vejrhanen på trappetårnet endnu kaldes Tordenskjoldsløjen, det siges, fordi søhelten har skudt til måls efter den.

Også en anden af anførerne i Køge Bugt var nordjysk herremand, nemlig admiral Henrik Bjelke til Torstedlund, og generalmajor Anders Sandberg deltog til lands i krigsbegivenhederne under skånske krig. Ejeren af både Albæk og Hald, Gregers Daa, faldt som sin slægts sidste mand i slaget ved Gadebusch i 1712.

Soldat var også Hans Wulf v. Unger, men en østrigsk officer, der faldt i dansk fangenskab under kejserkrigen, købte sig løs og giftede sig ind på Villerup. Siden blev han dansk adelsmand, og slægten Unger fik en vis udbredelse på andre herregårde i Vendsyssel.

Fortidens herremænd var ikke blot mænd, der gjorde sig fortjent i offentlig tjeneste eller på anden vis. Der fandtes sorte får iblandt, måske flere end det nu kan konstateres, for det er jo i almindelighed først, når konflikt med loven ikke kan undgås, at de mere uheldige egenskaber når frem til offentlighedens og eftertidens kundskab. Nutiden må på den anden side finde det noget mærkeligt, at Ebbe Galt til Birkelse måtte opgive sine godsbesiddelser, fordi han havde ægtet en »ufri« kvinde, eller at Joland Vognsen på Fuglsig måtte fraskrive sig retten til sit enke-sæde, fordi hun kort tid efter brylluppet med sin anden mand var gået i barselseng, hvilket »havde givet stor forargelse iblandt andre adelsfolk i riget«. Ja, i Christian 4.s tid tog man ikke så letfærdigt på den slags som under kong Hans, der som nævnt selv skal have givet Erik Stygge det råd at rane sin fæstemø. Nej, da Lage Urne havde gjort ligeså overfor Johanne Kaas på Nib-

Lindenberg set fra vest. Gården hed først Næs, siden Daasborg og blev 1681 kaldt Lindenberg efter Sofie Amalie Lindenov, der da blev friherreinde. På billedet ses til venstre en gammel sengotisk bygning, samt den af Korfits Viffert i 1583 opførte hovedfløj. (Fot. Bernild).

strup og ladet sig vie til hende ovre i Skaane, hvor hun også hastigt kom i barselseng, måtte han i 1632 for stedse rømme land og rige.

Samme skæbne fik Gjord Kaas til Taarupgaard, og da han letsindigt vovede sig ind i landet igen, mistede han sit hoved! Han havde nu også indladt sig med sin afdøde fætters enke på Staarupgaard, hvad man dengang regnede for blodskam, og hun var allerede blevet henrettet! Halshugget blev også Albert Skeel til Jungetgaard, fordi han udenfor Viborg landstings lokale havde rendt kården igennem sin modpart, en adelig foged. Han var een gang før sluppet bedre fra det, nemlig da han havde dræbt Niels Juul på Kongstedlund.

Kendt er sagnet om den mægtige hr. Jørgen Lykke på Lerkenfeld, der lod den arme præst i Ullis dømmes fra livet og henrette, fordi han fra prædikestolen havde lastet herremanden, der havde ladet Svingelbjerg Kirke rive ned. Men navnlig har sagnet haft travlt med den onde fru Ingeborg Skeel på Vorgaard, hvem folketraditionen tillagde alle mulige dårlige egenskaber og dømte som en ond og havesyg kvinde, der intet skyede, som kunne bringe hende økonomisk vinding. Hvor meget sandt der er i dette, kan ikke konstateres, men det er ikke blot folkesnak, at Sofie Amalie Lindenov på Næs eller Daasborg lod sin egen mand, Claus Daa, myrde af en snigskytte. Hun tilstod det selv på sit dødsleje.

Claus Daa blev befriet for de økonomiske sorger, der havde plaget ham, som de havde pint så mangan anden adelig herre, også den anden, mere kendte af navnet, Valdemar Daa, guldmageren, som satte både sit sjællandske Borreby og sit jyske Lerkenfeld til ved sin forgæves søgen efter alkymisternes vise sten. Lerkenfeld, der iøvrigt på det tidspunkt endnu hed Bonderupgaard, kom i 1671 til den borgerlig fødte Peder Madsen Lerche, og selvom det var specielle omstændigheder, der havde forvoldt Valdemar Daas fallit, så var en adelig herregårds overgang i borgerlig besiddelse et tidens tegn i de dage.

Det var selvfølgelig sket før, at en herremands kreditorer havde taget hans gods, og krigene i den første halvdel af det 17. århundrede havde naturligvis ikke gavnet herremændenes betrængte økonomi. De færreste havde derimod lidt personlig overlast under krigsbegivenhederne, for de var næsten allesammen som »haremand« flygtet fra gård og gods.

Efter den sidste svenskekrig måtte den ene efter den anden adelige herremand gå fra gård og gods og overlade det til de oftest borgerlige kreditorer. Det var blevet slet og ret en nødvendighed for den nye enevælde at fratage adelen dens gamle monopol på at besidde frit jordegods.

Henved 90 af de nordjyske herregårde led i de sidste fire årtier af det 17. århundrede den skæb-

ne at blive overtaget af borgerlige enten ved tvang eller køb, hvad i mange tilfælde kunne komme ud på eet. I hvert af de første tre tiår ca. 20-25 stykker, heriblandt inden 1670 Spøtrup, Lynderupgaard, Hald, Vaar og Linderumgaard, inden 1680 Østergaard i Salling, Lerkenfeld, Højris, Randrup og Havnø, og i 1680erne Visborggaard, Viffertsholm, Bøgsted og Kærgaardsholm. I århundredets sidste årti var tallet kun tolv, men blandt disse så ærværdige adelsreder som Kaas og Kokkedal.

De privilegier, som stadig knyttedes til hovedgården, og hvortil fra 1670 igen hørte en vis skattefrihed, kunne fra 1682 kun hævdes for komplette gårde, det vil sige hovedgårde med mindst 200 tønder hartkorn bøndergods, men var for eftertiden knyttet til besiddelsen af selve hovedgården, uanset af hvad stand dens ejer var.

Det forhindrede imidlertid ikke, at adskillige af de nye borgerlige herremænd det snarest muligt var lod sig optage i adelsstanden. I mange tilfælde drejede det sig om personer, der også før i tiden havde haft nær tilknytning til herregårde og herremænd, nemlig forpagtere og ridefogeder, somme tider gårdenes egne. Men også købstadborgere, borgmestre og byfogeder. Borgmesteren i Thisted, Enevold Berregaard, der købte Frøslevgaard, havde været lakaj og skriver hos den mægtige finansminister, rentemester Grev Mogens Friis, og troligt bistået ham i de falsknerier, som efter grevens død kostede hans arvinger besiddelsen af baroniet Frisenvold. Berregaard, der blev adlet 1726, var godshandler i stor stil og oprettede siden stamhuset Kølbygaard. Disse nybyggede adelsmænd var ofte lige så rige på jordegods som fortidens adelige magnater. Peder de Lasson, adlet 1731, ejede Gudumlund og Bjørnsholm foruden fire andre hovedgårde. Peder Benzon, lægesønnen fra Aalborg, var herre til Havnø, Aagaard, Korsøgaard, Kølskegaard, Glumstrup samt Agersvold på Sjælland. Og gårdene gik som forhen i arv gennem generationer, nu blot i de nye slægter. Slotskriveren Peder Brønsdorff købte i 1675 både Randrup og Kongstedlund, og på sidstnævnte gård sad hans efterkommere i det følgende halvandet hundrede år. Anderledes gik det Jesper

Gårdinteriør fra Lerkenfeld. Det runde trappetårn er grundmuret, men anlægget ellers af bindingsværk, måske fra først af pudset og overkalket. (Fot. Bernild).

Jespersen, fra 1718 de Jespersen, der ganske vist blev assessor i højesteret og en tid ejede Høgholt, Hvidstedgaard, Nibstrup og Sejlstrup med 1400 tønder hartkorn, men som blev slået ud af landbrugskrisen i 1730erne, så han i sin alderdom næppe vidste, hvor han skulle få føden til sig og sine. Med hensyn til Frederik Kjærskjold, bondebrengen, der blev ejer af Børglum Kloster og andre herregårde, så mistede han sit nye adelspatent, fordi han var indblandet i en bestikkelsesaffære og først efter års forløb fik han lov til at generhverve det adelige skjold!

Også andre nye navne dukker i disse åringer frem rundt på herregårdene, adelsnavne hvis klang ofte røber deres bærere som tyskfødt officerer, f. eks. Levetzau og Lüttichau. Begge navne knyttes således til Tjele, hvor ritmester G. D. Levetzau 1698 blev den første ejer efter den sidste af gammel dansk adel. Forøvrigt havde de forudgående generationer af denne ikke gjort sig særlig fortjent i det offentlige ømdømme. Erik Grubbe, der havde købt Tjele og

Vestervig Kloster, avlsgården og kirken. Gården, den tidligere Vestervig Nedergaard, den ene hovedparcel af det gamle kloster, ligger på ladegårdens gamle plads. Sammenlign billedet på næste side. (Fot. Holt og Madsen).

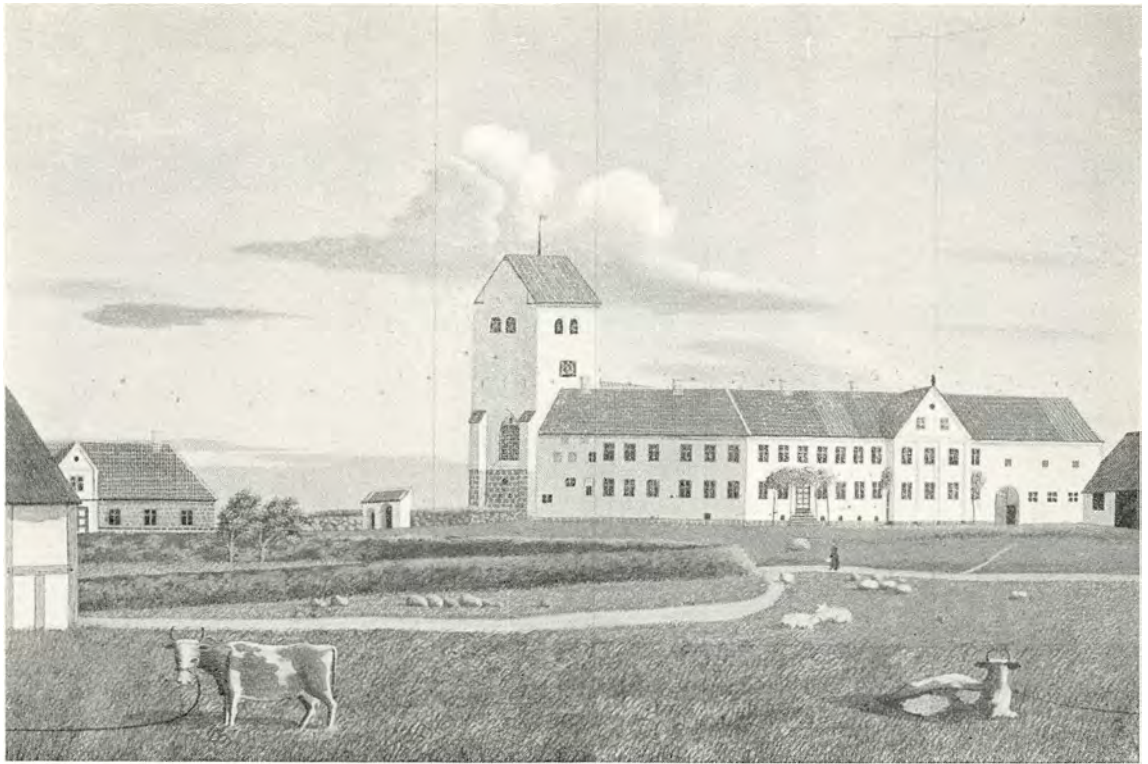
Vingegaard i 1635, havde ved sit samliv med en frille Ane Jensdatter ikke givet sine unge døtre noget godt eksempel. Den ene datter var Marie Grubbe, der efter sit ulykkelige ægteskab med kongesønnen Ulrik Frederik Gyldenløve flakede Europa rundt og satte sin mødrearv over styr for siden på Tjele at være sin nye mand Palle Dyre åbenbart utro med kusken Søren Møller, og endelig sluttede sine dage med denne i færgehuset på Falster ved Borresund.

Generalmajor Chr. D. Lüttichau købte Tjele efter Levetzaus død i 1737, og den dag i dag ejes Tjele af en Lüttichau. Levetzau mindes i gårdens historie især for sit vilde, udsvævende levned, og det siges på egnen, at han skal have givet billedhuggeren bestilling på sin pragtfulde marmorsarkofag båret af seks kvindeskikkelser med de ord, at som kvinderne havde været ham til vilje, mens han levede, skulle de også bære hans lig efter døden. Men heller ikke navnet Lüttichau mindes alle vegne for det gode. Folke-mindet har beskæftiget sig med de to af denne slægt, som ejede Lerkenfeld, generalen og majoren. »I majorens tid var det så møj dæwels,« fortalte man endnu i det 19. århundrede, og den samtidige Thestrup frasagde sig birkedommeriet på grund af general Lüttichaus »onde omgang med sine bønder«.

Men det må siges, at de borgerlige herremænd ikke lod de adelige noget efter med hensyn til ilde handle måde overfor deres bønder, og det er næsten sjældent, når en opkomling som Niels Fuglsang, der havde tjent så mange penge ved favnebrændehandel, at han kunne købe Ovegaard, roses for stor gavmildhed imod de fattige, lemfældighed mod bønderne og ydmyghed mod enhver. Ry for bondeplagerier fik Frederik Munk på samme gård, såvel som Niels Bentsen Jespersen på Høgholt og Laurids Bartholin Schmidt på Nørre Elkær; ja oberst de Poulson, som fra 1756 ejede Børglum Kloster, var så forhadet, at en af hans bønder søgte at tage ham af dage ved at sende ham en helvedesmaskine i en kasse. Og det er vidnefast, at Peder Møllerup på Vestervig Kloster i den grad mishandlede en af sine fæstere, at han i 1724 blev kendt skyldig i mandens død samt til at have sin boslod forbrudt. Han slap med en bøde på 30.000 rigsdaler og fik senere bevilling til oprettelse af Vestervig stamhus!

Båndlæggelse af hovedgårde med bøndergods enten som grevskaber og baronier eller som stamhuse var noget den nyere udvikling havde medført. En række nordjyske herregårde blev enten hovedsædet på eller indlemmet i sådanne godser, og derved relativt længe bevaret i slægts-

*Vestervig Kloster 1838. Gouache af R. H. Kruuse.
Klostret ses omtrent i den skikkelse, som det havde fået i det 17. århundrede, da
Jochum Irgens var blevet ejer. (Fot. Nationalmuseet).*

eje, i enkelte tilfælde indtil vore dage, således Sæbygaard, stamhuset oprettet 1797 af Otte Arenfeldt, og Tjele grundlagt 1759. Store Restrup stamhus med hovedgårdene Albæk, Torstedlund, Aastrup og Overklit, hvilke to sidstnævnte siden blev udskiftet med Nørlund, oprettedes i 1756 med 2200 tønder hartkorn, men blev i 1811 bevilget afløst med en fideikommisskapital, og på lignende måde gik det Birkelse stamhus, såvel som baroniet Villestrup. Efter i 1681-1752 at have bestået som Lindenberg baroni, oprettet for hin berygtede Sofie Amalie Lindenov, der lod sin mand myrde, og genoprettet som baroni 1764 for Heinrich Carl Schimmelmann, den berømmelige finansekspert, blev baroniet af denne i 1781 gjort til grevskabet Lindenberg.

Det var jo nemlig ikke således, at alle herregårde efterhånden kom i borgerlig besiddelse. Også i de snart 300 år, der er forløbet siden enevældens indførelse, har listen over de nordjyske herremænd talt mange både fornemme og

kendte navne. Endda selve kongehuset har været repræsenteret. Både en regerende dronning Charlotte Amalie og hendes søn kong Frederik 4. har ejet Dronninglund, der bærer sit nuværende navn efter den førstnævnte. Senere kom gården til Adam G. Moltke — den første greve Moltke-Bregentved — der vel ikke boede der, men interesserede sig meget for godsets drift, hvad hans gemte korrespondance noksom viser. Han var som andre i tiden stærkt interesseret i godsets hjemmeindustri og i det hele rationalistisk betonet i en udstrækning, så han forsøgte at blande sig i bøndernes giftermål, der hovedsagelig burde gå ud på at forbedre folkeracen på godset! Også Friedrich Buchwald på Gudumlund søgte at drage fordel af sine bønders hjemmeflid ved anlægget af de fabrikker, hvis virksomhed blev fortsat og øget, efter at Gudumlund var blevet indlemmet i godset Lindenberg grevskab. Der opstod efterhånden en handskefabrik, en linnedfabrik, et glasværk, et sæbesyderi, en fajancefabrik og en kemisk fabrik. Buch-

Parti fra Hald ruiner. Maleri af Chr. Dalsgaard.

Som så mangen anden ruin havde også Hald et mere romantisk udseende i ældre tid, inden man endnu var begyndt på udgravninger og restaureringer. (Skive museum).

wald fik hædersnavnet bondevennen, hvilken betegnelse den tidligere statsminister Ove Høegh-Guldberg næppe fortjente som herre på Hald i tiden omkring år 1800. Siden kom denne gård til slægten Krabbe, blandt hvis medlemmer her især må nævnes politikeren Christopher Krabbe, medlem af Zahles ministerium. Hans kollega, en anden krigsminister J. J. Bahnson besad i en årrække Taarupgaard.

Både denne gård og Hald hørte forøvrigt til de adskillige i Nordjylland, som staten en overgang i første halvdel af det 19. århundrede havde overtaget som ufyldstgjort panthaver — der var gjort udlæg for resterende skatter — og de delte også skæbne i gullaschårerne under første verdenskrig, da de som så mange andre herregårde næsten ustandseligt var i handelen. Halds ejer var en kort tid den kendte norske skibsreder Steen Giebelhausen.

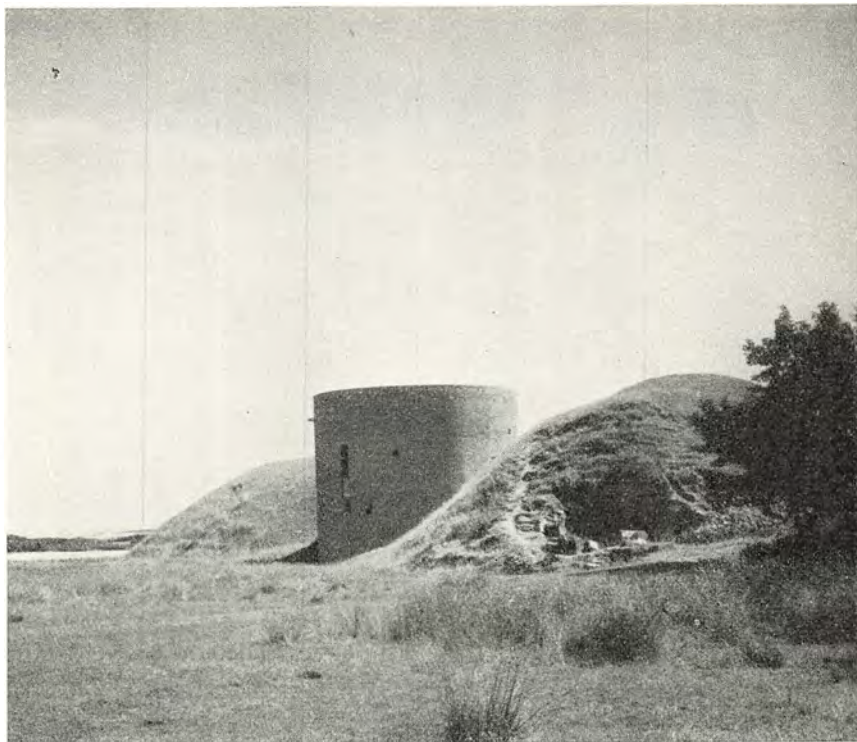
De færreste af de foran nævnte herremænd er mest kendt for deres virksomhed som godsejere, selvom også A. G. Moltke ligesom F. Buchwald

og andre fremskridtsvenlige godsejere gjorde meget for at fremme udskiftningen fra fællesskabet. Fra det 19. århundrede kan imidlertid opregnes navnene på en række betydelige landmænd blandt Nordjyllands godsejere.

Før i tiden var jo næsten alle hovedgårde studegårde. Naturligt nok, da studedefningen var ejernes privilegium, og herregårdenes beliggenhed ved de fede enge var valgt netop under hensyn hertil. Det forhindrede dog ikke, at der her og der på en og anden herregård også var hollænderi, mejeribrug, således på Lindenberg 1750 100 køer foruden 200 stude. Men endnu i begyndelsen af det 19. århundrede hed det, at Østergaard, Eskær og Astrup var de eneste hovedgårde i Salling, hvor der var mælkeribrug. Et sådant havde dog allerede tidligere været etableret på Krabbesholm. Både denne gård og Østergaard var henholdsvis 1785 og 1793 købt af Fynboer, men på begge svigtede man siden igen mejeribruget, for Østergaards vedkommende, da den i 1820erne blev købt af Sallings

Tårnet på Hald voldsted. Christopher Krabbe lod som ejer af Hald foretage udgravninger på voldstedet og tårnet blev restaureret. En først påsat tårnhætte er imidlertid siden fjernet. (Fot. Zacho, Viborg).

navnkundigste studekonge, Nis Nissen på Spøttrup.

Blandt Vendsyssels dygtigste landmænd nævnes medlemmer af den efterhånden kendte Gleeprup-slægt, tidligst knyttet til Dybvad og Knudsøje. I Salling gjorde Chr. Lange på Eskær og i Han herred Ole Tønder Lange på Bratskov sig bekendt sidst i 1700erne. Brinch-Seidelin på Aggersborg var en anset landøkonomisk forfatter, og nævnes må også J. C. Nyholm og G. L. Nyholm, der omkring 1850 sad på henholdsvis Baggessvogn og Kølskegaard. Omtrent samtidig virkede Th. E. Neergaard for at gøre Viskum ved Viborg til en mønstergård, mens H. N. Lützhøft på Fuglsig var kendt som foregangsmand på kvægavlens og mejeribrugets område. Men først og fremmest må dog nævnes Branth på Sønder Elkær og Ahlmann på Langholt, de to højt kvalificerede opdrættere, hvis herregårdes navne blev knyttet til hver sin berømmelige kvægstamme.

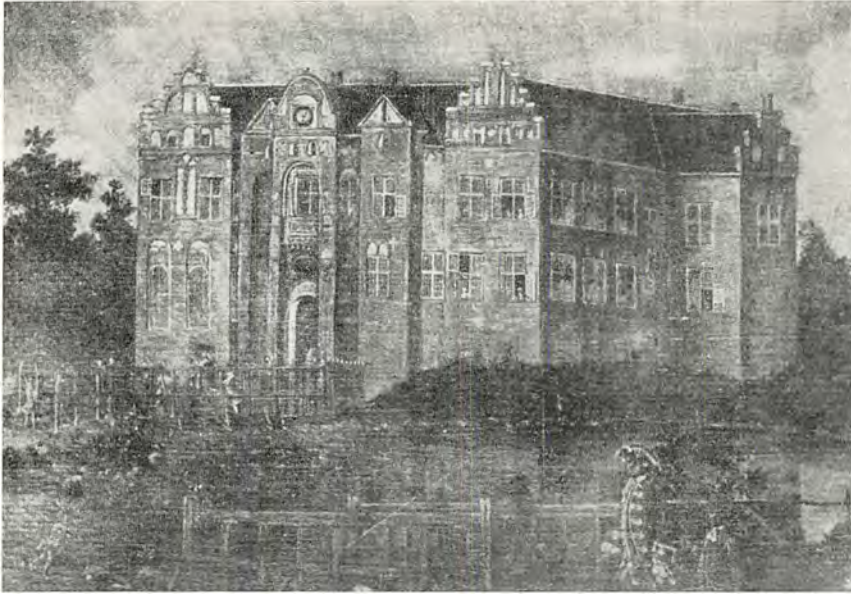
Der skal endelig tilsidt i denne ufuldstændige optælling af kendte og fortjente nordjyske herremænd nævnes en række navne på mænd, som man plejer at sammenfatte under den ikke ven-

ligt mente betegnelse: »herregårdsslagtere«, det vil i denne forbindelse sige sådanne, som virkede navnlig i den første del af det 19. århundrede, da lovgivningen havde ydet hjemmel til bortsalg af herregårdens fæstegods, uden at hovedgården derved mistede sine rettigheder.

Ret beset udførte disse mænd fortjenstfulde handlinger, for så vidt, som de fremmede den ønskede og nødvendige udvikling, og de spandt forresten langt fra alle guld ved deres virksomhed. En af de mest virksomme i Nordjylland var Arent Hassel Rasmussen, der i tidens løb »slagtede« vel 14-15 godser i Vendsyssel, således 1798 Sejlstrup, 1801 Høgholt, 1802 Børglum Kloster, 1804 Hørbylund og Eskær, 1805 Stenshede og 1809 Bratskov i Han herred. En anden godsslagter i større stil var den tidligere byfoged H. J. Lindahl, der 1800 købte Linderumgaard, 1802 Avnsbjerg, 1803 Ulstrup og 1808 Aggersborggaard.

Hermed splittedes altså i stor stil de godsområder, som i den forudgående tid havde beslaglagt så at sige hele det nordjyske område, og som det ofte først var lykkedes de respektive godsejere at samle på et relativt sent tidspunkt.

Villestrup set fra nordøst, fra den såkaldte tvættebro. Maleri fra det 18. århundrede, da slottet endnu havde sine høje tage og stejle blændingsprydede gavle med kamtakker.

Der var imidlertid også tilbage i tiderne herregårde med et anseligt tilliggende af bøndergods. Til Odde lå således i 1568 henved 90 gårde, boel og huse, antallet nogenlunde det samme for hver kategori, men til Irup samtidig 68 gårde, 31 boel og 51 huse tilligemed tre møller, og omtrent på samme tid hørte der 240 gårde og boel under Vorgaard i Vendsyssel. Man kan ikke opstille faste regler for godsernes størrelse, og endnu omkring midten af det 17. århundrede var tallet svingende for de enkeltes vedkommende. Der var gårde som Buderupholm med 60 tønder, Haven og Knudseje med omtrent det dobbelte antal, men også godser på over 800 tønder hartkorn som Asdal. Kravet fra 1682 om de 200 tønder hartkorn til en komplet hovedgård førte til en vis nivellering. Der var ganske vist stadig hovedgårde med et langt større tilliggende, men flertallet kom efterhånden til at ligge i hvert fald imellem 200 og 300 tønder, hvortil svarede et antal bøndergårde på

50-80. Set i forhold hertil var tallet på husmændene varierende, kunne snart udgøre halvdelen, snart de to trediedele af tallet på gårdmændene, men var i hvert fald kun såre sjældent større end dette.

Således var forholdene henimod slutningen af det 18. århundrede, på de store landboreformers tid, da godserne forøvrigt også var blevet bedre arronderede og oftest lå samlede i de nærmeste sogne ved hovedgården. Forhen havde en del af besiddelserne tit bestået af »strøgods«, som lå fjernt fra hovedgårdene. Men den udvikling, som fra slutningen af det 18. århundrede førte til bortsalg af mangent komplet bøndergods, var ikke helt ensrettet. Så sent som 1812 fik Anders Gjedde bevilget fri hovedgårdstakst for Hvidbjerggaard, hvis bondehartkorn han netop havde øget fra 111 til 200 tønder, og mange komplette godser blev bevaret til efter midten af det 19. århundrede, da bortsalget af fæstegods atter for alvor kom i gang.

HOVEDGÅRDSJORD OG BØNDERGODS

Som bøndergodset til de enkelte gårde med tiden voksede i størrelse, således også selve hovedgården, det ene forsåvidt en følge af det andet. Ved matrikuleringen 1688 strakte sig hovedgårdenes dyrkede areal fra et mindstemål på 24 tønder land til et maksimum på godt og vel

400. Under 100 tønder land var dog kun 30, deraf kun to på under 50, men omkring et hundrede hovedgårde — henved halvdelen af det samlede antal — tilhørte en mellemklasse på 1-200 tønder, og et halvt hundrede gårde havde 2-300. Kun 14 herregårde havde et areal på mere

*Villestrup set fra nordøst i sin nuværende skikkelse.
 Det var »herregårdsslageren« 7. Schuchardt, der ikke ville bo i en bygning, som lignede
 »Viborg tugthus« og som derfor lod den gamle gård ombygge i klassicistisk retning.
 (Fot. Bernild).*

end 300 tønder land under plov, og blandt disse mange kendte. Det var nemlig Eskær i Salling, Spøttrup, Skivehus, Taarupgaard, Bjørnsholm, Restrup, Filsted Ladegaard (Sohngaardsholm), Lindenberg, Viffertsholm, Vrejlev Kloster, Sæbygaard, Hundslund (Dronninglund), Aagaard, Ullerup i Thy. I topklassen med over 400 tønder dyrket areal kom alene tre, nemlig det nu forlængst udstykkede Nørtorp i Thy med 409, Vestervig Kloster med 404 og Tjele med 416.

Tjele er jo en af de gamle herregårde, der oprindelig lå i en bondeby, hvis jorder siden blev inddraget under gårdens. Andre herregårde af nyere oprindelse blev oprettet ved nedlæggelse af hele landsbyer, således Viffertsholm af de fire gårde i Kytterup og Rønnovsholm af landsbyen »Tierit«. Hvad angår Blichers klassi-

ske fortælling om, at Marsvinslund skal være sammenlagt af »fi' Bynnergør«, så er den ikke sandfærdig, Baastrup var også før den fik sin nye værdighed en enestegård.

Men eet var gårdens dyrkede areal i 1688, noget andet hele dens tilliggende, ikke blot eng og skov men også de dyrkede arealer, som ikke blev brugt under hovedgården, derimod af »gårdsæder« eller »afbyggere«, og som regnedes under den frie, privilegerede hovedgårdstakst. Det var ganske vist enestående — men i betragtning af gårdens fremtrædende stilling i ældre tid sandsynligvis et forhold af meget gammel oprindelse, når både Asdal og Horne sogne i 1662 regnedes under Asdal hovedgårdstakst. Almindeligvis var gårdens skattefri område ikke så stort. I 1688 lå der 5 enstedgårde under Lin-

derumgaards takst, og om Boller hed det i 1785, at 8 af hovedgårdstakstens 34 tønder hartkorn fra arilds tid havde været bortfæstet til 17 afbyggere.

Eksakte opgivelser om det samlede hovedgårdsareal har man i almindelighed først for tiderne efter udskiftningen, altså omkring år 1800.

Høgholt havde dengang 875 tønder land ager og eng, samt 730 tønder land overdrev, Hald var omtrent samtidig på ialt 1800 og Avnsbjerg på 1600 tønder land, mens Bratskov havde over 3000 tønder. Der var naturligvis også dengang hovedgårde med mindre areal, men 14-1500 tønder var slet ingen usædvanlig størrelse for en herregård. Disse tal gælder i almindelighed ikke mere. Allerede som følge af bøndergodsets bortsalg blev adskillige udparcelleret omkring år 1800, således både Høgholt og Bratskov, der begge blev reduceret til omtrent samme størrelse, 5-600 tønder land! Nu har Bratskov kun 172 tønder. Det er i det hele gået hårdt ud over Han herreds gamle fornemme herresæder. Kokkedal er nu kun på 130 tønder land og Aagaard på omkring 100. Men der er jo andre herregårde, hvis jord er helt solgt fra, eller hvor hovedbygningen er skilt fra avlsgården og jorden. Det var således en overgang tilfældet med Vorgaard i Vendsyssel, endnu i 1915 på halvfjerde tusind tønder land, mens Vorgaard hovedgård ved udstykningen blev på 300 tønder land. Også

Visborggaards hovedbygning er skilt fra avlsgården og indrettet som sindssygehospital! Så er det dog mere tiltalende, når Store Restrup er husmandsskole, Krabbesholm højskole og Taarupgaard statsundomslejr. Eller når Lundbæk nu er lystgård med et tilliggende på 50 tønder land, hovedsagelig skov.

Der er dog fremdeles et betydeligt antal nordjyske herregårde i fuld drift med et større eller mindre jordtilliggende. Og der er stadig godser af betydelig størrelse, omend ikke godser i gammel dags forstand, på flere hundrede tønder hartkorn bøndergods. Men selv efter lensafløsningen var Lindenberg gods med selve Lindenberg hovedgård, samt gårdene Henriksdal, Karmougaard, Vildmosegaard og Mylenberg Avlsgaard på henved 30.000 tønder land, hvoraf dog henholdsvis ca. 9000 tønder skov og 10.000 tønder i Vildmosen. Også Tjele er et betydeligt gods på halvsjette tusind tønder land, foruden hovedgården fem mindre gårde samt skov og plantage. Fussingø med et par enkelte mindre gårde er på godt halvtredie tusind tønder land og Villestrup på godt og vel 3000. Af de større hovedgårde kan iøvrigt nævnes Bidstrup med ca. 1650, Visborggaard og Sæbygaard med hver omkring 1500 samt Børglum Kloster, Dybvad, Baggesvogn og Langholt på hver 7-800 tønder. Det store flertal af resten ligger i størrelse betydeligt under disse, hovedparten vel med 3-500 tønder land.

BYGGESKIK PÅ LANDET

Af Peter Michelsen

Fra de første årtusinder af menneskets færden i det nordlige Jylland er der ikke bevaret rester af boliger. Først fra ældre jernalder, århundrederne omkring vor tidsregnings begyndelse, kendes så betydelige levn af huse, at man kan få et nogenlunde levende indtryk af de nordjyske bønders byggeskik.

Husene var rektangulære, nogle ret korte, men de fleste temmelig lange i forhold til bredden, idet de foruden bonden og hans familie også skulle rumme hans kreaturer. Der har været to almindelige former for vægge, den ene en metertyk jord- eller græstørsvæg, fornedet ofte understøttet af sten, der somme tider kunne være opbygget til en regulær syld; den anden form for væg bestod af stolper, hvorimellem fletning af grene, ofte men ikke altid med ler klinet på. Man har lejlighedsvis ment at kunne påvise, at huset med græstørsvægge i løbet af ældre jernalder skulle have bredt sig på bekostning af huset med risflettede vægge, en nordjysk hustype på vandring sydover, en teori, der ville passe godt til den almindelige opfattelse af periodens klimaforhold, siden jernalderens begyndelse et fugtigere og køligere klima, som græstørshuset må have været en god beskyttelse mod. Endnu er materialet nok for spinkelt til sådanne slutninger; sikkert er dog, at græstørshuset har været yndet i det nordvestlige Europa helt til vor tid, vel kendt fra Island og Færøerne og afsides egne af Norge og De britiske Øer, medens jernalderens risfletningshus måske snarere skal søge sine slægtninge i Mellemeuropa. Forskellen i vægmateriale tillader dog ikke opstillingen af to hustyper, så vist som der med hensyn til indretningen er tydelig overensstemmelse mellem de to slags huse.

Det er klart, at det må volde vanskeligheder

at fastslå, hvordan taget har været konstrueret i jernalderens huse, når man kun kan undersøge aftryk af det træværk, der har stået ned i jorden, når kun det allernederste af væggene kan være bevaret, eller når man kun i bedste fald — når en brand har lagt huset øde — kan vente at finde forkullede smårester af tagtømmeret. Til trods for at fundene af huse fra ældre jernalder efterhånden er temmelig talrige, er man da heller ikke endnu nået ind på sikker grund, når det gælder husenes tagkonstruktion. Fælles for de fleste af husene er, at de ses at have haft to rækker stolper i husets længderetning, stående frit på gulvet. Det er lærerigt at sammenligne med konstruktionerne i bygninger, der er bevaret til vore dage. En sådan fremgangsmåde er særlig nærliggende i det nordlige Jylland, nord for Limfjorden, hvor man i ældre bygninger, der stadig er i brug, kan se anvendt en tagbærende konstruktion, der åbenbart er beslægtet med den, der må have været anvendt i jernalderens langhus. Det er den såkaldte højremskonstruktion. Højremmen er et vandret tømmerstykke, der bæres af hver af de to rækker af fritstående stolper inde i huset. De to højremmes funktion er at understøtte taget og bære en stor del af dets vægt. Et heldigt fund på den store jernalderboplads ved Ginderup nær stationsbyen Hurup i Thy har givet os underretning om, hvordan tagdækket så ud. Et stykke af taget må under husets brand være styrtet ned på gulvet. Her lå en del rafter ganske tæt ved hinanden i retning på tværs af husets længderetning. Oven på dem lå et lag af strå eller græs, der ved hjælp af snoede halmsimer var sammenholdt til et regelmæssigt tæppe og syet fast til rafterne. Herover fandtes talrige planterester, stammende fra

Interiør fra lade i Sillerslev på Mors. Som i oldtidshusene hviler taget på en rem på stolper, der er rejst et stykke inde i huset. Sammenlign tegningen gengivet side 226. (Fot. Nationalmuseet).

en hel række af de planter, der hører til i et typisk stykke lynghede; man kunne med andre ord slutte, at taget øverst havde været dækket af lyngtørv. Sådanne raftetage med slanke stykker træ, utildannede lige grene, tæt ved siden af hinanden fra tagryg til tagskæg, er kendt fra vore nabolande, og levn deraf har helt til vore dage kunnet iagttages i primitive bygninger her i landet. Den anselige vægt af et raftetag, dækket med lyngtørv, forudsætter en ganske solid tagbærende konstruktion. Rafterne har hvilet på højremmen, der har gået på langs i hver side af huset, et stykke inden for ydervæggen; og den nedre ende har rafterne kunnet støtte på toppen af ydervæggen; men endnu et eller et par støttepunkter synes en nødvendighed. Det vil sige, at der i husets midterrum, mellem de to fristolper, hen under taget i husets længderetning må have ligget et eller flere vandrette tømmerstykker, i form af en rygås hen langs tagryggen eller nogle sideåse længere nede på taget eller begge dele. Spørgsmålet er da, hvad der har båret disse tømmerstykker. Hvordan den konstruktion, der her har øvet spærrets funktion, har været udført, kan endnu ikke siges; der ses ikke nogen tvungende grund til at antage en såkaldt primitiv konstruktion med selvgroede tvejer og sidegrene, så meget mere som man en sjælden gang får et glimt af, at jernaldermanden kunne præstere udmærket arbejde inden for træhåndværket.

Næsten alle huse i jernalderen lå, som det og-

så siden var skik her i landet, solret, i retning øst-vest, ofte dog med vestenden svunget ganske lidt mod nord, så den varme eftermiddagssol rigtigt kunne bage på husets ene langside. Her mod syd var i reglen også indgangen, omtrent midt for væggen. Foran indgangen var der brolagt, så den megen færdsel ikke skulle lave søle. I den metertykke jordvæg dannede selve indgangsåbningen en slags forstue, der udefter kunne være lukket med en solid trædør, indefter somme tider var afskærmet fra husets indre med en let fletværksdør eller forhæng.

Husets indre var efter brugen delt i to afdelinger, beboelsen og stalden. Det er dog kun i få tilfælde, der er fundet rester af noget, der kan have været en skillevæg; oftest var der nok kun eet rum i huset, i den ene ende beboet af menneskene, i den anden af husdyrene. I de allerfleste tilfælde har menneskene boet i den vestlige ende af dette rum. Der kan ikke anføres nogen sikker forklaring på denne fordeling; det er næppe holdbart, når lærde folk har villet mene, at man derved — på grund af den stadige vestenvind — søgte at undgå staldlugt i opholdsrummet. Staldvarmen har bidraget til at gøre huset hyggeligere.

Husets beboelsesende havde som regel gulv af faststampet ler. Somme tider udgjorde et lerlag på indersiden af jordvæggen et slags panel, hvorpå der er iagttaget indtil syv lag hvidtning. Nogle steder har væggen været beklædt med

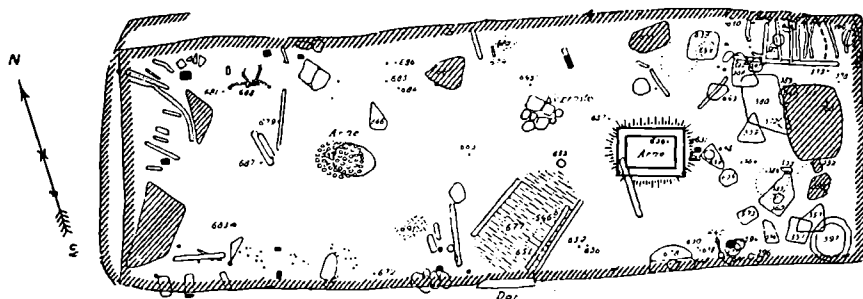
*Hus ved Skærum i Horns herred, Vendsyssel.
 En af landets sidste gårde, der var indrettet med lyre — et åbent røghul — i taget.
 Stuehuset, »rålingen«, var som udhusene af kampesten.
 (Fot. Nationalmuseet).*

træpanel. Langs væggen har der været en bæk af jord eller ler, undertiden med forside af fletværk. Den har været sovested om natten, siddeplads om dagen. I hustomterne ses talrige spor af det arbejdsliv, der har udfoldet sig indendørs. Ved den åbne ild midt i rummet, på enstensat og lerkældt arne i niveau med gulvet, har husmoderen lavet maden. Hendes virksomhed spores gennem de mange skår af lerkar, der har været brugt i husholdningen til at spise af og til at opbevare mad og drikke i. Enkelte lerkar har været så store, at de ikke kunne flyttes; det var faststående kornbeholdere; men ellers har opbevaringskarrene stået på gulvet og vistnok også på hylder. Almindeligt inventar var også skubbekværnen; på den blev kornet malet, efter at det var skørnet ved at blive ristet over ilden. Fund af vævevægte på række langs med væggen viser, hvor kvindens plads var, når hun arbejdede på

den opretstående væv. Også manden har haft sin arbejdsplads her, når han ikke var optaget af markarbejdet. Her er landbrugsredskaberne blevet forarbejdet, og her har han siddet med sin husflid, enten det var arbejde i træ eller binding af halmløb.

Den østlige halvdel af husets indre har normalt været stald. I Solbjerg på Mors var en bondes besætning indebrændt. Her lå på gulvet i den østlige del af huset de forkullede knogler af tre okser og en hest. Også i den tidligere nævnte jernalderlandsby ved Ginderup var besætningen indebrændt i et af husene. Her fandt man tillige på gulvet i stalden et kreaturbindsel, i hast overskåret under branden. Selve staldindretningen kan man få et ret godt indtryk af, for i en del tilfælde har man fundet tydelige aftryk i jorden af båseskallerummene. I hver bås var der plads til to kreaturer; i alt har der ofte væ-

Plan af oldtidshus ved Ginderup i Thy. Det var det første sted, man ved udgravninger undersøgte landsbyhusene stammende fra jernalderen. Efter Johs. Brøndsted: Danmarks Oldtid.

ret en halv snes. De har stået i to rækker, efter hvad der menes, med hovederne mod hinanden, ind til en midtergang på langs af huset. Det var også nok det mest praktiske, for køerne har næppe givet mælk i den tid, de stod på stald, og mugning har ikke fundet sted alt for ofte, måske som i senere tiders fårestier kun om foråret, når kreaturerne kom på græs.

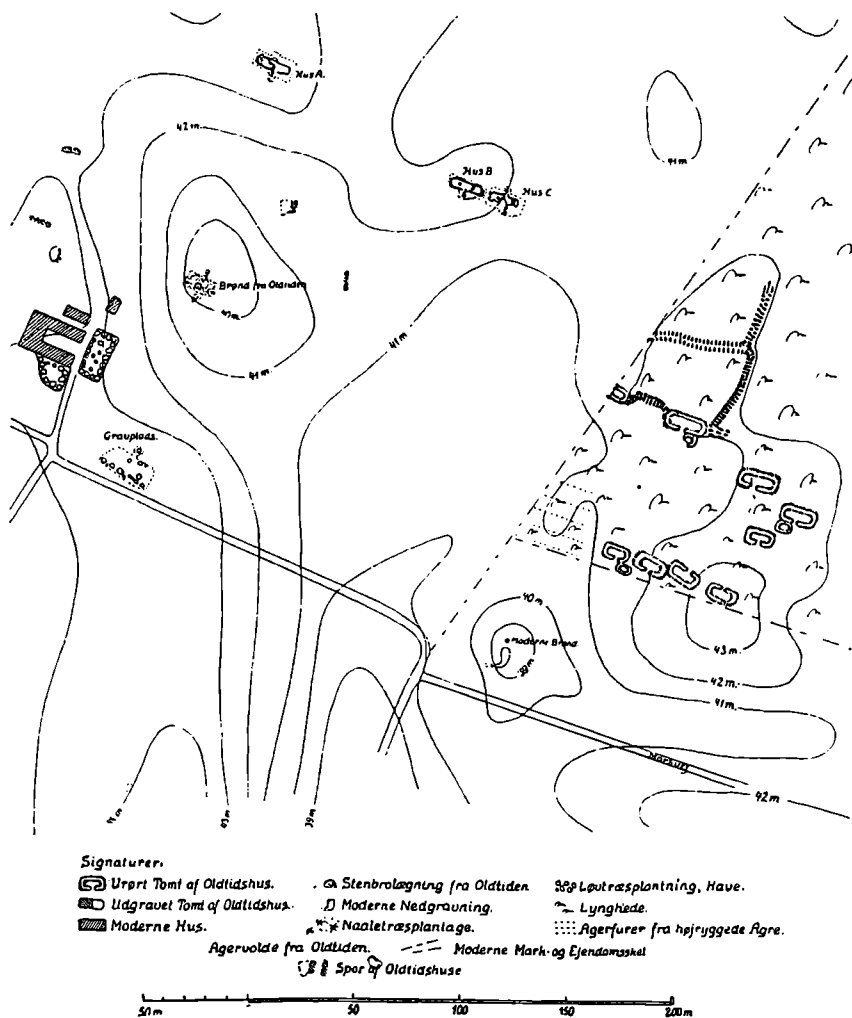
Fra ældre jernalder kendes ikke blot selve huset ret godt, men også af bebyggelsen kan man få et indtryk. Der kendes både enkeltvis bosættelse og bosættelse i flok. I nogle tilfælde har den klyngevis bosættelse karakter af rigtig landsby. Klarest fornemmelse af plan i landsbyanlægget har man ved Mariesminder nær Vestervig i det sydlige Thy, i Østerbølle ved Aalestrup og i Tolstrup ved Aars, begge i Himmerland. Disse steder lå husene i to rækker, een på hver sin side af en bygade, for det meste med dørene ud til gaden. Ofte ligger husene mindre ordentligt, som i Borremose ved Aars en stor gruppe huse alle liggende solret, hvorimellem den brolagte bygade slynger sig i en vældig bue. Bonden boede midt mellem sine marker. I flere tilfælde er levn af huse og samtidige agre fundet nær hinanden. I Østerbølle støder digevoldingen, der har kranset de gamle agre, op til den volding, der er de sammensunkne rester af et hus med jordvægge. Og på Skørbæk Hede i det nordlige Himmerland lå den lille klynge huse omgivet af et udstrakt kompleks af gamle agre.

Med udgangen af ældre jernalder hører de store bopladsfund mærkeligt brat op. For mere end et årtusind, helt op til de ældste endnu eksisterende bondebygninger, er kilderne til vor viden om, hvordan bonden indrettede sin bolig, spredte og sparsomme. Man har søgt at forklare manglen på bopladsfund fra jernalderens sidste halve årtusind derved, at bebyggelsen fra denne

periode ubrudt har fortsat i de fra historisk tid kendte landsbyer. De landsbyer fra ældre jernalder, som er blevet udgravet, er landsbyer, der er blevet forladt. Kun fordi dyrkningen af agrene er blevet opgivet, og heden har kunnet brede sig ind over dem, er de blevet bevaret til vore dage og ikke jævnet ud ved fortsat dyrkning, der efterhånden som nye jordbrugsmetoder medførte anden markinddeling og andre markformer ville have jævnet de gamle agerskel. I ældre jernalder har man da i høj grad opgivet bebyggelse, enten det betyder en indskrænkning af den samlede opdyrkning af landet eller blot en flytning af bebyggelsen, måske som man har foreslået grundlæggelsen af en del af vore ældre landsbyer. Når der ikke i det nordlige Jylland er fundet huse og agre fra yngre jernalder, er det nærliggende at slutte, at en sådan opgivelse af bebyggelse ikke har fundet sted i denne periode. Man har med andre ord ment, at man, dersom man ville udgrave hustomter fra yngre jernalder, skulle søge under gårde, der endnu står eller i hvert fald har stået i historisk tid. Det er lidt af baggrunden for de senere års arkæologiske landsbyundersøgelser, der dog foreløbig kun betyder en begyndelse. For yngre jernalder har de endnu ikke givet resultater, men de har inddraget et nyt område under den historiske arkæologi, middelalderens og renæssancens bondeboliger.

Inden vi kommer ind på bondeboligens udvikling i historisk tid, skal der kort omtales et fund fra overgangen mellem forhistorisk og historisk tid. Det er Aggersborg-fundet i Øster Han herred. Dette store borgfund har i denne sammenhæng især betydning derved, at de ældste lag, fra bebyggelsen før borgens anlæggelse, viser, at den husform, der hidtil kun var kendt fra det sjællandske Trelleborg, nu tillige fra Aggersborg, ikke har været en form, der var forbe-

Plan over jernalder-landsby ved Østerbølle i Himmerland. Man har nu flere steder udgravet hele oldtidslandsbyer, blandt andet også den befæstede i Borremose. Sammenlign side 123. Efter Johs. Brøndsted: Danmarks Oldtid.

holdt militæret og kun forekom i de store ringvoldanlæg. Måske viser disse levn, at der er tale om en i vikingetiden dagligdags husform. Det drejer sig om et langhus med udadkrummede sidevægge. På Aggersborg har væggene bestået af lodrette stolper med temmelig lille og skiftende indbyrdes afstand, hvilket gerne kan tydes således, at mellemrummet mellem stolperne har været lukket med fletværk med lerklining. Gavlene har derimod været udført i bulværk, hvilket er en væg, hvor mellemrummet mellem stolperne er lukket med vandretliggende planker af træ over hinanden, i enderne indpasset i en not i stolpesiden. Aggersborgs bygmestre har åbenbart været fortrolige med denne byggemåde, for ved opbygningen af volden har været anvendt en lignende

konstruktion. Bulværk har nok ellers været en nyhed på den tid; vikingetidens monumentale arkitektur har været stavbygninger, hvor væggene bestod af lodrette planker, stillet kant til kant.

Man kan endnu ikke i enkeltheder følge udviklingen af bondehuset fra jernalderens langhus med eet rum til den af flere rum og ofte flere længer bestående bondegård, der kendes fra nytidens begyndelse. Men alt tyder på en stille vækst, en naturlig udvikling uden skarpe brud, afhængig af hver tids behov og afhængig af byggetradition og byggematerialernes art. På det sidste område ses tydeligt byggemådens sammenhæng med det geografiske miljø. Modsætningen til nåleskovszonen i nordlige og østlige nabolande er iøjnespringende. Dér bygges med vand-

Hustomt i Asaa i Vendsyssel.

Ved udgravninger har man på dette sted kunnet følge bebyggelsen på en enkelt grund gennem flere hundrede år. (Fot. Nationalmuseet).

ret lagte nåletræsstammer, hvis længde er afgørende for husets størrelse; løsningen bliver mange små huse på hver gård. Her bygges fag for fag; har man brug for mere rum, er et par bindingsværksfag eller bulfag let føjet til enden af det gamle hus.

Allerede i jernalderen var der vel undertiden skillevæg mellem beboelse og stald. Et enkelt fund synes at varsle om fremkomsten af et tredje rum, en lade. Det krumvæggede hus fra vikingetiden var opdelt i et stort midterrum og to mindre rum ved gavlene. Der har sikkert været en tilbøjelighed til, at udvidelser af husrummet har fundet sted ved forlængelser af det forhåndenværende hus. Et vidnesbyrd herom har man i et islandsk eventyr, der senest i middelalderens slutning kom til øen her fra landet. Det hedder her bl. a.: »Det er viden om i Danmark skik på små gårde, at alle herberger, både for folk og for fæ, findes under eet tag, det ene for enden af det andet. Det var også her (d. v. s. i den gård, hvor handlingen foregår) således, at bon-

dens køer stod i rummet nærmest ved skålen (d. v. s. beboelsesrummet), således at der var et skillerum imellem; i den anden side af skålen var ildhuset.« Der er grund til i den forbindelse at minde om det nordjyske ord råling, brugt til vore dage og i formen radelang kendt allerede 1268. Det bruges om stuehuset og peger netop på, at huset består af en hel rad af rum, ligesom ordet længe har noget med lang at gøre. Men det er på den anden side nok velbegrunder, når det islandske eventyr kun udtaler sig om små gårde. Dengang som siden var ikke mindst behovet for husrum, afgrødens størrelse, bestemmende for bygningernes udformning, selv om man ikke kan forklare visse egnes stædige fastholden ved f. eks. den eenlængede gård uden at tage hensyn til en lokal tradition, delvis bestemt af ikke-rationelle faktorer. Flerlængede gårde har i hvert fald været godt kendt i middelalderen. Jyske lov omtaler 1241 den normale gårds hovedbygninger som salhus og lade. Salhus det er stuehuset, siden kaldet sals.

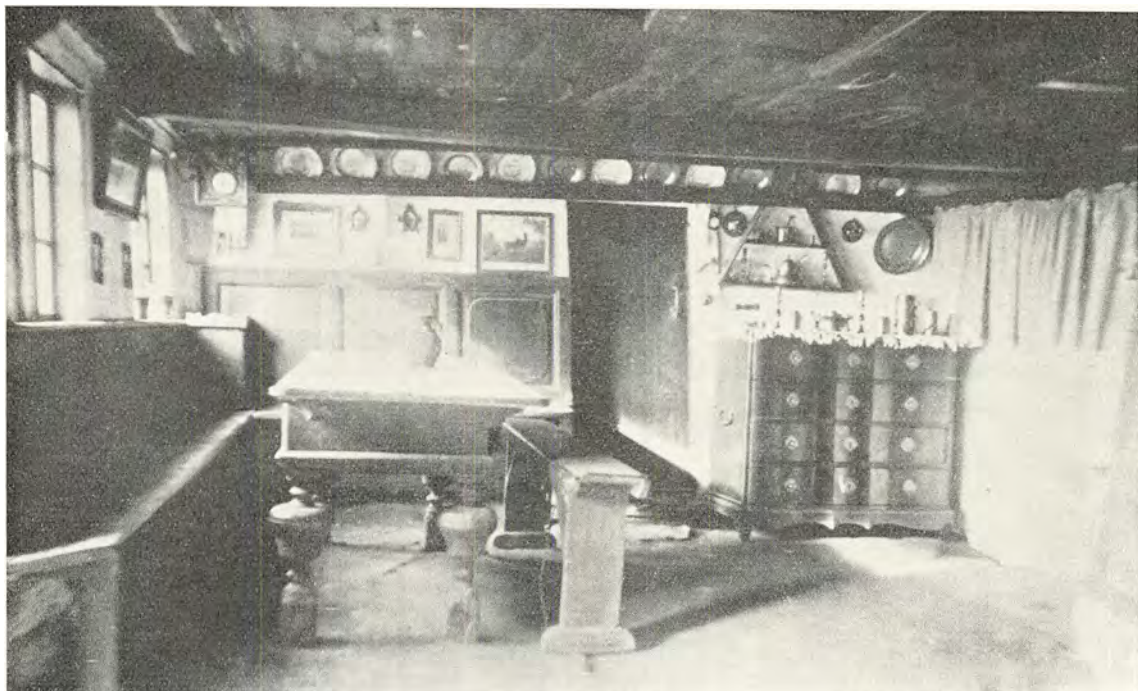

Ved udgravninger i Asaa i det østlige Vendssysel har man kunnet følge bebyggelsen på en enkelt grund igennem flere hundrede år. Byggegrunden må have været temmelig ubekvem i begyndelsen, et gammelt åleje, en afskåret slangebugtning. Derfor har man først måttet sikre grunden ved at lægge et slyngelag ud. Hertil har man brugt et gammelt tag, af tagrør bundet med slanke tækkekæppe af hassel. Man må vistnok regne med, at taget har været bundet til rafter, og at det har været tættet med et lag bark. På dette underlag blev der da hen mod år 1300 rejst et lille hus, der er interessant på grund af sin konstruktion. Husets tag har nemlig været båret af tre midtsuler, det er stolper, der har stået i række på langs af huset i dets midterlinje. De har båret en rygås, hvorover spærene har hængt, og som har båret hovedvægten af taget. Af husets vægge kunne på nogle strækninger spores en fodrem, et vandret stykke tømmer, hvorpå det øvrige vægtømmer har været rejst. Men fodremmen og manglen på ler fra væggene er nok til, at udgraveren med god grund tør formode, at væggene har bestået af træ, velsagtens bulværk. Dette hus har formentlig stået temmelig længe. På et eller andet tidspunkt er det blevet udvidet, idet det i den ene ende er gjort længere. Denne tilbygning har været opført i højremskonstruktion.

Over resterne af dette hus var i forvejen udpenslet og undersøgt rester af et hus, der ifølge de lerkarskår, der blev fundet i dets gulvlag, må have eksisteret fra engang i 1400årene til efter midten af 1600årene. Dette hus — og de følgende på stedet — lå solret, i modsætning til det første, som man måtte orientere efter ålejet, der har stået stejlere i begyndelsen. Huset er i flere henseender ejendommeligt. Bevarede trærester var levn af de udstyrte vægge. Disse vægge har været stavbyggede. Nederst har ligget et vandret stykke fodtømmer. Det lå stadig på sin plads mellem hullerne efter de jordgravede stolper i husets hjørner. Oven på dette fodtømmer har de lodrette planker stået kant til kant, til dannet så de var tykke på midten, tyndere ved kanterne. Det har været overraskende at kunne konstatere en så langvarig viderelevn af vikingetidens byggeskik; men også på anden måde

var dette senmiddelalderlige hus i Asaa overraskende og vistnok gammeldags. Huset har nemlig været meget nær ved at være kvadratisk. Ganske vist er den ene side af huset ikke erkendt med absolut sikkerhed, men længden af den modsatte side, 8 m, overskrider det normale for bredden af et aflangt hus. Nogle vanskeligheder har spørgsmålet om tagkonstruktionen voldt. Der er bevaret tydelige spor i gulvet efter fire kraftige stolper i kvadrat; mellem hver stolpe og det tilsvarende hjørne har stået en noget spinklere støtte. Man må nok snarest tænke sig et pyramidalsk tag, båret af vandrette åse mellem stolperne indbyrdes og vel også mellem støtterne; en del af tagets vægt kan de kraftige tømmervægge have båret; hvis tagfladerne alle har haft den samme hældning, kan den unøjagtighed, der vil have vist sig i toppen, fordi huset ikke var nøjagtigt kvadratisk, måske være klaret ved anbringelse af lyren, røghullet, her, for i modsætning til det ældste hus på stedet, hvor det ikke lykkedes at påvise noget ildsted, kunne der i dette hus påvises hele to ildsteder.

Engang i 1600årene, formentlig efter århundredets midte, er det gamle stavbyggede hus blevet afløst af et hus med en noget mere sædvanlig udformning. Dette hus har, en enkelt gang stærkt ombygget, ligget på stedet omkring et århundrede. Dets vægge har været af ler klinet på fletværk mellem stolper. Husets tag har været båret af to rækker fritstående stolper, med andre ord højremskonstruktion. Det var muligt at få et vist indtryk af opvarmningsteknikken i dette hus. Der fandtes rester af hele tre bagerovne, der har afløst hinanden gennem husets levetid. Det var ovne af den art, der helt op mod vore dage har forsynet de danske bondehjem med det daglige brød: Indvendig en flad bund, arnen, af afrundet form, og over den et hvælv, kappen, hvori en enkelt åbning i flugt med ovenbunden. Herigennem blev ovnen fyret op, og her blev gløderne raget ud; den vej blev brødet sat ind og taget ud. Der blev fundet klare spor af, hvordan en sådan ovn er bygget, for i kanten var bevaret forkullede træstokke, stukket i kreds og oprindelig bøjet sammen foroven, så ovenkappens ler kunne klinet på dette skelet. Ved den

Dagligstue i gård i Rold by.

I ældre tid kendte man ikke vinduer, men da sådanne blev gængse, førte det blandt andet til, at man rykkede bordet hen til lyset. (Ældre fotografi i Nationalmuseet).

første ilding forfulgte man to formål: at brænde kappens ler hårdt og at få varme til den første bægt. Der har ikke været nogen skorsten i dette hus; men vi er alligevel nået langt ud over det åbne ildsteds stadium. Foran ovnen har været et slags røgfang af træ eller klinede vægge, sandsynligvis ført op til bjælkehøjde. Inde i dette røgfangrum har nok været en ildstedbænk, hvorpå husmoderen har gjort ild op til madlavning, og man må regne med, at det også er herfra, man har lagt ild i kakelpotteovnen, hvorved stuen, der nu var skilt fra det øvrige hus med en væg og dækket over med et loft, blev opvarmet. I hvert fald er der på dette sted fundet en masse sodsværtede skår af kakelpotter. Af dem har man haft muret en kasseformet ovn op, åben ud til ildstedpladsen, men lukket ind til stuen. Disse lerpotter med firkantet munding og rund bund, vendte åbningen ud i stuen, så ovnen fik en særlig stor overflade, der kunne afgive megen varme. De var et af pottemagerens og pottekonernes vigtigste produkter i disse århundreder.

I Bolle, også i det østlige Vendsyssel, har man

ved udgravninger fået kendskab til endnu et par huse fra renæssancetiden. Her har på den tid ligget en lille vandmølle, tæt ved hvilken tomterne af to huse er blevet fremdraget. Det ældste af disse huse, der nok er opført samtidig med vandmøllen, engang omkring 1500, har efterladt tydelige huller efter jordgravede stolper. Der kan ikke være tvivl om, at det har været opført i højremskonstruktion. Den ujævne, men ingensinde alt for store indbyrdes afstand mellem vægstolperne synes at røbe en lerklinet væg. I husets ene side fortæller et fremspring af lergulvet ud mod to stolpehuller, der ligger uden for rækken af vægstolper, om et bislag, en lille udragende forstue, der lukkede uvejret ude fra rummet indenfor, når man gik med døren. Senere blev dette hus fornyet. Der måtte lægges nyt gulv, og væggene blev nu opført uden brug af ler, formentlig udelukkende af træ, hvoraf der dog kun sås spor af en fodrem.

På det tidspunkt, da det andet hus blev opført, var der gået et århundrede, siden møllen blev anlagt, og den var allerede ganske forfalden og formentlig ikke mere i funktion. Også

*Familieliv hos en bonde i Salling. Maleri af Chr. Dalsgaard.
Stuen har omtrent samme karakter som den overfor gengivne. Også her er
bord og langbænk placeret ved vinduerne.*

dette hus har været opført med udskud, som det skrå rum mellem højremsstolperne og den lave ydervæg kaldes. Endnu lå noget af den fodrem, hvorpå højremsstolperne havde stået, på sin plads. Ydervæggene har været lerklinede undtagen sydvæggen, der på grund af manglen på vægler må formodes at have været af træ. En trævæg eller et panel har vel også været rejst som indervæg over fodremmen mellem højremsstolperne. Ud for stuen har dette panel været alkoveforside, for sidenhen var det skik i det nordlige Jylland at udnytte udskuddet ud for dagligstuen til indelukket sengerum.

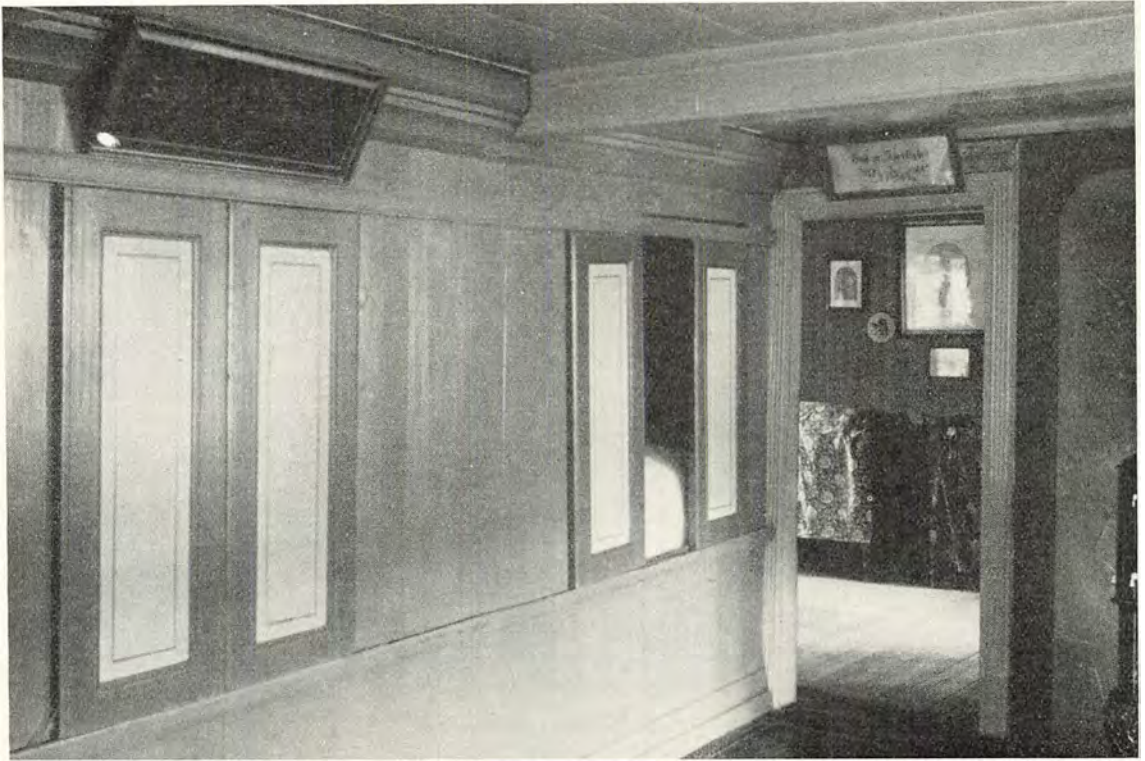
De foregående eksempler har blot givet et glimt af bondeboligens udvikling. Hovedsummen er, at anlægget bliver stadig mere sammensat. Der kommer udhuse til, og salshuset bliver opdelt i flere rum, stuen bliver særskilt, og hertil kommer undertiden herberget, anvendt som gæstekammer og forrådsrum. Det er ofte vanskeligt at fastslå, hvornår de forskellige forbedringer finder sted, fordi kilderne til vor viden er så sparsomme, og fordi ændringerne sker gradvis gennem lange tidsrum. Men for tiden efter re-

næssancen er der i højere grad bevaret arkivalier, der kan belyse boligkulturen og ændringerne i den. For den danske bondes værste fornædelsesperiode, hoveriets tid, betød ikke nogen stilstand med hensyn til boligens udvikling. En hel række nyheder trængte i denne tid ind i bondegården og blev efterhånden almindelige.

Det gælder f. eks. vinduer. I oldtid og middelalder havde man klaret sig med det lys, der kunne komme ind gennem røghullet i taget eller gennem mindre glugger i væggen. Men i tomterne af renæssancetidens bondeboliger findes skår af vinduesruder af glas. At lyset nu kom et andet sted fra, har naturligvis haft indflydelse på indretningen af opholdsrummet. Bordet blev flyttet hen til vinduerne; i nogle egne af landet fik man det dog ikke flyttet, men har helt til vore dage haft det stående langs tværvæggen. Mange steder var selve bordet iøvrigt en nyhed. Tidligere havde man ved måltiderne siddet med et bræt over knæene, enkeltvis eller flere personer sammen.

Et af de områder, hvor der i tiden fra renæssancen til udflytningen i særlig grad har

*Lukkede senge — alkover — i gård i Mollerup på Mors.
Tiltrods for at man skulle tro, det var let at varme sengen i en sådan alkove op,
brugte man alligevel ofte varmebækkener. (Fot. Nationalmuseet 1920).*

fundet en udvikling sted, er opvarmningsteknikken. Det primitive åbne ildsted havde tidligt fået nogle tilføjelser. Bagerovnen har op mod vore dage haft forskellige funktioner. Foruden til bagning kunne den bruges til at tørre korn i eller malt til ølbrygningen. I ældre tid kunne den også have betydning for opholdsrummets opvarmning. Var ovnkappen først gennemvarmet, ville den holde sig sådan længe og afgive varme til omgivelserne. Når man skræbde gløderne ud af ovnen, kunne man samle dem i en grube foran, hvor man kunne tilberede maden i det ulmende trækul eller den varme aske. Princippet er det samme som i røgovnen, der er bedst kendt fra Vestnorge, men også er beskrevet fra det sydlige Skandinavien. Man har endnu ikke fuldt rede på slægtskabsforholdet mellem de forskellige ovntyper, men også forløberne for bilæggerovnene, de allerede nævnte kakel-potteovne, hører hjemme i denne sammenhæng. Det er først fra midten af 1600årene og frem gennem 1700årene, at skorstenen bliver almin-

delig på landet, og stedvis, ikke mindst i det nordligste Jylland, har der helt op mod vore dage eksisteret huse uden fuldt færdigudviklet skorsten. Skorstenens fremtrængen på landet var nemlig en langsommelig proces, selv om det ikke skortede på tilskyndelser fra øvrigheden, der var interesseret i at mindske brandfaren i bondebygningerne. Denne interesse har givet sig udslag i en stadig omtale af ildstedforholdene i synsforretningerne, hvilket gør det muligt at følge udviklingen. Skorstene havde længe været kendt i købstadhusene og på herregårdene; men alligevel måtte bønderne trækkes med forskellige forstadier til skorstenen, såsom røgfang af træ eller klinet af ler, der blot førte røgen op i bjælkehøjde eller lidt mere, hvorefter den frit kunne brede sig i loftsrummet, før den fandt vej ud gennem lyren. I mange gamle huse vidner sodlaget på spærene om denne tilstand, før man forlængede skorstenen i en pibe op over tagryggen. På den nordjyske ø og på Læsø kan enkelte gamle endnu huske disse skorstene.

*Stue fra Fjends herred.
Maleri af Christen Dalsgaard. Maleren har omhyggeligt gengivet alle enkeltheder i rummenes indretning og udstyr.*

Udformningen af stuen, det daglige opholdsrum, med vinduer, lukket af fra det øvrige hus med væg og loft og varmet udefra ved hjælp af bilæggerovnen, betød en gennemgribende ændring af bondens boligforhold. Bilæggerovnen var helt lukket ind mod stuen, idet fyringen skete fra skorstensrummet ved siden af gennem et hul i muren. Der var ikke mere røg i stuen; den holdt sig fra nu af i køkkenet og loftsrummet ovenover. Tidligere var møblerne altid blevet brunet af røgen. Det virkede bevarende, men forhindrede bemaling af indboet, sådan som det kendtes fra kirkerne og herregårdenes kaminopvarmede sale. De velhavende bønder, der havde råd til møbler, der var lagt et arbejde i, havde ikke anden mulighed end den udskårne dekoration, der var synlig selv sodsværtet og i de halvmørke rum. Men nu da røgen lukkedes ude, var bemalingen af møblerne ikke blot en mulighed, som man gerne greb til, men tillige noget af en nødvendighed for at beskytte træet, især det bløde fyrretræ, der var mindre modstandsdygtigt mod orm og råddenskab end det efterhånden temmeligt sparsomt forekommende egetræ.

Også direkte fik bilæggerovnen betydning for den folkelige kunst. Ovnene af kakelpotter blev for en stor del afløst af tilsvarende ovne af jernplader, hvoraf de første optræder her i landet i

sidste halvdel af 1500årene, først i udpræget højere stands miljø, snart dog også blandt bønder. De ældste plader var indført fra Mellem-tyskland, men langt den overvejende part er fremstillet på norske jernværker; de seneste ovne, fra 1800årene efter Norges udskillelse af det dansk-norske monarki, er dog fremstillet på danske jernstøberier, f. eks. i Aalborg, Thisted og Nykøbing Mors. De allersidste bilæggerovne hører til tiden omkring mejeribrugets gennembrud; de blev brugt til at holde de nyindrettede mælkekældre fri for frost; på den tid havde den moderne jernkakelovn de fleste steder fortrængt bilæggeren fra stuen. Men i sin glanstid var bilæggeren samlingspunkt i stuen. Dens plader var smykket med støbte relieffer, ornamenter og figurer, der var et pust fra en fremmed verden og gav stof til tankeflugt. Her — og i billedbiblen — har den forelskede bondekarl kunnet hente sine motiver, når han i de lange vinteraftner sad og snittede på et manglebræt til kæresten.

Men indelukningen af stuen under loft og mellem vægge, varmet af den lukkede bilægger, betød også, at luftfornyelse kun skete, når nogen gik med døren. Fra nu af blev den beklumrede luft noget typisk for bondestuen. For vinduerne var normalt spigret fast. En og anden fremskridtsvenlig bonde havde allerede ved midten af 1700årene vinduer, der kunne åbnes, men

Gård i Hellum med såkaldt »tysk lade«. Et »spændhus«, hus uden vægge, blot bestående af et tag, der gik helt ned til jorden, er en primitiv bygning, kun brugt som bolig af de allerfattigste. De tyske lader har formodentlig deres navn, fordi de blev anvendt af kartoffeltyskerne. (Fot. Nationalmuseet 1920).

først 1830 blev det af frygt for kolerasmitte påbudt, at eet vindue i hver bondestue skulle være til at åbne. Selv om der således skulle synes at være lukket godt af mod kulden udenfor, har man alligevel fundet det nødvendigt at lunte sengen, inden man kravlede i den. Sengevarmeren var almindeligt inventar i bondegården, et rundt jernfad med langt skaft og messinglåg dekoreret i gennembrudt arbejde, så der kunne komme luft til gløderne, der blev lagt i, når den blev stukket ind mellem dynerne. Det skulle ellers ikke være vanskeligt at holde varmen i en alkove, så vel forsynet den var med dyner og uldent sengetøj, og så snævert et rum alkovens indvånere havde at varme op, når de lukkede døren ud til stuen. Men på grund af sengevarmeren, datidens varmedunk, undgik man gysen, når huden mødtes med sengeklæderne. Man brugte nemlig ikke nattøj. Det undrede en polak, der i 1659 var med hjælpetropperne her i landet. Han fortæller nemlig om danskerne, at »de sover nøgne, som deres mor har skabt dem, og anser det ikke for nogen skam, men klæder sig af og på i hverandres nærværelse og undser sig ikke engang for en fremmed, men tager alle deres klæder af og hænger det alt sammen op på knager, og først nu, når de er splitter nøgne, låser de døren, slukker lyset og går ind i skabet (d. v. s. den lukkede alkove) for at sove. Da vi sagde til dem, at hos

os end ikke en kone ville gøre det i sin mands nærværelse, fortalte de, at de aldeles ikke følte nogen undseelse, og at der ikke var nogen mening i at skamme sig over sine egne lemmer, som Vorherre havde skabt. I samme anledning bemærkede de, at skjorten og de øvrige klædningsstykker fik tilstrækkelig anvendelse ved at gøre tjeneste og beskytte en om dagen og derfor i det mindste burde skånes om natten; og desuden ville følgen jo kun blive, at man tog lopper og andet kryb med i sengen og lod sig bide af det og altså blev forstyrret i sin gode nattesøvn.« Men også andet og farligere kunne forstyrre nattesøvnen. Her havde det skrevne ord kraft til at hjælpe, som den indskrift, der var anbragt mellem to alkover i Dronninglund i Vendsyssel: »I fred vel ieg læge mig tillige at sove, thi du, Herre! alene skal lade mig bo tryggeligen — 1666.«

Langt den sikreste kilde til vor viden om byggeskikken på landet, der da også i det foregående lejlighedsvis er blevet benyttet til at sammenholdes med de ældre, knap så let tydbare kilder, er de bygninger, der står endnu eller har stået inden for mands minde. Kun meget få bevarede bondebygninger er delvis ældre end ca. to hundrede år. De bevarede bygninger kan ikke blot oplyse om byggeskikken inden for denne periode, for dens ældste del nødvendigvis

Jysk hedehus. Træsnit fra 1860.

I de magre hedeegne har man langt ned i tiden kunnet se menneskeboliger, der kun dårligt fortjente navn af sådanne, næsten lige så primitive som oldtidshusene. (Efter Ill. Tidende).

suppleret med arkivalier, men er også en nødvendig nøgle til forståelse af de spredte, ældre belæg, uden hvilken disse forbliver spredte træk, der ikke kan passes ind i nogen større sammenhæng, udviklingsmæssig eller funktionel, d. v. s. med hensyn til det samlede kulturbillede til en bestemt tid, systemet af funktioner, økonomiske, sociale.

Ved en undersøgelse af byggemåden i egentligste forstand, konstruktionerne, er problemstillingen klar. Det gælder placeringen i geografisk og kulturelt miljø. Der er her tale om en betydelig grad af afhængighed af den omgivende natur. Det ses mest med hensyn til byggematerialernes art, men dermed også meget i selve byggemåden. Samtidig spiller traditionen ind. Man kan således her studere forholdet mellem geografisk og kulturelt miljø; men studiet af bondebygningernes konstruktioner giver også anledning til betragtninger vedrørende kulturbilledets variationer gennem tiden, spørgsmålet om forholdet mellem nyheder og tradition.

En del af de i det nordligste Jylland forekommende byggemåder har været omtalt i det fore-

gående, idet det drejer sig om gamle metoder, nogle af dem brugt allerede i oldtiden, der har levet videre helt til vore dage. En sammenstilling af disse beslægtede, men i tid såre adskilte kulturelementer er særlig fristende i dette område, hvor ikke blot oldtidens byggeskik er bedre kendt end de fleste andre steder, men hvor tillige en række meget gammeldags træk i boligkulturen har holdt sig så længe, at de har kunnet registreres på videnskabeligt forsvarlig måde. Det er dog kun i de socialt lavere lag, man op mod vor tid undtagelsesvis har boet i huse med vægge lagt af græs- eller lyngtørv. Huse af den art har bl. a. været benyttet af hedekolonister i den første tid efter bosættelsen. Det er i lignende miljø, man har benyttet de såkaldte spændhuse til beboelse, det er huse uden vægge, blot bestående af et tag, der går helt ned til jorden. Muligvis er der her tale om en oldtids-tradition, men der er i hvert fald siden kommet tilskyndelser sydfra til brugen af disse »tyske lader«, der normalt blot bruges som udhus af underordnet karakter, vognskjul, tørvehus o. l.; mangen fiskerbod ved stranden var forøvrigt

Stuehus i gård i Trevad, Fjends herred. Mangelen på træ i de skovfattige egne medførte en sparsom anvendelse af tømmer i bindingsværksbygningerne. (Fot. Nationalmuseet 1924).

bygget på samme måde. Mange steder er der i mands minde brugt en fremgangsmåde, der udefra set gav et hus med iøvrigt normale vægge en betydelig lighed med et jordvægshus. For at lune og for at beskytte væggene mod vejrliget stablede man græstørv eller lyngtørv op langs med muren. Dette såkaldte »træk« blev fjernet om foråret, kørt med gødningen ud på marken, og væggen stod bar tilbage, kun hvidtet på den øverste del, der havde været synlig over tørvene. Det skal lades usagt, om der her er tale om en arv fra de gamle jordvægshuse.

Det er en velkendt sag, at skovene i det nordlige Jylland har været i stadig tilbagegang og i en del af området praktisk talt var udryddet, før den moderne plantagedrift satte ind. Det har selvfølgelig haft den allerstørste betydning for byggeriet i landsdelen. Træet måtte ofte transporteres langt; import af tømmer fra Norge til Vendsyssel blev almindelig; sognene langs vestkysten udnyttede vrag- og drivtømmer. Man har, så vidt det lod sig gøre, mindsket forbruget af træ og søgt at give det anvendte tømmer en så lang levetid som mulig. Allerede i senmiddelalderen har øvrigheden interesseret sig for denne sag og søgt at hindre ødselhed med tømmer. For Nørrejylland udsendte Christian 3. 1554 åbent brev, der nedlagde forbud mod bulværk og jordgravning af stolper. Jordgravede stolper, velkendte fra de arkæologiske undersøgelser af husotter, har ikke været brugt så sent, at de er

bevaret i noget endnu stående hus. Overalt i det nordligste Jylland står de nedre stolpeender på sten, hvorved en alt for kraftig forrådnelse undgås. Det blev almindeligt i løbet af 1700årene. Overgangen kan følges i arkivalierne. 1789 hedder det således fra forskellige godser i Fjends herred i Viborg amt, mellem Skive og Hjarbæk Fjorde: »De gamle bygningers stolper findes mest nedgravet i jorden, de nyere står på sten, dog ikke over et kvarter over jorden.« Bulværk, der her til lands længst har været levende byggeskik i det sydøstlige Jylland, har formentlig engang været benyttet over det meste af landet, hvad fund både i gamle bondebygninger og købstadbygninger synes at vise. I det nordligste Jylland har bulværk længst været bevaret i nogle gårde på Læsø, der i flere henseender har vist sig at være et reliktområde, d. v. s. et område, hvor gamle kulturtræk særlig længe holder sig levende. Gennem de følgende århundreder efter det omtalte åbne brev blev der ofte pålagt bønderne sparsommelighed med bygningstømmer. Også i landboreformernes tid beskæftigede man sig med dette spørgsmål og eksperimenterede ligesom andetsteds i landet med opførelse af huse med ler- eller jordstampede vægge, hvilket dog heller ikke her slog an.

Den normale form for ydervægge var tidligere bindingsværk. Det var noget forskelligt udformet i de forskellige dele af det nordlige Jylland. For hele den del af området, hvor højremsbygninger

Stuehus i Læsten by.

Østerpå, hvor skovene var nærmere og træet ikke så kostbart, ser man almindeligt de rigere bindingsværkskonstruktioner. (Fot. Nationalmuseet 1920).

var fremherskende, landet nord for Limfjorden, gælder, at bindingsværket i ydervæggene var det enklest mulige, nemlig lodrette stolper anbragt på sten foruden, men uden fyldtømmer imellem, blot samlet foroven ved hjælp af et langsgående tømmerstykke, remmen. Det var jo et område, hvor træanglen var yderst følelig, og dertil kommer, at ydervæggens konstruktive betydning i et højremshus ikke er stor, så særlig styrke ikke var påkrævet. Tømmerfattigt var bindingsværket også i hedecgnene i de vestlige dele af Viborg amt. Også her bestod det blot af stolper af spinkelt, tit også kroget og dårligt tømmer uden anden vandret forbindelse end remmen. Ofte kan man dog ganske tæt på og helt ind i de områder, hvor ellers bindingsværk af den tømmerfattigste art er fremherskende, finde mere udviklet bindingsværk, hvor stolperne midt på væggen er forbundet med vandrette tømmerstokke, løsholter, der er tappet i siden af stolperne. Bindingsværk af den art er eller har været almindeligt i det meste af Himmerland, det

sydøstligste af den nordjyske ø og i dele af Viborg amt. Men med de sydøstligste dele af Viborg og Aalborg amter når det her behandlede område ind i den østjyske kulturprovins. Der møder os her et langt rigere bindingsværk. I dette grænseområde kan den østjyske skik iagttages, at stolperne ikke er anbragt direkte på stenene, men på et vandret stykke tømmer, fodremmen, der er understøttet af syldstenene. I mellemrummet mellem stolperne er indskudt korte, lodrette tømmerstokke, dukker, der i skiftende antal kan sidde både over og under løsholtet. Det må bemærkes, at linjerne med hensyn til bindingsværkets former er trukket noget skarpere op, end virkeligheden tillader. Der er ikke tale om grænser mellem bygdetyper, men om blandinger og glidende overgange. Det kan eksempelvis nævnes, at løsholter forekommer i tømmerfattige højremshuse i Thy, ikke blot i gavle og i stuerne sydvægge, der har normal højde, fordi udskuddet mangler, men også i de lave udskudsvægge; selv fodrem er der truffet

Der bygges gård på heden. Maleri af Hans Smidth. Mens man de fleste steder anvendte klinede tavl i bindingsværket, tog man andetsteds strandsten, kridtsten eller flintknolde i anvendelse, og også kampesten fra markerne var mange steder et yndet bygningsmateriale.

spor efter i sådanne huse. Der er således ikke tale om manglende kendskab til disse kulturelementer, men det er et spørgsmål, om det blot er knapheden på træ, der gør sig gældende, eller om disse elementer er fremmede for højremshusene og skyldes påvirkning fra det ægte bindingsværk.

I det foregående er der blot taget hensyn til skelettet i ydervæggene, tømmeret. Mellemrummene mellem tømmeret, tavlene, kunne udfyldes på forskellig måde. Den almindeligste metode i ældre tid var lerklining. I tavlene anbragtes lodrette stave, hvorimellem kunne snos halm eller tynde grene. På dette fletværk klaskedes ler. Det hændte dog også, f. eks. i Salling, at man slog væggene op af ler uden at bruge stave eller fletværk. Nogle steder kunne det knibe at skaffe ler. Ved vestkysten skal det visse steder have været det letteste at hente det fra lerbanker ude i havet. I sådanne tilfælde var det naturligt at gribe til andre materialer. Udfyldning af væggenes tavl med strandsten er ikke ualmindelig, og også kridtsten eller flintknolde har været benyttet. Kampesten, mere eller mindre tilhuggede, har ikke mindst i Himmerland været et yndet byggemateriale, undertiden som udfyldning af tavl i bindingsværk, oftest selvstændigt opmuret. I dette stenfyldte landskab ses stadig mange ud-

huse opført på denne solide måde. Mere interiomistisk virker det, når andre udhuse har haft vægge af engtørv lagt i ler.

Brugen af lersten, ubrændte og blot soltørrede, i skillerum og ydervægge er utvivlsomt inspireret af brugen af de rigtige, brændte teglsten. I bindingsværkets sidste tid var mursten langt det almindeligste materiale til udfyldning af tavlene. Men iøvrigt kom man hurtigt ind på ren grundmuring uden brug af tømmer. I mange af de ældre grundmursbygninger vil man dog kunne finde indkapslede stolper i murværket, rester fra det gamle bindingsværkshus, der gradvis er blevet omdannet. Grundmursteknikken slog hurtigt an i disse træfattige egne. Gennem 1700årene kan man følge, hvordan den vandrede nordpå langs den jyske vestkyst. Her og på den nordjyske ø var grundmurede stuehuse fremherskende før end i nogen anden dansk landsdel. Fra midten af 1800årene byggede man i det nordlige Jylland såvel som i det meste af landet ikke mere stuehuse i bindingsværk. Fra disse år stammer mange af de ældre stuehuse i grundmur, store statelige bygninger i rød tegl. Efterhånden som landbrugets industrialisering øgede behovet for moderne økonomibygninger, fulgte udlængerne med i denne omdannelse.

Søgaarden i Vinkel. Danmarks ældste bondegård på sin oprindelige plads. Den er nu flyttet til Hjerl Hede og rekonstrueret indtil ukendelighed. (Fot. Nationalmuseet 1920).

Med hensyn til tagkonstruktionen er det nordlige Jylland et interessant område, idet flere vidt forskellige konstruktionsprincipper er repræsenteret her, hvoraf nogle sandsynligvis kan føre deres aner meget langt tilbage. Det er tidligere nævnt, at de fleste til vore dage bevarede ældre bondebygninger i Hjørring og Thisted amter er højrems- eller udskudshuse. Der forstås herved treskibede huse, hvor to rækker stolper lidt inden for ydervæggene skiller mellem det meget brede midterskib og de smalle, lave sideskibe, de såkaldte udskud. Hver række af stolper, eller ben som de også kaldes, bærer foroven et vandret tømmerstykke, højremmen, hvorpå de nedre ender af tagets spær hviler. Den del af taget, der dækker udskuddene, bliver båret af stikspær, der forlænger hovedspærene ned til overkanten af den ganske lave ydermur. Ved stuerne mangler i reglen udskuddet i sydsiden over en strækning, så der på dette sted i flugt med højremsbenene fremkommer en væg af normal højde, hvori der kan anbringes vinduer. Set fra gavlen får huse med kun eet udskud en

ejendommelig skæv profil. Udskudshusenes hovedområde er som nævnt den nordjyske ø. Hertil må lægges Mors, og iøvrigt forekommer denne byggeskik også i Himmerland og lejlighedsvis endnu sydligere. Således er den bygning, der anses for Danmarks ældste bondegård, et udskudshus; det er stuehuslængen til Søgaarden i Vinkel ved Viborg, der nu er flyttet til frilandsmuseet på Hjerl Hede ved Skive. Når højremskonstruktionen over store dele af Jylland er almindelig i agerumslader, drejer det sig formentlig om en påvirkning fra herregårdenes lader. Det er en ung modestrømning med både økonomisk, arbejdsteknisk og forfængelighedsbestemt baggrund, hvorved de mellemstore gårde i stort tal er gået over fra lader med tværkøring til lader med langlo i den ene side.

I Salling og tilstødende områder af Viborg amt og det sydvestlige Himmerland er en anden alderdommelig form for tagkonstruktion almindelig. Det er den såkaldte sulekonstruktion. Herved forstås, at taget er båret af en række stolper, suler, midt ned gennem huset. Sulerne un-

Gamle tagkonstruktioner.

Snit af bygninger med henholdsvis sule-, højrems- og alm. spærkonstruktion.

Efter opmålingstegninger i Nationalmuseet.

derstøtter rygåsen, der er et vandret stykke tømmer på langs af huset under tagryggen. På denne rygås hænger spærene parvis koblet sammen i de øvre ender. Forneden hviler spærene kun løst på den øvre yderkant af husets væg, uden at denne bærer tagets vægt. Ofte er sulerne i Salling dobbelte, d. v. s. at der i stedet for den almindelige højsule er anvendt to skråtstillede suler, der mødes ved rygåsen. Det er de såkaldte stritsulter. Ofte findes begge former i samme hus, så der ned gennem længen skiftevis er anbragt højsulter og stritsulter. Ud over det nævnte lille område kendes sulekonstruktioner her i landet fra Fyn. Men nogle få nu forsvundne tilfælde i det østlige Jylland synes at antyde, at denne byggemåde tidligere har været videre udbredt, men er blevet fortrængt af nyere byggemåder, nemlig spærtaget, der er den fremherskende tagkonstruktion her i landet, når der ses bort fra højrems- og suleområderne.

Det er endnu ikke klarlagt, hvor stor rolle sulekonstruktionen har spillet i den danske bondebygningens udviklingshistorie. Det fortjener dog at nævnes, at der er fremsat en teori, der går ud på, at den i bondebygningerne almindelige bjælkekonstruktion oprindelig er hjemmehørende i sulehusene. Den måde, hvorpå bjælkerne i ældre bygninger er forbundet med væggene, synes at vise, at bjælkerne egentlige funktion har været at holde væggene fra hinanden, altså at modstå et tryk udefra på væggene. En sådan belastning af væggene forekommer kun i sulehusene, hvor de løst hængende spær forneden hviler uden på væggene. I det meste af landet og også i det nordlige Jylland var bjælkerne, hvor de overhovedet forekom i ældre tid, tap-

pet gennem stolperne og fastholdt med et par træsnagler gennem tappen på ydersiden af stolpen. Det er først i forrige århundrede, det blev almindeligt at lægge bjælken oven på remmen og eventuelt kæmme den ned over denne. Først derved blev den ægte spærtagskonstruktion mulig, der har levet videre i det moderne byggeri, og som består i, at spærene rejses på bjælken og spærfødderne forbindes fast med bjælkeenderne. Før den tid blev spærene anbragt på remmen, gerne ved en stolpe, således at tappen i den øverste ende af stolpen efter at have passeret et taphul i remmen tillige kunne tjene til støtte for spærfoden.

Det nordligste Jylland, ikke mindst Thy og Mors, er måske den del af landet, hvor stråtagene tidligst er fortrængt af de nyere tagdækningsmaterialer. Da de gamle tage endnu stod, kunne man til tider bag spindelvævet og soden finde spor efter primitivere måder at indrette tage på. Som i det øvrige Danmark var det gængse tag bundet eller syet til lægterne og bestod af rør eller halm, måske blandet med lyng; tværs over mønningen lå lange græstørv. En anden mulighed end lægter til at bære tækkematerialet er rafter. Medens lægterne, som det vil være kendt, er spigret vandret på ydersiden af spærene, har rafterne samme retning som spærene, forbinder rygås og overkant af mur. Raftetaget, nu en stor sjældenhed, har måske en sammenhæng med sulekonstruktionen, for det synes at forudsætte en rygås. Når raftetaget optræder sammen med spærtagskonstruktionen, er sagen klaret ved, at spærene, der foroven er krydset, de såkaldte saksspær, i denne kløft bærer en ås hen langs tagryggen. En sådan ås eller mønlægte forekommer også mange steder ved

Gård på Læsø.

Tagene på de læsoske gårde er dannet af tang, ophobet på tagtømmeret i vældige lag.

Mønningen var så bred, at den udmærket lod sig anvende som udkigspost.

(Fot. Herluf Lykke, Odense).

normale lægtetage. Tagene er som nævnt normalt syet fast. På Læsø findes imidlertid en del tilfælde af løse tage. Disse tage er lavet af tang, der er løst ophobet på taget i vældige lag. Om tangtagenes gigantiske former vidner det, at tagryggen blev anset for et naturligt opholdssted, hvorfra husherren med sin søkikkert kunne spejde længselsfuldt efter strandinger, der jo i tiden efter skovenes udryddelse på øen var den vigtigste leverandør af gavntømmer, og hvor man i godt vejr kunne indtage eftermiddagskaffen; der er endog dem, der hævder, de har set køer græsse på rygningen af sådan et tag; det flade land og megen strandingsrom giver gode kår for luftspejlinger. Læsø-tagene er ikke helt igennem løse, idet der til de nederste tre eller fire lægter er bundet nogle såkaldte vasker, det er svære pølser snoet af tang, der hænger lodret ned tæt ved siden af hinanden og danner

den nedre kant af taget og tillige en slags hylde, der gør det muligt at dyngede mere tang op og træde den sammen, uden at den skrider ned fra taget. Tidligere har man sikret sig herimod på en anden måde: de ældste tage har ikke vasker forneden, men derimod opretstående pinde bragt i huller i remmen. De har skullet hindre tangen i at glide og giver samtidig forklaringen på ældre forfatteres bemærkning om, at tangen i meget gamle huse blev holdt på plads af en slags gitter af pinde. Løse tage er en fra andre lande velkendt form for primitive tage; de har tidligere forekommet andre steder i Danmark end på Læsø, tangtage således på øen Endelave i det sydlige Kattegat og vel engang flere steder, tang har i hvert fald været blandet i bundne tage i flere kystnære egne helt op til vor tid. I Jylland har løse lyngtage fundet anvendelse. Et af de sidste var et tag i Rebild i Himmerland,

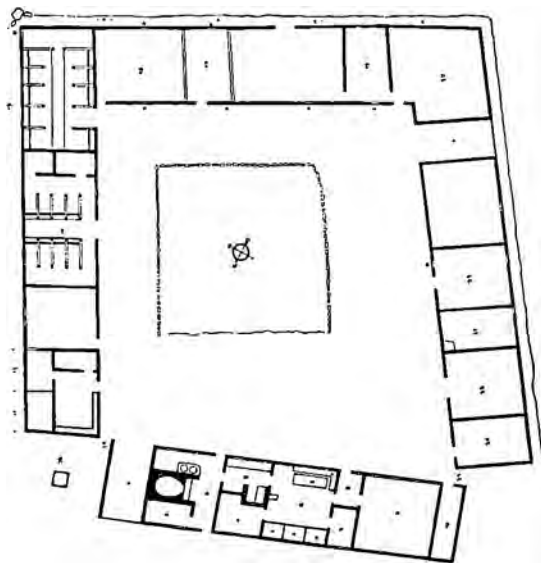
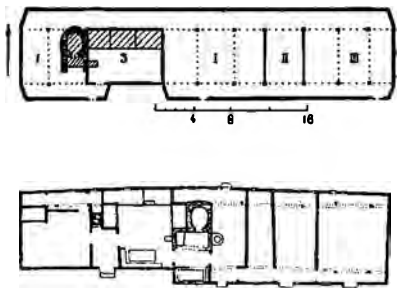
Stuehus i Jerup i Vendssyssel. Til venstre ved de store vinduer til stuerne flugter væggen med højremsbenene. Til højre foran køkken og bryggers er der derimod udskud. (Fot. Nationalmuseet 1917).

der endnu var i brug i slutningen af forrige århundrede. Det var et raftetag, hvorpå lå et tykt lag af fast sammentrampet lyng, der blev hindret i at glide ned ved hjælp af et gitterværk, der bestod af svære trænegler, der var anbragt i huller i remmen, og mellem hvilke der var flettet grene. Fra 1720 haves en utvetydig skildring af et tilsvarende gitterværk i et hus på Bjerringbro-egnen mellem Viborg og Randers. Det er sandsynligt, at det er en mindelse om disse tagskægsbærende gitre, når åbningen mellem remmen og taget, der ellers er lukket med lersten eller et bræt eller på anden måde, i nogle gamle bondebygninger er lukket af negler, der er boret ind i remmen, og hvorimellem der er flettet grene, der undertiden er klinet over med ler.

Der kan således ved en undersøgelse af de i de bevarede, ældre bondebygninger anvendte konstruktioner konstateres en række levn efter ældre byggemåder, der nu ikke bruges mere. I mange tilfælde har primitivt virkende træk holdt sig i stadig brug i afsides egne helt op mod vorre dage. For mange af disse træk gælder, at de sandsynligvis har været kendt i større, sammenhængende områder, men at de i de mere befærdede strøg af landet er blevet fortrængt af nyheder og tekniske forbedringer, der blot aldrig er nået ud til eller blevet antaget af befolkningen på de øer, halvøer og andre steder,

hvor man nu finder de gamle kulturtræk bevareret. Handelsfolk har vandret lange veje, skudehandelen førte Vendelboer til Norge, og på Læsø og andre steder gik mange bondesønner til søs. Læsø-kaptajnerne bragte porcelæns-hunde og andre pyntegenstande med hjem, men interesserede sig ikke for agerbrug og husbygningsmetoder. Måske har søfarten og de deraf flydende indkomster og behovet for gæsterum til søfolk virket stimulerende, da man omkring 1800 indrettede storstuer overalt på øen, men det er dog kun et led i en almindelig bevægelse, der gik over hele landet, og som der samtidig meldes om fra Himmerland og andre steder i det nordlige Jylland. Det tilbagestående landbrug på øen, passet af de hjemmевærende kvinder, hårdt trængt af den karrige natur, skabte ikke behov for nye udhuse, bedre arbejdsrum. Impulser, der ikke har relation til et behov, vil sjældent sætte spor.

Landet nord for Limfjorden er et sådant område, hvor byggeskikken har et vist enhedspræg, der skiller den ud fra byggeskikken i landskaberne syd for fjorden. Til området skal regnes Mors, men det må bemærkes, at overgangene ingenlunde er skarpe, idet tilsvarende træk i bygningskulturen til tider træffes syd for fjorden, ligesom andre træk, der normalt er hjemmehørende her, vil kunne genfindes på den nordjyske ø. En del af lighederne med hen-

Øverst: Plan af enlænget gård i Manne i Tise sogn, Vendsyssel. Nederst: Plan af hus i Agger i Thy. Til højre: Plan af firlænget gård i Hammershøj i det østlige Viborg amt.

syn til rumfordelingen i dette områdes bondebygninger skyldes det i husene anvendte konstruktionsprincip: højremmen. Fælles er de lave, smalle udskud, der i beboelsen ofte ikke indgår som del af selve hovedrummene, men er skilt fra som små kamre til forskellig brug.

En gård i Manne vest for Brønderslev, der stod i yderst primitiv skikkelse endnu i 1800'erne, repræsenterer den ældre og endnu meget enkle udnyttelse af et nordjysk højremshus. Ved betragtning af denne gård har man en levende fornemmelse af, at det nordjyske bondehus har sine rødder i oldtiden. Nytidens tre vigtigste forbedringer af bondeboligen: skorstenen, aflukningen af stuen fra det øvrige hus og vinduerne, alle tre har bonden i Manne nydt godt af, men i den allerenkleste form. Tager man dem væk, ser man jernalderhuset for sig: beboelsen mod vest, med forrådene helt ude ved gavlen, og i den østlige part udhuset. På sydsiden af gården i Manne var udskuddet taget væk ud for en del af stuen, så nogle vinduer kunne give lys til opholdsrummet. Til venstre for det hak, der herved fremkom i muren, var døren, der må have været ganske lav, da den var anbragt i udskuddets lave ydermur. Gik man lige ud efter at have passeret denne dør, kom man gennem endnu en dør ind i stuen, husets eneste, og det eneste rum med loft. Væggen modsat vinduerne var optaget af tre alkover i forlængelse af hinanden, der formentlig

har huset alle gårdens indvånere. Andre steder var alkoverne tit rykket ud i udskuddet. Stuen var opvarmet af en bilæggerovn, der blev fyret fra skorstensrummet ved siden af, hvor der tillige var ildsted til madlavning og indfyngshul til den bagvedliggende bagerovn. Over ildstedet samlede skorstenen røgen for dog at slippe den løs igen allerede i højde med bjælkerne; længere nåede skorstenen ikke; røgen måtte selv finde vej ud gennem lyren i taget. Ville man fra rummet med skorstenen, frammerset, ud i udhuset, måtte man ud i det fri, for vejen gennem udskuddet nord om stuen var spærret: her var tørverum. Nærmest beboelsen, midt i længen, lå stalden, dernæst kom loen og yderst mod øst laden.

I reglen var grundplanen dog noget mere udviklet. De gamle huse i Agger og talrige gårde og huse andre steder i Thy var repræsentanter for en sådan husform, der forbavsende ensartet kunne genfindes rundt om i landsdelen. Som helhed kunne disse ejendomme være eenlængede, sådan at udhus og beboelse lå i forlængelse af hinanden, eller vinkelbyggede, såkaldte krumme steder, sådan at udhuset lå i den ene fløj, beboelsen i den anden, eller bestå af to parallelle længer, stuehus og udhus; princippet for rumfordelingen i stuehuset var det samme uanset husets ydre form. Til daglig kom man først ind i et yderframmers, der fungerede som forrum og bryggers. Det kunne være

Gård i Dorfgade, Dronninglund sogn. Parallelgården med de to sidevejs liggende længer var i fortiden den mest almindelige gårdtype i hele Nordjylland. (Fot. Nationalmuseet 1927).

et broget billede, der mødte en her, når man havde vænnet sig til halvmørket og kunne begynde at opfatte omgivelserne. Redskaber og meget andet var sat til side her; i et hjørne ude i udskuddet holdt hønsene til, og man skulle ikke blive forbavset, om en gris kom tumlende ud. Asken fra ildstedet i inderframmerset ved siden af kunne være dynget hen i udskuddet. Ofte blev dens sugende egenskaber udnyttet, når børn eller kvinder havde naturlige ærinder at forrette; mændene gik snarere ud i stalden. Fra yderframmerset kom man ind i inderframmerset, det var køkkenet. Her var ildstedet og indfyringen til bagerovnen og bilæggeren. Gik man videre, kom man ind i dagligstuen. Modsat vinduerne var alkoverne, mellem dem, indbygget i panelvæggen, måske et lille skab eller en skænk, hyppigt tillige et væg- eller standur. Til tider var der også på tværvæggen indbygget en alkove, der må have været særlig lun, da den kom til at ligge i hjørnet mellem køkkenildstedet og bagerovnen. Langs vinduerne var en fast bæk, foran hvilken langbordet stod. Ved tværvæggen fortsatte vinduesbænken om for enden af bordet. Her var husfaderens plads, bordendebænken eller høj-sædet. Hvor stuen var panelklædt, var der i reglen gjort særlig meget ud af panelet på dette sted. Der er noget højtideligt ved denne plads, knyttet til værdigheden som familjens overho-

ved. Ved husfadrens side, i hjørnet af stuen, hang ofte et lille skab, hvor papirer og eventuelle værdisager gerne opbevarede. På vinduesbænken sad husstandens andre mænd, den ældste nærmest husbonden, drengen længst nede. Kvinderne holdt til ved den side af bordet, der vendte ind mod stuen. Det er først i forrige århundredes slutning, det blev almindeligt at anbringe stole her. Når der før i tiden overhovedet var nogen form for siddelse på dette sted, var det en såkaldt skammel, d. v. s. en bæk uden ryglæn. Men oftest sad kvinderne ikke med ved bordet, men havde nok at gøre ved ildstedet. En stund kunne de stå ved bordet, men mange gange spiste kvinder og mindre børn ikke samtidig med mændene, men før eller efter. De forholdsvis få stole, der brugtes i bondehjemmet i ældre tid, var ikke anbragt ved bordet, men ved væggen, f. eks. mellem bilæggerovnen og alkoven; her var en lun plads til gamle folk. I ældre tid klarede man sig med denne stue. Det er omtalt, at det senere blev almindeligt at bygge en ekstra stue til, en storstue, tit kaldt vesterstue efter den ende af huset, den i de fleste tilfælde lå i. Mellem storstuen og dagligstuen blev gerne indskudt en forstue med den fine indgang, som blev brugt ved kirkegang om søndagen, ved festlige lejligheder, og når der kom fornemme gæster. Bag forstuen indrettedes et ølkammer, hvor iøvrigt også an-

*Glatstrupgaard ved Skive. Maleri af Hans Smidth.
Som gården på det modstående billede en gård af paralleltypen. Bemærk også
udskuddene for begge gavle på stuehuset.*

dre fødemidler blev opbevaret. Storstuen fungerede delvis som forradsrum. Her stod standkisterne, sidenhen også en dragkiste eller et skab, hvor familjens klæder ud over gangklæderne blev opbevaret. Det var en del af familjens formue, og det var døtrenes medgift, der var en nødvendig forudsætning for et stands-mæssigt ægteskab. Storstuen var tillige gæstehus; derfor var der ofte en alkove i udskuddet eller måske endda tilbygget et par gæstekamre i gavlen. Og så var storstuen gildessal. Ved store gæstebud kunne her dækkes op på løse borde på bukke, der hurtigt kunne ryddes til side, når der skulle danses.

Det vil ses, at den just beskrevne indretning af et stuehus er en videre udvikling af det i gården i Manne repræsenterede stadium, blot at ildhuset ligger i midten og har beboelsen til den ene side, udhuset til den anden, hvor ikke dette ligger i en særlig længe. Til tider kunne

grundplanen dog være noget mere kompliceret. Både i Thy og Vendsyssel har man mange steder haft to skorstene. I yderframmerset lå da bryggersildstedet med den bagvedliggende bagerovn. I inderframmerset eller køkkenet blev maden lavet, og her var indfyringshul til bilæggeren i dagligstuen ved siden af. Da der ikke lå bagerovn til denne skorsten, og da man ikke havde brug for at gøre køkkenet større, var det naturligt, at der kom til at ligge et kammer ud for køkkenet, d. v. s. i fag med det. Især når huset blev udvidet med et korschus, en kvist, blev der her et antageligt soveværelse, der i de gamle bondehuses senere tid kunne afløse alkoverne i dagligstuen.

Denne grundplan viser tydeligt slægtskab med et midtjysk system for ruminddeling. Det kendes fra heden i det vestlige Viborg amt og helt ind i det vestlige Himmerland. Også her ligger et sengekammer ud for køkkenet og dag-

Køkken i stuehus i Øster Agger. (Fot. Nationalmuseet 1922).

ligstuen ved siden af; men lagerovnen er på denne egn i reglen placeret uden for gårdanlægget, fritliggende, delvis nedgravet eller i et lille bagehus, ofte et spændhus. I det østlige Himmerland, i virkeligheden langs kysten fra Djursland til egnen omkring Rold Skov har man også kun haft een skorsten i stuehuset, men det har anden årsag. Det er et mærkeligt brud på østjyske vaner, der har været forklaret som påvirkning tværs over Kattegat fra Sjælland, idet man ligesom der har trukket alle ildstederne sammen om eet røgaftræk: køkkenilden, bilæggeren, bagerovnen og gruekedlen i bryggeret. I det østlige Viborg amt, egnen vest for Randers, og i det østlige Himmerland er det nemlig ellers en østjysk præget stuehustype, der møder os. Bag den lange, tømmerige facade med røde tavler mellem sorttjæret bindingsværk skjuler sig en ofte anselig rad af rum, der dog lader sig indordne under allerede kendt system: bryggeret med skorsten og bagerovn, der her

ofte ligger på langs af huset, køkkenet, der har en tilbøjelighed i retning af det rigtig østjyske til at udvide sig til en yderstue, som man kan opholde sig i, dagligstuen og endelig storstuen. Hertil kommer forskellige kamre, i det hele taget i senere tid en stigende tilbøjelighed, ikke blot i denne egn, til at længdedele huset, så flere rum ligger jævnsides hinanden.

En stor del af det, der er skildret i det foregående, er nu forsvundet eller i hvert fald kun bevaret så brudstykkevis, at en forståelse af de isolerede forekomster ikke altid er let. Det er sket ved en langsom proces; endnu i de ældre grundmurede gårde var de gamle traditioner i behold, det var blot den gamle gård omsat i et nyt materiale, og mange af disse længer virker stadig ved en egen skønhed og nænsom tilpasning til landskabet. Siden har det industrialiserede landbrug virket i retning af en ændring af gårdtypen, hvorved efterhånden særpræget i de forskellige egenes byggeskik udviskes.

NÆRINGS LIV OG SAMFÆRDSEL

Af Peter Riismøller

De to blander sig i uophørligt samspil. Hvor mennesker lever af egne frembringelser og ikke har behov for andres, dér kræves ikke andre samfærdselsmidler end en markvej. Men det er et tankeeksperiment; en sådan livsform har aldrig eksisteret i Danmark. Jyske bønder har lige til jernbanernes tid tilstræbt en selvforsyning i videst mulige omfang, og alligevel var de afhængige af veje til lands og til søs, tvunget til køb og salg og dybt interesseret i handel og rejser.

Hvad de så måtte døje af besvær og tab af tid på rejser, kan vor tid knapt gøre sig nogen ret forestilling om. Rejser måtte foretages ganske ved egen foranstaltning, al den stund ingen offentlige befordringsmidler stod til rådighed før diligencernes tid, og den var kun kort. Før 1800 måtte enhver selv skaffe sig befordring, hvilket ville sige, at de bedst stillede var ryttere, som kunne komme frem overalt, selv udenfor vejene. Vogne havde at holde sig til vejene, hvor slemme disse end var, og på vognaksel måtte de fleste forsyninger føres frem. Endnu kan disse veje følges i heder og skove, hvor dyrkning ikke har slettet dem; de skærer sig ned i terrænet som kløfter, slidt af færdsel og udhulet af regnvand, til de tilsidst kunne skjule hest og vogn. Var et spor så slidt så langt ned, at det ansås for ufarbart, kunne man kun gribe til at køre ved siden af. På den måde blev man ved, så en tilstrækkelig befærdet vej kunne mønstre spor ved spor i nogle hundrede meters bredde. Hærvejen var nord for Viborg 100 alen mellem digerne, men oftest var der ingen diger og så brede vejen sig efter behov.

Vejene var dog ikke af ens anseelse. De fleste var rene bondeveje, der førte til tingsted eller

færgested og forbandt sig med de alfare hærveje, som førte til købstæderne. Disse hærveje var under kongeligt tilsyn i tidlig middelalder, det ses af broerne, som kunne være bygget af kvadersten som Løvel bro og Simsted bro på Aalborg-Viborg vejen, eller gå over svære dæmninger af sten og tømmer som ved Byrsted på samme vej. Himmerlands østlige vej gik over Lindborg Aa ad en anden kvaderbro Haalsbro, og den store hærvej fra Viborg sydpå havde helt andre mål og broanlæg end de naturveje, ad hvilke bønderne måtte kratte sig frem så godt de nu formåede med usle vogne og værre heste. Disse kongelige hærveje og stenbroer forfaldt som alt andet i de ulykkelige år efter Valdemar Sejrs død og hvad splittelse dermed fulgte, og en lignende standard for hovedvejene nåedes først i enevældens sidste århundrede.

Af og til kan Danmarkshistoriens dramatiske øjeblikke belyse tidens færdselsleder i et glimt, som da Knud den Hellige måtte flygte for livet fra Børglum til Viborg over Aggersund. Hver rast på vejen er optegnet, hver etape klargjort, så vi sanser både kongens og hans hirds skræk for bondehæren og de flygtendes bundethed til alfarvej. Kongen og hans følge tog den vestlige vej til landstingsbyen, antagelig for at kunne udnytte den kongelige borg Aggersborg og Børglumbispens gård Bejstrup som sikre raststeder, men bedømte bondehærens styrke og fanatisme fejl, og den videre flugt ad Vesthimmerlands veje fik sit dramatiske klimaks i landstingets nægtelse af tingfred for den flygtende konge.

Selv konger måtte bruge de faste overfartssteder. De var tidens eneste offentlige befordringsmidler; privilegerede færgfolk havde her pligt til mod fastsat takst at færges over, hvem der

måtte forlange det. Ja så fast lå disse færgersteder i folkets bevidsthed, at sagnet lod Han herreds ulve tage færgeren over Aggersund, da de var fordrevet fra hjemmet af en troldkvinde, og færgermanden ved Hvalpsund måtte færge troldtøj fra Breum i Salling over til bryllup hos ligestillede underjordiske i Himmerland.

Betydeligst af alle færgersteder langs Limfjorden var Aalborgsund, hvis overfart skøttedes af de Nørre-Sundby færgefolk, men også Aggersund, Hvalpsund, Sallingsund, Vilsund og Oddesund krydsedes af mange folk og meget gods. Mindre færdsel gik over Feggesund, Næssund og Virksund, men altid nok til at færgerne blev hårdt savnet, når dravis eller ilde vejr holdt dem fra at gå ud. Kroerne »Pinen« og »Plagen« lå på hver sin side af Sallingsund; navnene fortæller jo nok om plagsom ventetid og nødtøftig betjening. I Nørre-Sundby havde hveranden husmand gæstgiveri for ventende Vendelboer på deres døgnlange færder til Aalborg.

Færgerne var tunge fartøjer med liden køl, for at de kunne løbe op på lav strand. De blev roet med årer på 12—16 fod, og var de overlastede, hvad hyppigt hændte, kneb det med manøvre dygtigheden. Hvert sund har sine historier om forlis med mand og mus få favne fra land, for ingen kunne jo svømme og de overlastede færger gik ned som brosten. I 1792 havde en flok Sallingboer købt rug i Himmerland og på tilbagevejen ville ingen af dem ofre en sæk rug for at lette færgeren. Den påholdenhed — og måske nok rigeligt lidkøb på handelen — kostede

20 mennesker livet. Historien er ikke enestående, men typisk.

Broer spænder nu over Aalborgsund, Aggersund, Vilsund og Oddesund, mens damp- og motorfærger trafikerer de øvrige. Kun Virksund er ikke motoriseret, her rådner den sidste rofærge i stilhed ved det sidste færgersted i gammel form.

En nytid har omformet alle begreber om afstande i den grad, at bilen nu gennemfarer på halvanden time, hvad en kongelig lensmand med følge var tre døgn om på Christian 4.s tid — vejen fra Aalborg til Skagen. Og i 1150 regnede pilgrimme med 2 døgn rejse fra Aalborg til Viborg.

Lensmand og pilgrimme var gæster og måtte tage forholdene, som de nu var. Nordjyderne selv var året rundt afhængige af landeveje og vandveje, deres problemer er det, der skal tages i øjesyn. Og nordjyderne, det vil først og sidst sige bønderne. Endnu da jernbanerne skabte landet om, boede 80 % af befolkningen på landet, og var de end ikke alle egentlige bønder, var de dog afhængige af jorden. Lige til vore bedsteforældres tid lå det fast: jordbesiddelse betød at have i det mindste føden, men at være landbo uden jord betød armod og usikkerhed.

Sker det derfor, at andre næringsgrene fylder op i beskrivelsen, da være det sagt på forhånd, at jorden, med undtagelse for nogle få borgere og fiskere, måtte give brødet. Hvad andet, man tog sig på af sysler, skulle skaffe de penge, man ikke helt kunne være foruden.

B Ø N D E R N E

Det danske land er bøndernes. Ikke alene sådan at forstå, at de ejer det og dyrker det, hvad jo er indlysende, men de har selv skabt det. Nordjylland er ingen undtagelse, kun har bønderne her haft endnu større slid med skabelsen og opretholdelsen end de fleste andre steder i landet. Selve landet er jo kun et råstof.

I uendeligt lange århundreder har bønderne dyrket jorden og fået føden derved i al beskedenhed. Bondens tilværelse er mindre bestemt af sted end nogen andens, han må passe årets tid, hvor han end bygger og bor og »er altid

Vorherre et år skyldig«. Derfor er nordjyske bønders tilværelse næsten ens for enhver egn af landet.

Hvad der gør de små forskelligheder, er da jordens bonitet, stedets samfærdselsforhold, bondens herrer og tidernes vekslen.

Nordjylland er en af de fattigste dele af Danmark. Med Viborg amt rækker det ned i de hedcegne, der indtil vore dage var sorte af lyngen, og mellem federe jorder ligger store strækninger med sand i undergrunden og sandmuld i overfladen; jord som giver afgrøde for

Sallingsund færgested på Mors.

De primitive rofærger blev i nyere tid afløst af damp- eller motorbåde, hvis ikke der blev bygget fast bro over de gamle færgeløb. (Fot. Chr. Bang).

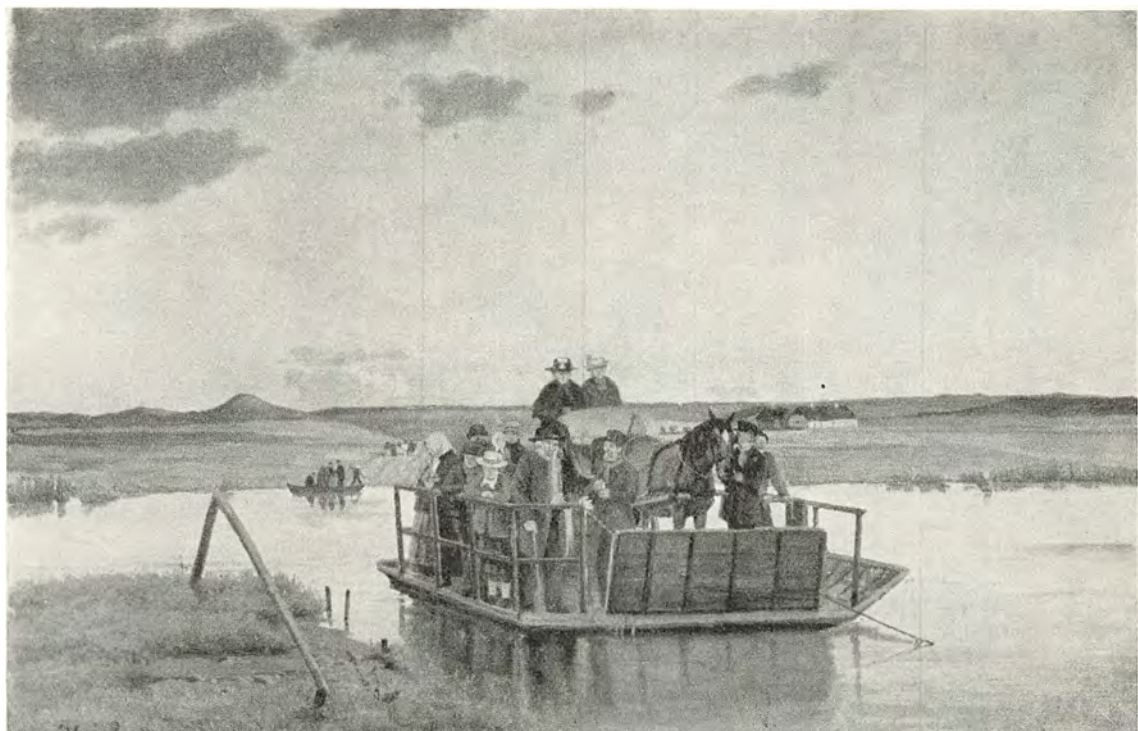
*En drift stude i en hulvej. Maleri af Hans Smidth.
I gennem århundreder måtte de til udførsel bestemte fedestude transportere sig selv ned
gennem den jyske halvø. Drivvejen, de fulgte, fik navnet Oksevejen.*

slid og tålmod. En stor del af Han herred er sådan sandjord, meget af Vendsyssel, den vestlige halvdel af Himmerland og hele havsiden af Thy, foruden de sydlige herreder i Viborg amt. Mere end halvdelen af Nordjylland er sandmuldet — eller det som ringere er.

Mod Kattegat og Limfjorden viser naturen sit gavmildere sind. I det østlige Thy, det meste af Mors og Salling, Østhimmerland og Østvendsyssel ligger sogne med frodig bund. Den vejfarende kunne for en menneskealder siden let se, når han kom til sådanne egne; der var haver ved gårdene. Nu er det skel slettet, kun langs havsiden ligger gårdene nu vindåbne, ellers har det sidste slægtled plantet læ og have ved hver gård. Det er symbolsk for en udvikling, der

står på endnu: ringe jord skal bare have så meget mere omsorg og næring, så kan også den give rig afgrøde. Hvem ville for 25 år siden have troet, at Nordjylland skulle blive den del af Danmark, hvor æbletræet fandt sig bedst tilpas?

Bøndernes afgrøder i korn og dyr var deres eneste økonomiske aktiv. Gik end det meste til føden, og til udsæd og tillæg, skulle der dog gerne blive et overskud til at gøre i penge, om ikke til andet så til skatter. Dette overskud var oftest lille, når det skulle strækkes til også at dække folkeløn og lidt til henlæggelse; man fik så bøde derpå ved at bringe det mest mulige ud af det ved at sælge så dyrt og med så få omkostninger som muligt. Handel blev jyske bønders lyst, heldig handel deres anseelse.

Færge over Gudenaen. Maleri af Hans Smidth. (Kunstmuseet).

Ikke blot over bæltter og sunde, men også over det største jyske vandløb, var der i ældre tid etableret færgefart, ofte ved hjælp af robåde, der kun kunne befordre mennesker, men andetsteds primitive færgepramme, der kunne medtage vogne og kreaturer.

Bønderne i de landsbyer, der lå nærmest købstæderne, havde en fordel ved at kunne levere ferske varer med kort transport. Særlig gjaldt dette landsbyerne nær Aalborg, hvis smule bymark aldrig kunne yde borgerne noget videre og allerede før 1800 væsentligst var dyrket som haver. Det var et sådant privilegium at være nabo til en købstad, at bønderne i Hasseris og Nørre Tranders blev kaldt »eftermiddagssønnerne«, fordi de ikke behøvede at befare landevejene om natten for at nå frem med varer til torvet i Aalborg, men alligevel altid var først med de friskeste varer til den bedste pris.

Hvor Limfjorden gik landsbyen så nær, at udskibning blev nogenlunde let, tog man hellere chancen for at sælge på stedet end man påtog sig den uendelige rejse til købstaden. Kystlandet havde sin egen form i skudehandelen.

Men fra de indre dele af Vendsyssel og Himmerland, Mors, Salling og Fjends og Lysgaard herreder var der intet andet råd end rejsen

til lands. Vendelboerne måtte tit og ofte spille døgn på venten på ordentligt vejr for at kunne komme over Aalborgsund, de lå i Nørre-Sundbys værtshuse og ødede på forhånd fortjenesten. Over skulle de, for ingen købmand fik lov at handle i Nørre-Sundby. Og da kromanden i Hurup i Østhimmerland i 1843 søgte om handelsret, svarede købmandslavet i Aalborg, at en rejse dertil kun behøvede at tage et par dage, så der var ingen grund til at bevilge. Så tog bønderne på egnen sagen i egen hånd og begyndte at udskibe deres varer til Randers, til voldsom forbitrelse for handels herrerne i Aalborg.

Et helt andet transportproblem var de levende dyr, som ganske vist kunne befordre sig selv til lands, men som skulle leveres langt af led for at tage penge hjem. Fra hele Nordjylland blev stude i massevis drevet sydpå til markederne i Holsten, de kom fra Kjær herreds enge, fra vejlerne i Han herred, fra Himmerlands ådale og — bedst af alle — fra Thy og

*Den fremmede spørger om vej i bondegården. Maleri af Hans Smidth. (Kunstmuseet).
I ældre tider var fortidens kun slet anlagte færdselsveje ikke som vore dages forsynet med
vejviserskilte, der kunne lede de rejsendes fjed.*

Salling. Thyboer og Haaninger drev deres stude over Aggertangen, mens alle andre søgte til Viborg og derfra gennede flokkene ned langs den gamle hærvej, som studedriverne mindre poetisk kaldte Oksevejen. Til fods ud og hjem blev disse studedrivere mere berejste end flertallet af jyder, og de kom hjem med skillingsviser og historier fra færd; en glans af eventyr stod om deres færd, så slidsom og træls den end var. Og så var studedrift endda hastværk i sammenligning med det sure job at skulle drive en flok fedesvin fra Thy til Holsten — ja så vidt gik det, at gæster måtte gå på deres flade fod fra Han herred til Itzehoe og det helst ikke hurtigere end at deres gode huld ikke forspildtes undervejs. Hvad gjorde man ikke for nogle dalers penge.

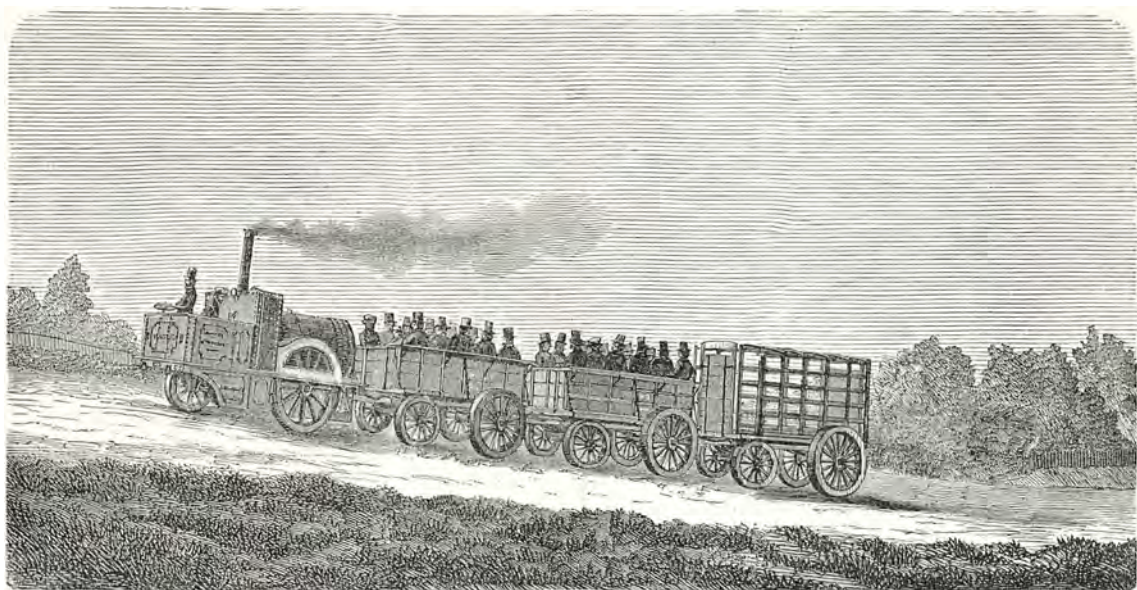
De største studedrifter tilhørte jo ikke bønder, men herremænd, proprietærer og købmænd, men bønderne havde allenfals haft deres lille

fortjeneste af studene ved at opdrætte dem og sælge dem som åringer til de privilegerede stænder, nu tjente de tilmed driverlønnen og havde en slags ferie ud af det.

Bønderne var på alle leder afhængige af godsjerne, de havde deres gårde i fæste af dem og svarede landgilde derfor, de ofrede mange af årets vigtigste arbejdsdage på hovmarkerne og måtte holde flere heste end køer for at kunne yde fuldt hoveri. Hvor herregårde lå tættest — gerne på den bedste jord — var bøndernes hoveri også mest tyngende, derfor fik Sallings og Østhimmerlands bønder ikke fuld fordel af deres bedre jord, mens mange af bønderne i Thy, Mors og Fjends herred var hovcrifri og med rette følte sig bedre stillet.

Da landboreformerne hævdede landsbyfællesskabet og udskiftede jorderne, sprængte de en ældgammel livsform, som i næsten fossil skik-

Landevejslokomotivet »Vendsyssel«.

En forløber for nutidens rute- og lastbiler kan man kalde det besynderlige befordringsmiddel, som omkring midten af forrige århundrede en kort periode befor vejene i Vendsyssel. (Træsnit i Ill. Tidende 1861—62).

kelse havde været bondens tilflugt i al modgang. Indenfor landsbyen havde han og hans kunnet leve i en egen verden, lukket for alle andre end granderne. Selv herremanden havde ikke andet krav på landsbyen end de økonomiske, var de opfyldt, måtte bønderne enes om resten. Nu blev denne lilleverden sprængt, en del måtte flytte ud på udmarkerne, flere og flere blev selvejere med deraf flydende forpligtelser. I vore dage ser vi denne revolution i senere tiders lys som et ubetinget gode, den tids gamle bønder betragtede den med skræk og først deres børn tog fuldt del i udviklingen.

Bondegården havde været selvforsynende med føde, klæder, øl, ja tilmed ofte brændevin; på nær tjære, salt, jern og tømmer var alle købevarer luksus, ønskelige javel, men til at undvære. De sorte år efter krigen med England overvintrede bønderne bedst af alle stænder, de kunne undvære penge til alt undtagen skatter. I Danmarkshistorien er denne periode mærkeligt overset, står helt i skygge af 1864, som dog slet ikke havde samme betydning for menigmand, i hvert fald i det Nordjylland, der fik hele sin økonomi ændret ved adskillelsen fra Norge. Landbrugskrisen i 1813—30 sinkede ud-

viklingen i Nordjylland et slægtled og gjorde denne, i forvejen afsides, landsdel end mere fjern og sær, så bare vore oldeforældres tid nu synes at være middelalder.

Begyndelsen var dog gjort med landboreformerne. Ikke stavnsbåndsløsningen, for bønderne ønskede ikke at flytte fra deres hjemegn; ikke ophævelsen af tugtelsesretten, for i hele Nordjylland har der næppe eksisteret ti træheste, da der var flest, og forvalterens egespis forblev i hans hånd endnu i mange år. Nej, udskiftningen, den var porten til den nye tid. Ny jord under plov, udflyttergårdenes ring om den gamle landsby markerer landvindingen.

Vejene blev farbare, da regeringen i årene efter landbrugskrisen begyndte at anlægge landeveje mellem købstæderne. Fra Frederikshavn kom to veje til at inddele Vendsyssel, begge med retning mod Aalborg over henholdsvis Hjørring og Sæby. Fra Aalborg sydpå til Viborg og Hobro, vestpå til Thisted og videre til Odde-sund. Viborgs gamle vejnet blev udbedret og hede-bønderne fandt ind til deres gamle hovedstad. Fragtvogne tog fordelingen af varer op, vognene fik fjedre og blev til at holde ud, bønderne fik bedre heste. Gamle bønder kan

Fra Hjallerup marked.

Talrige af de markeder, som fra gammel tid blev holdt omkring i landet, blev siden afskaffet eller forlagt til købstæderne. Dronninglund marked blev dog flyttet til Hjallerup, og hævder sig i vore dage som et af landets mest besøgte. (Fot. Politiken).

endnu live op i fortælling om de tider, da et flot forspand kunne gøre en velhavende bonde kendt i et helt herred, i fjedervognerens glansperiode.

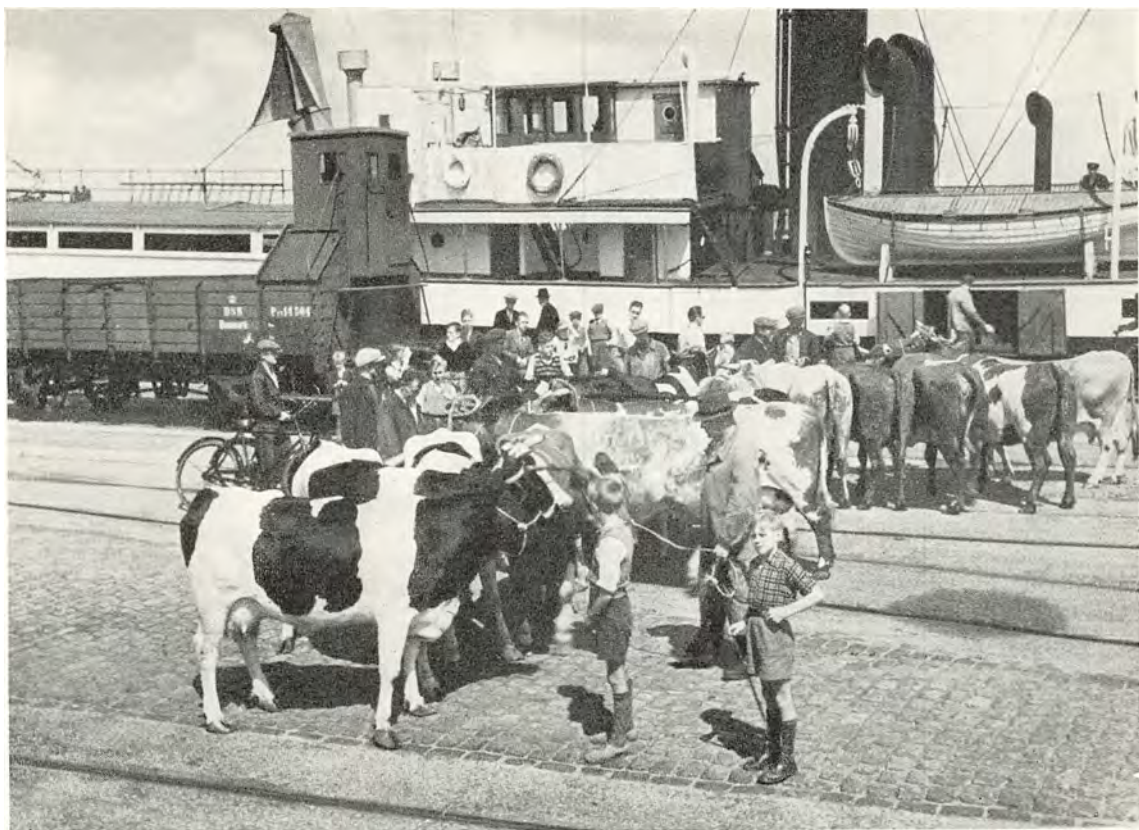
Næringsfrihedsloven af 1857 ophævede købstædernes eneret til handel, og det sås straks, at de grænser havde været for snævre i årevis, for den ene oplandsby efter den anden voksede op af jorden. I syd dannede Kjellerup en næsten købstadlignende by, i Thy skabtes Hurup, i Han herred Fjerritslev med næsten alle en købstads funktioner. Midtvevdsyssel fik sin handelsby i Brønderslev, og Nørre-Sundby fik endelig sin handelsret og få år senere pontonbroen til Aalborg. I Himmerland blev Aars og Hadsund byer af format, hvor ganske få familier havde levet forud, mens Løgstør voksede op til havneby med Frederik 7.s kanal.

Betingelsen for en sådan oplandsby var til-

strækkelig afstand fra nærmeste købstad, derfor voksede ingen op på Mors eller Salling, hvor man ikke havde uoverkommelig langt til byen. I de første årtier kunne det endnu være et spørgsmål, hvilket sted trafikken ville vælge at afsætte en by, men med jernbanerne blev det afgjort. Aalestrup var indtil 1900 en ganske lille landsby, men blev knudepunkt for Himmerlandsbanerne og kom dermed i klasse med de store oplandsbyer.

Nogle oplandsbyer fik deres særlige betydning som markedspladser, hvor omsætning af heste og kreaturer finder sted til bestemte årsens tider. De ældste har urgammel hævvd og er vel de sidste rester af tingmøder, der er i live endnu. Vestervig i Thy er en sådan oldtids-markedsplads, Lerup i Han herred en anden, nu forskudt til Fjerritslev af jernbanen. Ved Navnsø i Vesthimmerland mødtes bønder og opkøbere fra arilds

Inladung af eksportkreaturer i Aalborg havn.

Nu som før spiller eksporten af levende hornkvæg en væsentlig rolle i landets erhvervsliv, men transporten til udlandet foregår ikke længere ad drivevejene imod syd, men pr. jernbane og dampskib. Handelen foregår på de hyppige eksportmarkeder. (Fot. Türck).

tid, men med jernbanen blev markedet flyttet til Hornum station og hedder nu Ulstrup-Hornum marked. Savnes en af de faste markedsrejsende ved dette folkestævne, samler kolleger ind til en krans.

Med den øgede produktion slog de gamle markeder ikke længere til, og nye omsætningspladser opstod, hvor behov gaves, mest ved de store oplandsbyer som Hadsund og Kjellerup. Markedets betydning var ikke alene, at det sparede producenten for mødige mil og gav opkøberen lejlighed til at møde sælgerne, men også den anledning til at sætte noteringen, man fik ved at sammenligne udbud og efterspørgsel. Ingen ugentlig notering i radioen kan erstatte spændingen ved selv at være på stedet og overvære de første vældige håndklask — først derefter ved man, hvad dagens pris er og kan sælge til den eller humme sig hjem med sine varer.

Et marked af europæisk betydning har fæstet sig i Hjallerup i Østvendssyssel, hvor heste omsættes de to første dage i juni. Også det er et middelalderligt folkestævne, oprindeligt holdt ved Hundslund kloster, det nuværende Dronninglund, men i vore dage sat op i stor iscenesættelse med forprang i dage forud for det egentlige marked og opkøbere af mange sprog på pladsen. I Hjallerup fastsættes prisen på heste for året, og folkeviddet ved at berette, at Vendelboernes tre store højtider er jul, påske og Hjallerup marked og de varer omtrent lige længe.

Købstæderne hævdede fra gammel tid deres forrang ved markeder af anselig størrelse som Aalborgs pinsemarked og — størst og langvarigst af dem alle — Viborgs navnkundige snapsting. Samme by holdt om høsten sit hestemarked »Moustes messe« og navnkundige markeder

Scene fra markedet i Vester Brønderslev.

Træsnit efter tegning af Vilhelm Rosenstand. Markederne var forhen ofte krammarkeder, hvor mangelhænde ting forhandlede. Markederne i Vester Brønderslev førte til dannelse af købstaden Brønderslev. (Efter Ill. Tidende 1862—63).

fandt sted i Skive. Da disse købstadmarkeder tabte deres betydning — det sidste pinsemarked fandt sted i Aalborg i 1884 — genopstod de med piber og trommer i de årlige dyrskuer, som nu har overtaget markedernes rolle som fridag og fest for alle på gården. Er de end på vej til at blive maskinskuer, skal det ikke forringe deres betydning som mødested for bønder, der vil vise, hvad de formår og tage et skøn over fagfællers evner.

Markederne har deres egen atmosfære, som man skal opleve og acceptere, hvis man vil forstå deres tiltrækning. Gøglet er måske på retur, men de mange markedsrøjsende har endnu deres for udenforstående mærkelige specialiteter, der formår at holde opmærksomheden fast ved ting, man dagen efter ville smile undseligt ad. Konen med skillingsviserne er dog, som så megen anden folkkekunst, slået ud af radioen, der nivellerer alt.

Også selve markedet mekaniseres efterhånden. Store eksportmarkeder opstår i byerne, hvortil

man sender sine dyr med lastbil, hvorefter de opstaldes i eksportstaldene. Opkøberne slippes ind, og i et par hektiske timer skifter hele bestanden ejere under udfoldelse af en ceremoni, hvis sprog og form ikke er mere forståelig for udenforstående end en fiskeauktion i Skagen eller Hirshals. Man er indviet eller udenfor, nogen mellemvej gives ikke.

Aalborg eksportmarkeder tirsdag og lørdag i hver uge er Nordeuropas største omsætningsplads for kvæg. Skive, Aars og Thisted har deres egentlige eksportmarked, hurtigt, hygiejnisk og effektivt går det til, som det skal i vore dage. Men de gamle markeder lever videre, vil ikke dø, skønt så meget af den almuekultur, de levede på, nu slides år for år. Værst for markederne er nok arbejdstempoet i landbruget, der ikke mere tillader, at hele gårdens mandskab tager fri en hel dag. Hvad skal manden med lykehjulet så leve af?

Bonden er stedbunden, jo mere han producerer, des mere afhængig er han af trafik-

midlerne. Det fik Vendsyssel og Himmerland at føle, da den jyske længdebane sydfra nærmede sig Limfjorden. I 1862 var den nået til Aarhus og svingede derfra over Langaa mod vest over Viborg til Skive og videre mod Struer, hvortil banen nåede i 1864, mens Randers forløbig var den nordligste station på den østlige længdebane.

I de fem år der gik, inden banen nåede Aalborg, nåede Limfjordsbyerne og deres opland at løsrive sig fra Aalborgs ældgamle handelsherredømme og udbygge deres egne forretninger. Det hjalp ikke Aalborg, at dens flåde blev udbygget og at kanalen ved Løgstør lettede gennemfarten, for søvejen var pludselig ikke mere den letteste nu, da en stationsby lå indenfor en milsvejs afstand. Før jernbanen var de indre egne mest afsides, nu blev afstanden fra station bestemmende for begrebet central beliggenhed. Denne omvæltning i samfærdselen var det, der gjorde hederne i Viborg amt dyrkningsmodne et par tiår før hederne i det indre Himmerland.

En stationsby kan være gammel landsby, der får station og det leben, dermed følger, og det er vel de fleste. Skals og Støvring, Sindal og Vraa, Jebjerg og Karup er — valgt i flæng — sådanne bondebyer, hvis gamle del nu næsten skjules af stationsbyens gade, men hvis marker stadig går lige ind til byen.

Andre blev lagt, hvor veje og hensynet til skabelsen af et samlingspunkt gjorde stedet egnet. I Rold Skov ligger Skørping og Arden på steder, hvor færre end ti mennesker levede for 100 år siden, mens nu industribyer på 12—1600 indbyggere har deres udkomme. Hedens opdyrkning har skabt andre, som Frederiks, på den nøgne hede. Stationsbyerne voksede op netop da befolkningen tog til at vokse som aldrig før, de aftog en stor part af det befolkningsoverskud, landsbyerne ikke kunne skaffe arbejde til.

I stationsbyerne blev disse folk alligevel part i landbrugets liv og arbejde. De påtog sig efterhånden alle de arbejder, bønderne før havde måttet sysle med selv, så bøndernes tid blev frigjort til det, der er deres egentlige opgave: at dyrke jorden. Håndværkere af enhver slags slog

sig ned i stationsbyen, og var nogle af dem ikke i stand til at vise svendebrev, kom det ikke an på det, bare han ellers kunne sit arbejde.

Købmænd handlede på købstadsvis, tog korn og smør for varer og oprettede villigt en konto — særlig villigt efter at brugsforeningen havde lagt sig lige op ad deres døre.

De snese af gøremål, bønderkonerne før måtte tage sig af, gik nu over på specialister som bager, slagter og brygger, mens en helt ny butik tog sig af forsyningen med tøj, så alle de hundreder af væve i gårde og huse efterhånden gik i stå. Også her byttede man helst, konerne kom med deres uld og fik stof i bytte; for penge havde man gammel respekt, de skulle ikke gives ud til fjant.

Da mejerierne begyndte at stikke pegefingre ovenud af stationsbyerne, fik bønderne hver dag ærinde »derind« og det gav specialiseringen yderligere fart. En dag om ugen tog stationen mod svin til slagteriet, så holdt vognene i en lang kø op gennem byen og læssede af ved rampen efter tur, for siden at holde ind hos købmanden eller brugsen og få kraftfoder og kunstgødning med hjem.

Et godt halvt århundredes udvikling havde gjort købstæderne til grossister med stationsbyerne som fordelere og opkøbere. Da denne tilstand havde stabiliseret sig, kom pludselig en ny faktor ind i spillet og ændrede i løbet af en snes år samfærdselen lige så radikalt som jernbanerne havde gjort det før.

Sagen var, at bønderne jo stadig havde for langt at køre. Omkring 1900 var et grovmasket net af privatbaner lagt ud over landet, men over halvdelen af Nordjyllands bønder havde stadig en milsvej eller mere til station og Mors havde slet ingen jernbane. Og bøndernes tid blev mere kostbar for hvert år. De tidser, da man rejste et par dage og nætter for at afsætte sine varer, syntes nu fjerne og uvirkelige.

Under første verdenskrig begyndte de første bilruter at søge mod byerne, karakteristisk nok fra baneløse egne. Vilsund-Nykøbing og Løgstør-Aalborg var vistnok de allerførste, men i 1920 tegnede tendensen sig allerede tydeligt, da måtte amtsrådene til at sunde sig på de mange ansøgninger om koncessioner på bilruter for både per-

sontrafik og fragt. Så hurtigt løb udviklingen, at man i Aalborg måtte skaffe plads for 33 bilruter allerede i 1932, foruden et endnu større antal fragtruter.

For stationsbyerne var det en katastrofe. Allerede i 1925 holdt ikke mere nogen kø af vogne ved aflæsningsrampen, for svinene blev nu afhentet af en vognmand ved stalddøren og han havde kraftfoder med hjem fra købstaden. Karetmageren solgte ikke flere af de store arbejdsfjedervogne nu; ja det gik så galt, at mange bønder ikke mere lod deres heste sko, de skulle jo ikke mere på landevej. Ville bonden og hans kone til byen, holdt rutebilen jo lige oppe på vejen to gange daglig. Mens dette skrives, er Øland det eneste sogn i Nordjylland, som ikke passeres af nogen rutebil, og det kan være ændret, inden tryksværten er tør.

Hvad der gjorde omlægningen dobbelt svær for stationsbyerne, var depressionen omkring 1930. Da den var overstået, fandt man ud af, at der endnu var meget at tage fat på. Maskinværkstedet er blevet stationsbyens vigtigste forretning, siden landbruget gik over til at lade maskiner gøre slæbearbejdet. Har havnebyerne taget omsætningen af grovvarer, er til gengæld behovet for detailvarer steget med den voksende befolkning og tiltagende pengeøkonomi. Industri i det mindre søger ud til byer med en konstant arbejderbefolkning og i nogle af naturen særligt begunstigede byer bygger pensionister og forhenværende gårdejere sig hyggelige småhuse til de gamle dage.

Alligevel — snak med gamle forretningsfolk i stationsbyerne, de vil fortælle om de gode gamle dage, da hver by ved banen havde sit bestemte opland, hvis omsætning den kunne regne med år for år. Roen, stabiliteten, ikke alle disse svingninger i konjunkturerne, der gør den moderne tid så besværlig. Og de vil ikke kunne forstå det, hvis man siger dem, at den tid, de nu begræder som tabt, var en urolig vokseperiode, der i løbet af et par små menneskealdre ændrede bøndernes liv fra grunden og omskabte den danske bondegård fra at være en næsten selvforsynende egenverden til at blive deltager i et verdensomspændende næringsliv, hvor den ene celled sygdom straks mærkes som

svaghed i alle de andre. Det sås i de to krigsperioder, da blokade og varemangel tvang bønderne tilbage i en selvforsyning, forladt af deres bedsteforældre. Nødsår kan overvintres i gamle kulturformer, men fremad fører de jo ikke.

Indtil slutningen af 1800'erne var bønder omtrent lig gårdmænd. Husmænd havde ikke meget andet end deres arbejdskraft at tilbyde og den var ikke højt vurderet, så deres børn foretrak at søge andetsteds hen, når de var nået til skelsår og alder og ikke længere var tilfredse med at tjene på gårdene. Nogle gik til stationsbyerne, andre til købstæderne, mens en tredje flok valgte Amerika.

Med statshusmandslovene af 1899 og 1919 fik denne overskudsbefolkning sin chance for at blive landbrugere, og den blev grebet. Ikke alle steder lige ivrigt, men hvor megen ledig jord var forhånden, kom disse små bondebrug til helt at præge egne, der før var tyndt befolket. Af alle Danmarks 22 amter har Viborg amt flest af disse nye brug og uden dem var heden ikke kultiveret så hurtigt og intenst, som den er blevet. Det gælder hele Nordjylland, at statshusmandslovene er den vigtigste landboreform siden udskiftningen af landsbyfællesskabet.

For mindre end 200 år siden lå landsbyen alene. Mellem den og nabobyen lå overdrev og hede uden hegn eller synligt skel og ventede på kultur. Nu er landsbyen midtpunktet i ringe af skiftende tiders brugsformer.

Den første ring om landsbyen dannes af udflyttergårdene. Det ses, at de har nogle menneskealdre på bagen, de har bredde i laderne og læ af haverne, bærer alle præg af aldershævd.

Yderst og mest kuldkært ligger husmandsbrugene, endnu ikke dækket rigtigt af læ, men med nyplantning omkring, på vej til samme selvfølgelig placering som de gamle brug.

Oversigten lukkes år for år af hegn. Nordjyllands evige blæst er en hård herre, det kan hænde ved påsketid, at vejene spærres af driver af sandmuld, drevet afsted af den piskende storm med bondens frø og kunstgødning. I april 1938 kunne græsfrø skovles op i gaderne i Aalborg og Fjerritslev efter en tredages storm af vest. I sådanne forår er det, bønderne lover sig selv, at nu skal der plantes læhegn. Ikke

Statshuse syd for Brønderslev. De små husmandshjem er nu et iøjnefaldende islet i det danske landskab. De stammer alle fra dette århundrede, idet deres opførelse først blev betinget af lovene af 1899 og 1902. (Fot. Viggo Hansen).

Midtjyllands stive granbælter, der kun når lidt nordenfor Viborg — endnu et eksempel på, at Himmerland og Vendsyssel var en postgang bagefter Midtjylland med kultiveringen af heden — men blonde pilegårder, der nok nejer sig, men ikke giver sig og som kan få næring af det ruge sand.

Bønderne hjælper selv blæsten med dens hærværk, de dræner hver forårspyt ud, så grundvandet synker og synker for hvert år, de regulerer bække og åer, lægger dem i grøfter og rør, for hver gang lidt dybere. De små søer og sige, hvor kvæget blev vandet, væk er de, erstattet med en pumpe og et vandtrug. Giv agt landsmænd; over hele jorden er erosion i gang med at formindske det dyrkede areal og kun Nordvesteuropa holder endnu den smukke status, at jorden forbedres årligt. Bliver vi ved med at berøve jorden dens vandforråd, kan vi ende med at dræne os ind i ørken.

Så længe Danmarks jord drives i smålodder, er faren ikke overhængende, for jo større en harvet mark er, des mere spillerum giver den

blæsten. Men traktoren truer med at gøre det lille areal urentabelt og det er ikke vel hørt at råde til, hellere at gøre traktoren mindre end ageren større. En ny stordriftsperiode truer i horisonten.

Foreløbig går det modsat vej. Ind gennem landskabet kommer en snorlige række kæmper storkende i stivbenet march, højspændingsledningernes master, der ved hver landsby afsætter et lille gejstligt udseende transformatorårn, hvorfra elstrøm fordeles til hvert hus og giver det lille brug samme betjening som det store. Malkemaskinen er vel den vigtigste af alle de nye maskiner, den har frigjort kvinderne for det trælsomste af alle landbrugets arbejder, evigt genkommende to gange daglig hellig og søgn. Og den er jo ikke den eneste; strømmen får hvert hjul i landbruget til at snurre, lige til slibestenen. De maskiner, der får gamle bønder til sukkende at mindes deres ungdoms stolthed over hesteforspandets pragt, de vil nok vise sig at være det længe efterlyste middel til at holde ungdommen ved landbruget.

*Østeraagade i Aalborg set imod fjorden 1870.
Aløbet, som nu for længe siden er opfyldt, dannede havn for de talrige »Limfjordskrejlere«,
der var et vigtigt led i Nordjyllands handelsliv. (Fot. Tønnies, Aalborg).*

LIMFJORDSLANDET

Tre fjerdedele af Nordjylland vender mod Limfjorden. Så dominerende over landevejen var søvejen, at det kunne lønne sig for bønder i Midtsalling at føre deres korn til Lysen Fjord og der sælge det til krejlerne frem for at køre til Skive med det. De sparede et par milsvej, så var den sag afgjort. At de Skive købmænd klagede over denne ubillige konkurrence, er så rimeligt, for krejlerkorn gik altid kun eet sted hen, til Aalborg.

I 1790erne udsendte Videnskabernes Selskab det første detaljerede kort over Danmark. På kortet over Nordjylland er det ligefrem til at aflæse, hvor stor fjordens betydning var, for fra dens kyster var heden drevet tilbage til indlandet. Det indre Himmerland var sort, et par pletter i midten af Salling og Mors bar samme farve og Thy viste en mørk side modsat den liv-

givende fjord, mens Alheden trængte op mod Viborg, tyndere og tyndere nordpå mod fjorden. I grove træk tegner sig billedet af et lukket område omkring et indhav, med erhvervs-mulighederne tyndende ud eftersom man kom længere bort fra den samlende vandvej.

En gang i den tidligere middelalder var fjordens karakter som indhav skabt, da Aggertangen lukkede for det tidligere udløb i Vesterhavet. Det før så mægtige Vestervig med kloster og bispesæde sank ned til at blive et sagnomspundet sted i den yderste provins og beholdt af fordums herlighed kun et årligt marked og en klosterkirke af europæiske dimensioner. Vestervigs død blev Aalborgs brød, nu var det her, al skibsfart måtte søge til. Fordelingen måtte så blive en sag mellem denne hovedstad og de mindre byer og havne.

*Parti fra Aalborg østre havn, set imod skibsværftet.
Fortidens primitive havneforhold er afløst af mere moderne og tidssvarende. Næst København
er Stor-Aalborg havn nu landets største trafikhavn. (Fot. Türck).*

Så gammel som historien er striden mellem den overmægtige by ved strømmen og dens mindre konkurrenter ude ved vigene. Vel var der folk fra andre nok så uvedkommende steder, der også ville have af byttet — i Sallings småhavne løb skuder ind fra Helsingør, Malmø, Læsø, Nykøbing Mors, ja helt fra Norge og København — men ville bare Aalborg bære sig kollegialt ad, var der nok råd for de andre.

Det ville Aalborg bare ikke, byen pukkede på rettigheder, der ikke altid stod på pergamentet. I årene efter Klementsfejden voksede Aalborg op i ly af gode tider og kongernes gunst. Her havde Christian 3. lagt sit slot Aalborghus, som nok var en ringe fæstning, men trak alt skattekorn og alle oppebørsler til sine magasiner lige fra Thyholm til Hals og dermed holdt en vej åben for alskens handel, når man nu alligevel skulle den vej.

Enevælden gjorde ende på kævlet i 1682, da Aalborg fik eneret som stapelstad i Limfjords-

området. Det blev udtrykkeligt forbudt de andre byer at handle direkte på noget udland, enhver havde at henvende sig hos stapelstadens købmænd.

Til gengæld måtte disse så undertegne en forpligt, ifølge hvilken de »uden nogen manquement« havde at holde lagre af humle, hør, hørfrø, tjære, hamp, jern, stål, beg, tømmer og brædder samt andre påkrævede varer og at afkøbe området dets varer til dagens priser. Noget for noget.

I fortegnelsen mangler salt, ellers har vi der nævnt alle de mest nødvendige varer til fiskeri og byggeri, søfart og hjemmeindustri. Hvad ikke er nævnt i forpligten, producerede man selv, luksusvarerne fandtes, men kancelliet skulle vel vogte sig for at specificere dem, al den stund en del af dets tid gik med at hæmme handelen med dem. Tobak, vin, druebrændevin, farvestoffer og krydderier var søgt af folk langs hele fjorden og der var god avance på disse ting,

så fortjenesten på dem måtte opveje den ringere på kornet.

Sagen var, at korn fra Limfjordsegnene var en sølle vare, »næppe andet end avner og skælkorn« raser købmandslavet i 1706, mens professor Olufsens analyse af rug i 1802 siger: 38 % hejre, 32 % klinte, 2 % havre, 2 % hvede, 2½ % ærter, 1 % byg, 1 % vikker og 17½ % avner, græsfrø, sand og fejeskarn. Nå ja, »hejre og klinte er bedre end inte« og Norge var nødt til at købe det jyske korn, så ringe det var.

En del af handelen gik ad lovlige veje med skibe, men de ulykkelige landeveje gav en anden slags handlende en chance, der ikke blev forspildt. *Krejlerne* kunne med deres fladbundede kåge smutte ind overalt og hente bøndernes korn og fedevarer og disse nærsomme folk havde så med sig, hvad bønderne havde brug for. Købstaden blev snydt endnu engang.

Krejlerne var husmænd i landsbyerne ved naturhavnene. Gøl og Egholm, Bøjstrup, Øsløs, Kvols og Hjarbæk var de største krejlerhavne, men også i Haverslev og Hovsør holdt de til. En fladbundet kåg med sejl var udstyret; den blev tættest og rigget om foråret og så stod krejleren og hans hjælper ud på sommertogt, der kunne vare lige til isen bandt fjorden igen.

Krejlerne kendte deres kunders behov, de hentede sorte pletter fra Gammelstrup i Kvols, røde pletter fra Uttrup eller Hellum kunne fås i Aalborg og en ladning skovle og plejle fra Solbjergskovene sammesteds. Et læs træsko fra Rold Skov eller Ry var en fin vare at tuske med. Norske madtejner, Aalborg tobak, engelsk fajance og lybske farvestoffer var luksus, man medførte i små måder. Halmløb kunne hentes på Mors og Hannæs i hele ladninger, »degneoste« fra Thy var efterspurgt overalt lige til København.

Bønder og præster, proprietærer, ja sågalt herremænd holdt sig ikke for gode til at handle med »dette utøj«, der kunne sejle lige til deres dør. Korn og fedevarer var altid godt at bytte med, røgede helt og ål ligeså, inalt og gryn, dynevår og strømper kunne fås hos driftige koner, nathuer og bindeærmer kom fra Lysgaard herred, lærred især fra Kær og Fleskum herreder. Bogholderi uforment, for krejleren havde

altid hele sit lager indenbords og kunne gøre status nårsomhelst.

Men hvordan kunne disse husmænd, hvis koner sad hjemme og passede hjemmet og dets eneste ko, nu skaffe kapital til denne vidtløftige handel?

Jo, krejlerne nød god kredit i Aalborg. De måtte til byen mindst en gang hver sommer, og den, der ikke passede sine betalinger, kom snart på den sorte liste. Der var storkøbmænd ved åerne i Aalborg, hvis største handel var udredning af krejlere.

Hjemkommen efter sommerens færd holdt krejleren »kågbøjel« for dem, der havde hjulpet til med at slæbe kågen på land. Det var landsbyens mindeværdigste årsens gilde, med drikkevarer og tobak, man ikke så ved bøndernes gilder.

I hele postyret omkring krejlerne er det let at overse, at den fuldt lovlige handel byerne imellem dog også havde sine udøvere. Aalborg havde sin flåde af skuder til farten på Norge og Limfjorden, og den var ikke ringere end at den gennemsnitligt i 1700årene lå på et halvt hundrede skibe på ialt godt 3000 tons. Skive var den næste i rækken, mens Thistedes flåde sakkede bagud og Nibe måtte nøjes med sildekågene. Aalborgs største aftager af importvarer var dog Viborg, der fik sine varer over Hjarbæk havn, men gerne ville tage dem hjem over Hobro og Randers, ja helt fra Varde og Fredericia, hvis agenter besøgte Viborg til snapsting.

Bagefter er det let at se, hvad der var faktorer, der gav krejler- og smughavne deres store søgning. Usle veje og ventetider ved farlige færgesteder var en sådan plage for bønder og andre landboer, at man tog enhver risiko bare for at blive fri for landfærdsel. Da landevejene i 1800årene blev farbare, mens dampfærger afløste rofærgerne, var det forbi med krejleriet, der fik sit nådestød af jernbanerne.

Men når man ser småskipperne gå gennem broerne med deres bugede galeaser eller paketten fra København til Limfjordsbyerne stønne ind gennem løbet ved Aggersund, har man alligevel fornemmelsen af en forbindelse med de godtfolk, der trak fjorden rundt med alle de ting, en nøjsom befolkning behøvede. Og et be-

søg i Skippergaden i Øsløs på Hannæs må turisten langs Limfjorden ikke glemme, der ligger krejlernes huse endnu på rad som minder om

fjordens fribyttere, der efter de Skive købmænds mening »burde forjages som den største pest og ulykke«. Det blev købmændene, der vandt.

SILD OG FISK

En sensommeraften i ålesæsonen ligger Hvalpunds havn fuld af fiskefartøjer. Der ligger kuttere fra Øster Hurup og Hals, fra Løgstør og Nykøbing, Lemvig og Thyborøn — ikke den fiskerihavn langs hele Limfjorden og østkysten, der ikke er repræsenteret. Kroen ligger lige ved, som rimeligt er, men nu har kun få ærinde der, for bådene skal ud, mens mørket giver chancen for fangst. Motorerne røres, hele flåden giver hals på en gang, så bakkerne bag byen svarer som med en hel række maskingeværslver.

Ja, de motorer, der med deres evige stønnen forstyrrer det billede, der lige nu var ved at tegne sig for gæsten: Fiskerlejet med alle de fremmede stævnet sammen, postyret i den korte sæson, da hver time må udnyttes til fangst, hjemkørsel, salg og så fangst igen. Nat og dag går i eet for fiskerne imens; de får sig et par timers søvn i kahytten nårsomhelst der er lejlighed, men smider kun det ubekvemmeste tøj, for snart skal de tørne til igen med en kop ildhed kaffe i den ene hånd og sclerne i den anden. I morgentimerne står de igen ind i havnen og råber til hinanden om hvorvidt noteringen er gået op eller ned, mens de var på vandet.

Tag motorsalverne fra, så har vi sceneriet, som det var og er i mindet og i nutiden, det store stævne af fiskere og opkøbere ved årets rette tid, da et helt års fortjeneste skal tages hjem i løbet af et par korte måneder. Det er som at høre en fjern genlyd af sildhalløjet ved Nibe.

For små 700 år siden hørte Sakse om »den såkaldte Limfjord, der er så rig på fisk, at den sikkert yder indbyggerne lige så megen føde som hele agerlandet tilsammen«. Den gamle krønikeskriver skulle ikke være ukyndig, som sjællænder havde han de store Skaanfiskerier lige ind på sig til sammenligning og behøvede ikke at tage hatten af, før han så manden. Men der er adskilligt, der tyder på, at han havde ret.

Fiskeriet i Limfjorden deles af sig selv i to ret skarpt adskilte former, bestemt af fjordens to dele. Den østlige del, fra Hals til Løgstør, er et flodlignende strømleje med dyb sejrende og vand af en saltholdighed, der falder brat ved Livø og Fur. I midten ligger det store indhav Livø Bredning, hvor de to vande mødes og blandes, men syd og vest herfor løber fjorden ind i mange dybe vige, og de var før Aggertangens gennembrud så ferske, at kvæget gerne drak vandet, og aborren og skallen levede der i utallige mængder. Hvor de store åer — Karup Aa, Laastrup Aa og Skals Aa — flød ud i fjorden, havde den ligefrem ferske indsøers karakter og fauna.

Ligeså blev fiskeriet to slags, ja kilderne taler ligefrem om »sild og fisk«. Silden var erhvervsfiskeriet fremfor alle, den skulle bringe penge hjem til så at sige enhver beboer langs fjordens østlige del.

I 1461 vedtog hansestæderne i Lübeck, at Aalborg-silden skulle mærkes med fuld cirkel på tønden og dermed ligestilles med Skaane-silden på markedet. Det var en betydningsfuld anerkendelse af den nordjyske vare, men ikke givet uden hensyn til egen fordel, for dermed skaffede hanse-købmændene sig sild til hele årets handel. Skaane-silden var nemlig en høst-sild, og lagrene af den var ved at udtømmes om sommeren, når vårsilden fra Aalborg kom frem.

Ikke alle fangstpladser var lige gode. Bredningen mellem Nibe og Gøl var centrum, derpå tyndede det ud mod vest, hvor Stavn, Løgstør og Aggersund var saltepladser. Mod øst var Ladens bro, Hals Veide og Mov de bedste pladser, men omkring 1500 begyndte dristige fiskere at gå udenfor fjordens indløb og fange silden ved Egens, Dokkedal, Kragelund og Hurup på Himmerlandskysten, mens mindre fiskerier fandt sted ved Hov i Vendsyssel. Disse pladser kaldtes de nye fiskerlejer i modsætning til de gamle lejer ved fjorden.

Kongen havde sine saltere ved de bedste fangstpladser, de skulle opkøbe sild til hæren, flåden og hoffet, og ville fiskerne benytte sig af hans tvangssituation til at forhøje prisen, svarede kongen med at påbyde, at ingen andre måtte købe mellem lørdag middag og mandag aften. Bestemmelsen giver den morsomme oplysning, at helligdagen ikke blev respekteret i silde-tiden og det i en tid, da man ellers risikerede bøde og offentligt skrifte for helgbrud. Men kongens salter *skulle* have sin sild, og det ikke i små kvanta; i mange år var alene Nibe takseret til 60 læster årlig = 120 tons. Ved Dokkedal og Sebber havde kongen også sin agent, som i 1567 fik tildelt hver 36 tønnder øl — à 120 liter — og det må dog opfattes som en repræsentations- eller bestikkelseskonto, for selv i historiens tørstigste periode kan end ikke en sildesalter overkomme ca. 40 potter øl om dagen.

Dokkedal er en lille landsby i Himmerlands yderste udkant, klemmt mellem Lille Vildmose mod vest og af Mulbjergene mod øst ligger den på en stribe sandede agre og har dengang været så yderligt ene om vinteren, når kongens og de Aalborg borgeres salterboder stod tomme. Men ved forårstid blomstrede den op og fik sin befolkning mangedoblet med fiskere, gællekvinder, opkøbere, saltere, kroværter og alskens godtfolk, der hver skulle have en bid af det fede bytte. I 1560 nævner et kongebrev endda borgmester og byfoged i Dokkedal, og er det ikke en simpel kancellitorsk, betyder det, at stedet i silde-tiden måtte have en øvrighed med stadsrettigheder. Det skulle ikke undre, for intet erhverv var så mange regler underkastet som sildefiske-riet.

Strømmen var frit fiskevand, hvor enhver måtte fiske med nedgarn, dog ønskede man ikke fremmede altfor langt borte fra. I 1590 gav magistraten i Aalborg en tønne øl på rådhuset til nogle mænd, der havde frataget opkøberne fra Grenaa sejl og ror, og evige spektakler havde man med Flensborgs borgere, der mente at have det privilegium, at de ikke skulle betragtes som fremmede noget sted.

De fleste sild fangedes dog på fladvandet indenfor sejldyb, og her var hver eneste smule strand opdelt i lænker og låer, tilhørende hver

sin ejer og sat i skat efter givtighed. Når slægten Juel-Rysensteen kunne sidde trygt på Lundbæk gennem de kriser, der fordrev næsten alle andre godsejerslægter af deres godser, skyldes det mest besiddelsen af en strand, der gav flere sild end nogen anden: kysten mellem Nibe og Sebber. For Lundbæk, Sebberkloster, Kokkedal, Birkungaard og St. Restrup var sildestaderne et vigtigere aktiv end landbruget.

Kort og hektisk var sildeperioden, meget folk samlede den fra alle kanter, og ikke altid de nemmeste folk at holde til orden, særlig i den tid, de tjente så gode penge. Det gik slet ikke an at indbringe kriminelle sager eller tvistigheder for herredsting, for inden det havde fået en sag behandlet efter gamle og langsommelige regler, var begge parter væk. Derfor oprettede kongerne en række *birker* langs fjorden og indsatte birkefogder med pligt til hurtig retsforfølgning i Mov, Hals, Nørre-Sundby, Nørholm, Nibe og Aggersborg. På rådhuset i byerne hang et sæt garnmål, der viste maskevidden for fiskegarnene, derunder måtte ingen komme for ikke at øde sildeynglen; en stor del af rettens tid gik med brud på disse regler og regeringen indskærpede pligten til at holde ret mål så tit, at man fornemmer umuligheden af at holde justits på dette område.

Silden er en lunefuld vandrer, det kunne hænde, den helt blev borte en årrække. Så blev der nød langs Limfjorden, som i årene lige efter 1600, da over halvdelen af kronens grunde i Nibe stod øde i den bedste fisketid. Man fangede da en heks, som tilstod, at hun havde nedsat en hestesko i indløbet ved Hals og kun de sild, der fandt dette nåleøje, kunne slippe ind. Da hun blev brændt, var der ingen mangel på sild i nogle år, men i 1621 ville Christian 4. have fiskere fra Nibe og Skagen til at følge polarforskeren Jens Munk til Canada for at bosætte sig der, »efterdi fiskeriet nu på nogle årstid haver slagit fejl«. Det gjorde den planlagte udvandring også, for silden kom igen og forpurrede den. I 1682 udførtes 18.000 tønnder saltsild fra Aalborg, i 1706 55.000 tønnder og på denne størrelse holdt udførslen sig med maksimum i 1828, da der udskibedes 73.000 tønnder saltsild. Og så kom hertil endda de utallige tørrede og røgede

*Aleglibere i Limfjorden. Maleri af Hans Smidth.
I den vestlige del af Limfjorden blev der forhen i større udstrækning fanget ål,
som i roget tilstand blev afsat i alle dele af Jylland.*

sild, foruden alle andre arter af fisk i forskellig konservering, for ikke at tale om de hundreder af læs sild, bønderne hentede direkte på fiskepladserne til vinterbrug. Hele Vendsyssel og hele Himmerland hentede sild på vognaksel.

Så møder vi pludselig i 1831 tallet 15.000 tøn-der sild — og derefter faldende tal og tilsidt tavshed. Eventyret endt.

I 1825 var Vesterhavet brudt igennem ved Agger og sendte nu en strøm af koldt og salt vand ind gennem Limfjorden. Var det den, der fordrev »den kjældne sild«? Det er ikke opkla-ret og kan forsåvidt også være ligemeget, føl-gerne af udeblivelsen var jo de samme, og nu havde man ingen heks at skyldte for ulykken, der indtraf just i de trangeste år, Nordjylland havde oplevet siden Svenskekrigene, mens statsbanke-rot og landbrugskrise endnu sved til alt folket. Vi skal se, hvad følger det fik et enkelt sted, der får repræsentere dem alle:

På en sandet odde vest for Nibe ligger fisker-byerne Sebbersund og Valsted. Jorden er ikke meget værd i Sebber sogn, alle var afhængige af silden, der da også lønnede sådan, at fiskerne i sognet regnedes for holdne folk og endda blev

anset for stolte. De havde krus af porcellæn og skeer og knapper af sølv, de drev ikke landbrug, men stod over bønderne i velstand.

Så kom 1830 og dermed sildefiskeriets ophør. Så langt så fiskerne ikke straks, de søgte at hæle livet ved at sælge deres liggendefæ for korn og penge, så blev der vel andre tider imens. Den forventning slog nu fejl, det varede ikke længe, før fiskerne måtte søge kongen om hjælp, og de fik da også bevilget nogle skæpper korn til hver familie i Nibe, Sebber og Valsted — lige nok til at føle sulten så meget værre bagefter. Gamle folk har, efter deres forfædres mundt-lige fortælling, kunnet berette om ligefrem hun-ger i de små hjem, hvorfra børnene måtte ud med tiggerposen så snart de kunne gå. Nogle flyttede til andre egne, nogle gik ind i flåden, men alligevel blev en flok tilbage for hvem alle håb var slukket. Amerika var endnu ikke blevet den store redning for de fattige og hvem skulle heller have betalt billetten?

Ved folketællingen i 1801 havde Sebber sogn 721 indbyggere og kun 4—5 sogne i Himmer-land kunne mønstre flere. I dag, halvandet århundrede senere, bor samme antal mennesker

i det sandede sogn, mens samtidig alle andre himmerlandske sogne har fordoblet eller tredoblet indbyggerantallet. Så hårdt ramte sildens fravær det sted, der var mest afhængig af den, men der var steder, hvor det ikke gik meget bedr. St. Restrup og Birkumgaard var før den tid rige gårde, efter 1830 havde de nok med at holde ejerne ved jorden.

Naturligvis kommer der sild ind i fjorden endnu, og fjordsild betales den dag i dag med en ekstra pris i april—juni, når pilkesildene ligger i fiskehandlernes vinduer i Aalborg en time efter at de er trukket op af strømmen. Men det store vårfiskeri — kunne man ønske sin elskede Limfjord det bedste, der kunne times den, da skulle det være igen at opleve det.

Om det så kunne opnås ved at lukke Limfjordens vestlige udløb, skal ikke kunne siges af en historiker. Men at en sådan lukning kunne gengive fjorden en hel del af dens øvrige fiskebestand, foruden hvad anden gavn, den kunne medføre for fjordlandets natur og især for dets landbrug, det kan iagttages på de steder, hvor den gamle tilstand er bedst bevaret: ved vigene inderst i fjordarmene.

Den gamle tids Limfjord kan endnu findes sønden for Hvalpsund; Lovns Bredning, Hjarbæk Fjord og Skive Fjord er endnu halvbrakt vand med store fladvande, hvor åleglubberne ved sommertid vader ud, til de fortoner sig i varmedisen og svanerne holder koncert på vintermorgener. Det gamle landskab er bevaret her så levende som intet andet sted, den oprindelige fauna ligeså. Det passer så godt til hele stemningen, at Viborg domkapitel endnu har bevaret retten til fiskeriet ved Skals Aæns udløb, hvor »kannikfiskeriet« gjorde kapitlets ejendomme der til dets ombejlede præbende. Her gik alle brakvandets fede fiskearter i masser — helt og smelt, ål og gedde, aborre og ørred, brasen og flire, hvad hed de allesammen de fisk, der blev fanget og nydt i overmål og alligevel stod lige tæt næste år. Men selv her er de sidste af slægten i fare, for hver smule by stikker nu sit forgiftige kloakrør ud i fjorden, hvis træge strøm ikke kan nå at føre skidtet ud. Vor lovpriste hygiejne er endnu kun halv; foreløbig betyder den bare, at man fejrer for sin egen dør

og fejrer møget hen for andres. Det sidste og foreløbig mest livsfarlige affald er syren fra ensilagebeholderne. Fortsætter aftapningen af denne edder endnu nogle få år, vil alt levende i vandet være udryddet lige til frøer og guldsmede og kun de udødelige fluer være tilbage til menneskets selskab.

I disse vige, som i hele den vestlige del af Limfjorden, foregik et helt andet fiskeri end i strømmen mellem Hals og Løgstør. Ålen var den vigtigste af alle fisk her, den blev fanget i sådanne mængder, at så at sige alle fjordkystens beboere spiste ål mindst en gang daglig fra august til februar. Ålen blev glibet, fanget med kratvåd, stanget fra isen eller taget med plumpejern, taget på kroge, blusset fra båd eller lokket i ruse. Aggerboerne, spotvis kaldet havgasserne, var mestre i at jage dem i garnet med pulsen, en klokkeformet kølle på enden af en stang, som blev drevet ned i vandet med et stød og gav et sådant drøn, at fiskene flygtede i garnet, mens Furboerne tog dem på krogliner. Endnu sidder i mørke aftener drenge på hver smule bådebro og tatter ål med regnorme trukket på en sytråd. Ålen bider ind i tråden, og så er det bare at hapse til sig, inden den når at slippe. Vil man kende sin fortids livsformer, skal man iagttage drengene, de har en atavistisk evne til at tilegne sig jægerlivets teknik og få noget ud af det, og de lader uddannelsen gå i arv uden at blande stundesløse voksne ind i processen, kun en og anden mild gamling over stræbealderen får lov at være med i den dybt alvorlige leg.

Ålen blev en handelsvare, ført over hele Jylland af bønder især fra Thyholm, der røgede ålen og pakkede den i lukkede kassevogne, der så ud »som rødmaledede ligkister på fire hjul«, for så at rejse ud til alle markeder i hele Jylland. En lige så god vare var helten, der nu er næsten uddød i Limfjorden, men for 150 år siden var nummer tre næstefter sild og ål, hvor det gjaldt fjordboernes økonomi. Den var især de vestlige viges fisk, som gav de Hannæs og Thyholm folk en årlig indtægt, så længe fjorden var brak.

Var sildefiskeriet ved det østlige løb et erhvervstævne i europæisk format, var alt det

mere varierede fiskeri langs den fligede vestfjord snarere gode biindtægter for folk, der også havde anden syssel. Alligevel blev også for dem havets indbrud en katastrofe. I Østerild sogn måtte 30 familier søge forsørgelse på fattigvæsenet mellem 1825 og 30.

Limfjorden og dens fiskerigdom blev gennem årene en fabel for folk, der aldrig havde set disse fjerne egne, men på torvet kunne købe fjordens produkter. Ja i 1749 fangede Aggerboer endda en havfrue og bragte hende levende i land i Nykøbing, hvor hun blev fremvist i et kar vand og trak så mange folk til byen, »som når snapsting er ringet ind i Viborg«. Bønder og gemen almue var færdige at træde hinanden ned for at komme til at se den stakkels pige.

Nå, var det en københavnsk avisand. Ja vel så, når bladet selv måtte indrømme det, kan vi jo sagtens, det viser jo bare, at Limfjorden for Københavnerne var fjernt udland, hvis tidender man måtte sluge råt uden at have muligheder for at kontrollere dem. Til gengæld skal en anden fabel skitseres, så kan læseren tro den eller lade være.

I 1850 blev det bekendt, at der var fundet østers i Limfjorden. Nu skulle det jo ikke synes usandsynligt, al den stund skallerne af dem ligger i tonsvis på stenalderens bopladser hele fjorden langs. Mærkeligt bare, at ingen før

havde fundet dem, de var dog ellers eftersøgt, og kongen havde i 1600årene gjort alle østersbanker i riget til kongeligt regale, en bestemmelse, som nu trådte i kraft for Limfjordens vedkommende, så udnyttelsen af østersbankerne blev gjort afhængig af statsforpagtning.

Men det usandsynlige i historien er østersens overvintring i hele den umådelige tid, da livsmulighederne for dette strømdyr var så ringe. Den har levet generation efter generation under forhold, der gjorde den til et magert afbillede af det, en ret gourmet forestiller sig ved østers, og fik fiskerne en sådan vantrivning med op med slæbevåddet, har de vel knap ænset den. Skiftingen var jo ikke større end en firskilling.

Da den salte strøm igen løb gennem fjorden, fik østersen sine livsbetingelser igen, voksede op til sit rette mål og blev igen fundet god. Overlevet i kummerform, genfødt ved en naturkatastrofe efter 7-800 års forløb.

Der ligger en slags fortrøstning i østersens skæbne. Hvad ville ske, om Limfjorden igen blev lukket mod vest? Ville hele fiskerigdommen i tal og artsrigdom komme frem fra vige og åmundinger, hvor de har hælet sig siden 1825? Måske — men så måtte østersen gå ned på sit kummerlige mål igen. Ingen kan få alting, end ikke Limfjorden.

KYSTLANDET

Mod vest løber landet ud i klitter, som synes at ligge som et beskyttende bælte mellem hav og land og være en ren vildmark. Men i Danmark findes ikke nogen ren naturtilstand heller ikke klitterne, de er skabt af mennesker som alt andet. I middelalderen gik landet flere steder lige ud til havet uden klitbælte. Sogne, der nu synes at være arme klitegne, var dengang vurderet og beskattet som gode jorder, og i Vendsyssel ligger lerjord under sandet i Hune og Furreby sogne. Hele landsbyer blev i 1500-årene dækket af flyvesandet, der først på denne tid synes at være blevet den plage, der vedblev lige til klitplantningen, og det skulle synes en fremtidsopgave for kulturhistorien at søge mindst een af disse tilføjne landsbyer fremdra-

get for at se, hvordan byggeskik og leveform har artet sig i tiderne omkring Klementsfejden og Svenskekrigen.

Sandflugten er sandsynligvis sluppet løs ved overgræsning af kystens heder og enge og ved afbrænding og gravning af hedetørv. Brændselsmangel var altid en plage, og afgravningen af lyngtørv kunne ødelægge store hedestrækninger. Var nu en hede gravet af lige til blegsandet, skulle en storm let kunne få sandet til at vandre, og så stod det ikke i menneskers magt at standse flugten, før regeringen i 1700-årene fandt på at lade plante hjælme på klitterne. Bønderne måtte gøre arbejdet som pligtarbejde, hvad der ikke fortede på det, og senere plyndrede de tidt nok klitterne for dette

*Parti fra Blokhus.
Træsnit i Ill. Tidende
1881—82. Blokhus er en
af de nordjyske kyst-
bebyggelser, som fik sit
særlige præg af den så-
kaldte skudehandel. Den-
ne florerede navnlig i ti-
den 1550—1860.*

»klittag«, der var så godt at tække huse med og afgav brugeligt foder om foråret, når alt andet var opbrugt. Bønder i Vestervig og Vust sogne blev gang på gang mulkteret for at have taget hjelme, skønt det såvist var i deres egen interesse at lade det gro.

Hvor hårdt sandflugten kunne ramme en enkelt egn kan ses i Tved sogn i Thy, hvor 23 gårde blev ødelagt eller reduceret til boelssteder mellem 1555 og 1737, da det endelig lykkedes at standse ødelæggelsen, mens nabosognet Ræer blev til hælvten dækket af flyvesandet. I Vendsyssel blev Kettrup sogn så ødelagt, at kirken blev nedbrudt og sognet lagt under Ingstrup. Hune sogn var i 1582 mestendels øde af sandflugt.

Lige indenfor klitbæltet lå imidlertid ret godt landbrugsland, der afkastede ikke så lidt korn og også havde en del fedevarer til salg. Hvor afstanden til en Limfjordshavn var kort, gik varerne den vej, men i Vendsyssel var der lang vej til Aalborg og landevej var besværlig vej. For ikke at tale om den fordyrelse, der skabtes af mellemandel, og som bønderne meget skulle have sig frabedt.

Men kystlandet havde ingen havne, så handel måtte ske med sandskuder. Disse fartøjer måtte være såpas fladbundede, at man kunne løbe dem op på stranden, uden at de stødte eller sprang læk, men alligevel sødygtige nok til at kunne klare sig over Skagerrak, for målet

var Norge, Nordjyllands handelspartner gennem alle tider.

Hvor gammel denne skudehandel er kan ikke spores. Så langt tilbage, de skriftlige kilder rækker, har det træfattige Vendsyssel og det helt skovøde Hanherred og Thy fået sit bygningstømmer over Skagerrak og har betalt det med korn og fedevarer. Hvad andet, skudehandlerne havde at fare med, var hjemgjorte varer som olmerdug og lærred, salte og tørrede fisk, men hovedprodukterne var fødevarer til dette Norge, der aldrig kunne brødføde sig selv, men havde så rigeligt tømmer — og senere jern — at handelen af sig selv blev til stor nytte for begge parter.

Aalborg fik konkurrencen fra disse sandskuder at føle. Den altædende købstad havde sine oplag helt oppe ved Ryaas øvre løb ved Bolskifte og Stavad, men måtte i 1600årene nedlægge dem igen, da de ikke kunne konkurrere med sandskuderne. Købmandslavet klagede til regeringen og fik i 1680 udvirket et forbud mod, at beboerne på søsiden brugte handel med sandskuder. De fik ordre til at flytte til købstæderne og blive borgere eller miste deres handel.

Uden at vi nu kan se, hvem der udvirkede ændringen i regeringens syn på denne sag, kom samme år et tillæg, der gav de tre »udhavne« Tornby Strand, Blokhus og Klitmøller lov til at fortsætte deres hidtidige handel, som de

*Redningsbåden går ud. Maleri af Michael Ancher. (Kunstmuseet).
Som andre af Anchers malerier yder dette sin tribut til de stoute Skagensfiskere,
der med fare for deres eget liv reddede andres.*

havde haft fra arilds tid. De var de vigtigste skudehandelssteder, men også ved Lilleheden, Løkken, Torupstrand og Slettestrand blev skudehandlerne ved med at skibe ud og ind. Da jernbanerne og landevejene slog skudehandelen ud, var Klitgaard & Søn i Blokhus Vendsyssels største købmand indenfor tømmerbranchen og vistnok også den største smørøpkøber, men mod den moderne tids færdsel kunne selv denne matador ikke stå sig.

Skudehandelens store tid var 1550—1850. I bondehjem langs havsiden findes endnu her og der norske krus af birkerod, bilæggerovne eller skabe med rosemaling hjemført af sandskippere til deres koner, og norske og vendsysselske slægter er forbundet med hinanden ved giftermål og venskab.

Vesterhavsegnen blev ved skudehandelen

skilt fra Limfjordsegnene efter den gamle lov, at vand samler, mens land skiller. Selv et så smalt landstykke som Han herred er så tydeligt delt i en havside og en fjordside med hver sine typer af handelsfolk. Skudehandel dreves ikke af småfolk, den krævede vovemod og kapital, og det er ikke enestående, når Jens Svendsen af Bonderup i 1740erne kunne købe Saltumgaard og lade den gå i arv med 14 tønder hartkorn. Den slags har ingen hørt om nogen Limfjordskrejler.

For at klare sig på kysten, måtte man være kystbo. Det var ikke engang nok at være sømand, det ses bedst af de mange strandinger på denne frygtelige kyst, som europæiske søfolk undgik, så længe det lod sig gøre. Et nok så vel navigeret skib kunne af pålandstorm blive slået så nær land, at det ikke mere lod sig gøre at nå

En stranding ved Skagen.

Træsnit i Ill. Tidende 1860—61 efter tegning af C. Neumann.

De i fortiden så hyppige strandinger var en ikke uvæsentlig indtægtskilde for kystbefolkningen.

ud i rum sø, og så kunne det stå så nær land, at besætning og kystboer kunne signalisere til hinanden, og alligevel være fortabt, for strøm, revler og brænding tillod ingen forbindelse mellem skib og land. Den 6. september 1808 strandede den engelske fregat »The Crescent« udfør Maastrup kirke og alle ombordværende 350 mennesker druknede, skønt indenfor prajehold af land. En sådan stranding huskes gennem sagn lige til vore dage, mens de mange glemmes, hvor ofrene var færre.

Nu var en stranding ikke alene en tragedie, den var også en indtægt for den, der ejede stranden og havde strandingsretten, enten det nu var en herremand eller et kloster, ja eller selve bispens i Børglum. Strandejeren havde ret til at bemægtige sig vrage, som drev ind på hans forstrand »uden levende personers medfølge«. Sagnene vil vide, at en og anden kunne få sig til at sørge for, at medfølgende folk ikke var levende længe nok til at kunne gøre noget krav gældende. Løst strandingsgods klæbede der i hvert fald ikke blod ved, men til gengæld kunne det blive opsnappet af folk, der ikke besad forstrand.

Strandingsran var — ligervis som krybskytteri — nok juridisk set ulovligt og belagt med straf, men blandt menigmand aldrig betragtet som nogen rigtig forbrydelse, snarere anset for godt kup, at sige: når det lykkedes.

Selv efter at redningsvæsenet var oprettet i 1852 og fiskerne taget i dets tjeneste, blev det ved at sidde i sindene, at vrage og strandingsgods var deres med traditionens ret, så en godt skjult sabotage mod bjærgning af gods kunne drives temmelig længe. Bedre blev det ikke af de mange forsøg på assurancesvig, der dreves af piratredier. Mange udtjente skibe blev sejlet så nær kysten, at forlis ikke var til at undgå. Kystboerne havde uddannet et meget skarpt blik for den slags.

Sagnene mildner ikke sådanne hændelser, der til er de altfor godt folkeligt drama. Til de mange klitter med navnet »Dødemandsbjærg« knytter der sig oftest sagn om overgreb mod strandede, mens reelle, arkivalsk belagte tilfælde er forsvindende. En ordentlig tilbundsgående historisk undersøgelse er da heller aldrig foretaget.

Hvad derimod er optegnet i enkeltheder, er

Strandet damper ved Bøgstedrende. Billedet er en moderne pendant til det ældre på modstående side og viser, hvorledes en af de i vore dage mere sjældne strandinger kan skabe liv på kysten. Det er bjergede kul, som gøres til genstand for omsætning. (Fot. A. Scharling, Thisted).

fiskeres og andre kystboers tapre og uegennyttige indsats ved redning af et meget stort antal søfolk, efter at redningsstationer er oprettet langs hele kysten. Eksempelvis er mellem 1852 og 1927 reddet 378 menneskeliv alene ved stationen Løkken, 212 ved Lønstrup, 558 ved Gl. Skagen, 508 ved Skagen, 465 ved Klitmøller og 879 ved Vester Agger — foruden mindre tal ved de mange andre redningsstationer. Og disse redningsaktioner var ikke farefri, mange er de redningsmænd, der ofrede livet for at redde andres.

En ændring i hele betragtningen af begrebet vrage og stranding er sket i løbet af et godt århundrede. Retfærdigvis vil en del af æren være at tilskrive Indre Mission, som er den folkelige bevægelse, der har haft størst betydning for kystboerne, og hvis lodrette inddeling af ondt og godt ikke kunne undgå at påvirke også dem, der ikke selv direkte gik ind i missionens menighedsliv. Missionens virkninger spredte sig videre til andre felter af folkelivet og har nok haft lige så stor indflydelse på nedgangen i drikkeriet som den egentlige afholdsbevægelse. Det er ikke tilfældigt, at de mest missionsprægede egne på kysten også er de bedst stillede økonomisk.

Redningsvæsenet er endnu en uundværlig institution, rede til at tage en dødelig dyst med havet, når folk er i havsnød, være det sig frem-

mede søfolk eller kystens egne fiskere. Men strandingerne er blevet færre, fordi skibenes maskiner er blevet stærkere og fartøjerne selv større. Alligevel vil de vedblive at forekomme, så længe der ikke er havne at søge ind i på lange strækninger af den øde kyst.

Fiskeriet i Vesterhavet led under den samme mangel på havne, men gik endda. I 1600årene havde både herremænd og Aalborgkøbmænd deres salterboder ved Blokhuse, hvor de opkøbte flynder til saltning og tørring. Det fiskeri foregår endnu på samme måde, en motoriseret middelalder med rester af gammelt lavsvæsen bevaret i skikken, at enhver, der kommer og hjælper til med at hale bådene på land, får et måltid fisk med hjem. Løkken, Slettestrand og Lildstrand bruger samme teknik og bringer fisk i land til husbehov og til skatter, men i det lange løb er strandfiskeriet forældet, det er mere malerisk end rentabelt.

Det store Vesterhavsfiskeri sker nu fra de gode havne i Frederikshavn, Skagen, Hirshals, Thyborøn og Esbjerg. Alene i de tre nordjyske fiskerihavne landes halvdelen af alle de fisk, der fanges ved regulært havfiskeri, og den populære og billigste af alle fisk — silden — landes mest heroppe. Derfor er disse havne heller ikke længere store nok, og en evig drøm

*Parti ved Løkken. Det er to tidsaldre, der her mødes.
Trods det fartøjerne er motordrevne kvaser, er de dog som fortidens sejlbåde trukket op på
strandbredden. Badepigerne er helt igennem et nyere fænomen. (Fot. Jonals Co.).*

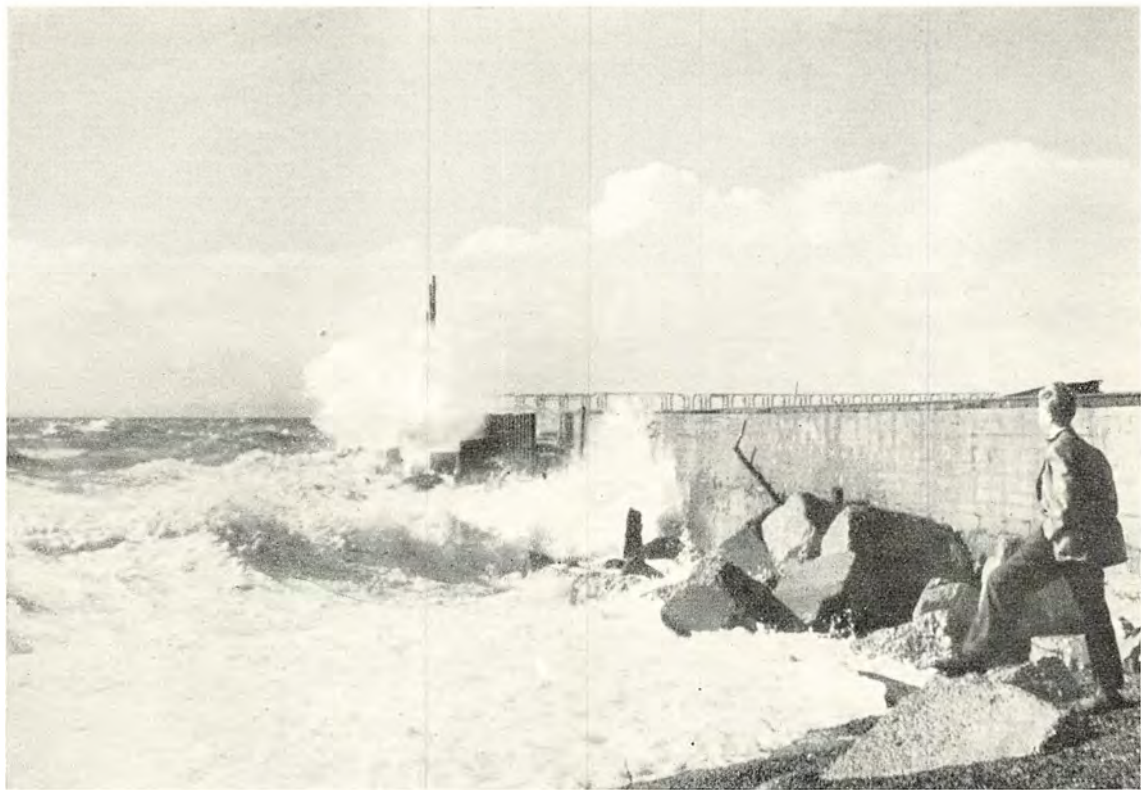
om storhavnen ved Hanstholm murrer i kystboernes sind, særlig plagsomt når Hirshals har sine store dage med tre rækker fartøjer ved kajerne og alle nordiske sprog i skænkestuen på kroen. Det er meget godt, at Hirshals har trukket havfiskeriet nordpå og givet fiskerne en sikker nødhavn, men hvad med alle de mange mil, hvor Jammerbugten, Vigsø Bugt og Thys kyst ikke tillader en kutter at søge havn eller læ. Hvad bliver det til med Hanstholm?

Nordeuropas største fæstning ligger under sandet ved Hanstholm, bygget af tyskerne i 1943—44 og bestykket med kanoner, der kunne skyde helt ud af landkortet. Endnu mens den var bemanded, begyndte denne millionfæstning at synke og blæse til med sand, nu er den en ruin. Vil man bygge her på verdens nordvest-

hjørne, skal man helst være kystbo i nogle slægtled, ellers snyder naturen bygmesteren. I dag morer det badegæster at lede sig frem til de bunkers, tyskerne troede urokkelige og uindtagelige.

Ja disse badegæster, som fiskerne lejer deres huse ud til og griner lidt ad bag deres ryg. De har ikke levemåde, klæder sig af til ingenting og salter deres kroppe i vandet, for derefter at brænde huden til blaser i sandet, som gjaldt det at akkumulere al sol og salt i sig i løbet af nogle få feriedage. Jamen det er jo netop meningen.

Så har sommerhusboerne anderledes tid til at gøre tingen grundigt. Det halve Aalborg har hytter i Blokhus, det andet halve ved Løkken og resten på stranden derimellem og sydpå lige

Mole ved Hanstholm.

Læmoler blev anlagt ved Hanstholm i henhold til bevillinger af 1902—03, og 1917 vedtog rigsdagen at bygge en stor fiskerihavn ved Helshage. (Fot. L. H. Gram, Thisted).

til Grønnestrand. Kone og børn bor her sommeren lang, og manden kommer med rutebilen lørdag middag, Nordjyllands største busser og endda med anhænger koblet bagpå, for her gælder det en folkeflytning hver lørdag og søndag. Vil nogen studere evakuering, kan det ske i Aalborg hver lørdag ved sommertid, da byen tømmes for folk på fire timer. Huset ved havet er deres halve hjem.

Da M. A. Goldschmidt for et lille århundrede siden berejste vestkysten, følte han det som en opdagelsesrejse i fremmed land. Nu er der næppe en kyst i Jylland, der er tættere belagt i sæsonen end den vendsysselske, hvor alle den klassiske strandferies herligheder er forhånden i så rigeligt mål, at der er dog nogle kvadratmeters rum til hvær. Hvordan må det ikke virke på en Københavner, vant til Bellevue, pludselig at se langs en strand, der er hvid og åben, så langt øjet når, til begge sider.

Men vil man endelig se Vesterhavet helt

uden formildende omstændigheder, skal man nok helt over til Thy, til Hanstholm, Klitmøller og Agger. Når disse steder er mindre folkelige end Vendsyssels badesteder, er det fordi forbindelsen ikke er så hurtig, for til Blokhus når man fra København på 10 nattetimer med rutebåden til Aalborg og bus derfra videre. Til Agger er der en dagsrejse med toget, men til gengæld en ensomhed, Blokhus satte overstyr ved århundredskiftet.

Nogle synes, at Vesterhavet er for barskt, hvad skal man stille op med en regnvejrsgang i Løkken? De finder da ud til Kattegat, til Hals, Vorsaa eller Sæby, hvor bondelandet lader den lille stribe lyng, sand og plantage åben, der kan give ly for et lille sommerhus. Det hænder, at en får et pilehegn og en rosa rugosa til at fæste rod i sandet, så er stedet straks hjemligt for den, der finder en selv nok så nøjsom have bedre end den vilde natur ved vestkysten. Men saltvand må der være.

Kystlandet i Vendsyssel, Han herred og Thy ligner ikke noget andet dansk landskab, det er luftigere end selv Hardsyssel og kan i det yderste Han herred blive så vejløst, at kun fodgængerer har mulighed for at tage sig frem. I en tid, da civilisationens krav plager så mange mennesker, at de i deres korte ferie søger så langt bort fra den som overkommeligt, ligger her en reserve af land så vildt, som det tætklippede Danmark nu engang formår.

Menneskers huse får præg af vejret. Intet sted i Danmark holdes huse så slet som her,

og der findes da heller ikke gamle huse ved vestkysten; alt synes bygget i vort århundrede og allerede at trænge til fornyelse. Læ er en næsten uforsøgt udvej, haver ikke at tænke på, tagene lappet med rustne pandeplader selv inde i byerne. Vist er vestenvinden en streng herre, men er den nu så streng igen, at selv det mest beskedne ønske om skønhed og hygge behøver at afvises. Med fare for at pådrage sig kystboernes vrede, skal det dog siges, at Nordjyllands vestkyst kan fremvise de mest skønhedsforladte bosteder i vort land.

SKOVENE

Nordjyllands skove er i dag to slags, så vidt adskilte i træbestand og form, at vi bruger to ord for dem: Skove og plantager. Engang i en ikke fjern fremtid skal de blive eet begreb igen; nutiden er et intermezzo mellem det tidsrum, da tilvæksten ikke kunne følge hugsten og den fremtid, da erfaringerne har skabt en ny skovtype fælles for gamle og nye bevoksninger. Skæringspunktet er fra fredskovforpligten af 1805, frem til Hedeselskabets fremtrængen efter 1864, og allerede nu er vi langt fremme i assimilationen mellem de to typer skov.

Holder vi os til de gamle skove, deler de sig i pletter, små nok på kortet, men nok til at skabe egnene omkring dem helt i deres eget billede.

Vendsyssels skove ligger alle mod øst. Storskoven ved Dronninglund er så langt den største, den alene har bevaret en stilhed i dybet, der tåler sammenligning med de himmerlandske storskove. Men Pajhede Skov og Alfarvad Skov tåler at nævnes mellem skove af kvalitet, og omkring Hals er endnu et par skovstykker bevaret i næsten middelalderlig form med store flader bevokset med el, birk, ask og eg, ja tilmed kristtjørn når betydelig størrelse på den våde bund. Rester af Kjær herreds skove ligger nær herregårdene i Sulsted sogn, for så pludselig at forsvinde. Hele det vestlige Vendsyssel er bart for løvtræer på nær den vidunderlige Oxholm Skov på Øland.

Lige syd for Aagaard ved Fjerritslev ligger en lille våd skov af ask og el. Hvorsomhelst ellers

ville den være overset, her får den vejfarende til at standse op for at nyde synet af frodig trævækst i det hårde, bare land, den sidste løvskov før Vesterhavet. Hele resten af Han herred og hele Thy er skaldede og hvad skov, der gror på Mors og Salling, er så lidt, at den ikke når at danne andet end pletter i marken.

Længst mod øst i Himmerland strækker skovene sig gennem sognene Bælum, Solbjerg, Skelum og Visborg. De er Nordjyllands bedste skovegn, hvor bøgen springer ud en uge før i Rold, og egen når en rankhed og styrke som på øerne. Uopdaget af turister er disse skove en aldrig glemt fryd for den, som engang har fundet frem til dem.

Historisk er de en frasprængt del af det skovkompleks, der i middelalderen strakte sig fra Simsted Aa til Kattegat, fra Lindenberg Aa til Mariager Fjord, løbende i tunger udenom landsbyernes marker og dækkende flader på hele kvadratmile. Langt ude i hederne i sogne, hvor skov nu ikke er at se, kan deres spor findes. Anémone og ørnebregne vokser i grøfter som relikv af de forsvundne skove, og bøge og egepur lever her og der en kummertilværelse under den evige blæst. Den vestligste rest er Skatskov ved Simsted.

Men i midten af området lever endnu Rold Skov og holder sine 16.000 tønder land som en sidste fæstning, hvor de gamle tiders syvmileskov trives i fred og endda udvider sig. Den har indenfor sine rigelige grænser alle danske skovtyper, men i dag er rødgranen i færd med

Fra egeskoven ved Hald. Den hører til de mere navnkundige jyske skove og repræsenterer en ældre tids skovtype. (Fot. Georg Pe, Viborg).

at erobre den, for det meste af Rold Skov ligger på grusbakker, der ikke byder løvskov gode betingelser, men vel engang var skovens redning. Rold Skovs område var ikke værd at dyrke op, derfor fik træerne lov at beholde den. Ja og så dens umådelige størrelse, der simpelthen ikke tillod udryddelse trods alle forsøg, skønt disse var så energiske, at skoven i dag næppe er halvdelen af arealet i 1500årene.

Sydligere lå et andet skovkompleks, løbende fra Hobros vestlige opland hen imod Viborg med Tjele og Vinge som centrum. Også det er flået og søndret, men også her ligger en kompakt skov fast omkring Tjele Langsø og på bedre bund end gennemsnittet af Rold Skov.

Helt inde under Viborgs mure står en mærkelig skovrest tilbage i Hald Ege. De midtjyske egereliker er ellers så små og purrede og kan kun vokse op til hegnspæls brug, men her omkring Hald Sø rejser egen sig i fuld bredde omend ikke i fuld højde. Kommer man ind ad vejen fra Herning over den endnu halvville

Karup-flade, er det et møde med østjysk natur, en blidere tilværelse — så kan Hald Ege ellers være så stormpiskede de være vil, set med ødanske øjne.

Disse skove er en del af jysk natur, der ikke må formindskes, men de er også billeder af historien. Skove i Danmark er kun til hælvtent natur, resten er sporene af menneskers uafsladelige indgriben i deres liv. Menneskene var så afhængige af skovene, at folkemængden næsten følger træernes tal helt op til midten af 1800årene.

Herremændene ønskede tidligt at gøre skovene til ejendom, både for den jagt, der var deres herlighed, og for hvad nytte, skovene kunne give dem i form af tømmer, brændsel og svinedrift. Eg og bøg var frugttræer, før de var gavntræ, under dem fandt svin deres føde i tre fjerdedele af året, og skovejeren fik hvert fjerde svin i afgift for andres skovsvin i leje. I åben løvskov kunne kvæget finde græsning, men også opæde ymperne, så skovene blev frit-

stående samlinger af store træer, en parkbevoksning som endnu kan ses enkelte steder.

Herremændene bevarede altid en skovrest nær hovedgården som en umistelig herlighed, derfor er der endnu skov ved Vang, Sdr. Elkær, Sebberkloster, Kyø, St. Restrup, Aagaard, Højris, Avnsbjerg, Eskær, Krabbesholm og Marsvinslund, skønt alle disse gårde ligger i skovbare egne. Dette dobbelte hensyn til nytte og forfængelighed har bevaret skove for os, vi ikke kunne være foruden.

Bønderne havde mindre skove, og de måtte udbytte den smule, de havde rådighed over, så meget hårdere, ja ofte forsvandt den i de år, da kongen først tog, hvad flåden og slottene skulle bruge, derefter fjenden sit behov og endelig bønderne sidst men hårdest, idet de ikke sparede nogen genvækst, men lod kvæg og geder tage, hvad hugsten havde levnet. Rebild Bakker er sådan ødelagt bønderskov, der tilsidst blev hede, som den også findes så mange andre steder.

En indbidt fattigindustri holdt liv i en flok jordløse husmænd omkring de store skove, mere og mere specialiseret, jo større skoven var. På Læsø og i Als sogn i Himmerland gik skovene under ved saltkogning, der tilsidst måtte ophøre på grund af brændselsmangel, skønt tørv var forhånden i ubegrænset mængde. Endnu i 1575 var der store skove i Als sogn, men et århundrede senere var kun godset Lindendorfs part levnet, alt bønderskov var lagt under kedlerne, og sandflugten hærgede tomterne.

I nabosognet Skelum sad husmændene og skar skovle ud af det bløde elletræ, eller de lavede plejle af unge ege, der blev taget med rod og bagt i aske til hårde slagvoller. »Træmændene« fra Skelum var hårde ved skovene, men nåede ikke at udrydde dem, for deres industri var fint arbejde som tilvirkning af madtejner af ask; de var ikke grovforbrugere af hvadsomhelst.

Det var derimod kalkbrænderne i sognene Vive og Ove, der huggede ned for fode for at holde en tredøgn ild under ovnene. De skulle producere meget, for deres kalk var godt og hvidt, meget eftersøgt af bygherrer. Kronborg, Koldinghus og Aalborghus er muret op i kalk

fra Vive, ja vel de fleste renæssanceslotte ved søsiden, hvorhen det var let at fragte kalken fra Mariager og Hadsund. Skulle der bruges meget kalk et år, forbød kongen simpelthen at sælge til andre end majestætens embedsmænd, så var prisstigning udelukket.

Da udvindingen sygnede hen i løbet af 1700-årene, var det ikke af mangel på råstof, for der er til årtusinders forbrug endnu. Nej, der var ikke mere brændsel — skovene fra Hobro til Hadsund var opbrændt, kun Vivebrogaard og Ovegaard havde bevaret en rest af de tætte bøgeskove, der havde randet fjorden siden oldtid.

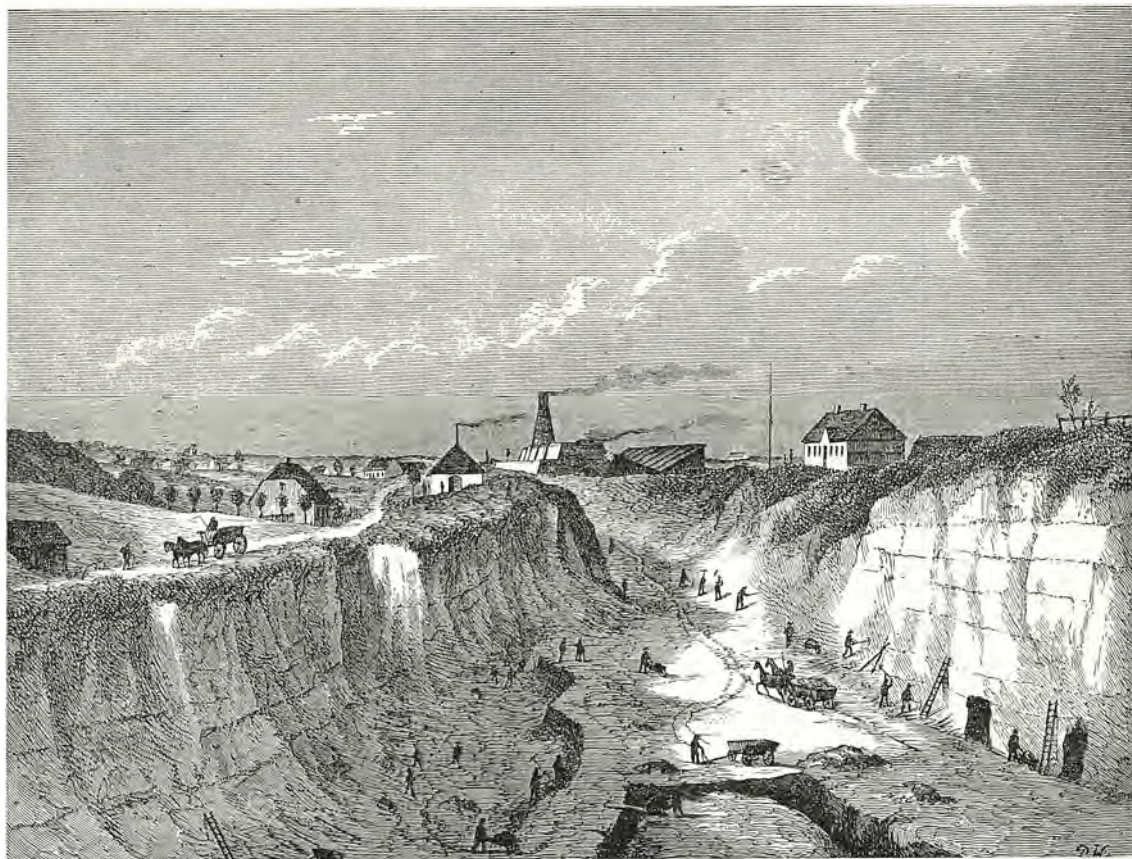
Samme skæbne ramte skovene på Kongstedlund og Smidie bakkeøer i Østhimmerland, men her gik man videre og gav sig til at bruge vildmosetørv, så bondeindustrien er i gang endnu med gange ind i kridtskrænterne, ingen ved hvor mange og hvor lange.

Og så er de endda kun for småting at regne mod de vidtløftige systemer af gange, bønder og husmænd i Mønsted og Davbjerg sogne har efterladt i kalkbakkerne. Her er råstoffet blegekridt, der står mere pålideligt end skrivekridtet ved Smidie, så en gang kunne hugges så langt ind, det være skulle. En mand huggede ud, mens koner og børn bar kridtblegerne op på et bræt på maven, så tog andre mænd imod det og stablede i ovnen, der først slugte de stedlige skove, siden nærrede sig med lyng. Fra Varde til Salling og Mors strøg de siden omkring med måletønden øverst på læsset, ja helt op i det arme skovløse Thy, der ikke kunne udnytte sine egne forråd af kalk af mangel på brændsel. Den dag kom, da heller ikke midtjyderne mere kunne skrabe lyng nok sammen til ovnene, men da var en ny industritid klar med andre hjælpemidler, og Mønsted-kalken bliver nu hugget i åbne brud og brændt i moderne ovne.

Rold Skov er ikke decimeret af kalkbrænding, som var den mest træødende af alle bondeindustrierne. Men der var rigeligt endda af folk, der skulle bjerge føden i skoven.

Ved forårstid, når markerne omkring skovens østlige del harves, tegner sig sorte cirkler i den lyse, tørre mark. Det er bunde af kulmi-

Mønsted Kalkværk. Træsnit i Ill. Tidende 1875—76.

I modsætning til tidligere, da kalken blev brudt i lange stoller, hugges den nu i åbne brud.

ler, der har slugt bøgerne på steder, der nu ligger halve eller hele mile fra skoven. Aalborgs smede, tinstøbere, kobbersmede og guldsmede var afhængige af tilførslen af trækul fra Rold Skov.

I 1820 lagde Jens Jensen en mileplads i Skørpinglund på præstegårdens yderste hede. Hans søn arvede den i 1863 og skaffede sig lidt efter lidt monopol ved at købe hele sit forbrug af træ i statens skov, hvor de fleste andre »købte et par favne og så stjal resten«. Kulsviergården i Skørpinglund gik i arv og er idag i hænderne på fjerde slægtled, den eneste producent af trækul i Jylland, men nu svides kulene i ovne, for det er ikke mere muligt at skaffe alle de hedetørv til dækning af milerne. Men under den anden verdenskrig blomstrede kulsvieriet op igen alle vegne i skoven, da generatorerne på bilerne skulle bruge meget mere end en enkelt mand kunne producere.

Næstefter kulsvierne var pottemagerne nok dem, der sled hårdest på skoven. De var jordløse husmænd og småbønder i Hellum herred — flest i sognene Store Brøndum, Siem og Torup, med enkelte strejfer ned i Astrup sogn i Hindsted herred. Fra omkring 1600 sad de og drejede deres røde potter af det fine ler fra Siem og glaserede det med blyglasur i rødbrune og grønbrune toner med løbende bånd af hvidt pibeler.

De var farende folk, hvis produkter nu kan findes så langt borte som i Viborg og Hjørring, ja helt ovre i København dukker himmerlandske potter op, og i Aalborg, Hobro og Randers var de helt dominerende i det meste af tre århundreder.

Også pottemagerne efterlod sig tomter af stor skov, hvor efter dem kun purl og krat groede, og ikke bedre var træskomændene. De boede hele vejen rundt om skovkomplekset,

men tættest i Aarestrup sogn, hvor de fleste gårdmænd havde træskokarle i deres brød.

Næstefter Himmelbjerg-egnen var Rold Skov Jyllands største producent af træsko og skulle forsyne hele Limfjordsområdet via krejlerne. Dyrest var elletræsko på grund af deres lethed, men størst var produktionen af daglige kramtræsko af bøg, tunge og solide, når de blev spændt inde i en tinkrampe og fik jernbeslag under. En skibslast af dem til udhøkring, så havde en Limfjordskrejler en god start for sommeren.

Hvor landsbyen Obdrup i Skørping sogn forsvandt i 1644, satte en lille flok husmænd sig fast og gav sig til at lave trætøj. Stedet kaldes nu ofte Pumphusene; navnet fortæller om deres speciale: Rør og pumpetræer boret ud af ranke stammer af poppel eller el.

Det kunne se ud, som havde alle disse flittige folk sammensvoret sig om helt at ødelægge skovene. Hvor træskomændene havde taget de store bøge, kunne kulsviere og pottemagere bruge de mindre træer, mens pumpe-magerne pillede elle og popler ud, og plejlhuggerne tog de små ege. Ask var bedst til bøndernes vogntømmer, men birk var brugeligt, og til hjuleger skulle bruges eg. Var en stor bøg gået ud, blev den brændt ud indefra til sinder, som bønderkonerne brugte til kogning af tøj, for at lusene kunne holdes nede i passende antal. Havde så hver fået sit, drev bønderne kvæget ud i de lave krat, der var levnet, og så kunne et forsultent høved æde i een mundfuld, hvad der skulle have været et stort træ en menneskealder senere. En effektiv arbejdsdeling, dødelig farlig for skovene. I 1828 skrev C. Molbech: »Rold Skov var for dum navnkundig for sin størrelse og for de røvere, der opholdt sig der; nu er den så tynd, at den næppe fortjener navn af en skov.«

C. D. Reventlows fredskovforordning af 1805 er vendepunktet. Da den kom, var alene herregårdsskovene ved magt, og de var i fare, for mange herregårde blev solgt til borgerlige ejere i årene efter landboreformerne, og disse spekulanter og gårdslagtere havde ikke de gamle ejeres fornemmelser for herlighed og langtidsplaner, så de huggede ned, hvor de så deres

regning. Blokaden i 1807 lukkede pludselig af for tømmerimporten fra Norge, hvad der fik dansk træ til at stige i pris. Havde ikke fredskovpligten ligget fast, havde Vendsyssel og Himmerland vel i dag været så skaldet som Thy.

Herremændene har i historien haft deres at svare til, her er da endelig en tungtvejende post på deres kreditside.

I 1845 købte staten den del af Rold Skov, der tilhørte Lundbæk, Kyø og Buderupholm og dannede heraf Buderupholm statsskovdistrikt, hvor forstråd Hans Jürgen Hansen i løbet af 50 år skabte en mønsterskov, fulgt op af efterfølgere af samme sind. Da havde baron Werner Rosenkrantz på Villestrup allerede et lille århundrede forud indført graner i sine skove, men først fra omkring 1850 tog nåletræerne rigtigt fat og dominerer nu ganske Rold Skovs østlige del, hvor heden endnu for 100 år siden indtog større areal end skoven. Samtidig tog slægten Lüttichau fat på skovene ved Tjele og skabte her Nordjyllands bedst drevne privatskov.

I to krigsperioder fik de nordjyske skove at føle, hvad påtryk det giver at skulle forsørge med træ et land, der ellers årligt importerer mere end halvdelen af sit tømmerforbrug. Den halvthundredårsplan, der ellers er den mest hensigtsmæssige for skov, kom ud af takt ved pligthugst og voksende krav, så store arealer blev afdrævet før tiden, og læ blev nedhugget med fare for de ungbevoksninger, der skulle have vokset op i ly af store kroner. Stormene i efterkrigsårene har gjort deres urimeligt store høst af samme årsag, og det vil tage årtier endnu, inden balance er opnået — hvis den opnås, for det kræver fred i verden. Jo større områder en krig breder sig over, des mindre forsyningsområder opdeler den verden i.

Urimeligt nok gik krigsårenes hugst stærkest ud over bøgeskovene, da bilgeneratorerne helst ville have bøgetræ som foder. I Nordjylland tager det lang tid for et bøgetræ at gro op, for vi er her egentlig nord for bøgens optimumsgrænse, så det er vel tvivlsomt, om bøgeskoven her nogensinde når samme areal som før verdenskrigene, særlig da en værdifuld forbundsfælle er ved at svigte. Så længe smør blev eksporteret

i dritler måtte bøg dyrkes til dette formål, men efter at smør nu pakkes i staniol, mens gummi-støvler har afløst træsko som bondens fodtøj, er bøgens brugbarhed ikke større end at andre kulturer bliver mere lønnende, så bøgens sidste reserve nok bliver den, at den danner den klassiske lystskov.

For en ret skovgangsmand er endda det tvivlsomt. Bøgens berømmelse er skabt af guldalderens digtere og i sammenligning med egeblan-

dingsskovens herlighed er bøgeskoven ret trivial; den kvæler jo al underskovens rigdom i sin ego-centriske skygge. På de steder, hvor urgammel dansk skovnatur er bevaret, som i Hald Skove ved Viborg, Oxholm Skov på Øland og Skimbjerglund i Skørping sogn, der finder vi de vildskove, oldtidens og middelalderens mennesker oplevede, og som i dag kan siges at være skovmuseer, der tjener til studium af alle tiders danske skov.

HEDEN OG MOSERNE

Omkring 1800 var næsten halvdelen af den jyske halvø dækket af lyng. Heden havde da nået sit maksimum, samtidig med skovenes minimum og landsbyernes udskiftning — sandelig et tidskeel, ikke til at overse.

Taget som helhed var Nordjylland ikke lyngdækket i samme mål som Midt- og Vestjylland, hvor et herred kunne have $\frac{1}{3}$ af sit areal under lyngskjold. De store hedeblader findes ikke i det bakkede Nordjylland — men det betyder ingenting, at denne landsdel ikke havde sine problemer med udyrket jord og hedearealer, de var blot af en anden karakter. Kun i Viborg amt rakte Alheden en tunge op gennem Fjends, Nørlyng og Lysgaard herred, lige op under Viborgs porte, hvor Stanghede endnu ligger som rest af en hede, der for 150 år siden løb i eet med de ubrudte midtjyske flader. Amtets vestgrænse fra Fly til Engesvang lå i vild hede.

Ifølge professor Gr. Begtrup lå i 1810 en fjerdedel af de nordjyske amter i hede; mest i Viborg amt, mindst i Thisted amt. Havde denne statistik nu betydet, at resten var skov og agerland, ville sagen have stillet sig favorabelt, men andre faktorer blandede sig i spillet: moser og klitter, vejler og enge uden afløb. Hele Vendsyssels kalot og havsiden lige fra Skagen til Agger var flyvesand, kun nødtørftigt dæmpet ved tilplantning. Vendsyssel og Himmerland havde tilsammen moser og sumpe på ialt 150.000 tdr. land, mens heden i de samme landsdele dækkede 175.000 tdr. land. Lægges hertil flyvesand arealerne og de ødelagte skove, var ødemarkerne nok lige så store som hele agerlandet tilsammen.

Bedst stillede sagen sig for Mors, Salling og Thy, hvor lyngen havde mindst at skulle have sagt. Værst for Han herred, Fjends og Lysgaard herreder, der havde mindre end $\frac{1}{3}$ under plov. Men også det indre Himmerland havde sine »sorte sogne«, især i Gislum og Aars herreder.

I disse egne, som for udenforstående var halvt vildmarker, fandt beboerne sig tilrette i en økonomi, hvori lyngen ikke var fjende, men forbundsfælle. I Viborg amts hedeegne holdtes fåreflokke i så store tal, at de kunne afgive uld til den bindeindustri, der nok havde sit centrum i Hammerum herred, men strakte sig langt ind mod Viborg, ja var den største indtægtskilde for beboerne i Lysgaard herred, gik langt op i Himmerlands vesteregn og havde sine flittige dyrkere helt ind mod Rold Skovs vestgrænse. I Gammelstrup i Fjends herred sad en koloni af pottekonere og lavede sorte jydepotter, som med krejlerne blev spredt over hele Limfjordsområdet, og kalkbrændingen ved Davbjerg og Mønsted var snarere en hedeindustri end en skovindustri.

I Han herred vævede konerne olmerdug til udførsel til Norge, mens mandfolkene snoede halmsimer til tækkebrug og bandt halmløb til opbevaring af mel og gryn, altsammen kunne det gøres i penge. I Kær og Fleskum herreder vævedes hørlærred af indført hør, mens bønderne i Hellum og Hindsted herreder selv avlede hørren og tilberedte den. Det hændte, at de sendte varen til Randers og udførte den derfra, da Randers hørvarer havde bedre ord på sig end Aalborgs, ja det samme var tilfældet med kornet. Skippere fra Randers gik til Had-

sund for at tilhandle sig Østhimmerlands produkter for siden at kalde dem Randers-varer.

Da de første huller blev slået i dette net af smånæringer, var det ikke bønder, der gik foran i arbejdet, dertil var de for mistænksomme overfor nyt initiativ.

I 1759 indkaldte regeringen 265 familier fra Vesttyskland for at de skulle opdyrke Alheden i Lysgaard herreds vestlige del. De fik først en jordhytte til hver familie, senere blev bygget et lille hundrede gårde, hvor disse kolonister nu søgte at klare sig i et fremmed lands ufrugtbarste del, tilmed uden ret meget forstand på landbrug. De havde fået anvist heder uden enge, så først efter mange års forløb var det muligt at skaffe foder til kreaturer, og kolonisterne skulle endda helst pløje med stude, som de var vant til hjemmefra. Ikke at undre på, at mange tabte modet og rejste fra denne ørken.

De »kartoffeltyskere«, der holdt ud, fik dog efterhånden så godt greb på stedets særlige natur, at de kunne skabe sig tålelige levevilkår — videre bragte ingen det. I historien er de mindet som dem, der lærte jyderne at spise kartofler, hvilket vel er den største landvinding for ernæringen siden kornavlens indførelse i yngre stenalder. Det var også disse tyskere, der lærte hedeboenderne at stude, ja tilmed køer, var billig og effektiv trækraft. Vi er vant til at betragte okseforspand som en urgammel form for trækraft, men som almindeligt forspand er studene næppe mere end 200 år. Gr. Begtrup klager over at Himmerboerne endnu omkring 1800 ikke ret havde indset studenes nytte.

Den bedste erfaring, den tyske koloni bragte med sig, var måske den, at nu vidste man da, hvordan hedens opdyrkning ikke skulle gribes an, nemlig ved indkaldelse af udlændinge. Skulle heden opdyrkes, måtte det ske ved hedeboender, som var vant til hedens betingelser.

Lige efter koloniforsøget begyndte staten at beplante Alheden. I 1788 tog regeringen det store skridt at anlægge Stendals Plantage på 600 tdr. land, siden forøget med Ulvedals Plantage og i 1802 den mægtige Kompedals Plantage på 5000 tdr. land. Mislykkedes end den første afgrøde af skovfyr, havde den dog beredt jorden for rødgranen og Kompedals Plantage er

nu storskov. Fra disse første forsøg nedstammer de jyske granskove på heden, som allerede nu dækker arealer, der overgår de gamle skove. De har deres særlige karakter ved kun at bestå af nåletræer, fra bjergfyrrens fortrop, krybende frem mod fjenden, den evige vestenvind, til hovedstyrken af rødgran kan marchere frem i sluttede geleder. Har end hedens digtere fordømt disse stive firkanter af graner i hedebladerne, er der dog siden vokset et par slægtled op, for hvem plantagerne er deres form for skov, som ingen skal ynke dem for. I læ af granerne vokser hyld og røn, tilført af fugle, for hvem plantagerne blev hjem. Råvildtet findes nu i egne, hvor det for 100 år siden var ukendt, og selv kronhjorten er tilvandet fra Rold Skov og Djurslands skove. Som nytteskov kommer de gamle hedeplantager tæt op mod de oprindelige skove i givtighed, som værn for vildt af alle slags — lige til det mekaniske legetøj fasanen — og som læ for gårde og haver er de umistelige. Det er let nok for en øbo at smile ad disse savtakkede profiler, men hvordan var landet uden dem?

Noget senere fandt man ud af, at de store klitarealer i Han herred og Thy lod sig binde mere effektivt med bjergfyr end med marehalm. De plantager, der kom ud af det, er ikke nytteskove; de afgiver højst brænde til lokalforbrug, men de har mildnet hele kystlandets profil, ja næsten dets atmosfære og forøget dets dyreliv med arter, ingen troede kunne trives der.

Skovplantningen på heden og klitterne er statens første store indsats i kampen mod lyngen, siden fortsat i vældig målestok af Det danske Hedeselskab. Samtidig med disse første statslige forsøg bandt dristige privatmænd an med opgaver af samme størrelse i vildmoserne.

I bunden af Nordjyllands moser står fyrrestubbe på roden, svidemærkerne efter stenalderens fældningsmetoder står nu og da kendelige i veddet. Efter dem kom løvskovperioder med skiftende arters dominans, men allerede da var heden krøbet ind i lysningerne, hjulpet frem til stadig stærkere vækst af menneskers grådige behov for træ og jord. I århundreder accelererede denne vekselvirkning mellem udbygning og forømmelse, til heden havde fået overtag i den

*Fårehyrden på heden. Maleri af F. Vermehren. (Kunstmuseet).
Der går på sin vis en direkte linje fra manden med bindehosen til de moderne
tekstilfabrikker i Hammerum herred.*

grad, at den måtte opgives som dyrket område. Et godt århundrede er forløbet, siden disse vilkår blev erkendt, og nu står nåletræer igen tæt om de moser, hvor hedeboenderne hentede lyseklyne og tyripinde af oldtidens skovrest. Det er store cirkler, historien bevæger sig i på de jyske sletter.

I det yderste nordøstlige Himmerland bredte Lille Vildmose sig over et areal på 55 kvadratkilometer vildt sumpland. Bønderne skar lidt tørv i kanten til husbehov, iøvrigt var der ingen, der kerede sig om denne svamp, før kongen i 1752 lod nedsætte en kommission til at forfare, hvorvidt mosen var matrikuleret, eller den var kongens alminding. Da det sidste viste sig at være tilfældet, blev mosen udbudt til salg — men ingen bød så meget som en daler.

Frederik 5. skænkede i 1759 hele Vildmosen til greve A. G. Moltke til Lindenberg. Greven fik fat på lægen Johann G. Erichsen, der

lige var blevet ledig efter at have bragt kolonisterne på Alheden nogenledes under tag, og denne geniale eventyrer fik som medhjælper sønderjyden Peder Beftoft. De fik til opgave at opdyrke Vildmosen.

(Biografisk Leksikon kender ikke disse pionerer. Der var og er umådelig langt fra rigets blæsende udkanter til de steder, hvor lærde mænd klassificerer godtfolk i mindeværdige og forglemte).

Midt i moscn lå fire søer. De tre blev i løbet af få år tappet ud i Kattegat gennem kanaler, og det viste sig snart, at søbundene var så god agerjord, at den nyoprettede hovedgård Vildmosegaard på Møllesøs bund blev grevskabet Lindenburgs bedste økonomiske aktiv. Dermed havde kulturarbejdet rigeligt svaret regning, skønt selve mosen endnu ikke var rørt; dertil var tidens teknik endnu ikke effektiv nok.

Det er værd at mærke sig, at Erichsen og

Befoft måtte hente deres arbejdere i Thy og Mors. Himmerboerne ville ikke have med gale mennesker at gøre, de vidste da nok, at mosen var menneskeæder. De fik en slags ret, for bønder fra landsbyer et par mile væk blev hoverigørende til Vildmosegaard.

Få år senere tog en anden privatmand et vældigt nap med mosen i dens nordvestlige hjørne. Her lå vidtløftige enge som en tunge ud mod Limfjorden, ikke til nogens nytte, vædskende morads var de, fulde af huller efter tørvegravning efter gammel skik. Men da Fr. v. Buchwald i 1776 arvede Gudumlund, tog han straks fat på at lade grave en kanal fra sin gård til Lindenberg Aas nedre løb og fik derefter bønderne til at bænke tørven op, så de efterlod en plan flade bag sig i stedet for huller. Efterhånden som v. Buchwald så dette arbejde lykkes, planlagde han flere kanaler, både for at skaffe skadeligt vand afløb og for at skaffe vandkraft og tørv til sine mange fabrikker, som blev anlagt, hvor nu Gudumholm stationsby har bevaret rester af anlæggene i fabriksgård og arbejderhuse. Kalkværk og teglværk, spinderi og garveri, handskefabrik, glasværk og fajancefabrik blev påbegyndt og opgivet, og selv efter at rigets almægtige finansminister, greve Ernst v. Schimmelmann havde købt v. Buchwalds fallitbo og sat en formue i videreførelsen, lod det sig kun gøre at fortsætte kalkværket. Alle andre gav underskud. Sidst blev fajanceværket opgivet i 1822, for til det knyttede der sig, foruden håb om gevinst, tillige en del ærgerrighed.

Fabrikkerne var grundlagt på beregning af billigt brændsel fra Vildmosen. Enkelte år kunne forbruget løbe op i 13 millioner tørv, produceret af 400 arbejdere — kvinder og børn iberegnet — men det var ikke billigt nok. Tid og sted var ikke industri gunstige.

Fiasko og fadæse? Ingenlunde, gevinsten tilfaldt bare andre end initiativet og kapitalindsatsen. Kanalerne afvandede store arealer, som før var unyttige, og nu bor hundreder af familier på de enge, hvor deres forfædre kunne redde nogle få læs star og katteskæg.

Gudumlund kanal tog Vaarst Sø med sig ud i Limfjorden. Sådan gik det i årene derefter, den ene efter den anden af Nordjyllands flad-

vandssøer viste sig at dække over god engjord og måtte forsvinde. Tastum Sø, Vilsted Sø, Gaardbo Sø — og det er jo bare de store. Hvor mange små idylliske tilhold for fisk og fugle er ikke drænet ud, så at sige i dølgsmål.

Da bønderne havde lært at bænke tørven op, fik de snart syn for, at den afgravede bund lod sig kultivere ved at blande tørveresten med bundens sand. Overtørven, der blev kastet bag tørvegraveren, gik med i blandingen, som blev så frugtbar, at bønderne på Nørre Kongerslev Kær nu avler egnens fineste havre på bund, de selv har skabt ved det hårde slid med at »sande« de gamle tørvegrave.

Det afgørende arbejde med kultivering af moser og heder blev jo ikke gjort af hverken stat eller herremænd. Deres opgave var at gå foran, tage den store risiko og påvise mulighederne, og den påtog de sig med held og uheld i lige mål, det bliver tidt nok glemt, når resultatet skal gøres op. Historien om ødemarkernes opdyrkning er skrevet af folk af liberalistisk skole, derfor bliver Alheden og Lille Vildmose nemt til parenteser, mens skovplantningen bliver Hedeselskabets fortjeneste alene.

Nu skal det idrømmes, at der kom en død tid ind imellem disse store tiltag og den næste store hedebyrningstid — landbrugskrisen efter krigen med England og statsbankerotten. Da Landhusholdningsselskabet i 1820'erne indkaldte amtsbeskrivelser af den økonomiske situation, var Brinck-Seidelin i Hjørring amt og Chr. Christensen i Aalborg amt trods al forskellighed i bedømmelsen dog enige om eet: der blev ikke taget nævneværdigt nyt land under plov.

Disse gode mænd levede endnu i 1700årenes tankegang og havde ikke set, at dette tidsrum største hæmning snart ikke mere var tilstede. De økonomiske forfattere klagede over den ringe folkemængde, der ikke gav overskud til nybrud af heden, men fra omkring 1830—40 gjaldt dette ikke mere, fra da af pressede et stadigt voksende befolkningsoverskud på landsbyernes snævre grænser. Ville de ikke give sig straks var der vel andre udveje, som København og Amerika, men alligevel blev der stadig flere til føden, uden at der blev mere af den. Samtidig tog industrien sig af en del af de hævdundne

smånæringer. Det blev en nødvendighed at skaffe ny jord.

Hvad betingelser, hedeopdyrkerne gik ud til, kan næppe helt forstås i vore dage, dertil er vor generation for forvænt. Bedst ville det måske være blot at henvise til et enkelt digterværk, der i sig rummer hele periodens liv, dens sociale skel mellem jordløst husfolk, gårdmænd og deres tjenestefolk og nybyggerne i den vilde hede, mellem den trygge tilværelse i landsbyen og det endeløse slid i lynglandet: Johannes V. Jensens himmerlandshistorie »Jørgine«. »Der gik fire stude og brådede ude i heden,« sagde bønderne, det var Anders og Tinus foruden de to hornede, de mente. Ikke altid var nybyggerne estimerede i forhold til deres indsats.

Det var ikke jorden, der belastede hedebydrens budget hårdst, den kunne købes for overkommelige penge. Men når det var sket, havde nybyggeren oftest intet tilbage til anskaffelse af dyr og redskaber for slet ikke at tale om hus. I et par himmerlandske hedesogne kan endnu påvises sunkne huller i skrænter, hvor en familie har boet som ræve, indtil en slags hus kunne bygges af soltørrede lersten. De fleste nybyggere, der nåede at blive gamle, måtte bygge en gang eller to til i deres levetid. Skal vi høre, hvad en landlæge på heden, stiftsfysikus S. H. A. Rambusch i Aalborg, har at sige om deres kår:

»Når man som jeg har haft lejlighed til at følge en sådan nybygger og hans familie i en år-række, så køles begejstringen for hededyrkningen noget af. Med gode kræfter og lyst og håb tager man fat på hedens opløjning, 10—15 år efter er mand og hustru krummet af slidet og hostende, børnene blege og kirtelsvage; heden er forsvunden, men prioriteten steget, kosten er skral, men slidet er vokset, livsmodet er borte og tuberkulosen kommet indendørs. Under utroligt slid og savn er heden forvandlet til agerland; men han, der hidførte denne forvandling, han når sjældent at leve blot eet år på livets lyside«.

Disse pionerer, der måtte friste så hårde betingelser, måtte klare opdyrkningen af omtrent den ene halvdel af hvad hede, der blev taget under plov mellem 1850 og 1920. Den anden halvdel blev taget ind som supplement til be-

stående brug og naturligvis under ganske anderledes lette kår, hvor man kunne nøjes med at tage så meget lyngland ind, som man årligt kunne afse arbejdskraft, gødning og tid til, mens de gamle agre gav til føden og skatterne.

Det danske Hedeselskab lettede arbejdet overalt, planlagde dræning og overrisling, mergelbaner og hegnsplantning og gav gode råd i alle faglige spørgsmål. Det er vigtigt at holde sig dette for øje nu, da man let fristes til at se Hedeselskabet som en bulldozer, der — engang sat i gang — ikke er til at standse, men nivellerer alt uden hensyn til, om det land, der bliver kultiveret, nu også er af sådan bonitet, at det kan give brød. Hvor langt kan det endnu gå an at sænke grundvandsniveauet? Er der ikke hede, der i værdi ligger under dyrkningsgrænsen?

Omkring 1920 skete en ændring i hele nydyrkningens teknik, da traktoren og lastbilen, fræseren og hvad hedder alle maskinparkens effektive utysker blev sysselsat i hede og mose. Nu blev det muligt at bryde store arealer på en gang med traktorplow, kørt af entreprenør, som tillige påtog sig mergling og harvning med tallerkenharve, om galt skulle være ved projektørløys, for traktor og bil bliver ikke trætte eller giver op, bare ned i slæbegear, så skal de nok komme frem. Året efter en sådan omgang giver heden rug, næste år kartofler og så er sædskiftet i gang. Vist skal der kapital til, men hvad er ikke sparet af knokkelslid og årelang venten på afgrøde.

I gamle lyngegne kan det let spores, hvor opdyrkningen er ny, der har jorden endnu ikke fået muldens mætte, brune lød, men bærer et skær af hedemorens blåsorte sterilitet. Lyngen står endnu på spring langs grøfter og markveje; har en bonde ikke fået merglet og gødet i tide, kan det endnu hænde at ageren springer i lyng igen. Det første år er det kalktrangplanterne stedmoderblomst, rødknæ og pileurt, der lusker sig ind over ageren med en rødbrun skygge i hælene, næste år står lyngen i spæde små buske og ser så rørende ud, men får den ro, har den få år efter dækket ageren med hele hedens vilde flora. Hvor kan en hedebonde blive lille i tøjat den dag han opdager, at han ikke er såvidt over sine ting, at den lede lyng kan holdes nede.

Nå, det er undtagelsen, der kun stiller reglen i relief. Hvem der i dag krydser Alheden i den hensigt at se, hvordan Blichers land ser ud, vil ikke kunne finde den. Nordjyllands største heder er nu Kongenshus Hede i Fjends herred og Ovtrup Hede i Vesthimmerland, begge fredede forhåbentlig for al fremtid. Ganske vist findes endnu større lyngarealer i Han herred og det nordlige Thy, men de er ikke hedeland i den forstand, at deres morbund lader sig forvandle til muld, de ligger på flyvesand, som det slet ikke går an at slippe løs.

Lige syd for dette vilde land ligger vejlerne. For 100 år siden lavvandede vige af Limfjorden helt op til Lild og Tømmerby, et vadehav inde i landet, men efter Haaningernes mening gode enge, om blot de blev afvandet. En koncession blev givet i 1860'erne, men den skiftede hænder flere gange, inden et engelsk selskab fik begyndt på inddæmningen. Den altfor lave dæmning sprængtes af stormflod i 1874 og Englænderne tog fat på at forhøje og forstærke den, de udbyggede yderligere og fik også de nordlige vejler under kontrol, men de sydlige var for saltmættede og pumpningen for dyr, så at det meste af arbejdet forblev halvt. Hvad der ikke bærer græs, er nu dækket af tagrør og er Jyllands fineste terræn for vadefugle, og da den våde bund ikke tillader menneskelig bebyggelse, er arealer så store som sogne helt ubeboede. Lad nu det engelske selskab have tabt nogle millioner på dette tiltag, det bliver deres egen smerte. De nåede at omskabe hele Han herreds bøjning fra indhav til strandenge og give jægere og naturelskere et reservat af et format, man skal have set for at tro på det. Et sted i vejlerne ligger Hestens Ø, det er en lille og udsøgt flok, der nogensinde har været i land på den.

Blev udtørringen af vejlerne noget halvgjort brokværk, kan den måske have givet erfaringer til gavn for den udtørring af Nørkær enge i Nordvesthimmerland, der må komme en dag. Øland og Gøl ligger som brohoveder i den dæmning, der nok er påbegyndt, men må gøres så høj og svær, at den helt kan sikre de brede enge indenfor og skabe agre til hele nye landsbyer. Der er meget nyt land endnu at vinde, men en advarsel må det være tilladt at give:

Rør ikke ved Sebber Bredning! En dæmning og pumpestation er planlagt, men bliver planen til virkelighed, vil man have ødelagt Limfjordsfiskenes vigtigste yngleplads og kun have skaffet sig golde sandarealer derfor, ingen til gavn og hvermand til skade.

De største resultater i helt ny tid er opnået i Vildmosen, hvoraf den ene er helt kultiveret, men den anden er midt i processen.

Store Vildmose dækkede 65 kvadratkilometer den første gang, den blev opmålt. Størstedelen tilhørte da stamhuset Birkelse, som ikke udnyttede mosen udover jagt og tørveskær, mens omegnens bønder lejede høslæt og tørveskær i kanterne. Utallige planer blev udkastet og atter opgivet, alverdens kloge og gale folk troede at have en metode, efter hvilken denne landets største sump kunne nyttiggøres. Slægten Skeel på Birkelse lod E. M. Dalgas planlægge en udnyttelse, hvis første fase var en ringgrøft og en tværvej i nord-syd, netop fuldført i 1920, da staten købte størstedelen af mosen og tog den under kultur. Da var der gået 160 år, siden pionererne i Lille Vildmose havde nået deres første resultater med håndkraft og træskovle, nu kom fræseren vraltende på hjul af 2 meters bredde, der kunne bære bæstets 9 tons vægt over moradset, hvor en hest ville synke i til bugen. Den sled overtørven til pulver, som efter mergling og gødskning blev til en overflade, hvor græs og kløver gror i overflod. På 25 år omskabtes Store Vildmose til græsarealer, hvor utallige kvier og heste nu tages på græs hver sommer og hvor forsøgsarbejde af alle slags fortsættes.

Med erfaringerne herfra som ballast købte staten så 15 år senere den nordlige del af Lille Vildmose og tog fat på kulturarbejdet med den gamle hovedgård Vildmosegaard som centrum. Her er man endnu midt i arbejdet, som blev hæmmet midtvejs af den anden verdenskrig, der kom og påviste, at det måske også har sine uheldige følger at opdyrke al vildmose.

I løbet af kort tid blev industrien henvist til at supplere sit kulforbrug med tørv, foruden at al landsens kakkellovne skulle have deres foder. Cementfabrikkernes mosebrug havde fra 1917 deres arealer i nordkanten af Lille Vildmose,

Tørvene køres hjem. Maleri af Hans Smidth. Mens studekørsel næppe forekommer i nutiden, har de sidste års unormale tilstande gjort tørvegravningen så aktuel som nogensinde.

hvor de nu optog en storstilet produktion, mens staten selv lod lave tørv i den vendsysselske moses sidste rester. Hvorsomhelst tørv lod sig grave, presse, ælte eller fræse, tog man fat. Brun-kullene i Midtjylland blev en sagnverden, fordi den var så ny og så koncentreret, men overalt i Nordjylland skabtes tørveindustrier af tilsammen nok så stor betydning og ofte under lige så primitive arbejdsforhold.

Rejsende kunne under krigen rundt om på banerne møde tørvetog så lange, at persontog måtte læmpe sig forbi dem i etaper. De lå natten igennem og rangerede på disse privatbaner, som kortsynet sagkundskab forlængst havde dømt urentable og modne til nedlægning, men som nu blev uundværlige forsyningslinjer — og tilmed gav overskud. Engesvang blev en sådan tørvestation, Skelhøje en anden, de aftog tørvene fra moser, som ganske vist ikke dækker så store arealer, men går i dybden. I Himmerland blev Gudumholm og Kongerslev de store tørvestationer, i Vendsyssel Tylstrup og Kaas. Fra dem fragtedes tørv til havne og videre til tørvefattige egne med småskibe. Endnu engang

blev det evident, at nødsår trækker forladte reserver og kulturformer frem igen og fordeler kortene til nyt spil. Det hænder, at mange trumfer under krig skal betales med store beter i fredstid. Tørveegnene trak så mange folk til mosebyerne, at disse nu har et overskud af arbejdskraft, som ingen synes interesseret i at flytte igen.

Permanent tørveindustri trives i landets tredje største mose, Lundergaards mose mellem Vesterhavet og Store Vildmose, hvor tørvemassen fræses af og presses til briketter og formbrændsel. Bønderne laver overalt deres eget forbrug af tørv hvert år i maj. Iøvrigt er den store tørveproduktion i lag med at tilpasse sig fredens vilkår, det vil sige: de helt store virksomheder stilles i bero, mens nogle private entreprenører endnu holder maskinerne såvidt igang, at den årlige afskrivning er sikret. Men de dage, da kvinder og børn fra hele herreder tog i mosen for at tjene en dagløn ved at røjle tørv, de er ovre for en tid.

Den sydlige del af Lille Vildmose er urørt, den tilhører godset Lindenberg og ligger i na-

turtilstand som vildtreservat. Skov kryber af sig selv ind på mosefladen, ellers sker her ingen ændring af stedets karakter. Måske skal det gå med moserne som med skovene: kun herremænds traditionsbestemte følelser for herlighed skal redde de sidste fra en total udnyttelse, så også en fjernere fremtid skal få del i luftspejlingerne og ørkenstemningen — ja og de brændselsreserver, der vel nok skal blive brug for igen. Skulle vi ikke kunne mande os op til en moseordning efter samme grundlinje som enevældens forbilledlige fredskovforordning? Foruden Lindenborgs mosepart er af vildmoserne kun Birkelses jagtarealer i Store Vildmose tilbage, og de er for størstedelen afgravet en gang.

Umuligt er det da, på en gang at se tilbage og frem. Et tilbageblik vil vise et århundredes ustandselige fremgang i nytteareal og udbytte, så tre-fire gange så mange mennesker nu lever bedre end deres oldeforældre på samme område. Ingen ædru iagttager kan med rette misbillige den udvikling.

Et blik på langs ad en nær fremtid, med sta-

digt stigende folketal og voksende teknik, er ikke slet så trøsterigt. Der skal megen personlig kultur, megen viden om naturkræfterne og megen resignation til at udnytte naturens reserver uden samtidig at sætte kræfter i gang, der virker modsat. Fremfor alt: skån vandløbene og de sidste søer, plant hegn og skov, haver og læ. Lad ikke hensynet til maskinernes større effektivitet ved lange furer stoppe den udvikling i retning af små enheder, der er vort eneste værn mod den erosion af landbrugsjorden, som er de folks nattemare, der tænkte i penge, hvor vi burde tænke i føde og livsmuligheder.

Rester af heden er bevaret ved fredning. De store midtjyske sletter har deres repræsentant i Kongenshus Hede ved Resen, de bakkede heder i nord skal søges i Nordvesthimmerland, mens den vildeste form af dem alle, klitheden, er bevaret i det nordlige Thy. Det skulle fremgå af det her skrevne, at forfatteren ikke er ortodoks naturfredningstilhænger — men alligevel:

Lad ikke hånt om hedens golde gave.

Det land er fattigt, som er idel have

TRÆK AF ÅNDSLIVET

Af Anders Bæksted

På samme tid som Eva så, at træet var godt at spise af, så hun også, at det var en lyst for øjnene og lokkende til at vinde kløgt ved.

Glæden ved skønhed og snilde er gammel i menneskenes historie, og fire årtusinder er ingen alder at tale om, når rødderne rækker til det næstførste menneske i verden. Men lige så godt begynde der, som på en hvilken som helst anden tid før eller senere:

For fire tusinde år siden sad der i Himmerland en anden Eva. Til forskel fra sin stammoder, som med en enkelt, dyrt købt erfaring forlod paradiset for at blive et menneske på godt og ondt, havde kvinden i Himmerland hundreder af slægtleds erfaringer at bygge på, mange mødres store og små iagttagelser at drage nytte af. De snildt flettede bærenet, som var og er nødvendige om vandrers- og samlerfolks lerkar og kalebasser, var allerede gået af brug i Jylland, men det huskedes, måske ubevidst, at de tvundne snore havde dannet nydelige mønstre over lerets flade, en lyst for øjnene, som der ikke var nogen grund til at slippe, fordi nettet selv var overflødig, når mønstret, endda i ædlerne og forskønnet form, kunne bibeholdes: En tilspidset pind til frembringelse af kraftige vandrette og lodrette furer, en anden, tilsnittet som stempel, hertil den geniale iagttagelse af muligheden for at anvende aftryk af hjertemuslingens skarptbølgede kant som elegante, knipplingsfine borter og bånd i leret.

Lerkarret fra Skarpsalling i Himmerland er et gammelt vidne om en ældgammel æstetisk traditions udvikling til blomstring. Og vidne om et kunstnersinds glæde ved at skabe det skønne. Og mere end det: Vidne om en kultur, der har haft lyst og råd til betydeligt mere end

dagen og vejen. De fornemme flintredskabers linieføring og tilhugning er i deres oprindelse funktionel. Men de mennesker, som legende og nytteløst ofrede tid og arbejde for at gøre lerkarrene så smukke som muligt, har ganske givet også kunnet vurdere flintøksens slibning og dolkens tilhugning som mere end nyttebetonede mesterværker. Og kan vi end ikke med bestemthed vide det — for her, på sprogets område, glipper alle spor — så tør vi dog tro, at de samme mennesker har haft sagn og sange og, efter forskellige slægtleds vekslende smag og mode, følt sig draget eller frastødt af deres form og indhold.

Men skønt det ofte er forsøgt, er det i virkeligheden umuligt at tegne et billede af oldtidens folkens åndsliv, af deres kunst, digtning og tro på grundlag af fundene. De enkelte heldige fund er tilfældige, de virker som lysglimt, der usikkert oplyser et snævert område, en afgrænset periode, men stort set lader helheden hvile i mørke. Vi konstaterer og beundrer bronzealderens sikre formsans og strenge stilarter, vi ser, at guder er blevet dyrket, men vi ser kun den ydre form og søger så møjsommeligt, for det meste forgæves, at skabe et levende billede af det døde. Det gælder ikke alene den fjerne stenalder og bronzealder; endnu ved tiden omkring Kristi fødsel, ja længe efter, ved vi i virkeligheden intet om, hvad der er blevet tænkt og talt i landene mod nord. I deres hjemland ofrede Kimbrenne en stor og prægtig billedprydet sølvkedel til guderne, et fremmed kunstværk, erobret eller tilhandlet. Vi ved, at Himmerlænderne værdsatte skatten, vi tør gå ud fra, at dens billedprydede sølvplader gav dem stof til tolkning og fortælling. Men hvad de

fortalte om sølvkedlen fra Gundestrup, og hvilken form de gav deres fortælling, den viden og forståelse, som ville være mere værd end sølvkedlen selv, ejer vi ikke.

I relation til arkæologiens målestok, der spænder over årtusinder, bliver det da i betænkelig nærhed af vor egen tid, så lidt som godt et årtusinde tilbage, at landsmænd fra tid til anden lader ord komme direkte til os, gennem århundreder endnu få og fattige og en ringe grund at bygge en forståelse på. Vikingetidens runestene taler kort og knapt om æt og dåd og et hæderligt eftermæle som værdier, det var værd at stræbe efter. Der værnes om mindets hæder på stene i Skern og Sønder Vinge, hvis indskrifter forbander den, der ødelægger monumentet. Og ved Aars og Ydby taler stenene på vers, de ældste danske strofer, om mindets varighed. Den begyndende strømændring i nordisk åndsliv, knyttet til kongens indførelse af kristendommen i Danmark, spores i runemestrenes indskrifter i Grensten og Aalum: Gud hjælpe sjælen.

Rigeligere end i de sikre spor, men indirekte og ubestemt, spejler de gamle tiders tro og tanke sig i senere seklers folkelige overleveringer. Nu bærer Nordjyllands hellige kilder og væld kristne helgeners navne og hjælpende kraft, men må nok antages at have været tilbød og dyrket ved ofringer århundreder før de første missionærer kom til egnen, ja længe før kristendommen overhovedet blev til. De hedenske heligsteder overtoges af de kristne præster, deres hedenske vætter erstattedes efterhånden med kristelige heroers navne. De mange undergørende væld i Thy knyttedes til landsdelens værnehelgen Skt. Thøger, som til gengæld for hæderen måtte påtage sig sine hedenske forgængeres funktioner, enten det nu gjaldt om at gøre syge folk raske eller, for en ringe betaling ved kilden lige syd for Hassing by, at give handelslykke på markedet i Vestervig.

Kildedyrkelsen kan betragtes som et stykke urhedensk religion, der, styrket af kristendommen, har levet i bedste velgående til hen imod vor egen tid. Tilmed et stykke hedenskab, som pludselig kunne springe uventet i live i sene tider: Helligkilden ved Serup (Thy) »opdage-

de« så sent som i 1716, men skal forøvrigt have haft særlig succes, endog med hyppige besøg af norske pilgrimme, ligesom det fortælles, at lysekronen i Odby kirke er skænket som offer af en kildegæst. Men i det store og hele bør man regne med, at de mange helligkilder i Thy og Himmerland og, mere spredt, i det øvrige Nordjylland, trods deres kristne navne og deres af kirken tålte funktioner, alle er særlig livskraftige skud af en langt ældre gudedyrkelse. Kilden i Hammer Bakker nordøst for Nørre-Sundby bar Skt. Helenes navn. Men samme sted lå i oldtiden det sydlige Vendsyssels hovedhelligdom med gudchov, offerlund, tingsted. Og det marked og folketing, som samlede sig om Vor Frue Kilde i Fosdal ved Lerup i Vendsyssel, var formodentlig af ældre oprindelse end Mariadyrkelsen i Norden. Endnu tydeligere taler vældet i Viborg domkirkes krypt. Viet til Skt. Kjeld, som døde 1150 og blev kanoniseret 1188, blev den et af de mange minder om den middelalderlige kirkes storhedstid. Og så er dog en god del af det middelalderlige Viborg: Kirke, Kjeldsmarked, Kjeldskilde, og da også navnet Viborg selv, i virkeligheden groet som en meget direkte fortsættelse, blot med nye navne og nye ydre former, af landsdelens mægtige hedenske helligdom. Og det er et spørgsmål, om der ikke altid bliver en lille rest af den helt gamle tro på og tillid til vældet tilbage, så længe kilden selv er levende. I hvert fald skal kilden på Skørping kirkegård i Himmerland have bevaret sin kraft til hen imod 1900.

En senere endnu levende gruppe af minder om oldtids tænkesæt og forestillingsverden udgøres af folkesagnene, i deres forskellige typer kendt fra Nordjylland som fra det øvrige land. Odins vilde natteridt, som mødes så mange steder i det vidtstrakte germanske område, kendes selvfølgelig også her, bl. a. i egnen mellem Nibe og Hobro. Andre himmerlandske sagn er af mere hjemlig type: Kong Mogens, som ligger begravet i langdyssen Store Mouens, gav navn til Kongerslev og Kongstedlund. Egnen synes i det hele taget at have været rig på konger. Harild har sin grav i Harildshøj, kong Skjold sin i Skjoldshøje i Brorstrup sogn. Og i Hyllebjerg sogn ligger kong Huglet begravet i Hug-

Skørping kirke i Himmerland med helligkilden i forgrunden. De hellige kilder var i nyere tid ofte opnævnt efter en eller anden katolsk helgen, men kildedyrkelsen er iøvrigt et levn fra hedenskabets dage. Mange steder holdt den sig langt ned i tiden, ja, kilden på Skørping kirkegård skal have bevaret sin lægedoms-kraft til nutiden. (Fot. Nationalmuseet).

letsbjerg. Andre nordjyske sagn er atter af mere rigsdansk art: Som Kronborg har sin slumrende, men i farens timer vågne Holger Danske, har Thy i nærheden af et sted, hvor tidligere en helligkilde vældede, sit Hjælpensbjerg, hvor kong Skjold hviler med sine skatte, til Danmark er i yderste nød. Og har Nordjylland ikke Hamlets egen grav, så er dog slægten repræsenteret: I Feggeklit på nordspidsen af Mors findes Fegges eller Fenges, Hamlets farbroders grav. Yngre er vel det sagn, som læses hos Saxo, om den tyske kejser Otto, hvis fremtrængen i Jylland standses af Limfjordens vande. Før han igen vendte sig mod syd, slyngede han i vrede sit spyd i vandet, som siden på det sted bærer mindet om ham i sit navn: Oddesund.

Hertil kommer de mange fortællinger om kirkebyggeri, der må tidsfæstes til middelalderen: Da kirken i Bodum i Thy skulle opføres, gik det som med Skt. Laurentius i Lund i Skaane, nattens trolde ødelagde i mørket, hvad der var

bygget i dagens løb. Da gav Børglumbispen bygmesteren det råd at koble to unge tyre sammen og lade dem gå, hvorhen de ville. Og der hvor studene senere fandtes, opførtes kirken uden vanskelighed, men ligger da også et godt stykke vej fra selve byen.

Forøvrigt træffes i de nordjyske egne de sagn- og eventyr-typer, som på et vist kulturtrin synes at dannes og leve videre hos snart sagt alle jordens folkeslag, mest knyttet til lokaliteter, hvor naturen endnu er eller i lange tider har været stærkere end mennesket: Da ulvene i Rold Skov begyndte at blive sjældne, antog de et eventyrligt præg og sagdes at optræde med en heks som fører. Og samme sted træffes adskillige andre repræsentanter for det store fællesgods af folkelige forestillinger: Lindormen; den hvide høne, som varsler ulykke; ildhjulet, som skræmmer den vejfarende fra vid og sans; landmåleren, som ikke kan finde hvile i sin grav, fordi han målte uretfærdigt i sit liv.

De islandske sagaer kender egnene omkring Limfjorden og knytter sagn og historie sammen: De fortæller om Uppsala-kongen Jörund, som norske vikinger hængte ved Oddesund; og om svenskekongen Ottar, der faldt i kampen mod de hjemlige styrker, da han plyndrede i Vendssysel. Men også virkelig historie, om Harald Graafeld, der faldt for Guldharald ved Hals, om Harald Haarderaades plyndring i 1061 og hans snilde undvigelse fra den stærkere forfølger ved at drage skibene over landtangen ud i Vesterhavet.

Den kristne kirke voksede sig stærk, gudshuse i sten lagde sig tungt og stædigt til rette på de gamle hedenske helligdommes plads. Murens kvadre, fontene og gravstene smykkedes af dygtige, kunstglade billedhuggere med tunge romanske skulpturer, som nu og da har bevaret træk af vikingetidens hjemlige stilarter. Og som på de fleste andre kulturelle områder blev, for kirkekunstens vedkommende, hovedstaden Viborg de nordjyske landsdeles naturlige centrum og udgangspunkt.

Men den gamle kirkes magt og betydning måles ikke alene gennem de bevarede, synlige billeder. Betydningsfulde i så henseende er også de historiske fortællinger og de præg, som begivenheder har aflejret i folkesindet: Vestervig kloster blev grundlagt af Olaf den Helliges præst Thøger. Efter slaget på Stiklastad (1030) ville han drage hjem til Thüringen, men afbrød sejladsen i Limfjorden og blev Thylands værnehelgen. Vestervig bevarede længe sin betydning som et kraftigt kulturcentrum, men endnu længere bevarede helgenen, trods trosskifte og nivellerende civilisation, sin kraft: Skt. Thøgers undergørende kilde fandtes på den gamle kirkegård (og mange andre med samme navn overalt i Thy), og den gamle Skt. Thøgers kirke lå lidt nordvest for klostrets bygninger. Den nedreves efter reformationen, i 1547, men provsten på stedet, Svend Mogensen, som havde givet befaling hertil, døde samtidig af slag. Det er da forståeligt, at Skt. Thøgers kors ved den hellige kilde i Randrup, der, hvor helgenen først gik i land, indtil begyndelsen af det 19. århundrede vedligeholdtes af bonden i den nærliggende gård. Og det fortælles, at Thylands fiskere, der

i hårdt vejr vendte hjem fra havet og skulle over den inderste, farlige revle, endnu i vore dage trøstigt påkaldte Thøgers navn.

Der er andre nordjyske helgener: For Viborg nævnes Kjeld som skytspatron, provsten, der døde 1150. Hans ben gemtes i en forgyldt kobberkiste, hængende i gyldne kæder over altergulvet. Langvejs fra, selv fra fremmede lande, søgte pilegrimme til denne stærke helligdom, hvor undere og jertegn skete.

Middelalderen igennem er kirken, og kirken alene, statens åndelige styrke, som alle bejler til, fyrster som borgere. I 1158 grundlagde Valdemar Vitskøl kloster, kongens tak for frelsen fra blodgildet i Roskilde og for sejren på Grathe Hede. Et sekel senere førte Viborg-bispen Gunnar sig blandt landets bedste mænd og satte sit stærke præg på rigets lovgivning. Da han, nær hundrede år gammel, døde på Asmild kloster, og Viborgs præster drog liget i møde for at føre det til Skt. Kjelds kapel, fulgtes de af byens hele fornemme borgerskab.

Og gennem hele Nordjyllands historie mindes vi gang på gang om den middelalderlige kirke. I den ældste kristne tid førtes fra de afsides Hanherreder de enkelte døbte, som døde, ad lange veje til kirken i Hassing for at komme til at hvile i viet jord. Og længe efter, helt til vore dage, nævnes en del af kirkegården der med sit særlige navn, Hanherredernes kirkegård. Det ene minde kan opregnes efter det andet: På mordstedet i Finderup rejstes det bodskapel, som stod til 1555; 1505 træffer vi dronning Kirstine på pilgrimsfærd til det undergørende Maria-billede i Karup. Mangt og meget levede halvt skjult i folkets sind: Kirken ved bredden af den for-dum Faldborg Sø er forlængst brudt og glemt. Men længe spøgede det på stedet, med onde varsler og uheld. Og da en sen restaurering af kirken i Farsø afdækkede en tilmuret og glemt niche til et helgenbillede, forstod man, hvorfor kirkefolket flittigt, århundreder igennem, havde hilst til netop dette sted på kirkens væg.

Jo rigeligere kilderne til kundskab om gammelt dansk åndsliv flyder, des tydeligere spejler sig i dem de enkelte landsdeles indbyrdes forskellige særpræg. En gruppe af folkeviserne bærer i sig billeder fra Nordjylland, vejr og vind,

Ebbe Skammelsøn. Maleri af Agnes Slott-Møller.

Billedet gengiver scenen, da Ebbe holder i den af gæster fyldte bryllupsgård, tvivlrådig, om han atter skal drage bort eller blive. Hans to søstre står hos ham, den ene beder ham blive, den anden at ride bort igen. I døren kommer moderen til syne, og det er på hendes bøn, han vælger det første, og det blodige drama oprulles.

folk og historie. Der står et uvejr over heden i den barske vise om Nilus og Hillelil, og det er i bogstavelig forstand uvejret, som bliver den ydre årsag til frændehævnens fuldbyrdelse. Og vel den kendteste af de jyske ridderviser, om Ebbe Skammelsøn, som handler om skæbnens hårde spil med et såret, hidsigt sind, har hjemme i Thy; det siger både visen selv og den tradition, som endnu i det 17. århundrede (i Hundborg herreds tingbog for 1676) kunne fremføres som vidnefast: Ebbe, der i afsindig vrede over det svegne fæstensord vog brud og broder, fader og moder, havde hjemme på Nordentoftgaarden ved Sjørrind, hvor en ager, Ebbes toft, i nærheden af den gamle gårds sted endnu bevarede mindet om hans navn. Dunkle og misforståede historiske erindringer ligger til grund for den grufyldte vise, som søger Liden Kirstens, Valdemar den Stores til døde piskede søsters grav ved Vestervig kloster, i hvis port hendes lemlæstede, blindede elsker prins Buris stod læn-

ket. En bekræftelse på sagnet troede man at finde i den lange romanske ligsten, som ligger på den gamle kirkegård; den sagdes at dække de to elskendes grav.

Store begivenheder drog viscer efter sig, som fældede en digterisk dom om ret og uret, ubekymret om de faktiske forhold. Baggrunden for kongemordet i Finderup ved Viborg blev aldrig klar, een vise søger forklaringen i politiske spændinger: Der er så mange i Danmark, som alle vil herre være. Andre, mere romantiske, peger på kongens ulovlige elskov og hævnens derfor. Langt senere gav en anden historisk begivenhed anledning til, at en folkevise satte de nordjyske landsdele i modsætning til hinanden. I 1441 samledes nordjyske bønder til oprør, endnu trofaste mod den fordrevne kong Erik, dertil ophidsede ved kong Christoffers nye skatter. Først af Henrik Tagesøn drog bondchæren plyndrende frem, men måtte vige for kongen og hans mænd. Ved Jørgensbjerg i Han herred nåede

kongen oprørerne og fik bugt med dem, mest fordi de alligevel ikke var enige nok til at stå fast sammen til det sidste. Om den kamp lagdes visen, antagelig digtet af en Vendelbo:

Det var Henrik Tageson,
saa sig op til Sky;
nu da rømmer de Morsinger
og saa de Forrædere af Thy.

Forst da rømmer de Morsinger
og saa de Forrædere af Thy;
efter da stod de Vendelboer,
vilde ikke fly.

Efter stod de Vendelboer,
de vilde ikke fly;
saa bygged de dem en Vognborg,
derfor lod de deres Liv.

I det hele taget slog den jyske hjemstavnsfølelse åbenbart tidligt igennem i litteraturen, selvom vi for den ældste tids vedkommende kun kender den som enkelte glimt. Den mand som, måske på dronning Margretes tid, fordanskede den latinske geografiske håndbog Lucidarius, var åbenbart af fødsel en Thybo, (måske en munk i Vestervig kloster), siden han fandt det påkrævet i denne meget summariske verdensbeskrivelses omtale af Europa at notere: »En del af verden er og Danmark —. Der er også et sted, hedder Hanstedholm; der udenfor ligger brændingen i havet.«

Mindre stilfærdigt greb en nordjyde lidt senere ind i Danmarkshistorien. En skomagere søn fra Brøndum ved Aggersund, Jens Andersen Beldenak, sad som bisp i Odense, en af de sidste af den danske katolicismes mange mægtige gejstlige politikere. Egenrådige og stejle i bevidstheden om sin egen kløgt trådte han dristigt og hensynsløst op over for konge og adel. Uvillig stemt mod Christian 3.s valg til konge søgte han som gammel endnu at gribe ind i udviklingen og opmuntrede til at efterligne hans egen stædighed: Danmark var et frit valgrige, skrev han til rigsrådet, et kongevalg ingen nødvendighed.

Men i de samme tiår blev Nordjyllands hovedstad Viborg et centrum for den sejrende reformation. I 1526 fik Hans Tausen, sammen med kongeligt beskærmelsesbrev, befaling til at tage ophold i Viborg indtil videre og tilladelse

til at prædike det hellige evangelium for borgerne i denne by. Domkirken blev skuepladsen for de stærke brydninger mellem den gamle og den nye tros tilhængere, men den lutherske menighed, der samledes om Hans Tausen og hans svoger, Viborggenserens Jørgen Sadolin, voksede sig stærkest: i Viborg fik Nørrejylland sin evangeliske præsteskole, og i Viborg skabtes den første danske menighedssang, »den Viborg aftensang«, hvis forfattere sikkert var Tausen og Sadolin.

Et af reformationstidens vigtigste og vittigste småskrifter, den lille rimede fortælling om Peder smed og Adser bonde, har Salling til skueplads. Det er et sjældent levende billede, som oprulles for læseren: Kroen i Skive, hos Lars foged, hvor præsten hr. Jens og sortebrøder Kort sidder ved brætspillet, indtil Peder smed slutter sig til selskabet, just ankommen fra Holstebro. Endnu en gæst kommer til, bonden Adser, på pilgrimsfærd til det hellige Mariabillede i Karup, der ved et mirakel græder, fordi det besøges af færre og færre fromme. Men da Peder smed, skildret som den klogeste i laget, kan oplyse, at miraklet skyldes munkenes bedrag, og da han desuden retter et voldsomt angreb mod papismen, ender denne jyske fortælling med, at bonden opgiver sin valfart, og munken kaster kutten for herefterdags at tage sig noget nyttigt til. At det lille skrift, som så meget andet af reformationstidens danske litteratur, er overført fra et tysk forbillede, siger intet i denne forbindelse. Fordanskningen er så gennemført, at her, foruden det rent lokal-geografiske Sallingbillede, bliver tale om en original jysk folkelivsskildring på baggrund af sikre iagttagelser. Peder smeds første replik til den indtrædende bondemand er typisk i så henseende: »Hvor har I hjemme?«

I 1546 overværede Christian 3. i Viborg »en leg, som skolepersoner legte for ham,« d. v. s. et skuespil fremført af latinskolens elever under ledelse af deres lærere. Og et halvt århundrede senere førte sognepæsten til Graabrødre kirke, Hieronymus Justesen Ranch, den viborgske skolekomedie til kulmination med stykkerne: Kong Salomons hyldning (opført ved Christian 4.s hyldning i Viborg 1584), Samsons fængsel, Karrig Nidding. I den sidste har han skabt et levende

En kones højtidelige kirkegang efter barseljærd. Maleri af Christen Dalsgaard. Dalsgaard har i en lang række billeder skildret bøndernes liv i Salling og Fjends herred. Skønt det især var de sjælelige rørelser, der interesserede maleren, har hans billeder med deres væld af detaljer nu stor kulturhistorisk interesse. Forestillingen om kvindens urenhed efter barnefødselen går langt tilbage i tiden, men den skik, at præsten modtog hende ved kirkedøren for atter at lede hende ind i menigheden har flere steder holdt sig til vore dage. (Sorø Museum).

jysk folkelivsbillede, spillende af drøj realisme og grov komik, men ikke uden islæt af stille poesi. Ranch hørte selv til i milieuet, overtog efter faderens død den nærliggende herregård Odsgaard, hvor han vistnok selv er født. Senere, i det 17. århundrede, knyttedes andre teaterforestillinger til Viborg, bl. a. ved farende folk, der benyttede scenens kunst som ekstra reklame for deres alvorligere optræden som broksnidere, tandtrækkere o. s. v. Men også mere kendte navne dukker op blandt bandlederne: v. Quoten, der omtales af Holberg, synes at have været blandt dem, og Michel Daniel Treu, kendt fra København, optrådte i Viborg 1665. Nordjylland med sin hovedstad lå ikke som en afkrog i riget, kultur droges til og kultur udgik derfra. En af de betydeligste af de danske latindigtere, Vitus Bering, fødtes 1617 i Viborg.

I betragtning af Viborgs og adskillige andre nordjyske byers livlighed og åbne modtagelighed for nye ideer og strømninger, tør man næppe tro, at det just er afstanden fra København,

som bevirkede, at gammel sæd og tro på mange områder holdt sig længere i live i Nordjylland end mange andre steder. Forholdet beror måske snarere på en vis konservatisme i folkesindet, en ulyst til at frafalde, hvad der eengang er erhvervet, selvom man med glæde tilegner sig adskilligt nyt. Netop fra Nordjylland foreligger der flere beretninger om hekseri, overtro o. l. fra en tid, hvor sådant var stærkt på retur i de fleste andre landsdele. Danmarks sidste store besættelsehistorie foregik som bekendt i Thisted i begyndelsen af det 18. århundrede, heldigvis for de implicerede så sent, at den blev bedømt ikke som djævelens værk, men som menneskeligt hysteri og bedrageri. Og fra Himmerland, der altid har været kendt for sine »kloge folk«, foreligger der et sent og vel oplyst eksempel på de i ældre tider velkendte retslige stævninger mod al slags utøj: Da rotter og mus i 1711 huserede faretruende i egnen, stævnedes de 12. august for Als sogning, hvorefter retten gik sin sædvanlige gang, og dom afsagdes 26. august — efter

*Gudelig forsamling i en bondestue. Maleri af Christen Dalsgaard.
Dalsgaard har i flere billeder beskæftiget sig med de åndelige rørelser af mere eller mindre
sekterisk art, som omkring midten af det forrige århundrede trak hen over
også de nordjyske egne.*

hvilken dato utøjet oven i købet forsvandt. Det siges, at det var den kloge mand i Raaby, som anviste midlet.

Men Jylland — og Nordjylland — er også, i litteraturens forskellige perioder, gentagne gange blevet betragtet »udefra«. Historiografen Lyschander, der ikke selv var jyde, udgav i begyndelsen af det 17. århundrede det første forsøg på en dansk folkekaraktistik, hvis billede af jyderne må antages mere at bero på almindelig, gængs mening end på selvstudium: »Alle ere de meste parten et nærigt, dueligt og bjergsomt folk, meget frugtbart og avlsomt, giver allevegne byerne og husene fulde med børn og ungdom, ere derhos frejdige og uforsagte, lader sig ikke gerne udi asken undertrænge med armod og fattigdom, men drager vide hen ud og om udi fremmede lande og riger at forsøge lykken. — — Er et stadigt og ivrigt folk udi deres mening og forsæt, lader sig ikke gerne med munden eller magten aftrænge, —« en karakteristik, som vel er ensidigt rosende, men forøvrigt synes at passe godt på nordjyderne. Samme

tone lyder i en senere anonym vise (ca. 1650), »Dansk Folkekarakter«, hvor bl. a. jydens gæstfrihed og rejselyst fremhæves, samtidig med at det morer forfatteren at nævne de særheder, som de enkelte landsdeles beboere altid har yndet at pådutte hinanden: Morsingboen æder til han revner, hedder det f. eks. Det gensidige drilleri genfindes 1698 i Randers-præsten Randrups digtning. I hans bekendte Randers-marsch mindes vendelboerne endnu som »de Norden-Rebeller« i anledning af deres gamle forbund med skipper Klement. Mellem brødre kan sådant nok tales, værre er det, når en, der kommer udefra, vil gøre sig vigtig på nordjydernes bekostning. Om den fordrukne journalist og digter Poul Pedersen, kaldet Philedor, fortælles det i hans levnedsbetænelser fra slutningen af det 17. århundrede, at »han rejste til Skagen som en vagabond, hvor han levede en vinter, fik føden gratis og led ingen nød. Ved hans afsked efterlod han sig en artig lille piece, som var Skagens beskrivelse på vers, men ingen var mere misfornøjet dermed end Skagboerne selv, der fandt

To mormoner er på deres vandring kommet ind i et tømmerhus på landet, hvor de ved prædiken og ved fremvisning af nogle af deres seksts skrifter søger at vinde nye tilhængere. Maleri 1856 af Christen Dalsgaard. (Kunstmuseet).

den ej at være nær så panegyrisk som satyrisk.« Skagboerne har måske følt sig trøstet ved levnedbeskrivelsens sidste ord: »Han var hengiven til drukkenskab og siges at være funden død i en rendesten i København.« Til gengæld er Holbergs benyttelse af Jylland i komedierne såre uskyldig. At »Hexeri eller blind Alarm« antydes at foregå i Thisted, er vel en svag reminiscens af den nylig passerede besættelsesepidemi, og det eneste jyske i »Jacob von Thyboe« er netop heltens navn.

Både i hjemmet og dragne ud derfra forstod nordjyderne forøvrigt at hævde sig i det 17. og 18. århundredes danske åndsliv: Præsten for Vartov menighed i København, Hjørringenserens Anders Matthiesen, gjorde sig fordelagtig bekendt ved sin beskrivelse af hovedstadens belejring 1658—60. Og hjemme i Vendsyssel sad en af Danmarks mærkeligste bønder, selvejeren Peder Larsen Dyrskjød, en søn af den Lars Dyrskjød,

der 84 år gammel faldt som vendelboernes fører i slaget mod svenskerne ved Nørre-Sundby. Peder Dyrskjød tjente sin hjemstavn på en anden måde, sad på sin gård som lokalhistoriker, genealog, folkemindesamler, oldforsker af format, »den kyndigste i jyske antikviteter«, anerkendt af og ven med andre lærde, hvem han ofte kunne bistå med oplysninger til deres historiske og topografiske værker.

Tidens jyske digtere begyndte at blive sig deres hjemstavn bevidst og at skildre den i deres værker: Jacob Knudsen Schandrup, herredsfoged i Sønderlyng og Middelsom herreder, er mest heldig i sine muntre folkelige digte, især i bryllupsvers og bindebrevs en noget drøj og grovkornet lejligheds poet for de velhavende og robuste borgerlige kredse, der ikke (endnu) gik af vejen for en kraftig skæmt. Et andet virkemiddel med komisk kraft anvender han, når der blandt hans strofers påtaget-sirlige barokstil op-

*Hos en fattig bødker på landet
foretages en udpantnings-forretning af sognefogeden med hans to vidner.
Maleri 1859 af Christen Dalsgaard. (Kunstmuseet).*

træder bredt-talende jyske bønder. Fornemmere i stilen er »de Cimbrers Lys og Jyllands klare Øje«, stiftsprovsten i Viborg, den lærde Chr. Lassen Tychonius, en elskværdig modepræst for adel og intelligens. Viborg, Skive (hvor han en tid var sognepræst), og egnens herregårde (hvor han var en yndet gæst), Limfjorden er hans digtnings skueplads, hvis lokaliteters navne han sirligt ved at indflette i sine vers:

Hver tangbekrandset Nymfe, som
Limfjordens Bugt og Kringler
Omvader, hvor den runden om
Vor Stifts Distrikt indzingler,
I Hvalp-, Fur-, Virk- og Salling-Sund
Og ned ad Aalborg føjter,
Skal sætte deres savlet Mund
For deres vaade Fløjter,
Og spille op en artig Sang,
Som skal fra Hjarbæk høres —.

Mindre lokalt præget, i sin digtning af mere international stil, er forpagteren af Lynderup-

gaard, landsdommer Thøger Reenberg, en borgmesterson fra Viborg. Men også han giver, især i sine lejlighedsdigte, meget fornøjelige billeder, snart af det jævne herregårdsliv på egnen, snart af Limfjordens fiskerigdom eller af den brogede vrimmel på Viborg snapsting, taget under eet et smukt nordjysk kulturbillede.

Som et resultat af den voksende hjemstavnsbevidsthed tager ved samme tid den specielle topografiske litteratur sin egentlige begyndelse, men falder foreløbig noget tørt: Niels Ebbesen Aagaards beskrivelse af Thy fra 1711 er en latinsk disputats, og den lille Viborg Byes Beskrivelse, som sognepræsten ved Sortebrødre, Christen Erichsen, udgav i 1727 handler mere om historiske mærkværdigheder som kirker og klostre, end om byens egentlige liv og udvikling.

Svarende til Lyschanders gamle karakteristik af jyderne, som et rejsende, udvandrende folkefærd, nævnes i det 18. århundrede med de mange muligheder en række udvandrede nordjyder, som vandt sig et navn uden for hjemmet: Hans

To kvinder aflægger besøg hos landsbykunstneren for at se det hos ham bestilte gravkors. Maleri 1873 efter ældre studier af Christen Dalsgaard. (Kunstmuseet). Mens det modstående billede kan synes at have en vis social tendens, hvad dog næppe har været malerens hensigt, holder han sig på dette indenfor sit vante gebét, de rent menneskelige sindsstemninger.

Gram, Holbergs samtidige, en historisk kritiker af europæisk format og, blandt fagfæller, af europæisk berømmelse, udgik fra Bjergby ved Hjørring, hvor hans fader var præst og bibragte sønnen en grundvold af lærdom, som allerede ved hans første optræden på universitetet aflokede hans professorer udbrud af forundring og placerede den unge student i første række. Mindre kritiker og skribent, mere samler (som den lærde bonde Peder Dyrskøt) var Grams yngre fagfælle, kulturhistorikeren Jacob Langebek, søn af præsten i Skjoldborg i Thy, for resten af indvandret fynsk slægt. En tredje præstesøn udgik fra Vendsyssel, den lærde jurist, generalprokurør Henrik Stampe. Men videst fløj en borgersøn fra Storegade i Thisted, den dydige revolutions-idealist Malte Conrad Bruun, som i slutningen af århundredet opnåede at blive landsforvist for sine oprørske skrifter («Aristokraternes Katakismus»). Fra Paris lærte han at se med mildere øjne på den hjemlige udvikling og søgte med forkærlighed dansk selskab i det fremmede, uanset partifarve, samtidig med at han, kosmopolit til det sidste, slap politiken og rettede sine

rige evner og kræfter mod geografien. Sentimentale patrioter kan søge hans minde ikke alene i Storegade i Thisted, men også i Rue Malte-Brun i Paris.

Men samtidig med udvandringen tager hjemstavnsfølelsen til. En fuldt bevidst jysk digter træffer vi i Christian Wadskjær, professor i historie ved Sorø Akademi, men født på Ørsløv kloster, opkaldt efter Wadskjærsgaard ved Lemvig, dimitteret fra latinskolen i Sæby og omtalende sig selv som »en patriotisk Jyde«. Overalt i sine digte mindes han fødelandet, »det kære Cimperland«, hans jyder taler jysk, siger A og kalder strømper for hoser. Og midt i Sjælland hævder han sin oprindelses adel: »giørende mig ikke lidet til af, at jeg har den Ære at være en ret veritable Kimbrer, hvorom jeg saa meget desmeere forsikrer mig, som jeg finder mit Slegt-Register, naar man gaaer 3 à 4 Generationer tilbage, at standse iblandt de gode Jydske Bønder, hvilke formodentlig kand holdes for Aborigines Cimbriae (d. v. s. Jyllands oprindelige beboere), og mindre blandede med fremmed Blod end andre«. — — —

Hjemme i Nordjylland var Viborg stadig centrum og en hovedstad for kulturen og åndslevet. Det 17. og 18. århundrede igennem nævnes fremragende håndværkere og kunstnere, klokkestøbere, orgelbyggere, kontrafejere o. s. v. med kundekreds over hele landsdelen og længere. Især gav Snapstinget med dets sammenstimlen af matadorer rige muligheder for forretning til medlemmer af kunstnerdynastier som Lyngby'erne og Thrane'erne, til Laurids Knudsgaard, Poul Gundelund og kobberstikkeren Gustav de Lode. Også den lokale dyrkelse af litteraturen havde gode muligheder. I Viborg sad den fallerede herremand Anton Frantz Just som en driftig oplysnings- og fremskridtsmand, bogtrykker, boghandler, redaktør af »Viborg Samler«, hertil romanforfatter (»Holger Laxmands Historie«) og digter, besyngende bl. a. det rige Limfjordsfiskeri, som allerede tidligere havde begejstret Thøger Reenbergs muse. Og Nordjyllands bønder var, i hvert fald til ind i det 19. århundrede, trofaste aftagere og læsere af de forskellige folkebøger af oplysende og underholdende art, som udgik fra trykkeriet i Viborg.

Den stadigt voksende hjemstavnsfølelse satte sig i tiden omkring århundredskiftet spor i en række topografiske værker ikke altid fremkaldt af begejstring for den pågældende egn. F. eks. er tolder og konsumtionsforvalter Olaus Olavius, ellers en from og følsom naturiagttagere, ikke poetisk stemt i sin Skagens-beskrivelse: »Havet, som omgiver denne Odde, bruser og raser, nogle faa Tider af Aaret undtagne; Byen trues med Undergang, snart af Sand, og snart af tilløbende Vandstrømme, hvori de gaende maae søle og tradske op til Knæene; kort sagt, man er omgiven fast allevegne med idel Ubehageligheder, der sætte Sindet i overordentlig traurig Forfatning hos de fleste, som ikke ere indfødte«. Andre skildringer så lyset ved samme tid: 1802 udkom af Knud Aagaard en *Physisk, oekonomisk og topografisk Beskrivelse over Thye*, og 1811 udsendte C. Schade sin *Beskrivelse over Øen Mors*. Og allerede 1795 anslog Niels Blicher med sin *Topographie over Vium* Præstekald den første tone af den Jyllandsbeskrivelse i det 19. årh., som hans søn er den største mester i. Forgældet og upraktisk, men som andre præster i det 18.

århundrede en ivrig fremskridtsmand, var Niels Blicher i 1779 kommet til Vium fra det frodige Sydøstjylland og søgte nu, som senere sønnen, at opmuntre bønderne til moderniseret landbrug og hjemmeindustri. Nu og da kunne han nok være for udspekuleret, som da han foreslog at hjælpe på økonomien ved at afbarke de endnu resterende egetræer, fordi garverbarken var i høj pris. En nabo gav ham i hvert fald det svedne råd også at trække huden af høvederne, fordi fæhuder betaltes godt.

Efter at de svulmende romantiske strømninger, som for det meste havde deres udspring i en fjern fortid eller i et eventyragtigt udland, igen indtog deres normale leje, fandt Jylland, et par tiår ind i det nittende århundrede, igen sin faste plads i den danske litteratur, både i skildringer af hjemmefødte jyske forfattere og i ofte lige så værdifulde billeder, som frembragtes af kunstnere, der så Jylland med turistens eller forskerens friske opmærksomhed. Længe varede det ikke, før Steen Steensen Blichers hjemmejyske skildringer, der til at begynde med ikke ret behagede det æstetiske København, åbnede en tilsynsladende helt ny verden for forfattere og kunstnere. Aldrig før var Nordjyllands og Midtjyllands topografi, natur og folkeliv blevet skildret så levende og med en så hjertelig forståelse, som den, den jyske præst lagde for dagen. Det blev pludselig levende altsammen, og set indefra, ikke, som tidligere, i nogen grad tilskåret efter en gældende litterær modes mønster. Af et stort og for de fleste ukendt rige gav Blicher, som digter, jæger, vandrer, lærer et intimt, altomfattende levende billede: Landsby og købstad, kirke og herregård, landskab og folkeliv, grundigt tilegnet både ved selvsyn og medleven og gennem sikker, arvet slægtstradition. Betegnende nok blev det en i flere henseender landflygtig jyde, som først skulle gøre opmærksom på Blichers digterværk: Kritikeren og journalisten P. L. Møller, selv en smagfuld digter, var en købmandssøn fra Aalborg. Og snart fik da også andre end jyderne selv øje for både naturens og folkets særpræg. I »Optegnelser paa en Udflugt til Jylland i Sommeren 1828« har Molbech skildret det indtryk af storslået og ensom skønhed som Viborg-egnen bibragte ham. Og to år se-

St. St. Blicher hos taterne på heden. Maleri 1886 af Christen Dalsgaard.

Dalsgaards egentlige område er det fede Salling, men fra sit udgangspunkt, faderens herregård, Krabesholm ved Skive, har han også foretaget strejftog i hedeegnene mod syd. Her har han vist digterpræsten fra Torning, der på en af sine jagtture over de vidtstrakte heder er kommet i samtale med nogle natmandsfolk, scenen inspireret af Blichers novelle: Kjeltringliv. (Frederiksborgmuseet).

nere var vor litteraturs mest energiske rejsende, H. C. Andersen, på vej for at se hele Jylland og Vesterhavet med. Men da han, over Aarhus, var trængt frem til Viborg, måtte han, angrebet af vejret og det barske klima, vende om og flygte til det mildere Sydøstjylland og Fyn. Senere, i 1859, gennemførtes felttoget under mere festlige former, med halvofficiel modtagelse af den store digter i næsten samtlige nordjyske byer. Med nogen anstrengelse opnåede han endog et spørgsmål på Børglum kloster og hans selvironi fik sympatisk støtte hos postkarlen fra Skagen, der undrede sig over, at den mærkelige, vidtberejste Københavner kunne fornøje sig med sådan at tradse om, sådan en gammel mand, vel oppe i de 80 (H. C. Andersen var 54 år): »Firs!« ud-

brød jeg, »Reisen har vel anstrængt mig! seer jeg daarlig ud?« — »Ja, han seer fæl ilde ud,« sagde han. Men det er ligefuldt H. C. Andersen, der først opdagede Skagen for Københavnerne: »Gaarden var tjæret, de smaa Udhuse havde hver en omvendt Baad til Tag, Vragstumper vare slagne sammen til Svinesti, Indhegning var her ikke, der var ikke noget at hegne om, men paa Snore, i lange Rækker, den ene over den anden, hang opskaarne Fisk for at tørres i Vinden.« Og samme rejse gav stødet til det barske historiske billede fra Vendsyssel og Thy: Bispen paa Børglum og hans Frænde, et gammelt sagn, som i fremskridtsmanden H. C. Andersens hånd genopstod som tendensskrift i en yngre, lykkeligere tids favør.

E Bindstouw. Maleri af Hans Smidth.

Smidth har nokså intimt som Dalsgaard og med større malerisk kraft skildret almuelivet i Blichers egne. (Hirschsprung).

Siden Blichers og H. C. Andersens dage har da Nordjylland ligget åbent, givende og modtagende som andre landsdele. Forståelsen er lettet betydeligt i årenes løb. Selv Goldschmidt, ikke jyde og knap nok en dansker, i hvert fald langt fra nogen hjemmeføding, har i »Den Vælgelsindede paa Graahede« ved siden af den mærkelige psykologiske studie kunnet give såre realistiske, upyntede og forståede træk af nordjyske bønders djærve og sunde naturmoral og retspraksis — der ikke altid er i overensstemmelse med den borgerlige. Og med »Dagbog fra en Rejse paa Vestkysten af Vendsyssel og Thy« (1865) og »En Hederejse i Viborg-Egnen« (1866) glider Goldschmidt, den fremmede fugl, ind i flokken af de bedste jyske hjemstavns-kildrere. Mindre heldig var Hostrup med sit skuespil »Tordenvæjr« fra 1851, skrevet på baggrund af en Jyllandsrejse året før. Han er, trods flittige lån fra Blicher, ikke sikker i det jyske, men lader f. eks. den berømte jyske gæstfrihed manifestere sig ved, at værten ikke spørger den fremmede om, hvor han er fra. En anden Københavnerværter, den for tiden næsten glemte Thomas

Lange, lykkedes det jyske billede bedre for. Men han er også mere naturromantiker end folkelivskildrer og havde tilmed haft sin skolegang i Viborg-egnen. »Det mørkeste Jylland«: Sydleden af Salling, Flyndersø og Hjerl Hede er »opdaget« af ham; hans roman, »Aaen og Havet«, er placeret i det sydlige Vendsyssel.

Også for billedkunsten åbnede Nordjylland sig nu i højere grad end tidligere. På Krabbesholm ved Skive voksede Christen Dalsgaard op og blev, skønt født af »indvandrede« forældre, og ikke selv nogen almueven, Sallingboernes og Fjandboernes maler. Heller ikke Hans Smidth havde egentlig rod i Nordjylland — faderen var tilflyttet som byfoged i Skive — men som Dalsgaard valgte også han egnen og livet omkring Skive og Krabbesholm. Bedre end den lidt aristokratisk-ufølsomme Dalsgaards akademiske skildring af bønderne lærte Smidth landet og folket at kende ved selvsyn og medleven på lange vandringer. Der er i hans billeder af folkelivet samme jyske virkelighedssans, lune og medfølelsende humor som i de bedste af Blichers noveller. Men også noget af samme jyske tungsind.

*Natmandsbryllup på heden. Maleri af Hans Smidth.
Et fremmedelement i den nordjyske befolkning var forhen natmændene eller taterne, som levede deres fuglefri liv med egne primitive sæder og skikke.*

Det er et spørgsmål, om den hensynsløse, tungsindige ærlighed, som gør læsningen af J. P. Jacobsens værker på samme tid tiltrækkende og afskrækkende, ikke i sin oprindelse mere er et jysk naturanlæg end opfyldelsen af en litterær modes krav om realitet. I hvert fald er de barndoms minder om købmandsgården ved havnen i Thisted, som er indlagt i Niels Lyhne, ikke idylliske eller romantiske, men kølige og klare — og de gør ikke indtryk af at have taget denne form som følge af en kunstnerisk skoling, men synes at have måttet se sådan ud altid. Og heller ikke på anden måde fornægter J. P. Jacobsen sin afstamning: i hans selvavede »historiske« sprog i Marie Grubbe smutter der adskillige jyske ord og udtryk med. Vejen fra barndomshjemmet i Skolegade til graven på Thisted kirkegård er kort, hans år blev heller ikke flere, end at han altid bevarede mindet om den hjemlige udsigt til »Morsø Bakkers fine melankolske Linie.«

I slutningen af århundredet blev Skagen, tidligere så afsides, et betydende jysk kulturcentrum (dog mest om sommeren). Vel havde H. C. Andersen og andre tidligere været på besøg,

og ældre kunstnere som Rørbye, Exner, Blache, Vilh. Kyhn havde malet der, men den egentlige indvandring af digtere og malere satte ind i 70-erne og udgjorde snart den berømte kunstnerkoloni i og om Brøndums kro. I en årrække søgte Drachmann stadig til Skagen, for endelig at finde sin bolig og sin grav der. Andre kom til, mest malere: Krøyer, Locher, Ancher og mange andre; også musikere: Carl Nielsen. En anden nordjysk kunstnerkoloni, mere eksklusiv, mere litterær og københavnsk (Herman Bang, Peter Nansen og flere) samledes under Johan Knudsen på Bangsbo ved Frederikshavn, en af de gamle gårde under Børglum bispestol.

Lad os for alt dette ikke glemme jyderne selv og den stille udvikling i landsdelene. Også små revolutioner er med til at ændre verdensbilledet, og det 19. århundredes nordjyder, der siden Skt. Thøgers og Skt. Kjelds dage kønt havde hilst hinanden »Guds fred«, måtte høre, ikke alene at de moderne grundtvigianere sagde »God dag« i stedet for, men også at moden bredte sig over hele egnen. Noget nyt var det også, at de samme folk lærte, at børn burde sige »du« til deres for-

ældre. Danmarks første højskoleforstander, Christen Kold, er født i Strømgade i Thisted. Og i Snedsted ligger et af Danmarks ældste seminarier, oprettet 1812 og en tid ledet af historikeren Ludvig Chr. Müller, mindet for sin virksomhed i folkeskolen.

Omkring århundredskiftet og i de følgende år indtager Nordjylland, som ved et tilfælde, en fremtrædende plads i det danske åndsliv, ikke betinget ved tilvækst udefra, men i kraft af en indre udvikling. Parallel med bøndernes politiske sejre og regeringsdannelse (1901) følger i litteraturen en bondepræget realisme, materielt og socialt interesseret, bedst repræsenteret ved en række nordjyske navne. En forløber for bevægelsen var vel Viborgenseren Mylius-Erichsen med et jysk galleri af levende modeller, fiskere, bønder, gøglere, forbrydere. Den egentlige hjemstavnsforfatter blev Jeppe Aakjær, født i det barske Fly syd for Skive, men bonde nok til også at elske det frugtbare land. Hans »Jenle« ved Astrup Vig i Sallings østkyst blev bevægelsens mødested og festplads, sin grav fik han i de fredede lyngbakker. Hans mindesmærke, pigen ved rugskellet, af Anker Hoffmann, er sat på kirkebakken i Skive med den vide udsigt over Karup Aa, som han så ofte sang om. Johan Skjoldborg, husmændenes digter og forkæmper, men endnu i sin alderdom med barndomsmindet i behold om svanerne i Limfjordens vige og vejler, fik sin digterbolig i Løgstør, en gave fra de danske husmænd. Endelig Johannes V. Jensen, den vidtfarende og vidtfavnende Himmerlænding fra dyrlægeboligen i Farsø, den jyske bevægelses kraftigste skikkelse, med et forfatterskab, der spænder over den hele menneskeheds og menneskeånds liv og historie, men altid set med den rejsende jydens øjne.

Andre er fulgt efter, flere følger: Marie Bregendahls hovedværk om Sødalsfolkernes Liv er en smuk og ægte hjemstavns-skildring fra Skiveegnen, uden tendens, men præget af jysk almuetradition og skæbnefølelse. Også i Thit Jensens forfatterskab, især i dets ældste dele, findes nørrejyske hjemstavnsbilleder (»Kongen fra Sande«), nu afløst af voldsomme billeder af Nørrejyllands historie (»Stygge Krumpen«). Af Vendsyssels land og folk træffes der betydelige skil-

Jeppe Aakjær's mindesten over hans forældre på bakken ved Jødegården i Aakjær. (Fot. Jonals Co.).

dringer i Thomas Olesen Løkkens romaner (»Povl Dam«, »Stormosen«).

De nyeste er mere indædt politiske eller psykologiske skildrere af hjemstavnen. Vendelboerne Knuth Becker og Erling Kristensen, begge født 1893 og begge udgaaede fra små hjem, er sociale samfundsreformatorer på landarbejdernes og tjenestekarlenes side. Hulda Lütken, en lærerdatter, også fra Vendsyssel, skaber i romanen »Degnets Hus« en vrimmel af sære mennesker og syge sind, hendes egne minder om mærkelige Vendsyssel-bønder. Hans Kirk, fra Hadsund, skildrer i sin sociologiske Limfjords-roman »Fiskerne« (1928) samspillet om kampen mellem to religioner, to menneskeracer, hver skabt af livsforholdene: Glade Grundtvigianere og asketiske missionsfolk. Endelig Martin Jensen, husmandssønnen fra Thy, med en hjemstavns-skildring fra en brydningstid, hvor det gamle og hævdvundne må vige for det nye, sådan som det går jorden over til tidens ende: »Der skete så meget rundt om i verden — store og små begivenheder. Nogle nærved — andre langt borte — men på en eller anden måde nåede de alligevel allesammen her til Harrested sogn —.«

HJØRRING

Af Mogens Lebech

»En lille vendsysselsk købstad meget berømt for sin ælde,« står der i Resens Atlas fra 1677 om Hjørring. Også den ældre sagntradition taler om byens oprindelse langt tilbage i den hedenske oldtid, da man i Vendsyssel dyrkede Aserne og navnlig Tor, ligesom Hjørring skal have haft sin egen hedenske skytsgudinde, hvis billede siden blev optaget i byvåbnet. At dette ikke er rigtigt, er nu kendt nok, det er den katolske helgeninde Sankt Karen eller Katharina, som står i Hjørrings bysegl, men byens høje alder tør være uomtvistet nok, lad så være, man ikke ved, hvor gammel den er.

Det er troligt, at den som bebyggelse går helt tilbage til bronzealderen. Der lå adskillige oldtidshøje fra hin periode på den bakke, hvor Hjørring blev bygget, ligesom der er jernaldergrave på byens kirkegård, og det er rimeligt, at stedet har været et ældgammelt hedensk kultsted og samtidig et høvdingesæde. Hovedstaden i Vendelskage, landskabet nord for Limfjorden, bliver byen kaldt i Ganger Rolfs saga, og Knytlingesaga nævner den som den femte bispestad i Danmark. Sagaen, der først blev nedskrevet sidst i det 13. århundrede, repræsenterer imidlertid ældre tiders viden, for dengang var Børglum forlængst blevet Vendelbispens sæde.

Det var dette sidste, såvel som den parallelle omstændighed, at Hjørring heller ikke i nyere tid var noget verdsligt administrationscentrum, der bevirkede, at byen igennem lange tider ligesom stod i stampe og ikke fulgte trop med de andre købstæder, der fra først af havde en lignende betydning.

Det gamle Hjørrings byplan er i sig selv et vidnesbyrd om byens ærværdige alder. Endnu for godt hundrede år siden var den største del af byens bebyggelse samlet på den bakke, på

hvis højeste punkt Sankt Hans kirke ligger, halvhundrede meter over havets overflade, et ovalformet højdedrag, hvis afgrænsning mod syd dannes af Søndergade og Skolegade, mod vest af en del af Kirkegaardsvvej, mod nordøst af Klokagervej og dens fortsættelse samt endelig imod øst-sydøst af Bryggergade. En sådan placering har Hjørring til fælles med mange andre gamle byer, fortrinsvis med sådanne, hvis navn lyder på borg, og den kan tænkes valgt navnlig af fortifikatoriske grunde, fordi et sådant højdeanlæg forholdsvis let kunne befæstes. Om nogen befæstning af Hjørring vides der dog aldrig at have været tale.

Det tør derimod anses for givet, at Hjørring i ældre tid har haft en kongsgård. Hjørring nævnes endnu som Kongelev i Valdemars Jordebog fra 1231, og til middelalderens slutning var købstaden sæde for Vendelbo bygdeting eller sysselting. Selve navnet Vendsyssel er jo en mindelse om landets gamle inddeling i sysler, måske jarledømmer, og at Knytlingesaga kalder landskabet for Hjørring syssel, vidner jo også om købstadens centrale stilling. Man tager næppe fejl, når man regner Hjørring for jarlens sæde.

Også den omstændighed, at der ligger tre kirker indenfor Hjørrings bygrænse, Sankt Kathrines, Sankt Olafs og Sankt Hanses, af hvilke de to sidstnævnte søges af udenbys menigheder, må være et levn fra meget fjerne dage, da de tre sogne kan antages at have udgjort ét samlet hele.

Som byvåbnet i sig selv røber, var og er Sankt Kathrine kirke byens egen sognekirke, men den såvel som Sankt Olai kirke var i middelalderen underlagt Børglumbispen, der også på anden måde havde foden indenfor bygrænsen. Under bispestolen hørte dengang tillige

*Hjørring i fugleperspektiv 1677. Efter Resens Atlas.
Billedet, der som andre af sin art ikke må opfattes som nøjagtig i enkeltheder,
viser den nuværende bykerne.*

gården Bistrup — oprindeligt Biskopstorp — til hvilken lå 12 fjerdinge af de 96, hvori Hjørring bymark var delt. Det blev forøvrigt hævdet, at Sankt Olai kirke, nævnt efter den norske kongehelgen, var bygget af hans søn Magnus den Gode, og under dens tilliggende nævnes blandt andet Toelskov, i hvilket navn menes at indgå Tul, i oldtiden formodentlig navn på goden ved det hedenske gudehov, der tillige var lovsigemand på tinge.

Hvad angår Sankt Hans sogn, så lå indenfor dets grænser Aastrup slot, i den senere middelalder et lensslot, under hvilket hørte Vennebjerg og Jerslev herreder samt til tider Hjørring by, og som således muligt var arvtager efter den forsvundne kongsgård i sysselbyen. Aastrup var en tidlang i adelseje, til Valdemar Atterdag påbegyndte, og dronning Margrete i 1406 fuldførte generhvervelsen af slottet med tilliggende, blandt hvilket var Fædrings jord på selve Hjørring bymark. Det hele havde dengang allerede længe været i kronens værge, men der var visse adelige, som mente at have ejendomsretten, idet de dog måtte indrømme, »at somme sige,

at de skulle have nogen ret derudi og somme, at kronen og kongedømmet haver der ret til.«

Omtrent i centrum af det middelalderlige Hjørring på den afrundede bakketop lå købstadssamfundets grundlæggende og vigtigste element, torvet. »Byens ordinære kilde til byens nytte og gavn,« som det blev kaldt i 1672, da man havde rejst sag i anledning af, at det i tidernes løb var blevet mindre. Privatfolk havde simpelthen bebygget en del af det!

Det er egentlig mærkeligt, at en så gammel købstad som Hjørring aldrig har haft noget kloster. Af gejstlige stiftelser kendes kun det hospital, »Sankt Annæ Gaard«, som havde sæde i et stenhus bygget ind i østsiden af Kathrine kirkegårdsmur, og som var knyttet til det Sankt Annæ kapel, der dannede kirkens søndre korsarm. Syd for Sankt Hans kirke lå Sankt Knuds Helligkors kapel — Kapelhøjnavnet minder stadig derom — som sikkert stod i forbindelse med det Sankt Knuds gilde, der fandtes i det middelalderlige Hjørring. I byen lå siden to gildgårde, begge forøvrigt i nærheden af Sankt Hans kirke, nemlig en som tilhørte det kun lidet

*Flyverfotografi af Hjørring set fra sydøst.
I venstre side banegården og banelinjen. Fra nederste højre hjørne løber Østergade op i billedet mod den gamle bykerne med kirkerne. (Fot. 1950 Sylvest Jensen).*

kendte præstegilde, men tæt østen for kirkegårdsdiget Sankt Knuds Gildes Gaard, eller »Gildegaarden«, som den slet og ret blev kaldt i den senere tid.

Gilde- og købstadsvæsen var i middelalderen tæt sammenknyttede begreber, og navnlig har Sankt Knuds gilderne flere steder spillet en stor rolle. I Hjørring lægges dette da også tydeligt for dagen i byloven af 1505, i hvilken begreberne borger og knudsgildebroder opstilles som identiske.

Denne Hjørring stadsret af 30. oktober 1505 blev givet af kong Hans, der allerede i 1484 havde stadfæstet sine forgængeres privilegier til byen, ligesom i 1459 Christian 1. I denne konges privilegium stadfæstedes udtrykkelig det ældste kendte, Erik Plovpenning's af 1243. Dette kongebrev gav »til den lille, fattige by Hjørrings tarv« indbyggerne tilladelse til »at forsvare sig med de købstads-love, hvormed Viborgs borgere

forsvare sig,« en bestemmelse der næppe kan være bevis for, at der dengang har eksisteret en ellers ukendt Viborg stadsret. Hensigten har blot været at sikre indbyggerne i Hjørring samme retsregler som de i Viborg hævdevundne.

Fremfor så mange andre danske købstæder har Hjørring altså haft sin egen stadsret, der sikrer byen de sædvanlige købstadsrettigheder, foreskriver visse processuelle regler og strafbemyndelser, samt fastsætter grænserne for »byfreden«, d.e. bymarken, nogenlunde identisk med det nuværende byområde.

Hjørrings byjorder var iøvrigt belagt med landgildeydelse til kronen, »en usædvanlig afgift«, som byen var »besværet med udover alle andre købstæder i Danmark«, påstod man senere, men de blev opretholdt og sidst i det 19. århundrede pålignet matrikelnumrene i byen.

Om byens folketal i middelalderen eller umiddelbart efter denne ved man ikke stort.

Hjørring set fra syd. Maleri fra o. 1850. Hvad der giver Hjørrings silhuet en anden karakter end andre danske købstæders, er de tre kirker. På billedet ser man til venstre Skt. Kathrine og til højre Skt. Olai kirke. (Fot. Det kgl. Bibliotek).

Måske har det virkelig betydet en større åreladning, at adskillige borgere fra Hjørring blev hugget ned sammen med et par tusinde af deres lige, da Johan Rantzau i 1534 stormede Aalborg. Man kender egentlig kun byens størrelse i forhold til de andre danske købstæders. Når der f. eks. ved mønstringen over Vendelbo stifts borgere og bønder i Hjørring i 1552 fra byen kun mødte halvthundrede mand, væbnet med bøsser, hellebarder eller spyd, kom der fra Sæby og Skagen det dobbelte antal. De yngre byer havde overfløjet den ældre. I samme retning peger datidens skatteansættelser, og endda stod Hjørringborgerne evigt i restance trods afslag i deres regulære skatter.

Medvirkende årsag til denne nedgang var selvfølgelig de ulykker, som ramte byen, navnlig de mange ildebrande. Omkring 1570 »afbrændte så godt som den hele by«, hvad måske nok især gik ud over borgmester Jakob Ovesen, eftersom »halve byen var mestendels hans«, men naturligvis også var til byens skade, og en menneskealder senere kom pesten, et så kraftigt indslag i byens tilværelse, at man siden regnede årene »efter døden, som regerede 1602.«

Fra statsmagts side blev der gjort flere forsøg på at hjælpe den betrængte by. Magistraten havde fremstillet byens uheldige vilkår uden besejling eller anden næring, kun med »en ringe avling af hvis markjord«, der tilhørte byen, og som endda udenbys folk søgte

at tilrive sig. 1590 blev det derfor bestemt, at byjorderne fremtidig kun måtte besiddes af borgerskabet, og samtidig fik dette lov til at drive handel i Aalborg by, på samme måde som borgerne derfra hidtil havde købslået indenfor Hjørrings enemærker. Byen fik videre fordel af de almindelige bestræbelser for at bringe købstæderne på fode, som da de forskellige markeder, der blev holdt på landet i Vendsyssel, skulle flyttes til købstæderne.

Men — det 17. århundrede stod i de fjendtlige besættelsers tegn. Wallensteins tropper kom til byen omkring 1. november 1627. Flere huse gik op i luer, og adskillige familier flygtede fra byen, der i det hele led under indkvarteringen.

Da Torstensson kom i 1644, var 30 veludrustede ryttere draget ud for at møde fjenden ved Nørre-Sundby tillige med den øvrige Vendelbovæbning. Kun fire af dem vendte tilbage, og byen blev atter besat og udplyndret. Svenskerne havde ingen respekt selv for byens øvrighed. Byens kiste blev brækket op og byseglet stjålet! Veklager lød, omend det måske var noget overdrevent at hævde, at ingen købstad efter sin lejlighed havde været så hårdt besværet .....

Krigen havde tilfulde vist, at Jylland var for svagt befæstet, og planerne om at afhjælpe denne mangel havde nær givet Hjørring dødsstødet. For at ophjælpe den nye fæstningsby ved Hals var man en tid besluttet på at lade såvel Hjørrings som Sæbys indbyggere flytte

Parti fra Vestergade i Hjørring. I forgrunden til højre Skt. Kathrine kirkes tidligere præstegård, en bindingsværksbygning fra det 18. århundrede, nu en del af museet. I baggrunden rådhuset. (Fot. o. 1920 Hugo Matthiessen, Nationalmuseet).

dertil og gøre de to købstæder til almindelige bondebyer.

Det skete vel ikke, men 1647 brændte atter en stor del af byen, selv kampestensgrundvoldene var sprængt i stykker af varmen. Og 10 år senere kom svenskerne igen. Ny besættelse og ny udplyndring. Denne gang blev den aldrende byfoged sat på træhesten, indtil han udleverede hele byens indtægt for skatteåret 1658 — endda uden at måtte trække udgifterne fra. 12.000 rigsdaler blev byens tab opgjort til, en uhyre sum efter de tiders målestok.

Med freden kom endda nye byrder. Konsumtionsbeskatningen virkede særligt trykkende for Hjørring, hvis handelsmonopol i forvejen var stærkt beskåret ved den ulovlige skudehandel, der trivedes ved Jammerbugtens kyst.

Folk ligefrem flygtede fra den betrængte by, som så tilmed med få års mellemrum blev hærget af to store ildebrande. 1693 blev »den ganske by på få huse nær inden et par timers tid jammerligt lagt i aske,« ja, en af byens rådmænd omkom selvsyvende i en kælder. Og netop som den i anledning af denne ulykke indrømmede skattefrihed hørte op, kom der i 1702 en ny storbrand. Så godt som al ældre bebyggelse var dermed udslettet.

Regeringen blev bestormet med ansøgninger om nye lempelser. I byen var der ikke 4 mænd

med 100 rigsdalers formue. 10 års skattefrihed blev bevilget under forudsætning af byens hurtige genopbygning. Man forlangte hverken grundmur eller tegltage, kun at husene skulle have skorsten — hvilket før ikke altid var tilfældet. Rådhuset skulle dog have en vis anseelse, og da byfogden tillige var herredsfoged, skulle herredstinget forlægges dertil. Man kunne så til opførelsen bruge byggematerialer fra det gamle tinghus ved Astrup kirke.

På det tidspunkt var byfogden den øverste embedsmand i Hjørring. Byens magistrat var blevet afskaffet 1682. Den havde endda dengang i en halv snes år haft to borgmestre imod før en enkelt. Men den først udnævnte medborgmester havde kun nået at gøre sig sørgelig berømt i byens historie. Han gerådede i klammeri med såvel sin kollega som rådmændene, ja, rendte ved lejlighed sin kårde igennem en af disse og var allerede 1674 blevet afsat.

Hjørring fik først 1703 sit håndværkerlav — endnu 1730 var der kun een bager i byen — og omtrent samtidig to vægttere mod før een. 1714 var der 14 håndværkere blandt byens henvendte 70 borgere, hvis næringsveje iøvrigt fordelte sig således: 3 kræmmere, 3 øltappere, 3 bestillingsmænd og 26 avlsbrugere, samt endelig 23, der var »ganske fattige og ingen vis næring havde.« Beretningerne fra det 18. århundrede

Parti fra Søndergade i Hjørring o. år 1900. Billedet, der er set imod vest, viser i baggrunden det hus, hvor forfatteren Knuth Becker er født. Gaden er en af byens ældste. Sammenlign billedet på næste side. (Foto-grafi i Nationalmuseet).

tegner i det hele ikke noget flatterende billede af dette købstadsamfund, »en lille landsby« kaldtes den ovenikøbet i 1730, men 1735 var der dog omkring 40 håndværkere i byen foruden dens tre-fire købmænd.

Til byens bestillingsmænd hørte dengang byhyrde, markmand og svinchyrde, samt natmændene. Fra 1728 stammer Hjørring bys markvedtægt, og 1737 blev der vedtaget regler for borgerskabets ret til tørvegravning på Hjørring Hede. Det, at ejeren af herregården Fuglsig, en tidligere Hjørring købmand, cjede en del af byens jorder, gav anledning til stridigheder om fællesdriften. Det kom naturligvis byen til gode, at dens bymark var både stor og god, omend der kun var ca. 975 tønder land ager og eng imod 1300 tønder hede. Fællesskabet blev for agerjordens vedkommende ophævet i året 1806. Halvdelen af heden udskiftede man først 1842, og inden den tid gik byhyrden morgen og aften gennem gaderne og tudede i sit kohorn for at give signal til kvægets ejere om at komme med deres dyr eller afhente dem.

Topograferne fra det 18. århundrede tegner stadig samme billede af Hjørring som den lille uanselige, stråttækte købstad, hvis næring lider under konkurrencen med de handelsdrivende landboer.

Og det 18. århundrede løb ikke til ende, in-

den byens gamle fjende, den røde hane, atter galede over stråtagene. Der var mindre brande i både 1761, 1762, 1767 og 1779, og en brand, der opkom den 10. juli i 1792, da der som sædvanlig var Knudsmarked i byen, blev kvalt i starten, men en større brand i 1793 gjorde 22 familier tillige med skolelærerens husvilde og gav endelig stødet til oprettelsen af en brandvagt i byen.

Mod århundredets slutning begyndte det endelig at lysne. Et distriktskirurgiat var blevet oprettet 1778 og et apotek i 1794, men af større vigtighed var det, at Hjørring fra 1794 blev amtmandsresidens og fra 1801 fik en amtsstue.

Hermed var Hjørring igen blevet det administrative midtpunkt i Vendsyssel, og ikke blot fik mange mennesker herved ærinde i byen, men Hjørring fik nu også i 1802 sit første postkontor, hovedsagelig oprettet af hensyn til amtmandens embedsforretninger. Der gik nu to gange om ugen ridende post fra Aalborg til Hjørring og en gang om måneden kørende pakkepost. Før havde postgangen været privat og alt andet end reglmæssig.

At Hjørring også i det 19. århundrede fik sin store ildebrand, nemlig i 1819, da 3 gårde og huse brændte, var ikke af så skæbnesvanger virkning, som hvad angik fortidens brande. Nu havde man forsikret, og byen blev hurtigt gen-

Parti fra Søndergade i Hjørring 1952. Samme motiv som billedet ovenfor. Trods de ikke gennemgribende ændringer af gadebilledet har dette dog helt skiftet karakter. (Fot. Math. Rasmussen, Hjørring).

rejst. Allerede 1824 roses dens udseende med de røde tegltage, og indbyggertallet, der 1801 var 744, var nu steget til 1100.

Dette havde dog ikke blot den almindelige udvikling til baggrund, men forhold, der, skønt de gjorde landet som helhed stor skade, var til megen gavn for Hjørring bys opvækst. Krigens med englænderne havde nemlig sat en stopper for den vendsysselske skudehandel, engelskmanden opsnappe de jo ethvert skib, der forsøgte at krydse Skagerrak, og de Vendelbo bønder var nødt til at benytte Hjørring som deres handelsby. Dette varede ved, også da skudehandelen efter krigens slutning blomstrede op igen, og nu havde de Hjørring købmænd konsolideret sig, så de selv kunne tage del i denne handelsvirksomhed. Ydermere frigjorde man sig efterhånden fra afhængigheden af Aalborg ved at drive udlandshandelen over Løkken, der blev Hjørrings ladeplads.

I Rawerts beretning om industrin i Danmark fra 1820 siges det, at der ingen fabrikker var i Hjørring. Men forfatteren regnede åbenbart ikke med byens forskellige industrielle virksomheder, som havde bestået fra ældre tid. Niels Blicher skrev 1824, at reberbanen i Hjørring var den længste, han nogensinde havde set, og oplaget af tilsvarende størrelse. Byen havde tillige et par store farverier og ikke min-

dre end fem brændevinsbrænderier, af hvilke det ene producerede henved 25.000 potter brændevin årligt eller omtrent halvdelen af amtets lovhjemlede produktion. Endda steg tilvirkningen i mængde efter 1843, da hjemmebrændingerne gik af brug, og i 1846 var produktionen i Hjørring på ikke mindre end 260.000 potter. Men den nåede sit højdepunkt i begyndelsen af firserne, da der i byen årlig blev fremstillet næsten halvanden million potter brændevin! I denne periode var brænderierne byens største industrivirksomheder.

Et af de brænderier, der bestod til spritordningen af 1918, var anlagt af Thomas Pedersen, Thomas Smed, som han blev kaldt, og som er en af foregangsmændene i Hjørring i første halvdel af det 19. århundrede. Inden sin død 1850 havde han oprettet et hørsvingeri, en vognfabrik, et teglværk, samt ved Liver Aa en oliemølle med grynmølle, savværk og stampeværk. Desuden gjorde han sig fortjent ved at støtte anlægget af de to ældste jernstøberier i Hjørring, af hvilke A. F. Heidemanns, grundlagt 1830, var det største i Jylland overhovedet og efterhånden blev et større etablissement, navnlig kendt for de fremstillede landbrugsredskaber.

Men den Hjørringenser, der må siges at have haft størst betydning for byens opkomst gen-

Østergade i Hjørring. Østergade hører til byens yngre gader, forsåvidt som den ikke går tilbage til middelalderen. Men de store allétræer, der indrammer gaden, er dog plantet i 1825. (Fotografi o. 1900, Nationalmuseet).

nem det 19. århundrede, var købmand Chr. Henrik Nielsen, gennem mange år borgerrepræsentationens formand. Han var virksom for skolevæsenets reformering, byens brolægning, byjordernes udskiftning med meget andet og havde også den største andel i oprettelsen af bank og sparekasse i Hjørring, samt for stiftelsen af dampskibsselskabet »Vendsyssel«, med hvilket Hjørring over Frederikshavn kom i bedre forbindelse med udlandet. Nielsen er sikkert med rette kaldt »den egentlige grundlægger af det moderne Hjørring«.

Hjørring havde omkring 1860 endnu samme omfang som gennem århundreder, idet dog Østergade var opstået allerede i det 18. århundrede, og bebyggelsen af denne gade havde bredt sig forbi Bistrupgaard — nr. 52 — og ind på den tidligere bispegårds jorder. Gadens særkende, de nu så stolte rækker elmetræer, blev plantet 1825.

På det tidspunkt var vistnok endnu kun tørvet brolagt. Men siden tog udviklingen i denne retning fart. 1827 blev den kun »mådeligt bebyggede« gade Strømmen således reguleret og brolagt. Herigennem var der tidligere afløb fra de forskellige væld eller kilder ved foden af Sankt Olai kirkebakke. Korskilde var navnet på den ene af dem og røber, at de har været betragtet som helligkilder. Men samtidig har

de været led i byens vandforsyning, og Bydammen, som de udmundede i, blev 1827 gjort til et plankeklædt og overdækket bassin, fra hvilket trærender førte til det samtidig anlagte springvand, et andet, men stensat bassin, »hvori der altid kan være en stor vandbeholdning, og hvor der er en opstander, fra hvilken vandet stedse springer, samt en pumpe, hvoraf der stadig kan fås en stor mængde vand.« Alt er dog relativt, for efterhånden tørrede kilderne ud, og fra 1894 henlå »Springvandspladsen uden springvand«, som en åben brolagt plads, indtil den nye springbrønd med Axel Poulsens figur blev opstillet i 1935.

Næringsloven af 1857 og kommunaloven af 1868 havde stor betydning for Hjørrings udvikling, men det var først banens anlæg i 1871, der gav stødet til den første moderne udvidelse af byen, og i tilslutning til banegården, hvis placering først var blevet bestemt efter en heftig lokal fejde, i 1860erne førte til anlægget af kvarteret omkring Jernbanegade, Dronningensgade og Korsgade.

Trods den næringsfrihed, loven af 1857 havde givet landdistrikterne, kunne skudehandelen ikke konkurrere med jernbanen, og Hjørring blev ene om handelen i sit store opland. Hjørrings indbyggerantal er i de sidste 100 år mere end syvdoblet. Det var i 1850 1900 mod

Østergade i Hjørring. Samme motiv som overfor. Tiltrods for asfaltering og opførelse af adskillige moderne bygninger har Hjørrings hovedgade stadig sit præg af de store elmetræer. (Fot. 1952 Math. Rasmussen, Hjørring).

nu 15.300. Til befolkningstallets og bebyggelsens vækst svarer udviklingen af erhvervslivet, og en række store forretninger i byen har navnlig deres kundekredse på landet. Det gælder forretningerne i kolonial- og foderstofbrancherne, såvel som dem med tømmer og bygningsartikler, og på lignende måde er Hjørrings industri, samt til en vis grad også byens håndværk afhængig af oplandet og omvendt. Thomas Olesen Løkken har et sted sagt, at næppe nogen anden dansk købstad af størrelse som Hjørring har så mange landkunder, der personligt handler i byen.

Må dette give byen et vist særpræg, så har den jo i henseende til den kulturelle og hygiejniske udvikling fulgt overvejende samme linje som Danmarks andre provinsbyer. Hjørring fik dog forholdsvis sent kommunale gas- og vandværker, og det tiltrods for at anlæggelsen af sådanne havde været ventileret så tidligt som 1856. Planerne blev genoptaget til drøftelse flere gange i løbet af de følgende årtier, men først efter århundredskiftet blev værkernes anlæg besluttet i 1902, og i maj 1903 tændte man første gang de nye gasgadelyster. Allerede 1896 havde et privat konsortium oprettet »Hjørring elektriske Lyskompagni«, der begyndte småt med knap 40 aftagere på tilsammen halvandet-hundrede lampesteder. Dette udvidede værk

blev 1912 overtaget af kommunen, der siden ikke blot har udbygget byens elektricitetsforsyning, men også i samarbejde med landboerne opført det nye højspændingsværk for Nordvestvendssyssel, der blev færdigt i 1925.

Som administrativt centrum rummer Hjørring naturligt Amtmandsgaarden, opført fra ny i 1910 til afløsning af den ældre ved Østergade. Byen er ligeledes naturligt blevet sæde for det store centralsygehus, der går tilbage til byens og amtets første, oprettet 1822, navnlig fordi syfilis dengang havde bredt sig i foruroligende grad, muligvis en eftervirkning af Napoleonskrigene. Den ældste del af det nuværende sygehus blev taget i brug i 1891, men siden er der opført forskellige nye afdelinger, så sygehuset nu udgør et omfangsrigt og moderne indrettet hospitalskompleks.

Amt og by var ligelædes i 1872 fælles om oprettelsen af Hjørring realskole, der efter loven af 1903 blev til Hjørring højere almenskole. Byens gamle latinskole fra 1549 var blevet nedlagt i 1739. Det kommunale skolevæsen med dets flere større skoler går tilbage til den såkaldte »danske skole«, hvis bygning efter en brand i 1693 blev erstattet med en 7 fags bindingsværksbygning.

I den tidligere realskolebygning har Hjørring museum haft til huse siden 1901. Dets stifter

Parti fra Skt. Olai Stræde. I det ældste Hjørring, bykernen omkring kirkerne, har gaderne endnu et helt middelalderligt præg. (Fot. O. Nielsen, Hjørring).

var den kendte amatør-arkæolog, tandlæge Lønborg Friis. I museumskomplekset indgår nu Hjørrings tidligere præstegård, fra 1700-tallet, men når museet i det hele taget har kunnet foretage så store udvidelser skyldes det især privat offervilje og forståelse og kun i ringe omfang statens støtte.

Stat, amt og kommune var derimod fælles om oprettelsen af centralbiblioteket, der i 1927 afløste det ældre kommunale bibliotek, og hvis interiører, på bekostning af Ny Carlsbergfonden, er udsmykket af Valdemar Andersen og Niels Larsen Stevns. Den sidste har her givet en række fremstillinger af historiske begivenheder i Vendsyssel. Flere af dem er gengivet andetsteds her i bogen.

Vore dages Hjørring har bredt sig til alle sider udenfor den gamle bygrænse, over en stor del af de ældre tiders markjorder, hvis villa- og kolonihavekvarterer nu indkranser de tættere bebyggede indre bydele. Der gør sig, hvad angår kolonihaverne ved Hjørring, det særegne forhold gældende, at de er selveje, parcellfor-ninger, der efterhånden forsynes med varig bebyggelse. Forskellige have- og byggeselska-ber har således anlagt kvarteret øst for Tørholmsvej, ligesom der i begyndelsen af inde-værende århundrede voksede et villakvarter op ved Svanelunden. Denne, et af de kommunale anlæg, som forstærker byens grønne præg, er anlagt i 1880erne som kommunalt nødhjælps-arbejde. Byens ældste lystanlæg er Christians-gave, med navn efter Christian 8., som 1843 overdrog den tidligere planteskole til byen. Her er i 1866 opstillet en bronzebuste af Frederik 7. i overnaturlig størrelse, det første mindesmærke i landet, der blev rejst over Frederik Folkekær. Det yngste af Hjørrings anlæg er Sankt Knuds kilde med det største og eneste permanente fri-luftsteater i Vendsyssel.

Som kerne i den moderne by ligger bakken med det gamle Hjørring, kirkerne, torvet, den bredere Adelgade og de gamle, hyggelige, små gader. Men takket være de mange bybrande bærer nutidens Hjørring jo, når bortses fra den ældste bydel, i altovervejende grad præg af de sidste 60-70 år. En af de få mere fornemme bygninger er rådhuset, opført i nyklassisk stil 1833. Amtet bckostede 2/3 af byggeudgifterne, fordi her indtil 1886 også var retslokaler for Vennebjerg og Børglum herreders ret.

De tre kirker inden for bygrænsen er ene om at repræsentere middelalderen, og endda er de, både hvad deres ydre og indre angår, præget af senere århundreders tilføjelser — og ændringer. Men i hvert tilfælde er de et synligt tegn på Hjørrings stilling i længst henfarne tider.

SÆBY

Af Mogens Lebech

Som Sæby købstad ved sin beliggenhed, i venlige helt østjysk prægede omgivelser, skiller sig ud fra Vendsyssels øvrige købstæder, er dens historie forskellig fra disses, i hvert fald for den ældre periodes vedkommende.

Byens oprindelse taber sig vel tilbage i tiden, og det første kendte kongelige privilegium er fra så sent et tidspunkt som 1524, udstedt af kong Frederik 1., ikke til byens borgerskab, men til den, just ikke for det gode kendte, sidste katolske biskop i Vendsyssel, den berygtede Stygge Krumpen, for hans »troskab og villige tjeneste overfor kongen og riget«. Sæby var nemlig ikke i lighed med de andre Vendelbo-byer og flertallet af Danmarks købstæder vokset frem under statens varetægt og støtte, men havde hørt under bispedømmet, der åbenbart ikke før det nævnte tidspunkt havde fundet det fornødent at søge byens købstadsrettigheder bekræftet.

Sæby eksisterede nemlig som købstad også før 1524. Allerede 1465 kendes navnet på en borgmester i byen, der imidlertid som hans eventuelle forgængere og hans efterfølgere indtil 1536 tillige med alle byens borgere var regnet for bispestolens undersåtter. Man kan tænke sig byen grundlagt for at skaffe Vendsyssel en hårdt tiltrængt havneby, men iøvrigt i tilslutning til det Karmeliterkloster, som indtil reformationen bestod i Sæby, og af hvilket bykirken endnu er et levn, den sidste af fløjene i et oprindelig firlænget kompleks.

Det har vel været i følelsen af kirkens vaklende stilling i reformationsrøret, at Børglumbispen sørgede for at få de biskoppelige købstæder — foruden Sæby også Thisted — privilegeret og bragt under autoriserede ordnede forhold. Allerede det følgende år udstedte han en stadsret for

»Maricsted, som og kaldes Sæby«. Sæby byvåben med Jomfru Marias billede er endnu en mindelse om det katolske navn på købstaden, ligesom Guds Moders billede findes på den stadig i kirken opstillede altertavle.

Men biskoppens bestræbelser var på sin vis forgæves, som købstadretten kun i få år kom bispestolen til gode. Det hjalp heller ikke, at han på den almindelige herredag i 1528 fik endnu en stadfæstelse på privilegierne. Reformationen kom, og den mægtige Børglumbisp blev detroniseret, efter at han var hentet frem fra den bagerovn, hvori han havde skjult sig under de urolige tider. I 1536 overdrog klosterforstanderen i Sæby tillige med to »Gudsbrødre« (måske de to sidste munke) deres »kloster og klostervåninger, teglgårds lade og ovn og andre huse, som klosteret retteligen tilhører i Sæby«, til byens behov. Der var efter det »op-rør, som haver været i land og rige« ingen mulighed for, at munkene kunne få føden i klosteret, endsigte holde dets vidtløftige bygninger ved lige.

Selvom bispedømmet mistede herredømmet over Sæby, synes kronen ikke med det samme at have overtaget det. Man måtte endda føre proces for at få det, men striden endte vistnok med forlig, eftersom Peder Ebbesen Galts enke i 1552 overdrog kronen al sin rettighed i Sæby, som manden skulle have fået med sit skøde på den gamle bispegård — Birkelse! Det havde ellers været mere umiddelbart forståeligt, om Sæby købstad havde stået i afhængighedsforhold til det nære Sæbygaard og ikke til det fjerne Birkelse ved Vildmosen. Også Sæbygaard var en af Børglumbispernes hovedgårde, en »lystgård«, hvor de yndede at tage ophold, sagde man, og givet er det, at Sæby må være

Sæby set fra vest. Litografi o. 1850.

Midt i billedet åen, hvis udløb i Kattegat skabte byens naturlige havn.

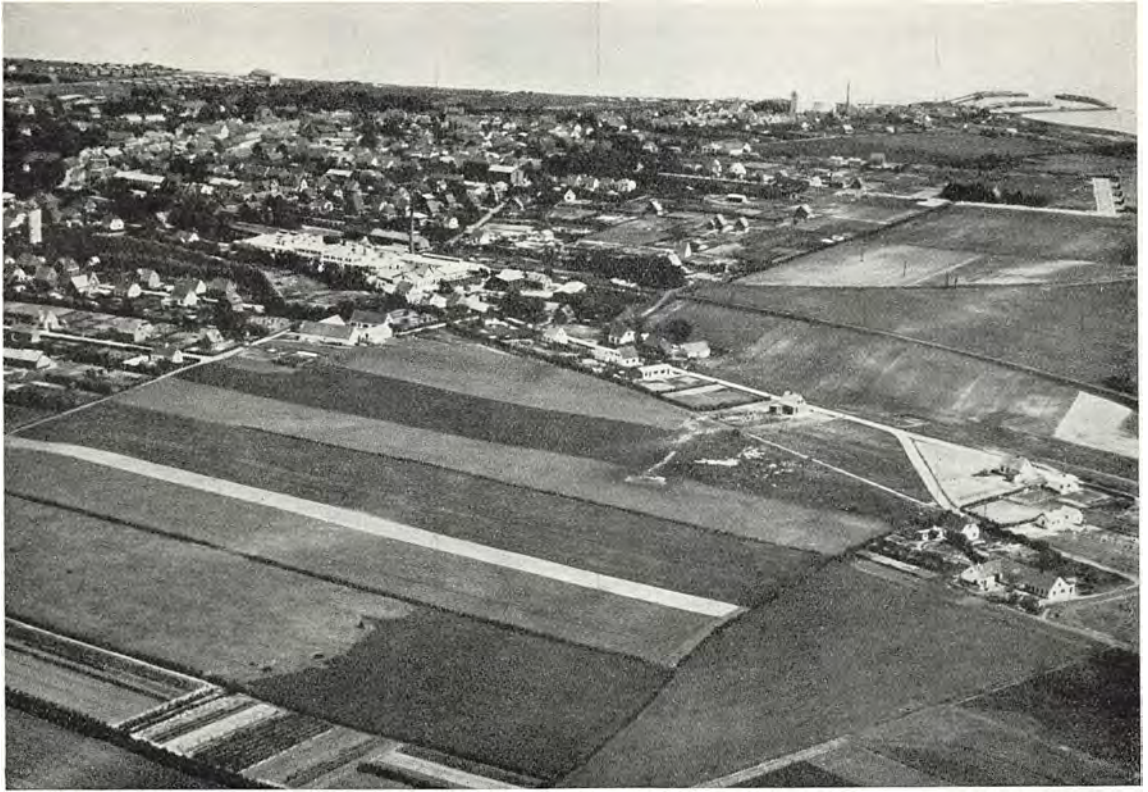
opstået som en del af gårdens tilliggende. Ikke blot danner købstadsområdet nu en enklave i Volstrup sogn, men da kronen i 1560 bortmageskiftede Sæbygaard med tilliggende, blev det fastsat, at borgerne i Sæby skulle beholde den del af gårdens jorder, som de havde i værge og brug, sandsynligvis hele bymarken. Om tilknytningsforholdet vidner endvidere den omstændighed, at Sæbygaard oprindeligt lå i Sæby sogn, under hvilket i det hele havde hørt den østre halvdel af det nuværende Volstrup sogn. Det var Pernille Okse, der efter 1567 at have tilbyttet sig herregården og bøndergodset, udvirkede, at sognegrænsen blev flyttet, fordi hendes bønder drak sig fulde, når de søgte købstadens kirke!

Man ved ikke nærmere, hvornår og hvordan klosterbygningerne forsvandt — Peder Galt var forøvrigt kendt for at have både kirker og klostre, og det blev sagt, at fanden tog ham tilsidst, — men langt senere, i 1683, anvendte man kampesten fra grundvoldene til at udbedre byens havn. Den stedlige tradition vidste ellers, »at klosteret ikke var af de ringeste, såsom deraf haver været hvælvt gange ind udi kirken til de endnu stående mange klosterbrød-

res sæder og stole«. Munkestolene, 20 i tallet, findes stadig i kirken.

Klosterets forsvinden synes ikke at have skadet byen. Sæby var i fremvækst i den sidste halvdel af det 16. århundrede. For vore øjne at se var det lille bysamfund just ikke imponerende, i 1568 129 »gårde, bunker og boder«, men skattelister og mønstringsruller viser, at købstaden på det tidspunkt var i hvert fald den næststørste i Vendsyssel.

Blev Sæby forskånet for den største af de ulykker, der i fortiden så ofte truede købstædernes trivsel, ildebrandene, så måtte dog byen som sine lige døje de fjendtlige okkupationer i det 17. århundrede. Ganske vist mindedes man senere Wallensteins besættelse i 1627 som nærmest gavnlige for byen, idet man fortalte, at den lange smalle stenhavn, hvorigennem byens å havde sit udløb, var anlagt af kejserens folk, da de var her i landet. Enten dette er rigtigt eller ej, har borgerskabet i Sæby jo fået sin del af besættelsens ubehagelige følger, i hvert tilfælde den arme dreng, som en af tyskerne »frequentlicherweise«, som de selv indrømmede, bogstavelig halshuggede! Måske kan det nævnte havneanlæg have stået i forbindelse med den

Flyverfotografi af Sæby set fra sydvest.

Billedet giver et indtryk af byens langagtige udstrækning i vest—øst. I baggrunden øverst til højre kirken og havnen. (Fot. 1950 Sylvest Jensen).

skanse, de fremmede anlagde ved Sæby, og som blev beskudt fra danske orlogsskibe efter et mislykket landgangsforsøg ved Vorsaa. Kuglerne røg tværs igennem byens huse og blev fundet på gaden. Iøvrigt søgte man forgæves at hindre den hemmelige trafik, der fra Sæby blev opretholdt med både Læsø og Norge. I Sæby samledes endelig i februar 1629 en skare udsendinge fra hele Vendsyssel. Det var kommet som et tordenslag, at den øverstbefalende i landsdelen fra prædikestolene havde ladet forkynde ordre om, at samtlige voksne beboere skulle hylde den tysk-romerske kejser! De forsamlede Vendelboer udfærdigede i Sæby en skrivelse til denne, i hvilken de anræbte om at måtte forskånes for sligt og forestillede, at det i hvert fald ikke kunne ske så omgående som ønsket, samt at de nødigt ville skride til hyldningen før befolkningen i de landskaber, der tidligere var blevet besat af tyskerne.

Også under Torstenssonsfejden 1643-45, såvel

som i Svenskekrigene 1657-60, fik Sæby sin andel i ulykkerne. Efter den sidste svenske besættelse herskede der stor armod i byen, og mange folk havde forladt den.

Befolkningstallet var 1672 670. Byen var som andre ikke betydelig nok til, at den efter forordningen 1682 kunne beholde sin magistrat med borgmester og rådmænd. Byfogden blev fra nu af den højeste borgerlige øvrighed.

Har landbruget været af nogen betydning, så var byens hovedaktiver vel nok fiskeriet og havnen. Anlagt i åløbet, som denne fra først af var, forvoldte den gennem tiderne mange kvaler. Forskellige ældre kongebud handler om dens istandsættelse, og i det 16. århundrede havde Sæbyborgerne ret til rishugst i kronens skove for at kunne vedligeholde deres havn. Ved en havnevedtægt, der blev stadfæstet af kongen i 1570, pålignedes der en skillings afgift til havnens vedligeholdelse for hver favn facade de forskellige ejendomme havde imod

Sæby set fra nordvest med åen i forgrunden. Udviklingen har maget det således, at Sæbys omgivelser har bevaret deres landlige karakter. (Fot. Annas Foto, Sæby).

gaden. En overenskomst fra 1655 med Gadholt mænd om at disse årligt skulle levere 20 læs kampesten til Sæby havn mod ret til at græsse deres kreaturer på fælleden nord for byen, førte til, at de udenbys folk vandt hævde på en stor del af fælleden, som altså gik tabt for byen.

Man arbejdede længe på at få de gamle træbolværker afløst af mere holdbarestensætninger. Som foran nævnt fik grundstenene fra det gamle kloster anvendelse i dette øjemed i året 1683. Men havnen var og blev elendig. Danske Atlas skrev i 1769: »I Sæby er god lejlighed til skibsfart, når alene havnen, som af sand er tilstoppet og bolværket næsten øde, blev igen sat i god stand.« Og tilsandingen førte til, at åen i vinteren 1796 skar sig et nyt udløb tværs over den ene af de forfaldne sten-kister. By- og herredsfoged Brorsen gjorde sig nu meget fortjent ved at få opført solide bolværker. Når ikke desto mindre en kongelig kommission i 1799 fik ordre til at undersøge Sæby havns tilstand, var det ikke af hensyn til borgerskabets tarv, men fordi man ville undersøge, om den kunne »vorde et samlingssted for krigs- og koffardiskibe samt transporter imellem Jylland og Norge«. Det siges, at man fra borgerskabets side har bedt sig fritaget for dette havneanlæg, som i stedet for blev udført ved Frederikshavn, — en noget kortsynet handle-måde fra byens side kan man synes.

Det var jo under udsigterne til krig, at man havde syslet med den nævnte havneplan, og Sæby undgik forresten heller ikke at blive berørt af krigsbegivenhederne. Borgervæbningen, et artillerikorps på henved 30 mand, måtte adskillige gange betjene et kystbatteri og gjorde helt god fyldest.

Anderledes da samme borgervæbning 1818 skulle tage affære og støtte politiet i anholdelsen af degnen Dietz, en af omegnens befolkning meget yndet vinkelskriver, der sad i Sæby arrest, men nu skulle overføres til Hjørring. Politiet og væbning måtte trække sig tilbage for den ophidsede folkemængde. Stort bedre gik det imidlertid ikke siden en regulær soldatertrop på 20 mand, og først da en militær styrke på 200 mand gik i aktion, lykkedes det at pågribe degnen samt halvt hundrede andre personer!

»Oprøret i Sæby« var lykkeligt nedkæmpet uden blodsudgydelse, og uden at man havde behøvet at ty til de drabelige kavalleristyrker, som Frederik 6. straks havde stillet til rådighed. Men byen blev erklæret i belejringstilstand, og adskillige af de implicerede i tumulterne idømtes hårde straffe.

Ved overgangen til det 19. århundrede var folketallet i Sæby mindre end i slutningen af det syttende. 1801 havde byen kun 517 indbyggere, og selvom tallet var næsten fordoblet i 1850, var dette blot en følge af den alminde-

Parti fra Algade i Sæby set imod Strandgade. Sæby købstad er endnu i overvejende grad en gammelidags idyl, hvor små hvidkalkede huse med røde tegltage fylker sig ved foden af kirken med det høje gotiske tårn, den tidligere klosterkirke. (Fot. Kbhvns. Foto-Service).

lige befolkningstilvækst. Byen stod i denne periode næsten i stampe.

At både Hjørring og Frederikshavn i samme periode fik deres indbyggertal tredoblet, viser hvad vej det skulle gå.

De to danske skoler, der fra ældre tid havde været i Sæby, den ene var en fortsættelse af den i 1739 nedlagte latinskole, blev i 1807 slået sammen til een. Det stråttækte bindingsværkshus rummede i 1812 foruden lærerens lillebitte lejlighed en skolestue på ni alen i kvadrat! Først 1835 blev der købt en grundmuret gård

til skolebygning, 1860-61 afløst af en til øjemedet opført to etages bygning. Da havde Sæby i 1857 fået sin realskole. Havnen var stadig byens Achilleshæl. En istandsættelse i 1863 førte ikke til det ønskede resultat, og først i 1888 fik man forholdene ordnet så nogenlunde, og der blev nu mere liv ved havnen. På den anden side var det jo lykkedes Hjørring at få jernbanen fra Nørre-Sundby til Frederikshavn lagt den vej om, så Sæby foreløbig ikke kunne drage fordel af det nye befordringsmiddel. »Vi trænger til en mand med sådan rigtig drift, der kan

*Udsigt over »Jernbrønden« ved Sæby. Ældre fotografi.
Opdagelsen af sundhedskilden ved byen betød meget for dens udvikling.*

sætte sving i byen,« blev der sagt i 1887. »Vi trænger til manden med svinget og så en smule jernbane.«

Banen kom jo da omsider, i 1899, og med den som i andre købstæder en ny bydel med moderne bebyggelse. Sæby byplan var ellers som i ældre tid ret enkel, og det mest iøjnefaldende træk det lange gadestrog, der fra havnen løb forbi kirken og torvet og videre mod vest: Strandgade, Algade og Vestergade. Også Søndergade samt gaderne omkring Vestergade var af ældre oprindelse.

Danske Atlas vil imidlertid vide, at byen tidligere havde været større, og at der norden for åen skulle have været en hel gade beboet af fiskere, ligesom Resen på sit kort fra 1677 markerer adskillige siden forsvundne gyder og stræder. Fra 1922 fører foruden Møllebroen til Frederikshavn landevej tillige Langebro over åen til et af de nyere villakvarterer.

Hvad der næsten mere end noget andet har bidraget til at skabe liv i nutidens Sæby er en så moderne foreteelse som badelivet. Før dette

rigtigt kom i flor, syntes det dog, som en anden omstændighed ville have bidraget til byens trivsel, ja kunne gøre den »verdensberømt — et andet Wiesbaden«. Det var den jernholdige kilde, man i 1883 opdagede lige nord for byen, hvor kurhotellet blev bygget 1896. Læger fra ind- og udland sendte deres patienter til jernbrønden ved Sæby. Og til byens berømmelse bidrog dens yndige omgivelser, åen, stranden og skoven. Digtere og malere bar dens pris viden om. Det kan være tilstrækkeligt at nævne navne som Henrik Ibsen, Holger Drachmann, Herman Bang, Gustav Wied, Carl Ewald, Zacho og P. Mønsted.

Henrik Ibsen har i Sæby skrevet »Fruen fra Havet«, hvis sceneri dog ingen tilknytning har til byen. Det har derimod Herman Bangs lille roman »Sommerglæder«, hvis skueplads er Sæby.

Mens Ibsen boede på hotel »Harmonien«, var Bangs tilholdssted det nuværende alderdomshjem, dengang »Classens Hotel« med den dejlige have ned til åen. Om aftenlivet i lindelysthuset og under den store hængeask gik der

*Parti fra skoven ved Sæby. Maleri af Chr. Zacho.
Et af de i lidt ældre dansk kunst meget yndede motiver.*

mange frasagn. På »Rolykke« havde Gustav Wied en overgang sit standkvarter, og her kom også Carl Ewald. »Jeg kender ikke et sted i Europa bedre egnet til hvile end Sæby,« skrev Drachmann, der har besunget »løvfaldspragten i skoven om Sæby Aa«, mens maleren Zacho gerne ville give »al Sydens herlighed for Sæbygaards skov i løvspringstiden.«

Åen igennem den svale skov under det lyssende bøgeløv er kendt fra talrige malerier, og de naturskønne omgivelser har nu i flere menneskealdre været med til at drage fremmede imod Sæby. Turismen er i vore dage af allerstørste betydning for byen, og det siges, at dens indbyggertal, nu 3500, i ferietiden er fordoblet. I den forbindelse er det naturligvis en fordel, at købstadens udvikling i det sidste århundrede ikke har formet sig altfor rivende, og at Sæby i ikke ringe udstrækning har bevaret sit gammeldags, hyggelige præg med lave teglhængte huse og gårde. Enkelte bindingsværksbygninger på Algade går tilbage til det 17. århundrede. Mest

interessant er den lave og lange enetages længe på Algade, i begyndelsen af det 17. århundrede ejet af den daværende borgmester. Der findes også bindingsværkshuse fra det 18. århundrede, men det meste af den ældre bebyggelse har et jævnt empirepræg.

Det gælder også det prunkløse rådhus på Algade, opført i 1842. Iøvrigt er byens halveller heloffentlige bygninger af nyere dato. Men bemærkelsesværdige er de to vandmøller på byens grund. Så sikkert som at sådanne i ældre tider var et uundværligt tilbehør til næsten enhver købstad, ofte dens eneste industrianlæg, så sjældent er det i vore dage at se dem i funktion. Møllen ved broen til Frederikshavnsvejen driver kraftanlægget ved en træuldsfabrik, og på lignende måde udnyttes den maleriske »Stampe« vest for byen, med de gamle bindingsværksbygninger. Det er virkelig et ellers forsvundet idyllisk købstadsbillede fra fortiden, man her den dag i dag oplever.

Sæby er også en af de købstæder, hvis kirke

*Den gamle vandmølle,
»Stampen«, ved Sæby. I
vore dage er det sjældent,
man ser de vandmøller
bevaret, som forhen var
det nødvendige tilbehør
til alle købstæder og of-
test den ældste industri-
elle virksomhed i dem.
Møllen ved Sæby tjener
endda den dag i dag in-
dustrielle formål.
(Fot. Türck).*

har bevaret sit gamle tårn med de gotiske kamtakker. Det hæver sig højt over byens lave tage. I kirken, Marie kirke, finder man de ældste levn fra fortidens Sæby. Her er mange minder fra den tid, kirken udgjorde den sydlige fløj af Maristed kloster. Ikke blot de allerede nævnte munkestole, men også den gotiske altertavle, et nederlandsk arbejde fra omkring 1520, på hvilken Jomfru Marie er fremstillet, stående på en gren af Jesu stamtræ. Endnu en fremstilling af kirkens og klostrets skytshelgeninde findes, op-hængt i sydkapellet, ligesom der er tre krucifikser fra den katolske tid. Og på væggene er der

kalkmalerier fra århundredet før reformationen, atter med Jomfru Marie som midtpunkt, her scener af hendes barndomshistorie. Mens nogle adelsvåbener fra det 15. århundredes midte peger mod herremænd i byens naboskab. Selvom herskabet på Sæbygaard havde Volstrup til sognekirke, har nogle af gårdens ejere bidraget til kirkens udsmykning, mens andet af inventaret er vidnesbyrd om den interesse, borgerskabet gennem tiderne har vist kirken og deres eftermæle. Adskillige epitafier — nogle af dem med portrætmalerier — bærer borgernavne fra fortidens Sæby frem til nutidens.

SKAGEN

Af Mogens Lebech

Skagen er en gammel by, hvis historie går tilbage til middelalderen. Ikke destomindre har man den dag i dag et retsligt afhjernet vidnesbyrd om byens første tilblivelse. Det blev afgivet i 1355 af et nævn på 10 mand, Vendelbønder, af hvilke den ældste sagdes at være 100 år, men hvad de bevidnede havde nærmest sagnagtig karakter. For det var, hvad de havde hørt deres forfædre fortælle om begivenheder langt tilbage i tiden, helt i de dage, da større dele af Danmarks jord lå hen som udyrkede områder, der tilhørte kongen, og som denne frit kunne bortskænke. En konge, hvis navn var glemt, havde da på jagten gæstet Thorkil Skarpe, bonden på Orn, den senere herregård Baggsvogn, »og på hans bøn overdrog samme Thorkil hele Skagen tilliggende mark til græsning for hans vilde stod.« Hyrden, som passede de utæmmede hingste og foler, Thronhed han, havde så ikke blot været den første, der begyndte at fiske på Skagen, men også den, der byggede det første hus der på sin herres vegne, og siden havde flere på samme betingelser opført bygninger der.

Hvor pålidelig denne beretning er eller ikke, så må brevs-kabet ses i sammenhæng med Valdemar Atterdags bestræbelser for at generhverve, hvad gods kronen havde mistet, og hovedformålet var at sikre kronens forstrandsret helt op »til det yderste Skagerev«. Det kom også frem, at beboerne af Skagen plejede at yde fiske- eller pengeafgifter af hver enkelt bod, og det kan skønnes, at Skagen oprindelig var et fiskerleje, som de øvrige i Vendsyssel. Nord for Limfjorden var der mange sådanne, og foruden Sæby, ja, forsåvidt også foruden Frederikshavn, udviklede altså også Skagen sig til købstad.

Hvornår vides ikke. Man har et ældre doku-

ment fra 1299 om Skagens tilhørsforhold til kronen, men det var Erik af Pommern, der i 1413 udstedte det ældste nu kendte og måske Skagens første købstadprivilegium.

Skagen har ikke blot en mærkelig beliggenhed derved, at byen er landets nordligste købstad, men også på den måde, at den altid har bestået og endnu består af to adskilte dele, for ikke at sige tre, nemlig Højen eller Gammel-Skagen og det egentlige Skagen, som atter deles i Øster- og Vesterby, mellem hvilke endda findes den særskilt benævnte bydel Kapelborg. Denne er opkaldt efter et kapel, der var bevaret helt ned i det 18. århundrede, da det blev flyttet til Vesterby, hvor det benyttedes til 1841. To år før havde man nedbrudt det stråtækte Sankt Laurentius kapel, der fra middelalderen havde stået i Højen. Også den gotiske kirke, »den længste i Vendsyssel«, der i den senere middelalder blev opført som købstadens hovedkirke, var indviet til Sankt Laurentius, hvis navn tillige var knyttet til en helligkilde i dens umiddelbare nærhed. Kirkens størrelse taler for, at Skagen på de tider ikke har været nogen helt uanselig by.

Privilegierne blev bekræftet af Christoffer af Bayern i 1442 og af Christian 1. i 1451, og i 1506 fik Skagen, hvad så mange købstæder aldrig opnåede, af kong Hans en stadsret.

Selvom den i det meste var identisk med samme konges almindelige stadsret, var flere paragraffer specielle for Skagen, der iøvrigt indtog den særstilling, at kronens tolder — kronens ombudsmand og skriver, som byretten kalder ham — spillede en fremtrædende rolle som den fornemste øvrighedsperson i byen, og embedet, til hvilket var knyttet besiddelsen af toldergården, var også tit besat med fornemme folk, ja adelsmænd.

*Fugleperspektiv af Skagen 1677. Efter Resens Atlas.
Det naive billede viser den spredte bebyggelse og tvedelingen af byen i Skagen (øverst)
og Gl. Skagen eller Højen (nederst).*

Specielt for Skagen var det ligeledes, at Christiern 2. i 1519 tillod Skagboerne at »nyde deres fri birk og birkeret så langt og så vidt, som Skag sogn rækker,« hvilket sikkert hang sammen med, at byen ikke som andre købstæder var een samlet bebyggelse, og at der endda fandtes spredte bosættelser i det nuværende landdistrikt. Trods birkebrevet blev der gentagne gange gjort forsøg på at oprette andre, af Skagens øvrighed uafhængige fiskerlejer indenfor sognegrænsen, hvilket afstedkom retstrætter og nye kongebud.

Forskelligt tyder på, at Skagen gennem det 16. århundrede var i en opgangsperiode. Fremmede købmænd opholdt sig der året rundt, og der blev indført meget tyskøl. Ligesom selve byskatten blev erlagt i fisk, leveredes der i det hele taget fisk til statshusholdningen, og de indtægter, som flød af de hyppige strandinger, var dengang langt fra uden betydning for statskassen. Det var måske den kgl. tolders vigtigste opgave at sørge for, at de i det lovhjemlede omfang kom kronen til gode.

Ganske vist var de tider forbi, da enhver skibbruden betragtedes som retsløs og hans ejendele som lovligt bytte. Skagen havde haft et ilde ry på sig i de søfarendes mund, og det helt tilbage i middelalderen. Der havde både i Valdemar Atterdags og i dronning Margretes tid lydt klager over den medfart, Hansestædernes skuder fik, når de strandede ved Skagen, endda Hanseaterne ved en overenskomst havde betinget sig ret til selv at bjerge deres gods under eventuelle skibbrud. Dem hjalp det jo ikke, at det synes at have været den kongelige foged, ja, ovenikøbet ved lejlighed en præst, som havde brudt de givne løfter. Selvom man var noget mere human i det 16. århundrede, så gik bestemmelserne om vrug i Skagens byret nærmest ud på at sikre kronen dens rigelige andel i strandingsgodset, og af samme art var egentlig de forskellige kongebud, som i det 16. århundrede søgte at regulere Skagboernes fremfærd ved sådanne lejligheder, selvom det også en gang blev fremhævet, at »deraf sker stor Guds fortørnelse, så og råb og skrig i andre lande.«

Flyverfotografi af Skagen set fra syd.

Skagen er i det hele og store stadig, som den var det i fortiden, en købstad med overvejende spredt bebyggelse og flest enetages huse. (Fot. 1950 Sylvest Jensen).

Ja, det synes at have været en strandingsaffære, der i 1606 havde fået Skagboerne til at optræde så ubesindigt, at de alle som een var dømt i kongens nåde og unåde! Teoretisk havde de alle kunnet komme til at bøde med livet for deres forseelse, men slap med — en ekstra indkvartering af 50 søfolk.

Listerne over indkvartering af militær, over udskrevne søfolk og skattelisterne viser iøvrigt, at Skagen i det 16. århundrede var større end både Sæby og Hjørring. 1583 stillede Skagen ikke mindre end 335 borgere, væbnet på meget afvigende måde med langebøsser, degener, hellebarder og spyd, ja, med forke, men til tallet må svare en befolkning på op imod 2000.

Imod slutningen af århundredet var det imidlertid, som om lykken for Skagens vedkommende lagde roret om. Man burde måske have kunnet forudse det, i betragtning af, at der i 1586 i byen blev født et barn med to ansigter!

Det sidste tiår af århundredet var skæbne-

svangert. I året 1591 og i hvert af de følgende tre år bragte naturkræfterne den ene katastrofe efter den anden over byen. Havet ikke blot krævede menneskeofre i snesevis, men sendte også den ene »vandflod« efter den anden ind mellem husene i Skagens by, og hvad vandet skåned, ødelagde sandflugten. I 1595 var en del af byens »medborgere og andre fiskere, henved 69 mand, omkommet med både og redskaber, hvorved en del af byens borgere, som havde udredet fiskerne med både og redskaber også var kommet til agters .....« Byen søgte og fik gentagne gange skattelempelser.

Det skulle ikke hjælpe på situationen, at det samtidig gik tilbage med fiskeriet, og det var en ringe trøst, at det også ramte andre fiskerbyer. I 1621, året efter at Jens Munk var vendt tilbage fra sit togt til den kanadiske kyst, befalede Christian 4. at forhøre i Skagen, som i de andre nordjydske fiskerlejer, om der, »efterdi fiskeriet nu på nogle års tid haver slået fejl,

Blinde Christian udenfor sit hus. Maleri af Michael Ancher. Billedet giver et indtryk af, hvor spredt og primitiv bebyggelsen i Skagens by var indtil vore dage. Der var heller ikke tale om egentlige gader, og klitterne lå helt op til huse i købstaden.

skulle være nogle mænd og kvinder, som kunne have lyst til at følge Jens Munk til det nyopdagede land for der at bosætte sig.«

Det hjalp ikke stort, at man brændte både en troldkvinde og en troldkarl, der havde forvoldt fiskerne skade med deres kunster.

Klagerne over det svigtende udbytte fra havet vedblev at strømme ind til regeringen. Hertil kom ny vandflod og ny sandflugt. Ikke mindre end 64 beboere blev der i 1648 rejst tiltale imod, fordi de ingen hjemmel havde til de grunde, som de havde rejst nye huse på. De undskyldte sig med, at havet havde bortskyllet deres tidligere boliger i Østerby, så de havde måttet bygge, hvor de kunne finde plads. Den almindelige situation på det tidspunkt sammenfattes således, »at formedelst den hårde og dyre tid var mestendels den gemene mand forarmet og en part af byen for armod og hunger bortdraget.«

Også krigene havde bragt ulykker over byen. Skagen var under Kejserkrigen 1627—29 kvarter for en så fornem fjendtlig officer som korps-

chefen hertug Franz Albrecht, der imidlertid ikke fandt behag i »dette slette og magre sted.« Man ved iøvrigt ikke meget om byens forhold under denne besættelse, sålidt som under okkupationerne i Torstenssonfejden 1643—45 og i Karl Gustavs-krigene. I Torstenssonkrigen var toldergården blevet fuldstændig udplyndret, og byen havde under trusel om at blive sat ild på måttet udrede en brandskat. Under Karl Gustav blev Skagen, der nu sagdes ganske fordærvet af sandfog, helt udplyndret af fjenden, og siden fulgte de brandenborgske og polske forbundsfæller, som næppe gav svensken noget efter. Endelig blev borgerne under den svenske krig udskrevet til landeværn og byen flere gange beskudt af svenske orlogsskibe.

Måske var det en af følgerne af de dårlige tider, at man mod slutningen af det 17. århundrede tilsyneladende begyndte at interessere sig mere for landbruget, og Skagens grandebrev eller markvedtægt blev autoriseret i året 1700.

Byens bedste tid syntes at være forbi, de tider, da den tørrede og saltede fisk dels blev udført

*Jens Røntveds hus. Maleri af Michael Ancher.
Fortidens Skagenshuse var ofte flikket sammen af strandingstømmer.*

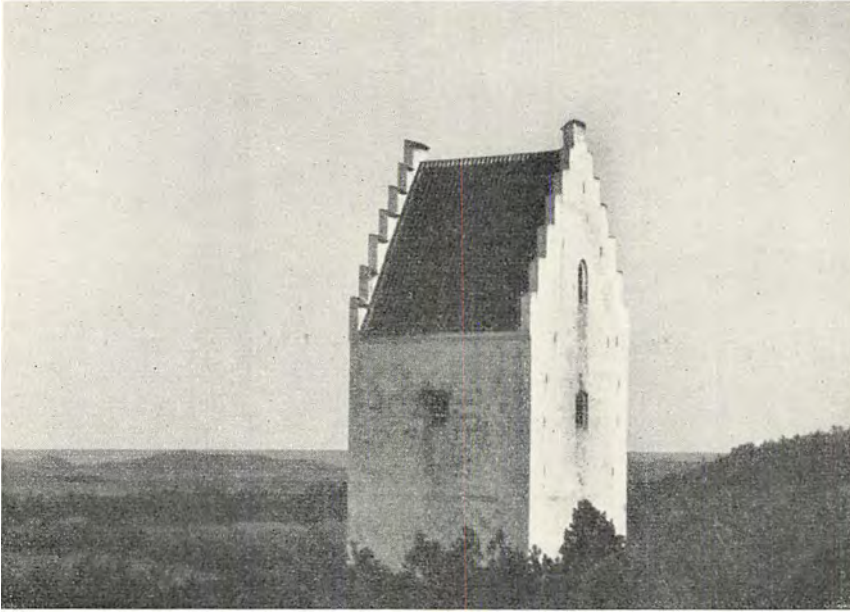
til søs, dels i selve Skagen solgt til udenbys folk og på vogne — ofte bondevogne i ægt — blev kørt sydpå. Skagboerne sejlede med fisk på både Rostock, Danzig og Lübeck. Navnlig sidstnævnte by var hovedaftager med transithandel til det indre Europa. På markederne i Aalborg, Randers og Køge var der gode afsætningsmuligheder, ligesom naturligvis i København, og forøvrigt kom folk også fra Øerne til Skagen for at købe fisk. Den altovervejende del af byens befolkning var fiskere. Der fandtes i det 17. århundrede kun nogle enkelte håndværkere, og af købmænd blot sådanne, som handlede med fisk eller fiskeredskaber.

Folketallet var i 1672 kun 1000, naturligvis også et bevis på byens tilbagegang.

Kun i een henseende opretholdt Skagboerne den gamle standard: De havde fremdeles på alle fremmede steder ry som tyve og røvere, i hvert tilfælde efter hvad en strandet svensk skipper

udtalte i 1704. Og strandingerne var det eneste, noget makabre, lyspunkt i det 18. århundrede, der i de fleste henseender var det syttende ligt. Fiskeriet var stadig i aftagende, og byen blev skiftevis hærget af sandet og vandet.

Byens udseende var i det 18. århundrede om trent, som det må antages at have været før i tiden, og som det vedblev at være til langt ned i det 19. århundrede. Det karakteristiske ved bybilledet i forhold til andre købstæders var den fuldkomne mangel på regularitet og på sammenhængende gadebebyggelse. Der fandtes hverken torv eller egentlige gader; og husene lå spredt over et i forhold til byens indbyggertal meget betydeligt terræn, hvert klyngende sig til en lille forhøjning, der skulle være et nødtørftigt værn mod oversvømmelser eller tilfygning. Det havde voldt vanskeligheder, da Skagen i 1682 skulle takseres til grund- og bygningskat, at »stedets grund overalt i sin circumference

Tårnet af Skagens gamle kirke. Tårnet, der blev bevaret som sømærke, da man besluttede at nedbryde selve kirken, er på een gang et monument over en ældre og anselig Skagens købstad samt over de ødelæggelser, som sandflugten beredte den. (Fot. Th. Andresen, Ordrup).

og længde er sandig og løs, så at ingen considerabel og bestandig bygning kan sættes derpå. « Man havde ikke kunnet afmærke grundene til vurdering og måtte nøjes med at takserer bygningerne. Disse var da og vedblev at være dårlige, selv set i forhold til datidens andre købstæders. Kun ganske enkelte teglhængte huse fandtes, og hvad angik bindingsværket, så var tavlene ikke fyldt ud med mursten, men heller ikke med ler — det skulle hentes for langt borte — derimod uden og inden klædt med træ. Strandingstømmer til planker og brædder var der jo nok af.

Vandet havde med tiden borttaget en del af selve bygrunden, og sandet var stadig en trusel. Det lagde sig helt op til hustagene og måtte skovles væk fra indgangsdøren, om det så var fra adgangen til Guds hus ude i klitterne. H. C. Andersens poetiske skildring af, hvordan Gud selv i stormen kastede jord på Skagens kirke, og at sandet havde dækket den helt med undtagelse af tårnet, er ikke helt historisk virkelighed, hvad digteren godt nok selv vidste. Den efterhånden stærkt brøstfældige kirke blev delvis nedbrudt i 1795, men skibet stod til helt ind i det 19. århundrede, da hvælvingerne skred ned, og sandet lagde sig helt op ad murene. Så først, i 1819, blev ruinerne solgt til nedbrydning. Men tårnet blev opretholdt som sømærke.

Samme skæbne overgik siden det fyrtårn, som i 1745 var blevet opført lidt øst for Østerby til afløsning af et ældre mere primitivt vippefy. Skagens fyr var oprettet i Frederik 2.s tid, efter opfordring af fremmede søfarende i de danske farvande, og var i tidernes løb ofte fornyet, ligesom man først havde anvendt brænde, så tran, så tællelys og endelig til sidst kul til belysningen.

Det første, de kejserlige foretog sig, da de i 1627 besatte Skagen, var at slukke fyret i håb om at afstedkomme indbringende strandinger, og deres håb blev heller ikke beskæmmet. Fyret blev slukket igen af de danske selv, da Englænderne begyndte fjendtlighederne i 1807, og strandingernes antal øgedes atter tillige derved, at adskillige danske skippere frivilligt satte deres skuder på grund, for at de ikke skulle falde i Englændernes hænder. Skagen blev på flere måder et brændpunkt i krigshandlingerne. Byen blev belagt med garnison, ja et skanseanlæg udført, og forskellige krigerske optrin udspillede mellem strandede Engleskmænd på den ene og garnisonen samt borgervæbningen på den anden side. Der kom folk til byen, hvilket gav øget omsætning, ligesom flere kaperskuder blev ført af Skagboer.

Skagens befolkningstal, der i 1787 var 650, muligt så lavt som nogensinde, var i 1801 steget til 8341, og derefter fik byen sin andel i den

Udsigt over Gammel Skagen eller Højen. Mens det egentlige Skagen har fået sin hovedgade af lignende præg som andre købstæders, har Højens bebyggelse stadig samme spredte karakter som hele byens i ældre tider. (Fot. Th. Andresen, Ordrup).

almindelige befolkningstilvækst. Men dens forhold ændredes iøvrigt ikke stort. Beskrivelserne fra det 19. århundredes første halvdel taler om trent det samme sprog, som de fra det attende, enten det drejer sig om mere saglige indberetninger eller rejseskildringer af de kendte digtere, der har besøgt byen, således St. St. Blicher 1839, H. C. Andersen 1859 og Goldschmidt i 1865. Byen ligner en vidt adspredt landsby med enkelte tegltækte huse, sagde en unavngiven rejssende i 1852: »Ingen gader og stræder findes her, ja, ikke en gang en ordentlig indkastet vej.« Beskrivelsen suppleres af H. C. Andersens: »Kornmarker, køkkenhaver ligge med huse og gårde, som de bedst kunne. Det dybe, bløde sand er den egentlige gade; den er hist og her antydet ved snore trukne fra vragstump til vragstump, at beboerne kunne, om ikke holde på gaden, så dog vide dens retning, når vinden løfter den.«

Digteren beskrev videre gæstgivergården, som han boede på, og som var en ny foreteelse. Før havde der overhovedet ingen været. Han var »godt indkvarteret, kun at sovekamrene syntes gamle ruf af skibe, klistrede til huset, og alt synes gennemtrængt af fiskestank.«

Således var forløberen for »Brøndums Hotel«, og dermed for de mere og mindre luksuøse hoteller og pensionater på nutidens Skagen.

H. C. Andersen kunne dog køre ad en anlagt vej næsten til Skagen. Indtil 1854 havde der slet ikke været nogen sådan. Man kørte langs stranden, såvidt det lod sig gøre for vind og vejr, og kunne træffe ikke blot utallige vragrester, men også ilanddrevne lig i strandkanten.

Forlis var stadig hyppige og stadig en indtægtskilde for Skagboerne. Men bjergningsvæsenet var nu sat i system, og det samme gjaldt på den anden side redningsvæsenet. Havde Skagboerne før været ilde omtalt for deres behandling af de strandede, så fik de nu ry for mangen uforfærdet redningsdåd. Et minde på Skagens kirkegård fortæller endnu om de otte Skagfiskere, der omkom under forsøget på at redde »Daphne« af Göteborg i 1862. Kendt blev især, ikke mindst ved Drachmanns indsats, den dristige bådfører Lars Kruse, der en årrække var formand på Skagens redningsbåd. Redningsstationen i Skagen blev oprettet i 1852, og den i Højen 1868. Skagens nye fyr blev bygget 1857—58, og fyret i Højen 1892.

De stigende fiskepriser bevirkede efterhånden en reformering af Skagboernes fiskeri. Svenskerne kappedes med Danskerne om at opkøbe fisken, og man gik mere over til det søgående fiskeri samt til benyttelsen af snurrevåd i stedet for de tidligere landdragningsvåd. Da jernbanen i 1871 var kommet til Frederikshavn, der blev

Fiskere ved Skagens strand. Træsnit efter tegning af Holger Drachmann. Drachmann, som fremfor andre blev Skagens digter, var en af de første kunstnere, som »opdagede« stedet. Han har ikke blot skrevet om Skagen og dens befolkning, men også udført tegninger og malerier deroppe. (Ill. Tidende 1873—74).

en slags hovedstation for fiskehandelen, og den landværts forsendelse af fisken mere og mere kom i forgrunden, indså man i Skagen, at det først og fremmest kom an på gode kommunikationsmidler. Man begyndte derfor at arbejde på en grundforbedring af landevejen til Skagen, og snart kom anlægget af en jernbane også på tale. Foreløbig strandede imidlertid alt på sandflugtsforholdene. Dernæst opstod der uenighed om, hvorvidt man skulle søge i stedet for at få gennemført et havneanlæg. Men man nåede til slut målet, og Skagensbanen blev åbnet den 24. juli 1890.

På det tidspunkt var Skagen ikke mere det fjerne ukendte sted, som kun få dristige rejsende havde besøgt. Da var Skagens kunstnerkoloni længst etableret. Også før i tiden havde vel digtere gæstet Jyllands nordligste punkt, som de allerede foran nævnte, og malere som Rørby, Neumann og Exner havde foreviget scener deroppefra. Men da Holger Drachmann tillige med sin norske ven, maleren Fritz Thaulow, i 1872 for første gang gæstede Skagen, blev en ny tids-epoke indledt. I de tos kølvand fulgte så de andre, Karl Madsen og Nordmanden Skredsvig i 1873, Michael Ancher 1874, Viggo Johansen 1875 og efterhånden alle de kendte navne, der for kortere eller længere tid slog sig ned deroppe: Eilif Pettersen, Oscar Björck, Chr. Krogh, Tuxen, Julius Paulsen, Niss og Therkildsen,

ikke at forglemme Krøyer, der første gang gæstede Skagen i 1882. »Skagen-skolen« blev en af de vigtigste faktorer i 80ernes danske malerkunst, og så længe dens billeder eksisterer, vil livet på det gamle Skagen stå lyslevende for eftertiden.

Det var vel ikke helt efter malernes hoved, at udviklingen omsider nåede Skagen, at byen tilsidst kom i støbeskeen. Uden skyld var de vel ikke, for de spredte jo Skagens ry over alle grænser. Hvad der fremfor alt kom til at sætte sit liv på byen, var dog badelivet og turisterne.

Det var virkelig hos Brøndum, H. C. Andersen tog ind i 1859, men bedriften blev siden flyttet til Østerby, hvor »Brøndums Hotel« blev opført 1873 og siden er udvidet flere gange. Det store Grenens Badehotel blev bygget 1899, og nu er talrige andre hoteller og pensionater kommet til. Det er næppe for meget sagt, at Skagens hjemlige befolkning i sæsonen bogstavelig drukner mellem sommergæsterne.

Men Skagen er stadig en udpræget fiskerby, om så også dens bebyggelse har mistet det gamle primitive præg.

Og Skagen har omsider fået sin fiskerihavn, bygget af staten i årene 1904-07. Allerede Søren Abildgaard, der skrev om Skagen i 1760-erne, fortalte, hvor besværligt det var for Skagboerne at trække deres tunge både på land ved hjælp af primitive »runde stokke eller valser«.

Parti fra Skagens havn. Mens billedet på modstående side viser, at Skagensfiskerne i ældre tid ikke havde anden havn end selve strandbredden, gengiver dette fiskekuttere ved bolværket i fiskerihavnen. (Fot. Türck).

Og byfoged Lund taler i sin beretning fra 1805 om, »hvor ofte det strænge slæb med at sætte fartøjerne på og fra land, bådens løften daglig hver gang den skal bruges, ligeledes på og fra land, forvolder brokskade, sting, hold og andet, hvorfor råd ej her straks kan have«, nemlig fordi der dengang ingen læge var i Skagen. Man må dog erindre, at en stor del af fiskeriet i ældre tid blev forøvet ved landdragningsvåd, og først da der efterhånden blev flere og flere søgående kuttere i Skagen, måtte savnet af en havn blive helt utåleligt. Fiskeriforeningen havde i 1885-86 henvendt sig til regeringen om et havneanlæg, og statens vandbygningsingeniører havde udarbejdet et projekt, men som nævnt valgte man i første omgang at få Skagensbanen gennemført.

Jernbanestationen blev bygget om i 1914, under ledelse af den samme arkitekt, der har givet adskillige andre officielle bygninger på Skagen så nogenlunde det samme stilfærdigt afdæmpede præg, nemlig Ulrik Plesner, der ikke uden føje er kaldt »Skagens bygmester«. Han har tegnet posthus og telegrafstation, sygehus og teknisk skole, jernbanestation og bank, Skagens museum og Brøndums Hotel, foruden Klitgaarden og kirken. I sidste tilfælde gjaldt det dog en omdannelse af en bygning fra 1841, for hvilken ellers selve C. F. Hansen havde været den ganske vist ikke særligt påskønnede mester.

Skagens museum blev indrettet i Krøyers hus, forhen byfogedbolig, og Drachmann-museet er installeret i digterens tidligere bolig.

Skagens rådhus er heller ikke opført som sådant, men er en ældre købmandsgård, der blev købt til anvendelsen i 1868. I én etage, ganske vist, men dog af større anseelse end det bindingsværksfiskerhus, som i 1808 var blevet erhvervet til samme brug.

Skagens indbyggertal er nu godt 8000.

Selvom Skagens bebyggelse har fået et mere moderne præg — det sidste stråtag skulle være fjernet 1902 — så har byen ikke helt mistet sin gamle karakter. Bortset fra at der endnu findes enkelte gamle fjællebygninger tilbage, så er det stadig kun langs hovedgaden, der er tale om en til en vis grad sammenhængende bebyggelse, og vejene er fremdeles uden brolægning. Til erstatning for de klitrækker, der i gammel tid bredte sig ind igennem byen, ser man nu de fleste steder haver ved de overvejende grundmurede huse.

Som en oase i den øde egn virker den store plantage ved Vesterby opelsket af byfoged Lund i begyndelsen af forrige århundrede. Lidt længere mod syd rejser det enlige tårn af den tilsandede kirke sig i sandet som et memento om ældre tider, da de barske naturkræfter havde større magt, og i dyster modsætning til nutidens muntre badeliv står inskriptionerne på

*Fiskere på Skagens strand. Maleri af Michael Ancher.
Blandt de kunstnere, som i stort tal samledes på Skagen i slutningen af det 19. århundrede,
har især ægteparrét Anna og Michael Ancher skildret Skagboerne
og deres forhen ofte trange tilværelse.*

kirkegårdens gravsten, rejst over så mange, der mistede livet ved strandingerne på den umilde kyst.

»Skagen — for et par menneskealdre siden indbegrebet af sand og vand, forlis og jammerfuld rædsel ... en samling stråtækte, duknakede fiskerhytter tømret sammen af fjæl og vraggoods og omgivet af et trøsteløst øde ...« — således begynder Skagens historiker, postmc-

steren i Hjørring, sin digre skildring af byens historie, men opstiller derpå som modstykke det nye Skagensbillede:

»Skagen for nutidens bevidsthed et mondænt badested, en villaby med kongebolig, en kunstnerkoloni, hvis ry for viden om, en driftig fremskridtsby med havn og jernbane, med imponerende pakhuse .....

En Askepot, der blev til en prinsesse.«

FREDERIKSHAVN

Af Mogens Lebech

Frederikshavn må regnes for næstyingst af købstæderne i Vendsyssels. På sin vis er byens historie dog ligeså interessant som de ældre byers, nemlig i den forstand, at man netop på grund af den ringe alder kan følge købstaden fra dens allerførste opståen eller rettere fra dens første bebyggelse, for købstadret fik Frederikshavn først i 1818.

Men man ved, der var en bebyggelse på Fladstrand helt tilbage i det 16. århundrede. At disse strandbyggere, disse få usle fiskerrønner, dannede kimen til det nuværende Vendsyssels største købstad, var dengang ikke til at forudse. Fiskerlejer, mere eller mindre interimistiske bebyggelser, fandtes der så mange af ved kysterne i datidens Vendsyssel, heroppe norden for lov og ret, hvor foruden fiskeriet den uretmæssige skudhandel trivedes. Og der lød for øvrigt fra gammel tid klager over, at der blev drevet ulovlig handel netop på Fladstrand.

Den grund, hvorpå bebyggelsen opstod, var i privat eje, oprindelig delt mellem de to herresæder Bangsbo og Knivholt. 1662 var der godt og vel en snes fiskerhuse, »som haver ganske ingen sæd, men giver husleje, som de fisker til.« Endnu i 1707 mente en 80årig mand at kunne huske den tid, da der kun var fem gadehuse på Fladstrand, men at der så efterhånden var blevet bygget korn- og pakhuse af herremændene på Odden, Knivholt og Bangsbo. Siden kom der flere beboelseshuse, hvis indehavere dog alle var »ugedagspligtige«, dvs. de måtte gå på hovarbejde på de respektive herregårde eller i hvert tilfælde svare jordskyld af deres grunde. Det lille fiskerleje blev imidlertid hurtigt en farlig konkurrent til Sæby købstad. Flere borgere flyttede fra denne by og slog sig ned ved Fladstrand, skønt magistraten protesterede imod, at

der overhovedet blev drevet handel der. Hvad der foruden handel og fiskeri fremmede byens opkomst, var imidlertid fæstningen, Citadellet Fladstrand.

Ved tanken på dette befæstningsanlæg genkalder man sig forholdene under sidste tyske besættelse. Det var nemlig den øverstbefalende over de kejserlige tropper, der i 1627 invaderede Vendsyssel, oberstløjtnant Melchior v. Hatzfeldt, der lod den første, nordlige skanse anlægges ved Fladstrand, et befæstningsanlæg som siden blev bibeholdt, 1675 istandsat og udbygget med en skanse imod syd under ledelse af de kongelige ingeniører Hoffman og Selgen Pedersen, sidstnævnte af den kendte vendsysselske slægt Kjærulf. »De tvende redouter i Fladstrand« fik nu fast garnison, og endelig blev et nyt befæstningsanlæg projekteret af den norske militæringenieur oberst Anton Coucheron for at udføres i årene 1686-87. Fra den tid stammer det stadig bevarede »hvide krudttårn med den røde hat,« som dog ikke udelukkende var beregnet til ammunitionsdepot. Det var tillige et kanonbatteri. I forbindelse med det blev hornværket anlagt, et skanseanlæg med volde og mure, indenfor hvilke der opførtes forskellige militære bygninger, såsom kommandantbolig og mandskabsbarakker. Fæstningens bestyknings var i 1712 48 kanoner af større og mindre kaliber.

Det var på dette tidspunkt, Tordenskjolds navn ofte sattes i forbindelse med Fladstrand. Selvom det er tvivlsomt, at han nogensinde har opholdt sig længere eller kortere tid i byen, så har han i årene 1711-18 ofte ankret op på reden, og Fladstrand var udgangspunktet for adskillige af hans ekspeditioner, både det heldige togt til Dynekilen og det mislykkede angreb på Göteborg, ligesom han herfra kaprede svenske

*Prospekt af Fladstrand i det 18. århundrede. Efter Danske Atlas.
Man ser til venstre det såkaldte »hornværk« med det stadig bevarede fæstningstårn og til højre
byen, samt den gamle kirke, »strandkirken«.*

skibe og vedligeholdt forbindelsen med Norge under den store nordiske krig.

De hyppige flådebesøg og den faste garnison har naturligvis fremmet Fladstrands opvækst, men med fordelene fulgte også pligter og byrder. En tolder var blevet ansat i Fladstrand 1684, og fra 1700 fik byen tillige med pligten til at svare konsumtionsafgift andre byrder fælles med købstæderne.

Og indvånerne, som efter egen påstand kun bestod af fattige fiskere samt »nogle få som brugte tapperi med øl og brændevin«, beklagede sig i et andragende til kongen i 1719 ikke mindst over det tyngende »proprietair-åg«, der medførte adskillige ulemper, blandt andet at de var fæstere af deres huse. »Vi er både borgere og bønder og dog ingen af delene. Borgere er vi ikke, thi vi eje ikke vore huse, og tilmed betaler én af os mere jordskyld end 6 à 8 borgere i købstæderne. Bønder er vi ikke heller, thi vi har ikke så megen jord, at vi kan græsse et får derpå. Så vi ere som af de to køn.«

Selv den enevældige konge var imidlertid

ikke i stand til at bøje lands lov og ret. Herren til Knivholt, dengang Otte Arenfeldt, var jo den retmæssige ejer af hele bygrunden, al den stund han også sad inde med Bangsbo, og forøvrigt var han til tider byen nyttig nok. Ikke blot værnede han udadtil om dens selvstændighed, han havde også skænket både byggegrund og materialier til opførelsen af det kapel, som Fladstrands indbyggere »formedelst vejens længde og besværlighed til deres rette sognekirke«, kirken i Flade, havde fået kgl. bevilling til at måtte opføre i 1686, og som blev indviet i 1690. Otte Arenfeldt lod også opsætte et epitafium til ære for den mand, tolderen Peter Wisbech, som havde den største ære for, at der blev skaffet penge til kirkebyggeriet. Kirken — den nuværende strandkirke — blev annekts til Flade-Gærum pastorat indtil 1921.

Otte Arenfeldt skænkede ligeledes en byggeplads til byens første »danske skole« og viste sig imødekommende overfor indbyggerne, efter at Fladstrand i 1730 var blevet ramt af en større ulykke, en ildebrand.

Flyverfotografi af Frederikshavn set fra sydøst.

Man ser over inderhavnen imod byen. Blandt bygningerne på skibsværftet midt i billedet skimter man det gamle krudttårn, der tidligere dominerede bybilledet. (Fot. 1950 Sylvest Jensen).

Antallet af byens huse, der i 1682 havde været 18, var i 1769 steget til »70 til 80 huse, større og mindre, mestendels bygte af mursten og bindingsværk med stråtag ...«, og byen havde forøvrigt på det tidspunkt »et par nogenledes regulære gader og desforuden en del små stræder og gyder.« Byens samlede civile befolkningstal var mellem halvtredie og tre hundrede, deriblandt en halv snes købmænd, samt seks skippere med egne fartøjer. Fladstrand havde sin største næring af havet.

Byens ejere var på dette tidspunkt ikke mere herregårdsfolkene på Knivholt. Som ejer af både Knivholt og Bangsbo havde Otte Arenfeldt kunnet testamentere hele Fladstrand til sønnen Hans Lorenz Arenfeldt, og dennes enke Mette Bille afhændede i 1749 byen til en af dens egne beboere »indvåner i Fladstrand«, Peder Hansen Høyer. Prisen var 3900 rigsdaler, men Høyer fik 5000, da han i 1775 solgte Fladstrand til Johs. Andersen Gleerup. Ved køb fra ham blev beboerne endelig i årene 1782—95 ejere af deres huse og grunde, idet dog flere af

dem købte både to og tre ejendomme. Gleerup forbeholdt sig imidlertid en årlig grundafgift på ialt 80 rigsdaler, efter hans død erhvervet af Johan Chr. Kehlet, og denne den såkaldte »Kehlets grundafgift« eksisterer stadig, men siden 1832 ejet af Frederikshavns kommune. Beløbet er nu 169 kr. 19 øre!

I en tiårig periode, 1763—73, havde Frederikshavns fæstning været nedlagt, men garnisonen opretholdt. At fæstningen så hurtigt gættableredes, skyldtes Fladstrands betydning for forbindelsen med Norge, der blev understreget af general H. V. v. Huth. Han stillede forslag om, at der skulle anlægges en havn syd for tangen, der forbandt hornværk og kastel, idet der dengang overhovedet ikke var nogen havn, men kun en åben red. Så tidligt som 1675 havde ellers den ene af bygmestrene ved Fladstrand skanse, Selgen Pedersen, henledt opmærksomheden på de gode opankringsforhold, i virkeligheden de bedste på den ganske jyske kyst ned til Middelfartsund.

Man kunne næppe kalde de gamle »Kaase«,

*Parti fra »Fiskerklyngen«
i Frederikshavn. Mens
Frederikshavn, nu den
største købstad i Vendsyssel, i vid udstrækning
er præget af den nyere
udvikling, er bydelen »Fiskerklyngen«
bevaret som
et levn af den gamle hyggelige småkøbstad.
(Fot. Türck).*

mellem hvis lave stendæmninger der var skabt et primitivt læ for fiskerfartøjerne, for et havneanlæg. En egentlig havn blev først anlagt i 1805—og under krigen med Englænderne, først og fremmest som kanonbådsbasis, altså en realisering af Huths nogle år ældre plan.

Anlægget kom til at spille en ikke ringe rolle i krigsårene, da her var stationeret en kanonbådsflotille. Fra Fladstrand blev mange førselskibe konvojeret til Norge, ligesom kaperskuder, der hørte hjemme i selve Fladstrand, hjembragte adskillige priser. Netop kapervæsenet gav stødet til, at byen fik en særstilling, eller rettere blev sidestillet med købstæderne, idet priser kun måtte sælges i sådanne.

I det hele taget stundede det mod byens op-højelse i købstadstanden. Fladstrand havde fået sin byfoged, ligesom Horns herreds tingsted var henlagt til byen, hvor også herredsfogeden havde bopæl. Overfor amtmanden fremholdt den sidste i en skrivelse 1816 de mange grunde, der talte for at gøre Fladstrand til en købstad, blandt andet den nye og fortræffeligt beliggende havn, og byens egen beliggenhed »i hjertet af det korn- og kvægrige Vendsyssel, situert ved Kattegattet midt imellem Oceanet og Østersøen, og derved så at sige udsøgt til trafik og oplag«.

Selvom krigstiden med de store militære indkvarteringer på sin vis havde været byrdefuld, havde den dog i høj grad gavnet byens erhvervsliv. Blot havde det siden vist sig, at de let tjente penge atter var gået let. »Luksus indfandt sig hos næsten alle klasser. Enhver, der havde mindste anledning, byggede og udsmykkede sine værelser med forhen ukendte kostbare møbler og tilsatte derpå fortjente penge ...«

Efter freden kom næringslivets stilleståen og dermed fattigdommen. Mange flyttede fra byen og fortrød det måske alligevel, for deres ejendomme stod tomme tilbage efter dem uden at kunne sælges. »Byen udgør i sig selv således en beklagelig og ynkværdig kontrast imod den udvortes sirlighed og elegance, da den tæller over 100 huse og gårde, mest teglhængte, deriblandt adskillige 2 etagede og smagfulde bygninger ...«

I praksis var Fladstrand allerede en købstad, havde efterhånden uden protest tiltaget sig alle en sådans rettigheder. Skulle disse nu berøves den, ville det betyde dens ruin!

Ved kgl. resolution af 25. september 1818 blev Fladstrand da også købstad med det nye navn Frederikshavn, opkaldt efter folkefaderen, Sjette Frederik.

Til trods herfor blev den alligevel ikke, som påtænkt, betroet bestyrelsen af den nye havn,

»Fiskerklyngen« i Frederikshavn efter ældre fotografi.
Bemærk i strandkanten de såkaldte »Kaase«, byens ældste primitive havneanlæg.

men der blev 1822 oprettet en kgl. havnekommission. Havnearbejderne var iøvrigt blevet fortsat og først afsluttet 1815, en afslutning, der tør betegnes som foreløbig, for i det følgende hundredår er havnen atter og atter blevet forbedret og udvidet, stadig på bekostning af staten, der ejer havnen.

Det senere rutebådsbassin er resultatet af en udvidelse 1830—33, og i 1853 byggedes et 200 alen langt dampskibsbolværk. En uddybning i 1855 var med den tiltagende udnyttelse ikke tilstrækkelig, navnlig fordi havnen blev anvendt som nødhavn. I januar måned 1861 havde 200 fartøjer fyldt den til munden. Nye udvidelser og uddybninger fulgte i de følgende år, og den kommission, der i 1877 blev nedsat for at afgive betænkning om en hårdt tiltrængt nødhavn, foretrak Frederikshavn fremfor konkurrenterne Skagen, Læsø og Hirsholmene. De heraf flydende udvidelsesarbejder var fuldført i 1894. Siden er der fremdeles foretaget uddybnings- og udvidelsesarbejder både i selve havnen og i sejllobet.

Med fuldførelsen af Kielerkanalen mistede Frederikshavns havn vel noget af sin betydning. Tidligere havde jo al sejlads på Østersøen måt-

tet gå nord om Skagen. Man regnede med, at halvhundrede tusind fartøjer kom den vej i 1880erne. Det satte sine spor, også derved at henved en fjerdedel af de strandinger, som dengang fandt sted på de danske kyster, skete ved Skagen og i Aalbæk Bugten, hvilket ikke kunne undgå at gavne det økonomiske liv i Frederikshavn. Men også som kulstation og provianteringshavn lå byen bekvemt på skibenes alfarvej. Havnen gæstedes af så mange fremmede fartøjer, at bylivet til tider kunne få et helt internationalt præg, som man siger smittede af på dens handelsstand, der fik et vist flot sving over sin væren og færden.

Et særligt kapitel i havnens historie var de helt eventyrlige sildefangster, før og under forrige verdenskrig, fremfor alt i årene 1912—13 og 1916—17. Byen besejles fremdeles af et stort antal skibe, ligesom adskillige er hjemmehørende i den, navnlig fiskekuttere. Frederikshavn havde en overgang landets største kutterflåde på over 200 fartøjer.

Også Frederikshavns industrielle opsving var fra første færd knyttet til havnen, de ældre foretagender som kalkværket og det siden nedlagte jernstøberi på Frydenstrand. Byen har nu

Krudttårnet i Frederikshavns fæstning. Det såkaldte »hvide krudttårn med den røde hat« var ikke blot et ammunitionsmagasin, men tillige indrettet med skydeskår for kanoner i øverste etage. (Ældre fotografi).

flydedok og flere værfter, ligesom jernstøberier og maskinfabrikker arbejder i tilknytning til det moderne storfiskeri.

At Frederikshavn i 1871 blev endepunkt for Vendsysselbanen, har naturligvis, såvelsom anlægget af Skagensbanen i 1890 og banen Nørre-Sundby-Sæby-Frederikshavn i 1899, også bidraget til byens trivsel. For byen var ikke uafhængig af det omgivende bondeland, og forresten var der i selve købstaden langt ned i tiden et betydeligt kohold, tallet endda større omkring 1890 end et par menneskealdre længere tilbage.

At det imidlertid først og fremmest er havnen, som har været af betydning for det moderne Frederikshavn, ses også på byplanen. Dennes tyngdepunkt ligger så udpræget imod syd, forretningskvarteret ud for havnen og de nyere villakvarterer, »Lille Frederikshavn« langs Søndergade. Et virvar af gader set i forhold til det par stykker, der eksisterede for blot hundrede år siden. Gadetallet, der i 1921 ikke havde nået 100, er nu stærkt på vej imod de 200.

Her må det dog tages i betragtning, at Frederikshavn købstad i den mellemliggende periode har fået en større udstrækning og naturligvis et tilsvarende øget befolkningstal. Efter at en del af Flade sogn i 1939 blev indlemmet i Frederikshavn, er denne med over 18.000 indbyggere jo den største købstad i Vendsyssel.

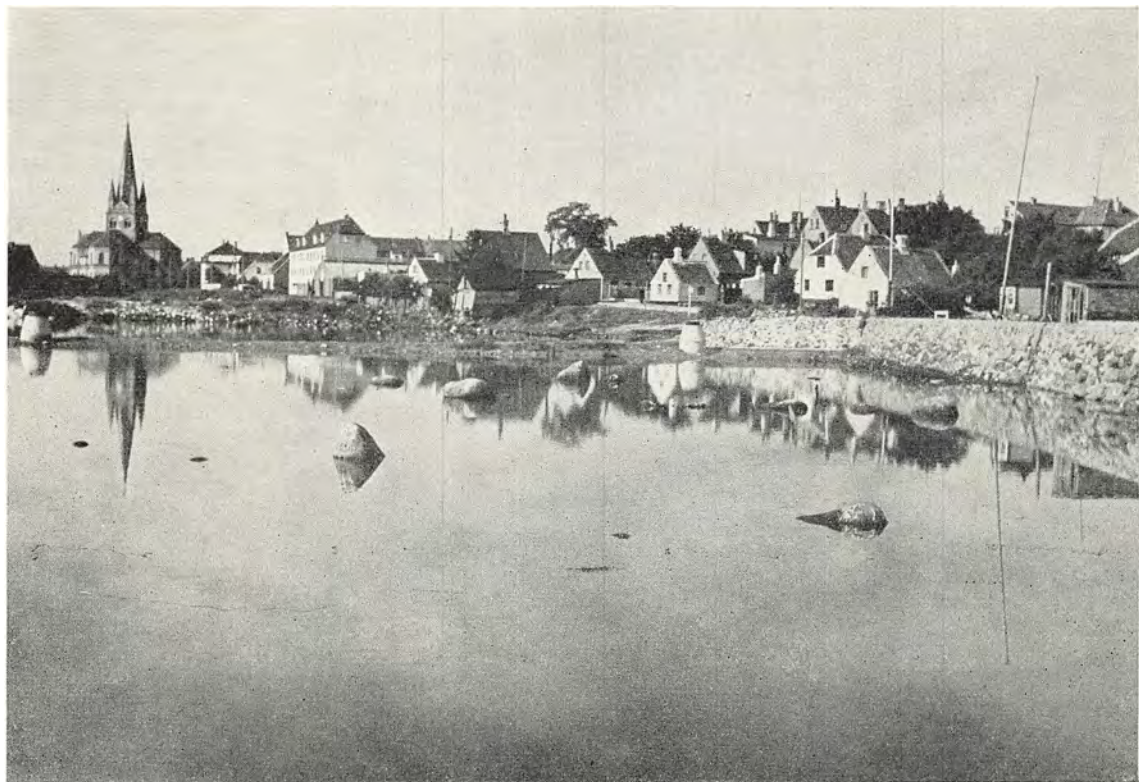
Skønt den gamle fisker- og fæstningsby i det store og hele har ændret sit udseende, er der dog nogle levn fra fortiden tilbage. Jordværkerne af Nordre og Søndre Skanse er i behold, såvel som den tidligere kommandantbolig, der nu anvendes som kommunal administrationsbygning. Også krudttårnet, byens gamle vartegn, er bevaret, men dets butte silhuet behersker ikke som i fortiden helhedsindtrykket af byen. I stærk kontrastvirkning til det hæver den nye kirkes spir sig over den polygonære kirkebygning, der er opført 1891—92, efter at staten havde ladet holde auktion over Fladstrand gamle fæstning. Kommunen købte det hele. Fæstningsporten blev fjernet, og kirken opført på hornværkets grund.

Foruden sognekirken har både metodistsamfundet og baptistsamfundet hver deres kirke i Frederikshavn.

Til byens udvikling svarer de forskellige kommunale bygninger, først og fremmest de anselige skoler, der er trådt i stedet for det ældste skolehus. Noget særligt for byen er forøvrigt dens fiskeskipperskole.

Hvad angår byens gasforsyning, så fik byen sit første gasværk i 1871, men det blev 1898 ødelagt ved en eksplosion, og Frederikshavn var derefter indtil opførelsen af et nyt værk i 12 år uden gasbelysning. I de senere år, siden 1937,

*Parti fra Frederikshavns havn.
Købstadkirken, opført 1891—92, er nu et iøjnefaldende led i byens »skyline«. (Fot. Türck).*

har man også på kommunens foranstaltning iværksat en rationel udnyttelse af det længe før kendte for Frederikshavn og opland specielle fænomen, naturgassen, og der leveres gas til både private og kommunale foretagender.

Taget som helhed har Frederikshavns bebyggelse en broget karakter, som andre købstæders jo særlig præget af det sidste hundredår. Rigtig gamle huse findes, som en følge af byens relativt unge alder, ikke, når bortses fra den allerede nævnte til kommunalkontorer anvendte kommandantbygning, der i sine ældre bestanddele går tilbage til det 18. århundrede.

Men nord i byen, ved torvet, er bevaret adskillige borgerlige bygninger, der giver en forestilling om svundne tiders Frederikshavn, hvidkalkede enkle empirehuse med røde tegltage. De gør sig ikke mindst gældende i den bydel, som kaldes Fiskerklyngen, og som gennemkrydses af de maleriske gyder, Strandgade og Fiskergade med deres henved 30 småhuse.

Det er ikke alene beliggenheden ved havet,

der giver Frederikshavn charme. To naturskønne lystanlæg er knyttet til byen, imod nord Plantagen, anlagt i 1840erne, og mod syd Møllehuset, den tidligere Bangsbo Vandmølle, købt af kommunen i 1885. Også andet af den gamle herregårds tilliggende er kommet under byen. Det skete dengang gårdens litterære æra var forbi, den periode, da den i Johan Knudsens eje havde været samlingssted for hans store vennekreds af kunstnere. Da han solgte den til udstykning, fik kommunen fra privat side som gave den 71 meter høje Pikkerbakke, fra hvilken der er udsigt over by og egne og over den friske strand, der med sine bademuligheder øger byens tiltrækningskraft. Badesanatoriet Frydenstrand, oprettet i 1897, er forøvrigt moderanstalt til det året efter stiftede Skodsborg Sanatorium ved Øresund.

Mod syd strækker havnemolerne deres fangarme langt ud i Kattegat. Yderhavnen fik aldrig den betydning som nødhavn, man havde tænkt sig. Det kom af, at dampskibene for-

Parti fra havnen i Frederikshavn. Mens det svære fæstningstårn forhen var ene om at dominere havnebilledet, indgår pakhuse, kraner og kulbunker nu som væsentlige led af dette. (Fot. Wenck).

Parti fra havnen i Frederikshavn med passagerbådernes anlægspladser. Havnelivet i Frederikshavn får præg af turisttrafikken til de andre skandinaviske lande. (Fot. Herluf W. Jensen, Frederikshavn).

trængte sejlskibene. Af desto større betydning er i vore dage turisttrafikken. Fra Frederikshavn er der fast dampskibsforbindelse til både Norge og Sverige.

Men uafledigt er fiskekutterne på vej ud og ind ad havnen. Frederikshavnerfiskeriet er ikke blot det væsentligste led i købstadens, men også et vigtigt led i Danmarks erhvervsliv.

BRØNDERSLEV

Af Mogens Lebech

Brønderslev er så afgjort barnet mellem de vendsysselske købstæder, som købstad en opkomling i forhold til selv så ny en by som Frederikshavn. Byen fik købstadret så sent som i 1921 og har altså endnu ikke kunnet fejre så meget som et 50-års jubilæum.

Men det er ganske ejendommeligt at iagttage, at baggrunden for dette nye købstadsamfund stort set var af samme art, som den for så mange andre, der blev skabt i »arilds tid«.

Forsåvidt eksisterede Brønderslev jo også i hine fjerne dage, idet man regner lev-byerne for at være opstået for henved halvandet tusinde år siden, men dengang kun som en almindelig bondeby, ganske vist en kirkeby, som indtil det 19. århundredes sidste halvdel absolut ikke havde noget købstadmæssigt tilsnit. Den omstændighed, at der i det 18. århundrede blev drevet noget pottemageri i byen, har intetsomhelst med dens senere skæbne at gøre, selvom det var sjældent, at man på disse kanter lavede de kendte sorte jydepotter.

Men den moderne købstad har virkelig samme forudsætninger som så mange middelalderlige. Den er, som adskillige af disse, opstået i tilslutning til et marked ved et vejknudepunkt. Både det første og det sidste er imidlertid af nyere dato.

Indtil for godt og vel hundrede år siden lå Vester Brønderslev by så langt fra hovedfærdselsåren gennem Vendsyssel, nemlig landevejen der fra færgestedet i Nørre-Sundby førte til Hjørring, at trafikken overhovedet ikke kunne have nogen betydning for sognebyens erhvervsliv. Så at sige berørte landevejen kun den vestlige del af Vester Brønderslev sogn, ligesom vejen til Saltum og Vesterhav også løb udenom sognebyen. Disse forhold blev ændret i be-

gyndelsen af det 19. århundrede. 1827 blev der afstukket en ny vej fra Nørre-Sundby til Hjørring, som i lige linje skulle passere Vester Brønderslev sogn nogle 100 alen øst for sognebyen. På grund af de økonomisk sløje tider trak anlæggelsen imidlertid i langdrag, og først 1832 blev vejen anlagt over de sumpede engdrag sydøst for Vester Brønderslev og videre frem imod nord. Hvor den skar sogneskellet, blev der nu bygget en landevejskro, og til denne overførtes omtrent 1836 de til den tidligere Bækkens eller Vrangbæk kro knyttede privilegier.

Det samme skete 1843 med det efterårsmarked, som hidtil havde været holdt ved Bækkens kro. Vendsyssel har altid haft sine egne handels-sædvaner, til hvilke ikke mindst hørte en udpræget tendens til at drive ulovlig handel, og hverken markedet ved Vrangbæk kro, sålidt som oprindeligt heller ikke det ved Brønderslev kro, var på nogen måde autoriseret.

Det ene marked blev endda til flere. Først var det navnlig dagen efter de store oktober-markeder i Hjørring og Løkken, at der samlede sig handelsfolk og andre markedsgæster ved Brønderslev kro for at fortsætte handelen der, men siden blev det skik, at der hver onsdag fra september til jul blev holdt kreaturmarked ved kroen, og til disse selvgjorte markeder, der forøvrigt også trivedes ved andre kroer i Vendsyssel, kom der ofte flere markedsgæster end til de officielle markeder.

Da der hverken var politi eller sognefoged til stede, kunne der imidlertid forekomme den ene og den anden slags uorden, ligesom folk og fæ fyldte op på landevejen til gêne for den almindelige færdsel.

Myndighederne, især amtsrådet, havde op-

Markedsscene fra Vester Brønderslev. Træsnit efter tegning af Vilhelm Rosenstand. Det er efter de bedste forbilleder, når Vendsyssels yngste købstad, Brønderslev, er vokset op på basis af markedshandelen. Denne gik på dette sted kun tilbage til omkring midten af forrige århundrede, men den almindelige udvikling bidrog til dannelsen af det hurtigt opvoksende købstadsamfund. (Efter Ill. Tidende 1862—63).

mærksomheden henvendt på disse ulovlige markeder, men først da der direkte blev rejst krav om deres afskaffelse, tog man for alvor sagen under behandling. Pudsigt nok var det nogle beboere i selve Vester Brønderslev, der havde klaget, og sogneforstanderskabet var da også af en anden mening, den nemlig at i hvert fald de to oktobermarkeder var af så stor betydning for egnen, at man foreslog at opretholde dem. Med 5 stemmer mod 4 gav amtsrådet sin tilslutning hertil, tiltrods for at herredsfogeden rådede fra, og den 7. marts 1861 gav ministeriet sin autorisation.

Opretholdt blev foruden de to oktobermarkeder tillige Brønderslev septembermarked, det såkaldte »Store Brønderslev Marked«, der snart blev toneangivende for kreaturpriserne i almin-

delighed og i betydning kunne sammenstilles med selve Hjallerup marked. Siden blev der oprettet et forårsmarked og fra 1897 månedsmarkeder. De blev alle holdt ved kroen.

Det blomstrende markedsliv og den tiltagende landevejstrafik gjorde, at der efterhånden bosatte sig forskellige næringsdrivende, dels hvor vejen fra selve byen stødte til chausseen, men også inde i byen. Bebyggelsen ved landevejen tog til, her lå kroen med brevsamlingssted, her lå købmandshandel, jernstøberi, teglværk, uldspinderi, rebslageri, vognfabrik og endnu flere virksomheder.

Det var på Brønderslev kro, at passagererne måtte overnatte under de uheldige ture, der i 1862 blev foretaget med det landevejsdamplokomotiv med tilhørende vogntog, som man hav-

Flyverfotografi af Brønderslev set fra øst.

I forgrunden kvarteret Rosenvænget, bag hvilket Bredgade løber skråt op mod øverste venstre hjørne. Midt i billedet den nye kirke. (Fot. 1950 Sylvest Jensen).

de næret så store forhåbninger til. Men datidens veje kunne ikke bære »dampelefanten«, der på den anden side heller ikke tålte at køre i søk, og efter kort tid blev helt ubrugelig.

Nej, det var i det hele taget ikke landevejs- trafikken, der skulle tjene den nye tid og dens næringsliv, det var jernbanetrafikken. Og jernbanens anlæg satte punktum for videreudvikling af det opvoksende bysamfund ved Brønderslev kro. Denne selv fandt sin konkurrent i den nye gæstgivergård, der blev bygget overfor Brønderslev jernbanestation inde i byen på Vestergaards mark. Jernbanen gennem Vendsyssel blev åbnet for offentlig trafik den 16. august 1871.

Bendt Madsen fra Hune kro, som byggede det nye gæstgiveri, købte også Vestergaard, hvis ejere ikke vel kunne forlige sig med jernbanen og dens ødelæggelse af den landlige fred, og købet kom både gæstgiveren og hans familie til gode, for ved jernbanestationen fik det nye Brønderslev sit centrum.

Byen blev bygget op omkring de to i fortsættelse af hinanden anlagte amtsveje, nemlig nuværende Bredgade, tidligere Jerslevvejen fra byen til chausseen, og Saltumvejen, nu Vestergade. Andre ældre gader var Jernbanegade, først kaldt Stationsvejen, Nørregade, Algade og Nygade. I hver af dem var der endnu i midten af 80erne kun nogle få mere eller mindre anseelige huse, men fra da af tog udviklingen for alvor fart.

På forskellige områder var naturligvis forholdene en tidlang ret primitive. Da byen har en ret lav beliggenhed, løb på begge sider af alle veje brede og dybe grøfter med broer over til de enkelte huse. Algade blev først kloakeret i 1890erne, men ikke før 1907 blev der lagt en samlet plan for hele byens kloakering. Den første brolægning lod amtet lægge omkring århundredskiftet, nemlig i Bredgade, Jernbanegade og Vestergade. Dernæst brolagde kommunen en del af Algade i 1901, samme år som der blev gadebelysning med petroleumslugter.

Bredgade i Brønderslev set imod nord. Billedet er taget i begyndelsen af dette århundrede, da byen endnu havde præg som en større stationsby med overvejende lave huse. (Fot. C. M. Hansen, Brønderslev).

Samme motiv som på det øverste billede, fotograferet i 1952. Gadebilledet er ændret og har antaget en mere købstadmæssig karakter. (Fot. C. M. Hansen, Brønderslev).

På sin vis tegner befolkningstallets vækst det tydeligste billede af udviklingen, idet man dog må erindre, at købstadsområdet dækker hele det tidligere Vester Brønderslev sogn med dets landlige bebyggelse udenomkring købstaden. Indbyggertallet, der 1850 var 981 og i 1875 1914, var i 1901 steget til 3176 og i 1921 til 5169. Nu er det over 8000.

Det siger sig selv, at en by som Brønderslev, Danmarks yngste købstad, ikke kan have noget

alderdomligt præg, ja næppe nok idyller, hverken af landlig eller bymæssig art. Brønderslev er stationsbyen i stort format med den uensartede nymodens bebyggelse, der har udslettet næsten ethvert spor af den ældre bondeby. Selvom der har været storkrede på taget af posthuset, lige siden det blev bygget sidst i 80erne, og det til trods for, at det ligger klods op ad banen.

Byen, der naturligvis har sine købstadkommunale institutioner og bygninger, er tillige cen-

Parti fra friluftsbadet i Brønderslev. Som selve den nye by ikke frembyder scenerier af historisk eller idyllisk karakter, er landskabet omkring byen hverken romantisk eller afvekslende. De vide udsyn over det flade land har dog sin charme, og der er i hvert tilfælde noget på Brønderslevs beliggenhed midt inde i landet ved anlæg af det fuldt moderne friluftsbad. (Fot. Jonals Co.).

trum i en retskreds. Det hele sogn var i 1825 blevet henlagt til Børglum herred med tingsted i Hjørring, hvilket længe gav anledning til utilfredshed, men da amtsrådet i 1885 besluttede at søge tingstedet flyttet til Brønderslev, strandede dette på stærk modstand i Hjørring. Først i 1920 lykkedes det at få oprettet et bidingsted i Brønderslev by, hvilket man imidlertid i denne ikke fandt tilfredsstillende. Dog var det først i 1940, at Brønderslev omsider blev centrum i en helt ny retskreds, hvilket gav anledning til opførelsen af Brønderslev dommergård.

Der har i Brønderslev været både en folkehøjskole og et lærerinde-seminarium, hvilket

sidste dog kun bestod i få år, efter at højskolen var nedlagt i 1904.

Kirken, opført efter tegning af arkitekt Valdemar Schmidt, afløste i 1922 den gamle kirke, der nu benyttes som begravelseskapel og delvis har bevaret sin udsmykning fra den lange periode, gennem hvilken den var centrum for Vester Brønderslev sogn.

Hele dette blev, som alt nævnt, inddraget under købstadområdet, under hvilket der foruden selve sognebyen efter almindelig Vendelboskik ligger om ikke formelige landsbyer, så dog forskellige samlinger af gårde og huse, og dertil herregården Nibstrup, en overgang i det

*Nygade i Brønderslev.
Den så unge købstad kan
opvise gadebilleder med
så kompakt høj bebyggelse,
som dette moderne foto-
grafi viser. (Fot. C. M.
Hansen, Brønderslev).*

19. århundrede en komplet hovedgård med et tilliggende på over 200 tønder hartkorn bøndergods. Endnu i begyndelsen af det 19. århundrede var bønderne i Vester Brønderslev by fæstere dels under Nibstrup, dels under en anden større gård i sognet, Kornumgaard, der imidlertid ikke nåede op i de komplette hovedgårdes række, og endelig under Hjermeslevgaard.

Men den moderne købstad, Brønderslev, er jo et produkt af handel og industri. For dens erhvervsliv har især jern- og maskinindustrien

spillet en fremtrædende rolle. Begyndelsen blev gjort af Peder Nielsen, der i 1886 oprettede en mindre fabrik for bygningsbeslag, Pedershaab, nu to store fabrikker, der beskæftiger 7-800 arbejdere. En anden fabrik har klokkestøbning som speciale, og på en tredje, udgået fra en i 1882 startet smedeforretning, fabrikeres »Brønderslevplogen«, et landskendt produkt.

Det er altså ikke med urette, at Brønderslev fører tandhjul og plov i sit byvåben fra 1928. Købstad blev byen den 1. april 1921.

THISTED

Af Hans Stiesdal

Når Thisted i sit våben fører et billede af den hellige jomfru med barnet, må man sikkert heri se en mindelse om, at det var den katolske kirke, repræsenteret af bispem på Børglum, der førte byen ind i købstædernes række. 1367 nævnes Thisted første gang, og den var da en flække, hørende til en større gård, Thistedgaard eller Thisted Bispegaard, der lå lige nord for byen og som ejedes af Børglumbispen. I navnet Bisgaardstræde har man endnu en mindelse om denne gård til trods for, at den forlængst er forsvundet. Man ved, at bispem af og til opholdt sig på sin gård, og den lille flække med dens losse- og ladeplads, der havde det rige Thyland i ryggen, kan ikke have været uden økonomisk betydning for ham.

Hvornår Thisted blev købstad kan ikke siges. Med fuld sikkerhed ved man derimod, at Frederik 1. »for biskop Stygge Krumpens skyld« bekræftede byens købstadsprivilegier, så den kom til at nyde samme rettigheder som Viborg. Bekræftelsen af privilegierne blev gentaget i 1528, 1545, 1560, 1598 og 1648. Som baggrund for i al fald de første af disse mange bekræftelser må man se den trusel, byen udsattes for fra en konkurrerende ladeplads, nemlig Hovsør i Østerild sogn. De geografiske forhold, der betingede Thistedes opkomst som ladeplads og by, var også til stede ved Hovsør. Stedet var let at besejle helt ind under land. Hertil kom, at Hovsør, der 1374 var nævnt på lige fod med Thisted blandt de steder, hvorfra der skulle foregå kornleverancer, i 1520erne var kommet i den driftige herremand Holger Rosenkrantz's besiddelse. Han kunne kun være interesseret i også at få sin flække udstyret med købstadsprivilegier og dermed stryge noget af den fortjeneste, der ellers gennem Thisted ville gå til Børglumbispen.

Efter reformationen kom bispegården samt Thisted by i kongens besiddelse, hvad der i første omgang betød, at Hovsørs forsøg på at udkonkurrere Thisted blev kvalt, dernæst at byen på favorable vilkår fik forøget sine marker med en del jord mod nord-øst i Hillerslev sogn. Endelig skænkede kongen til rådhus et gammelt gildeshus, der lå ved siden af kirken. Huset har måske i sig selv ikke været så stort bevendt, men for at bøde derpå gav man borgerne lov til at nedbryde et kapel, der lå udenfor byen, og anvende bygningsmaterialerne til forbedring af rådhuset. Ved samme tid blev der oprettet en latinskole, der eksisterede til 1739. I Thisted som i de andre små byer, hvor der efter reformationen oprettedes latinskoler, førte skolen, dens rektorer og lærere en stadig økonomisk kamp på grund af de slette indkomster, der var tillagt dem. De dårlige forhold hidlokkede ikke de bedste pædagoger, og efter knapt 200 års virke lukkedes skolen, uden at man kan sige, at dens betydning for byen og for lærdommen havde været overvældende. Skolehuset lå i Vestergade lige ved kirketårnet, hvor en sten nu minder om dets plads.

Kort efter at stadens økonomi var stabiliseret, opstod der indre uroligheder af lidet flatterende karakter. 1554 udgik der befaling til en række adelsmænd om at møde i Thisted for at undersøge og pådømme en uenighed, som var opstået mellem borgmestre og råd på den ene side og borgerne på den anden. Borgerne havde afsat borgmester Peder Jensen, og de påstod, at borgmestre og rådmænd skulle være uduelige. Der har åbenbart hersket et rent anarki, under hvilket uheldige elementer gik grasset i byen. Mange piger og kvindfolk skulle være voldtagne og gerningsmændene rømte. Byfogeden

*Udsigt over Thisted set fra nordøst. Gouache af R. H. Kruuse 1862.
Til højre anlægget Christiansgave og amtmandsgården. (Det kgl. Bibliotek).*

skulle være død, og ingen tager sig af regnskabet. Efter at ordnede forhold atter var genoprettet, blev lensmanden på Ørum sat til at have opsyn med, at borgmestre, rådmænd og byfogeder passede deres embeder.

Var det i første omgang blevet til gavn for byen, at den biskoppelige protektion blev afløst af kronens, betød dette dog allerede under syvårskrigen med Sverige, at alvorlige økonomiske byrder blev lagt på borgerne. Der indledtes netop ved denne tid en nedgangsperiode, som vedvarede i henved tre hundrede år. Det var, foruden to voldsomme brande 1608 og 1620, navnlig det 17. århundredes krige og fjendtlige besættelse, der tærede frygteligt på den lille by. Krigen 1657—60 gav den det værste knæk. Indbyggerne blev herefter hovedsagelig henvist til at ernære sig af agerbruget på bymarken, selvom der blev drevet nogen handel på Norge over Klitmøller og Vigsø. Der lurede dog samtidig en stadig fare for, at disse to flækker skulle genere Thisted alvorligt i næringen. Hvad angik Limfjordssejladens, havde Thistedskibene samme håbløse kamp at kæmpe som skibene fra de øvrige østlige Limfjordsbyer: kampen for at forcere sandbankerne ved Løgstør.

I det sidste tiår af 1600tallet, midt i denne lange og trykkende periode i byens historie, tildrog den sig pludselig det ganske lands opmærksomhed ved den tragikomiske besættelses-historie. Der er næppe tvivl om, at kernen i denne sag var en hysterisk epidemi, der spredtes blandt en række kvinder, men hele affæren ville vel ikke have fået det voldsomme omfang, om ikke præsten, magister Oluf Bjørn, havde grebet sagen lige så hysterisk an og fra prædikestolen havde erklæret, at kvindernes utilregnelige adfærd skyldtes, at de var besat af djævelen.

På et hængende hår nær var uskyldige kvinder blevet brændt, fordi man påstod, at de ved deres trolddomskunster havde manet fanden i de besatte. Sagen blev først behandlet i en kommission og derefter indbragt for højesteret, hvor den sunde fornuft dog sejrede, og de mistænkte »troldkvinde« reddede livet, hvorimod præsten blev forvist. Man kan vanskeligt nu gøre sig en forestilling om, i hvilken grad denne historie rystede det lille bysamfund, men man har vidnesbyrd om, at adskillige borgere alvorligt overvejede at udvandre.

Een mand forstod dog i denne lange stille tid i Thistedes udviklingshistorie at hæve sig højt

*Flyverfotografi af Thisted set fra sydøst.
Til venstre banegård og gasværk, til højre herfor kirken i den gamle bykerne.
Udenom denne de nyere kvarterer. (Fot. Sylvest Jensen).*

over sine medborgere. Ved sin driftighed og fremsynethed lykkedes det Enevold Nielsen Bjerregaard at vinde sig position og rigdom, som man ikke skulle tro det muligt under den almindelige depression. Han var født 1653 på Gøl som søn af præsten. Ved sit giftermål med Anne Søe introducerede han sig i Thistedes bedste kreds samtidig med at hustruen, der havde været gift tidligere, medbragte en god formue. Bjerregaard avancerede i byen fra rådmand 1679 til borgmester 1681. Ægteparrets virke strakte sig langt udenfor Thisted. I de følgende år erhvervede de sig en række herregårde og sad til sidst som ejere af 1000 tdr. hartkorn. 1726 adledes de under navnet Berregaard, og den ene af deres gårde, Kølbygaard, oprettedes til stamhus for dem. Interessen knytter sig ikke mindst til hustruen, Anne Søe, der efter alt at dømme har været en kvinde af et ualmindelig format, praktisk og dygtig i forretningssager. Under besættelsessagen blev hun anklaget for trolddomskunster, muligvis som en privat hævn-

akt fra præsten, Ole Bjørns side, fordi han ikke måtte få hendes datter til ægte, men hun forstod at klare frisag for denne i virkeligheden meget farlige beskyldning.

Ægteparret Berregaard har i Thisted kirke, i østenden af nordre sideskib, indrettet det smukke gravkapel, der endnu er bevaret. Til minde om Anne Søe og hendes to mænd er endvidere opsat det pompøse, bruskarokke epitafium østligst i kirkens skib. Særlig interesse knytter sig til midtfeltets portrætter af den betydelige familie. Det må dog bemærkes, at maleriet er en gammel kopi efter det oprindelige.

I den lange tid helt op til 1840erne var borgerne for størstedelen henvist til at leve af agerbruget på bymarkerne. 1765 blev den gamle Thisted Bispegaard nedrevet og jorden købt af byen som en værdifuld forøgelse af dens marker. Ved den første egentlige folketælling 1769 var befolkningstallet sunket til 815, medens der i 1672 menes at have været 1000, et velta-

*Udsigt over Thisted set fra øst. Litografi 1857.
Thisted havn blev først anlagt 1840 efter Aggertangens gennembrud.*

lende vidnesbyrd om det erhvervsmæssige dødvande i Thisted.

Under Englandskrigen 1807—14 blomstrede handelen over Vigsø op for en kort tid. Når der var chance for at undgå Englænderne, der af al magt søgte at forhindre forbindelsen mellem dobbeltmonarkiets to riger, gik skibene lastet med korn herfra til Norge, og ved denne trafik faldt der også lidt af til Thisted.

Endelig omkring 1840 viste sig de første tegn på byens opkomst. Medvirkende hertil var utvivlsomt anlæggelsen af den første havn. Tidligere havde skibene måttet ankre op et stykke ude i fjorden og varerne omlastes i pramme, et tidtagende og fordyrende arbejde. Det må i denne forbindelse nævnes, at Thisted i 1841 fik eget toldsted og at byens skibe fritoges for at betale havneafgift til Aalborg, når de passerede. To vigtige milepæle i den stadige udvikling, der har præget byen siden 1840erne, er åbningen af Struer-Thistedbanen i 1882 og af

Aalborg-Thistedbanen i 1904. Thisted er aldrig blevet en industriby, derimod en udpræget handelsby med en livlig omsætning fra det velstående bagland, Thy.

Byen ligger ved en naturlig lille bugt, som fjorden danner mellem to bakkedrag, der skyder sig ud i vandet. I bunden af bugten er terrænet ganske lavt. Oprindeligt har fjorden vel strakt sig længere ind i landet, senere har der været en lav eng, og endnu gennemstrømmes det lille dalstrøg af en bæk, der dog nu er rørlagt gennem byen. På toppen af den vestlige bakkedrag ligger den middelalderlige bykirke, og tæt langs dens nordside løber den gamle vest-øst-gående hovedfærdselsåre, Vestergade, der fortsætter ned ad bakken over Store Torv og ad Storegade, og videre over bakken, ad Strandgade og mod øst. Er dette hovedfærdselsstrøg letoverskueligt, er den øvrige gadeføring i byen derimod tilsyneladende planløs, fuld af kringelkroge og småtorve. Denne gadeføring er i sin tid

Thisted set fra vest. Den nye vej langs fjorden fører ind til købstaden, som den ligger på bakkeskråningerne ned imod vandet. (Fot. Erik Hansen, København).

blevet til under bebyggelsens kamp med det vanskelige terræn omkring bakken. Da man iøvrigt ellers ikke har nogen minder fra byens ældste tid, må man netop i gadeplanen, der så godt som uforandret har holdt sig siden de første huse blev bygget, se det ældste, interessante og endnu velbevarede dokument om byens historie. Fra nord blev færdselen ledet ind til dette komplicerede gadenet i byens hjerte ad Nørregade. Hvor denne gade og Østergade mødes, opstod Lille Torv, tidligere kaldet Krinkel Torv (d. e. Rund Torv), fordi der midt på torvet lå et hus. Nuværende Ny Torv og Hjultorv har også skiftet navne. De hed oprindeligt henholdsvis Frederiks Torv og Gryde Torv.

Den del af byen, der lå øst for bækken, hed tidligere Knakken. Ordet skal oprindeligt betyde en mark med lyngtotter, og det siger således lidt om karakteren af den jord, der efterhånden blev indtaget til bebyggelse. Om terræforholdene fortæller også gamle, nu ikke mere anvendte gadenavne som Over Bjerget og Under Bjerget, henholdsvis på toppen og ved foden af bakken mod øst.

Det egentlige torv, Store Torv, der breder sig lige neden for kirkens østgavl, er rimeligvis anlagt i forbindelse med, at byen fik sit første rådhus, det tidligere omtalte gildeshus, som Christian 3. i 1546 skænkede til dette formål.

Denne bygning lå formodentlig et eller andet sted på det nuværende Store Torv, der allerede fra begyndelsen synes at have været gravet ud og planeret i forhold til bakkeskråningen. Torvet er siden blevet udvidet, dels mod vest, hvor noget af kirkegården blev gravet bort for at give plads til det nuværende rådhus, og dels mod syd, hvor en ejendom for få år siden måtte vige.

Den laveste del af byen omkring bækken har flere gange lidt under oversvømmelse, når storm bragte vandet i fjorden til at stige unormalt. Hvor Storegade og Korsgade mødes, hæver gadelinien sig da også kun $\frac{1}{2}$ m over daglig vande. I 1622 brød en stormflod ødelæggende ind over gårde og huse i denne del af byen, og i 1839 hærgedes det samme kvarter af en lignende naturkatastrofe. De ildebrande, der var så frygtelig en svøbe for de fleste danske købstæder, må siges at have forskånet Thisted. 1618 og 1620 nedbrændte ganske vist store dele af byen, men hele det 18. århundrede igennem var der ikke ildløs af betydning. Først 1818 hærgede en alvorlig brand atter byen.

Der er nu i Thisted næppe bevaret huse, der er stort ældre end ca. 1800. Byens vækst og udvikling fra midten af forrige århundrede har medført, at utallige gamle bygninger har måttet vige pladsen for nye, men heller ikke blandt disse nedrevne huse har der været mange, som

Nytorv i Thisted 1906. Thisted er ikke i overvældende grad præget af ældre bebyggelse, men størsteparten af dens huse bærer det 19. århundredes præg. Selve Nytorv, oprindeligt Frederiks Torv, er anlagt o. 1850, da byen længe havde savnet en markedsplads. (Fot. A. Scharling, Thisted).

Nytorv i Thisted 1952. På Nytorv, byens største torveplads, ligger nu den nye kommunale administrationsbygning, opført 1917 efter tegning af V. Norn og skænket til byen af en privatmand. Bemærk iøvrigt den tilstræbte modernisering af de ældre huse, og at gadepumpen har måttet vige pladsen for den moderne vejviserstander. (Fot. A. Scharling, Thisted).

kunne rose sig af særlig ælde. Ved midten af 1700tallet var der 171 gårde og huse og deraf var kun 24 teglhængte. Det var hovedsagelig bindingsværksbygninger. Af disse findes kun yderst få bevarede og da gemt bag senere facader. Dette gælder således Nørregade 24, der bærer en nydelig empirefacade til skue mod gaden, men hvis kerne er en bindingsværksbygning fra det 18. århundrede. Når den sidste brand trods stille vejr fik et forholdsvis stort omfang, skyldes det stråtagene, der fandtes i rigelig mængde helt op mod 1840. I begyndel-

sen af 1800tallet blev der bygget en hel del i byen, nu ikke længere i bindingsværk, men i grundmur og i ensartet empirestil. Byen fik dermed sit eget ansigt, hvis træk man endnu kan ane trods de stadig større skår, det nyere traditionløse byggeri har slået i dette helhedsbillede. De gamle huse udmærker sig ved deres gode proportioner og ved deres smukke og sikre farvevirkning: sort grund, gule vægge og hvidkalkede gesimser og pilastre. Netop disse hvidtede pilastre og de fint udformede tandsnitgesimser blev den stilfærdige pynt, Thistedborgerne med

Jernbanestationen i Thisted o. 1900. Åbningen af Struer-Thistedbanen i 1882 og opførelsen af banegården syd for kirkegården gav som i andre købstæder stødet til bebyggelse af grundene ved stationen. (Fot. A. Scharling, Thisted).

Jernbanestationen i Thisted 1952. Samme motiv som på det øverste billede. I forgrunden rutebilstationen. (Fot. A. Scharling, Thisted).

så stor virkning satte på deres beskedne huse, der så godt som alle var i een etage, men som ofte rankede sig med en gavlkvist midt på facaden.

På Store Torv rejste der sig en mere imponerende gård i to etager, det nuværende Hotel Royal, som endnu, trods noget skæmmende butikker ud mod torvet, er vel ved magt. Hele den fint inddelte facade mod Torvegade er bevaret uden generende indgreb. En anden bygning af virkelig fornem holdning er den store gård i Vestergade, nu Landmandshotellet. Den lange

facade med de rundbuede vinduer brydes på midten af en trefags pilastersmykket gavlkvist. Gesimser og pilastre er hvidkalkede. Muren er opført af små, gullige Flensborgsten, der står ukalkede, i smuk farveharmonie med de hvidtede detaljer. Vinduesomgivelserne fremhæves diskret ved at være fuget med Hamburgfugning. Ved gårdens fremskudte beliggenhed i gaden dannes der her en flaskehals for den stærke trafik, og den smukke og karakteristiske bygning kan sikkert allerede af den grund se sine dage talte.

Strømstræde i Thisted. Ældre fotografi. Huset midt i billedet var den bekendte højskolemand Christen Kolds fødested, men her, som billedet på næste side viser, måttet forsvinde. (Fot. A. Scharling, Thisted).

En af de allersmukkeste prøver på Thisted-empiren er hovedbygningen til alderdomshjemmet, oprindelig hovedbygning på gården Christianslyst, opført 1825. Dette fine, helt hvidtede hus med gavlkviste både mod gården og haven, skæmmes desværre nu af en høj, moderne udvidelse af alderdomshjemmet, lagt alt for tæt ind på det gamle hus.

Uden at enkelte huse fortjener at fremhæves er Nørregade vel nu den gade, der giver det bedste indtryk af karakteristisk gammel Thisted-byggeskik, men også i denne helhedsvirkning slås der år for år stadig større huller.

Endnu ved midten af 1800tallet blev der bygget i den stilfærdige empirestil. Det nuværende rådhus, der opførtes 1853 som afløser for et rådhus fra 1808, må da have virket meget moderne og fremmedartet i dette selskab. Den kendte arkitekt M. G. H. Bindesbøll har her ganske brudt med den traditionelle empirestil, og bygget i nyrenaissancetil med svungne gavle og stærkt dekorerede facader. Opførelsen af rådhuset i en helt ny stil symboliserer den nye opgangsperiode, der netop da oprandt for staden. Arkitektonisk er bygningen interessant som et tidligt eksempel på anvendelsen af en »historisk stilart«.

Det almindelige opsving betød også, at den gamle bygrænse blev for snæver. Indtil 1851

skulle der af visse varer, der førtes til byen, opkræves en told, konsumtionen. Dette medførte, at bygrænsen var en generende realitet, sikret med plankeværk eller hegn, og adgang var kun mulig, hvor hovedvejene førte ind. Her kontrollerede konsumtionsbetjentene transporterne ind og ud og opkrævede afgiften. Ved ophævelsen af konsumtionen var vejen banet for byens vækst ud over de ældgamle grænser, og bebyggelsen strakte sig snart ud langs hovedvejene, Vestergade og Nørregade.

Frederiks Torv, det største torv i byen, blev også udlagt ved denne tid. Man havde i mange år savnet en markedsplads, da markeder var henvist til et sted uden for byen, »ved Cappellenene,« formodentlig en mindelse om det kapel, som blev nedbrudt og hvis materialer blev anvendt til reparation af rådhuset. På Store Torv ville man ikke have markederne afholdt på grund af alt, hvad der fulgte med af urenlighed og tumult. Vest for kirken planeredes der nu en grund til dette formål, og det nye torv fik navn efter Frederik 7. Efter jernbanens åbning blev stationen bygget nedenfor kirkebakkens mod syd og i de følgende år blev de mellemiggende grunde udbygget.

I 1850 var der for at aflaste den gamle kirkegård blevet anlagt en ny på det meget smukke areal nede ved fjorden, syd for den nuværende

jernbanestation, og da den store kirkegård vest for byen i 1890erne blev taget i brug, kunne den gamle kirkegård omkring kirken efterhånden helt nedlægges. Som den nu ligger med enkelte smukke gravminder mellem træerne, er den en fredelig og stemningsfuld park midt i byens hjerte mellem Store Torv og Frederiks Torv. På pladsen mellem rådhuset og kirkens østgavl blev der i 1949 opstillet en yndefuld skulptur, Jomfru Maria med barnet, udført af billedhuggeren Johan Galster. Motivet er hentet fra byvåbnet. Her, syd-øst for kirken, ligger Thistedes store søn, digteren J. P. Jacobsen, begravet sammen med sine forældre. Digterens gravsten bærer en portrætmedaillon, udført af en af hans ungdomsvenner, der var amatørbilledhugger. Hans fødested, det lille hus, Skolestræde 8, såvel som barndomshjemmet, som faderen opførte nede ved havnen, eksisterer endnu. Den lille grønne plet overfor det sidste hus lige ved jernbanen, er den sidste rest af hans barndoms have. Digterens fødehjem trues nu, tilligemed et langt, smukt empirehus i Toldbodstræde, af nedrivning.

Den frodige skov, der fra nord strækker sig helt ind mod midten af den nuværende by, har sin oprindelse i en planteskole, der blev anlagt her 1821. Dengang lå den helt uden for byen. Det var tanken herfra at forsyne klitplantagerne med planter, men forsøgene på at dæmpe sandflugten ved plantninger mislykkedes ganske i første omgang. En tid lang uddeltes der gratis træplanter og frugttræer til amtets beboere. Efterhånden voksede træerne sig dog store, og planteskolen antog karakter af lysthave, flittigt besøgt af Thistedboerne, der ikke var forvænt med løvtræer. I 1844 blev plantagen ved et kongeligt gavebrev overladt til amtet, dog således, at købstadens »indvånere bestadigen forbeholdes adgang til plantagen som forfriskningssted.« Til minde om denne kongelige gave fik den navnet Christiansgave. I tidens løb er der her opstillet forskellige kongelige mindestene, ligesom der for amtmand Faye, som virkede i Thisted amt i begyndelsen af 1800tallet, og hvis fremsynethed også kom Thisted by til gode, er rejst et minde i form af en portrætbuste. Faye plantede det første træ i plantagen.

Strømstræde i Thisted. Den høje bygning i forgrunden, Haandværkerforeningens teatersal, er opført i stedet for Kolds fødehjem. (Fot. A. Scharling, Thisted).

Efter at midlerne var skaffet til veje ved en indsamling, blev der, ligeledes i plantagen, sat J. P. Jacobsen et værdigt minde i form af en høj sandstenssøjle. Også for Christen Kold, en anden af byens store sønner, finder man en mindesten med portrætrelief. På Tingstrupvej, lige over for denne sten, ligger biblioteket, opført 1938 (arkitekt Jens Foged). Med sin sobre og hensigtsmæssige arkitektur danner bygningen rammen om den 55.000 bind store bogsamling, der er centralbibliotek for Thisted amt. Udlånsalen smykkes af syv store billeder af Jens Søndergaard med motiver fra Thy.

Museet er grundlagt af Historisk Samfund for Thy og Hanherrederne i 1903. Det er nu en selvejende institution, der har til huse i en villa lige syd for Store Torv. I de velordnede samlinger er navnlig de forhistoriske perioder og den nyere tid, såvel fra land og by, repræ-

*Gårdinteriør fra Storegade i Thisted, »Hotel Thy«.
Det ældre fotografi kalder minderne frem om tiden, da landboerne endnu kom til byen
pr. hestevogn. (Fot. 1919 Nationalmuseet).*

senteret. Der findes dog også en lille men god samling af kirkeinventar. Et særligt rum er helliget J. P. Jacobsen, og her opbevares flere af digterens ejendele. Endelig er der et arkiv og en værdifuld billedsamling.

Som nævnt er Thisted nu en by, hvis erhvervsliv i højere grad præges af handel end af industrien. Byens befolkningstal er da heller ikke ste-

get med den voldsomhed, som kendetegner byer med et mere industrielt anlagt erhvervsliv. I 1840 var der 1814 indbyggere. Dette tal er i 1950 steget til 9155, altså en femdobling. De nye kvartaler i byen har navnlig fundet plads op ad bakken mod vandtårnet. Man vil her finde villa-kvarterer med store haver og velbyggede huse, præget, som hele byen, af en vis velstand.

NYKØBING

Af Hans Stiesdal

Nykøbing ligger i bunden af en lille bugt, en ideel ankerplads, beskyttet af Ørodde og Revshammer, der i øst og syd lukker sig om bugten. Disse odder hæver sig ret højt, hvorimod bunden af bugten er meget lav, og her udmunder et par vandløb, som afvander dalstrøget op imod Lødderup. Før Nykøbing voksede frem som købstad, lå her et par landsbyer, Vettels mod nord og Venner mod syd. Sammen med landsbyen Rolstrup lidt længere oppe i landet fik disse småbyer omkring 1200 en fælles kirke, der lå på den nordligste af to holme ved bugten, og netop på denne holm voksede købstaden senere frem, hovedsagelig på Vettels' jord. Her blev — og er stadig — bykernen, men forlængst har byen bredt sig ud over denne holm, og ethvert spor af de oprindelige landsbyer er i dag forsvundet. Kun gennem gamle stednavne som Vettelskær og Vettelsodde træder den ene af de forsvundne landsbyer frem af mørket. Kirken var indviet til Skt. Clemens, søfareernes særlige helgen. Dette giver et vink om, at sejladsen, allerede da kirken opførtes, har spillet en rolle for beboerne.

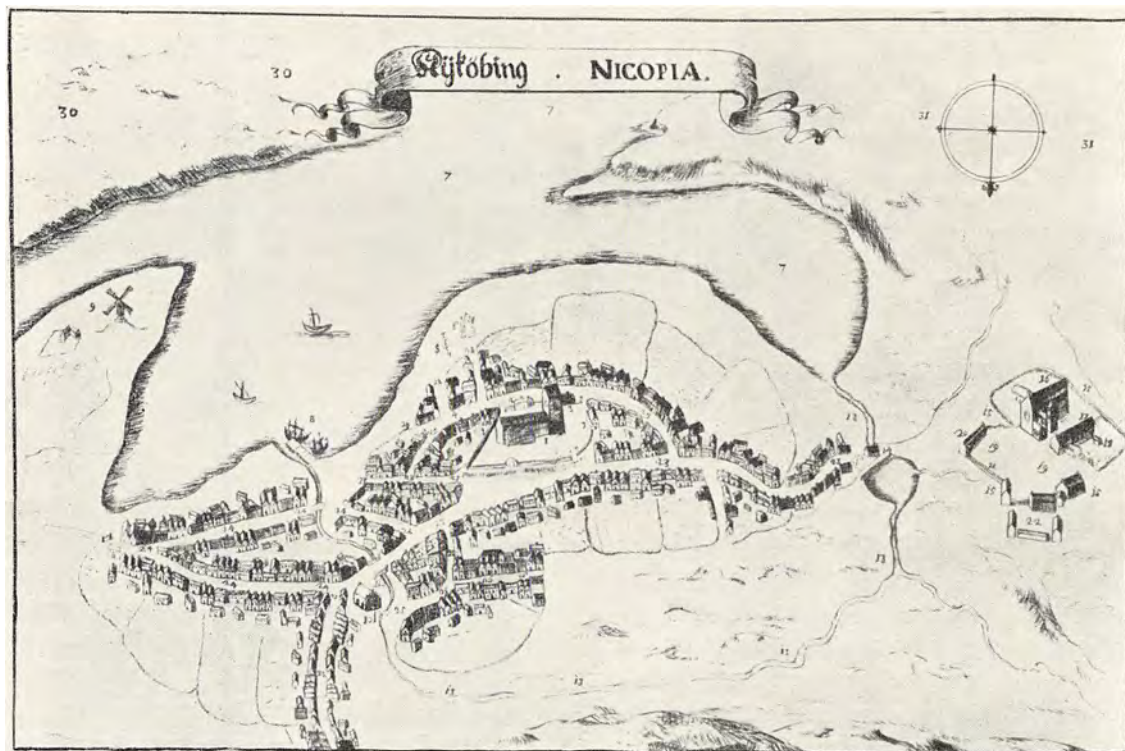
Så tidligt som 1299 nævnes Nykøbing som købstad. Erik Mændved tilbyder nemlig i dette år under sin strid med ærkebiskop Jens Grand blandt andet at overdrage bispens »den købstad, som kaldes Nykøbing på Mors«. Det fremgår heraf, at byen tilhørte kongen. Hvorlænge før den tid, den har nydt købstadsprivilegier, vides ikke.

Fra en gang i det 14. århundrede blev byens skæbne knyttet til en mægtig nabo. På en holm syd for byen, tilhørende den gamle landsby Venner, grundlagdes Dueholm Johannitterkloster. Det samlede sig snart stor rigdom og magt, og naboskabet med denne blomstrende institution

har utvivlsomt betydet næring og opkomst for det lille bysamfund, selv om det også har medført talrige stridigheder med de herskelystne Johannitter. Det er da også betegnende, at byen i sit våben kom til at føre en due ligesom klosteret. Når det i 1423 hedder, at kongen og klosteret ejede størstedelen af byen, er forklaringen sikkert den, at klosteret af kongen ved sin oprettelse har fået skænket en del af byen. Børglumbispen Svend Moltke havde i slutningen af det 14. århundrede givet klosteret patronatsret over Skt. Clemens kirke, men kirken overgaves senere atter til byen som sognekirke og udvidedes betydeligt i slutningen af middelalderen. Iøvrigt synes landsbyen Vettels tidligt at have haft sit eget kapel, idet navnet Cappel atter og atter optræder i forbindelse med en bestemt lokalitet i den nordlige del af byen.

I 1460 skænkede kongen hele Vettels bymark til staden. Samtidig bekræftedes købstadsprivilegierne. Disse var ikke mindst værdifulde i den økonomiske kamp med Limfjordens herskesyge storhandelsby, Aalborg; men også overfor den mægtige nabo, Dueholm kloster, i hvis ly byen havde vokset sig stærk, var privilegierne til gavn. Efterhånden ændrer tonen sig overfor klosteret, og borgerne optræder med fasthed i en række stridigheder.

På adskillige forhold i byen spores lige til reformationen klosterets nærhed. Allerede før grundlæggelsen af munkesamfundet synes der at have hørt et spedalskhedshospital til Nykøbing som til de fleste middelalderlige købstæder. Denne halvt verdslige, halvt gejstlige institution, der lå på Dueholmen, ejede blandt andet møllen ved Klosteraaen. Helt op i ny tid har den bevaret sit gamle navn, Skt. Jørgens mølle. Inden længe fik klosteret hånd i hanke med den-

*Fugleperspektiv af Nykøbing 1677. Efter Resens Atlas.
Billedet er set fra nord. Til højre, hvor åen og mølledammen er, løber nu Aagade.
Dueholm kloster er inkorporeret i byen.*

ne byens gamle stiftelse, samt dens ejendomme, og selvom byen satte sig imod denne hårdhændede indblanding fra klosterets side, løb dette dog af med sejren — og med hospitalet og møllen. Ved denne tid, omkring 1440, grundede byens borgere en ny, mild stiftelse, der skulle tage sig af syge og fattige, et såkaldt Helligaandshospital som det fandtes i mange andre byer. Også her mente Johannitterne at burde have et ord med at sige. De indhentede derfor pavens tilladelse til at opføre det til det nye hospital knyttede kapel, der skulle administreres af Johannitterordenen, ligesom hospitalet i almindelighed skulle være afhængigt af klosteret. Efter en række stridigheder herom gik klosteret også ved denne lejlighed af med sejren. Den iver, hvormed munkene søgte at gøre deres indflydelse gældende ved hospitalets oprettelse, synes ikke at have strakt sig til omsorgen for hospitalslemmerne. 1428 blev hospitalet efter ønske fra borgerne henlagt under borgmestre og råd, fordi Dueholm »ej havde opholdt fattige

mennesker til føde og klæder«. Efter reformationen nedlagdes hospitalskirken, og 1546 skænkede kongen bygningen til rådhus for byen. Kirken lå lige ved den nordlige af åerne gennem byen, efter hospitalet kaldet Helligaandsaaen — omtrent på det nuværende rådhus' plads.

Foruden de omtalte gejstlige stiftelser, Skt. Jørgenshuset og Helligaandshospitalet, har der været endnu to. Præstegildet var en forening af gejstlige, dels fra klosteret, dels tilknyttet Helligaandshospitalet og bykirken. Også verdslige optoges i præstegildet, der ejede en del jordegods, og som havde gildeshus ved siden af hospitalet. Præstegildet er et interessant vidnesbyrd om den infiltration, der i Nykøbing har fundet sted mellem den betydelige og talrige gejstlighed og byens borgere. Om et Skt. Gertrudsgilde, der har eksisteret, vides kun lidt. Det har været en stiftelse med nogenlunde samme formål som Skt. Jørgenshospitalet. Gildet synes at være blevet oprettet kort før reformationen, der opløste det igen.

*Flyverfotografi af Nykøbing o. 1950.
Længst til venstre jernbanestation og færgeleje og umiddelbart herved kirken.
Til højre de kommunale anlæg. (Fot. Sylvest Jensen).*

En skole havde byen vel allerede haft fra klosteret blev oprettet. Den lå før 1427 udenfor klosteret, men blev i dette år flyttet til Dueholm, hvor den havde sin plads indtil reformationen, da den reorganiseredes som latinskole i selve byen. Der blev henlagt en del afgifter til underhold for rektoren og hørerne, og i 1550 blev der opført en skolebygning ved kirken ud mod Toftegade, og der havde den sin plads indtil den nedlagdes 1739. Dårlige økonomiske forhold og evindelig splid mellem lærerne prægede skolen i tiden efter reformationen. Eet stort navn er dog knyttet til den. Historikeren Jacob Langebeck blev dimitteret herfra i 1728.

I løbet af 1500-årene var byen kommet godt på fode. Medvirkende var navnlig det store sildefiskeri i Limfjorden, men også handlen var betydelig, selvom Aalborg gjorde alt for at hindre denne næringsvej i at tage overhånd. Gentagne gange kom det til rivninger og proces med Aalborgkøbmændene. For Nykøbing som for de øvrige vestlige Limfjordsbyer var sandbarren ved Løgstør en alvorlig og fordyrende

hindring for handelen, da varerne her måtte omlades, hvad der kun kunne gøres af Løgstørskippere, der havde privilegium på dette specielle arbejde.

Efter 1600 begyndte silderigdommen i Limfjorden imidlertid at aftage. Dette i forbindelse med de talrige ildebrande og det 17. århundredes krige og fjendtlige besættelse betød, at fattigdom og tilbagegang holdt sit indtog. Under de kejserlige troppers invasion i Jylland 1627—29 måtte byen betale uhyre summer i kontribution. 1644—45 måtte borgerne bære en besværlig og bekostelig indkvartering af svenske. Den sidste kraft udsugedes endelig af Nykøbing i den ulykkelige svenskekrig 1657—60, hvor skiftevis svenske, brandenburgske og danske krævede indtægter til underhold. De følgende par menneskealdre var byen endnu lammet, men allerede omkring 1700 spores påny fremgang. Skibsfarten med korn fra det frugtbare Morsland indtjente gode penge på transporter til København og til Norge. Det vidner om et ikke ringe initiativ, når tre købmænd i 1788 fik tilladelse til at anlægge

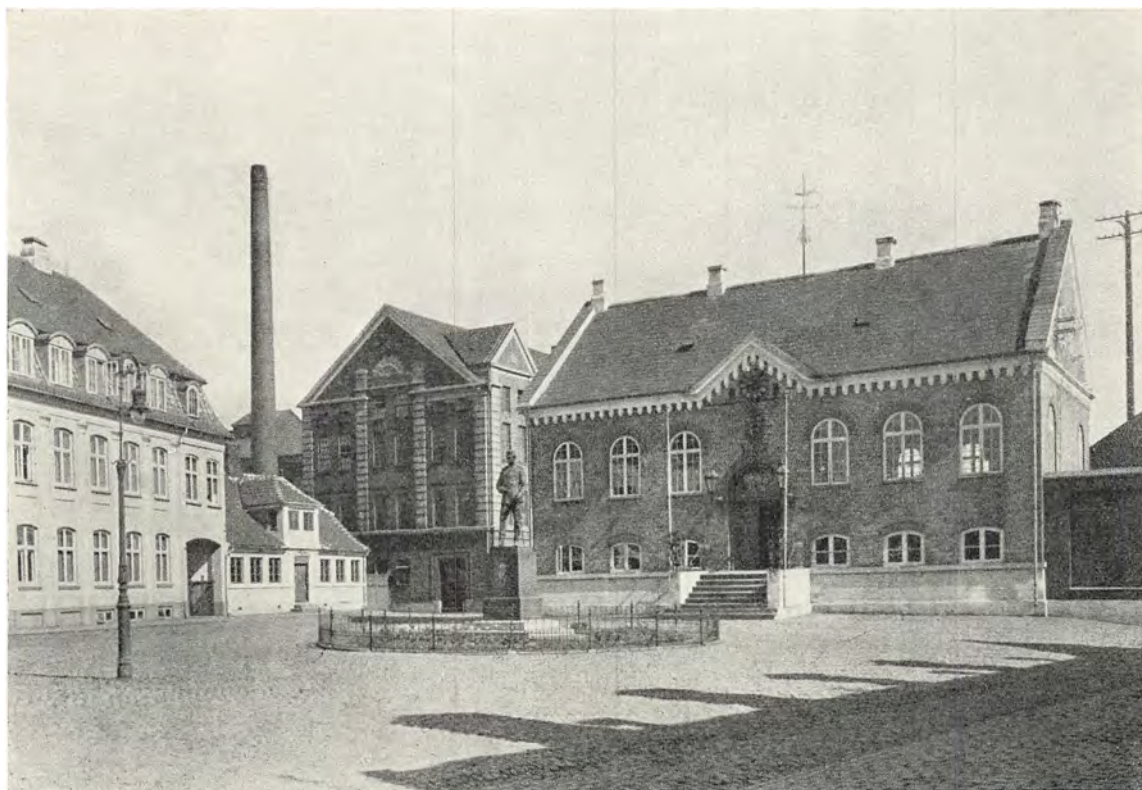
Parti fra Kirketorvet i Nykøbing. I baggrunden ses Algade og i forgrunden til venstre Bendix' hotel. Fotografiet stammer fra tiden omkr. 1900.

en havn. Med realiseringen af denne plan var byen kommet et godt skridt frem. Der kunne nu lades og losses direkte i skibene, og den fordyrende omladning i pramme kunne undgås. Det følte dog i længden utilfredsstillende, at havnen var på private hænder, og i 1842 opnåede byen et lån, som gjorde det muligt at erhverve havnen, der senere blev betydeligt udvidet og uddybet. Først da gennembrydningen ved Aggertangen blev sejlbare i 1835, og hindringen for sejladsen ved Løgstør Grunde blev overvundet ved gravningen af Frederik 7.s kanal i 1861, kunne havnens muligheder dog helt udnyttes. I 1841 var det endelig lykkedes at få eget toldsted og dermed yderligere at frigøre sig for Aalborgs herredømme. Anlæggelsen af Skive-Glyngøre jernbanen 1884 med dampfærgeforbindelse fra Nykøbing til Glyngøre har yderligere skabt betingelser for udbygningen af erhvervslivet, der i forhold til byens størrelse blev præget af en tidlig udviklet industrialisme. I 1853 grundlagdes jernstøberiet, der længe har været den største virksomhed, og som særlig har specialiseret sig i fremstilling af kakkelovne.

Nykøbing er blevet hovedsædet for en ganske speciel erhvervsgren, nemlig østersfiskeriet i Limfjorden. Fiskeretten tilhører staten, men siden 1853 har den været bortforpagtet. I 1870-erne nåede fiskeriet et højdepunkt, men bestan-

den svigtede herefter, således at indsamlingen helt standsede 1885—90, hvorefter den atter genoptoges. Indtil 1910 blev østersen opsamlet af dykkere, siden har man mere og mere anvendt skrabning af østersbankerne, og produktionen har været stadig stigende. Østerskompagniet, der har forpagtet fiskeriet af staten, har depot og oplagringsbassiner på Ørodde.

Som i middelalderen er det stadig den lille holm, der bærer byens kerne, selvom dens karakter af ø forlængst er udslettet, idet begge åløb er rørlagte. Allerede i middelalderen har bebyggelsen ikke længere kunnet rummes på den lille byholm, og der blev bygget ud over åerne til begge sider. Mod nord var der derimod ingen udvidelsesmuligheder på grund af det sumpede terræn. Rygraden i gadenettet er Algaden, der strækker sig over byholmen fra det gamle Lille Torv i syd, forbi Kirke-Torvet og op til Raadhus-Torvet. Dette sidste dannedes ved, at gravpladsen til Helligaandshuset, som kongen 1546 skænkede byen til rådhus, blev udlagt til markedsplads og torv. Fra Algade udgår de øvrige gader i den ukomplicerede byplan, samt udfaldsvejene til de tre hovedfærgesteder på Mors, Sallingsund, Vilsund og Feggesund. Gadeplanen i den ældre del af Nykøbing er i dag stort set den samme som da de allerførste huse samlede sig her. Men bygningerne har efterfulgt

*Raadhus-Torvet i Nykøbing 1919. Rådhuset, til højre, er opført 1846—47.
(Fot. Nationalmuseet).*

hverandre i hastig rækkefølge. Få byer er så ofte blevet hærget af flammerne som Nykøbing, og efter at den eneste gamle bygning indenfor den oprindelige bygrænse, nemlig kirken, er blevet nedrevet, eksisterer der næppe i det egentlige Nykøbing huse ældre end ca. 1800. Den første store ildsvåde kom over byen aftenen før Kristi Himmelfartsdag 1560, og på nær 14 huse skal hele byen være brændt. Denne store ulykke indvarslede en uendelig række af onde år. Ildebrande vekslede med krige og fjendtlig besættelse. Efter branden 1560 blev de brandlidte i tre år fritaget for byskat og landsknægtesold, ligesom man fik tilladelse til at anvende det skib, som ellers skulle udrustes til rigets tjeneste, til at hente tømmer til genopbygningen. Straks efter branden har spekulanter, bønder og præster fra omegnen været på spil og opkøbt de øde grunde uden at de genopbyggede gårdene eller betalte skat, og efter en klage indskærpedes det 1569, at denne tingenes tilstand var ulovlig. 1603 brændte det igen og en trediedel af byen

fortæredes. Der blev givet byen 5 års skattefrihed samt tilladelse til at indføre billigt tømmer fra Norge. En del staten tilhørende afgiftskorn, som var oplagret forskellige steder i byen, blev ved denne lejlighed ødelagt. 1628 brændte 21 huse. Ilden var vistnok opstået fra en lygte i en tærskelo. Eftertiden må navnlig beklage denne brand, fordi arkivet fra Dueholm ved den lejlighed også brændte. Brevkisten med arkivalierne var bragt ind fra Dueholm og gemt et sted i byen af hensyn til de fremmede tropper, der da var i landet. De brandlidte fritoges for offentlige byrder i to år. 1690 og 1715 brændte atter store dele af byen. Den sidste af disse to brande, der vistnok var påsat, hærgede det bedste kvarter midt på holmen og havde også fat i kirken. Byfogedens hus nedbrændte tilligemed vigtige arkivalier fra byen. Endelig ofrede Nykøbing 1748 for sidste gang til de grådige flammer 48 gårde, samt rådhuset og kirketårnet. Der ydedes af staten direkte økonomisk hjælp til genopbygningen, og det pålagdes bor-

Haven bag Dueholm kloster i Nykøbing. Bygningen, nu museum, er den eneste rest af det tidligere kloster og menes i sin tid at have tjent som bolig for amtmanden. Den ligger i Grønnegade. (Fot. Holt og Madsen).

gerne at tække tagene med tegl i stedet for med strå, et påbud, der kun blev slet efterlevet.

Denne sørgelige gennemgang er tilstrækkelig forklaring på, at man i Nykøbing forgæves søger gamle huse. Een undtagelse er der dog. Midt i et kvarter af ordinære huse fra tiden omkr. 1900 ligger endnu velbeholden en fløj fra det gamle Dueholm kloster. Selvom det omgivende byggeri trænger hårdt ind fra alle sider, undlader denne ærværdige, høje og drøje bygning dog ikke at gøre sig heldigt bemærket. Det er dog kun den østlige del af huset, der er middelalderlig, altså fra klostertiden. Den vestlige ende er tilføjet i slutningen af det 18. århundrede i samme højde og bredde som den gamle del. Interessen samler sig naturligvis først og fremmest om den vestlige, middelalderlige del. Den består af kælder og derover et og et halvt stokværk. Kælderen er bygget af kampesten, ellers er murene opført af munkesten. Bygningen har haft en usædvanlig kultiveret facade mod syd. Særlig bemærkelsesværdig er stueetagens otte vinduer anbragt i elegante, spidsbuede stik. Mellem den gamle og den nye del findes en meget kraftig mur, der dannede den middelalderlige bygnings østgavl. Tagværkets prægtige gamle ege-tømmerkonstruktion er bevaret. Oprindelig løb åen tæt forbi østgavlen på det gamle hus. Da dette forlængedes, blev åen ledet ned under forlængel-

sen. Nu er den dog ført udenom. Samtidig med forlængelsen regulariseredes hele bygningen i det 18. århundredes smag. Dens middelalderlige hus havde haft høje kamtakkede gavle. Vestgavlen blev nu afvalmet, svarende til den nye østgavl. Hovedindgangsdøren anbragtes i midten, og vinduesfordelingen omkring den gjordes symmetrisk. Hvidtekalken skjulte murværkets uensartethed.

Klosteret kom efter reformationen på private hænder og fortsatte sin tilværelse som herregård, idet den ofte skiftede ejere, indtil 1899, da den blev købt af tre mænd, som udstykkede, hvad der var tilbage af jorden. 1909 lykkedes det Morslands historiske museum, der var stiftet 1901, at erhverve bygningen, og dermed er det hus, hvis historie så nøje har været knyttet til Nykøbings, endelig reddet for eftertiden, samtidig med at det tjener det smukkeste formål. Bygningen er, medens museet har besiddet den, flere gange blevet restaureret og forskønnet. Siden museets stiftelse er samlingerne vokset, så hele den store museumsbygning nu er fuld. I dette betydelige kulturhistoriske museum er det måske navnlig den efter provinsforhold store samling af kirkeinventar, delvis middelalderligt, der tiltrækker sig opmærksomheden.

Foruden selve museumsbygningen findes endnu en lille mindelse om det en gang så store klo-

ster. I mejeribygningens gavl ud mod Munkegade er bevaret rester af murværk i munkeforbandt. De øvrige klosterbygninger, særlig klosterkirken, kom snart efter reformationen i forfald. 1573 fik borgerne lov at tage den ene af de tre klokker på Dueholm til deres sognekirke, og 1614 og 1630 gav man dem tilladelse til at hente bygningsmaterialer fra klosterkirken til reparation af sognekirken. Ethvert spor af klosterkirken er nu forsvundet.

Hvis tilstrækkelig velvilje og interesse for sagen havde været til stede, kunne byen endnu have haft sin ældste og største bygning, den gamle Skt. Clemens kirke, i behold. Denne kirke havde siden ca. 1200 delte skæbne med sin by. Den var blevet udvidet, når byen havde vokset sig større, den havde måttet undvære reparation og vedligeholdelse, når der var trange kår i staden. Et par af de brande, der hærgede byen, havde også haft fat i kirken, men den havde hver gang ladet sig reparere, og indenfor dens mure og på kirkegården samledes minderne fra byens lange historie. I 1884 blev den imidlertid lukket på grund af brøstfældighed. I de følgende år diskuteredes ivrigt, om den skulle istandsættes eller nedrives og erstattes med en ny. Beklageligvis skete det sidste, hvad der utvivlsomt ikke havde været påkrævet. Den gamle kirke var en pryd for byen. Navnlig udvidelsen 1612—15, hvor sideskibet fik de store tvillingekamgavle, der var flankeret af sakristiets og våbenhusets små gavle, havde givet nordsiden en vis særpræget og imponerende skikkelse. Tårnet blev genopbygget efter branden 1748, og fik ved denne lejlighed svungne barokgavle. 1890 blev så den gamle kirke nedrevet, og i de følgende par år rejste den nye sig, tegnet af arkitekterne Momme og Olcsen. Den er opført af røde mursten i nygotisk stil og dens længdeakse ligger vinkelret på den gamle kirkes, således, at den har tårnet mod nord og koret mod syd. Ved nedrivningen af den gamle kirke mistede også kirkegården og dens omgivelser sit hyggelige og intime købstadspræg.

I 1546 havde byen som omtalt fået overdraget Helligaandshuset til rådhus. Det blev nedbrudt 1694 og stenene anvendt til reparation af kirken. På samme sted opførtes 1721 et nyt

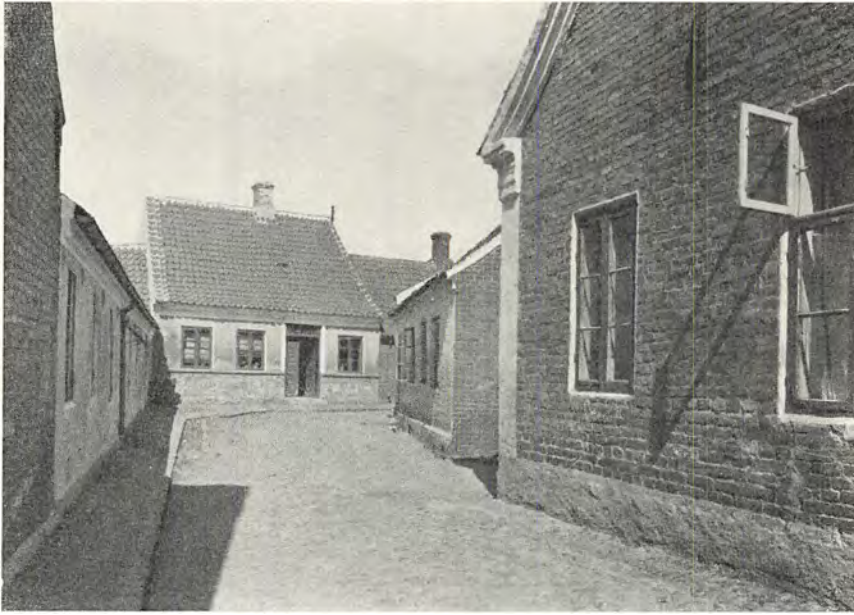

Parti af Algade i Nykøbing med den nu nedrevne gamle sognekirke. (Tegning af Alfred Larsen).

rådhus, som branden 1748 ødelagde. Derefter byggedes 1757 et rådhus i Algade. Det var i 1846 så forfaldent, at man erstattede det med det nuværende stilfulde lille empire-rådhus (arkitekt N. S. Nebelong) på Raadhus-Torvet. Det ligger på den plads, hvor det gamle Helligaandshus havde ligget, og lige bag ved det løber endnu Helligaandsaaen, gemt under jorden. Foran rådhuset er der 1909 rejst en bronzestatue af Christian 9., udført af billedhuggeren R. Andersen. I 1922—23 blev der østpå ved kirkegården opført et nyt ting- og arresthus, en stilfærdig og værdig bygning, tegnet af E. Packness og Früstück-Nielsen.

Foruden det gamle Helligaandshospital, der som institution stadig fungerer i en bygning fra 1866 i Toftegade, findes der yderligere ikke mindre end otte milde stiftelser.

De ældste huse i de gamle kvarterer er enetages, grundmurede bygninger, ofte ret lange. I farveholdning og ved arkitektoniske detaljer minder de med deres gulkalkede vægge og hvidtode tandsnitsgesimser og pilastre meget om empirehusene i Thisted. Selv af disse sne huse er der nu kun yderst få tilbage, ofte med ganske ændret og vansiret facade. Endnu ligger dog

Parti fra Færkenstræde i Nykøbing. Gaden har i modsætning til de fleste andre i byen bevaret sit gamle helhedspræg. (Fot. 1919 Nationalmuseet).

det smukke lille gavlkvisthus, Holgersgade 1, som en stilfuld nabo til rådhuset. Af udmærket helhedsvirkning er Færkenstræde, den lille sidegade til Nørregade. De lave huse er i sig selv ikke nævneværdige, men gadebilledet har ved at undgå nybygninger, der ikke overholder de gamle huses mål, endnu bevaret sine oprindelige og harmoniske linier.

Af største betydning for Nykøbings borgere er det anlæg, som fra byen strækker sig mod øst, ud ad odden til. Da plantningen begyndte her, var den et særsyn på det træfattige Mors. Der ligger da også flere generationers målbevidste arbejde bag det resultat, der nu er nået. Det fortælles, at det første træ blev plantet 1818 af den kendte Mors-topograf, provst Schade. Man begyndte helt inde ved byen, og efterhånden er parken blevet udvidet længere og længere mod øst, hvor jorden var stadig mere ufrugtbar og genstridig. De frodige løvtræer afløses da også herude af nåltræer. Den inderste sumpede del er blevet reguleret, så der nu er fire øer, omgivet af kanaler og forbundet med hvide broer. Den

romantiske havestil, man yndede i begyndelsen af forrige århundrede, har sat sit tydelige præg på denne ældste del af plantagen. I det unge anlæg holdt man en stor fest for prins Christian Frederik, den senere Christian 8., og fik tilladelse til at kalde anlægget Christianslyst, et navn, der dog senere er gået i glemme. Forsvundet er desværre også den stenstøtte, man rejste til minde om det kongelige besøg, og som har følgende tidstypiske indskrift: Glade skuede, kjærligen mindes vi dig.

I modsætning til amtets anden købstad, Thisted, er Nykøbing en udpræget industriby, men ved sin forholdsvis ringe størrelse har den dog bevaret sit stilfærdige købstadspræg.

I 1840 var der 1168 indbyggere. Dette tal var i 1950 syvdoblet til 9187. Byens nyere kvarterer tiltrækker sig ikke i særlig grad opmærksomheden. Det flade terræn omkring byen afgiver i sig selv særlig charmerende byggegrunde. Det er navnlig omgivelserne, Ørodde og Revshammer, der tiltrækker sig opmærksomheden, når man ser bort fra de få nævneværdige bygninger i selve byen.

AALBORG OG NØRRE-SUNDBY

Af Peter Riismøller

Om man gav en geograf fra et fremmed land et blankt kort over Nordjylland med den opgave at placere landsdelens største by, så kunne selv en helt ukendt ikke ramme fejl, hvis han kendte lovene for erhvervsliv og samfærdsel. Eksaminanden måtte slå sin cirkel omkring det sted, hvor den store by ligger ved Limfjordens smalleste sted; den dobbeltby, som den stedlige presse mildnende kalder søsterbyerne uden at tage hensyn til, hvor vanemæssigt udholdende søstre kan skændes.

Som dobbeltbyen ligger der ved sin flodhavn med opland hele vindrosen rundt, med sug af færdsel ind ad alle veje og skorstensknipper med vajende røgfaner som vartegn, synes den at hævde sin plads som selvfølgelig. Broen over Limfjorden er bare en fortsættelse af en hovedgade, som broerne over havn og søer i København, og det er et meget svært job at skulle forklare en udlænding, at i grunden er det to købstæder foruden to landkommuner, han bevæger sig i — ja, for et par år siden var der endnu en kommune i bylegemet. Det bliver sælsomt spil mellem spøgelse, ingen andre end de implicerede skatteydere kan finde rede eller interesse i. Hvem andre kan have glæde af at konstatere, om man nu i øjeblikket befinder sig i Aalborg eller Hasseris, i Nørre-Sundby eller i Sundby-Hvorup? Hovedgaderne løber lige igennem, og bebyggelsen skifter ikke karakter ved sognegrænserne.

Går det an at røbe, at godtfolk fra de tre andre kommuner i Stor-Aalborg ikke nævner sig efter hjemstedkommunen, så snart de er øst for Lillebælt eller Kattegat — så er de fra Aalborg. — Denne lille svaghed for det rationelle i et fælles navn for konglomeratet røber måske, at det daglige kævl ikke er alvorligere ment end

omgangsformen indenfor søskendekredse i almindelighed. I hvert fald røber den, at Aalborg er kærnen i bysamfundet og har aldershævd.

Hvor vandvej og landevej krydser hinanden på det bekvemmeste sted, måtte en by opstå, og Aalborg nævnes da også allerede i 1070 som en velkendt lokalitet. Men hvorfor byen ikke lige så godt kunne fæste fod på fjordens nordside kan ikke mere ses i gaderne, som det kunne for et par menneskealdre siden, da åerne løb gennem byen og dannede havne.

Sydfra kommer et par vandløb ind gennem engene, forener sig til eet og løber ind i byen, hvor denne strøm så igen deles i to, Østeraa og Vesteraa. Nu lagt i rør og uden anden opgave end at skylle byens kloaker ud, deres løb overdækket og asfalteret og kun til at finde i gadenavnene, men i sin tid var det disse to smalle åløb, der kom til at bestemme, hvor den store by ved strømmen skulle finde sin plads.

Inden Aalborgs plads som Limfjordens vigtigste by var fikseret, måtte en historisk udvikling dog løbes til ende. Ved fjordens vestlige udløb ligger Vestervig med sin urgamle markedsplads, hvor også det ældste nordenfjords bispesæde blev placeret i en tid, da det endnu ikke var glemt, at England engang havde været det vestligste land i Norden. Engang i 1100-årene lukkede Limfjorden sig så i vest, og det fordom så rige Thy blev en afsides egn, hvis hele forbindelse med omverdenen blev vendt mod øst, og tabte sin centrale stilling. Bispestolen blev flyttet til Børglum, og det gamle bispegods blev kloster i det yderste vest.

Da Knud den Hellige i de samme tider ville kræve Vendelboerne for bøder, hvis rette hjemmel de bestred, måtte han flygte fra den kongsgård i Børglum, som senere blev bispesæde.

*Fugleperspektiv af Aalborg set fra nord 1677. Efter Resens Atlas.
Prospektet giver en tydelig forestilling om det ældste Aalborgs placering
mellem forskellige vandløb.*

Hans mål var foreløbig Viborg landsting, hans vej gik over Aggersborg og Aggersund, ikke over Aalborgsund. Hvad siden hændte hører ikke herhen, kun kongens valg af vej skal tages under observation.

Ved Aggersund lå en borg, en befæstet militærlejr ved en civil by, et anlæg af europæisk format, hvor mønt blev slået i midten af 1000-årene. Var Vestervig endelig sat ud af spillet med fjordens lukning, kunne byen ved overgangen mellem Vendsyssel og Himmerland vel have fundet sin plads ved Aggersund, hvor en hovedvej krydsede fjorden. Aggersund ligger da meget mere i Limfjordens centrum end Aalborg.

Kun tilsyneladende. Nord for Aggersund ligger det smalle Hanherred, vest for breder Livø Bredning sit indhav ud. Aggersund har kun opland til to sider. Og midt i løbet danner sig ustandseligt barrierer af sand, som lige til vor tid

har gjort færdens gennem sundet til chancesejls selv for ret små fartøjer og opdelt Limfjorden i et østligt flodløb og et vestligt indhav. Intet åløb bød sikkerhed for skibe ved Aggersund. Nej, i konkurrencen med Aalborg måtte Aggersund blive den lille, her blev aldrig købstad, kun fæstning med stadig faldende betydning og færgested for færdsel af mere lokal art.

Foruden færgested og havn på bekvemt sted fik Aalborg en opgave tildelt, som gav byen dens ry og dens farer gennem alle tider: Forbindelse med Norge. Om denne for begge parter livsvigtige forbindelse taler det ældste skrift, der nævner byens navn.

Magister Adam af Bremen var kannik ved ærkebispstædet i Hamburg og skrev omkring 1070 sin bog: »De hamburgske ærkebispers historie,« hvori han ridser Danmarks topografi op til brug for ikke stedkendte læsere. Der er ingen grund til at tro, at magister Adam selv

Flyverfoto af Aalborg og Nørre-Sundby 1952.

I forgrunden »Kilden« og Aalborghallen. Derfra fører det nye Vesterbro med dets moderne bebyggelse til broen fra 1933. Broen længst til venstre er jernbanebroen. (Fot. Sylvest Jensen).

har været i Aalborg — selv angiver han sin rute over Snoghøj til øerne og Skaane — men des mere vægt ligger der på, hvad han har at berette om Aalborg, da det må forudsættes at være, hvad dannede mennesker i Nordeuropa vidste om byen på den tid.

Fra Slesvig er der i lige linje 5—7 dagsrejser til Aalborg, Danernes forbjerg. Indløbet fra oceanet til Østersøen mellem Danernes forbjerg og Norges fjelde er så smalt, at sejlskibe let løber over på een nat. Vejen til Skt. Olav i Trondheim går ud herfra, og man sejler på eet døgn til Viken, hvorfra der er 5 dages rejse til Trondheim. Fra Aalborg er der, efter hvad man fortæller, 30 dages sejlads til Island, eller i medvind noget mindre.

Lad nu være, at magisteren en enkelt gang synes at have blandet Skagens beliggenhed lidt sammen med Aalborgs. Set fra et gejstligt synspunkt, hvor pilgrimsruterne må blive de vigtigste streger på kortet, har han tegnet et sik-

kert billede af Aalborgs særlige handelsforhold og skibsruter. Nordjylland og Norge er så forskellige af natur, at de altid vil have et stort behov for udveksling af produkter, og Norges naturlige vej til kontinentet i de tider, da Vesterhavet var frygtet og skyet, måtte over Jylland.

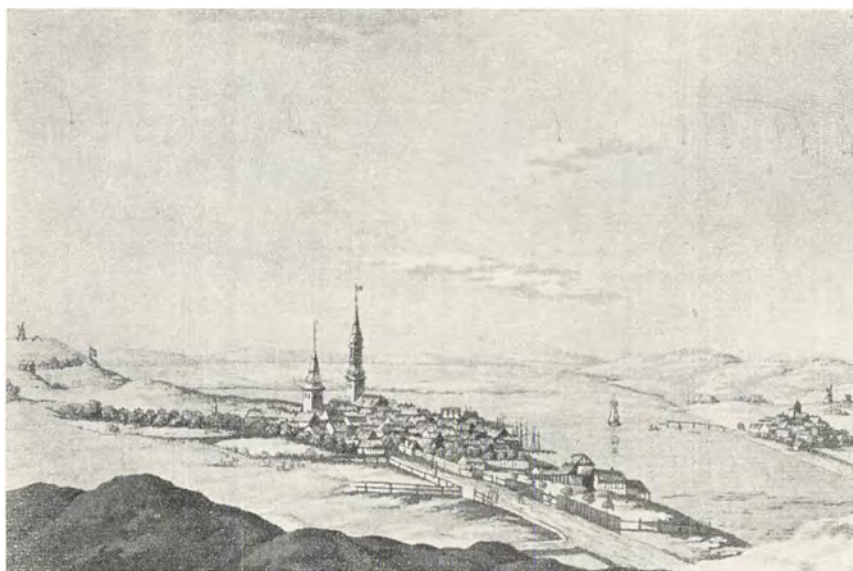
Hundrede år efter magister Adam ridser en anden kirkens mand så ruten op fra modsat side. Den islandske abbed Nicolaus giver midt i 1100årene en vejledning for nordiske pilgrimme, der agter sig til Rom; han regner 7 dages sejlads fra Island til Norge og fortsætter: »Fra Norge skal man først rejse til Aalborg i Danmark. Romsfarere regner med 2 dages rejse til Viborg, derpå en uges rejse til Hedeby.« Denne første nordiske turistvejviser siger altså det samme som den hamburgske magister, at Aalborg var kontinentets nordhavn.

En betingelse til havde Aalborg for at hævde denne plads, nemlig sin dækkede beliggenhed

Aalborg set fra syd. Tegning ca. 1730 af F. Busch. Til venstre fører landevejen fra Hobro ind i byen, hvis helhedsbillede får karakter af de knejsende kirketårne, af hvilke det længst til venstre dog er det i Nørre-Sundby. Derefter følger hospitalskirken, Budolfi og Vor Frue kirke. Imellem de to sidste »Apoteket«, dvs. Jens Bangs stenhus. (Det kgl. Bibliotek).

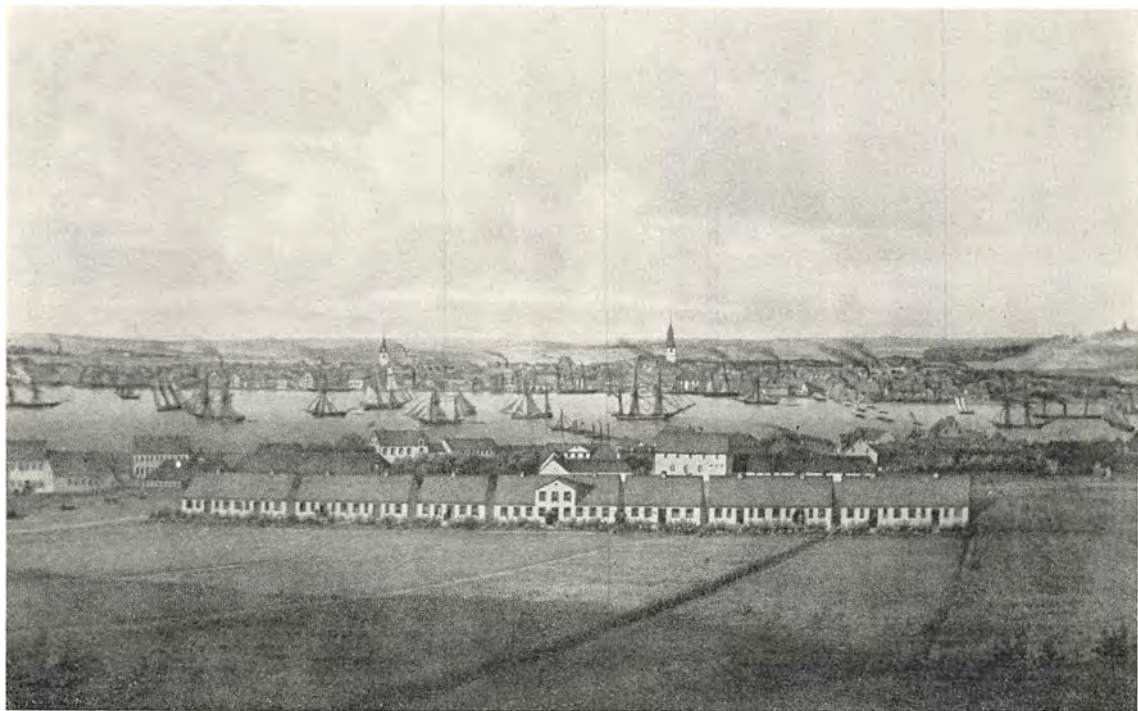

Aalborg og Nørre-Sundby set fra sydøst. Tegning 1802 af C. H. Wandall. Det er stadig kirkerne, der dominerer bybilledet, nu dog kun to i tallet, Vor Frue og Budolfi, hvis gotiske tårne begge er ændret og forsynet med høje, barokke spir.

inde ved den smalle strøm. Den hastige strandhugst var gængs krigsform og gjorde byer ved det åbne hav til let bytte, men ind i den lukkede fjord vovede kun så dumdristige folk som Harald Haarderaade sig. Sagaerne taler ofte om kampe ved Hals, men til Aalborg kom Nordmændene helst i de tilfælde, da de vidste sig sikre. I Vor Frue kirke i Aalborg jordedes i 1140 partihøvdingen Sigurd Slembe, og i 1169 kongsemnet Olav Skafhoug. De slagte norske borgerkrigsfolk søgte til det venligsindede Aalborg, et forhold, som nok kan give anledning til politiske gisninger. Erling Steinvegg samlede

i 1204 i Aalborg sine bagler til angreb på Viken, og det skete i forståelse med kong Valdemar. 85 år senere viste den norske konge Knud Magnusson de norske våben i byen i forbund med de fredløse, der var dømt for mordet på Erik Klipping. Historien optegner mest de voldsomme begivenheder, og det er svært overhovedet at finde beretninger om fredeligt arbejde i middelalderlige kilder. Men at det har været det vigtigste, derom kan ikke tvivles, for krig og katastrofe trænger sig nok på i byens historie, men desuagtet blev den ved at vokse og trives. I 1257, under broderkrigen mellem kongerne

*Nørre-Sundby og Aalborg set fra nord. Litografi o. 1850.
Billedet er taget fra den såkaldte Skansebakke.*

Erik og Abel, indtog Abel byen og afbrændte den. Sporene kan endnu findes under Budolfi kirke, men iøvrigt er episoden kun et par linjer i en årbog.

Aalborgs hverdag findes et andet sted, i de uhyre lag af affald, den middelalderlige by kastede af sig til daglig, og som i byens centrum omkring Budolfi kirke hober sig op til 4—5 meters tykkelse. I denne mægtige skidt-bunke gemmer sig bortkastede ting, opslidte sko, potteskår og hvad andet, man nu smed fra sig, hvor man stod og gik, siden trådte det ned i møget, som ingen fandt på at fjerne. Åerne, der oprindelig løb mellem flade bredder, kom i tidens løb til at ligne dybe kanaler, og borgerne satte udtjente bådsider op for at hindre fylden i at løbe ud i åerne igen. Gennemsnitlig er midtbyens niveau hævet 2—3 meter siden år 1000, men selv hvor fyldlaget er en del tykkere, er det jo kun en halv centimeter om året — udregnet på den måde bliver det ligesom mere overkommeligt. Og det var ikke nogen ringe tjeneste, borgerne uforvarende gjorde byen ved at smide alting i gård og på gade, for

Aalborg ligger på sid og sur strandeng omtrent i havets niveau, og havde byen ikke haft sit fyld, ville kældrene have været umulige, som de var det i strandkvarteret endnu for få år siden.

Denne middelalderlige by var endnu kun ganske lille, dækkede næppe en tiendedel af den moderne bys område. Bebyggelsen dannede en vinkel, hvis ene gren strakte sig langs Østeraas vestside, altså det egentlige havnekvarter, hvor købmændene boede. Den anden gren løb på begge sider af Algade, det alfare hærstræde, som båret af en strandvold forbandt byens oprindelige dele med hinanden.

Sydligst i byen, dækket af Østeraa og mølledammen, lå det ældgamle slot Aalborghus, kongens faste borg, hvor retterting blev holdt, og kongens høvedsmand holdt hus. Et møntsted var der også i byen, overvåget fra slottet gennem hele middelalderen.

I 1340 blev dette slot pludselig rigets centrum. Valdemar Atterdag begyndte i dette år sit livslange arbejde med at samle det vanrøgtede og pantsatte Danmark til eet rige igen. Han fik

Østeraagade i Aalborg set imod fjorden. Billedet bør sammenlignes med det foran side 246 gengivne af samme motiv i ældre skikkelse. Til venstre de to nu levnede huse af den gamle række. (Fot. 1952 Tønnies, Aalborg).

som medgift med Slesvigs hertug Valdemars søster Helvig: Himmerland, Vendsyssel og Thy og som hovedstad i dette miniaturekongedømme Aalborg med »det hus i Aalborg«. Men Aalborgs tid var endnu ikke til storhed, og hvad byen fik som kvittering for to års husly til den rastløse konge, var en stadsret af 1342, det ældste privilegium for byen.

Et halvt århundrede senere havde Aalborg udfyldt pladsen mellem åerne og nået til at føle sig som storby; en fornemmelse, som aldrig siden ret har tabt sig, og som også har adskillige grunde for sig, dengang som nu. I løbet af nogle år blev byen indplanket og befæstet langs en linje som i store træk fulgte de nuværende gader Gravensgade, Svingelen, Vingaardsgade, Brandstrupsgade, Peder Barkesgade og Slots-gade. Det er sikkert ikke fejl at antage det store sildefiskeri som grund til dette opsving.

Et mægtigt købmansaristokrati fik efterhånden hele magten i byen. I 1431 stiftede dets leder, borgmester Peder Ilfarsen, et købmands-gilde »Guds Legems Lav«, eller »Papegøjegildet« efter skikken at skyde papegøjen af stangen ved midsommer. Dette gilde blev i århundreder et andet byråd, i hvis hænder vigtige sager lå, og hvis formue gang på gang måtte holde for, når krige og andre ulykker havde tæret på byens reserver. Efter svenskekrigene tog gildet navneforandring til Compagniet, et århundrede senere til Købmandslavet, men uden at ændre signaler eller beføjelser. Ingen anden sammenslutning i provinsen blev så ofte afæsket sin mening fra højeste sted, men ingen anden var heller så søgt af godtfolk af alle frie stænder. Bisper og adelsfolk sad ved siden af købmændene ved de fester, hvis genlyd når os gennem gildets bøger som et latter-

Østeraagade i Aalborg, henholdsvis o. 1870 og 1902. Jens Bangs stenhus er ens på begge billeder, men iøvrigt er gadebilledet ændret dels ved nybygninger, dels ved opfyldning af åløbet. (Fot. Tønnies, Aalborg).

Algade i Aalborg set imod Budolfi kirke. Hovedgaden i det middelalderlige Aalborg var som sine lige i andre byer krum og snæver. (Fot. Tønnies, Aalborg).

mildt minde om en tid, da kirke og kro var gode naboer, og ingen tog anstød af, at dagen begyndte med et møde om faglige problemer, fortsatte med messe ved gildets eget alter i Budolfi kirke, og endte med et festmåltid med dans, der med afvæbnende ærlighed blev benævnt »Lavsdrick«, og som åbnedes af oldermanden med en krans af grønt løv om issen. Ikke skal her istemmes den så almindelige klage over de gode gamle dages forsvinden — deres goder var forbeholdt et fåtal af privilegerede — men senkatolsk liberalitet var nu en smuk livsform, så naiv den ellers kan tage sig ud for moderne kritik. Og tillige var den parret med en praktisk offervilje, hvis gaver er tilstede i Aalborg endnu i dag som byens kosteligste mindesmærke.

Samme år, Papegøjegildet så lyset, stiftedes endnu en institution af ligeså afgørende betydning for byen. Hæderlig kvinde Maren Hemmings skænkede sin fædrene grund til et helligåndshus, og byen lagde hertil en tilgrænsende

grund med den begrundelse, »at det var borgmestre og råd vel vitterligt, hvorledes mange fattige, usle og vanføre mennesker desværre tidt og ofte i mange år led stor nød i Aalborg og næsten måtte gå til grunde på gader og stræder og andetsteds formedelst vanrøgt af deres store, vederstyggelige sygdom og krankhed«. Her møder vi den anden side af storbyens karakter: Den uhyre forskel i livsvilkår mellem købmændsgildets herrer og det usle proletariat, magistratens brev taler om.

Der var nok et par klostre i Aalborg inden 1431. Det gamle, fornemme Vor Frue kloster husede nonner af Benediktinerordenen og ejede meget jordegods, mens Graabrødreklostret ved Algade var beboet af tiggermunke af Franciskanerordenen, og flere kom der ikke, mens Roskilde havde fem og Odense seks klostre. Aalborg var alle dage en by med flest verdslige interesser og havde jo heller ikke nogen katolsk bisp eller noget domkapitel, så kirkens mænd havde ikke stort at skulle have sagt i byen. Men et Helligaandskloster med rent sociale opgaver, det var en sag, Aalborgensere forstod og påskønnede, så de skænkede rundhåndet gods til klostret. Kongerne var Aalborg velvillige, som naturligt var, da byen var en solid og vel udnyttet skattekilde, de skænkede gods og rettigheder til Helligaandsklostret, så det allerede under sin første forstander, hr. Anders Bork, blev i stand til at opfylde sine høje mål. Reformationen og Klementsfejden gik ikke sporløst hen over denne barmhjertige stiftelse heller, men den var fast forankret i borgernes hjerter og for uundværlig for byen til at kunne forsvinde, og under navn af Stiftshospitalet er det gamle kloster i brug endnu efter sit oprindelige formål og i de samme bygninger, opført i årene 1451—1500, og nu det største bevarede klosteranlæg i Jylland, den ældste sociale institution i Danmark, og det fuldgyldige bevis for Aalborgs altid vægne sociale samvittighed.

Den stortid i byens liv, der gav sig så rige udslag som Guds Legems Lav, Helligaandsklostret og byens befæstning, fik en brat ende i tiden omkring reformationen.

Det begyndte med, at Christiern 2. satte en borgerlig født mand, toldereren Hans Bartolo-

Vesteraagade i Aalborg set imod syd. Som navnet antyder en pendant til Østeraagade. Igennem dem begge gik et nu overdækket åløb. Til venstre ligger den såkaldte Klingenbergsgård, nu flyttet til Den gamle by i Aarhus. (Fot. ca. 1870 Tønnies, Aalborg).

mæussen, til borgmester og lensmand samtidigt. Han blev dermed Nordjyllands mægtigste mand, men havde ikke smidighed til pladsen, var for hensynsløs til, at de selvfølede borgere kunne tåle ham, og for godt inde i borgernes finanser til at lade en skattemulighed gå kronen forbi. I 1522 »satte de Aalborg borgere sig op imod kong Christiern og ihjelslog Hans Tolder, som han stod på rådhuset og oplæste kongens brev«.

I de følgende år svingede borgerne helt over på kong Christierns side, mens efterfølgeren Frederik 1. og hans adelige rådsherrer klemte hver disponibel øre ud af byen i skatter og begunstigede dens konkurrenter Hansestæderne med privilegier. Da Grevens Fejde brød ud, var Aalborg moden til at blive revolutionens jyske hovedsæde, hvor skipper Klement samlede sin bondehær og slog adelens pansrede rytterhær ved Svenstrup.

Aalborg kom også til at betale prisen. Da Nordeuropas mest frygtede feltherre, Johan Rantzau, med sit erfarne korps af professionelle soldater rykkede mod skipperen, foretrak denne at tage mod ham i Aalborg. I december 1534 stormede Johan Rantzau Aalborg og nedhuggede borgere og bønder i flæng, afbrændte og plyndrede byen lige til de fattige i Helligaandsklostret. Danmarkshistorien fik en skarp drej-

ning i de dage, middelalderen gik under i mord og brandskær, og en ny og hårdere periode op-randt: Adelen herredømme uden kirkens kultur.

Men det kuede, affolkede, brændte Aalborg rejste sig igen, for byen ligger, hvor en by ikke kan undværes. De europæiske konjunkturer tog til at stige i takt med tilførslen af Amerikas sølv. Adelen stordrift skaffede korn frem på markedet i voksende mængder, mens sildefiskeriet steg fra år til år, og den nordiske syvårskrig skaffede Aalborg uhyre leverancer til hær og flåde. Den store højkonjunktur begyndte omkring 1550 og varede lige til 1625, og i dette tidsrum voksede Aalborg i folketal og velstand og blev nybygget fra en side af. Det gamle Aalborg, som vi kender resterne af, er denne re-næssanceby.

Den første bygning i det nye Aalborg blev slottet. Det gamle Aalborg var raseret i fejden, nu blev et nyt slot opført yderst på kronjorden, så at sige ude i fjorden. Ikke et gotisk slot med tårn og tinde, men en næsten borgerlig bygning af bindingsværk om en firkantet gård, indrettet mere til administration end til fæstning eller kongebolig. Endnu mens der var håndværkere på stilladserne, blev det nye Aalborg opgivet som fæstning, fordi der ikke kunne skaffes ferskvand under en belejring.

Parti fra Gammeltorv i Aalborg o. 1870. »Kong Hans' gård« midt i billedet, kaldt således, fordi kongen efter et uhjemlet sagn døde her 1513, gik i alder tilbage til middelalderen. (Fot. Tønnies, Aalborg).

Men i stedet for nu at tabe sin betydning, øgedes denne i de følgende år, for slottets egentlige hensigt var jo at være administrationsbygning i rigets største regnskabslen. Bønder fra hele Nordjylland afleverede her deres afgifter i korn og fisk, flæsk og andre ydelser, så slottets lagerbygning måtte udvides med den vældige ladebygning mod nord.

Mellem sagnrige slotte er Aalborghus noget overset, helt uden krigshistorie og glans som det er. Men det er Danmarks eneste bevarede regnskabsslot, og i kulturhistorien tæller det med som et af landets fineste mindesmærker fra renæssancen.

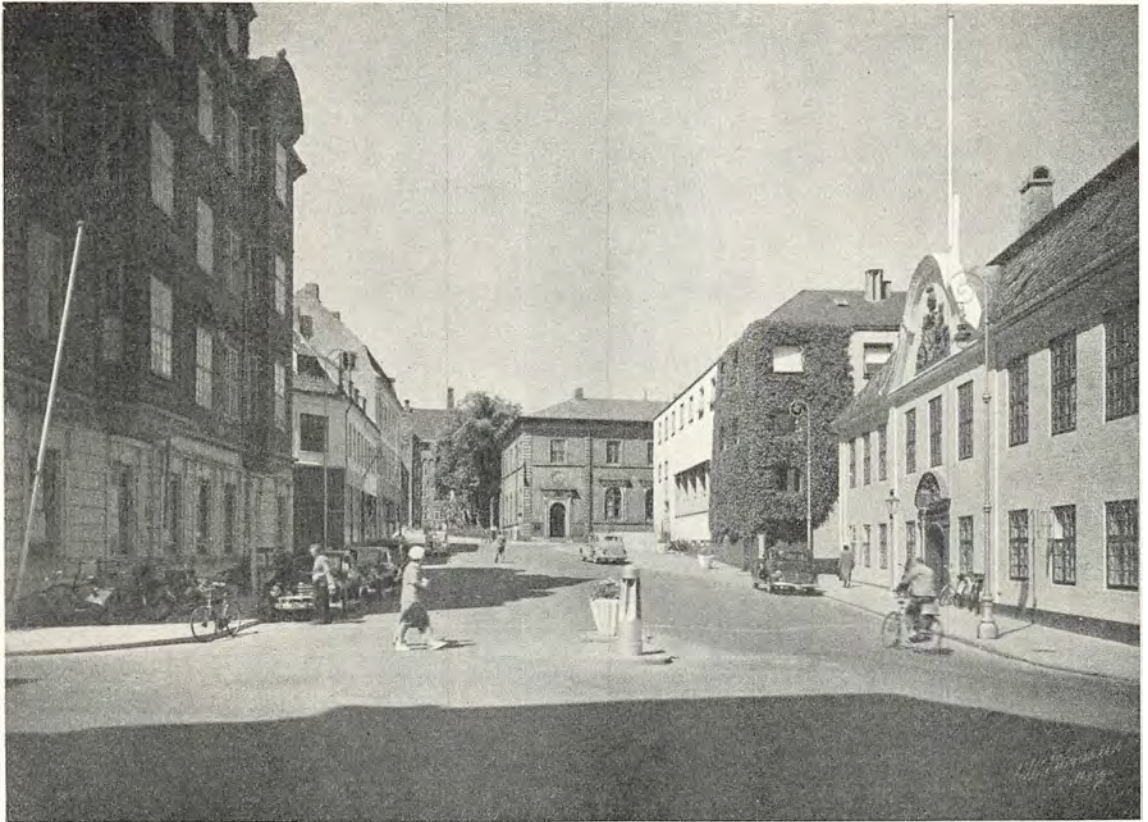
Begge de ældste klostre forsvandt ved reformationen, men Helligaandsklostret var umisteligt og fortsatte, kun måtte det nu give plads for den nyoprettede latinske skole i en fløj af klostret. Skt. Peders kirke blev nedbrudt, og kvadrene fra den og fra Graabrødrenes kirke blev

brugt i slottets hvælvede kældre. Nyt rådhus blev opført, og byen fik nye privilegier, for alt det gamle var, symbolsk nok, brændt.

Fæstningen var sløjftet efter kongelig ordre — majestæten skulle ikke udsætte sig for et tilbagefald til Klementsfejdens tendenser — og den derved ledigblevne plads blev overladt til borgere, som måtte rømme Østeraas østre bred til fordel for slottet. På kronjorden slog håndværkere sig ned og dannede et helt kvarter, som skaffede forbindelse med den gamle østby om Vor Frue kirke, der hermed indgik i bylegemet. Hinsides Vesteraa skød byen sig frem og dannede et nyt kvarter omkring nuværende Vesterbro — byens areal var fordoblet på nogle få årtier, uden at væksten derfor var standset.

Mellem Bispensgade og sejløbet lå flade strandenge i fjordens niveau, samme slags grund som den, på hvilken slottet var opført.

Parti fra Gammeltorv i Aalborg 1952. Samme motiv som på modstående side. »Kong Hans' gård« har givet plads for Diskontobankens bygning. Også bindingsværksgården er borte, men rådhuset (th.) bevaret. (Fot. Tønnies, Aalborg).

Kunne kronen fylde sin grund op, skulle borgerne vel ikke være ringere, så de kørte murgruset og brokkerne fra krigens ruiner ud i sumpen og dannede her et nyt kvarter, hvis yderste gade fik navnet Ved Stranden, mens tværgaderne fik navn efter byens prominente damer: Maren Turisgade og Jomfru Anegade. At begge de således mindede damer var under mistanke for tidens modforbrydelse, hekseri, hindrede ikke navnegivningen efter dem.

Bebyggelsen blev i de fleste tilfælde solidt bindingsværk med masser af egetømmer, virkende mere ved vælde end ved ornamenter. Aalborgsk bindingsværk er let at kende, hvor man ser det ved siden af andre byers, som i købstadsmuseet Den gamle By i Aarhus, hvor nu flere af Aalborgs renæssancegårde er på af-tægt. Det er tættere i tømmeret end det samtidige i Aarhus og har mindre udskæring end Randers'.

Af Østeraas gårde — de prægtigste i byen — står endnu to på oprindelig plads. Jørgen Olufsens gård fra 1616 er vel den bedst bevarede købmandsgård fra den tid overhovedet, dens trelængede bindingsværksfløj løber igennem til to gader og en tordennemørk smøge, med lofter og atter lofter over hinanden, båret af en skov af tømmer i sindrige forbandter. I stueetagen ligger endnu gulvet af kantstillede hollandske mursten, flere skibsladninger klinker rammet ned i et gulv. Skulle man til Amsterdam med sild og rug, tog man tobak, fajnace og krydderier med hjem og så mursten som ballast for resten.

Gårdens gavlvendte stenhus er nu mest facade, men til gengæld en meget repræsentativ facade med sandstenshermer som dørstolper og kælderporte lige ud til havnen — som nu er en asfalteret gade. Over døren står i en niche en træfigur, en kvinde i højrenæssancens prangen-

Parti af Gammeltorv i Aalborg. Maleri o. 1850 af R. H. Kruuse. Til højre skimtes »Kong Hans' gård« (sammenlign billedet side 358) og den ene af de stadig bevarede bislagsten. Budolfi kirke er vist omtrent i sin nutidige skikkelse, som den fik i det 18. århundrede. (Det kgl. Bibliotek).

de dragt, skabt til at ses nedefra. Den blev bevaret derved, at vilde bier dækkede den med et vokslag bag vedbend. Tak til de flittige små; uden dem ville vi have vidst lidt mindre om tidens naive hang til prunk.

Jens Bang var sin tids største jyske købmand med skibe på alle have og fordringer i de fleste nordjyske herregårde. Vennesæl var han ikke, trætte var hans forlystelse, og var Christian 4. hans ven, havde han næppe flere. Så injurierende var hans fremtræden, at han aldrig nåede at blive så meget som rådmand, skønt hans stilling og formue skulle prædestinere ham til borgmester. Men han kunne undvære både venskaber og embeder, han byggede lige i synet på adelen sit stenhus, der overtrumpede de fleste af tidens slotte og i 1624, da det stod færdigt, var uanstændigt moderne med sin bruskarokke udsmykning i sandsten mellem flammede mursten.

Jens Bang døde i 1644, og svenske soldater nåede at rasere husets indre, inden arvingerne fik hold på huset. Siden 1665 har Svaneapoteket haft til huse her, og i hele denne tid har

stenhuset ikke været købt eller solgt, men skiftet ejer ved arv eller giftermål. Slægten Strøberg, som ejer huset siden 1830, har ofret en formue på at sikre og vedligeholde dette Aalborgs fornemste borgerlige mindesmærke.

I museet skal søges et andet, ikke mindre mærkeligt. Da gården på hjørnet af Østeraa og Ved Stranden blev nedrevet, skånedes man tre panelstuer fra opførelsesåret 1602, hvoraf den ene nu er i Nationalmuseet, og de to i Aalborg historiske museum. Den bedst bevarede er så fuldstændig som et interiør fra en så fjern tid nu kan være, med sine egetræspaneler med bibelsprog og beslagornamentik og sit malede kassetelloft af fyrretræ. Om det så er en beboers ærgerrighed, er den synlig endnu. Da slotsskriver Lars Hansen i 1620 købte gården, ville han ikke se sin forgængers bomærke og årstal, de blev høvlet af, og hans eget år i stedet sat i kartouchen på døren.

Så godt og rigeligt blev Aalborg udbygget i de gode år, at der ikke blev brug for nye huse af betydning i 200 år. Derfor er barokhuse sjældne i Aalborg.

Udsigt over en del af Aalborg, set fra Budolfi kirketårn. Ældre fotografi. Jens Bangs stenhus løfter sit stejle tag over de lavere borgergårde. Foran det ses rådhuset, en barokbygning fra 1757—62. (Foi. Nationalmuseet).

Første gang, Aalborg fik at mærke, at gode tider også får ende, var i 1602, da pest udryddede omkring halvdelen af befolkningen. En stærk indvandring fra Holland og Vesttyskland var allerede i gang, nu blev den forceret, og fra den tid blomstrer det med vesteuropæiske navne i borgerskabet, så de huller var hurtigt fyldt ud. Værre var den stundesløse konges indgriben i trediveårskrigen, den blev signalet til en menneskealders ufred med tre besættelser mellem 1627 og 58. Da blev de sidste reserver taget i brug, alle ejendomsforhold var ved at gå i opløsning, når borgerne flygtede til Norge, mens ukaldede folk skaltede og valtede med byen i samarbejde med fjenden. Skibe blev opsnappet, handelen stagnerede, folketallet gik ned.

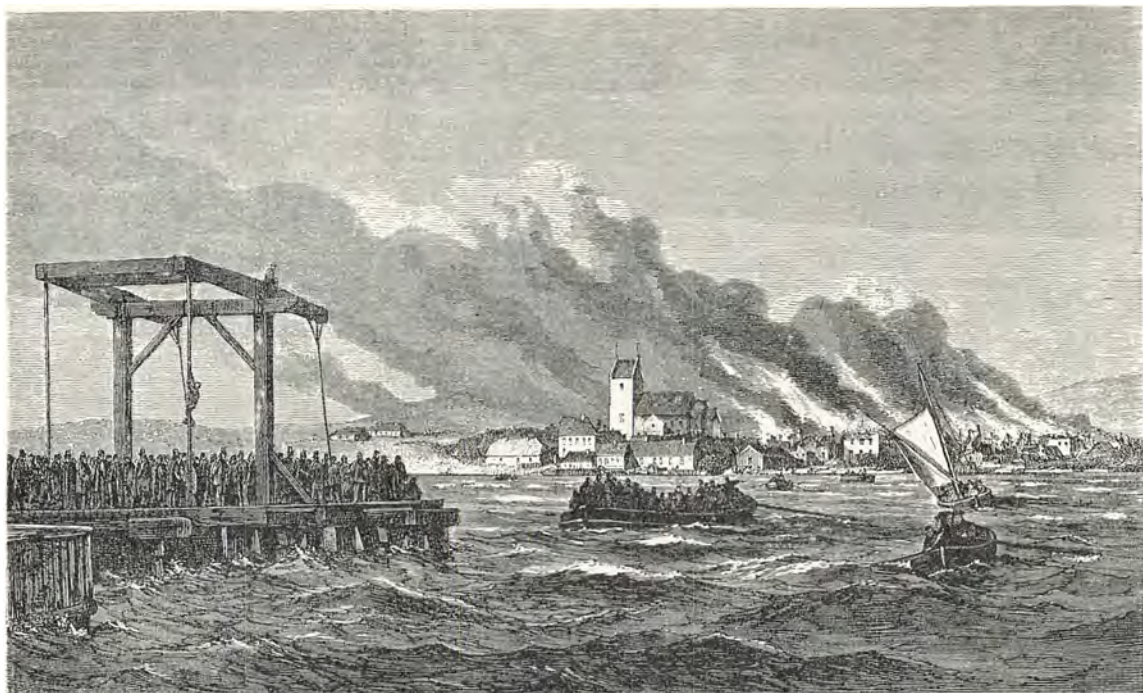
Aalborg blev dog ikke sat tilbage i samme grad som de fleste andre jyske byer, dertil var dets gamle forbindelser for stærke. Limfjords-handelen fik sin gamle centralisering bekræftet

ved forordningen af 1682, der gjorde Aalborg til stapelstad for hele fjordens område, mens silden stadig gav udbytte til alle fjordens folk — men størst til Aalborgs købmænd, skippere og håndværkere. Udenlandsk korn til Norge blev i 1669 belagt med en told, der begünstigede Aalborg så stærkt, at byen blev næsten eneleverandør til det søndenfjeldske Norge, for så igen at tjene sin avance på de norske varer tømmer og jern. Det gik så slideligt, at byen kunne tage et par kommunale underslæb af stort format, uden at det fik katastrofale virkninger.

Encvældens byggeri i Aalborg er repræsentativt som rådhuset, opført i 1757—62 i fin, velafvejet senbarok, som vidner om de lokale håndværkeres høje faglige stadi. Lidt yngre er Budolfi kirkes barokke spir, bygget 1779 og forlængst hinsides alle bedømmelser, som et vedtaget vartegn er.

Ellers er det i de to gamle kirker, tidens

Nørre-Sundbys brand set fra Aalborg. Midt i billedet ses den overfyldte rosjærge på vej over fjorden. Nørre-Sundby havde monopol på færgefarten. (Træsnit i Ill. Tidende 1864—65).

levn skal findes. Lige så ivrige bisperne var efter at smykke deres domkirke, var lensmændene til at pryde deres sognekirke, Vor Frue, og borgerne gav dem ikke noget efter, så kirkerne er så rige på epitafier, pulpiturer og billedrækker, prædikestole og alterudstyr, at den lokale udformning af de europæiske stilarter mellem 1550 og 1800 allerbedst kan studeres i kirkerummene.

En tredje kirke vil blande sig i bedømmelsen. Nørre-Sundby tegner sig fra nu af mere som en del af bysamfundet. Ganske vist en irriterende del, for Aalborgs borgere ville gerne være ene om næringen, som da slagterlavet i 1680erne ville forbyde bondeslagterne nordenfjords at føre kød til bys, men tabte sagen. De Nørre-Sundby folk var slet ikke så ringe, som Aalborgenserne ville gøre dem, de kunne allerede i baroktid give deres hvide landsbykirke et præg af købstadskirke i det indre.

Sagen var, at Nørre-Sundby havde monopol på færgefarten mellem Vendsyssel og Aalborg, og det var ikke noget ringe aktiv at have 12 færger i gang. Desuden var der herberg og kro-

hold i hvert andet hus i byen, for Vendelboerne måtte dog have øl og brændevin til deres mad, mens de ventede på færgen. Handel måtte ikke drives i Nørre-Sundby, som lå indenfor Aalborgs 4 miles »frihed«, men allerede omkring 1700 udøvedes hele 13 håndværk af gadehusmændene, mens samtidig håndværkerne i Aalborg drev 40 forskellige fag. Nørre-Sundby var en mærkelig landsby, helt uden gårde, og hvad landbrug man der drev, skøttedes fra nogle boelsteder, mens hovedparten af befolkningen var gadehusmænd, der levede af færgefart og krohold, håndværk og fiskeri.

Omkring 1720 begyndte en pottemagerkoloni i Hvorup at lave glasserede lerkar, men det var fri næring og gav desuden pottemagerne fra Hellum herred en gavnlig konkurrence på det lokale marked, så det havde Aalborg intet imod. Og ligefrem anbefaling fra magistraten fik Johan Adolph Rømer, da han i 1772 anlagde en fabrik for kridtpiber i Nørre-Sundby, som han drev til 1816, begge byer til gavn. Det var i de år, da industri så småt begyndte at tage form, og fabriqueur blev en titel med

*Nørre-Sundby efter branden. Ilden var de gamle købstæders værste fjende, men trods købstadpræget havde Nørre-Sundby ikke byprivilegier, da ulykken ramte den.
(Træsnit i Ill. Tidende 1864—65).*

god klang. I Aalborg var der da 3 tobaksfabrikker, sæbesyderi, sukkerraffinaderi, linned- og kattuntrykkeri, kartefabrik, chokoladefabrik, senepsfabrik og strømpefabrik, mens samtidig de stort anlagte fabrikker ved Gudumlund var i deres vorden, og papirfabrikken Godthaab syd for byen var i god drift.

I disse sidste år af 1700årene oplevede Aalborg igen en god og tryk tid med stor omsætning og relativ velstand for flertallet. Byen fik i 1767 sin avis, den første i provinsen, endnu i fuld gang som Aalborg Stiftstidende, og en del storbyggeri som brigadér Hallings gård ved Vesterbro (nu hotel Phønix) og stadshauptmand Hans Wigelsens gård ved Nytorv (nu Hypotekforeningens bygning), der dog er fra 1805, men bærer samme præg af retarderet barok. Helt i tidens modestil empiren er derimod gårdene fra begyndelsen af 1800årene, som Hiorths gård i Slotsgade og vinfirmaet Simonis gård ved Stranden, med fine toetages gadelænger foran en meget ældre bagbygning. Endnu holdt renæssancegårdene stand, omend her og der moderniseret på facaderne, som

gerne fik den ålborgske empires emblem, rankeværket i etageadskillelsen.

Samme mærke bærer en stor del af de huse i Klokketøbergade, Møllegade, Peder Barkesgade og Store Nygade, som så godt som alle er bygget omkring 1800. De danner hele kvarterer af en hygge og fordringsløs fornemhed, som i Store Nygade bliver til det reneste billede af jysk empire. Lidt overset i denne by, hvor højrenæssancen stadig vil tiltrække sig opmærksomheden, men vel værd at finde ind til.

Denne rolige periode i byens liv, da standsfolk fra hele riget sendte deres sønner i lære hos Aalborgs købmænd, og garnisonens officerer anlagde de første lystanlæg, mens borgervæbning og klubber sørgede for musik og fest, og det første teater så lyset — den endte brat en sensommerdag i 1807, da England skubbede Danmark baglæns ind i de snart evige krige, der havde skabt de gode tider for vort neutrale land. Flåden opsnapet, Norge blokeret — Aalborg isoleret fra alle sine forbindelser.

Det mærkelige skete, at man først ikke ville

Torvet i Nørre-Sundby set imod Brogade. Trods manglende købstadsrettigheder indtil år 1900 antog byen i løbet af det 19. århundrede mere og mere købstadpræg. (Fot. Inger Jensen, Nørre-Sundby).

se katastrofen. En flåde med korn til Norge blev opsnapet ved Skagen, og da den ikke var assureret, måtte befragtere og redere tage hele tabet. Det blev til de første af en håbløst lang række fallitter, som ramte de allerfleste af byens handelshuse og standsede al industri på nær C. W. Obels tobaksfabrik og papirfabrikken Godthaab. Denne bølge af konkurser standsede først omkring 1830, men da var det ikke mere nogen sensation at se en samfundsstøtte gå ned, han gik jo bare til sine kolleger. Og midt i tummelen, mens pengene skred ned i værdi til statsbankerottens sorte bund, festede Aalborg som aldrig før. Kapere kom ind med prise, hvis udbytte blev destilleret på stedet. Der har været hyggeligt i Aalborg under den mest ødelæggende krig, Danmark har oplevet mellem 1657 og 1940.

Da freden kom, i 1814, var den værre end krigen, for den fastslog, hvad kun de klogeste havde anet, at Norge var tabt for stedse. Nu var selv håbet slukket. Selv bondehandelen reduceredes til salt og tjærc, for landbrugskrisen og statsbankerotten havde forarmet landmændene, så de krøb sammen i en selvforsyning, der vel reddede deres eget liv, men kvalte købstæderne. Og for at få top på skæppen brød Vesterhavet i 1825 gennem Aggertangen og slog dermed Aalborgs monopol på Limfjords-

handelen sønder og fordrev silden. Situationen er opgjort i en dagbogsnotits af den kloge, gamle overkøbmand Jacob Kjellerup, nedskrevet i 1820: »Intet kan nu i nogen gren foretages, alt bliver med hver dag værre, og al næring og bjæring er her ophørt.«

Det virker næsten humoristisk, når Nørre-Sundby i 1814 indsendte hele to ansøgninger om at få bevilget købstadsrettigheder. Som sædvanlig blev købmandslavet i Aalborg spurgt, og svaret kan man gætte. Noget kom der dog ud af det, for den indvandrede Aalborg-købmand, agent J. G. Galster fik i 1815 handelsret i Nørre-Sundby og grundlagde dermed byens nye næring som Vendelboernes handelsby. Galster måtte kæmpe med Aalborgenserne, der forfulgte ham med processer, men skønt han i 1818 måtte gøre opbud, kom han dog igang igen, og »boden« udviklede sig til et stort foretagende. Nørre-Sundby ville have udviklet sig til købstad, hvordan end konjunkturerne havde artet sig, men lammelsen af den gamle overmodige naboby fremskyndede nok processen.

I de årtier, da ingenting ville lykkes for Aalborg blev byen idyllisk groet til med græs mellem brostenene og andre tegn på det forfald, romantikere dyrker som yndigt. De beskidte åers lugt blev så kendelig, de gamle gårde forfaldt, og ingen nye blev bygget. Ingen havde

Torvet i Nørre-Sundby set imod Brogade. Samme parti som overfor 1952. Anlægget af den nye bro over Limfjorden i 1933 medførte ikke så store omvæltninger i Nørre-Sundby som i Aalborg, men ændringer skete dog. (Fot. Inger Jensen, Nørre-Sundby).

før tænkt på, at Aalborg var en gammel by, nu blev det så pinligt klart, at den led af alderdomssvækkelse. I 1800 var Aalborg provinsens største by. 30 år senere holdt den med nød tredjeplassen. Der skulle en chokbehandling til for at få den sære, aldrende by i gang igen efter de lange år i armodens skygge. Den kom i 1857.

Det begyndte med, at Nørre-Sundby fik bevilget handelsret. Det var blevet en slags udefineret vedtægt, at dette ville blive Aalborgs ruin, nu sprang en del købmænd straks over og købte grunde i nabobyen, for dog at redde en del af den omsætning, man frygtede ville blive derovre. Nørre-Sundby fik en pludselig tilvækst af borgere og kapital, som fik byen til at antage købstads karakter på få år.

Endnu mens ophidselsen var frisk, skred Aalborgs største kunde og leverandør ud i den bankkrise, der var startet i Amerika, men nu nåede Hamburg. Denne by havde skaffet sig herredømmet over Jyllands økonomi ved at give udstrakt kredit i de år, da tyske penge var så meget bedre end danske; nu standsede de store handelshuse deres betalinger. Lån kunne i Aalborg kun fås mod håndpant og til 35 %, og byens to pengeinstitutter, Sparekassen og Diskontobanken, blev klemte for deres sidste likvide skilling.

Og for at det ikke skulle være løgn, kom hertil loven om næringsfrihed. Alle lavsrettigheder skulle ophøre, al næring være fri, og byens gamle 4 miles frihed, indenfor hvilken ingen købmand eller håndværker måtte bosætte sig, blev ophævet. Ja selv det mere end firehundredårige købmændslav måtte opløse sig. Det sidste var dog for stramt for de stolte købmænd — mærk: i Aalborg hedder det stadig købmand, mens en grosserer straks er kendetegnet som en udenbys hedning — de stiftede straks Aalborg Handelstandsforening til at bære de store traditioner videre.

Hvad Aalborg fik lært i det nervøse år 1857 var, at den økonomiske og politiske liberalisme var noget, byen måtte se at tilegne sig, om den ville leve videre. Læren blev nemmet; fra da af blev storhandel igen det vigtigste, mens man overlod detailhandelen til de mange nye forretninger, der spredtes over landet med jernbanerne og næringsfriheden i de følgende år. Det nye djævelskab, dampmaskinen, blev taget i brug af C. W. Obel, Isidor Henius og Poul Pagh, som dermed gik ind i konkurrencen på industrimarkederne. De skulle få mange efterfølgere.

Men nu trak det sammen til en trafikkrise. Færgevæsenet var siden 1753 i hænderne på Aalborgs fattigvæsen, hvad tydeligt prægede

Pontonbroen over Limfjorden set imod Aalborg. Tegning 1885 af Tom Petersen. Broen, der blev bygget 1865—66, iøjente landevejstrafikken indtil anlægget af den nye bro. Den udmundede på Aalborgsiden i Vesteraagade. Det er den kendte Klingenbergeske gård, man ser til venstre i billedet.

materiellet; så i 1824 blev der dannet et færge-lav, men heller ikke det hjalp, for godsmængden steg og steg, og lavet havde ikke penge til dampfærger. I 1862 kæntrede en af de forældede rofærger midt i strømmen, og 11 mennesker druknede.

Denne ulykke gav endelig det parti ret, der krævede en bro over strømmen. Pontonbroen blev bygget af et lokalt skibsværft i 1865—66 og bar troligt den voksende landevejsfærdsel lige til 1933. Krigen i 1864 sinkede den et år, og det kom til at koste Nørre-Sundby en god del bygninger i 1865, da en stor brand raserede byens centrum. Havde Aalborg brandvæsen kunnet køre over en bro, ville det have reddet mange huse.

Kostbare år gik tabt for søsterbyerne, mens den jyske længdebane fra Randers og Langaa bøjede mod vest og først fem år efter blev forlænget til Aalborg, for så at standse der, mens italienske arbejdere i langsommeligt tempo byggede jernbanebroen. Man kan næsten høre borgerne trampe af utålmodighed, mens Randers og Aarhus erobrede deres markeder.

Imens voksede skibenes drægtighed, så Hals Barres 3 meter vand ikke længere tillod skibsfart af nogen betydning at løbe ind i fjorden. Men nu havde Aalborg fået sit byråd til afløsning af den forældede magistrat, og det gennemførte, tværs igennem alverdens indvendin-

ger fra statens side, købet af en selvtransportabel muddermaskine, der ryddede barren så vidt op, at Aalborg havn igen blev indrangeret mellem de store. Nu er der 9—10 meter vand.

Jamen det var da storartet. Så kunne Nørre-Sundby jo lave sin egen havn, uden at opmudringen af Hals Barre kom til at fordyre byens søfart, når nu storesøster Aalborg havde ordnet den vanskelighed. Denne naturlige reaktion fra Nørre-Sundbys side skabte gennem et slægtled en irritation de to byer imellem, der fik Aalborgensere til at bruge ord som bivogn og blindtarm, og Sundbynitter til at tale om storhed og armod i fine klæder. Nordenfjords tarvelighed modsat søndenfjords flothed blev næsten ordsprog i Nørre-Sundby. En journalist erklærede i 1920, at Nørre-Sundbys eneste sjælelige funktion var naget til Aalborg. Dog tilføjede han straks, at de derovre dog også spillede den bedste l'hombre.

Den slags drilleri kunne dog ikke tilsløre, at broerne havde gjort de to byer til virkelige søsterbyer. Da et net af privatbaner i halvfemsere blev projekteret, stred Nørre-Sundby for, at de nordenfjords ikke skulle have forbindelse til Aalborg, men blev allerede inden den endelige vedtagelse klar over, at dette synspunkt ikke lod sig forsvare med gode grunde. Da Nørre-Sundby endelig i 1900 fik købstadsret, var de gamle tvistigheder i realiteten kun tradition. Der

var ikke noget videre at konkurrere om, for begge byer voksede så hurtigt, at bare det at skaffe boliger og arbejde til indflytterne, gav begge nok at se til.

De fik hjælp andetsteds. Vest for Aalborg ligger Budolfi landsogn, oprindeligt en del af Aalborg, men i tidens løb løsnet fra byen, som ikke brød sig om landbrugsnæring, og tilsidst kun i kirkeligt tilhørsforhold, mens sognets verdslige navn blev Hasseris kommune. Her ved Aalborgs vestgrænse foretrak nu mange velhavere at bygge eget hus, så et villakvarter dannede sig i tilslutning til byen, men egen kommune.

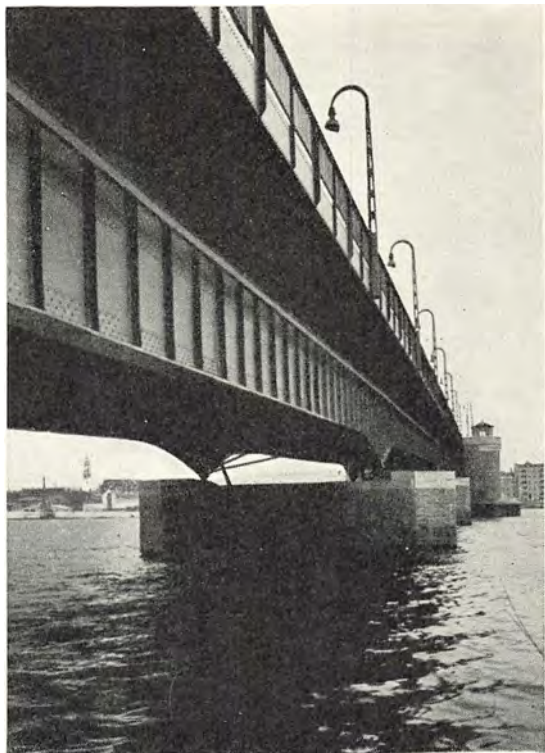
Øst for Aalborg, i Nørre Tranders sogn, dannede sig en forstad af en anden karakter, en arbejderby, begunstiget af den stigning i lønnen, der fulgte på det store kampår 1899, hvorved en del arbejdere fik råd til eget hus og have. I 1920'erne voksede Vejgaard sammen med Aalborgs østby, og i 1950 blev Aalborg og Nørre Tranders kommuner sammensluttet til een by.

Nørre-Sundby havde heller ikke plads nok til sin vækst. I en bue udenom byen ligger Sundby-Hvorup kommune, som nu har nået moderbyen i indbyggertal, og dens to arbejderbyer, Lindholm og Nørre Uttrup, er vokset sammen med Nørre-Sundby, så ingen fremmede mere kan se grænserne.

I 1684 havde Aalborg 4181 indbyggere og var dermed Danmarks største provinsby, og denne stilling kunne byen holde endnu i 1769, skønt med 23 indbyggere færre. Byen var altså statisk, hvilket kunne ses af byggeriet, der var forsvindende i 1700'årene.

I 1800'årene ramtes Aalborg forholdsvis hårdest af alle provinsbyer af tilbagegangen og blev passeret af både Odense og Aarhus, mens nabo-byerne endnu ikke var blevet til som bysamfund.

Den store vækst tog først fat efter 1850, da Aalborg blev industriby og Nørre-Sundby antog bykarakter. Fra denne tid voksede begge byer så hurtigt, at boligmangel blev et permanent problem og nye kvarterer blev til på få år. I 1900 boede 30.708 mennesker i Aalborg, mens Vejgaard og Hasseris var på vej til bymæssig form og Nørre-Sundby var begyndt at føle pladsmangel. Siden har tilvæksten i alle dele af det store bylegeme accelereret, så alle dets dele nu er tæt

Den nye Bro mellem Aalborg og Nørre-Sundby, set imod Aalborg. Broen stod færdig i 1933. (Fot. Türck).

sammenbygget og det bysamfund, der ofte benævnes Stor-Aalborg i 1952 tæller 105.000 sjæle, fordelt med 80.000 i Aalborg, 8870 i Nørre-Sundby, 8400 i Sundby-Hvorup og 8000 i Hasseris.

Den storindustri, der kaldte de fleste af denne mægtige befolkningsforøgelse til bys, er for en del udviklet af mindre industriers sammenslutning til større enheder som De danske Spritfabrikker og De forenede Tekstilfabrikker. Ældst — ja den eneste af de gamle Aalborg-industrier, der overlevede depressionen efter 1807 — er C. W. Obel, som nu er søsterbyernes største arbejdsgiver. Sammen med Poul Pagh's Aalborg ny Dampmølle og Adolph Holst's papirvarefabrik danner disse kolosser et sluttet industrikvarter mellem Kastetvej og vesthavnen, der råder over så mange hestekræfter, at beboelseshuse i kvarteret dirrer som øverste dæk på et motorskib, når alle jætterne brummer på en gang.

Cementindustrien måtte Aalborg skabe fra bunden med selve den almægtige C. F. Tietgen som modstander. Det lykkedes så vel, at det

Parti fra Vesterbro i Aalborg. Billedet er set imod syd, og gaden, som udmunder til venstre, er Algade. Længere tilbage skimtes udmundingen af Tiendeladen. Prospektet er typisk for gadenettet i den del af Aalborg, der stammer fra middelalderen med de krogede og snævre gader og stræder. Til højre i billedet ses en del af »Hotel Phønix«, installeret i en fornem gammel barokbygning fra det 18. århundrede, opført af den berygtede eventyrer, herremanden på Dronninglund, brøgdér Halling. Denne gård er stadig bevaret, men ellers er gadebilledet som følge af de moderne saneringer undergået stærke ændringer. (Fot. Tønnies, Aalborg).

allermeste af denne vare endnu produceres her, mens datterindustrier som eternit og råjern placeredes så nær cementen som muligt. Denne industri fik stor indflydelse på byens spredning, for den største fabrik, »Rørdal«, ligger yderst i bysamfundets østside, eternitfabrikken i sydsiden, råjernværket »Norden« ude i Hasseris enge og andelscementfabrikken i Nørre-Sundby. Hver af disse fabrikker har tiltrukket sit eget arbejderkvarter.

I samme mastodontklasse ligger andelsslagteriet i Nørre-Sundby og det offentlige slagtehus i Aalborg, skabt af de store kreaturmarkeder i hallerne ved østhavnen, hvor Nordjyllands eksportmarkeder holdes to gange ugentlig — de to dage, da selv Aalborg-Nørre-Sundbys rutebilnet knapt slår til for tilstrømningen af landboer. Handelen med kunstgødning og foderstoffer ligger på begge sider af havnen og er en af dens største omsætninger både i tonnage og værdi.

Skibsværft, bryggeri, mølleri, jernstøberi —

alt industri, der kræver stort kraftforbrug, er trukket sammen i byen på begge sider af Limfjorden. Siden 1925, da de to havne enedes om et samarbejde, der i realiteten gjorde dem til een, har denne flodhavn været provinsens største, og industriens samlede kraftforbrug overstiger Aarhus' og Esbjergs, så over 40.000 hestekræfter nu enes om at få ruderne til at småklirre i industrikvartererne. Rolig er denne tvillingby just ikke.

Ja vel så, siger kritikere: Stor-Aalborg har så travlt med at tjene penge, at den ulige ædlere kunst at give dem ud på rette måde er ved at gå i glemme. Se nu disse saneringer, der skaber helt nye gadebilleder, kan de måle sig med det gamle Østeraas fornemhed? Den trange plads i midtbyen får hvert grønt træ til at stå i vejen, og så bliver det fældet. En cementørken bliver det nye Aalborg.

En storby med livligt handelsrøre skaber altid sit centrum. I Aalborg har det aldrig skiftet

Parti fra Vesterbro i Aalborg 1952. Billedet er taget fra samme stude som det på modstående side, og man ser længst til højre den nyere del af Hotel Phønix samt det omtrent uændrede to etages nabohus. Hvad der især har forandret karakteren af gadebilledet er den nye og større bredde af gaden samt den moderne bebyggelse med de mange altaner, de såkaldte lagkagehuse. (Fot. Tønnies, Aalborg).

plads, bare skubbet sig udad, så gader, som for 100 år siden var afsides, nu er taget ind i city. Da Østeraa var ungt, var der sikkert også folk, der fandt det ligeså uforskammet moderne, som nogle nu benævner Vesterbro. Danmarks Nationalbanks filial på Gammeltorv er ikke mere outreret, end Jens Bangs stenhus var i 1624, og skal som det blive en klassiker i arkitekturen.

Vesterbro! Med fare for at blive kaldt hedning, skal det siges, at denne gennemfartsgade, der begynder med Kildens grønne sorgløshed foran Aalborghallens mammut og ender med Brogaardens mægtige stævn, som skiller færdselsstrømmen i Nørre-Sundby, er et af Nordens fornemste moderne trafikled. Den har en egen gyngende rytme gennem sine mildnende kurver og over broens lave bue, den er lagt med et mestersnit gennem udtjente kvarterer og dog med de bedste af husene i behold. Hvor i dansk provins findes et hotel med en tradition og en beliggenhed som Phønix i Aalborg?

Ellers er Aalborg og Nørre-Sundby jo langbyer langs begge sider af havnen, så alle gader af betydning løber i øst-vest. Bispensgade er om dagen byens travleste butiksgade, men ved aften byens dagligstue, hvor ungdommen promenerer, den er strøggade, om nogen gade er det. Algade står vel for fald og skal ikke begrædes, men se dens færdsel i myldretimerne og forstå, at ordet storby ikke er misbrugt, skønt Algade er skabt til en by på en tiendedel af det nuværende indbyggertal.

Set fra oven er Aalborg og Nørre-Sundby slet ikke uden grønt. Omkring byerne ligger parker af et format, skabt for fremtiden. At en nok så lille borgerlig park i centrum så ville gøre flere glade end Mølleparken og Skansebakkens lidt fjerne storhed, det er sikkert nok. Luk den slotspark op, så midtbyens mødre får et sted at sætte barnevognen i skygge i middagstimen.

Om aftenen skal de jo i kolonihaven. Som et grønt bælte af læ og sundhed om hele Stor-Aal-

»Den mørke gang« i Aalborg. Den nu forsvundne gyde strakte sig fra Østeraa til Maren Turisgade (Fot. ca. 1915, Hugo Matthiessen).

borgs krop ligger havekolonierne hvorsomhelst, der er plads og muld til en rosenbusk og en top persille. Kolonihaveideen er Aalborgs bidrag til europæisk købstadkultur, og det kan byen vel være bekendt, her blev de første havekolonier skabt helt på privat initiativ af landstingsmand Jørgen Berthelsen i 1884. Skal vi til at lede efter hvilken eksportartikel fra Aalborg, der har nået størst udbredelse, kan det hændte, vi må nævne kolonihaverne.

Længe inden de gav godtfolk aftenadspredelse, havde Aalborg ord for nok at kunne skaffe sine borgere tidkort, ja byen nød fra gammel tid et ry som forlystelsesby, der fik mere glans, jo ældre det blev. I de sure 1820er blev det første teater — skabt og drevet af amatører — nedlagt, men i dets hus indrettedes »Dramati-

ken« med rejsende turneer og megen balfaldera, mens solide borgere søgte mere soignerede steder. En overgang var Nørre-Sundby ved at erobre markedet, for i 1848 fik Aalborg en byfoged, der førte et skrækregimente overfor ethvert udslag af livsoverskud — hans »reglement for offentlige fruentimmer« er et unikum af bureaukratisk hjerteløshed — og da politiet i Nørre-Sundby ikke så sig i stand til at tage sagen så tungt, gik forvorpen ungdom over fjorden og slog sig løs der. Da den nidkære moralvogter trak sig tilbage, vendte nattelivet efterhånden tilbage til Aalborg, der både før og siden har budt det så liberale vilkår, men endnu omkring 1920 kunne dog »Royal« nordenfjords konkurrere med så hævdvundne etableringer som Skovbakkens sommerteater og »Apollosalen« i Bispensgade. I de samme gyldne år blev aristokratiets fornemme samlingssted »Enighedslund« til en ulige mindre urban »palmehave«, og i de allersidste år er officerernes lystanlæg »Karolinlund« omskabt til folkelig forlystelsespark. Hvad er vinding og hvad tab på de konti?

Teater fik Aalborg igen i 1878, da Julius Petersen opførte sin klunkede teaterbygning i den splinternye Jernbanegade. Skaberen administrerede selv teatret til 1914, da han skænkede det til byen, som siden har gjort det til fast byscene med egen stab af skuespillere og med musik af det byorkester, der også er en nyskabelse til afløsning af den regimentsmusik, Aalborg havde nydt godt af fra 1765 til 1933. Den slags er de lange perspektiver i det kultur- og forlystelsesliv, der ustandselig forskydes ind over hinanden, gør nogle institutioner til mode, og lader andre blive tilbage i glemsel. Mange etableringer og personer erindres nu kun af folk, der er erfarne til ensidigt at kunne trives ved film. Det er Jacob Paludan, der engang har kaldt Aalborg for provinsens musikalske hovedstad. Han skal være velkommen til en inspektion.

Sikkert er det, at en ikke helt kort række scenekunstnere og musikere af format og popularitet har startet deres karriere i Aalborg. Men de gik jo videre og fandt deres kulmination andre steder, så det kan være tvivl underkastet, hvorvidt de tjener den by til debet eller kredit, der ikke kunne fastholde dem. Uden at nævne

Parti fra Budolfi Plads syd for Algade. Her lå tidligere de Smithske jernstøberier, bispegården og 3 smalle gyder med småhuse. (Fot. Tønnies, Aalborg).

nulevende være det sagt in memoriam: Max Freytag, provinsens største varietékunstner til alle tider.

Det har altid været tradition i Aalborg, at visse begavede præster havde frispog i byen og gerne blev akcepteret som ordførere i mange sager, og da alsangsbevægelsen opstod midt i den mørkelagte krigstid, samledes man helst om gejstlige forsangere, hvilket ikke hindrede nogen i at søge Kilden eller andre vandingssteder på hjemvejen.

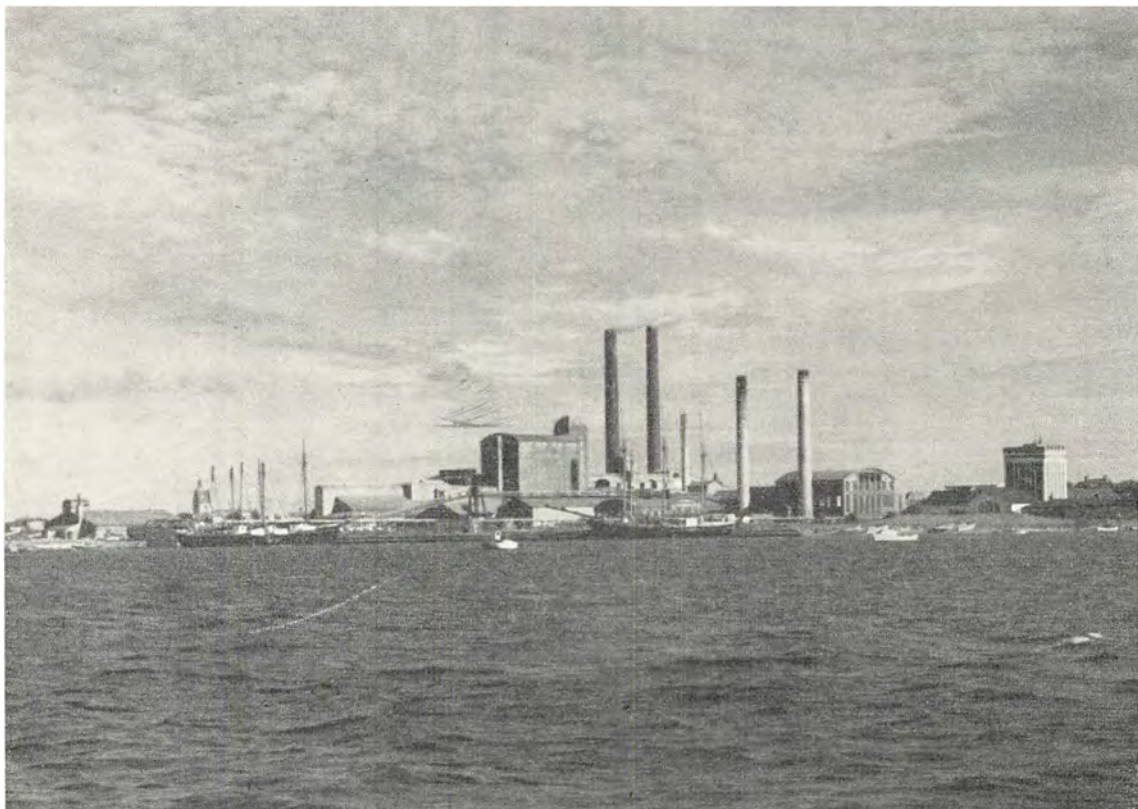
Er det et paradoks? Ingenlunde, det er Aalborgs form for afgift til magter og ideer, der er for selvfølgelige til at påkalde fanatisme. Middelalderens lavsfester begyndte også i kirken og endte på kroen.

Og påkalder nogen borgernes offervilje til et socialt formål, de kan anerkende som stemmen med deres eget sind, er de rundhændede med et smil. Aalborg Katedralskoles disciple måtte i århundreder synge deres føde sammen ved dø-

rene, men manglede sjældent brødet. Den ånd er levende endnu, men prøv at gå ud med listen, når det gælder et kulturelt formål, så er ansigterne mere lukkede. Kald Aalborg en moderne by, det sker med nogen ret, men vær sikker på, at visse traditioner er af en uhyre ælde og sejhed.

En af dem er spådommen om byens finansielle undergang. Den kommer igen, hver gang et nyt stort projekt drøftes, men forsvinder, når den nye institution viser sig uundværlig. Pontonbroen og Hals Barre, rutebilstationen og Teknisk Skole har været gennem den prøve og bestået den.

I 1932 brændte den stråttækte Kildepavillon, der længe havde været musikens højborg. Byrådet planlagde en ny i et format, der fik sortserne til at stjæle. Næste år holdt Aalborg sin Nordjysk Udstilling, i hvilken pavillonen var et vigtigt led og antagelig det, nordiske gæster sidst vil glemme. Men lidt snævert var der jo.

Cementfabrikkerne set fra Limfjorden. Både Aalborg og Nørre-Sundby er blevet et centrum for den danske cementfremstilling. (Fot. Jonals Co.).

I de samme år byggedes Vesterbro, der slettede de sidste skel mellem storbyens sydlige og nordlige del. Ifølge visse aviser måtte byen blive til grin for disse færdselsårers bredde, der altfor tydeligt røbede storstadsnykker, men i 1952 har den parkering midt på Vesterbro, der gjorde gaden levende og charmerende, måttet inddrages — der er ikke plads til andet end færdselen.

Nu bygger byen sin Aalborgshal, landets største forsamlingsbygning med en 70 meter lang sal til udstillinger, møder og koncerter, og med Det kgl. Teaters scenemål, så en forestilling på rigsteatret kan overflyttes til Aalborghallen, i hvilken også provinsens første radiohus indrettes.

Borgerne skabte selv umistelige værdier i institutioner som bibliotekerne, der siden måtte blive kommunale, fordi de voksede ud af privatdriftens mål, og museerne, der er på vej til det samme. Zoologisk Have og gadernes skulpturer, byorkestret og sidst Frihedskollegiet er også

skabt af private og videreført med offentlig støtte.

Men alt dette er vel kun, hvad enhver by af rimelig størrelse har at pege på. Skal søsterbyernes særpræg opsummeres, indgår slige detaljer kun i en helhed.

Aalborg — denne fællesbetegnelse for de to, eller rettere fire, byer må være berettiget — bærer endnu og forhåbentlig til sene tider sit gamle præg af provinshovedstad. Man efterligner ikke nogen, man er sig selv på godt og ondt og villig til at le med ad de hævdvundne historier om byen, samtidig med at man ikke agter at lade latteren få mindste indflydelse på sin egen bedømmelse. Tidernes gang, stedet og dens mennesker har skabt byen i deres eget billede, og alt er, om ikke såre godt, så dog acceptabelt og vort eget.

Ja, ja, vist så, dette er skrevet af en Aalborgenser.

NIBE

Af Peter Rüsmøller

Nibe er en idyl. Ordet falder en ind, så snart man bare har krydset torvet i rutebil, og beholder hele sin gyldighed selv efter et længere bekendtskab med både facade og bagside. Først ved nærmere besindelse på, hvad ordet indeholder af bibetydninger, kommer man til at tænke over, om byen nu også ret forstår at skatte denne romantiske glose.

Det er jo nemlig ikke muligt at skabe en idyl, eller i hvert fald tager processen meget lang tid. Ordet forudsætter et vist forfald og et overskud af tid; man kan da ikke have travlt i en idyl. Desuden kræver idyllen et passende mål grønt mellem røde tage — men ikke for røde heller, der må gerne gro mos på teglene. Endelig skal en idyl helst kunne mønstre rige såvel som beskedne bygninger, i velafvejte balance og placeret omkring et samlende midtpunkt af passende værdighed. Åh, der er så mange krakilske hensyn at tage, hvis en by skal leve helt op til et rygte som idyl. Og Nibe kan fyldestgøre dem alle.

Nibe nævnes første gang i 1376, lige da sildefiskeriet i Limfjorden var ved at blive stornæring, og det blev stedets skæbne i den grad, at byen steg og sank i takt med sildestimerne og fik tre sild i våbnet, blev et stridens emne mellem alle de magter, der ville have del i fjordens stimer og fik tilsidst sin endelige form af en sidste højkonjunktur i fiskeriet. Ingen anden by i Danmark er så helt skabt af een eneste næringsvej.

I 1406 fik kronen sig tildømt »Nypægotz« ved dronning Margretes sagsanlæg mod Vesthimmerlands mægtigste mand, væbneren Peder Andersen til Hedegaard, som ganske vist kaldte sig Munk, men førte slægten Tornekran's våben og dermed tilhørte en slægt, som i sin velmagt

besad næsten alt gods omkring Sebber Bredning. Det holdt hårdt for den bjærgsomme dronning at få Nibe i sit værge, sagen måtte igennem alle instanser, inden retterting kunne fastslå kronens evindelige ret til Nibe. Vi kan vel vide, at stedets rygte som fangstplads var kærnen i den strid.

I Guds Legems Lavs liber vivorum fortæles, at præsten hr. Lokke byggede kapel i Nibe, fordi han så, hvad behov der var tilstede for et gudshus i sildetiden. Et sagn nævner, at kirken skulle være bygget og bekostet af en lybsk skipper efter et løfte givet i havsnød, men lad os holde os til hr. Lokke, hvis data passer så vel til kirken, der må være bygget i første halvdel af 1400årene. Et forsvarligt bygningsværk til ordet kapel, må man sige; her står en af Nordjyllands ganske få gotiske kirker, jævngammel og jævnyrdig med Budolfi kirke i Aalborg og af et format, der tillader alle byens voksne indbyggere at søge kirke på en gang. Den kirke er Nibes dåbsattest; opført i byens allerførste tid har den bevaret nok af tidspræg og gaver, til at byens vigtigste hændelser alle kan aflæses af dens bygning og inventar.

Nibe kirke — kaldet Skt. Jodoci kapel — blev katolsk valfartssted, hvilket er at læse i det protestantiske agitationsskrift »Peder Smed og Adser Bonde« fra reformationstiden. Den lutherske smed fortæller heri den katolske bonde: »Af pilgrimsrejser kommer intet godt — det kommer stundom dem selv til spot. — Somme går til Skt. Jost i Nibe — og somme til Skt. Lambert i Ribe. — Til Essenbæk Kilde går og somme. — Det kommer ingen af dem til fromme.« Nej, når den trosivrige smed nu bedyrer det, skal det nok have sin rigtighed, men der var før ham folk, der nok fandt vandringen til

Prospekt fra Nibe havn. Farvelitografi o. 1850 af F. C. Kiærskou. Til venstre en af fortidens større købmandsgårde, i baggrunden herregården Lundbæk.

Skt. Jodocus at være møjen værd, al den stund hans navn står gyldent i gennembrudte minuskler i foden af kirkens sølvkalk. Den kalk er vel bekostet af fromme valfartende, som til minde om turen købte sig et blymærke af den slags, der nu kan findes i den sorte fyld under toppede brosten. Blytegnet, sølvkalken og papiret efter den prækesyge smed — sandelig har Nibe sine relikvier i historiens orden. Og i kirkens aldrig ombyggede nordside — den bedst bevarede gotiske mur i Jylland — sidder endnu en oprindelig dør, ad hvilken kvindelige pilgrimme vel har søgt ind til relikvierne af Skt. Just.

Helgenen blev afskediget, og Nibe kirke blev protestantisk, men borgernes lyst til at smykke den blev ikke mindre. Oppe på orgelpulpituret, helt oppe på vestvæggen, sidder endnu en figur af det klokkespil, der engang dreves af tårnuret, selveste Gud Fader passer herfra tidens gang. Han bærer endnu sin farve fra ungrenæssancen, en gyldenrød kjortel, som det tager 4—500 år for lys og skygge, skidt og omhu at lægge den

rette tone i. Figuren er vel fra 1400årene, men malet i tider, da kongens salter havde egen bod i byen og kunne foreskrive fiskerne, at de på bestemte dage kun måtte sælge fangsten til ham. Et leben har der været i byen i de dage, så kongen måtte give byen birkeret i 1545. I 1590 blev birketinget flyttet ud af byen for ro og ordens skyld, men det var alligevel for ubekvemt og blev kaldt hjem igen.

Så længe Nibe tilhørte kronen, kunne de stolte Aalborg-borgere ikke kujonere byen, som de gerne ville, selv om de i århundreder hindrede, at Nibe fik købstadrettigheder. Aalborg ville ikke finde sig i, at håndværkere slog sig ned i Nibe, men byen klagede til kronen og fik i 1587 lov til at have 2 grovsmede, 2 skomagere og 2 skræddere til fremmede og udlændinges tarv og nytte og for kongens salters behov. Man skulle nu tro, at bødkere ville have været mere fornødne, men det håndværk var endnu længe i Aalborgs hårde hænder. Selv Nibes pinsemarked fik Aalborg flyttet hjem til sig.

*Flyverfotografi af Nibe set fra sydøst. Midt i billedet torvet og bag dette kirken.
I baggrunden længst til venstre havnen. (Fot. o. 1950, Sylvest Jensen).*

Første halvdel af 1600årene var en stille tid i Nibe, for silden udeblev fra 1600 til 1645, så kronens byggegrunde stod øde i et tal på over 70. Krig og besættelse gjorde ikke sagen bedre.

Den døde tid aflæses straks i kirkens inventar. Med undtagelse af nogle beskedne stole-gavle fra 1617 er intet bevaret fra højrenæssancen, som dog samtidigt aflejrede så rige levn i nabobyen.

Fra 1657 svigtede den luncfulde sild igen. Nu havde kancelliet tabt tålmodigheden og solgte i 1664 alle sine grunde og ejendomme i Nibe til rigsmarskalk Christoffer v. Kørbitz. Denne indvandrer havde ikke kronens langmodighed og begyndte straks at kræve afgifterne af grunde og huse til terminen, og da han så, at byen ikke blev ham det aktiv, han vel havde kalkuleret med, solgte han en del af husene til andre godsejere. Nibes rige »lænker og låer« blev dermed spekulationsobjekt og gik i handelen til meget svingende priser.

For Aalborg blev salget af Nibe en lettelse i den undertrykkelse af naboen, man altid havde tilsigtet, for nu havde Nibe ikke længere kronen at appellere til. Da Nibe i 1673 fik pligt til at udrede konsumtion ved byporten, tog indbyggerne det som en købstadret, men i den vildfarelse blev de retledt af Aalborg, der førte sag og fik Nibes standpunkt underkendt. Og i 1676, da Aalborg havde modtaget kongelig ordre til at skulle stille 70 bådsfolk til flåden, organiserede borgmester Daniel Calov en ligefrem borgerhær, der drog til Nibe ad landevejen og med våben i hånd tvang det fornødne antal fiskere og søfolk til at drage med til Aalborg og lade sig indrullere. Så forskræmte var Nibingerne, at det varede år og dag, inden de mandede sig op til at anlægge sag.

Den lange trætte fortsattes. I 1693 søgte Nibe forgæves om købstadrettigheder, men i 1699 fik byen lov at købe salt og tønder af andre end Aalborgborgere og til at handle med fisk, med

Parti fra Søndergade i Nibe. Som også luftbilledet foran viser, er Nibe overvejende præget af enetages huse med røde tegltage. Her og der træder et enkelt bindingsværkshus med malede stolper stærkere frem mellem de ellers ensartede kalkede facader. (Fot. Jonals Co.).

hvem de ville, ja, tilmed fik de et høstmarked bevilget hvert år. Borgerne fejrede det store år med at vedtage en ny byvedtægt af omtrent samme art som landsbyernes vider, men den blev ikke gammel, for endelig i 1727 blev Nibe købstad.

Hvad var sket, der kunne afgøre sagerne således i Nibes favør? Jo, som sædvanligt var det silden, der var indtruffet til rette tid, omkring 1680 og varende til ca. 1750.

Ind i kirken og se efter, hvad sejren måtte have efterladt sig af gaver og trofæer. Jo, her er straks en lysekroner fra 1684 og nok en fra 1715. Den dejlige barokke prædikestol er dateret 1706 og er en gave fra amtsforvalter Tyge Thomsen og hustru Geske Blum, begge gode Aalborgensere. Pulpituret fra 1681 er nu nedtaget, men fra selve købstadsprivilegiernes år er jerngitteret foran alteret, hvis tavle i ramme er fra samme tid, mens dåbsfadet af messing er fra 1700.

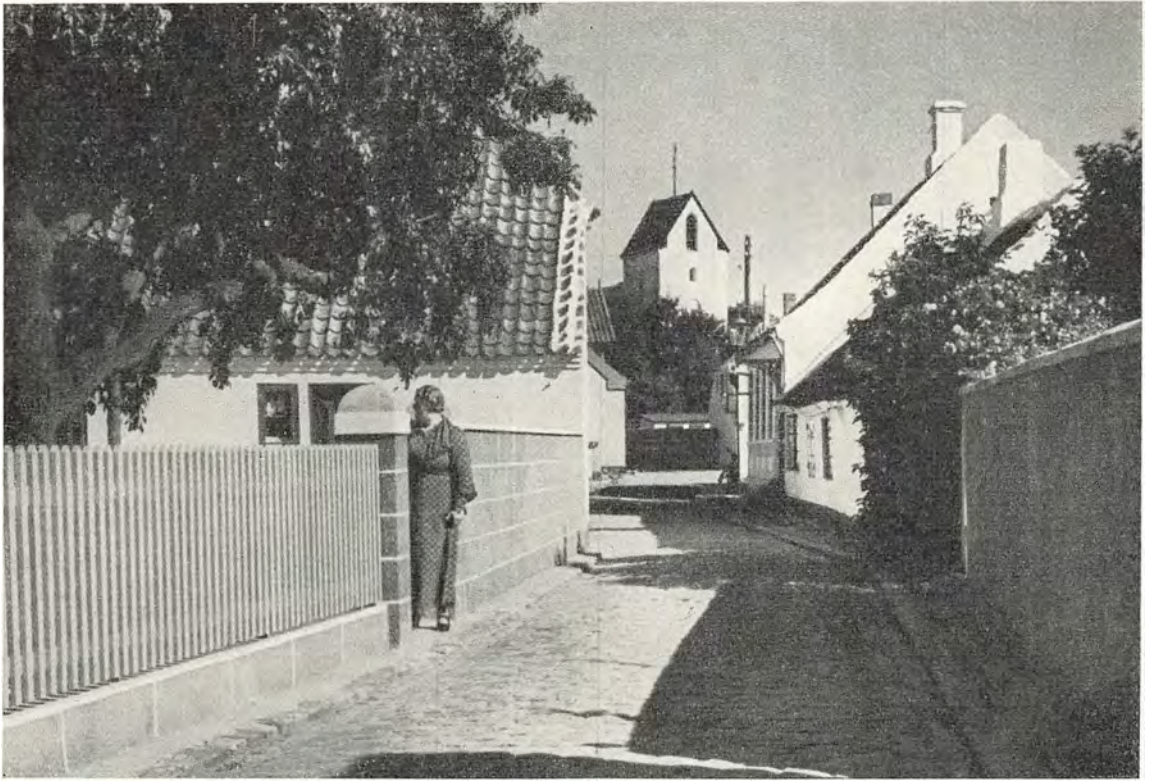
Mærkeligt af alle disse kirkegaver er dog en skibsmodel, der hænger frit i rummet. Det er en model af de kåge, med hvilke sildefiskeriet blev drevet og silden sejlet ind, et fladbundet og snævert fartøj med høje sider og skarpe stævne, et indvandsfartøj, hjælpeløst i urolig sø. Modellen bærer årstallet 1703 og barokke udskæringer, der bekræfter dateringen, og havde

vi ikke haft et billede, der bekræfter dens udseende, ville det være rimeligt at betragte kågens udseende som en barokoverdrivelse. Men en skitse af Chr. Dalsgaard, mere end 100 år yngre, viser fiskerne stående i en sådan kåg, hvis ræling lige er bekvem at hvile bryst og armhuler på, mens de trækker garnet ind. Havde ikke denne model været bevaret, ville vi ikke i dag have haft nogen mening om, hvorledes de fartøjer var beskaffet, der slæbte Limfjordens rigdom sammen i 500 år.

På den tid var der i Nibe et knapt hundrede fiskere, hvilket vil sige, at hver fjerde voksne mand i byen var fisker. Da kåg og redskaber tilsammen stod i en pris af ca. 1200 rigsdaler, er det indlysende, at disse fiskere ikke alle ejede »red-slet« selv, og det var da også lige så ofte ejerne af sildestaderne, som bekostede redslet. Sådanne fiskeriudredere var tillige købmænd og brændevinsbrændere og var holdne folk i de gode år.

Det bliver trivielt at høre om alle svingninger i fiskeriet, men desværre nødvendigt. Fra omkring 1750 kom en ny nedgangstid, og i 1769 var byens befolkning halveret til knapt 1100, hvoraf kun 19 var fiskere, og nogle hundreder sildestader stod ledige i fjorden. Denne depression ophørte omkring 1785, og Nibe fik en sidste højkonjunktur omkring 1800, brat afbrudt af sildens sidste udeblivelse efter 1830.

Parti af Lille Grønnegade i Nibe.

Nutidens Nibe tegner billedet af en typisk dansk småkøbstad med haver og plankeværker mellem de lave, idylliske huse, der samler sig om den hvide kirke. (Fot. Jonals Co.).

Men vi skal ikke længere søge i kirken efter sporene af gode og onde tider, for efter rationalismen var det ikke længere skik at smykke sin sognekirke som tak for dagligt brød med pålæg. Denne gang skal selve byen røbe, hvad borgerne kunne og ville ofre.

I 1765 raserede en storbrand næsten byen. Der brændte 78 gårde og huse i midtbyen, det vil sige alt, hvad der kunne have stået endnu under gunstigere omstændigheder. I 1806 tog en ny brand det gamle rådhus og en del huse omkring torvet.

Disse brande og den følgende gunstige periode skabte den by, vi ser i dag; den reneste empireby i Jylland. Stort set kan det siges, at intet er ældre end 1800 og intet yngre end 1830, et bybillede af en enhed, der straks røber stilstanden. Enkelte steder er der tilløb til facadeudsmykning i nyklassisk maner, men som helhed står facader og tagrejsninger så beskedent bestemt alene af brugen. De fleste huse er i en

etage med eller uden kvist, bygget til en familie og gerne med have bagved, de giver i deres beskedne form og oftest meget velholdte ydre bybilledet en ynde, der kan virke ganske rørende. Nutidens tilbøjelighed til at plante grønt ved husene har heller ikke skadet Nibe, der ligger i Limfjordens pibende træk fra vest, som bøjer al trævækst mod øst, hvor den ikke skræmmes af huse.

Enkelte større købmandsgårde er bevaret i midtbyen, men nu ikke mere i brug til den bondchandlet, der krævede plads til mange bøndervogne. Hvor kan en sådan stor gårdsplads virke ensom uden den travlhed, til hvilken den blev skabt.

Nibe ligger på forstranden mellem Limfjorden og den gamle kystlinje, der står som en stejl skrænt bagved byen. Denne indklemte beliggenhed har presset byen op mod bakken og tvunget gaderne sammen til en snæverhed, der kan få nutidens færdsel til at sidde fast i fla-

Parti fra St. Algade i Nibe. Fremspringende gavle og uregelmæssig placering af huse og gårde skaber afveksling i Nibes ellers så stilfærdige bybillede. I højre forgrund apoteket, en af de få nyere toetages bygninger i den ellers så stilrene by. (Fot. Jonals Co.).

skehalsen Skomagergade-Genboløs-Sønderboms-gade. Nå, hvad skader det, om også en lastbil skal blive sinket nogle minutter på sin vej fra Aalborg til Løgstør eller Hvalpsund. I hvert fald rører det ikke Nibe, som har så evig god tid, at dette overskud af tid ligefrem er det præg, gæsten tager med sig som erindring fra denne eventyrby, hvis salte luft ikke når at gøre mildheden mindre, bare at rense den for sentimental sødladenhed. Nibe lugter af Limfjord trods alle grønne haver.

Sine inderste hemmeligheder røber Nibe for den gæst, der finder ud i den lille Fjordgade med de ældste og laveste huse, eller — endnu bedre — tager stien bag haverne fra dommergården til sygehuset. Den sti løber langs kanten af den høje skrænt og tillader vandreren at se ned i de små gårde bag husene — ja, eller de små haver — for her står baghuse i vildnis af vinkler mellem bitte små pletter af køkkenhaver og slyngplanter. Det røber noget om småbyens væsen, at bagsiden er endnu kønnere end facaderne.

Gennem byen snor sig en rende, nu cementeret, med en svag stribe vand i bunden. Ingen udenforstående kan finde, hvorfra den kommer, og hvorhen den agter sig, ej heller finde dens formål, al den stund den er næsten tør. Men kom en dag ved tøbrudstid eller efter en

voldsom tordenskylle, så er Tyvedalen en flosende bjergbæk, og man fatter, dens bredde er nødvendig. Den løber fra Grydsted Dam til stranden ad mange underlige bagveje og er byens sikkerhed mod oversvømmelse fra bakkernes bagved byen.

Nederst i byen ligger Nibe Kilde i sin ramme af kvadersten. Oprindelig måske en helligkilde, i hvert fald gennem århundreder byens vandforsyning og vaskeplads og med sine 1400 hektoliter vand i døgnet velgnet til begge formål. Ingen by har skønnere sladreplads til mødested en sommeraften. Byens velgører og æresborger, apoteker Annæus Nielsen, har skænket det smedejernsgitter, der giver kilden en værdighed, man ikke rigtigt ved, om den kan stå sig ved.

Handler dette alene om Nibes fortid, har det sin gode begrundelse i, at Nibe er fortid. Vist har byen sine industrier — beslagfabrik, limfabrik og emballagefabrik foruden meget levdygtigt håndværk — men hvor ligger de egentlig? Jernbanestationen er placeret nær havnen, som rimeligt være kan, men begge er fortid. Havnen blev udbygget til at tage skibsfart af beskeden størrelse i 1865, men skal stadig slås med tilsanding af det lange indløb, så den blev omkring 1900 i nogen grad overflødiggjort af jernbanen Aalborg-Hvalpsund, som i sin tur

*Nibe kirke set fra syd.
Kirken var i den katolske
tid helliget Sankt Just,
til hvis relikvier de
fromme valfartede,
og en af de få gotiske
kirker i Nordjylland.
I forgrunden til højre et
glimt af den såkaldte Ty-
vedal. (Fot. Lebech).*

igen blev udkonkurreret af lastbiler og rutebiler ved ca. 1930. Vil man se nutidens trafik, afvikles den i dag væsentligst på torvet, hvor rutebiler ankommer og afgang hver time, og lastbiler så brede som Genboløs læsser på og af på det skønne torv, hvis mildhed ikke forstyrres af nok så megen travlhed. Nibe er blevet landevejsby.

Hvad blev der da af det fiskeri, der skabte Nibe? Nogle familier lever stadig af at fiske, men nu mest ål, for silden kommer ikke i så store mængder, at nogen stordrift kan bygges på den. I 1918—19 var der et pludseligt sildeeventyr, men Nibe havde sine erfaringer og holdt hovedet koldt, så fiskerflåden består endnu af små fartøjer. En krigskonjunktur skaffede byen et muslingekøgeri, hvortil der er råstof efter behag, for muslingerne yngler her som intet andet sted. Men Danskere har liden madfantasi og ynder ikke muslinger, de betaler

hellere en skrækpris for østers. Nu og da kommer en projektmand og planlægger en inddæmning og udtørring af Nibe og Sebber Bredninger, og man må formode, at det sker uden forudgående undersøgelser af bundforholdene, for en barbenet dreng på færde med at træde flynder vil kunne fortælle, at man ikke får andet end det bare sterile sand mellem tærne. Vil emsige folk bygge dæmninger, ligger der milebrede kær mellem Valsted og Næsborg, hvor dæmninger er højst påkrævede, så hvorfor vælge steder, hvor ingen vil have gavn eller glæde af initiativet. Her er Nibe og naturelskeren ganske enige.

Det er de vel for det meste. En karrig natur med store linjer er tæmmet såvidt, at den giver bekvemt bosted for godt 2400 mennesker med borgerlig kultur af en egen beskeden fornemhed. Den tilfældige gæst vender gerne tilbage som pilgrim, men valfarten gælder denne gang Nibes rundelige idylliske helhed, ikke alene Skt. Just.

LØGSTØR

Af Hans Stiesdal

Limfjorden er uendelig rig på variationer i sit forløb gennem Nordjylland. Den snævrer sig ofte ind til smalle sunde, og stundom kan den udvide sig, så den bliver til et helt hav. Netop hvor Løgstør ligger, finder man et af disse dramatiske højdepunkter i fjordens lunefulde forløb. Fra Løgstør Brednings store flade, den største samlede flade i hele Limfjorden, er der kun forbindelse til fjordens østlige del gennem det smalle Aggersund. Man fornemmer i stormdage bredningens størrelse, når bølgerne rejser sig med skum på kammen, og man fornemmer sundets snæverhed, når vestenvinden sætter de vældige vandmasser i bevægelse mod øst, og strømmen i sundet vokser til rivende hast.

Er stedets geografi dramatisk, så er dets historie det ikke mindre. I de seneste år er man ved arkæologiens hjælp blevet klar over, at her ved udmundingen af den snævre del af Limfjorden i den store bredning har der allerede i vikingetiden dannet sig et betydeligt samfund på nordsiden af Aggersund. Denne by måtte, formodentlig ved midten af 1000-tallet, vige for den store vikingelejr, Aggersborg, der nævnes i forbindelse med oprøret mod Knud den Hellige 1086, og som levede videre som en kongsgård og senere, lige til i dag, som herregård. Også syd for Aggersund nævnes der tidligt en lokalitet, Ørbæk. Her blev slået mønt på Knud den Helliges tid, men ellers ved man intet om dette sted, der ligger lidt øst for Løgstør.

Løgstørs nærmeste omegn spiller således en rolle allerede tidligt i middelalderens historie. Om byens egen historie ved man derimod intet, før helt ned i det 16. århundrede. Netop da fandtes der en senere ukendt rigdom på sild i bredningen, og det var fiskeriet her, som gav

næring til det lille fiskerleje, der havde fundet plads på den flade strand under de høje bakker. Her var et velegnet sted for nedsaltning af sild, og det kunne tyde på, at fiskerlejet havde vokset sig nogenlunde stort, når det i 1523 nævnes som toldsted. Sildesalteriet medførte selvfølgelig andre former for næringsliv, men så snart det lille samfund begyndte at handle i lidt større stil, viste Aalborg straks tænder, således som også de andre små Limfjordsbyer fik det at mærke, når der var tilløb til, at de kunne gå den store handelsby i bedene. 1598 forbød kongen efter henstilling fra Aalborg, at der i Løgstør handlede med grovvarer, og i 1735 blev der klaget over, at forbudet ikke holdtes efterretteligt, og at byen endog drev handel på Norge. Det hænger sikkert sammen med aftagende sildefiskeri, at byen 1716 erhvervede sig noget ryttergods, der gav øget mulighed for agerbrug. Samtidig er dens betydning som handelsby tiltagende i løbet af det 18. århundrede på trods af de hemmende forbud.

Beliggenheden var da også gunstig for handel med Øst-Himmerland og med Han herrederne nord for fjorden. Det skal i denne forbindelse tilføjes, at en del af trafikken over Limfjorden undgik færgerne over det dybe og farlige Aggersund, men foretrak den længere vej fra Aggersborg over Borgholmen og videre ad det grundede vand næsten helt over til Løgstør. Det sidste lille stykke helt ind til byen måtte man dog sejle. Med tiden erhvervede byen sig da også ret til losning og ladning og til konsumtion, men de ivrige forsøg, indbyggerne gjorde for at skaffe sig købstadprivilegier, mislykkedes. 1752 havde Aalborg forhindret et sådant forsøg, og i 1769 fortælles det, at man påstod, at byen allerede i adskillige år havde

*Gadeparti fra Løgstør. Næppe noget hus går tilbage længere end til 1800tallet.
Byens ældre bebyggelse er fordringsløs og lav. (Fot. Jonals Co.).*

haft købstadprivilegier, men at det afgørende bevis herpå, nemlig originaldokumentet, var brændt i 1747. Denne forklaring blev dog ikke godtaget på rette sted, og først i 1900 opnåedes den købstadværdighed, man havde kæmpet for i århundreder.

Efterhånden som løbet ud for Løgstør sandede mere og mere til, drog borgerne nytte af denne hindring for skibsfarten, og tjente gode penge på omladning hen over sandbarren fra skib til skib, idet det var forbudt andre byers skibe selv at foretage denne omladning, der ved privilegium var overdraget en entreprenør i Løgstør. Det blev derfor i første omgang til økonomisk skade for byen, da Vesterhavet i 1825 brød gennem Aggertangen, og da gennembrydningen nogle år efter lod sig besejle, dels fordi sildefiskeriet herved blev helt umuliggjort, dels

fordi hele den vestlige del af Limfjorden pludselig kom i forbindelse med omverdenen, så der ikke mere var behov for omladning ved Løgstør.

Situationen var i længden uholdbar. Genem tiderne var der rettet gentagne henvendelser til regeringen om at få etableret en sejlrende gennem sandspærringen, men naturen var mægtigere end de tekniske og økonomiske midler, man havde til rådighed. I 1760 var der af regeringen bevilget penge til etableringen af en sejlrende, og under ledelse af en overskipper fra Holmen kæmpede en muddermaskine den håbløse kamp med sandet lige til 1771. Så blev forsøget opgivet uden at kendelige resultater var opnået. Under en storm 1775 flyttede sandbankerne sig imidlertid, så det i den følgende snes år var muligt for mindre skibe at passere, men derefter lukkedes løbet igen. Den eneste udvej,

*Prospekt af Løgstør set fra Limfjorden. Stålstik o. 1850.
Mellem de lave huse ses enkelte højere bygninger, pakhuse fra byens tilværelse
som »losse- og ladeplads«.*

der nu var tilbage, var radikalt at gå uden om det levende og uberegnelige sand ved at grave en kanal gennem land, og på denne måde sætte de to adskilte dele af fjorden i forbindelse med hinanden. 1861 åbnedes Løgstør-kanalen eller Frederik 7.s kanal, som den kom til at hedde. Den er 3 m dyb og 24—28 m bred. I en længde af $4\frac{1}{2}$ km skærer den sig gennem landet fra Løgstør mod sydvest for at udmunde vest for Lendrup. Den har i hver ende et havnebassin, hvor fartøjer kunne vente, mens et skib passerede kanalen. Langs siderne, der sikres med et stenglacis, løber trækveje. Udgifterne til dette store, kostbare ingeniørarbejde blev dækket af en kanalfgift, som skibene, der passerede, måtte erlægge. Allerede i løbet af 40 år udspillede Frederik 7.s kanal dog sin rolle. 1898 blev der bevilget penge til en gennemgravning af sandbarren ude i fjorden. Man havde nu fået muddermaskiner, der med held kunne tage kampen op med sandet. I 1900 var gennemgravningen af en sejlrende fuldført, men til stadighed må der graves for at løbet ikke

skal sande til. Den gamle kanal var nu blevet overflødig, og for at lette passagen over den, og for at undgå at den sandede til, blev den lukket med en dæmning i hver ende.

Omkring 1820 begyndte man på egentlige havneanlæg, og fra denne tid skriver sig det diminutive charmerende havnebassin lige vest for havnesyret, samt delvis Østerhavnen. 1852 blev Vesterhavnen anlagt og hertil kom 1861 havnebassinet ved mundingen af kanalen.

Abningen af jernbanen til Hobro 1893 og af dampskibsforbindelsen til Aggersund 1903 gav endelig Løgstør muligheder for at nyde godt af den almindelige opgangstid i slutningen af forrige århundrede. Transportmulighederne var nu så gode, at der 1900 kunne bygges et svineslagteri, der her som andre steder viste sig at være den bedst tænkelige garanti for et i bredere forstand livligt handelssamkvem med det store opland. Bygningen af Aggersundbroen i 1942 har yderligere lettet forbindelsen med oplandet nord for fjorden.

Byens hovedgade er den brede Østerbro-

*Flyverfoto af Løgstør set fra nordvest.
I forgrunden til højre Frederik 7.s kanal, åbnet for sejladsen 1861.
(Fot. o. 1950, Sylvest Jensen).*

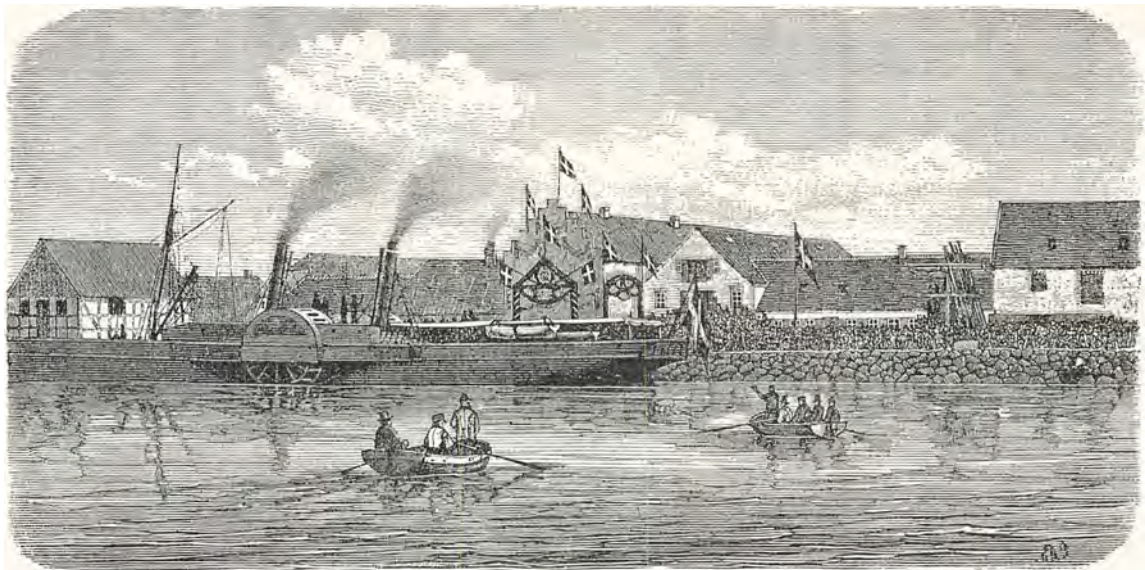
gade, hvis forlængelse fører op over bakken mod syd og sætter staden i forbindelse med landevejene til Viborg og Hobro. Færdselen fra Aalborg og Nibe og fra Aggersundfærgeren — nu broen — løber fra øst ind i byen langs foden af bakken og slutter sig til Østerbrogade. Som i andre gamle kystbyer finder man også her gader med det karakteristiske forløb parallelt med stranden, således Fjordgade og Skolegade.

Allerede 1847 tog byen forskud på sin købstadsværdighed ved at opføre et rådhus på hjørnet af Bredgade og Raadhusgade. Den enkle og noble empirebygning i to etager er udvidet med sidefløje i 1920 (arkitekt Packness). Ved siden af rådhuset ligger dommerboligen, en gård, der ligeledes er i empirestil, opført 1835 af herredsfoged Schwanenskjold. I 1894 blev den indrettet til embedsbolig. Byen

havde i 1850 967 indbyggere, og i 1950 var dette tal steget til 3.187.

Da Løgstør er en meget sen bydannelse indenfor det gamle Løgsted sogn (Løgstør betyder Løgsted Ør), blev de kirkelige konsekvenser af, at fiskerlejet havde vokset den gamle sogneby over hovedet, først taget i 1851, da der blev indrettet et kapel på hjørnet af Skolegade og Raadhusgade. Indtil da havde beboerne måttet søge kirke i Løgsted, tre kilometer mod syd. Endelig 1893 blev den nuværende kirke opført efter tegning af arkitekterne O. P. Momme og L. Olesen i nygotisk stil. Dens 46 meter høje spir dominerer ganske byens profil.

Iøvrigt kan man ikke i Løgstør finde særlig gamle huse, eller huse af historisk eller arkitektonisk interesse. Brandene i det 18. århundrede, navnlig 1747 og 1751, udslættede de gamle bygninger, der hovedsagelig var strå-

*Fra indvielsen af Frederik 7.s kanal. Kongeskibet »Dannebrog«s ankomst til Løgstor.
(Træsnit i Ill. Tidende 1860—61).*

tækte og lerklinede, men selvom der ikke siden har været alvorlige brande, er der næppe nogen af de nu stående huse, der skriver sig fra før 1800-tallet. De ældste er næsten alle enetages, grundmurede bygninger, undertiden med en meget bred kvist, strækkende sig over adskillige fag, men ellers uden arkitektoniske detaljer. Stræderne i den vestlige del præges endnu hovedsagelig af disse småhuse, der danner gadebilleder af et tiltalende og harmonisk præg. Den østlige del er i højere grad mærket af nybygninger og deraf følgende disharmonier mellem ældre og nyere bebyggelse. Det er ikke urimeligt her at fremhæve fogedboligerne ved

mundingerne af kanalen. Ved deres strenge ydre med deres aftrappede gavle og ved deres markante beliggenhed er disse enkle hvidkalkede huse ganske effektfulde.

På randen af bakken syd for byen langs den smukke spadseresti ligger det nyere villakvarter med glimrende udsigt over by og fjord. Her ligger også digteren Johan Skjoldborgs hus, skænket ham af danske husmænd, endvidere den nye kirkegård og anlægget med pavillonen, begge dele anlagt og beplantet af en privatmand. Den vestlige del af bakken ned mod Frederik 7.s kanal bærer lystskoven Christiansminde.

VIBORG

Af Mogens Lebech

Det er kirkerne, der dominerer også billedet af nutidens Viborg. Den massive lysgrå domkirke med tvillingtårnernes spidse hætter og Sønder-sogns slanke, røde tårn med kamtakkerne. Enten man nærmer sig byen fra syd og ser den fra højderne omkring Lysgaard og Almind, eller man står på den anden side søerne, ja, alle-vegne, hvor man i afstand øjner Viborg, er det kirkerne, der behersker bybilledet og giver byens silhuet karakter. Og således har det altid været, fristes man til at sige, i hvert fald gennem umindelige tider, endda forhen i endnu højere grad. Da Lutherdommen havde styrtet papismen, sank kirke efter kirke i grus. I Viborg forsvandt i løbet af reformationsårhundredet ikke mindre end 12 af de 15 gudshuse, som byen før havde rummet. Lad så være, de ikke alle var lige anselige, og måske de færreste havde knejsende tårne og spir — med deres svære, røde mure og tindede gotiske gavle har de dog hævet sig over de lave stråttækte bindingsværkshuse, borgernes boliger, som klyngede sig til bakkeskråningen. Og domkirken har i hvert fald været af endnu større virkning end i vor tid, da den borgerlige bebyggelse har nået langt højere anseelse end i middelalderen.

Som stiftsby fortsætter Viborg endnu linjen fra middelalderen, da byen med sine kirker og klostre, sit biskoppelige sæde, var en af katolicismens højborg i Danmark. Men som religiøst centrum er det ikke alene kristne traditioner, stiftsbyen hævder. I så henseende går linjen tilbage til hedenskabets tid. Viborg var et kult-centrum, også før munkene messede, og nonnerne sang. Man har ofret til Odin og Tor, tidligere end den hvide Krist blev kendt her i landet.

Selve bynavnet røber det. Selvom Resen i

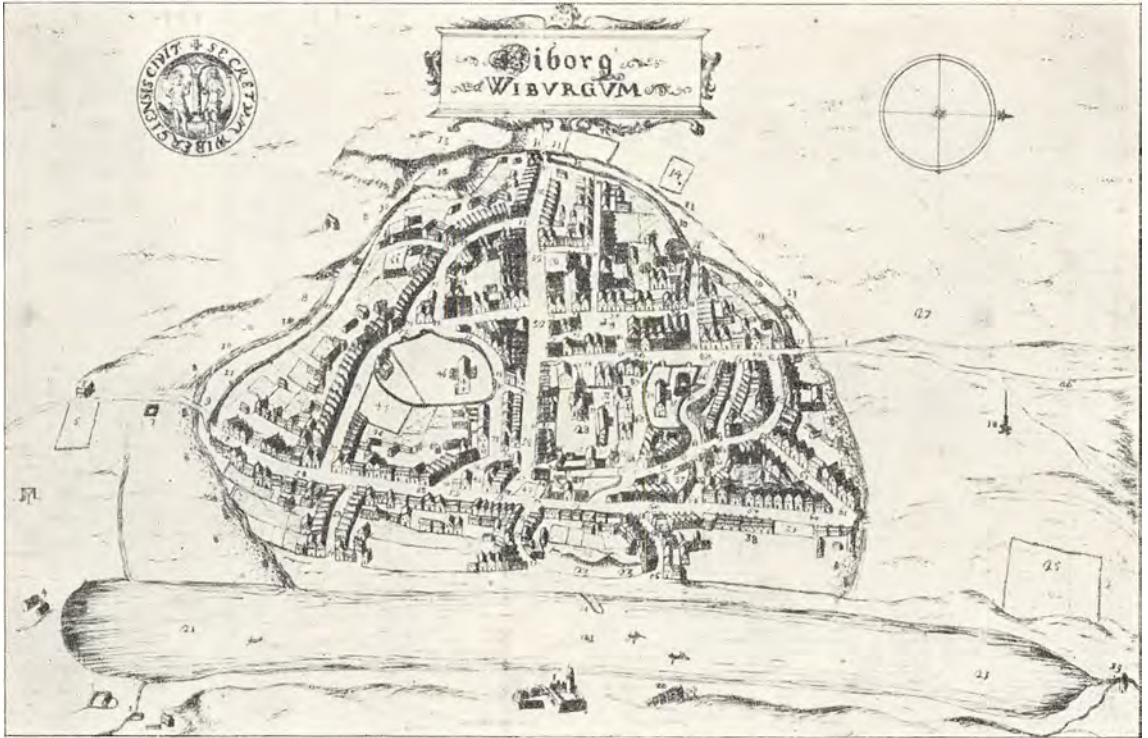
det 17. århundrede ikke har ret i sin fortolkning, at byen var opnævnt efter Odin, der lød tilnavnet Vigur, så traf Ælnoth, den engelske klerk, der skrev om kong Knud den Hellige, det rette mere end fem hundrede år før: »Der er omtrent midt i Jylland et meget navnkundigt sted, som dels på grund af sin høje beliggenhed, dels fordi der her i gamle dage hyppigt har været holdt ofringer ... på dansk tungemål kaldes Viberg ...«

Hans udlægning er godkendt af moderne sprogforskere, for så vidt som Viborgs gamle navn virkelig er Vibjerg, og viet var den hedenske helligdom, gudchovet. Navneendelsen er altså ikke den samme som andre danske bynavne, der ender på -borg, og som almindeligt er betegnelsen for befæstede købstæder. Men også Viborg var fra gammel tid en fæstning. En voldkrans, hvis levn endnu kan spores i enkelte haver og mindes i gadenavne som Gravene og Volden, var i ældgammel tid lagt omkring byen, hvor den lå lejret på det skrånede terræn ned imod søen.

Det gamle Viborg var imidlertid ikke blot et kirkeligt centrum, men tillige et verdsligt. Også herom var Ælnoth vel underrettet og fortæller om de store skarer, der samledes her fra hele Jylland for at vedtage og give love. »Og hvad dér er bleven fastslået med enigt samtykke af den forsamlede mængde, kan ikke ustraffet sættes ud af kraft i nogen egn af Jylland.« Som Viborg havde sit tempel, fik det også sit ting, det jyske landsting — i god pagt med den omstændighed, at høvding og offerpræst i hedenskabets tid var én person. Både gudskyndigheden og retsplejen trak folk i stort antal til stedet. Det fremmede opvæksten af købstaden Viborg.

Hvad angår byens alder, så vidste ældre tiders forskere bedre besked end vore dages. Christen

Fugleperspektiv af Viborg 1677. Efter Resens Atlas. Byen havde dengang ikke helt samme udstrækning som nu, men foruden de to stadig bevarede kirker, ses også Graabrødrekirken. Sammenlign kortet nedenunder.

Resens kort indtegnet på moderne plan. Efter Viborg købstads historie 1941, bd. 4.

Erichsen, byens første historieskriver, hvis Viborg-beskrivelse udkom 1727, anslog dens alder til på det tidspunkt at være over 3600 år! Sligt er naturligvis kun gætteværk, og byens alder er det umuligt at fastslå, men dens eksistens bevidnes så langt tilbage i tiden, som man har skriftlige kilder til Danmarks historie. Allerede på Harald Blaatands tid nævnes Viborg som en betydelig handelsplads.

Og de gamle tiders Viborg var endelig også et politisk centrum. På Viborg landsting måtte de danske middelalderkonger hyldes, før de kunne sætte sig til rette i den danske tronstol. Det vides om mange af dem, at de først søgte Jydernes samtykke, ja, Erik Klipping blev kronet i Viborg domkirke. Men på grund af sin politiske vigtighed blev Viborg til tider et stridens æble. Således under borgerkrigene mellem de tre konger, Svend, Knud og Valdemar midt i det 12. århundrede. Både Knud og Valdemar var hyldet i Viborg, og da Knud var blevet myrdet i Roskilde, var det på Viborg landsting,

Flyverfotografi af Viborg set fra øst. Byen er set fra samme side som på Resens kort overfor. Man fæstner sig navnlig ved de to kirker i selve byen hinsides søerne og ser på denne side af disse forstaden ved Asmild kloster. (Fot. o. 1950, Georg Pe, Viborg).

at Valdemar viste sine egne sår og blodige klæder og vandt Jydernes bistand. Han søgte også senere tilflugt i byen, hvor han, som Sakso skriver, »fejrede sit bryllup, dels for lettere at få dem, der havde kæmpet for Knud, til at gå over til sig, dels for at fjenderne ikke skulle kunne berøve hans fagre fæstemø hendes kyskhed.« Han kunne drage fordel af det værn, som hans modstander selv havde skabt, for, efter hvad ligeledes Sakso fortæller, skal Svend, »for at have et sikkert tilholdssted i Viborg, som den gang endnu ikke var befæstet,« have omgivet byen med volde.

Det afgørende slag mellem Svend og Valdemar stod jo på Grathe Hede, og Valdemarernes herredømme var befæstet for de følgende tider. Det er Valdemar Sejrs rådgiver, Viborg-bispen Gunner, som man tillægger æren for udgivelsen af Jyske Lov i 1241. Hvordan det nu ellers forholder sig med den mærkelige omstændighed, at denne med sine specielt jyske retsregler blev vedtaget på et rigsmøde i Vor-

dingborg, så er det givet, at dens ord og forskrifter allerede dengang har haft gammel hævd på landstinget i Viborg, og enkelte af dens ærværdige regler har via Danske Lov haft gyldighed til denne dag.

Man ved ikke om nogen kongebolig i Viborg, før »den borg i Viborg ved Skt. Vilhadi kirke« blev bygget af Erik Mændved i 1313, men både denne konge og hans fader opholdt sig ofte i byen. Det var jo på en jagttur i dennes opland, at Erik Klipping mødte sin ulykkelige skæbne og blev dræbt i laden ved Finderup kirke. Domkirken havde set hans ophøjelse på Danmarks trone. Nu modtog den hans jordiske rester, og sjælemesser over den myrdede konge lød i århundreder under domkirkens hvælv.

Borgen, som sønnen Erik Mændved lod bygge, da han havde nedkæmpet de jyske bønders oprør, var den på Borgvold, efter alt at dømme et ældre, nu altså ombygget anlæg. Det hele forsvandt vistnok efter få års forløb, nemlig i henhold til broderen Christoffers håndfæstning,

Parti fra Borgvold med kildebækken. Til venstre ses Store Borgvold, den bevarede del af det gamle voldanlæg, som antagelig stammer fra Erik Mændveds tid. (Fot. Georg Pe, Viborg).

i følge hvilken næsten alle kongeborge i Nørrejylland skulle ødelægges. Denne håndfæstning, den første nogen dansk konge måtte indgå før sit valg, blev udstedt i 1320 på Viborg lands-ting, hvor rigets bedste mænd tillige med folket var samlet for at vælge en ny konge, som det hedder i dens indledning. Den betød begyndelsen til en ny og sørgelig ufredstid, der kulminerede med Holstenergrevernes herredømme over Danmark. Forgæves søgte kongesønnen Otto Christoffersen at bryde grev Gerts magt. Han tabte slaget på Taphede øst for Viborg, men siden var det på Viborg landsting, at hans broder Valdemar — Atterdag — i 1340 blev valgt til konge.

Der forløb efter den tid nærved et par århundreder, inden Viborg atter blev det politiske brændpunkt. I mellemtiden havde købstaden fået sin egen byret, udstedt 1440 af kong Christoffer af Bayern. Man kender ikke ældre privilegier for byen, og takket være dette forhold kunne man for få år siden opleve, at Danmarks

måske ældste købstad, som en anden årsunge blandt de danske byer, fejrede sit 500-års jubilæum. Byretten fra 1440 fik forøvrigt betydning for retsforholdene i en længere række jyske købstæder, der med tiden fik stadsretter af omtrent samme indhold som Viborgs. Også på den måde understregedes byens centrale stilling i Nørrejylland.

For ret at forstå Viborgs betydning må det huskes, at byen ikke blot lå så at sige i Jyllands midte og i et vejkryds på den jyske hovedfærdselsåre fra oldtiden, »Studevejen«, men også ved sit udskibningssted i Hjarbæk Vig stod i forbindelse med vandvejene, ja, på den måde, som det endnu siges i Christian 1.s tid, var en havneby ved Limfjorden, denne tidligere et åbent sund, gennem hvilket de lastede skuder kunne søge både imod øst og mod vest.

Mens byens topografiske udstrækning i middelalderen angives af den gamle voldlinje, og det indviklede gadenet med de krogede og bakkede stræder og gyder i hovedsagen stammer fra

Parti fra Sankt Mogensgade i Viborg. Gadens huse, de lave bygninger, tildels af bindingsværk, henimod den statelige og grundmurede gotiske karnappgård giver et udmærket indtryk af bebyggelsen i det ældre Viborg. (Fot. Zacho, Viborg).

samme periode, er det sværere at nå til eksakte forestillinger om byens indbyggertal. Men i Valdemars Jordebog fra 1231 er Viborg ansat til samme afgifter, som ellers alene ydes af Lund og Ribe, dobbelt så store som dem, der skulle svares af byer som Randers og Horsens, og Viborg har på den tid været den ene af Jyllands to betydelige købstæder. Allerede før reformationsoprøret satte ind, synes byen imidlertid at være sakket agterud i forhold til Ribe, ligesom både Aalborg, Aarhus og Randers nu var større end Viborg.

Viborg blev i middelalderen styret på samme måde som andre danske købstæder, og det ældste bysegl, så nogenlunde jævngammelt med Valdemars Jordebog, viser to siddende mænd, mens der i omskriften står: *Sigillum senatorum Wibergensis civitatis*, dvs. staden Viborgs oldermænds segl. Den danske betegnelse viser bystyrets oprindelige ligestilling med landsbystyret,

og det er et åbent spørgsmål, om man ikke i de to oldermænd har forudsætningen for de senere tiders to borgmestre, skønt man ellers hævder, at borgmestre og råd i løbet af middelalderen blev indført efter tysk mønster. Retsvæsenet i Viborg gennemløb også en lignende udvikling som i købstæderne i almindelighed. Først var det magistraten, der sad i forsædet på bytinget, men senere blev det byfogeden, der mere var kronens end byens repræsentant.

Som allerede antydte blev Viborg i reformationsårhundredet skueplads for flere vigtige politiske begivenheder. Her sammensvor en række jyske herrer, prælater og adelsmænd, sig kort før jul 1522 imod kong Christiern 2. Og borgerskabet, som skulle have vidst at holde sig til den borgervenlige fyrste, gjorde snarest fælles sag med de høje herrer. Kong Christierns tro mand, Rasmus Clemmensen, truede de med at tage livet af, som deres standsfæller havde

Parti fra Viborg med domkirken og stænderhuset. Ældre litografi. Kirken ses i sin skikkelse før sidste ombygning. Foran den ligger stænderhuset, det tidligere landstingsdomhus.

dræbt en anden kongens repræsentant i Aalborg. Det var i januar måned 1523, den måned, da den tvivlrådige konge opholdt sig sydpå i Jylland uden at kunne bestemme sig til at forhandle med de oprørske Jyder. For tilsidst at flakke hvileløst frem og tilbage over Medelfarsund — Lillebælt — inden han bestemte sig til at gå i land på Fyn, i virkeligheden allerede på flugt ud af landet.

Da han først var borte, begyndte bonde og borger at tænke sig om. Det var dengang, der herskede urolige tider sydpå, den tyske bondekrigs blodige dage. Dønningerne af dette sociale opgør nåede også til Danmark. Der var uro overalt blandt almuen, og i 1525 kom det til dramatiske optrin på Viborg landsting. Bøndernes vrede vendte sig imod landsdommeren, Mogens Munk, og de udstødte trusler mod hans frue, der var til stede på tinget: »Dersom I fanger os ikke eders mand ud, da skulle vi bære eder af by på fire spyd.«

Tidens uro var ikke blot af social, også af

religiøs karakter. Det følgende forår »sneg Lutheriets gift sig gennem hele Jylland«, og arnestedet for den ny bevægelse var selve den katolske domkirkeby. Her var det, »den halsstarreste af alle kættere«, den udstødte munk, Hans Tavsens, holdt sine ildnende prædikener og støttedes af både borgerskab og magistrat. De havde også kongen i ryggen. Frederik 1. havde udnævnt Hans Tavsens til sin kapellan og pålagt Viborg magistrat at værne ham i hans forkyndelse. Det gjorde de, da hans tilhængere, som ikke længere kunne finde plads i Skt. Hans kirke, sprængte dørene til Graabrødreklosterkirken, som nu blev simultankirke, dvs. hjemsted for både de katolske gudstjenester og den lutherske »aftensang«. Alle kender fortællingen om, hvordan biskop Jørgen Friis sendte sine væbnede svende til kirken for at fængsle Hans Tavsens, og prædikantens svar, så djærvt som Luthers i Worms: »Hils eders herre, at jeg står her i en højere herres tjeneste. Når jeg har forrettet den, skal jeg møde hos bispen!«

*Kort over Viborg fra 1755. Tegning i Frederik 5.s Atlas. Kortet, der i hovedtrækkene svarer til det fra 1677, viser byen efter den store brand 1726. Adskillige grunde ligger stadig øde.
(Det kgl. Bibliotek).*

Der gik kun tre år efter denne dag, så fik borgerskabet i Viborg kongens tilladelse til at rive samtlige byens sognekirker og kapeller ned. Det havde lidet hjulpet, at Viborgbispen med sine kolleger havde ivret i skrift og tale imod kætteriet. Hans Tavsens lod skrifter udgå, trykt propaganda, for Viborg husede i disse år sin første bogtrykker, Hans Vingaard fra Stuttgart. Ingen havde spurgt biskop eller kapitel om lov til at ødelægge kirkerne. Borgerskabet skred til værket med ildhu. Kongebrevet var udstedt den 23. februar 1529, og ikke en måned efter siger Viborgbispen, at borgerne »nu i disse dage« har brækket alle kirkerne ned! Han skrev det i et brev fra Spøttrup, men trak sig for øvrigt samme år tilbage til sin nye faste borg, Hald, bag hvis stærke volde og mure han forgæves søgte at trodse udviklingen.

De to klosterkirker, sortebrødrenes og gråbrødrenes, var blevet skånet og gjort til byens sognekirker. Munkene forsvandt, de sidste i 1530,

det samme år, som domkirkens tjeneste også blev reformeret. Det var ikke løbet af uden voldsomheder både inden og uden kirken, og det var nær kommet til kamp mellem borgerne og bispens folk. Og mangen borger har følt det som en triumf, en retfærdig gengældelse, da han efter reformationen var med til at anholde bispen ude på Hald. Men da Jørgen Friis blev sat i sit eget fangetårn, havde Viborg allerede i seks år været en luthersk by.

Det har givet plads i Viborg by, da de mange kirker og kapeller sank i grus. Alligevel var der allerede i det 16. århundrede adskillige, som byggede udenfor portene, navnlig Skt. Mogens', og i Jyllands hovedstad — som i rigets — var magistraten optaget af, at indbyggerne i forstæderne skulle svare »bysens tyngde« sammen med borgerne indenfor volden. I denne stod oprindeligt de gamle byporte, Skt. Mikkels, Skt. Mathias', Skt. Hans', Skt. Mogens' og Skt. Ibs, men efterhånden som byen voksede udefter,

*Nordsiden af Mathiasport i Viborg o. 1900. Gadenavnet minder om byporten, der lå ved hjørnet af Gravene, længst tilhøjre i billedet. En bebyggelse udenfor porten er vist på kortet fra 1755. Se foregående side.
(Fot. Zacho, Viborg).*

måtte de flyttes med. De sidste porte blev iøvrigt først fjernet ned i det 19. århundrede.

Men var der tidligt en forstadsbebyggelse, så betød det langtfra, at alle grunde i byen var intenst bebygget, tværtimod, indenfor den gamle voldlinje lå langt ned i tiderne både tofter og rummelige haver, og hertil kom, at der ofte nævnes »øde« gårde i byen, selv langs Algaden. Det kunne knibe at få ejendommene bygget op igen, når Viborg havde været gæstet af den uhyggeligste af alle fortidens umilde gæster, når den røde hane havde galet over stråtagene i byen. »Tækte med strå, af ilden truet«, hedder det med rette i Morten Børups vise om stiftsstæderne, og Viborg har som de fleste købstæder været hærget af flere brande. Den 17. juni 1501 ramte lynet selve domkirken, der brændte med en god del af byen, og dens gamle romanske præg blev ved genopbygningen ændret i gotisk retning, ligesom den fik to høje spir. De gik atter til grunde i 1567, da »al den største, ypperste og bedste part af byen brændte,« navnlig den østlige del neden for domkirken tilligemed selve denne.

100 adelsgårde skal ved denne lejlighed være brændt, og lad tallet være rundet opad, så er det givet, at som præsteskabet havde spillet den mest fremtrædende rolle i det førreformatoriske Viborg, så blev byen i adelsvældets dage domi-

neret af herremændene. Med skipper Klements henrettelse på Viborg landsting i 1536 var der foreløbig sat punktum for de ufri stænders trængslen sig frem. Men adelen havde forøvrigt også før i tiden haft tilknytning til by og domkirke. Den sidste var ikke blot deres fælles arkiv, hvor utallige dokumenter, pergamenter og papirer lå gemt i kasser og brevkister, kirken var også et helt adeligt pantheon, og selvom prælaterne havde haft retten til begravelser inde i kirken, så havde de mange stormandsbegravelser haft betydning som en indtægtskilde, der bidrog til vedligeholdelsen af det store kirkehus.

Også efter reformationen blev domkirken opretholdt som en selvstændig institution og med den domkapitlet, der skulle være en slags præsteskole, men hvis præbender — gods, der havde været tillagt de forskellige prælater — efterhånden blev benyttet til aflønning af verdslige adelsmænd. Men en del af kapitlets korsang blev ligeledes opretholdt, og i mere end eet århundrede klang latinske hymner stadig over Viborg by.

Trods Jørgen Friis's ord blev næppe alle de gamle kirker revet ned i 1529. Skt. Hans klosterkirke blev således i 1552 domhus for landstinget, dog kun for at forsvinde i 1578, med undtagelse af tårnet, der stod endnu i 6 år, indtil prins Christian — senere den Fjerde — skulle hyldes. Så udgik der påbud om at fjerne tårnet

Nordsiden af Mathiasport i Viborg 1952. Samme motiv som på billedet overfor. Gadebilledet har i løbet af indeværende århundrede successive skiftet karakter, men domineres nu af Privatbankens funkisbygning. (Fot. Georg Pe, Viborg).

såvel som de huse, der var bygget på Skt. Hans kirkegård og udlægge denne som åben plads, hvor hyldningen kunne foregå. Under festlighederne blev forresten opført en af de skolekomedier, som den lokale poet, sognepræsten ved Graabrødre kirke, Hieronymus Justesen Ranch, var mester for. Og efter festen blev pladsen udlagt som torveplads, Nytorv.

Ved domkirken lå også den bygning af det gamle Fruekloster, som kongen i 1639 overlod adelen som domhus. Allerede 1534 havde adelen vedtaget at mødes i Viborg hvert år til landemøde, men det synes, som om de store sammenkomster efter reformationen er blevet hyppigere. Der var de officielle anledninger som mønstringer af adelens rostjeneste, forhandlinger om fælles interesser, og de mere private som bryllupper og begravelser. Andet stokværk i klosterlængen var en statelig brudesal, mere end 100 fod lang, hvor de fornemme slægter samledes til deres fester.

Men ikke mindst var det snapstinget, der trak adelen til Viborg. »I løbet af det 16. århundrede,« skriver Hugo Matthiessen, »blev Viborg et magtens sæde for adelen, en samlingsplads, hvor standen ved fælles aftaler udbyggede og sikrede sin juridiske, politiske og økonomiske situation. De store slægter, som udgjorde dens kerne, mødtes her fra Jyllands forskellige egne for at varetage deres interesser. Mageskifter, arvedelinger, processer og ægteskabsforhandlinger optog sindene, stridigheder bilagdes, og politiske skaktræk drøftedes bag lukkede døre.«

Først og fremmest var det snapstinget, som trak herregårdsfolkene til Viborg, Viborg snapssting, den første retssamling efter julehelgen, hvortil der fra ældgammel tid må være knyttet et marked. Som udlandets navnkundige messer blev omslags-terminer, således også de større danske købstadsmarkeder og fremfor alle Viborg snapssting.

Da vrimlede domkirkebyen af mennesker, fri og ufri, herregårdsslægterne med deres talrige tjenerskab, der var kommet agende eller ridende. »Ved adelen blev byen bebygget og forskønnet, og ved dens heste blev lyngheden frugtbart agerland,« har man sagt og med rette. Før der var mange adelsgårde i Viborg, og de overdådige gødningsmængder skabte muld på de store bymarker.

Efter moderne forhold var det dog ikke nogen videre talstærk borgerskare, som datidens Viborg rummede indenfor sine volde. Det første kendte befolkningstal — her som andetsteds fra 1672 — var på godt 2700 mennesker. Man har ikke eksakte oplysninger om forholdene før i tiden, men foretagne undersøgelser synes at vise, at folketallet i Viborg nærmest har stagneret i det 16.—17. århundrede. Højst er der tale om en mindre fremgang, men de tre fjendtlige okkupationer i første halvdel af det 17. århundrede har naturligvis her som andetsteds virket hæmmende på den almindelige fremgang.

Folk flygtede fra Viborg, da de kejserlige tropper nærmede sig i efteråret 1627, og de borgere, der blev tilbage, led svære tab, som vinhandleren Hans von der Hude, hvis kælder blev tømt af besættelsestropperne. Og byen ville ikke erstatte ham tabet, da fjenden var vel af gårde. Også Torstenssons tropper, der kom 15 år senere, brandskattede og plyndrede, pinte folk, hvis de ikke ville røbe deres hemmeligheder, som Jørgen Andersen, der blev spændt to gange i bukken, fordi han ikke ville sige, hvor adelens gods var gemt. Andre betalte dyrt for deres salvegarder, sikkerhedsvagter af fjendens folk, som holdt andre røvere borte. Og i 1657 kom Svenskerne igen, denne gang under Karl Gustav. Hvad de levnede, tog landets egne forbundsfæller, Polakkerne og Brandenborgerne, da de afløste fjendens tropper. Måske var der lidt bedre mandstugt, for de høje herrer, først selve kurfyrst Frederik Wilhelm og siden hertugen af Sachsen-Weimar havde hovedkvarter i Viborg.

Borgerne var vel ved at komme så nogenlunde på fode igen efter svenskekrigene, da en ny ulykke i 1667 ramte byen. En tjenestepige i gæst-

givergården på hjørnet af Skt. Mogensgade havde gjort ild i bryggeret, men blev kaldt fra sin gerning, og mens hun var borte, »slikkede ilden sig så sagtelig ud ad, indtil den fængede i noget nær et læs lyng, som lå i bryggeret.« Ilden bredte sig til nabogårdene, sprang over gader og gyder, og det hele kvarter stod i flammer natten igennem, før det lykkedes at slukke. Men at ikke alle borgere i byen var helt til rotterne, viser det faktum, at mange af dem var i stand til at afløse adelsmænd, som i enevældens første dage måtte gå fra gård og gods.

Enevældens indførelse i 1660 gjorde det forstedse af med adelens politiske magt. Det hang naturligvis også sammen med, at det økonomiske grundlag for denne var ved at svigte. Og med enevældens sejr havde adelen mistet sin gamle forret til alene at besidde frit jordegods. Noget før havde borgerlige fået tilladelse til at tage pant i og erhverve adelsgods under forudsætning af, at de inden år og dag afhændede det til ærlige og velbyrdige købere. Fra den tid havde mange fået foden indenfor på de jyske herregårde, selv præster som magister Jens Ostfeld ved Sortebrødre kirke drev lånevirkksomhed med god profit og naturligvis i ikke mindre grad de pengestærke købmænd. Adskillige af disse rykkede ind på de herresæder, som adelen måtte slippe, borgmester Claus Christensen Reenberg på Lynderupgaard, købmand Christen Olufsen på Korsøgaard, Bertel Jensen Dons på Viskum, mens rådmand Henrik Sørensen erhvervede Visborggaard og apoteker Daniel Friedenreich i 1697 Palstrup. Flere sådanne borgerlige blev stamfædre til siden velkendte herregårdsdynastier, mens enkelte hurtigt måtte sælge igen med store tab. Men forarmet i nedgangsperioden blev henimod slutningen af det 17. århundrede også en del af dem, der ikke havde indladt sig på så vidtløftige foretagender. Man kan nævne en mand som Hans Jørgen Majoner, hvis anseelige tre stokværk høje købmandsgård — han var klædekræmmer — lå på Mathiasgade udfor Hjultorvet, men som endte i armød. Ham og andre i hans stilling kunne det dårligt trøste, at flere af de store hanser ude fra herregårdene, de, der før var redet ind i byen med pomp og pragt, tilbragte deres sidste dage i Viborg un-

Hestemarked i Gravene i Viborg. Gadenavnet hentyder til den gamle befæstningslinje, som gik her. Til venstre ligger Viborg teater, Kinopalæet. (Fot. Georg Pe, Viborg).

der mere ydmyge vilkår. Det var mænd, som bar den gamle adels mest kendte navne som Otto Friis, Valdemar Skram og Valdemar Daa. Den sidste havde både det sjællandske Borreby og det jyske Bonderup — siden Lerkenfeld — men satte begge herresæder overstyr ved sit guld-mageri. Viborg snapsting havde set hans forgæves kamp imod de unådige kreditorer, og i byen døde han i fattigdom 1691.

Det var også til skade for næringslivet i Vi-

borg, at lensslottet i byens umiddelbare nærhed blev afhændet fra kronen, den tidligere bispegård Hald, der siden reformationen havde været sæde for den kongelige lensmand. Fra Hald var forøvrigt først i det 17. århundrede kommet en af de mere fremstående borgere i datidens bispeby, den tidligere slotsskriver Peder Pedersen Ostenfeld, der blev den ene af byens borgmestre. Også en anden slotsskriver fik samme stilling, såvel som en ridefoged fra Søbygaard

Mathiasgade set imod Hjulstrup 1830. Radering efter maleri af M. Rørbye. Man ser i baggrunden domkirken med de to stumpe hætter, som dens tårne havde før ombygningen, og lægger mærke til, hvor ubekymret fodgængerne bevæger sig midt ude på gadens kørebane. Bemærk også fanen på huset til venstre. Den angiver, at her boede en farver. Billedet bør sammenlignes med det på modstående side, der viser samme gadespekt, som det tager sig ud i dag.

og en herredsskriver fra Løgstrup. Storkøbmanden Gregers Steffensen Hvid kom ligeledes fra en herregård, han havde været foged på Skærsø.

Købmandslavet var fra gammel tid det fornemste i byen, men håndværkerne var flere i tallet, og derfor delt i flere lav. Dog var byen ikke stor nok til, at hvert håndværk havde sit, og 1631 havde magistraten truffet bestemmelse om de forskellige håndværkeres fordeling i seks lav. Kun skræddernes, skomagernes og

værvernes bar deres navn med rette. De andre, smedenes, feldberedernes og snedkernes var hvert for sig en broget forsamling. I smedelavet stod således grovsmede, klejnsmede, knivsmede, sporemagere, bøssemagere, lygtemagere, hjulsmede, sværdsmede, tinstøbere, urmagere og guldsmede samt endnu flere af smedeværket helt fjerntstående erhverv. Med tiderne ændredes lavenes sammensætning og antal. Nogle forsvandt og nye opstod.

Viborg havde enkelte lavsmedlemmer af en

Parti af Mathiasgade set imod Hjultorvet. (Fot. 1952 Zacho, Viborg).

kategori, som næppe fandtes i alle købstæder og sikkert må sættes i forbindelse med bylivets særlige karakter med tilstrømningen af de mange fremmede. Det var kontrafejere, som de kaldte sig, malere, der gav sig af med kopiering og dekorationsmaling, og som sagtens også har kunnet præstere et portræt. Og byen havde sin bogbinder. Flere end en var der ikke brug for, selv med de mange offentlige kontorer, og det kunne endda være sløjt med fortjenesten, som

i 1696, da »den største del af byens folk næppe formåede at købe det daglige brød, langt mindre at lade binde bøger ind.«

Siden adelsvældets fald var det stadig gået ned ad bakke med byen. Næringslivet nød ikke mere godt af de adelige herregårdsfolk, deres festlige færden og dvælen i byen ved mange forskellige lejligheder. I de dage havde der altid både ved snapsting og andre møder »været at spørge en kristelig og rundelig gavmildhed

mod kirken, skolen og de fattige.« Nu blev der ikke mere holdt »herrebryllupper i kirkerne, ingen herrelig med kristelig prædiken og ceremonier begravnes, men om aftenen udføres«, ja, om det så var markederne, så blev de »øde, så i den store Mauritii nu ikke bygges en krambod.«

Mauritii marked, Moustes messe, som det hed på jysk, havde oprindelig som omslagstermin konkurreret med snapstinget, men siden mistet denne betydning. Men snapstinget, fra 1672 holdt i marts måned, ikke mere i januar, havde opretholdt sin, og det var trods alt et lyspunkt. Og selvom Viborg landsting ved enevældens indførelse havde tabt sin politiske betydning — der var nu ikke mere tale om, at de danske konger skulle hyldes i Viborg — så var det siden 1622 og fremefter i næsten 200 år reglen, at alle ejendomsbreve, skøder, panteobligationer, og hvad det nu kunne være, som vedkom frit jordegods, skulle tinglyses til landstinget i Viborg. Og Viborg snapsting var fremdeles Jydernes termin, så herremændene stadig havde ærinde i byen. De var nu blot af en anden type end tidligere, om end de ofte bar adeligt skjold og mærke, vundet, ikke som den gamle adels med våben i hånd på slagmarken, men ved spekulationer og transaktioner på snapstinget! Selv om dette ikke mere var helt, hvad det havde været, så bragte terminen alligevel folk til byen, og at dens borgere ikke var lutter almisselemmer, viser antallet af byens karosser, de svære køretøjer, der var kommet på mode efter år 1700. Viborg kunne prale med ialt 12, mens Randers kun havde to!

Men så blev byen i 1726 ramt af den største ulykke, der vides at have præget dens skæbne. Det var atter en ussel tot lyng, som var anledningen, denne gang til en ildebrand, der rasede i 34 timer. Man regner med, at henved halvandet hundrede gårde, huse og boder blev flammernes bytte, og at mere end 200 familier blev husvilde.

Vestenvinden havde hjulpet ilden, som først var standset ved bredden af Viborg Sø. Mange af de tidligere adelsgårde gik til grunde såvel som et stort tal borgergårde. Rådhuset brændte og bispegården, men fremfor alt må det nævnes, at domkirken også blev ødelagt. Varmen var så stærk, at granitkvadrene skørnede, og klok-

kerne i det søndre tårn smeltede. Bispens embedsarkiv blev delvis fortæret af ilden tillige med store mængder af de gamle dokumentkister, adelsarkivet, og i det hele taget kirkens inventar, de mange relikvier, der i middelalderen havde øget dens ry og helligdom, den lokale helgens, Sankte Kjelds ark med de jordiske rester af denne Viborgs skytspatron og Sankt Villads's skrin bag alteret.

Sortebrødrekirke, den ene af de to sognekirker, var ligeledes brændt, og det synes virkelig, som om det har været på tale at genopbygge denne og ikke domkirken! Det ville have været mindre bekosteligt, men som biskop og stiftamtmand skrev i en indstilling til kong Frederik 4., ville denne, der havde anvendt så store summer på »bare skoler i sine riger og lande at opbygge, ikke lade en af sine ældste domkirker for mere eller mindre omkostningers skyld elendigen blive begravet under et grus og støv ...«

Det skulle i henhold til de to herrers forslag være klosterkirken, der måtte forsvinde, men det skete ikke. Den blev istandsat af den samme mand, som byggede rådhuset (museet) og bispegården, samt domkirken, bygmesteren fra Altona, Claus Stallknecht.

Han klædte det ærværdige kirkehus i det klædebon, der var moderne på hans tid, barokkens, navnlig det indre med mange forlorne gesimsers af pudsede brædder og lægter. Man havde nu heller ikke bevilget ham tilstrækkelige midler til at gennemføre ombygningen i mere gedigne materialer. I virkeligheden fik kirken dengang sit grundstød, således at der efter forløbet af godt et århundrede kun kunne være tale om praktisk talt at forny den helt.

Kirken stod genopbygget og kunne indvis igen nøjagtigt to år efter branden. Værre blev det at få byen på fode igen. Den kom det i virkeligheden aldrig helt. Den havde fået det værste knæk, som der skulle lange tider til blot nogenlunde at forvinde.

Ikke så underligt, når det er rigtigt, hvad der står i det til kongen få dage efter branden indsendte bønsskrift, »at den del af byen, som afbrændt er, var just hjertet af byen, constituende alt hvad som kaldes Viborg, såsom den til handel og brug til logementer og skikkelige

Parti fra Nytorv eller Store Torv i Viborg. Ældre fotografi. Billedet er taget en torvedag og viser i baggrunden stiftamtmandsboligen, opført i det 18. århundrede som privatpalæ. (Fot. Zacho, Viborg).

folks bopæl var skikket og indrettet, og alt det, som er til overs, ere kuns fattige og ringe boliger og bygninger, af hvilke en hel gade (3 til 4 gårde undtagen ...) fast ej validerer imod een af de afbrændte gårde ...»

Det blev forresten fremhævet, at mange af de afbrændte ejendomme tilhørte adelen og derfor næppe foreløbig ville blive genopbygget, og faktisk lå der ubebyggede grunde i byen helt ned i det 19. århundrede. Det skulle ikke bedre tilstanden, at tiden efter branden også på anden måde var en krisetid. Den store nordiske krig havde medført gode vilkår for den jyske studehandel, og Viborg havde været et slags centrum for denne. Men nu mistede man det hollandske marked, og priserne faldt i det hele taget, heller ikke til både for genopbygningen af den brandhærgede bispeby.

Byens borgmester — Viborg havde fra 1682 kun een — Chr. Arnold Dyssel mente at vide

råd for, hvorledes den »navnkundige stad Viborg nogenlunde af sin ildebrands aske til en bys lignelse igen kan hjælpes«. Og hans planer faldt godt i tråd med datidens merkantilistiske teorier, efter hvilke et land skulle kunne forsørge sig selv, så det fik en gunstig handelsbalance. Først og fremmest skulle dette ske ved at op- hjælpe industrien, og Dyssels forslag gik da også ud på, at der skulle oprettes manufakturer i Viborg. Mulige kontante indskydere skulle have moratorium overfor udenlandske kreditorer, hvilket skulle kunne lokke folk til staden. Da det var meningen, at alle arbejdsdygtige fattiglemmer i Viborg skulle arbejde i manufakturet, ville byen også på anden måde nyde fordel af indretningen, der skulle etableres i det gamle brøstfældige domhus! Dyssels tanker faldt også i tråd med herrernes i statsstyrelsen, der nærede planer om oprettelsen af et jysk tugthus. Og resultatet blev virkelig det berømte eller

Hjørnet af Leonisgade — til venstre — og Mathiasgade i Viborg o. 1913. Viborg var fra 1765 og fremefter med visse afbrydelser garnisonsby for endelig fra 1865 at få fast garnison. På det her viste gadehjørne opførtes 1913 en bygning for jyske generalkommando. Se næste side. (Fot. Zacho, Viborg).

berygtede Viborrehus, som enhver Blicher-læser kender af sørgelig berømmelse. Det stod færdigt på sin plads ved søen — domhuset havde man alligevel ikke kunnet bruge — i 1742, en mærkelig blanding af fabrik-, straffe- og forsørgelsesanstalt, hvis arbejdere dels var arbejdsføre fattiglemmer, dels straffefanger. En broget forsamling repræsenterende tragiske livsskæbner af mange slags fandt i det følgende århundrede deres liv indenfor denne enklave af domkirkebyen, ofte landevejens frie folk, tattere og natmandsfolk, som man med tidernes strenge syn på betleri og løsgængeri gjorde ligefrem jagt på for at indespærre dem bag tugthusets mure.

Hvormeget institutionen gavnede Viborg by er svært at sige. Men en direkte tyngde, som den militære indkvartering til tider var, kunne den dog ikke blive. Viborg havde med visse mellemrum garnison fra 1660, idet man må erindre, at soldaterne i ældre tid ikke havde kaserner, men blev indkvarteret rundt omkring hos byens borgere, hvad imellem kunne være besværligt nok.

Man skulle ellers tro, byen var vant til indkvartering. Men de gæster, der i snapstings-tiden beslaglagde logementer hos høj og lav, var mere velkomne. Var der ikke andre lyspunkter i Viborg-livet, så var der i hvert fald snapstinget, og hvad dermed fulgte. Tiden for

det var efterhånden forlagt længere og længere hen på året, og terminen stod fra 1778 ved midsommertid, fra 4.—20. juni. Snapstinget bevarede sin betydning gennem hele det 18. århundrede, og i årene inden århundredskiftet var fremmødet så stort som nogensinde, og markedet besøgt som aldrig før. Det var godsslagtingernes tid og snapstinget lige som den pol, hvorom den hele spekulationskarusell drejede sig. På snapstinget færdedes de alle, termin efter termin, de dristige »herregårdslagtere«, som splittede, hvad ældre generationer af jorddrotter havde samlet, men netop derved tjente udviklingen. Nogle af dem havde fast bopæl i byen, som »halvøens pryd«, vicelandsdommer P. S. Fønss, hvis palæ var den nuværende amtmandsgård. Det samme gjaldt oberst Johan Conrad von Schuchardt, borgmester og byfoged Thomas Wissing, ja også Henrik Muhle de Hoff og Ulrich von Schmidten. Den sidste fik dog først fast bolig i byen efter sin konkurs i København, og som Hoff og flere andre døde han uden væsentlige midler.

Blandt de talrige, der har givet en skildring af Viborg i de hektiske midsommerdage er også Steen Blicher:

»Den Fremmede, som i hine Aaringer besøgte Viborg under Snabstingstiden, maatte

Generalkommandoens bygning på hjørnet af Leonisgade og Mathiasgade i Viborg. Sammenlign billedet overfor. (Fot. Zacho, Viborg).

tro, at dens gyldne Alder atter havde fornyet sig. Der var et Liv, en Færdsel, en Tummel og en Pragt, som ellers kun Europas folkerigeste Stæder opvise. Hvad Hjertet er for Blodet, synes denne By at være for Landets Penge: de strømmede uophørlig til og fra, eller rettere igjennem, idet de samlede sig fra alle Statslegemets — endogsaa de fjerneste Dele, for igjen med samme Hurtighed at adsprede sig. — ..... Alle Landevejene omkring Viborg vrimlede af Kjørende, Ridende, Gaaende; jeg forundrede mig over, hvor den lille By kunde rumme saa stor en Mængde. Men ogsaa et hvert Hus var fuldt. De fattige eller mindre formuende Indvaanere drog sig med Familie tilbage i Pulterkamre eller indkneb sig i andre ubeboede Rum eller steg op paa Lofterne, overladende for dyr Betaling de bedre Værelser til Gjæsterne ...«

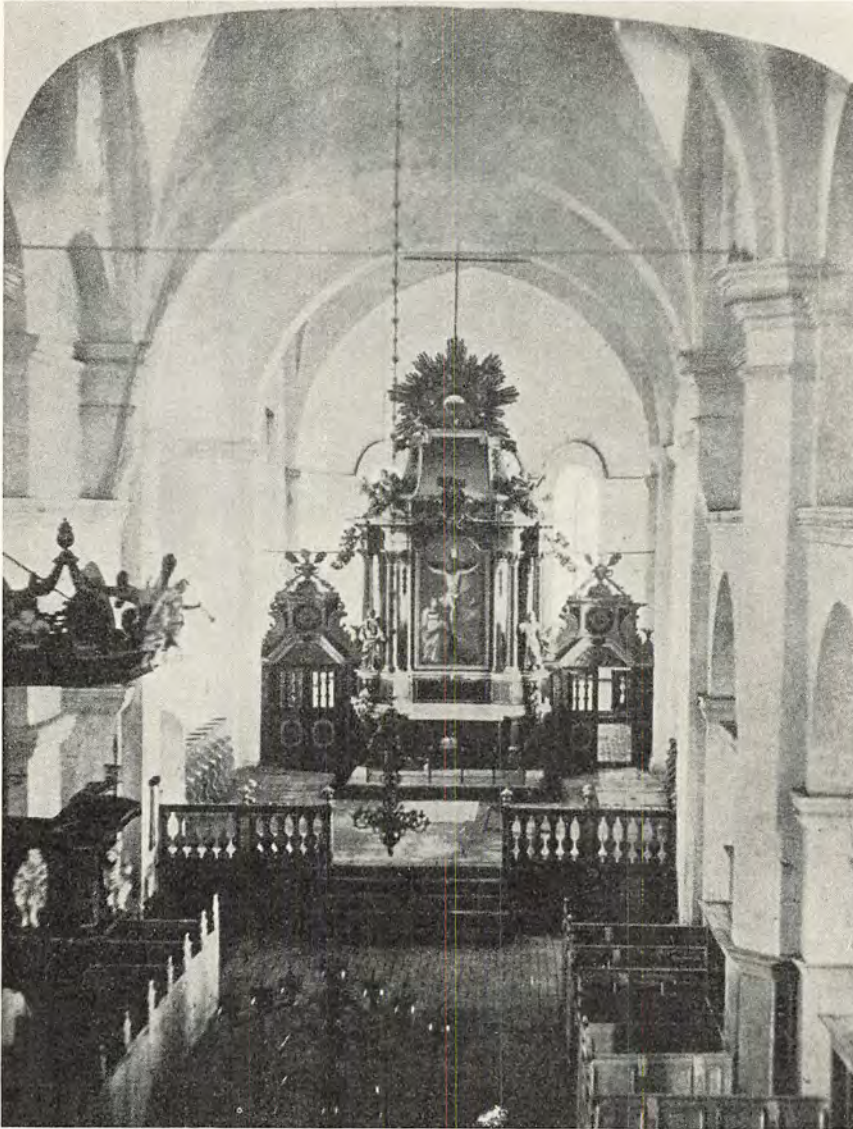
Blicher har ogsaa givet et billede af klublivet i datidens Viborg, og endnu i nutidens Viborg kan man se levn fra de gyldne tider, ogsaa på den måde, at selv de mest beskedne småhuse kan være prydet med pyntelige gadedøre i Louis-seize.

Men det led imod slutningen. Selvom endnu ikke den omstændighed, at ejendomsbreve fra 1805 ikke mere skulle læses på landstinget, kunne sætte punktum for Viborg omslags-ter-

min, så kunne statsbankerotten og landbrugs-krisen. Det var i sidste øjeblik, at Viborg, anno 1811, havde fået sit teater indrettet i resterne af det gamle Fruekloster nord for domkirken. Inden 20 år måtte man affinde sig med, at det forud så berømmelige snapsting var »ned-sunket til et simpelt marked,« og det endda et slet besøgt.

Det var imidlertid forbeholdt Viborg endnu en gang at blive Jyllands politiske centrum. 1836—48 blev de nørrejske stænderforsamlinger holdt i det gamle domhus ved katedralen. Som i reformationstiden indvarsledes den ny tid i den alderstegne provinshovedstad. Og Viborg blev igen omend på anden vis end tidligere et centrum i jysk pengevæsen, idet Kreditforeningen af Landejendomsbesiddere i Nørrejylland blev oprettet i byen 1851, som den første i sin art, stiftet af Viborgs repræsentant på den grundlovgivende rigsforsamling, den liberale overretsassessor L. Bregendahl, der i virkeligheden er ophavsmand til hele lovgivningen om kreditforeningerne.

Selvom byen måtte føle det som et hårdt slag, da stænderforsamlingerne atter blev op-hævet, så nød den alligevel godt af de danske købstæders almindelige fremgang i det 19. år-hundrede. Indbyggertallet, der 1801 var omtrent

Interiør fra Viborg domkirke før ombygningen. Ældre fotografi. Billedet viser kirkerummet med det barokke præg, det havde fået ved opbygningen efter branden 1726, da der blev sparet så stærkt på bevillingerne, at den gamle bygning i virkeligheden dengang fik sit grundstød. (Fot. i Nationalmuseet).

det samme som i 1672, blev i løbet af de følgende 50 år næsten fordoblet. Ganske vist fik Viborg ingen central stilling i det jyske statsbanenet — banen kom til byen 1863 — men omdannelsen af tugthuset til et sindssygehospital i 1877 var af ikke ringe betydning, såvel som opførelsen af amtssygehuset i 1889. Også det nye provinsarkiv, landsarkivet, blev henlagt til byen. Nye baneanlæg skabte byen et større opland, og forretningslivet blomstrede op, bebyggelsen bredte sig imellem banegården og de ældre bydele. Byen har efterhånden også fået en del industri, og 1907 blev den sæde for Hedeselskabets hovedkontor. I betragtning af byens

traditioner finder man det selvfølgeligt, at landstinget, fra 1805 landsoverretten for Nørrejylland, ved den sidste retsplejereform fandt sin afløser i Vestre Landsret.

De tørre tal understreger udviklingens karakter. Viborg havde 1901 8623 indbyggere, i 1950 21,584.

»Endnu i Begyndelsen af Halvtredserne kunde man fra Viborg naa Heden paa et Kvarterstid, i hvilken Retning man end gik,« skriver Dalgas. »Hvilken kolossal brun Lyngkrave om den gamle ærværdige By med dens smukke Haver, dens frodige Marker og venlige Sø. Den gav Byen og Tilværelsen dér et ganske ejendomme-

Interiør fra Viborg domkirke efter sidste ombygning. Billedet er ligesom det på siden overfor set imod alteret, men giver blot en kummerlig forestilling om den varme farvepragt, der er betegnende for det af Joakim Skougaard overdådigt udsmykkede kirkerum. (Fot. Zacho, Viborg).

ligt Præg; thi det var ikke alene de gamle Kirker og Mindesmærker, der ledede Tanken hen paa Fortiden, men tillige Byens Beliggenhed i en saa at sige død Egn, uden Forbindelse med Øst- eller Vestkyst.«

Dette billede har i vore dage helt ændret sig. Man ser dårligt nok en lyngbanke i byens nærhed, endsig da større hedearealer. Forsvundet er Viborg købstads egen hede, engang »flere Tusinder Tønder Land stor og ubeboet, skønt den laa næsten uden for Byens Porte.« Købstaden og dens haver er ikke mere som en grøn oase i ørkenlandet. Men så dejlig byens beliggenhed er, og så stolte Viborgenserne kan være

af deres voksende by med udstrakte villakvarterer og flunkende nye boligbebyggelser i udkanterne, af nye offentlige bygninger som den imponerende katedralskole, så er det dog stadig det gamle Viborg, der tiltrækker den fremmede mest. Med sit mylder af gader og stræder, stier og trapper på det kuperede terræn ligner byen næppe nogen anden dansk købstad, og i næppe nogen anden har man stadig middelalderen så tæt inde på livet. Fra de moderne gadeskilte kalder de gamle katolske helgennavne, og heldigvis har tiderne skånet to så karakteristiske gamle købstadhuse som Skt. Mogensgade nr. 7 og 9. Husrækken med de lave bindingsværkslæn-

ger op til den røde karnapgård med de gotiske gavle er så anskueligt et billede af en gammel købstad, som man kan ønske sig. Stiftsprovstegården er jo en gammel adelsgård, men også senere tiders byggeskik er repræsenteret, barokken vel nok bedst med den fornemme amtmandsbolig på Nytorv. Også Søndersogns kirke, den gamle Sortebrødre, har sin charme, ikke mindst omgivelserne og dens indre med den herligt udskårne nederlandske altertavle, der i sin tid stod på Københavns gamle slot.

Men som det er domkirken, der behersker bybilledet, når man nærmer sig Viborg, er det den, alle må søge imod, når byen er nået. Man hævder derved traditionerne fra snapstingets dage, da et turistbesøg i kirken næsten hørte med til ceremoniellet, og man indtil 1726 kunne

beskue de mange sære levn fra papismens tid, ja, efter branden endnu kong Erik Klippings harnisk — falskt, som det var, for graven var brændt. Den lidt tomme følelse, man måske kan få ved synet af det altfor regelrette bygningsværk, Nebelongs for rigtige rekonstruktion fra 1876, så helt uden patina, forsvinder ganske når man træder ind i kirkerummet. Uden den ombyggede kirke havde man jo heller ikke haft Joakim Skovgaards dejlige billedbibel i kæmpeformat. Kirkerum med historisk karakter, udsmykning fra mange forskellige epoker, kan man se så mange steder, men næppe nogetsteds herhjemme et, der med sine billedharmonier i farver og form danner et så gennemført kunstnerisk hel. Det er en værdig nutidstribut til det gamle kultcentrum Vibjerg.

SKIVE

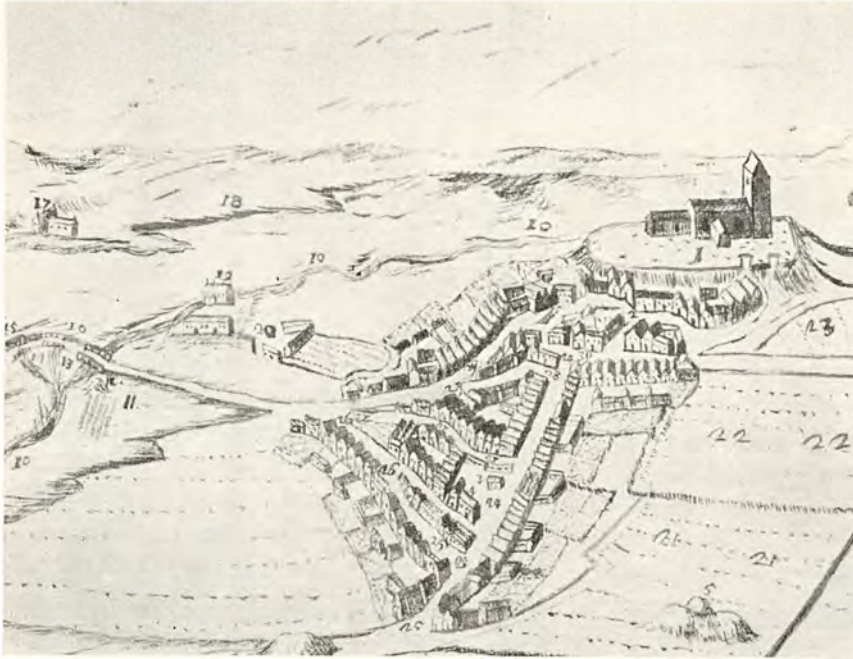
Af Hans Stiesdal

Skive Stads Segret Anno 1576. Således læses på randen af Skive bys ældst kendte segl. I midtfeltet ses en træbro førende hen over en strøm med en fisk, en ørred. Købstædernes segl fortæller ofte i meget forenklet, men des tydeligere form noget væsentligt om den pågældende by. Den bro, man ser på byseglet, er broen over Skiveaaen. Den har for Skive været skabende og livgivende, eller for at være helt korrekt: overgangen over åen har været det. Oprindeligt har der ikke været en bro, men der, hvor den senere blev bygget øst for byen, delte åen sig i grundede arme med lave holme imellem. Her var der mulighed for at forcere åen, og her blev det første vadested. Det var landevejstrafikken fra Sallingsund, som over vadestedet og senere over broen, eller rettere broerne (opr. tre), blev sat i forbindelse med Øst- og Midtjylland — og da navnlig med Viborg.

Stedets strategiske betydning er selvindlysende, og betegnende nok blev der lige ved brostedet lagt en kongelig gård, der i alt fald senere omtales som befæstet, nemlig Skivehus, der allerede nævnes i kong Valdemars Jordebog og som for så vidt eksisterer endnu, omend i såre ændret og reduceret skikkelse. Som skildvagt ved det vigtige overgangssted havde kongen lagt sit slot, og i ly af slottet voksede byen Skive frem, næret af handel og samkvem med de mange, der måtte passere dette sted på rejse til og fra Salling. Det fremgår også af jordebogen, at byen Skive var krongods. Hvornår det lille bysamfund på bakkerne ved Skiveaaen er blevet optaget i købstædernes række med de rettigheder, som hørte hertil, kan ikke siges. Man ved kun med sikkerhed, at i 1326 blev der på et danehof i Nyborg givet byen privilegier, men disse indeholdt stadfæstelse af *ældre* privilegier.

Som åen ved netop her at lade sig forcere havde skabt de geografiske betingelser for byens opståen, så ydede den også væsentligt bidrag til dens eksistens. På byseglet svømmer der i vandet ved broen en ørred, og når man netop her på seglet, hvor det gjaldt om at vise noget væsentligt og karakteristisk, har valgt at fremstille en ørred, er der ingen tvivl om, at fiskeriet i åen har været en vigtig næringsvej for byen. Et yderligere bevis herpå må man se i en oplysning om, at da der i 1326 blev udlagt gods i Danmark som mødrearv til den svenske prins Erik Valdemarsøn, blev det en trediedel ikke blot af Skive by, men også en trediedel af åen. Det sidste har ikke været det mindst vigtige. Endelig må man ikke glemme, at åen lod sig besejle middelalderen igennem og lige til det 18. århundrede. Skibene kunne gå helt ind til byen, som ved uddybning af åen og ved sikring af brinkerne med bolværk fik en sikker havn og et udmærket vinterleje for sine skibe.

1546 skænkede kongen Braarup by til Skive. Dens gårde blev nedrevet og jorden lagt til købstadsjorden. Selv med de muligheder, en købstad havde for andre næringsveje, vedblev agerbruget dog i århundreder at være ryggraden i byernes økonomi. En udvidelse af bymarkens areal var derfor af allerstørste betydning. Så meget mere overraskende er det at erfare, at kongen 1578 måtte forbyde borgerne at sælge af bymarken, og dette kan vel kun tolkes som fattigdom. 1573 havde det da også været nødvendigt at eftergive nogle skatter, borgerne på grund af armod ikke kunne betale. Så langt tilbage, man kan følge byens skæbne, synes den ikke at have haft mulighed for at svinge sig op til noget større, og den kan som de øvrige Limfjordskøbstæder se hen til Aalborg med

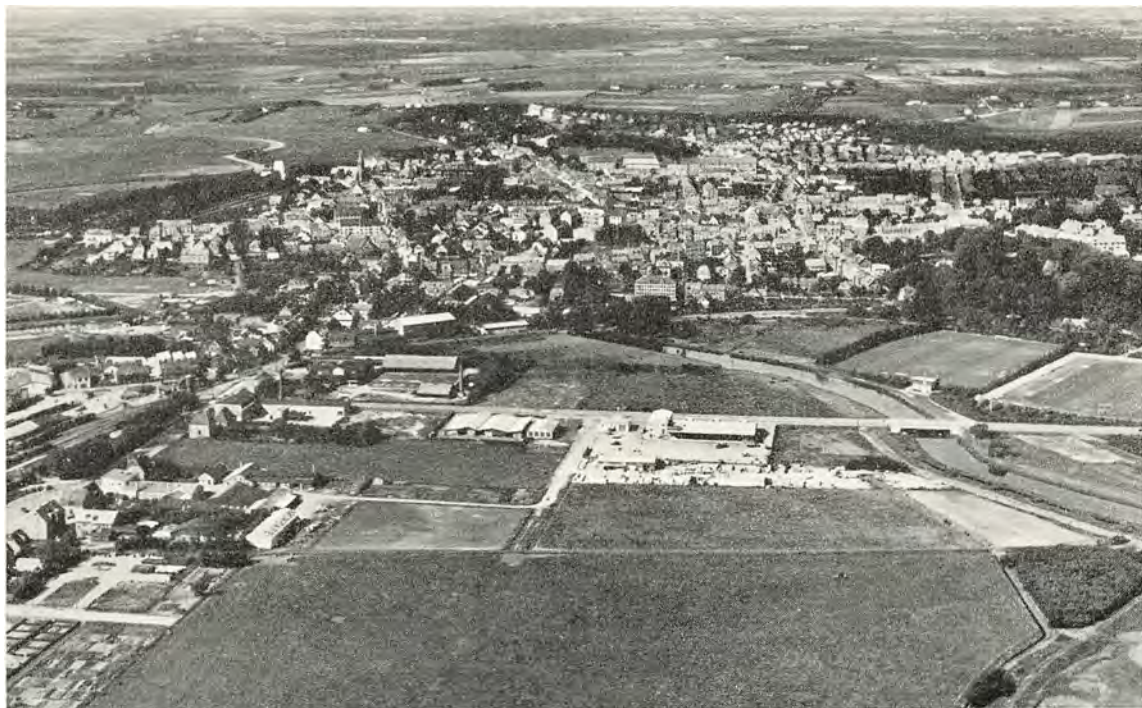
*Fugleperspektiv af Skive
1677. Efter Resens Atlas.
Prospektet viser byens
placering på bakken op
imod kirken. Til venstre
ved åen ligger Skivehus.*

utak, fordi denne by ved sin dominerende størrelse, ved sin heldige beliggenhed og med sine vidtgående privilegier vidste at forhindre, at nogen anden Limfjordsby voksede ind i himlen. Endelig undgik Skive ikke at blive ramt af den svøbe, som også i andre danske byer så grundigt har gjort lyst i bestanden af gamle gårde og huse, de idelige ildebrande. 1699 var der en mindre brand, hvorved syv ejendomme ødelagdes, men ved denne lejlighed siges det udtrykkeligt, at der har været store brande tre eller fire gange tidligere. 1715 brændte ikke mindre end 50 gårde, deriblandt rådhuset. 1725, 1748 og 1749 hærgede store brande og skånede hverken gammelt eller nyt. Stråtage og bindingsværk gav ilden rigelig næring, når den først fik fat, men når så genopbygningen begyndte, syntes man at være lige klog af den frygtelige erfaring. Man fortsatte med at lægge halm og rør på tagene. Den øjeblikkelige nød efter en sådan brandkatastrofe har også bevirket, at genopbygningen kun kunne ske billigst og nødtørftigst muligt. Først 1761 oprettedes en bygningsbrandforsikring. Selvom der ydedes skattelettelser og støtte fra det offentlige, var det dog vanskeligt at komme på fode i en i forvejen økonomisk trykket periode. Den første folketælling 1769 opviser da også kun et folketal på 435 ind-

byggere, hvorimod dette hundrede år tidligere synes at have været 529. Et enkelt erhverv blomstrede op i 17. og 18. århundrede. Det var tilvirkningen af jdepotter, der særlig koncentreredes i den sydlige del af byen ved den gamle kirke på randen af bakken. I de såkaldte Grydeboder tilvirkedes de rå lerpotter for at blive brændt i ildgravene ude på bakkehældet mod syd. Nu er alle mindelser om denne gamle jyske industri forlængst borte. Det sidste hus, hvor der efter sigende skulle være tilvirket potter, er nedrevet. Dog er Sønderbyen stadig en karakteristisk lille bydel for sig med små huse og uregelmæssige grunde, og man må vel i byplanen her se en sidste mindelse om det lille samfund af jdepottefamilier, der sendte vognlæs efter vognlæs af sorte lergrøder ud over landet.

Gør man sig klart muligheden for netop her at passere den store vejspærring, som Skiveaaen danner, gør man sig bekendt med stedets særlige geografiske forhold: den store bakke, som falder brat af mod syd og vest, mere jævnt mod øst, hvor den ved sin fod har brostedet, og danner man sig endelig et nødtørftigt begreb om de betingelser, hvorunder byen måtte leve, indtil den industrielle udvikling i forrige århundrede så bravt gav helt nye love for en bys liv — da har man også mulighed for at forstå byplanen

Flyverfotografi af Skive set fra sydøst 1952.

Den gamle bykerne med de to kirker ses til venstre og i forgrunden ses Østerbro, en del af banegården samt åen med forskellige broer. (Fot. Sylvest Jensen).

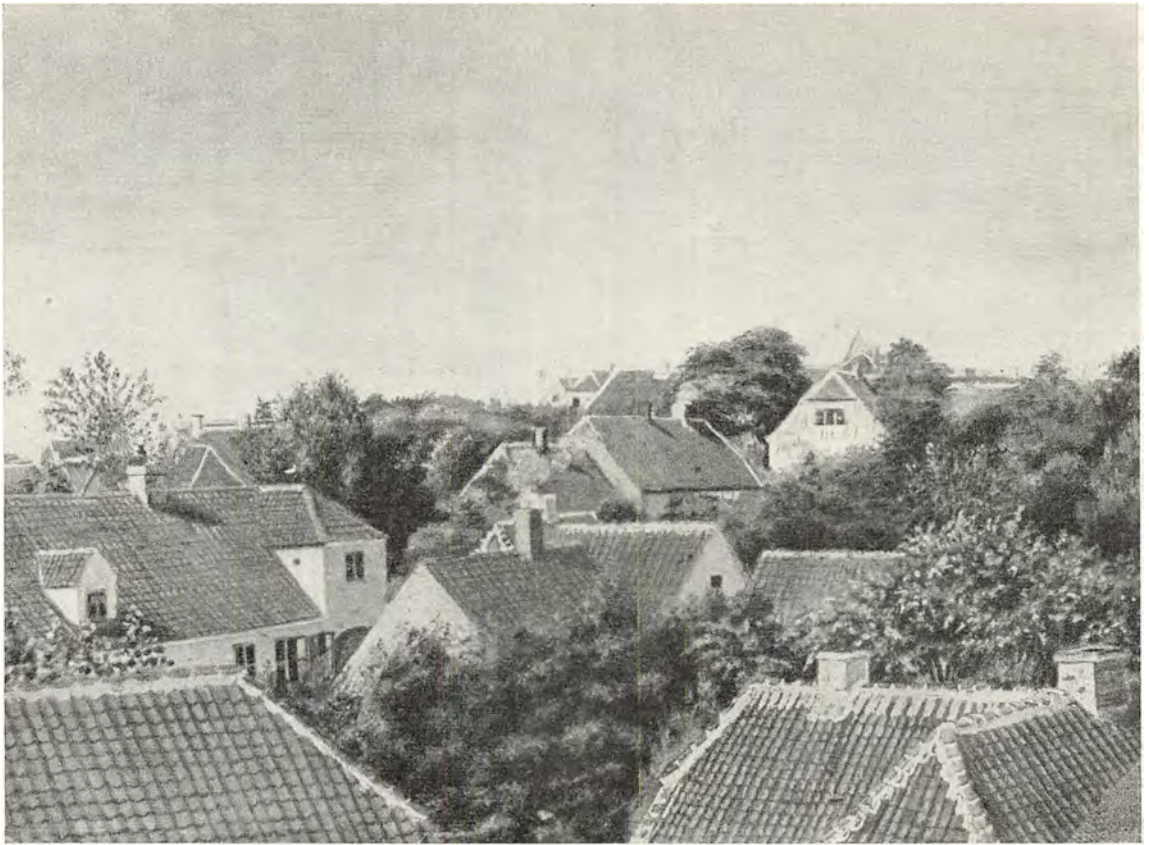
i hovedtræk såvel som hele bydannelsens karakter op mod vor egen tid.

Hovedgaden er den nord-sydgående Adelgade oppe på det høje plateau. Den optager i sig den store nordgående færdselsåre, der inde i byen bærer navnet Nørregade, og som fører mod nord op i Salling. I Adelgades sydlige ende kommer Vestergade kravlende op ad bakken fra vest for at sætte sig i forbindelse med byorganismen, medens den lille Søndergade, Adelgades forlængelse mod syd, er en lukket gade, der kun fører ud i Sønderbyen på bakkehældets rand, den gamle Grydeby. Fra Adelgade fører hele tre gader ned ad bakken mod øst for ved dens fod at forenes og som eet færdselsstrøg at søge ud på broen over åen under nøje bevogtning af den kongelige borg, Skivehus. Disse tre ældgamle gader, nemlig Brogade (eller Slotsgade, som den nu hedder), Tinggade og Østergade, er formodentlig tre af de vejspor, som færdselen, allerede før en by opstod, har slidt i bakken. Der blev med tiden bygget langs disse

veje. De stivnede i husrækker, og da det var sket, ændrede de aldrig mere deres forløb. Eftersom gårde og huse atter og atter er blevet fornyet, er selve byplanen blevet det ældste dokument om byen og dens tilblivelseshistorie.

Hvor Tinggaden, hovedgaden ned mod åen, løber på Adelgaden, er der udsparet plads til et torv. Imod sædvane findes kirken ikke i nærheden af torvet; den blev lagt — eller den lå der måske før den egentlige købstad dannedes — mod syd-vest ude på sin dominerende bakkeknode, der har fald ikke blot mod syd og vest, men i mindre grad også mod nord og øst, ned mod selve byen. Kirkens ensomme og højtliggende placering fremtræder smukt på alle ældre prospekter af byen, hvor denne endnu ikke havde sprængt sin gamle bygrænse og hvor husene alle holdt sig ved jorden med een etage.

Havde det 18. århundrede været en trang tid med de mange brande og de trykkende økonomiske forhold, blev det 19. århundrede en opgangstid, som byen ikke i sin historie kan opvise

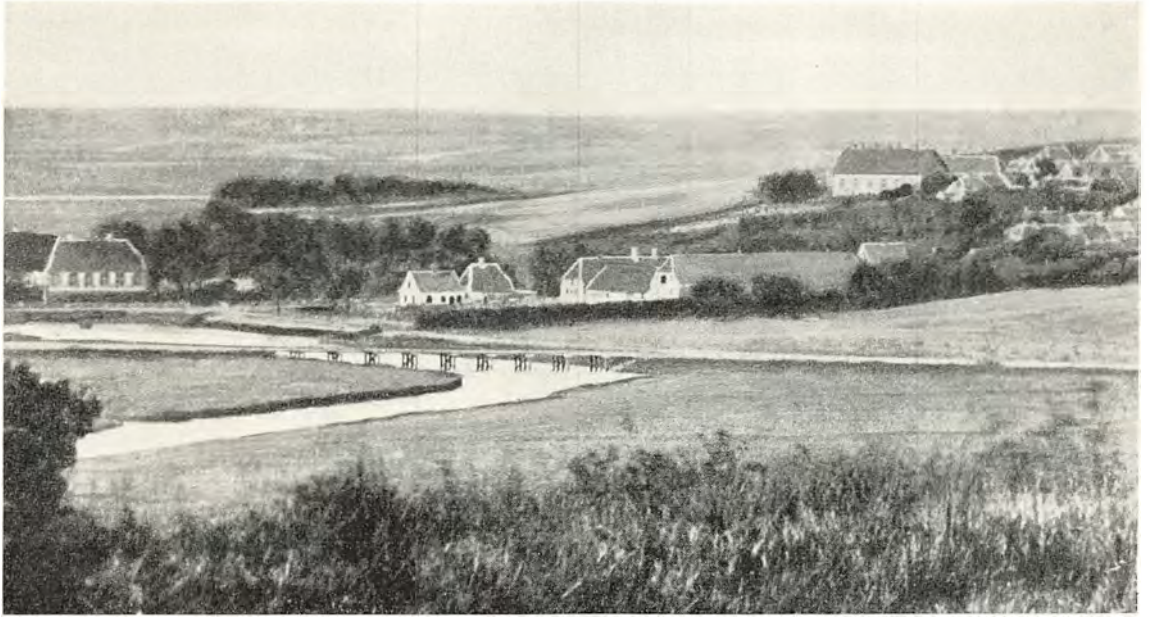
*Skive tage. Maleri fra 1860erne af Hans Smidth.
Maleren viser den gammeldags provinsidyl med de røde tegltage mellem havernes grønne træer.*

sidestykke til, og som viste sig allertydeligst i den kendsgerning, at indbyggerantallet i løbet af denne periode nidoblede. Denne fremgang hænger selvfølgelig sammen med tidens almindelige opgang, men i Skives tilfælde skyldtes det for en ikke ringe del, at byen emanciperede sig fra Aalborg. 1835 var gennembrydningen ved Agger blevet sejlbar og dermed var en dør mod vest blevet åbnet for de indestængte vestlige Limfjordsbyer. 1841 blev der oprettet særligt toldsted i Skive. Endelig ved åbningen af kanalen ved Løgstør 1861 var handel og skibsfart blevet lettet så meget, at der var basis for at anlægge en rigtig havn. Dette skete 1869 ude ved Krabbesholm. De små skuder, der tidligere havde kunnet passere grundene ved Løgstør, var sejlet op ad åen, helt op til byen og havde lagt til der, indtil åen i løbet af det 18. århundrede groede så meget til, at bådene var henvist til at ligge ved en anløbsbro ude ved Krabbes-

holm. Dette gav anledning til, at ejerne opkrævede en fordyrende afgift på varer, der blev omladet her, hvad der igen lettede Aalborgkøbmændenes konkurrencemuligheder overfor Skive i handelen med Sallingboerne. Den nye havn lå ganske vist også på Krabbesholms grund, men byen betalte nu en årlig leje af havnen indtil kommunen erhvervede gården i 1906.

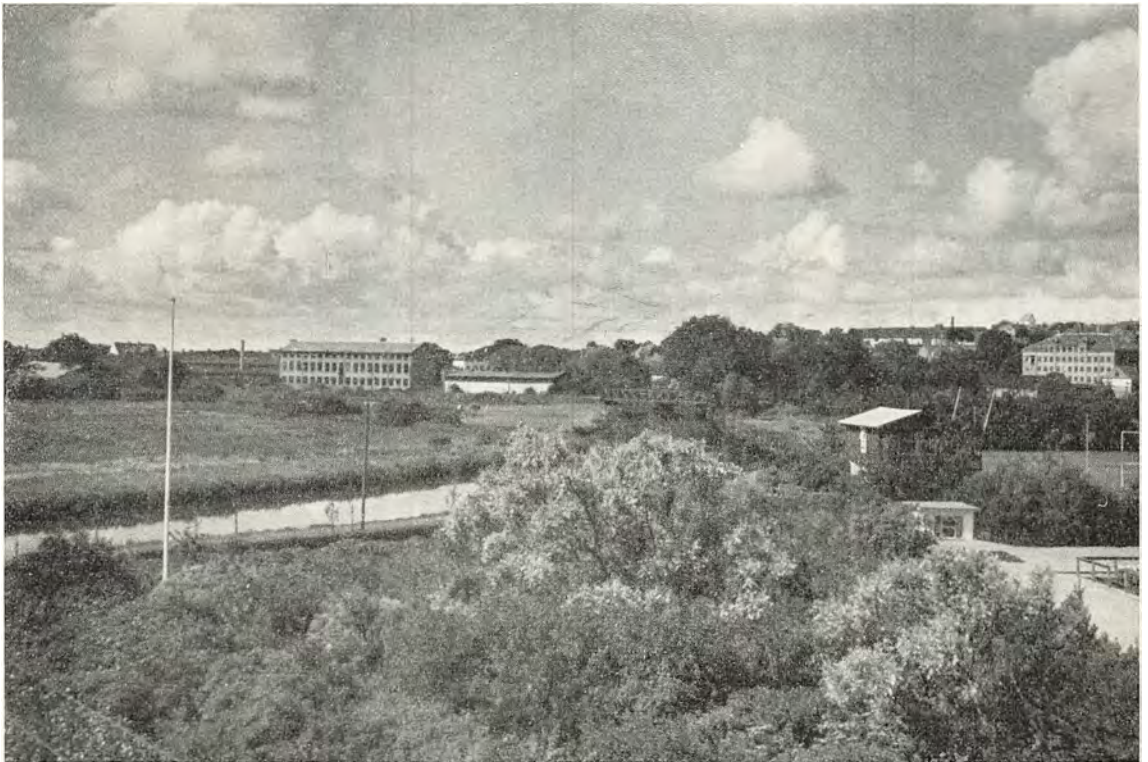
Allerede 1864 var Skive blevet inddraget i det stadigt voksende jernbanenet. Med havn og jernbane var betingelserne til stede for, at byen kunne vokse frem efter de retningslinier, som blev bestemmende for den største del af Danmarks købstæder i den nyeste tid. Den nødvendige plads for udvidelser af den stadig voksende by lod sig erhverve dels fra herregården Krabbesholms jorder, som købtes 1906, dels ved udstyknings af Skivehus. Denne udvikling førte i Skive som i de fleste andre byer til, at bybilledet i slutningen af forrige århundrede og i begyn-

Udsigt over den østlige del af Skive o. 1865. Længst tilvenstre Skivehus og i midten Brogaarden. I forgrunden Skive Aa — identisk med Karup Aa — over hvilken jernbanebroen. (Ældre fotografi).

Omtrent samme motiv 1952. Til venstre ligger jernstøberiets bygninger, og den nye Brogaard er skjult bag de høje træer. Det er også på dette billede jernbanebroen, der fører over åen. Til højre i billedets baggrund Skive gamle kirke. (Fot. Chr. Løustad, Skive).

Det nordøstlige hjørne af Skive torv. Ældre fotografi. Man ser til højre Skive rådhus, den første toetages bygning i byen, opført 1846 i empirestil. (Skive museum).

Nørregade i Skive i 1870'erne. Fotografi. Det ses, at toetages bygninger på det tidspunkt endnu var en sjælden foreteelse i Skives bakkede og bugtede gader. Sammenlign billedet på næste side.

delsen af dette mistede sit individuelle og gammeltdags købstadspræg. Særlig i den sidste menneskealder har mangt af de mest karakteristiske ældre huse måttet vige pladsen.

Disse ældre huse havde et meget ensartet præg, fordi de for størstedelen var jævnaaldrende, bygget efter brandene i det 18. århundrede. Byen gjorde da også et mere velbygget og tiltalende indtryk på de besøgende, end man kunne forvente efter de trykkende kår,

den måtte leve under. Mellem de nyopførte huse henlå dog mange ubebyggede tomter. Af de gode, store og grundmurede huse, som dominerede i forrige århundrede, har nu alle de bedste måttet vige for udviklingens krav, eller de er ved ombygning blevet ændret til ukendelighed. Apoteket, et fornemt empirehus med gavlkvist, var den sidste værdifulde bygning, der blev nedrevet for få år siden. De fleste mindre huse var imidlertid bygget af bindingsværk, ofte

Nørregade i Skive 1952. Samme motiv som på billedet nederst forrige side.
(Fot. Chr. Løvstad, Skive).

med lerklinede tavler og ytrede sig ikke ved arkitektoniske detaljer af nogen art.

Rådhuset, der blev opført 1846 i senempirestil, var den første bygning i to etager. Før det havde der ikke været et rådhus, siden det sidste brændte 1715, og man havde lejede lokaler til rettens pleje. Efter rådhuset fulgte snart adskillige bygninger i to etager, alle i grundmur.

Det bedste arkitekturmonument, der nu er tilbage, er den gamle Vor Frue kirke. Det har vel været dens held, at den lå mod vest og lidt afsides, så vinden har båret fra ved de talrige brande, der helt har skånet den. Henimod 1900 var folketallet vokset så meget, at menigheden ikke kunne rummes i den gamle kirke. Forskellige planer om at udvide den eller bygge en helt ny blev diskuteret. Heldigvis valgtes den sidste fremgangsmåde, og man undgik at gøre indgreb i den gamle kirkes arkitektur. Den nye kirke blev lagt ved den gamle markedsplads. I årene 1896—98 opførtes den efter tegning af

professor Hans I. Holm i renaissancestil af røde mursten på granitsokkel og med anvendelse af hvide kridtstensbånd på facaderne. En del af inventaret fik man fra den gamle kirke, og denne blev indrettet til ligkapel. Det, der i sidste omgang havde reddet den fra ombygning, var de enestående kalkmalerier, der kom for dagens lys ved et istandsættelsesarbejde i 1887. Kirken, der ellers ikke kan siges at udmærke sig fremfor så mange landsbykirker, hæver sig ved disse kalkmalerier op i en klasse for sig. Billederne, der er malet så sent som 1522, forestiller bibelske skikkelser og helgener, alle stående i store blomsterbægre. Udsmykningen er vel sket som et forsøg på at hævde den katolske kirkes svindende magt.

Fra mange sider var man imidlertid ikke tilfreds med den gamle kirkebygningens anvendelse som ligkapel. Den er derfor blevet restaureret og atter taget i brug til gudstjeneste.

Kirkebyggens sydskrænt med den storslåede

udsigt over Karup ådal er nu fredet mod bebyggelse, og for en stor del indtaget til kirkegård. En del af bakken er reguleret for at skabe rammen om det mindesmærke for digteren Jeppe Aakjær, der rejstes her i 1942. Mindesmærket er udført i granit af billedhuggeren Anker Hofmann og henter sit motiv fra den banebrydende digtsamling, Rugens Sange: »Jeg lægger mig i Læet her ved Storrugens Rod. Jeg lytter, og jeg lytter, til det synger i mit Blod.« Man ser en pige liggende med hånden under hovedet, medens de tunge rugaks duver bag hende.

En bygning, der falder lidt uden for de almindelige købstadshuse, er det gamle Skivehus. I kong Valdemars Jordebog kaldes det Skhiuægarthæ, og i 1407 omtales det som »det Slot og Fæste Skyvæ«, hvilket må betyde, at det har været befæstet, omend intet tyder på, at det har været en særlig stærk borg. Den kongelige lensmand boede her, indtil slottet i Grevefejden blev udplyndret. Vedligeholdelsen af de tre broer over Skiveaaens arme hørte under Skivehus, og hertil svarede egnens bønder afgift. 1661 gik Skivehus over til Ove Gjeddes arvinger i stedet for noget arvegods i Skaane. Siden den tid har der været talrige ejere, og vedligeholdelsen af broerne lod ofte meget tilbage at ønske til trods for, at ejerne oppebar såvel brokorn som

bropenge af trafikanterne. Endelig omkring 1900 blev jorden udstykket. Hovedbygningen, der nu er indrettet til hotel, er ombygget 1866 i nyklassisk stil. Der findes endvidere en sidefløj af bindingsværk, der ifølge indskriften på en dørrammer er opført 1719 af Verner Parsberg. Fra forskellige synsforretninger fra det 17. århundrede får man et indtryk af de ældre bygninger på slottet. De var alle af bindingsværk. Hovedbygning og ladegård lå på hver sin holm, forbundet med en bro.

Anlægget nord-øst for byen er nu et uvurderligt gode for indbyggerne. Plantningerne begyndte i 1874. Nu er det en frodig park, der næsten går lige over i Krabbesholm Skov. I 1908 er der i anlægget rejst en bronzebuste af Christian 9., modelleret af Bissen. I udkanten af anlægget med vid udsigt over åen og engene blev der i 1942 bygget en ny museumsbygning (arkitekt Toft-Hansen) af et ret utraditionelt udseende. Den har ovenlys, og de store vægflader uden vinduer er beklædt med hvide Hasle-fliser.

Skive virker nu som en ret moderne by, charmerende ved sin storartede beliggenhed. Det er en by i rask vækst. Siden 1840 er indbyggerantallet mere end fjortendoblet, fra 1015 til 14,497 i 1950.

Autoriseret reproduktion.

LANDKOMMUNER

Ved Mogens Lebech

Paa ovenstående kort, udarbejdet af Geodætisk Institut, er indtegnet amtsskel og herredsskel. De indsatte romertal betegner de forskellige herreder inden for hvert amt. Sidetallene i nedenstående fortegnelse over disse henviser til de efterfølgende herredsbeskrivelser.

Hjørring amt: I Dronninglund s. 416, II Horns med Læsø s. 414 og s. 420, III Vennebjerg s. 415, IV Børglum s. 417, V Hvetbo s. 418, VI Øster Han s. 419. **Thisted amt:** I Vester Han s. 421, II Hillerslev s. 422, III Hundborg s. 423, IV Hassing s. 424,

V Revs s. 425, VI Morsø Sønder s. 426, VII Morsø Nørre s. 427. **Ålborg amt:** I Slet s. 435, II Aars s. 433, III Gislum s. 434, IV Hindsted s. 432, V Hellum s. 431, VI Fleskum s. 429, VII Hornum s. 430, VIII Kær s. 428. **Viborg amt:** I Nørre s. 437, II Harre s. 438, III Rødding s. 439, IV Hindborg s. 436, V Fjends s. 440, VI Rinds s. 441, VII Nørlyng s. 442, VIII Sønderlyng s. 443, IX Middelsom s. 444, X Lysgaard s. 445, XI Hids s. 446, XII Hovbjerg s. 447.

De anførte folketal er fra 1950.

Skagens Gren. Træsnit i Ill. Tidende 1865-66.

HORNS HERRED i Hjørring amt består af sognekommunerne Skagens Landdistrikt, Raabjerg, Tværsted (-Uggerby, Vennebjerg herred), Mosbjerg, Bindslev, Elling, Tolne, Hørmested, Lendum, Aasted-Skærum, Flade-Gerum og Hirsholmene, ialt ca. 510 km² med 15.898 indbyggere.

Herredets landskabelige karakter præges især af beliggenheden mellem de to have, Kattegat og Skagerrak, der mødes ved Skagens Gren, i fortiden et fjert og afsides sted, ene kendt og frygtet af de søfarende, men i vore dage besøgt af tusinder, ligesom de forhen så øde egne på Skagens Odde nu i hvert fald ved sommertide befolkes tæt af badegæster, og den ørkenagtige Raabjerg Mile er blevet en turistattraktion af rang. Nyplantninger bryder desuden her og der de forhen ørkenagtige vidder af flyvesand, fremfor alt de større statsplantager Bunken og Tværsted. Klitterne langs Skagerrak har deres egen skønhed, og fra Tannishus kan man overse hele kyststrækningen fra Hirshals til Højen.

Syd på i herredet findes landskaber af en anden og mere idyllisk karakter, således navnlig i egnen ved

Frederikshavn, der i det hele er bekendt for sin naturskønhed med idylliske udflugtssteder som byens vandværk og den gamle Bangsbo vandmølle ved Pikkerbakken.

Hirsholmene er det mindste sogn i landet. De lave småøer består af granit, kun delvis dækket af et tyndt muldlag.

De ufrugtbare egne nord i herredet rummer kun få faste oldtidsmindesmærker, der i større tal findes mere mod syd, især i Gerum sogn.

Kirkerne er i det store og hele uanselige og i almindelighed kullede, således Raabjerg, Bindslev, Tolne og Flade, der hører til de romanske teglstenskirker i Vendsyssel.

Af herregårdene stammer hovedbygningen på Høgholt fra det 16. århundrede, på Lerbæk fra det 17., på Stensbæk, Ellinggaard, Knivholt og Bangsbo fra det 18., på Bannerslund, Nørre Elkær, Eskær, Skaarupgaard, Lengsholm, Eget og Gaardbogaard fra det 19.

Større stationsbyer er Kvissel med 459 og Aalbæk med 743 indbyggere. Nørre Bindslev har 745 og Strandby 979 indbyggere.

Udsigt over Lønstrup. (Fot. Türck).

VENNEBJERG HERRED i Hjørring amt består af sognekommunerne Sankt Hans-Sankt Olai, Ugilt, Sindal, Astrup, Bjergby-Mygdal, Uggerby (-Tværsted, Horns herred), Horne-Asdal, Tornby-Vidstrup, Skallerup-Vennebjerg, Rubjerg-Maarup, Jelstrup (-Lyngby, Børglum herred) og Harreslev (-Rakkeby, Børglum herred), ialt ca. 405 km² med 20.181 indbyggere.

Lønstrup har de tidligere tiders skudehandel på Norge som baggrund for sin opvækst til en bebyggelse af større betydning allerede i det 18.-19. århundrede. I vore dage har byen nydt godt af de tilstrømmende badegæster og har nu 372 indbyggere. Når Hirshals nu har 2.532 indbyggere mod 400 i året 1900, skyldes det anlægget af den moderne fiskerihavn, der fandt sted i årene 1919-30, et besværligt arbejde, der blev udført på initiativ af ingeniør Jørgen Fibiger og under hans ledelse. Der blev også anlagt en bane fra Hjørring til Hirshals, hvor staten for at hindre grundspekulationer købte store arealer ved havnen, og der blev lagt en byplan, efter hvilken bebyggelsen af byen finder sted.

En tredje større bebyggelse i Vennebjerg herred er

Sindal stationsby i sognet af samme navn, og vokset op efter anlægget af Aalborg-Frederikshavn-banen i 1871 på gården Ulstedbos marker. Det var den daværende ejer af Baggessvogn, som fik udvirket, at stationen kom til at ligge her, hvor der i forvejen ingen bebyggelse var. Nu har Sindal 1380 indbyggere.

I Vennebjerg herred skyder et højdeparti sig frem til kysten ved Hirshals mellem de lavere liggende dele mod nordøst omkring Uggerby Aa og mod sydvest ved Liver Aa. Nævnes må dog også Rubjerg Knude, kulminationen af et lille bakkeparti imod sydvest.

Af jordfaste oldtidsminder findes ikke mange, og kirkerne er i almindelighed små og kullede, også de to indenfor Hjørring bygrænse, af hvilke Sankt Hans kirke er hovedmonumentet blandt Vendsyssels teglstenskirker. Af herregårdene har Odden og Bøgsted hovedbygninger fra det 16., Fuglsig og Baggessvogn fra det 18. århundrede og Villerup fra begyndelsen af det 19. århundrede.

Naturlig bøgeskov findes enkelte steder, således ved Baggessvogn. Børglumkloster Skov er et af egnens yndede udflugtssteder.

Parti fra Vorsaa. (Fot. K. M. Eriksen).

DRONNINGLUND HERRED i Hjørring amt består af sognekommunerne Understed-Karup, Volstrup, Hørby, Torslev, Skæve, Albæk, Vore, Dronninglund, Hellevad-Ørum, Hallund (-Øster Brønderslev, Børglum herred) og Hellum, ialt ca. 685 km² med 29.651 indbyggere.

Vorsaa med 525 indbyggere er ligesom Søraa, Asaa og Geraa opstået ved munden af de forskellige åløb, efter hvilke de bærer navn. Den største af disse bebyggelser er Asaa med 1221 indbyggere. Byernes særlige udvikling er betinget af deres stilling som udskibningssteder allerede i ældre tid, og denne trafik trak med tiden forskellig bebyggelse til sig, i Asaa således flere fabrikker.

Af stationsbyerne i herredet har Dronninglund 1458 og Dybvad 802 indbyggere. Hjallerup by med 1126 har tildels sin baggrund i det berømmelige marked, men var dog også forhen en selvstændig landsby. De to andre byer er opstået på gamle herregårdsmarker. Der var indtil foråret 1898 pløjemark, hvor nu Dybvad ligger, men ejeren af Dybvad hovedgård lod udstikke gader og byggelinjer ved den nye station på

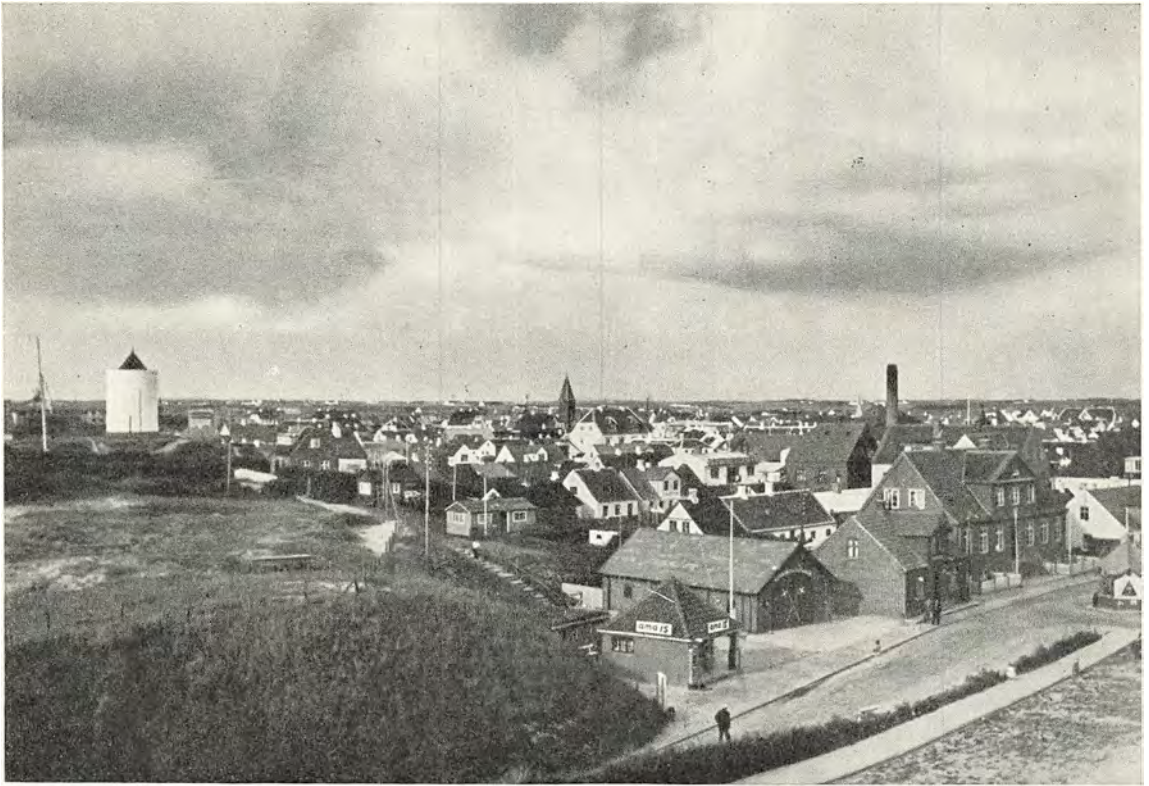
banen Nørre-Sundby-Frederikshavn, åbnet 1899. Det var først efter dette tidspunkt, at der kom kred i bebyggelsen ved Dronninglund, før kaldt »Sprøjten«, fordi en købmandsforretning på stedet lignede et sprøjtehus! Anlægget af stikbanen Dronninglund-Asaa i 1914 gavnede naturligvis også byen.

Stationsbyen Agersted og Klokkerholm by har henholdsvis 542 og 496 indbyggere.

Herredet præges landskabelig set af Jyske Aa og de ret store skove, samt tillige af de henved 150 jordfaste oldtidsminder, af hvilke nogle høje hører til de største, som kendes.

Blandt kirkerne må især nævnes Dronninglund kirke i det største af Danmarks landsogne og, præget af forbindelsen med herregården af samme navn, det tidligere Hundslund kloster. Vorgaard og Sælygaard har hovedbygninger fra det 16. århundrede. Gamle er også bygningerne på Knudseje - fra 1710 - og Hejselt, nyere derimod på Haven, Hørbylund, Omholt, Dybvadgaard og Kølskegaard.

Ved Rugtved ligger et ret aneligt, men tildels ødelagt voldsted af det gamle Rugtved slot.

Prospekt fra Løkken. (Fot. Türck).

BØRGLUM HERRED i Hjørring amt består af sognekommunerne Taars, Vrejlev-Hæstrup, Rakkeby (-Harreslev, Vennebjerg herred), Vejby-Sejlstrup, Børglum-Furreby, Lyngby (-Jelstrup, Vennebjerg herred), Vrensted-Tise, Tolstrup-Stenum, Vraa-Em, Serritslev, Jerslev og Øster-Brønderslev (-Hallund, Dronninglund herred), ialt ca. 510 km² med 25.225 indbyggere.

Efter Brønderslevs ophøjelse til købstad i 1921 er Løkken med 1676 og Vraa med 1936 indbyggere herredets største stationsbyer. Løkkens fremskudte stilling går tilbage til det 17.-18. århundrede, da byen var centrum for skudehandelen på Norge. Krigen 1807-14 gav byen et nyt opsving - den blev endda befæstet - og en glansperiode havde den endnu ved midten af det 19. århundrede. O. 1870 foregik $\frac{1}{4}$ af hele landets udførsel af landbrugsprodukter over Løkken. Efter anlægget af banen Nørre-Sundby-Hjørring-Frederikshavn i 1871 sygnede handelen dog hen, og en genopblomstring i 1880'erne, da der for første gang blev fisket med snurrevod i Jammerbugten, var kun et overgangsfænomen. Sidenhen lykkedes det imidler-

tid at konsolidere byens tilværelse, idet Løkken er blevet til et meget søgt badested med store hoteller og en udstrakt sommerhusbebyggelse.

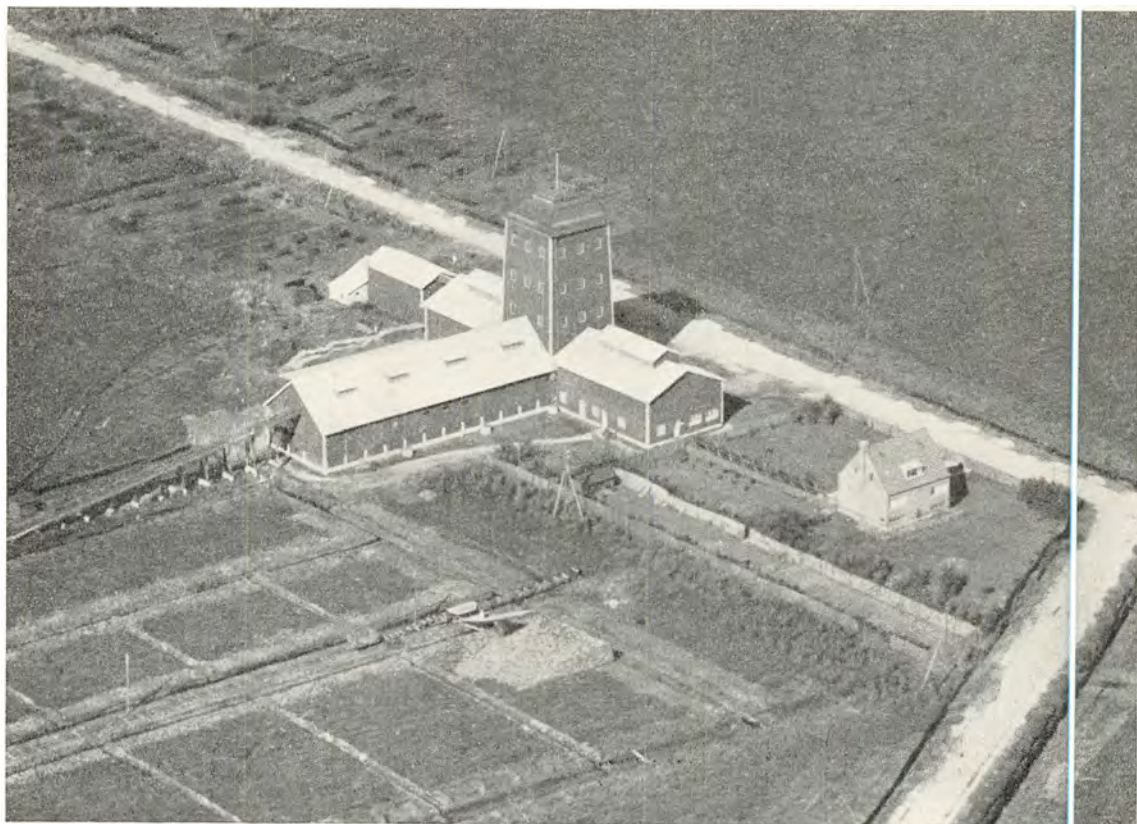
Af andre stationsbyer har Taars 920 indbyggere. Jerslev by har 609 og Øster Brønderslev by 522.

Landskabelig set er Børglum herred en blanding af bakker, flyvesandsområder, kær- og engstrækninger med de ret talrige jordfaste oldtidsminder, fortrinsvis 7-800 gravhøje, fordelt på de højereliggende dele.

Fra Baalhøj ved Børglum kloster er der en vid udsigt, og selve herresædet med den imponerende tidligere domkirke syner vidt og bredt i landskabet. Hovedbygningerne på både Børglum og Vrejlev klostre er i deres nuværende udseende fra det 18. århundrede, ligesom bygningerne på Aas, Hæstrupgaard og Sejlstrupgaard. Også på Hammelse, Hjermslevgaard, Hvidstedgaard og Boller er der ældre bygninger, på Tidemandsholm, Rønnohsholm og Burholt derimod bygninger fra det 19. århundrede.

Både i Vrejlev og i Øster Brønderslev sogne findes anselige tinghøje, og Klanghøj mellem Serritslev kirkegård og præstegård bærer klokkestabelen.

Tørvefabrik i Store Vildmose. (Fot. Sylvest Jensen).

HVETBO HERRED i Hjørring amt består af sognekommunerne Ingstrup-Vester Hjermeslev-Alstrup, Saltum-Hune, Jetsmark og Gøl samt den vestlige del af Aaby sogn af Aaby-Birsted kommune, ialt ca. 255 km² med 12.205 indbyggere.

Tørveproduktionen har under begge de to verdenskrige og endnu efter den sidste spillet en meget stor rolle i landets brændselsforsyning, og man har i vid udstrækning udnyttet ikke alene Store Vildmose, men også tilstødende arealer i Hvetbo herred, således fra 1874 - skønt oprindeligt med ringe held - Lundergaards Mose, i tilslutning til hvilken nu Kaas brikkefabrik er anlagt, og hvor der i 1947 fremstilledes 20.000 tons briketter og 15.000 tons tørv.

Blokhuis med relativt få faste indbyggere, ca. 200, men berømt som badested, var i fortiden også et af de kendte stabelsteder for skudehandelen og kappedes i det 18. århundrede med Løkken i betydning. Endnu i slutningen af det følgende århundrede 1843-91 var Blokhuis sæde for Hvetbo herreds ting. Da jernbanerne også her gav handelen dødsstødet, var Blokhuis et af de

steder, hvor man først søgte at udnytte de fremvoksende badeliv og omdannede de gamle køtmandsgårde og kroer til badhoteller. Nu er der også en større sommerhusbebyggelse i egnen omkring byen, selvom der forsvandt henved 200 sommerhuse i tysker-tiden. De blev brugt til brændsel.

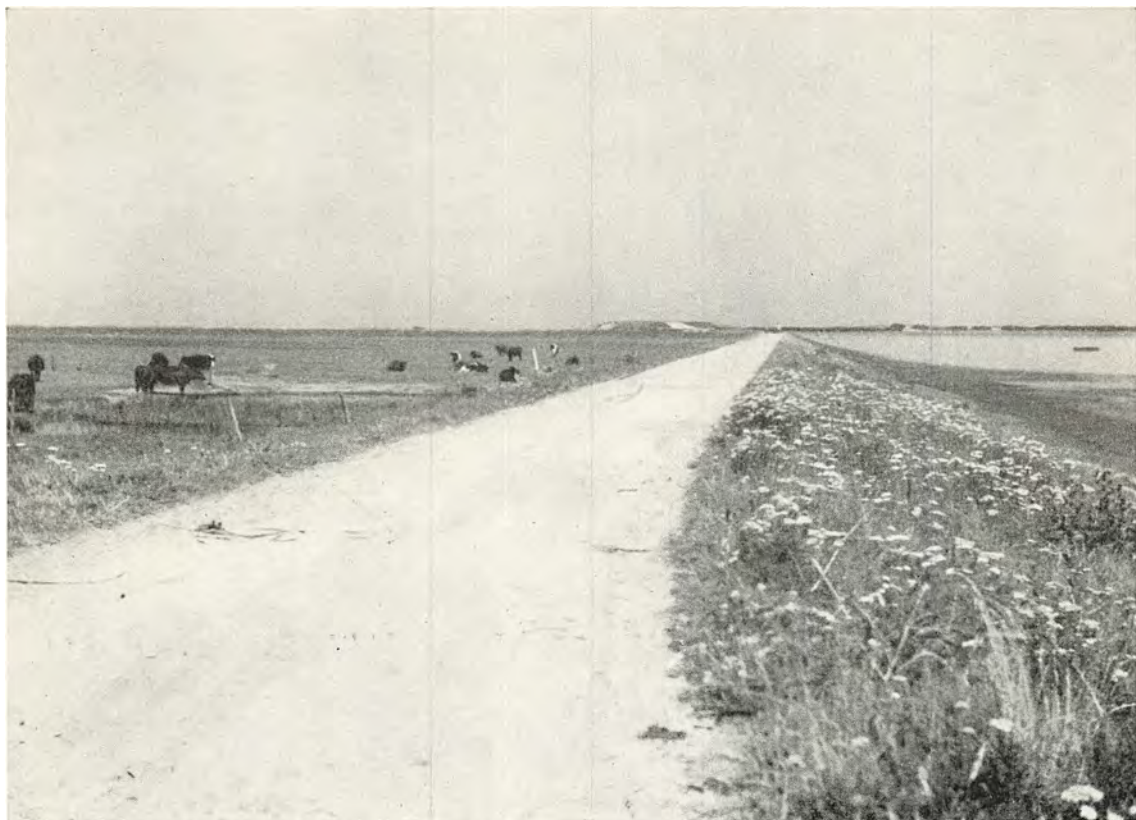
Større stationsbyer er Kaas med 811 og Landrup med 1076 indbyggere, begge i Jetsmark sogn. I Pandrup er der bidingsted for Hvetbo herred. Nære Saltum by har 586 indbyggere.

Herredet har relativt få og velbevarede jordfaste oldtidsminder, men flere af kirkerne er anselige og smykket med kalkmalerier, således Ingstrup, Jetsmark og Saltum, sidste sted med billeder af tildels obskøn karakter.

I gammel tid holdtes herredstinget til tider »med bulder og blodige eder« i Saltum kirkes våbenhus, men også ved Tinghøjene på Jonstrup mark i samme sogn.

Herregården Lundergaard, hvis mose ovenfor er omtalt, er udparcelleret og de bevarede bygninger af ret ny oprindelse.

Dæmningen fra Øland til Gøl. (Fot. Viggo Hansen).

ØSTER HAN HERRED i Hjørring amt består af sognekommunerne Lerup-Tranum, Brovst, Torslev, Øster Svenstrup, Haverslev-Bejstrup, Skræm, Aggersborg og Øland, ialt ca. 290 km² med 11.073 indbyggere.

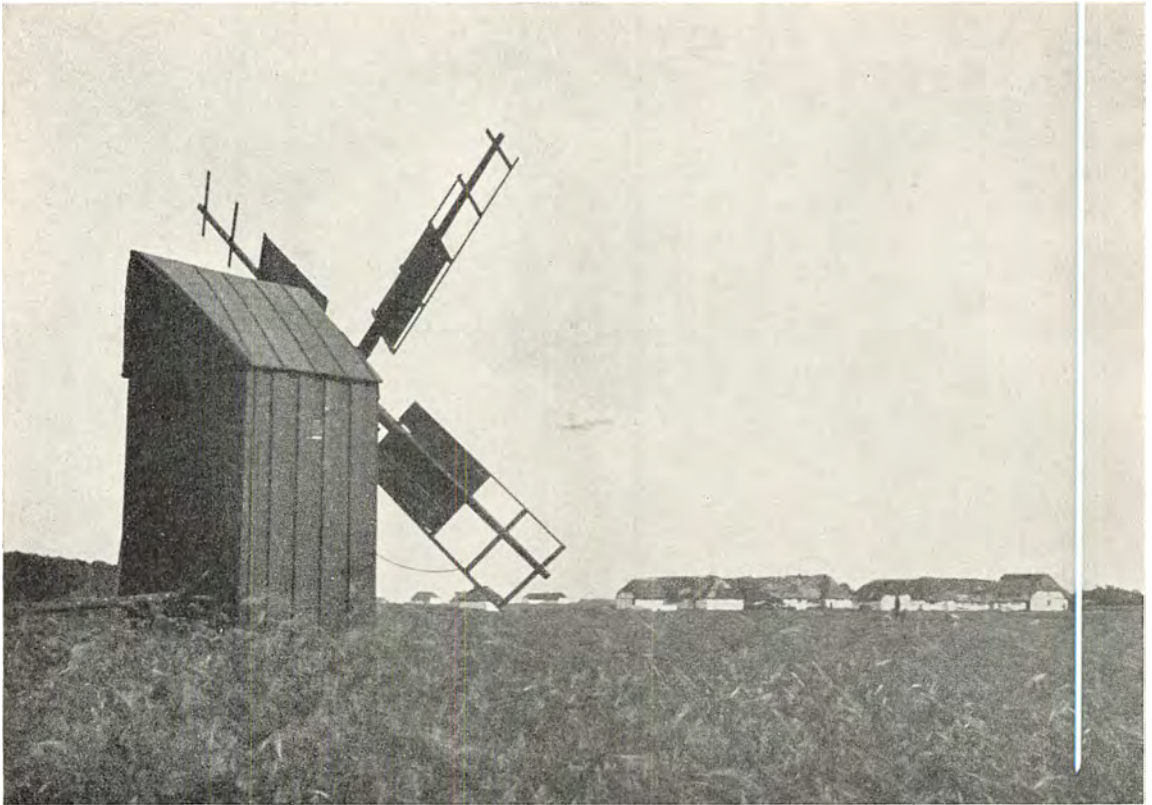
Til de tørlægningsarbejder, der ændrer landets kystlinjer, hører de i nyere tid foretagne dæmningsanlæg mellem Gøl og Øland samt mellem disse tidligere øer og fastlandet, ved hvilke over 5000 ha, deriblandt et større areal fjordbund, værnes mod oversvømmelser. Allerede Ole Tønder Lange, ejer af herregården Bratskov sidst i det 18. århundrede, havde indlagt sig fortjeneste ved inddæmning af Oksholm Vejle, og en senere herremand virkede på anden måde for almenvellet, idet han ikke jobbede grundpriserne op, da Brovst stationsby efter åbningen af Aalborg-Fjerritslev jernbanen i 1897 delvis voksede op på hans jorder. En kvadratalen af bedste beliggenhed kostede dengang 33 øre. Brovst er forøvrigt en dobbeltby, idet den dels består af stationsbyen, dels af den dermed næsten sammenvoksede Brovst Kirkeby eller Gammel Brovst, nu med henholdsvis 1567 og 234 indbyggere.

I Brovst sogn ligger også stationsbyen Halvrømmen med 493 indbyggere. Skovsgaard stationsby, dels i Torslev, dels i Øster Svenstrup, har 507 indbyggere.

Af oldtidshøje tælles i herredet over 400, af hvilke et større antal er fredlyste, velbevarede og tildels samlet i grupper, og af storstensgrave henved 25, blandt hvilke navnlig de store jættestuer i Skræm og Torslev sogne. Den fredlyste Lerup Bavnehøj i det stærkt kuperede landskab mod nordvest har en højde af 82 meter.

Af kirkerne har Bejstrup et oprindeligt romansk tårn med hvælvet underrum åbent ind til skibet. Kirken på Øland er jo den tidligere klosterkirke, opført af gule mursten i det 16. århundrede som en fløj af det daværende Økloster, nu herresædet Oksholm.

Af herregårdene har Kokkedal gotiskprægede bygninger fra o. år 1550, Bratskov bygninger fra det 16.-18. århundrede, og Aggersborggaard er et bindingsværksanlæg fra det 18. århundrede. Ved sidste gård ligger den i de senere år udgravede vikingeborg. Færgefarten over Aggersund er overflødiggjort ved anlægget af Aggersundbroen 1942.

Parti fra Læsø 1908. Mølle og gårde i Vesterø sogn. (Fot. Nationalmuseet).

LÆSØ i Hjørring amt, den største og nordligste af øerne i Kattegat, omfatter de tre kirkesogne Byrum, Vesterø og Hals, som tilsammen udgør een sognekommune, ialt ca. 115 km² med 3448 indbyggere.

Hvad der i ældre tid var karakteristisk for bebyggelsen på Læsø var foruden de kæmpemæssige tangtage tillige de mange flagstænger med deres vindfløje, almindeligt een ved hver eneste gård, og de talrige små sorttjærede stubmøller. I 1802 var antallet over 70, ikke langt fra også en for hver gård.

Øen er som helhed meget ufrugtbar, og for en større del henligger dens arealer i udyrket tilstand. Adskillige småplantager liver dog op i landskabsbilledet, trods det plantningssagen oprindelig blev mødt af befolkningens uvilje. Man ville ikke give slip på den frie udsigt over land og strand.

I middelalderen var billedet af Læsø et ganske andet. Øen var da dækket af store fyrreskove - den var et af de steder i landet, hvor fyrren holdt sig længst - og der foregik saltudvinding i større stil. Endnu i begyndelsen af det 18. århundrede blev der, dog uden held, anlagt et saltværk på øen, og den hensynsløse

hugst ødelagde efterhånden skovene. Nu er der kun en lille rest tilbage i en mindre lund ved Byrum, fortrinsvis bestående af bævreasp og el, men også af birk, ask og eg.

Af kirkerne er de to gamle, tildels med gotisk inventar, Hals derimod fra 1867, opført til afløsning af en da for lang tid siden forsvunden ældre kirkebygning, hvis tårn endnu i det 18. århundrede gjorde tjeneste som sømærke.

Læsø har indtil nutiden stået i et vist afhængighedsforhold til Viborg kapitel, der tidligere var eneherre på øen. Der gjorde sig det særegne forhold gældende, at samtlige øens beboere var en slags arvefæstere under kapitlet, men forøvrigt medførte øens forbindelse med denne institution i nyere tid forviklinger.

Udover den mere moderne bebyggelse ved Vesterø havn og mejeri - Vesterø havneby har 546 indbyggere - og i Byrum med 442 indbyggere, gælder også nutildags en beskrivelse fra det 18. århundrede: På Læsø er ingen byer, men hele Læsø måtte snarest anses for én by, såsom stederne ligger så jævnt skilt fra hverandre, at der næsten er lige langt mellem alle steder.

Parti fra Fjerritslev. (Fot. Svend Mikkelsen, Fjerritslev).

VESTER HAN HERRED i Thisted amt består af sognekommunerne Fjerritslev, Hjortdal, Kettrup-Gøttrup, Klim-Vester Torup, Vust, Tømmerby-Lild og Østløs-Vestløs-Arup, ialt ca. 365 km² med 10.297 indbyggere.

Det tidligste forvarsel om den kommende »Hanherredernes hovedstad« var den postekspedition, som 1850 blev knyttet til Fjerritslev kro ved den dengang nyomlagte kongevej. Byen, dengang nogle gårde og huse omkring gadekæret, stod i opvækst gennem slutningen af det 19. århundrede, men det var især anlægget af Aalborg-Fjerritslev banen, åbnet 1897, og af Thisted-banen, åbnet 1904, der fremmede dens udvikling til dens nu helt købstadlignende skikkelse med 1898 indbyggere. Fjerritslev har sygehus, ting- og arresthus, apotek osv., men på grund af sin beliggenhed i et opland med lang afstand til købstæder navnlig et blomstrende forretningsliv.

Dette har naturligvis krævet, at byen også har sine pengeinstitutter, blandt hvilke »Hanherredernes Sparekasse« nævnes som den først oprettede sparekasse på landet i Jylland. Den blev startet 1858, men en tid flyttet til Kettrup, hvor der dengang var herredskon-

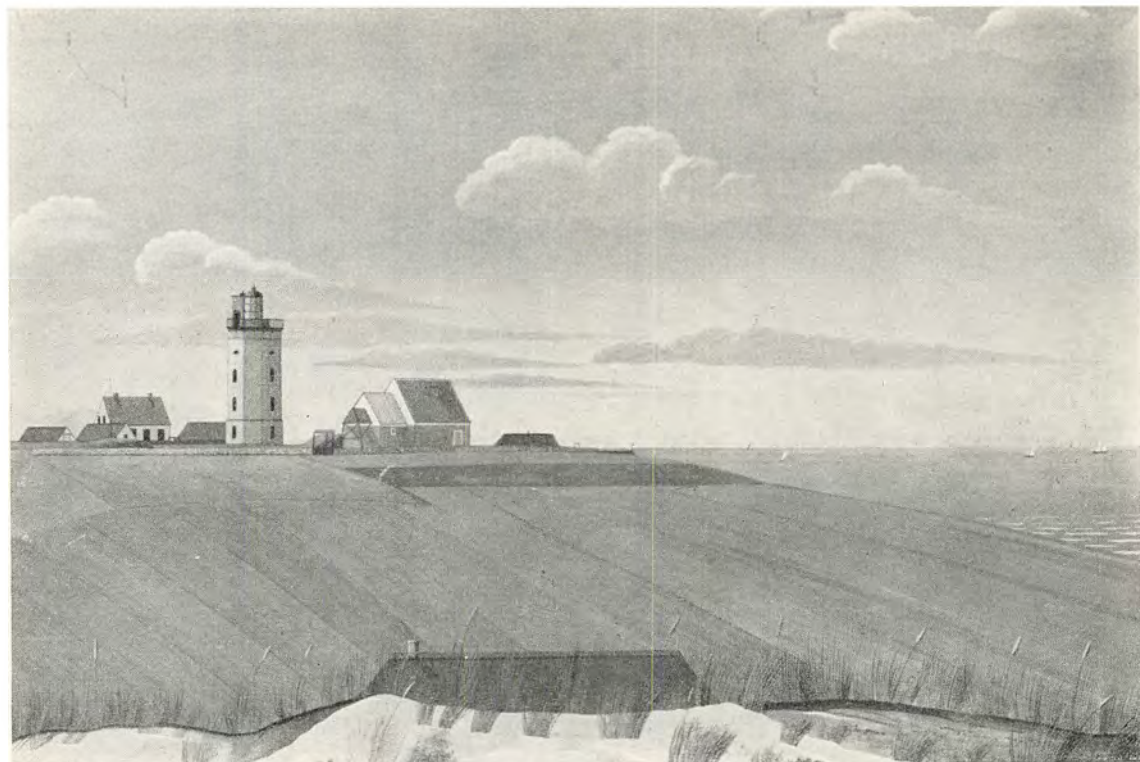
tor, distriktslæge, apotek o. s. v. Apoteket blev 1898 flyttet til Fjerritslev, men først 1910 blev retten installeret i den nyopførte herredsfogedbolig med ting- og arresthus bygget i herregårdsstil med tårn og gotiske gavle. Hanherredernes tinghus var før ved Skerpinggaard.

Landskabeligt er herredet præget af klitrækkerne langs havet - her og der, således ved Svinkløv og Bulbjerg, brudt af kridtbjerge - af kær- og mosestrækninger mod vest og et bakket område mod øst. Mellem de nu udtørrede Byholms og Vestløs Vejler strakte sig forhen halvøen Hannæs imod syd ud mod Limfjorden.

Der er talt over 600 oldtidsgravhøje i herredet, som sædvanligt i overvejende grad placeret i de højereliggende dele, og bortset fra den gotiske Lild kirke, er de øvrige i deres oprindelse kvaderstenskirket, af hvilke især bør nævnes kirken i Tømmerby, hvor navnlig apsis er smykket med romanske dekorationer, og hvor det oprindelige alterbord er i behold.

Herregården Aagaard, Gyldenstjernerne gamle stamsæde, har nyere bygninger, men ved gården ligger et anseligt voldsted.

Hansthalm Fyr og Hansted kirke. Gouache af R. H. Kruuse 1846. (Det kgl. Bibliotek).

HILLERSLEV HERRED i Thisted amt består af sognekommunerne Ræer-Hansted-Vigsø, Nors-Tved, Vester Vanned-Øster Vanned, Hillerslev-Kaastrup, Sennels, Hundstrup, Østerild og Hjaremaal, ialt ca. 340 km² med 8173 indbyggere.

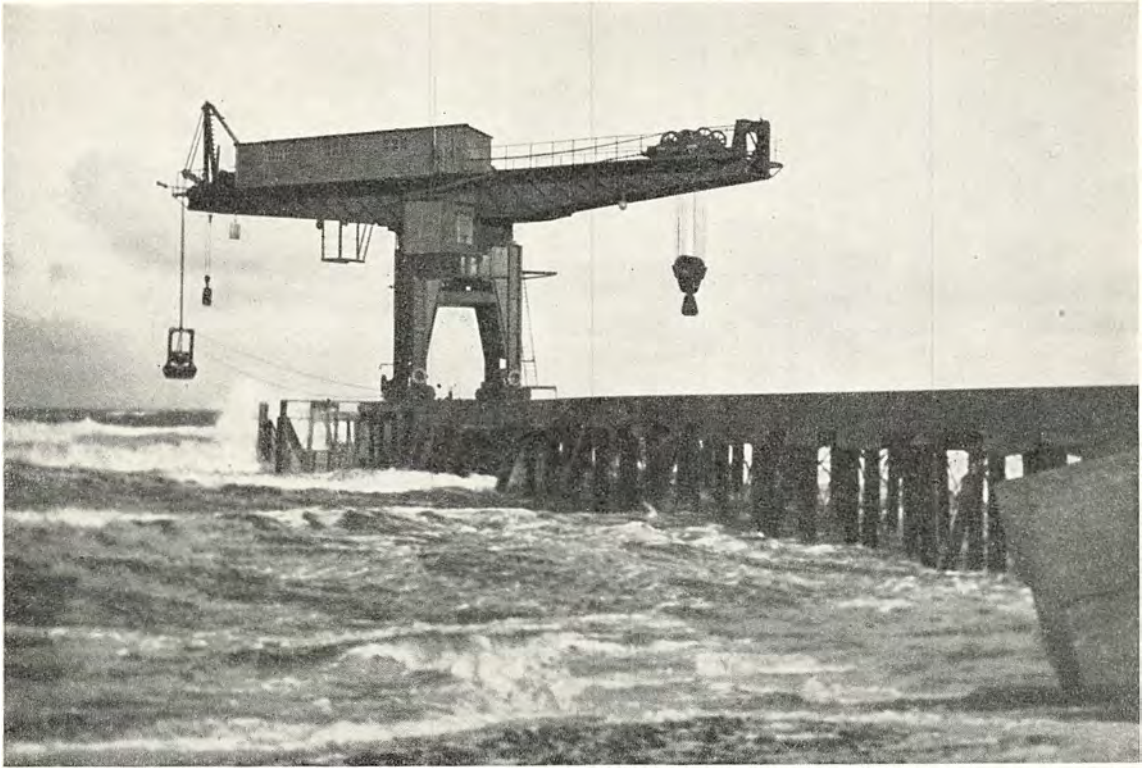
På Hansthalm, i det 17.-18. århundrede et af de steder, hvorfra der blev drevet skudehandel på Norge, opførtes i 1843 landets første linsefyr, 1889 omdannet til elektrisk blinkfyr. De drøftelser, som i slutningen af det 19. århundrede blev ført om anlæg af nød- og fiskerihavne på Jyllands vestkyst, førte først til anlæg af læmøler ved Hansted, udført 1905-13, og siden til projekteringen og påbegyndelsen af en virkelig havn. På grund af de små bevillinger skred arbejdet kun langsomt fremad, og det tiltrods for, at staten i 20erne - i forbindelse med en ekspropriering af næsten hele Hansted - lod udarbejde byplan for en fremtidsby på en snes tusind indbyggere. Under besættelsen, da tyskerne lod Hansthalm udbygge som en kæmpemæssig fæstning, blev havnearbejderne standset, og en senere nedsat kommission har afgivet betænkning, der går ud på, at havnen ikke skal fuldføres.

Landskabeligt er herredet af afvekslende karakter,

mod nord bestående af plateauer, afgrænset af kærstrækninger, men også af hede- og flyvesandsområder, nu for en del beplantet. Størsteparten af de kendte oldtidshøje ligger i de sydligere, mere højtliggende sogne. Kirkerne - med undtagelse af Vigsø opført af limsten - i deres oprindelse romanske granitbygninger, har næsten alle det oprindelige alterbord i behold. Ræer kirke har en rigt smykket apsis.

Den forhen anselige herregård Torp blev helt udparcelleret allerede i slutningen af det 18. århundrede, da byen Nytorp opstod på dens jorder. Det ret defekte »Margretevold« er eneste levn af den gamle kongsgård Hillerslevhus, nævnt på dronning Margretes tid.

Herredet har ingen større stationsbyer, men Klitmøller - med 469 indbyggere - har ikke blot en karakteristisk beliggenhed, opnævnt som bebyggelsen er efter vandmøllerne i klitterne, men var forhen kendt som sæde for en betydelig skudehandel på både Norge og Tyskland, navnlig Hamborg. Mølboerne, som man i gammel tid kaldte indbyggerne, drev i det 16.-17. århundrede en handelsvirksomhed, som overgik borgerskabets i Thisted.

Kæmpekran i arbejde ved Vorupøre. (Fot. Titan).

HUNDBORG HERRED i Thisted amt består af sognekommunerne Thisted Landsogn samt Tilsted, Skinnerup, Sjørrind-Torsted, Skjoldborg-Kallerup, Vang, Hundborg-Janderup og Nørhaa, ialt ca. 230 km² med 8447 indbyggere.

Ved det overfor omtalte anlæg af læmolerne ved Hanstholm som ved de lignende og omtrent samtidige arbejder ved Vorupøre, hvor molen blev udført 1905-12, anvendte man en Titan-kran med en løftekraft på 100 tons, dengang verdens næststørste kran. Molen blev bygget vinkelret på kysten af udlagte 80-tons betonblokke og har vist sig at svare til de nærede forhåbninger, således at fiskerne siden har haft dobbelt så mange årlige fiskedage som før. Nørre Vorupøre er da også siden vokset op til en driftig fiskerby med 623 indbyggere.

Herredet er højtliggende og bakket med store klitstrækninger mod vest, hvor udstrakte statsplantager nu beslaglægger dele af de forhen øde egne. De op til 1000 oldtidshøje findes især i Sjørrind, Hundborg og Skjoldborg sogne, tildels i tætte grupper og af betydelig højde. Der findes også enkelte jættestuer og dysser i herredet.

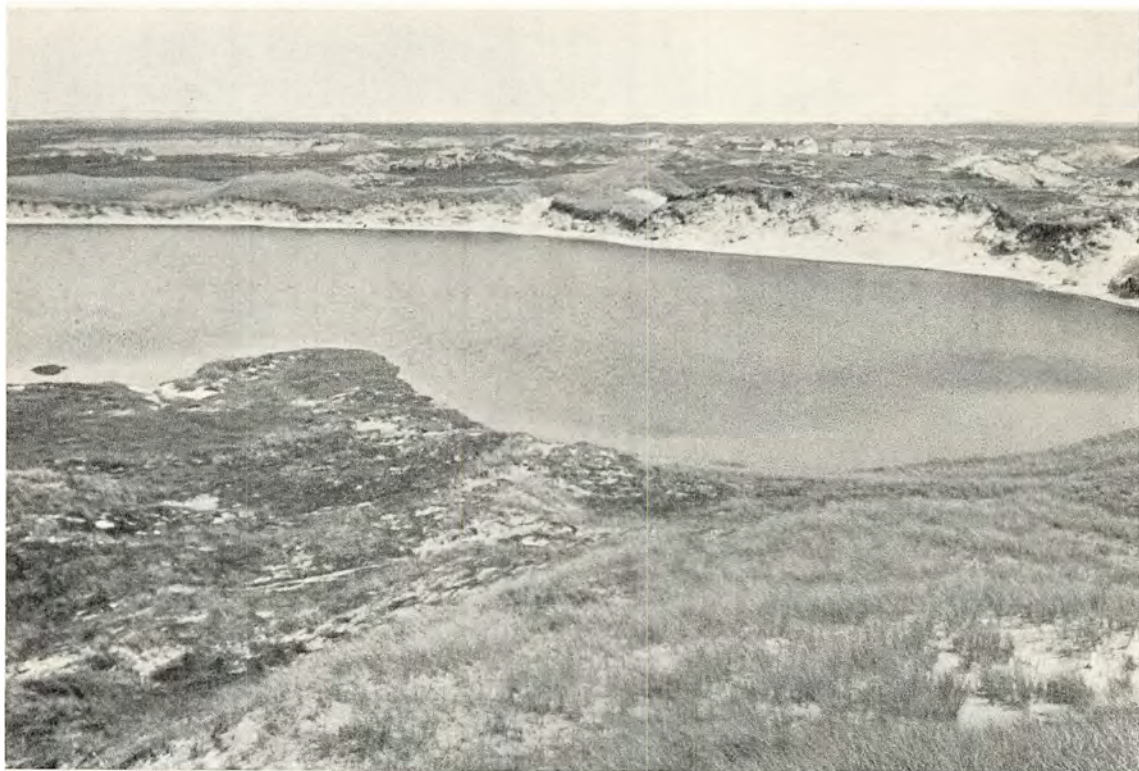
Samtlige herredets kirker er i deres oprindelse granitkvaderbygninger fra romansk tid og alle kullede. Et anseligt bygningsværk er dog Sjørrind kirke med søjleportaler både mod nord og syd. I Vang sogn ses ved Vestersø ruiner af Torup kirke, nedbrudt 1794, efter at sognet var ødelagt ved sandflugt.

I våbenhuset til den anselige Vang kirke findes Sjørrind-runestenen fra o. år 1000.

Sjørrind kirkes anseelse står sikkert i forbindelse med dens tilknytning til det store voldsted, Sjørrind volde, i den tidlige middelalder sæde for en kongsgård. Voldstedet anvendes nu som festplads. I både Sjørrind og Sperring Søer er der fundet voldsteder, og i Sjørrind sogn ligger voldstedet Nordentoft, skueplads for handlingen i folkevisen om Ebbe Skammelsøn.

Sjørrind og Sperring Søer er begge udtørret, førstnævnte, der var på 880 ha, i 1858-62. Det var kaptajn Jagd, der tog initiativet til udtørringen, men da lodsjerne efterhånden veg tilbage for de store udgifter, overgik størstedelen af søarealet i 1867 til et aktieselskab. De fortrinlige græsgange skabte betingelser for et større kvæghold.

Klitsø ved Lyngby i Hvidbjerg sogn. (Fot. L. H. Gram, Thisted).

HASSING HERRED i Thisted amt består af sognekommunerne Snedsted, Sønderhaa-Hørsted, Harring-Stagstrup, Skyum-Hørdum, Hassing-Villerslev, Visby (-Heltborg i Revs herred), Bested-Grurup og Hvidbjerg vesten Aa-Ørum-Lodbjerg, ialt ca. 230 km² med 9729 indbyggere.

Den langagtige Ove Sø deler herredet i en østlig, højere liggende og bakket og en vestlig lavere og mere jævn del med en klitbræmme langs kysten ved Vesterhavet. Lodbjerg sogn nævnes som et af dem, der har lidt mest under ældre tiders sandflugt, hele byer er forsvundet og kirken siges flyttet flere gange. Allerede i slutningen af det 18. århundrede blev der udstedt en forordning med bestemmelser, som tilsigtede at standse sandets ødelæggelser i Thisted amt, og efterhånden er større og mindre plantager groet frem på de tidligere så øde flyvesandsområder. Hvor nu Hvidbjerg Statsplantage ligger, udførte kammerråd Andersen 1850-58 en række plantningsforsøg, som i længden blev bestemmende for klitternes beplantning på Jyllands vestkyst. Men i Hvidbjerg sogn ligger endnu mere eller mindre øde områder med forskellige småsøer i klitten.

De henved 1500 oldtidshøje samler sig som sædvanligt i de højereliggende dele imod øst. De fire galgehøje på Galgebakken ved Hassing minder måske om det gamle tingsted ved herredsbyen. Kirkerne er i almindelighed romanske granitbygninger med senere tilføjede gotiske tårne, og af herregårdene havde Øland, Irup og Tandrup, samt det kgl. slot Ørum forhen nogen anseelse, men nu alle nyere bygninger. Ved Øland og Ørum findes middelalderlige voldsteder.

Snedsted stationsby med 950 indbyggere, Hørdum med 437 og Bested med 757 er alle vokset op siden anlægget af Struer-Thistedbanen i 1882. Folk ryttede på hovedet, da Bested station blev lagt på den sorte hede, og man mente, at de første nybyggere, håndværkere og andre næringsdrivende, i længden ville blive til byrde for kommunen.

Også terrænet både vest og syd for Hørdum stationsbygning lå længe hen i lyng, men iøvrigt er alle tre bebyggelser opstået i tilslutning til gamle sognebyer. Hvor nu Snedsted stationsby ligger, var der dog før anlægget af banen i 1882 kun et eneste hus. Men både her og i Hørdum medførte udviklingen snart, at de gamle skoler måtte flyttes fra kirken til stationsbyen.

Parti fra havnen i Thyborøn. (Fot. Jonals Co.).

REVS HERRED i Thisted amt består af sognekommunerne Vestervig-Agger, Hurup, Heltborg (-Visby, Hassing herred), Bodum-Ydby, Helligsø-Gettrup, Hvidbjerg-Lyngs, Søndbjerg-Odby og Jegindø, ialt ca. 240 km² med 15.084 indbyggere.

Fiskerihavnen Thyborøn - efter Esbjerg den første danske vestkysthavn - blev anlagt 1915-18, men er siden gentagne gange udvidet. Den støtter sig på de hofdeanlæg, som blev udført udfør kysten i slutningen af det 19. århundrede, da Aggerkanalen var tilsandet, men nye kanaler er åbnet nord og syd for den, af hvilke den sydlige holdt sig og blev til Thyborøn kanal. Thyborøn by har nu 1708 indbyggere.

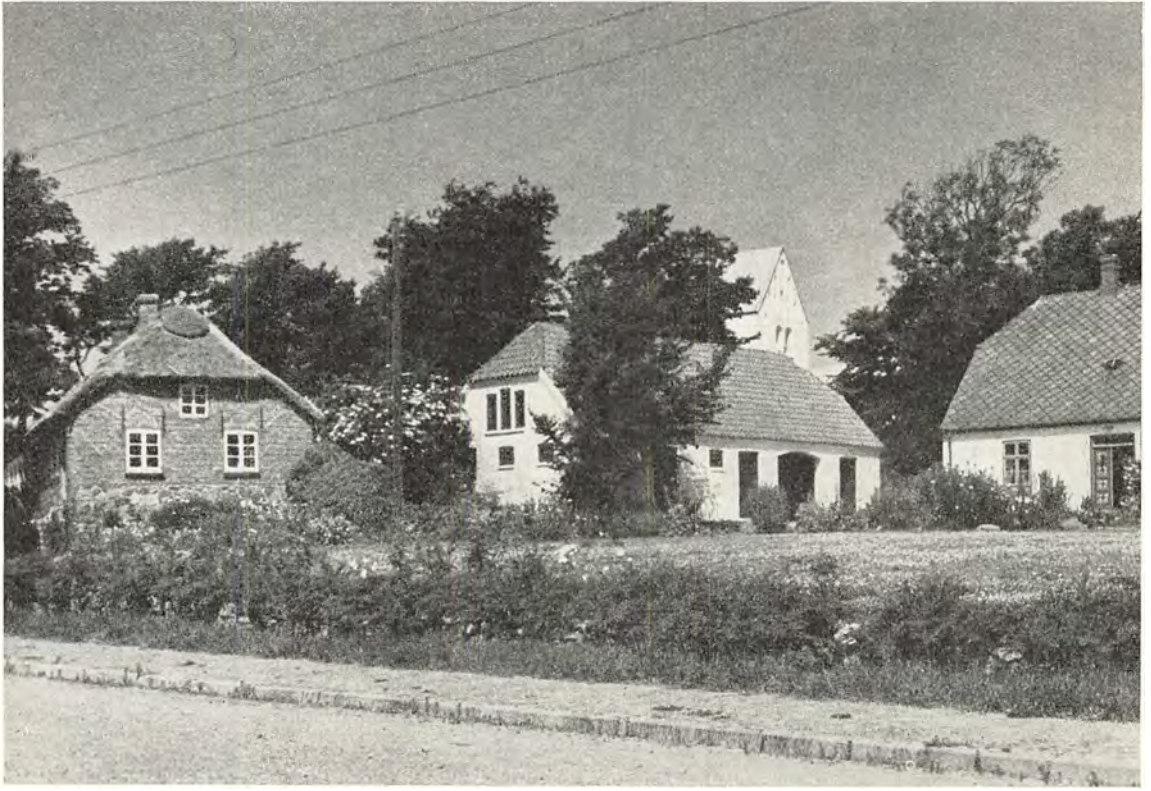
Den største stationsby på strækningen Struer-Thisted er Hurup med 1897 indbyggere. Da banen blev åbnet 1882, var der i Hurup kun præstegård, skole, tre gårde og nogle huse, deriblandt det eneste nogenlunde præsentable: fattighuset. I 1921 havde Hurup halvtredie hundrede gårde og huse.

På Thyholm-halvøen, der danner den sydlige halvdel af herredet, ligger Hvidbjerg stationsby med 906 indbyggere, på samme måde vokset op efter Thybanens åbning i 1882. Samme år flyttedes Flovlev kro til

Hvidbjerg station, og man har sagt, at skal nogen enkeltmand nævnes i forbindelse med byens første opkomst, må det være kromanden, som tog dette initiativ. Også flytningen af »Andelsmejeriet Thyholm« fra Barslev i 1896 var af betydning.

Vestervig er ingen stationsby, men har 643 indbyggere mod 60 i 1801 og 1860 det dobbelte antal. Men så gik det jævnt opad. Byen er hovedtingsted for Hassing-Revs herreder med et tinghus opført i 1830erne. Et amtssygehus blev bygget i 1863. Apoteket var oprettet i 1850 og postekspeditionen i 1857.

Både den nordre og søndre del af herredet er bakkelandskaber, og de henvend 1000 oldtidsgravhøje holder sig som sædvanlig til højdedragene. Det første fund af jernalderhuse blev gjort på Ginderup Vestergaards jorder. Af kirkerne må først og fremmest nævnes Vestervig, den tidligere klosterkirke, som de fleste af herredets andre kirker en kvaderstensbygning med senere tilføjet vesttårn, mens klosterets, den senere herregårds, andre ældre bygninger er forsvundet. Agger kirke er bygget 1838, efter at den ældre kirke var ødelagt ved havets undergravningsarbejde. I Thyborøn er der 1908 bygget en ny kirke.

Parti fra Mollerup kirkeby. (Fot. Kbhvns. Foto-Service).

MORSØ SØNDER HERRED i Thisted amt består af sognekommunerne Lødderup-Elsø, Frøslev-Mollerup, Tæbring-Ovtrup-Rakkeby, Karby-Hvidbjerg-Rested, Vejerslev-Blistrup, Lørslev-Ørding og Øster Assels-Vester Assels, ialt ca. 210 km² med 9690 indbyggere.

Mollerup kirkeby var i ældre tid den eneste bebyggelse i sit sogn, og det samme var tilfældet med flere andre sognebyer både i Sønder og Nørre herred på Morsø. På den måde har øen jo forholdsvis mange kirker, og det var da også om Mors, at Bjørnstjerne Bjørnson ved en lejlighed sagde, at enten måtte indbyggerne være meget dovne eller meget gudfrygtige!

I Mollerup bys udmark stod forøvrigt i fortiden Sønder herreds ting, muligt ved de to nedpløjede Tinghøje vest for byen. I det her omkring liggende høje område synes der i det hele at være flere minder om udøvet retspleje. Muligvis er også navnet Malhøj et sådant. Herfra er der vid udsigt over Mors, ja over Thy, Thyholm, Jegindø, Venø og Vestsalling. Om aftenen kan man se lysene fra Struer banegård og skæret fra Lodbjerg Fyr ved Vesterhavet.

Herredet er i det hele taget et højtliggende og bak-

ket landskab med oldtidshøjene samlet navnlig i de større sogne, Lødderup, Rested, Vejerslev, Lørslev og Sejerslev, ofte i større samlinger, så egnen får en helt oldtidspræget karakter.

Af kirkerne har Hvidbjerg, Vejerslev og Øster Assels hver deres mere eller mindre udsmykkede apsis. Af herregårdene har Frøslevgaard og Glomstrup bygninger fra det 18. århundrede, Ørndrup, Blistrup og Højris fra det 19. Det tidligere kgl. slot Lund i Øster Assels sogn er længst udparcelleret i flere større gårde.

I Tæbring sogn findes et voldsted ved den tidligere herregård Voldby, i Rakkeby sogn Blaabjerg voldsted og syd for Vejerslev voldstedet Gammelvold.

I slutningen af det 18. århundrede var der en fajance- og stentøjsfabrik ved herregården Lund, hvor der var opdaget ler, som egnede sig for fremstillingen.

I Lødderup sogn ligger det gamle færgested, »Plagen«, hvorfra der var og er overfart til færgestedet »Pinen« i Salling. Her står en mindsten for kromanden Søren Sejersen, der har gjort sig fortjent af plantingssagen.

Fra Karby sogn er der overfart til Thy.

Landskab fra det nordlige Mors. I baggrunden Hanklit. (Fot. Türck).

MORSØ NØRRE HERRED i Thisted amt består af sognekommunerne Tødsø-Erslev, Galtrup-Øster Jølby, Dragstrup-Skallerup, Solbjerg-Sundby, Flade-Sønder Draaby, Alsted-Bjergby, Sejerslev-Ejerslev-Jørsby, ialt ca. 150 km² med 8329 indbyggere.

Herredet er i overvejende grad et bakkelandskab, hvis her og der indskårne kyster flere steder består af høje skrænter, navnlig af moler, af hvilke de mere fremtrædende er Hanklit i Flade og Svalklit i Bjergby sogn. Moleret udnyttes i det 1917 anlagte, siden udvidede Skarrehage molerværk i Sejerslev sogn, hvis produkter i stort omfang er genstand for eksport.

Da Hanklit truedes af ødelæggelse på grund af bortgravning af grus og moler, blev den i 1934 for midler erhvervet ved indsamling af frivillige bidrag oprettet som »Morsingboernes naturfredede Nationalpark«.

Navnet Feggeklit knytter folkesagnet til kong Fegge i Hamletsagnet, Hamlets onkel, der dræbte sin broder og ægtede hans hustru, men til slut selv blev dræbt af brodersønnen. Ved »kong Fegges grav« er der i ny tid rejst en sten med inskription.

De forholdsvis få jordfaste oldtidsminder er næsten

allesammen overpløjet eller på anden måde ødelagt, men enkeltvis findes dog velbevarede og fredlyste høje, således Marbjerg høje med den smukke udsigt på en høj bakke ved Limfjorden i Skallerup sogn og en anden højgruppe på et højt næs ved Vils færgegård. Endelig må nævnes Salgerhøj i Flade sogn, med sine 89 meter det højeste punkt på Mors, hvorfra man kan tælle over 50 kirker. Johan Skjoldborg kaldte det for det smukkeste sted, han kendte.

Kirkerne stammer med undtagelse af Jørsby kirke, en gotisk murstensbygning og den yngste på øen, i deres oprindelse fra den romanske tid og er opført af granitkvadre med eller uden senere tilbygget vesttårn. Ejendommelig er Bjergby kirke, et romansk langhus med apsis, men uden særlig korbbygning.

Herregårdene Ullerup, Nandrup og Sø har alle hovedbygninger fra det 19. århundrede. Af voldsteder nævnes Kobbervold og Alstedvold samt et voldsted i Alsted by.

Galtrup højskole er oprettet 1864 af A. K. Poulsen-Dahl, en af Christen Kolds medarbejdere, og har været midtpunkt for den grundtvigske bevægelse på Mors.

Flyverfotografi af Hals set fra syd. (Fot. Sylvest Jensen).

KÆR HERRED i Aalborg amt, det eneste herred i dette amt nord for Limfjorden, består af sognekommunerne Aalborg Frue Landsogn (d. v. s. øen Egholm), Sundby-Hvorup, Vadum, Aaby-Birsted (en del af Aaby sogn i Hvetbo herred), Sulsted-Ajstrup, Hammer-Horsens, Vester-Hassing-Øster-Hassing, Ulsted og Hals, ialt ca. 540 km² med 30.670 indbyggere.

Den nu købstadlignende landsby Hals har tidlig haft et særligt præg. I slutningen af det 17. århundrede nævnes der således 54 huse foruden 23 gårde i byen, og Hals skanse, nu bevaret som lystanlæg, er endnu ældre, ja allerede i det 16. århundrede blev der udført befæstningsanlæg ved Hals. Christian 4. påbegyndte i 1647 anlægget af de nuværende skanser, og Frederik 3., som lod arbejderne fortsætte, påtænkte at gøre Hals til en købstad. Skansen, der spillede en rolle i krigshandlingerne, både 1658-59 og 1807-14, var armeret og besat indtil 1848. Hals by, med 1546 indbyggere og købstadsordnet skolevæsen, har banker, hoteller, apotek o. s. v., ligeledes havneanlæg, og der er færgefart til Egense i Mov sogn på fjordens sydside.

Af stationsbyerne i herredet nævnes Aabybro med 1188 indbyggere, Birsted med 498, Tylstrup med 716,

Gandrup med 742 og Vester-Hassing med 623. Begge de sidstnævnte bebyggelser ligger i Vester-Hassing sogn.

Landskabelig set er herredet af afvekslende karakter med et højdedrag, herunder Hammer, Vestbjerg og Sulsted Bakker, i midten, og mere jævne partier mod øst og vest. Vestlig ligger den store Vildmose, som for størstepartens vedkommende hører under herredet.

Vildmosens afvanding blev indledt i det 19. århundrede, men skred kun langsomt frem, og opdyrkingen har først taget fart efter, at staten i 1921 havde købt de 2800 ha, der tilhørte Birkelse stamhus, og få år senere udstykkede hened 550 ha.

De relativt få oldtidshøje findes på det nævnte højdedrag. Kirkerne er i almindelighed romanske kvaderstensbygninger med senere tilbyggede vesttårne, og af herregårdene blev den mest interessante, Rødslet, fjernet af tyskerne i forbindelse med udvidelsen af flyvepladsen ved Aalborg. Hovedbygningerne på Birkelse er tildels fra det 16., på Vang og Gammel Vraa fra det 18., på Sønder Elkær fra det 19. århundrede og på Langholt fra 1920. Ved sidstnævnte er rejst et mindesmærke for den tidligere ejer, M. S. H. Ahlmann.

Fra Lundby Bakker. (Fot. Jonals Co.).

FLESKUM HERRED i Aalborg amt består af sognekommunerne Sønder Tranders, Ferslev-Dal-Volsted, Gunderup-Nøvling, Romdrup-Klarup, Store-Vorde, Sejflo, Gudum-Lille-Vorde og Mov, ialt ca. 360 km² med 11.389 indbyggere.

Nørre Tranders kommune blev 1950 indlemmet i Aalborg købstad. I tilslutning til Aalborg Portland cementfabrikken opstod her fabriksbyen Rørdal, der fremdeles ligger som en koloni i den ellers landlig prægede kommune.

Herredet har meget afvekslende højdeforhold. Langs Limfjorden ligger store eng- og kærstrækninger, som mod øst løber over i Lille Vildmose, der udgør den østlige del af herredet. Mod nordvest ligger et højt og bakket terræn, der når sit højeste punkt med Risbjerg i Lundby Bakker. Navnet er iøvrigt kendt fra den træfning, som stod her i 1864. Mindesmærker er rejst både på selve kamppladsen og på Gunderup kirkegård, hvor de faldne danske soldater ligger begravet.

Herredet har forholdsvis færre jordfaste oldtidsminder end de andre herreder i Himmerland, og af de eksisterende er mange mere eller mindre ødelagt.

På Nørre Tranders kirkegård ligger en anelig grav-

høj. Selve kirken er som de fleste af herredets andre kirker en romansk kvaderstensbygning, men synes i modsætning til de andre tidligt at have haft et tårn. Forhallen under dette er endnu bevaret. Volsted kirke nævnes for de billedsten, der er indmuret omkring våbenhusdøren. Store-Vorde kirke, skib, kor, tårn og våbenhus er alt opført i gotisk stil af gule munkesten.

Af herregårdenes hovedbygninger stammer Klarupgaards og Gudumlunds fra det 18. århundrede. Hovedbygningen på Sohngaardsholm, opført 1886 i renæssancestil, var i en periode udvanderarkiv.

Af de i det 18. århundrede ved Gudumlund oprettede fabriksanlæg er alene kalk- og teglværket Gudumlund fabrik tilbage, men Gudumlund kanal fra samme periode har haft stor betydning som afvandingskanal.

Blandt stationsbyerne nævnes Store-Vorde med 518 indbyggere. Mov by har 641. Mov med de andre nærliggende fiskerlejer, Egens og Dokkedal, var i sildefiskeriets tid af ikke ringe betydning og i det 16. århundrede til nogen gæne for borgerskabet i Aalborg. I den periode blev der her i stor udstrækning nedsaltet sild til hofholdningens behov. Her fandtes kongelige salterboder og saltere.

Herregården Store Restrups hovedbygning, nu husmandsskole. (Fot. Holt og Madsen).

HORNUM HERRED i Aalborg amt består af sognekommunerne Hasseris, Sønderholm-Frejlev, Nørholm, Elleshøj-Svenstrup, Øster Hornum, Buderup-Gravlev, Aarestrup, Sønderup-Suldrup, Veggerby, Bislev, Vokslev, ialt ca. 420 km² med 23.403 indbyggere.

Store Restrup har haft en lignende skæbne som efterhånden adskillige danske herregårde. Efter at Gabriel Gyldenstjerne af den slægt, som i middelalderen længe ejede gården, i det 16. århundrede havde nedlagt Restrup bondeby og lagt dens jorder under hovedgården, bestod denne som et anseligt herresæde igennem næsten 300 år, 1756-1811 som sædegård i stamhuset Restrup under hvilket desuden hørte Torstedlund, Nørlund og Albæk. Efter i det 19. århundrede at have haft en vekslende skæbne - godset var frasolgt o. 1850 - blev gården udstykket, først ca. 550 ha i 1897 og siden i 1912 600 ha, som alle blev anvendt til oprettelse af nye husmandsbrug. Hovedbygningen rummer nu de nordjyske husmænds folkehøjskole.

I herredet er talt mere end 1100 gravhøje, højsamlinger navnlig i Suldrup, Veggerby og Bislev sogne. I Sønderholm sogn en imponerende langdysse Troldkirken.

St. Restrup ligger på en af de »holme«, der i herredets nordlige del rejser sig over lave kærstrækninger. Iøvrigt stiger terrænet op mod det gamle herredscentrum Øster-Hornum. Kirken her har haft tårn allerede i romansk tid. Ved Vokslev kirke er i gotisk tid tilbygget tårn og korsarme. En tilbygning ved Sønderholm kirke tjener som gravkapel for herskaberne på Restrup, der i det hele har præget kirken, blandt andet med kalkmalerier. Den gamle kirke i Buderup er fredlyst som Nationalmuseets ejendom og afløst af en ny kirke.

Af herregårdene har, foruden St. Restrup, Albæk og Buderupholm hovedbygninger fra det 18. århundrede, Lundbæk en smuk klassicistisk bygning fra 1804.

Af større stationsbyer findes Støvring med 1117, Svenstrup med 990 og Godthaab med 417 indbyggere. Godthaab i Øster-Hornum sogn har navn efter en i 1799 oprettet og 1852 nedlagt papirmølle.

Svenstrup er vokset op som endepunkt for Aars-Nibe-Svenstrup jernbanen, åbnet for driften 1899. Støvring folkehøjskole blev grundlagt 1885, og frimenighedskirken i Støvring blev 1905 opført på dens grund.

Suldrup by i Suldrup sogn har 626 indbyggere.

Parti fra Terndrup. (Fot. Jøns Nørgaard, Hadsund).

HELLUM HERRED i Aalborg amt består af sognekommunerne Sønder Kongerslev-Nørre Kongerslev-Komdrup, Bælum-Solbjerg, Skibsted-Lyngby, Store Brøndum-Siem-Torup, Gerding-Blenstrup, Skørping og Fræer, ialt ca. 275 km² med 11.408 indbyggere.

Terndrup by har 498 indbyggere, Bælum med 694, Kongerslev med 1012 og Skørping med 1259 er de større stationsbyer i herredet, de to førstnævnte vokset op ved Aalborg-Hadsund banen, den sidstnævnte ved banen Aalborg-Hobro. Terndrup er retssted for Hellem-Hindsted herreder med ting- og arresthus foruden sygehus, kredslægebolig m. v., i Bælum ligger foruden realskole, sparekasser og fabrikker Bælum højskole, oprettet 1885 og ved Skørping stationsby Skørping sanatorium, opført 1905, samt nær ved byen den dansk-amerikanske nationalpark i Rebild Bakker, som blev indviet 1912, og hvor der hvert år den 4. juli holdes folkefest. Det var ved en fest under landsudstillingen i Aarhus 1909, den tanke først blev fremsat, at dansk-amerikanerne burde have et sted i Danmark, hvor de kunne samles på egen grund. »Rebild, et beskedent jysk landsbynavn, er blevet sym-

bol på sammenholdet mellem danske i Amerika og danske i hjemlandet«.

Ved festen i 1934 blev blokhuset indviet, bygget af tømmer, som var skænket af danske i alle U. S. A. s skovstater, og som et idealbillede af de gamle nybyggerhuse. Det er siden indrettet som et udvandrermuseum.

I Rebild Bakker stiger terrænet til 109 m, det højeste punkt i herredet, som i det hele og især mod syd og vest er højtliggende og bakket. De over 600 oldtidshøje samler sig især mod vest i Skørping sogn samt i Bælum og Solbjerg sogne. Af kirkerne mærkes især Sønder Kongerslev med dens ottekantede tårn fra renessancetiden.

Hovedbygningerne på Lindenberg, Kongstedlund og Randrup går tilbage til det 16. århundrede, på Revsnæs og Vorgaard til det 18. Gammel Viffertsholm er fra 1914-15.

Ved Skørping ligger det fredlyste Egholm voldsted. I herredet findes Buderupholm statsskovdistrikt. »Fræer Purker« i Fræer sogn har mærkeligt forvredne og buskagtige bøgetræer.

Parti fra Hadsund. (Fot. Jens Nørgaard, Hadsund).

HINDSTED HERRED i Aalborg amt består af sognekommunerne Als, Hadsund (Skelum, Visborg, Vive sogne), Rostrup, Ove-Valsgaard, Astrup-Store Arden, Rold-Vebbestrup, Øls-Hørby-Døstrup, ialt ca. 450 km² med 19.981 indbyggere.

Det købstadsmæssige Hadsund med sine nu 3504 indbyggere er opstået ved det tidligere færgested, hvor der i 1840 kun var 7 indbyggere, alle bosat på den privilegerede kro, »Færgegaarden«. Men da kornudførslen tiltog og færgelejet blev benyttet som udskibningssted for egnene både nord og syd for fjorden, opvejedes Hadsund ved kgl. reskript i 1854 til ladeplads. De første forretninger, oprindelig filialer af de større handelshuse i Randers, blev snart selvstændige, havnen blev udvidet og handelen tiltog. År 1900 var indbyggerantallet 700. Anlægget af banerne Randers-Hadsund og Aalborg-Hadsund gav endelig stødet til anlæg af jernbanebroen over fjorden, som stod færdig i året 1904. Hvad der foruden handelen har fremmet Hadsunds vækst, er det, at byen med sin smukke beliggenhed er meget besøgt af turister.

Hadsund er fra 1921 et selvstændigt kirkesogn.

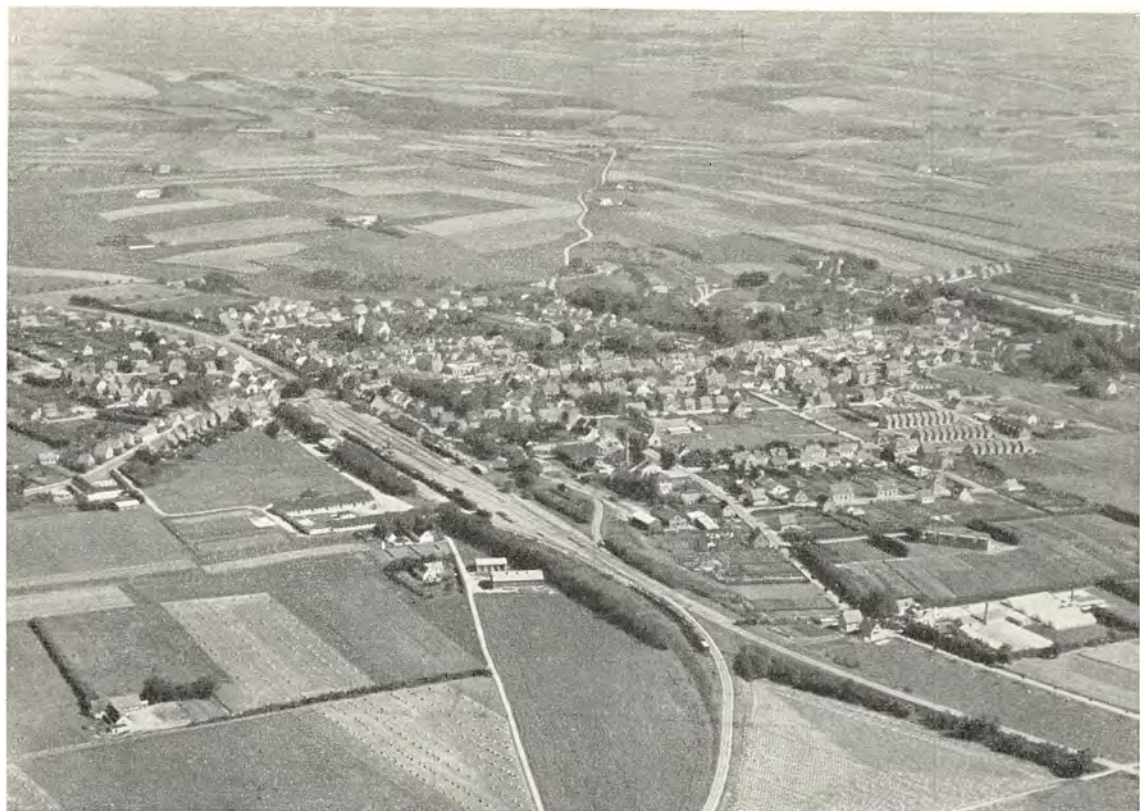
Landskabelig set spænder herredet fra de højtliggende skovegne mod vest, højeste punkt Rold Bavnehøj 114 m, til de lave flyvesandsområder ved Kattegats kyster. Herredet præges også af de betydelige skove, først og fremmest Rold Skov, dels statskov, dels under Lindenberg, hvor der endnu findes kronvildt af den gamle danske urstamme. Mod øst ligger de ret vildsomme Lovenkær Skove.

De over 1000 oldtidshøje findes især i herredets midte, og ved Mariager Fjord forekommer flere køkkenmøddinger. Af kirkerne er Als og Skelum romanske murstenskirker, mens Visborg og Astrup kirker har fået deres præg i det 16. århundrede - Astrup blev helt ombygget - af herskerne på henholdsvis Visborggaard og Villestrup, de to, trods ombygninger, endnu seværdige herregårde i herredet.

Ovegaard har en ny hovedbygning fra 1915.

Betydelige stationsbyer er Skelum med 569 og Arden med 1369 indbyggere, begge, men navnlig sidstnævnte med en del industri. De to kystbyer Als og Øster Hurup fiskerleje, begge i samme sogn, har henholdsvis 610 og 585 indbyggere.

Flyverfotografi af Aars. (Fot. Sylvest Jensen).

AARS HERRED i Aalborg amt består af sognekommunerne Brorstrup-Haverslev, Ravnkilde, Skivum-Giver, Blære-Ejdrup, Aars, Havbro, Ulstrup, Vester Hornum-Hyllebjerg-Flejsborg, Overlade, ialt ca. 320 km² med 14.426 indbyggere.

Aars stationsby, med sine 2.875 indbyggere så langt den største bebyggelse indenfor herredsgrænserne, har på sin vis arvet sin fremtrædende stilling fra fortiden, da byen, som allerede navnet røber, må have været herredets centrum. Navne som Tinghøje og Galgehøje i byens nærhed er minder fra hin tid, og fundet af det berømte Gundestrupkar peger i retning af, at Aars i fortiden har været et sted af større betydning. Det er dog den nyere placering som et jernbaneknudepunkt, der er forudsætningen for byens udvikling til dens nuværende stilling som Himmerlands største stationsby, med de for en sådan sædvanlige elementer, skoler, banker, fabrikker hvortil tillige hjemstavnsmuseum.

Aars ligger på Hobro-Løgstør banen, der blev åbnet for trafikken i 1893, men er tillige endepunkt for Aars-Nibe-Svenstrup banen, åbnet 1899 og for Aars-Hvalpsund banen åbnet 1910.

Hornum stationsby med 770 indbyggere er vokset op efter anlægget af førstnævnte bane og skulle egentlig, da den ligger i Ulstrup, være kaldt således, men fik det andet navn, fordi den ellers ville kunne forveksles med Ulstrup i Middelsom herred.

Landskabelig set er Aars herred et ret højtliggende og bakket område med en del af Rold Skoves kompleks imod øst.

I herredet findes så nogenlunde jævnt fordelt over 800 oldtidsgravhøje foruden nogle storstensgrave, men først og fremmest må nævnes det enestående Borremose syd for Aars i Binderup sogn. Seværdige er også de betydelige ruiner af den gamle Vitskøl klosterkirke ved herregården af samme navn, det tidligere Bjørns-holm. Det har været en meget anselig kirkebygning med et koranlæg, der i omfang og rigdom har overgået selv domkirkens i Lund, ja, næst efter selve den franske hovedkirke har været det mest imponerende koranlæg ved nogen europæisk cistercienserkirke.

Af herregårdenes hovedbygninger stammer Vitskøl klostrets tildels fra klostertiden, Nørlunds fra det 16. århundrede.

Hovedgaden i Farsø. Til højre Johs. V. Jensens fødested. (Fot. Lebech).

GISLUM HERRED i Aalborg amt består af sognekommunerne Rørbæk-Grynderup-Stenild, Kongens Tisted-Binderup-Durup, Gislum-Vonsild, Ullis-Fovlum, Lovns-Alstrup og Strandby-Farsø, ialt ca. 290 km² med 11.222 indbyggere.

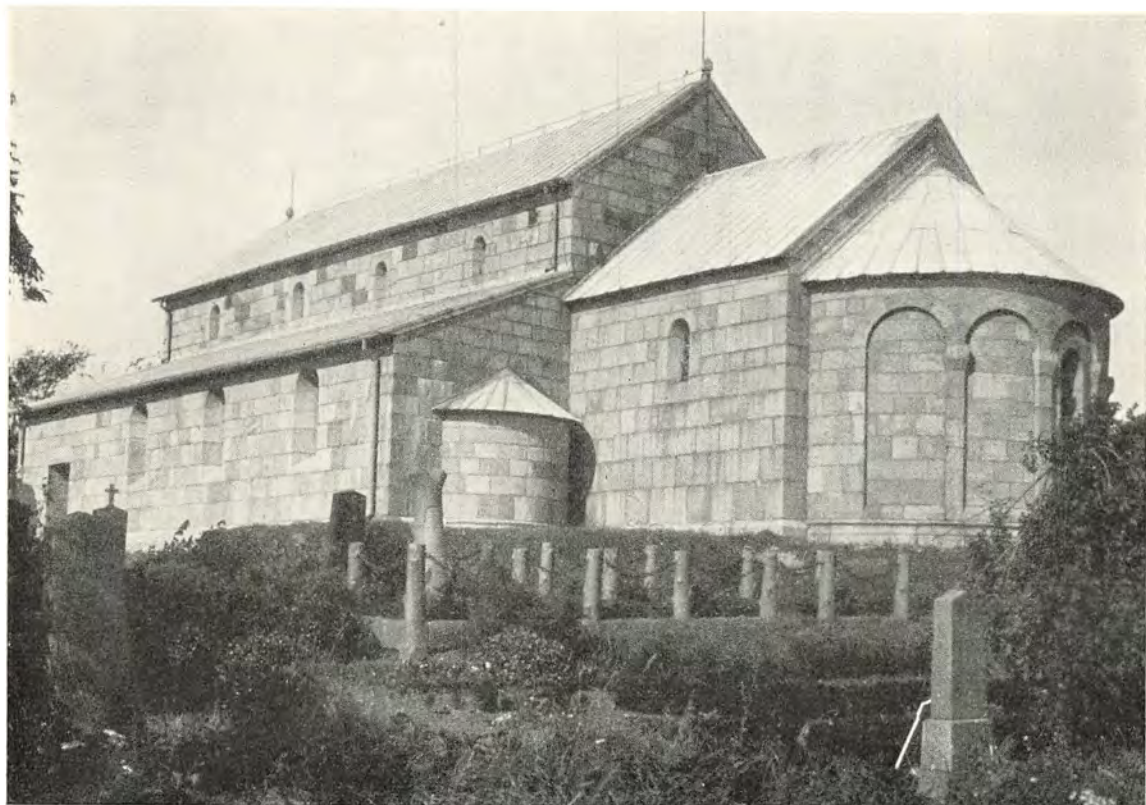
Farsø stationsby får præg af det stykke af landevejen Nibe-Hvalpsund, der udgør dens hovedgade. Dens udseende adskiller sig ikke fra landets øvrige stationsbyers, men dens navn er blevet kendt viden om, fordi en af landets største digtere er født og delvis opvokset her. Men da Johannes V. Jensen blev født i 1873, eksisterede der jo endnu ikke nogen by, kun kirken og enkelte bygninger ved landevejen, samt de gamle gårde på markerne. Det siges, at et hundebid gav anledning til byens opståen. En arrig moppe bed en apoteker, der var kommet for at se på byggeplads, men nærmest havde tænkt at slå sig ned i Gedsted, og så endte det med, at han købte ejendom af hundens ejer. Siden steg indbyggerantallet, skønt de første håndværkere skal have været »rene subjekter«, og åbningen af Aars-Hvalpsund banen 10 år efter århundredskiftet fremmede naturligvis byens vækst. Indbyg-

gerantallet steg stadig, 1895: 200, 1906: 500, 1921: 860, 1950: 1490.

Herredet, det mest ufrugtbare i amtet, med kun lidt skov og adskillige hedestrækninger, har et i det hele bakket terræn. Ved Ertebølle ligger vor mest berømte køkkenmødding. De over 1000 gravhøje er nogenlunde fordelt over hele området, men først og fremmest placeret, hvor terrænet hæver sig til højreliggende partier. Højt ligger også Stenild og Ullis kirker. Lovns kirke er bygget af munkesten i den senere middelalder, mens Fovlum har særligt udsmykkede indgangsportaler.

Af herregårdene har alene Nøragergaard en ældre hovedbygning, opført o. 1750 i barokstil. Nyere er bygningerne på Hessel og Gunderupgaard. Trend jagtgård med o. 420 ha blev 1938 som folkegave skænket det daværende kronprinspar Frederik og Ingrid.

Hvalpsund færge- og stationsby har 782 og Nørager stationsby 596 indbyggere. Den sidste er opstået på Nøragergaards mark, og herremanden, J. H. A. Kjeldsen havde indsigt med byens udformning og solgte således kun byggegrunde til én håndværker af hver slags.

Skarpsalling kirke. (Fot. Nationalmuseet).

SLET HERRED i Aalborg amt består af sognekommunerne Kornum-Løgsted, Ranum-Malle, Vilsted-Vindblæs, Næsborg-Skarpsalling-Ovtrup, Gundersted, Farstrup, Lundby, Sebber og Store Astrup, ialt ca. 280 km² med 8569 indbyggere.

Skarpsalling er en af de mest bemærkelsesværdige af Jyllands landsbykirker. Som de fleste af herredets øvrige kirker er den opført i romansk tid af tilhugne granitkvadre, men som et treskibet langhus med kor og tre halvrunde apsider, i det hele taget rigt udsmykket med skulpturelle dekorationer. Kirken, der var ændret ved senere ombygninger, er ved en restaurering under ledelse af H. B. Storck i 1880'erne søgt ført tilbage til sin oprindelige skikkelse. Særlig karakter har også den tidligere Sebber klosterkirke, oprindelig et romansk, men i sin nuværende form et sentmiddelalderligt anlæg, indrettet med henblik på nonnernes deltagelse i gudstjenesten.

Ved Sebbersund er der fundet en køkkenmødding. De omkring 500 kendte oldtidshøje findes især i samlede grupper i Ovtrup, Gundersted, Farstrup og Lundby sogne.

Af de to herregårde i Farstrup sogn har Vaar en hovedbygning fra 1722, mens det firfløjede Krastrup har fået sin nuværende skikkelse omkring år 1800. Seberklosters uanselige hovedbygning, oprindelig af bindingsværk, stammer fra det 18. århundrede, og bygningerne på Kyø er fra 1875. Ældre herresæder af betydning var Vilsted og Brøndum, begge længe i kronens besiddelse. Efter gården Bjørnum Slet i Vindblæs sogn har herredet måske navn.

Ranum med 918 indbyggere har et stationsbylignende præg. I byen ligger Ranum statsseminarium, åbnet 1848 og siden flere gange udvidet betydeligt ved nybygninger, sidst i 1949.

Under herredet og Ranum sogn hører Livø, der som en ladegård hørte under Vitskøl kloster, senere herregården Bjørnsholm. Øen var snart én, snart to gårde, men blev efter i 1905 at være solgt til De Kellerske Aandssvageanstalter i Bregning indrettet som en filial af disse og som en selvejende institution. Den er anvendt til forvaring af alumner, der anses for at være farlige for deres omgivelser og som hovedsagelig beskæftiges ved landbrug.

Hovedbygningen på Krabbesholm højskole. (Fot. Holt og Madsen).

HINDBORG HERRED i Viborg amt, det sydøstligste af Sallings fire herreder, består af sognekommunerne Skive Landsogn-Resen, Hem-Hindborg-Dølby, Odens-Otting, Brøndum-Hvidbjerg og Volling (-Balling i Rødning herred), ialt ca. 110 km² med 3415 indbyggere.

Begge de gamle herregårde i Skives nærmeste nabolag er i nyere tid udstykket og hovedbygningerne taget i anvendelse til forskellige formål. Krabbesholm, der ligger smukt ved Skive Fjord, er for hovedfløjens vedkommende opført i det 16. århundrede, mens de to bindingsværksfløje stammer fra det 18. Efter at Skive købstad i 1906 havde erhvervet bygningen, blev den med tilhørende park året efter afhændet og indrettet som højskole, idet Jebjerg højskole flyttedes hertil.

Krabbesholm sanatorium blev oprettet 1905.

Skivehus, oprindeligt beliggende umiddelbart vest for Skive by, var indtil 1661 et kongeligt slot, sæde for lensmændene over Skivehus len. Bygningerne var i den periode af bindingsværk. Fra 1661 blev slottet et privat herresæde, hvis placering forøvrigt gav anledning

til adskillige stridigheder mellem herremændene og borgerskabet i Skive. Den nuværende hovedbygning i nyklassisk stil er opført eller ombygget 1866, mens en bindingsværks sidefløj er af ældre oprindelse. Bygningerne, der ligger umiddelbart ved Skive Aa, anvendes nu som hotel.

Af jordfaste oldtidsminder rummer herredet adskillige, der dog tildels er overpløjet eller på anden måde ødelagt. Fredlyst er i Odens sogn den anselige Tinghøj, som muligt har navn efter herredets tingsted, der indtil 1688 var syd for Odens kirke.

Af kirkerne i herredet har Volling en ejendommelig søjleportal, Hem og Odens ligeledes interessante detaljer. Resen kirke er ombygget i 1590'erne af herskabet på Krabbesholm, men iøvrigt er kirkerne næsten alle i deres oprindelse romanske kvaderstenskirker, til hvilke der er føjet gotiske vesttårne, almindeligvis med gavle, som vender i nord og syd. Otting og Hvidbjerg kirker har tårne jævnbrede med skibene, sidstnævnte tårn har pyramidetag og et hvælvet underrum med bue ind til skibet.

Jenle, Jeppe Aakjær's gård i Salling. I forgrunden digteren. (Fot. Politiken).

NØRRE HERRED i Viborg amt, det nordøstligste af Sallings fire herreder, består af sognekommunerne Jebjerg-Lyby, Grinderslev-Grønning, Tise, Junget-Torum, Selde (-Aasted i Harre herred) og Rydbjerg, ialt ca. 143 km² med 6419 indbyggere.

Gården Jenle i Grinderslev sogn blev opført 1906-07 af digteren Jeppe Aakjær, der boede her til sin død 1930, og som en årrække her lod afholde de store folkemøder, Jenlefesterne.

De jordfaste oldtidsminder fordeler sig over herredets i almindelighed bølgeformede overflade i større eller mindre antal i de forskellige sogne. Enkeltvis kan højene være af stor anseelse. I Jebjerg sogn ligger således den 49 m høje Læshøj. Ved den fredlyste Tinghøj mellem Bostrup og Vium stod måske i ældre tid Sallings sysselting, og her blev i hvert fald tingsted for det samlede Salling 1688-1727.

Af herredets kirker, i deres oprindelse alle romanske kvaderstenskirkker med senere tilføjede vesttårne, har Rydbjerg, Grønning og Grinderslev apsider, af hvilke den sidstnævnte kirkes, den tidligere klosterkirkes,

er smykket med et blindgalleri, og præstedøren samme steds har udhugne karmsten. Rydbjerg kirke har søjleportaler for både nord- og syddør, af hvilke især sydportalen er anselig og har interessante enkeltheder. I både Lyby og Torum kirker findes mærkelige romanske granitfonte med udhugne menneskeskikkelser på de firkløverformede kummer.

Hovedbygningerne på Jungetgaard stammer fra det 16., på Astrup, Eskær og Keldgaard fra det 18. århundrede. Bygningerne på Grinderslev kloster er fra 1880erne.

Voldsteder findes i Lyby sogn, den ovalt formede »Ridebane«, og i Grinderslev sogn, i nærheden af den hellige kilde i Breum.

I samme sogn fremkom der ved udtørringen af Brokholm Sø spor af en befæstet gård fra middelalderen. Et mærkeligt granitkors med rebsnoninger står på et stykke dige i nærheden af herregården Astrup, formodentlig et gammelt skelmærke.

Jebjerg stationsby har 723 indbyggere. Her lå 1884-1907 Salling folkehøjskole, nu på Krabbesholm.

Færgen til Fur. Maleri af Hans Smidth.

HARRE HERRED i Viborg amt består af sognekommunerne Aasted (-Selde i Nørre herred), Durup-Tøndering, Roslev (en mindre del i Nørre herred), Hjerke-Harre, Navtrup-Vile-Sæby og Fur, ialt ca. 128 km² med 7306 indbyggere.

Det ene af herredets sogne er øen Fur eller som den kaldes Furland, hvortil fra gammel tid har været etableret færgefart, færgebåden i fortiden jo af en noget mere primitiv karakter end i vore dage. Indenfor herredets grænser ligger også et andet færgested, Glyngøre, hvorfra der er overfart til Mors.

Fur, der dækker et område på omtrent halvfemte tusinde tønder land, har mod nord høje tildels lyngklædte bakker, der falder brat af mod kysten og i hvilke moleret træder frem tillige med rødstenen, en jernholdig sandstensdannelse, der rager frem i terrænet som små klipper, således den ofte omtalte Rødsten med sin højde af fire meter.

Der er ret mange oldtidshøje i herredet, flest i Nav-

trup sogn med henvend 100, og i Durup sogn, nær skellet til Harre, ligger Tinghøj, formodentlig det gamle herredstingsted.

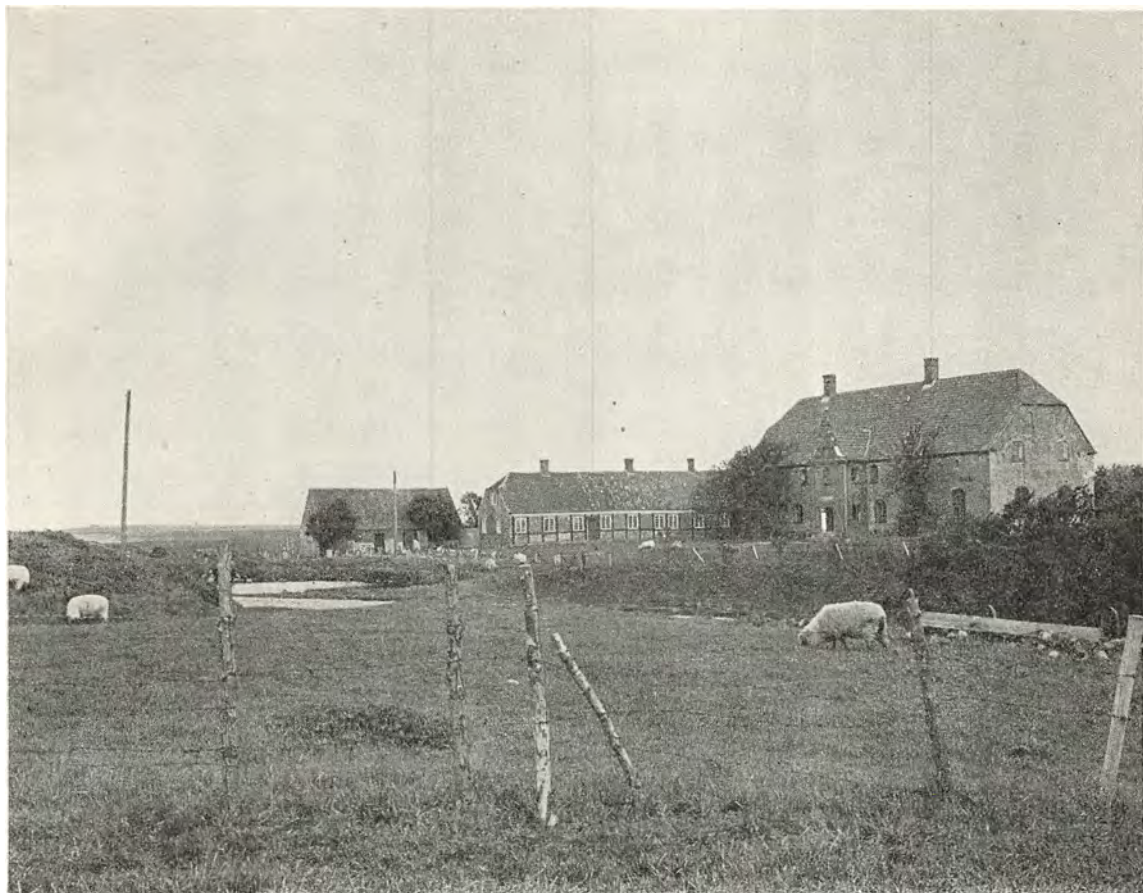
Herredets kirker er i deres oprindelse alle romanske kvaderstenskirker - Tøndering, Roslev og Fur med apsis - og næsten alle med tilbygget vesttårn med gavlen i nord-syd. Kirken på Fur er tildels opført med rødstenen som byggemateriale.

Af herregårdene har Østergaard bygninger fra det 16. århundredes begyndelse, Hegnet fra o. 1750 og Bajlungaard fra ca. 1850.

Vest for Aasted ligger Holmshøj voldsted, hvor det gamle Sallingholm slot skal have stået.

Af stationsbyerne har Durup 661, Glyngøre 750 og Roslev 899 indbyggere. Navnlig Roslev er en købstadlignende bebyggelse med adskillige industrielle virksomheder. Glyngøre er endestation for Skive-Glyngøre banen med dampfærgehavn anlagt 1872. Byen har sin egen kirke opført 1918-19.

Herregården Kaas. (Fot. Nationalmuseet).

RØDDING HERRED i Viborg amt, det sydvestligste af Sallings fire herreder, består af sognekommunerne Rødding, Krejbjerg, Balling (-Volling, se Hindborg herred), Haasum-Ramsing, Lem-Vejby og Lime, ialt ca. 136 km² med 6173 indbyggere.

Herregården Kaas ligger i et forholdsvis øde landskab ud imod Limfjorden, på en banke og omgivet af delvis tørlagte grave. Hovedfløjen er en af de relativt få herregårdsbygninger fra det 17. århundrede, opført 1635 af Niels Krag. Sit nuværende udseende med afvalmede gavle og udbygningen over indgangsdøren har huset først fået i det 18. århundrede, da også en bindingsværks ladegård blev opført. Herresædet har givet navn til slægten Kaas, som var knyttet til gården i det 14.-16. århundrede.

Kaas ligger i Lime sogn, det sogn i herredet, hvor der er talt flest jordfaste oldtidsmindesmærker, over 120. Gravhøje findes ellers især i Krejbjerg og Rødding sogne, i det første adskillige grupper, der dog

efter tilplantningen af de gamle heder ikke syner så meget i landskabet som forhen.

Lime kirke, der i modsætning til herredets andre kirker er bygget ikke af kvadersten, men af rå kamp, er måske en af de allerførste kampestenskirker i Nørrejylland, opført tilbage i det 12. århundredes første halvdel. Den har allerede i romansk tid haft tårn. Iøvrigt udmærker Lem kirke sig især ved sin apsis med buefrise og ved sine mange billedkvadre. Herredets kirker har tårne med gavle i syd-nord, Rødding og Ramsing kirker dog tårne, der er ombygget i henholdsvis 18. og 19. århundrede.

Af herregårdene er bispeborgen Spøttrup et enestående mindesmærke, mens Bustrup og Kærgaardsholm har jævne bygninger fra det 18. århundrede. Af voldsteder findes »æ Hywgraw« i Krejbjerg og Holmgaard slot i Balling sogn.

Balling stationsby - egentlig Sønder-Balling - har 525 indbyggere.

Interiør fra Taarup kirke. Maleri fra 1860erne af Hans Smidth.

FJENDS HERRED i Viborg amt består af sognekommunerne Højslev-Dommerby-Lundø, Ørslev Kloster, Ørum, Taarup-Kvols-Nørre Borris, Kobberup-Feldingbjerg-Gammelstrup, Davbjerg-Mønsted-Smollerup, Vridsted-Fly og Vrove-Resen samt den nordlige del af Frederiks sogn, ialt ca. 436 km² med 12.803 indbyggere.

Taarup kirke ved herregården af samme navn hører til de talrige kirker, der vel i deres oprindelse går tilbage til romansk tid, men er præget af senere tiders ombygninger. Af den oprindelige kirke opført af rå kamp står kun skibet tilbage. Kirkens østparti med apsis er ligesom sydkapel, våbenhus og tårn opført i gotisk stil i den senere middelalder. Men indvendig er kirken navnlig præget af renæssance og barok. Inventaret skyldes ejerne af Taarupgaard, der i 1680erne blandt andet har ladet det barokke herskabspulpitur opstille og indrettet sydkapellet som gravkapel.

Herredets kirker er iøvrigt næsten alle romanske kvaderstenskirker, de fleste med senere vesttårne, hvis gavle vender i syd-nord. Højslev, Kobberup og Vrove

kirker har romansk apsis, og ligeledes Dommerby kirke, som imidlertid er en sentromansk murstensbygning. Af rå kamp var foruden Taarup også den forsvundne kirke i Nørre Borris, 1906 afløst af den nye kirke i Sparkær.

Af herregårdenes hovedbygninger går Taarupgaards og Staarupgaards tilbage til det 16. århundrede, mens Ørslev klostres bygningskompleks, i hvilket kirken indgår som fjerde fløj, har fået sit nuværende udseende i det 18. århundrede. Hovedbygningen på Strandet stammer fra 1794.

De ialt henved 1600 oldtidsgravhøje ligger fordelt over hele herredet med flere eller færre i de enkelte sogne, flest i Kobberup sogn, hvor de ligesom i Fly og Resen samt Dommerby sogne fortrinsvis ligger samlet i rækker eller grupper. Alheden med dens jævne flader præger mod syd herredet, der imod nord er bakket og højtliggende.

Stationsbyerne Højslev og Stoholm har henholdsvis 710 og 988 indbyggere. I Davbjerg og Mønsted sogne findes talrige fra gammel tid udnyttede kalkbrud.

Parti fra Aalestrup. (Fot. Ejnar Christensen).

RINDS HERRED i Viborg amt består af sognekommunerne Vester Bølle, Øster Bølle, Gedsted-Fjelsø, Simested, Testrup, Hvamme-Hvilsom, Tostrup-Roum, Hersum-Vester Bjeragegrav, Klejtrup, Laastrup-Skals og Ulbjerg-Lynderup, ialt ca. 400 km² med 15.098 indbyggere.

Stationsbyen Aalestrup med 1589 indbyggere ligger i Øster Bølle sogn. Byen var oprindelig nogle få gårde og huse og fik først sin opblomstring efter Hobro-Løgstør banens åbning i 1893. Stationen trak bebyggelse til sig, først kroen - med bevilling fra den nedlagte kro i Bygum - siden håndværkere og handlende. Der blev allerede i 90'erne opført både uldwarefabrik, cykelfabrik, mejeri og bogtrykkeri, og inden der var forløbet 25 år efter banens åbning, havde Aalestrup 1100 indbyggere. Byen har også fået sin egen bank, og der holdes årligt flere markeder. Skals stationsby med 760 indbyggere har en lignende oprindelse som Aalestrup, men har med sine flere gårde bevaret mere af det ældre præg. Skals folkehøjskole er oprettet allerede i 1868 og fik i 1914 en ny skolebygning.

Af andre større stationsbyer nævnes Møldrup med 574 indbyggere. Gedsted by har 814.

Herredet er et temmelig jævnt og ikke særlig højtliggende landskab, hvor der her og der findes karakteristiske samlinger af velbevarede oldtidshøje. Der er ialt omtrent 1600 høje i herredet foruden halvhundredede stortstensgrave. Af kirkerne, næsten alle i deres oprindelse romanske kvaderstensbygninger med senere tilbyggede tårne, hvis gavle vender i syd-nord, har Hvilsom kirke et oprindeligt romansk tårn med hvælvet underrum, og lignende var forholdet i Tostrup kirke. Testrup kirke er en gotisk munkestensbygning fra det 15. århundrede. Herregårdene Lynderupgaard og Lerkelfeld har begge bindingsværkshovedbygninger fra det 16. århundrede. På Korsøgaard er hovedbygningen fra det 18., på Restrup fra det 19. århundrede.

I sognet og søen af samme navn ligger det meget anselige Klejtrup voldsted.

Ved Hverrehus i Ulbjerg sogn skal der efter sagnet have ligget et slot, af hvilket der ved flere lejligheder er fundet levn.

Parti fra Hjarbæk. (Fot. Zacho, Viborg).

NØRLYNG HERRED i Viborg amt består af sognekommunerne Viborg Graabrødre Landdistrikt, Asmild-Tapdrup, Dollerup-Finderup-Ravnstrup, Vorde-Fiskebæk-Romlund, Rødding-Løvel-Pederstrup og Vammen-Bigum-Lindum, ialt ca. 287 km² med 9633 indbyggere.

Hjarbæk har i århundreder været ladeplads og havneby for Viborg. Så tidligt som 1623 havde domkirkebyens magistrat fået tilladelse til at bygge pakhuse ved Hjarbæk, og i tidernes løb blev der opført både huse og magasiner, indtil ladepladsen med banernes anlæg mistede sin betydning. Havnen har tilbøjelighed til at mudre til, hvilket ikke har støttet de planer, som af og til har været fremme om at anlægge en større havn med jernbaneforbindelse.

Herredet er ved Hjarbæk Fjord og omkring Viborg et ret højtliggende og bakket landskab, mens de vestlige heder står i forbindelse med Alheden. De 15-1600 oldtidshøje fordeler sig nogenlunde jævnt over det samlede område med særlig karakteristiske højsamlinger i Fiskebæk, Ravnstrup, Finderup og Dollerup sogne.

Den nu ret uanselige kirke i Asmild, den tidligere klosterkirke, har været del af et omfattende treskibet anlæg med tvillingtårne. Spinkle tårne, der åbner sig mod vest, har kirkerne i Løvel og Finderup, den sidste i modsætning til de øvrige kvaderstenskirkers opført af rå kamp. Kullede er Dollerup, Romlund og Pederstrup.

Af herregårdene er hovedbygningen på Hald fra o. 1800. På Taphede i Tapdrup sogn blev junker Otto, en søn af Christoffer 2. slået af den kullede greve i året 1334. Til minde om mordet på kong Erik Klipping i Finderup kirkelade i året 1286 har digteren Thor Lange ladet rejse et højt granitkors. Det står, hvor man har påvist ruinerne af det bodskapel, der blev opført nærved mordstedet.

I Asmild sogn ligger Overlund by som forstadsbebyggelse til Viborg med 778 indbyggere. Her er ligeledes Asmildkloster landbrugsskole, oprettet af Viborg Amts landøkonomiske Selskab - midler tilvejebragt ved aktietegning blandt egnens landmænd - og installeret i en monumental bygning indviet 1908.

Køerne drives hjem. Motiv fra Tjele. Maleri af Rasmus Christiansen.

SØNDERLYNG HERRED i Viborg amt består af sognekommunerne Tjele-Nørre Vinge, Ørum-Viskum-Vejrum, Vorning-Kvorning-Hammershøj, Nørbeg-Sønderbeg-Læsten, Øster Bjergegrav-Aalum og Hornbæk-Taanum, ialt ca. 236 km² med 9022 indbyggere.

Herregårdene indtager stadig en fremtrædende plads i det danske land, ikke blot fordi de har arkitektonisk interessante bygninger og i det hele taget virker tiltrækkende, fordi de synes omgivet med et skær af romantik, men de spiller også en rolle, fordi de stadig, som f. eks. Tjele, kan være betydelige godser, der beslaglægger flere tusinde tønder af landets jord. Men godser i gammeldags forstand, sædegårde med tilliggende bøndergårde er de jo ikke mere, og så dominerende er deres rolle ikke, som da de praktisk talt havde delt det meste af jorden imellem sig, i hvert fald i visse egne af landet. Blot i Sønderlyng herred ligger Tjele, Vislum og Fussingø, der alle har haft store bøndergodser, fortrinsvis i gårdens nærhed.

Hovedbygningerne på Tjele stammer fra det 16., på Vislum og Fussingø fra slutningen af det 18. århundre-

de. De adelige herskabers byggelyst har også sat sig spor i herredets kirker. Tjele blev bygget om i det 16. århundrede, og det anselige tårn på Aalum kirke fra o. år 1600 kan tænkes at være udført af den italienske bygmester Dominicus Badiaz, der har virket som arkitekt på flere herregårde. Om ældre tiders storfolk taler også runestenene, af hvilke der findes 2 ved Øster Bjergegrav og 4 ved Aalum kirke, som forøvrigt begge har seksøjlede portaler. Også andre af herredets kirker har gode romanske detaljer, således Sønderbeg, Taanum og Vorning. De fleste kirker er i deres oprindelse romanske kvaderstensbygninger med senere tilbyggede vesttårne.

Fovlum sogn blev nedlagt 1656 og kirken forsvandt, men kirkegården blev benyttet til vore dage.

De omkring 500 oldtidshøje findes navnlig i den vestlige del af herredet, kun få i den østlige, men enkelte her af større anseelse, som f. eks. den højtliggende Hammershøj ved sognebyen af dette navn.

Hammershøj by og stationsby har 541 indbyggere og Neder Hornbæk, der er en forstad til Randers, 638.

Nyere jernbanebro ved Langaa. (Fot. Kbhvns. Foto-Service).

MIDDELSOM HERRED i Viborg amt består af sognekommunerne Vinkel, Rind, Vindum, Bjerring-Mammen, Hjerminde-Le-Hjorthede, Vester Velling-Skern, Øster Velling-Helstrup-Grensten og Langaa-Torup-Sønder Vinge, ialt ca. 258 km² med 13.154 indbyggere.

Af de tre større stationsbyer i herredet Bjerringbro, Langaa og Rødkærbro er Langaa vel ikke den største, men til gengæld den af almenheden bedst kendte. Det skyldes dens stilling som jernbaneknudepunkt, der jo i det hele er årsagen til dens opvækst fra en almindelig landsby til et stationsbysamfund på 2008 indbyggere. Det var dog først, da anlægget af den såkaldte »Amtmand Hoppes Bro« i 1905 øgede byens opland på den anden side Gudenaen, omtrent samtidig med at banen Langaa-Silkeborg kom i drift, at byens vækst for alvor tog fart. Byens befolkning har sit særlige præg af, at den for en stor del består af banernes personale. Bjerringbro, der med sine henved 2800 indbyggere ligger i ikke mindre end tre kommuner, har navn efter en bro, som mølleren i Bjerring mølle lod bygge for at skaffe sig kunder fra den anden side Gudenaen. Ved anlægget af banen i 1868 valgte man stationens plads ved denne bro. Den bro, som Rødkærbro, nu knap 800 indbyggere, er opnævnt ef-

ter, lå derimod fra ældre tid ved et vejknudepunkt. Også Rødkærbro ligger i flere kommuner, nemlig dels i Vindum, dels i Højbjerg-Elsborg kommune, sidstnævnte endda i et andet herred, Lysgaard. Det første hus ved stationen efter banens åbning i 1863 rummede som i adskillige tilfælde både købmandshandel og gæstgiveri. Forøvrigt er stationen ikke mere den først opførte, idet der efter anlægget af en privatbane fra Kjellerup til Rødkærbro i 1910-12 blev bygget en ny og mere anseelig banegård.

Byen har sin egen kirke, opført 1869-70. Kun en halv kilometer fra Rødkærbro ses ruinerne af den i ældre tid nedbrudte Faldborg kirke.

Herredets omtrent 850 oldtidshøje ligger især i de vestlige sogne. Kirkerne er i almindelighed romanske tildels endnu kullede kvaderstenskirkker, blandt hvilke Vinkel, Rind, Vindum og Bjerring har apsis, Vinkel, Vindum, Mammen og Skern søjleportaler. Ved Skern kirke findes to og ved Grensten én runesten. Hovedbygningen på Ulstrup stammer fra det 16.-17. århundrede og Vindum Overgaards og Skerngaards fra det 17. århundrede. I engene ved sidste gård ligger det anselige voldsted af Skern slot, der lå på en ø i den nu udtørrede sø.

Parti fra Lysgaard med kirken og »E Bindstouw«. Træsnit i Ill. Tidende 1882-83.

LYSGAARD HERRED i Viborg amt består af sognekommunerne Vium, Almind, Sjørslev, Højbjerg-Elsborg, Grønbæk, Levring, Hørup, Hinge, Vinderslev, Torning, Lysgaard, Frederiks (den nordlige del i Fjends herred) og Karup, ialt ca. 383 km² med 17.291 indbyggere.

Lysgaard herred er fremfor noget andet herred Steen Blichers egn. Sognavnene Vium, Torning, Lysgaard og herregårdsnavnene Avnsbjerg og Marsvinslund minder om digterpræstens liv og virke. Der er rejst mindesmærker ved Vium præstegård, hvor han blev født, i Torning, hvor han var præst, og på Lyshøj, den fredlyste gravhøj, hvorfra der er en storslået udsigt mod Hald og Viborg. Men det mest betagende monument bliver vel selve »E Bindstouw«, den gamle bindingsværksbygning, der oprindeligt som skole lå nær Lysgaard kirke - se billedet - siden blev flyttet og nu er genrejst på sin gamle plads.

Af oldtidshøjene er allerede nævnt Lyshøj, der kun er en af de cirka 1000, som kendes, navnlig i de vestlige sogne og dér i rækker eller grupper.

Af kirkerne, i almindelighed romanske kvaderstenskirker med eller uden tilbyggede vesttårne - i denne egn med pyramidetage - har Almind, Grønbæk, Lev-

ring og Hinge apsis, men særligt rigt udsmykket er Vinderslev med blandt andet to velbevarede søjleportaler. Karup kirke har et udelt gotisk langhus, levn af en mere anelig kirke, knyttet til det berømte valfartssted, og Frederiks kirke er opført 1766.

Frederiks sogn er oprettet i det 18. århundrede for »kartoffeltyskerne«, de tyske kolonister, som blev indkaldt for at opdyrke Alheden, og som blev grundstammen i det store sogns befolkning.

Af herregårdene går Vinderslevholms og Avnsbjergs hovedbygninger tilbage til det 16., Marsvinslunds til det 17. og Palstrups til begyndelsen af det 18. århundrede.

I Højbjerg sogn ligger den elektriske kraftstation, Gudena-Centralen ved den kunstigt anlagte Tange Sø. Centralen blev åbnet i 1921, efter at ca. 550 ha var sat under vand og 50 ejendomme havde måttet rømmes.

Kjellerup stationsby har tillige med Almtoft by 2257 indbyggere. I 1869 boede der 36 mennesker i den lille by, der var opstået ved den omlagte Viborg-Silkeborg landevej, og hvor kroen var det første hus. Det nævnte år blev herredskontoret for Lysgaard m. fl. herreder flyttet til Kjellerup, og siden har byen været i vækst.

Parti fra Funder Bakker. (Fot. Jonals Co.).

HIDS HERRED i Viborg amt består af sognekommunerne Serup, Lemming, Svostrup, Gødvad-Balle, Sejling-Sinding, Kragelund, Funder og Engesvang, ialt ca. 258 km² med 9045 indbyggere.

Det højtbeliggende og mod øst bakkede herred er landskabelig set præget af beliggenheden på grænsen mellem Vest- og Østjylland, og var det end mere i fortiden, da egeskoven bredte sig, hvor siden lyngen tog overhånd. Nu er billedet atter ved at skifte og skoven i form af plantager tager påny hedens plads. Brydningen mellem øst og vest ses særlig tydeligt i Funder sogn, hvor der både findes gamle og nye skove, samt lynggroede arealer, af særlig virkning i de kendte Funder Bakker.

Funder sogn er også det sogn i herredet, som har flest oldtidshøje. Der er ialt henved 200, som tildels ligger i karakteristiske striber. Også i Balle og Serup sogne findes en del høje, ellers er der mange sogne, hvor der kun kendes få og i almindelighed ødelagte oldtidsmindesmærker.

Kirkerne er alle i deres oprindelse romanske kvaderstensbygninger med senere tilbyggede vesttårne. Svostrup, Balle, Sinding, Kragelund og Funder har deko-

rative, romanske enkeltheder. Kirken i Engesvang sogn, det største i herredet, er ny - sognet blev 1896 udskilt af Funder og Kragelund sogne - men opført, hvor der i ældre tid har stået en romansk kvaderstenskirke. Frederiksværk og Julianehede i dette sogn, Christianshøj, Frederiksdal og Frederiksmose i Kragelund sogn er hedekolonier fra »kartoffeltyskerne«s første dage. Navne som Klode mølle og Malmhøj minder om den uds melting af myremalm, der i fortiden fandt sted i disse egne.

Herregården Allinggaard, med en ny hovedbygning opført 1918-20, er trådt i stedet for det gamle Alling kloster, der lå i skoven ved Alling Sø og som andre klostre har dannet et firlænget kompleks med kirken som den sydlige fløj. Klosteret med dets ret betydelige gods blev i det 16. århundrede lagt under Silkeborg len.

I Hørbylunde Skov vest for Silkeborg var det at digterpræsten fra Vedersø, Kaj Munk, under besættelsen fandt døden for tyskernes morderkugler. Et simpelt træ kors viser stedet ved vejkanten, hvor man fandt liget, men det har længe været påtænkt at rejse et mere værdigt mindesmærke.

Parti fra egnen ved Frijsendal. Maleri ca. 1850 af F. C. Kiærskou.

HOVLBJERG HERRED i Viborg amt består af sognekommunerne Sale-Gulev, Hvorslev-Gerning, Vellev, Vejerslev-Ajt-Torsø, Hovlbjerg-Granslev, Havrum-Sall og Skød, ialt ca. 220 km² med 10.225 indbyggere.

De sorte lyngbakker gav landskabet en egen karakter, ikke mindst, hvor de stod i kontrast til grønne skove og enge, og der er ingen tvivl om, at der gik male riske værdier tabt, efterhånden som hedebankerne tilplantedes og det grønne blev altdominerende.

Frijsendal er en nyere hovedgård, oprettet o. 1704 ved sammenlægning af et par landsbyers markjorder med den gamle hovedgård Tulstrup. Som navnet røber var Frijsendal en af ladegårdene under Frijsenborg grevskab, der var det største i Danmark og efterhånden beslaglagde næsten hele Hovlbjerg herred, hvis ældre herregårde som Hesselbjerggaard, Østergaard, Hagsholm og Torsølund efterhånden alle blev lagt derunder med alt bøndergodset i så godt som alle sogne.

Herregården Ormstrup ejedes en overgang også af Mogens Frijs, grundlæggeren af grevskabet, men blev aldrig indlemmet i det. Hovedbygningen er fra 1867. Også Bidstrup forblev at være et selvstændigt gods og har bygninger fra det 18. århundrede.

Løgspiret på denne gårds sognekirke, Granslev, røber den som »en af Lichtenbergs kirker«. Etatsråd Lichtenberg, som 1763 oprettede Bidstrup stamhus, er kendt, fordi han istandsatte og ombyggede kirkerne på sine store godser. Granslev kirke var forhen som de fleste af herredets kirker en romansk kvaderstensbygning. Ved nogle kirker var byggematerialet dog al og frådsten. Vejerslev kirke har været en anelig korskirke med flere apsider, oprindelig en fløj af det forsvundne Vejerslev munkekloster.

De o. 600 oldtidshøje, for størsteparten udjævnede, er nogenlunde jævnt fordelt i herredets forskellige sogne. Fra Volshøj i Gerning sogn er der vid udsigt. Galgehøj i Hovlbjerg sogn minder vel om det gamle tingsted.

Ulstrup stationsby, der ligger dels i Hvorslev-Gerning, dels i Vellev kommune, har godt 705 indbyggere. Den har navn efter Ulstrup jernbane- og telegrafstation - som atter er kaldt således efter herresædet af samme navn - i Sønder-Vinge sogn i Middelsom herred.

I Hvorslev sogn ligger Busbjerg, en høj bakketop hvorfra der er vid udsigt. Til den knyttes sagnet om en røverkule, udnyttet af Blicher i en novelle.